

کشف الباری  
عَمَّا فِي  
صَحِيحِ الْبُخَارِيِّ

کتاب  
حضرت امام اسحاق بن عیسیٰ  
عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

مَوْلَانَا شَيْخُ الْإِسْلَامِ  
وَمُجْتَهِدُنَا

مَوْلَانَا شَيْخُ الْإِسْلَامِ  
وَمُجْتَهِدُنَا



وائس ایپ گروپ  
کتابت دینی کتب خانہ  
کتابت القرآن صدیق  
نیش گرام وائس ایپ  
+923247442395  
+923052488551  
کتابت pdf وائس ایپ نیش  
گرام چٹانہ وائس ایپ کتب خانہ

# کشف الباری

عمافی  
صحیح البخاری

کتاب العلم (دوم)

تالیف ➤ صدروفاق المدارس مولانا سلیم اللہ خان مدظلہ العالی  
شیخ الحدیث جامعہ فاروقیہ کراچی  
ترتیب و تحقیق ➤ مولانا نور البشر صاحب اسناد جامعہ فاروقیہ کراچی  
ترجمہ ➤ مولانا شمس فیصل فاضل وفاق المدارس، امداد العلوم

## خصوصیات

جلد ۴

- ① د احادیثو تخریج
- ② د تعلیقات بخاری تخریج کول
- ③ د اسماء الرجال مختصر تعارف
- ④ د گرانو لغاتو لغوی صرفی او نحوی حل
- ⑤ ماقبل باب سرہ د ربط پہ بارہ کنبی پورہ تحقیق
- ⑥ د شرحی د ہری خبری پہ حاشیہ کنبی حوالہ ورکول
- ⑦ د ترجمہ الباب مقصد پہ بیانولو کنبی پورہ تحقیق
- ⑧ د مختلفو مذاہبو تحقیقی بیان او بیا د مذهب حنفی ترجیح
- ⑨ د حدیث اطراف بیانول چہ پہ بخاری کنبی د احادیث پہ کوم کوم خانی کنبی دے

فیصل مکتب خانہ محلہ جنگی پینپور

خوروکے

۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵

موبائل :-

**د کتاب ټول حقوق د مصنف او ناشر سره محفوظ دي**

**د کتاب نوم** کشف الباری عماني صميع (البغاري

**جلد:** کتاب (العلم) (ووم)

**شرح:** صدر وفاق المدارس شيخ الحديث مولانا سليم الله خان مدقلمه النعان

**توزيع و تعقيق:** مولانا نور البشر صاحب پارت اشعل عمره

**پښتو مترجم:** مولانا شاه فيصل فاضل امداد العلوم وفاق المدارس

ايم اے اسلاميات و عربي پيښور پيښور سق

**د کشف الباري د پښتو اور هارس د ترجمي د حقوقو په حقله وصاحت**

دا خبره دي په ذهن کښي وي جي فيصل کتب خانه د صدر وفاق المدارس عربيه مهتمه د معه فروقيه شيخ الحديث مولانا سليم الله خان مدقلمه النعان خخه د کشف الباري پښتو او فارسي ژبو کسي د ترجمو حقوق ترلاسه کړل او د حقوقو معوضه يي ورته ورکړه ده دي خخه روښنه هېڅ څه د کشف الباري پښتو او فارسي د ترجمه کوڼو او چه پ کوڼو اجازت نشته او د هر يو جلد رحسترشن ني ه د حکومت پ کستن سره شوي دي

**د ملاويډو پتي د فيصل کتب خانه پيسور خخه علاوه**

- رشيديه کتب خانه اکوړه خټک
- علميه کتب خانه اکوړه خټک ۰۹۲۳۶۳۰۵۹۴
- مکتبه رشيديه کوئټه ۰۸۱۲۶۶۲۲۶۳
- مکتبه عثمانيه کانسي روډ کوئټه ۰۳۰۱۳۷۳۷۰۳۰
- مکتبه يوسفيه کانسي روډ کوئټه ۰۳۲۱۰۸۲۸۹۳۰
- راشد کتب خانه چمن ۰۳۰۰۳۸۹۶۳۵۳
- مکتبه عمريه تاج مير روډ چمن بلوچستان
- مکتبه علوم اسلاميه تاج مير روډ چمن بلوچستان ۰۳۳۳۷۷۹۵۸۶۹۶
- مکتبه حقانيه چمن ۰۳۳۳۷۷۵۲۲۱۹
- صداقت کتب خانه قندهار افغانستان ۰۷۸۷۷۴۲۳۲۱
- مکتبه رحمانيه قندهار افغانستان ۰۷۹۷۷۳۵۲۸۱
- مکتبه عبدالحی قندهار افغانستان ۰۷۰۰۸۲۴۳۴
- اسد الله کتب خانه قندهار افغانستان ۰۷۰۷۴۷۷۶۲۷
- مکتبه غفاريه قندهار افغانستان ۰۷۰۰۳۴۱۷۴۹
- مکتبه رشيديه قندهار افغانستان ۰۷۷۲۲۱۰۷۰۹
- مکتبه جسيه قندهار افغانستان ۰۷۹۹۴۴۷۴۱۳
- مکتبه القدس قندهار افغانستان ۰۷۰۷۹۴۸۵۵۹
- قدرت کتب خانه کابل افغانستان ۰۷۹۹۲۱۹۷۰۳
- عبدالمجيد کتب خانه جلال آباد ۰۷۰۸۱۹۷۷۴۹
- شاهين کتب خانه خوست افغانستان
- بلال کتب خانه خوست افغانستان
- اسلامي کتب خانه خوست افغانستان ۰۷۹۹۳۱۰۲۴۷



## فهرست مضامین

شماره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

عرض د مرتب

۲۷

## باب: عظة الامام النساء وتعليمهن

۲۹

د ترجمه الباب مقصد

۳۰

رجال الحديث

۳۰

① سليمان بن حرب

۳۰

② شعبه

۳۰

③ ايوب

۳۰

④ عطاء

۳۲

⑤ ابن عباس

۳۲

قوله: قال اشهد على النبي ﷺ او قال عطاء: اشهد على ابن عباس:

۳۳

قوله: ان رسول الله ﷺ خرج ومعه بلال فظن انه لم يسمع النساء:

۳۳

قوله: فوعظهن وامرهن بالصدقة: .....

۳۴

قوله: فجلبت المرأة تلقى القرط والحاتم وبلال ياخذ في طرف ثوبه:

۳۴

آيا بنسخه د خاوند د اجازت نه بغير په خپل مال كښي تصرف كولې شي؟

۳۲

قوله: وقال اسماعيل عن ايوب عن عطاء قال عن ابن عباس: اشهد على النبي ﷺ:

۳۲

د مذكوره تعليق تخريج: .....

۳۲

د مذكوره تعليق مقصد

۳۲

تنبيه

## ۳۳- باب: الحرص على الحديث

۳۲

اولني باب سره مناسبت

۳۲

مقصد د ترجمه الباب

۳۷

د حديث لغوى، عرفى او اصطلاحى معنى

۳۷

رجال الحديث

۳۷

① عبد العزيز بن عبد الله

۳۸

تنبيه

۳۹

② سليمان

۳۹

③ عمرو بن ابى عمرو

۴۲

④ سعيد بن ابى سعيد المقبرى

۴۲

⑤ حضرت ابرهه ربه رضي الله عنه

مضمون	صفحه	شميره
-------	------	-------

٤٢	قوله انه قال: قيل: يا رسول الله:	
٤٣	قوله من اسعد الناس بشفاعتك يوم القيامة؟	
٤٣	د شفاعت باره كنيه د اهل سنت والجماعة او معتزلو اختلاف	
٤٣	د شفاعت قسمونه	
٤٤	قوله قال رسول الله ﷺ: لقد ظننت يا ابا هريره ان لا يسألني عن هذا الحديث احد اول منته	
٤٤	لما رأيت من حرصك على الحديث:	
٤٤	قوله اسعد الناس بشافعتي يوم القيامة من قال: لا اله الا الله، خالصا من قلبه اوفقه	
٤٤	يو اشكال او د هغه جواب	
٤٥	تنبيه	
٤٥	نكته	

### ٣٤. باب: كَيْفَ يَقْبَضُ الْعِلْمُ

٤٦	د اول باب سره مناسبت	
٤٦	مقصد د ترجمه الباب	
٤٧	حضرت عمر بن عبد العزيز	
٥١	ابوبكر بن حزم	
٥١	تنبيه	
٥٢	قوله: انظر ما كان من حديث رسول الله ﷺ فاكتبه فأنشخت دروس العلم وذهاب العلماء:	
٥٢	د حضرت عمر رضه د مذكوره اثر تخریج:	
٥٣	د تدوين ابتداء او د يوي شبهې ازاله	
	قوله: ولا تقبل الا حديث النبي ﷺ ولتفشوا العلم ولتجلسوا حتى يعلم من لا يعلم فان العلم لا يهت	
٥٥	حتى يكون سرا:	
٥٥	د امام بخاري د ذكر شوي قول مقصد	
٥٦	قوله: فان العلم لا يهلك حتى يكون سرا:	
٥٦	رجال الحديث	
٥٦	العلاء بن عبد الجبار	
٥٧	① عبد العزيز بن مسلم	
٥٩	② عبد الله بن دينار	
٥٩	رجال الحديث	
٥٩	① اسماعيل بن ابي اويس	
٥٩	② مالك	
٥٩	③ هشام بن عروه	

شُميره	مضمون	صفحه
--------	-------	------

٥٩

عروة

٦٠

عبد الله بن عمر بن العاص رضي الله عنه

٦٠

فانده

قوله سمعت رسول الله ﷺ يقول: ان الله لا يقبض العلم انتزاعاً ينتزعه من العباد ولكن يقبض العلم بقبض العلماء:

٦٠

٦١

د علمه د اوچتولو به څه صورت وي؟

٦١

قوله حتى اذا لم يبق عالماً اتخذ الناس رؤوساً جهالاً، فافتوا بغير علم فضلوا واضلوا:

٦٢

رجال الحديث

٦٢

① فريزي

٦٢

② عباس

٦٣

③ قتيبه

٦٣

④ جرير

٦٣

⑤ هشام

### ٣٥ باب: هَلْ يُجْعَلُ لِلنِّسَاءِ يَوْمٌ عَلَى حِدَةٍ فِي الْعِلْمِ

٦٣

قوله: "على حدة" اي على انفراد:

٦٤

مخكنې باب سره مناسبت:

٦٤

مقصد د ترجمه الباب:

٦٤

د "هل" سره ترجمه منعقد كولو وجه:

٦٥

رجال الحديث

٦٥

① آدم

٦٥

② شعبه

٦٥

③ ابن الاصبهاني

٦٦

④ ابو صالح ذكوان

٦٦

⑤ حضرت ابوسعيد خدری رضي الله عنهقوله: قالت النساء للنبي ﷺ: غلبنا عليك الرجال فاجعل لنا يوماً من نفسك، فوعدهن يوماً

٦٦

لقبهن فيه فوعظهن او امرهن:

٦٦

قوله فكان فيما قال هن: ما يمكن امرأة تقدم ثلاثة من ولدها الا كان لها حجاباً من النار:

٦٦

قوله فقالت امرأة: واثنين؟ فقال: واثنين:

٦٧

دلته د امرأة نه څوك مراد ده؟

٦٨

فانده

٦٨

د حجاب جوړولو دپاره يو شرط عدم بلوغت دي

صفحة	مضمون	شميره
٢٩	تنبيه	
٢٩	د حجاب د جوړيدلو دويم شرط	
٧٠	رجال الحديث	
٧٠	① محمد بن بشار	
٧٠	② غندر	
٧٠	③ شعبه	
٧٠	④ عبد الرحمن بن الاصبهاني	
٧٠	⑤ ذكوان	
٧٠	⑥ حضرت ابو سعيد خدری <small>رضي الله عنه</small>	
٧٠	⑦ ابو حازم	
٧١	فائده	
٧١	⑧ حضرت ابو هريره <small>رضي الله عنه</small>	
٧١	د مذكوره دواړو طريقو د ذكر كولو مقصد	
٧١	تنبيه	
	٣٤- باب: مَنْ سَمِعَ شَيْئًا قَرَأَهُ حَتَّى يَعْرِفَهُ	
٧٢	وړاندې باب سره مناسبت	
٧٢	مقصد د ترجمه الباب:	
٧٣	رجال الحديث	
٧٣	① سعيد بن ابى مریم	
٧٤	② نافع بن عمر	
٧٥	③ ابن ابى مليكه	
٧٥	④ عائشه <small>رضي الله عنها</small>	
٧٥	قوله: ان عائشة زوج النبي <small>ﷺ</small> كانت لا تسمع شيئاً لا تعرفه الا راجعت فيه حتى تعرفه:	
٧٦	قوله: وان النبي <small>ﷺ</small> قال: من حوسب عذب، قالت عائشة: فقلت: اولى الله يقول الله (فسوف يحاسب حساباً يسيراً)؟ قالت: فقال: انما ذلك العرض، ولكن من نوقش الحساب يهلك:	
	٣٧- باب: لِيُبَيِّنَ الْعِلْمَ الشَّاهِدُ الْغَائِبَ	
٧٦	د ما قبل باب سره مناسبت	
٧٦	د ترجمه الباب مقصد	
٧٧	رجال الحديث	
٧٧	① عبد الله بن يوسف	
٧٩	② الليث	

شمیره	مضمون	صفحہ
-------	-------	------

۷۹	سعيد	۷۹
۷۹	ابوشريح <sup>رضي الله عنه</sup>	۷۹
۸۰	قوله انه قال لعمر بن سعيد وهو يبعث البعوث الى مكة:	۸۰
۸۰	وحضرت ابوشريح دنعسحت تاريخي پس منظر	۸۰
۸۳	قوله: انذرت لي ايها الامير احذرك قولاً قام به النبي ﷺ الغد من يوم الفتح، سمعته اذ نأى ووعد	۸۳
۸۳	قلبي وابصرته عيناى حين تكلم به:	۸۳
۸۴	قوله: حمد الله، واتنى عليه، ثم قال:	۸۴
۸۴	قوله: فلا يحل لامرء يؤمن بالله واليوم الآخر ان يفسك بها دماً:	۸۴
۸۴	كفار دفروع مخاطب دي او كه نه؟	۸۴
۸۵	دشوا فع به نزد دري اقوال دي	۸۵
۸۶	آيا حديث الباب د كفارو به مخاطب بالفروع نه كيدوياندي دليل كيدي شي؟	۸۶
۸۶	فانده	۸۶
۸۶	قوله: ان يفسك بها دماً:	۸۶
۸۶	به حرم مكه كنيي دقتال حكم	۸۶
۸۷	به حرم مكه كنيي دقتل او دقصاص حكم	۸۷
۹۰	يواشكال او دهغي جواب ...	۹۰
۹۰	قوله: ولا يعضد بها شجرة:	۹۰
۹۰	دحرم مكه د وونو بوتو كتي كولو حكم	۹۰
۹۱	قوله: فان احد ترخص لقتال رسول الله ﷺ فيها فقولوا: ان الله قد اذن لرسوله .....	۹۱
۹۱	مكه مكرمه عنوة فتح شوي ده يا صلحا؟	۹۱
۹۲	قوله: وانما اذن لي فيها ساعة من نهار:	۹۲
۹۲	قوله: ثم عادت حرمتها اليوم كحرمتها بالامس:	۹۲
۹۲	قوله: وليبلغ الشاهد الغائب:	۹۲
۹۲	قوله: فليل لابي شريح: ما قال عمرو؟	۹۲
۹۲	قوله: قال: انا اعلم منك يا ابا شريح:	۹۲
۹۲	قوله: لا يعين عاصياً ولا فاراً بدم، ولا فاراً بخربة:	۹۲
۹۴	رجال الحديث	۹۴
۹۴	① عبدالله بن عبد الوهاب	۹۴
۹۵	② حماد	۹۵
۹۵	③ ايوب	۹۵
۹۵	④ محمد	۹۵

شيمره	مضمون	صفحه
٥	ابن ابى بكره	٩٥
٦	حضرت ابو بكره <small>عليه السلام</small>	٩٥
	د حديث د سند متعلق يو تنبيه	٩٥
	قوله: ذكر النبي <small>عليه السلام</small> قال:	٩٦
	قوله: الا ليلته الشاهد منكم الغائب:	٩٦
	قوله: وكان محمد يقول: صدق رسول الله <small>عليه السلام</small> ، كان ذلك:	٩٦
	د محمد بن سيرين <small>عليه السلام</small> د قول مختلف توجيهات	٩٦
	قوله: الاهل بلغت؟ مرتين:	٩٨
	نوب	٩٩
٣٨	باب: ائِمْ مَنْ كَذَبَ عَلَى النَّبِيِّ صلى الله عليه وسلم	
	د باب سابق سره مناسبت:	٩٩
	مقصد د ترجمه الباب	٩٩
	رجال الحديث	٩٩
١	علي بن الجعد	٩٩
٢	شعبه	٩٩
٣	منصور	٩٩
٤	ربيع بن حراش	١٠٠
٥	حضرت علي بن ابى طالب <small>عليه السلام</small>	١٠٢
	قوله: قال النبي <small>عليه السلام</small> : لا تكذبوا على، فانه من كذب على فليج النار:	١٠٥
	آيا د شريعت د ثابيد د پاره د حديث وضع جائز ده؟	١٠٦
	قوله: فليج النار:	١٠٨
	رجال الحديث	١٠٩
١	ابو الوليد	١٠٩
٢	شعبه	١١٠
٣	جامع بن شداد	١١٠
٤	عامر بن عبدالله بن الزبير	١١١
٥	عبدالله بن الزبير <small>عليه السلام</small>	١١٢
٥	حضرت زبير بن العوام <small>عليه السلام</small>	١١٥
	اسنادى لطائف	١١٩
	قوله: قال: قلت للزبير: انى لاسمعك تحدث عن رسول الله <small>عليه السلام</small> كما يحدث فلان وفلان:	١١٩
	قوله: قال: امانى لمدافاره:	١١٩

شماره	مضمون	صفحه
	قوله: ولكن سمعته يقول: من كذب على فليتبوا مقعده من النار:	۱۲۰
	آیا د کذب په تعریف کښې د عمد قید ملحوظ دي؟	۱۲۱
	قوله: فليتبوا مقعده من النار:	۱۲۱
	رجال الحديث	۱۲۲
	① ابو معمر	۱۲۲
	② عبد الوارث	۱۲۲
	③ عبد العزيز	۱۲۲
	④ حضرت انس <small>رضي الله عنه</small>	۱۲۲
	قوله: انه لم ينعني ان احدكم حديثا كثيرا ان النبي <small>ﷺ</small> قال: من تعد على كذبا.... الخ:	۱۲۲
	يو اشكال او دهغي جواب:	۱۲۳
	رجال الحديث	۱۲۴
	① مكي بن ابراهيم	۱۲۴
	② يزيد بن ابي عبيد	۱۲۴
	③ حضرت سلمه بن الاكوع <small>رضي الله عنه</small>	۱۲۵
	فانده:	۱۲۶
	قوله: قال: سمعت النبي <small>ﷺ</small> يقول: من يقل على ما لم اقل فليتبوا مقعده من النار:	۱۲۸
	آیا روایت بالمعنی صحیح دي؟	۱۲۸
	رجال الحديث	۱۲۹
	① موسى	۱۲۹
	② ابو عوانه	۱۲۹
	③ ابو حصين	۱۲۹
	④ ابو صالح	۱۳۱
	⑤ حضرت ابو هريره <small>رضي الله عنه</small>	۱۳۱
	قوله: عن النبي <small>ﷺ</small> قال: تهاوباسمي ولا تكتبوا بكنيتي:	۱۳۱
	دياب دروايت شان وړود:	۱۳۱
	د حضور اکرم <small>ﷺ</small> په نوم مبارک باندې نوم او د هغوی کنيت باندې کنيت ايښودل	۱۳۳
	قوله: ومن رآني في المنام فقد رآني، فان الشيطان لا يمثل في صورتي:	۱۳۳
	د خوب حقيقت	۱۳۳
	د خوب قسمونه	۱۳۳
	آیا د مذکوره حديث مصداق جوړېدو دپاره حضور پاک <small>ﷺ</small> په خپل اصلي شکل کې ليدل	۱۳۵
	ضروري دي؟	

شماره	مضمون	صفحه
۱۳۷	د خوب په حالت کښې د حضور ﷺ ارشاد حجت شرعيه دې که نه؟	۱۳۷
۱۳۸	آيا په خوب کښې د حضور اکرم ﷺ زيارت کولو والا به صحابي وي؟	۱۳۸
۱۳۸	د حضور اکرم ﷺ په حالت بيداري کښې زيارت ممکن دې که نه؟	۱۳۸
۱۴۰	آيا شيطان په خوب کښې د الله تعالى په صورت کښې متشکل کيدو سره راتلې شی؟	۱۴۰
۱۴۰	قوله: من کذب علي متعمدا فليتبوا مقعده من النار:	۱۴۰
۱۴۱	د... من کذب علي متعمدا... تواتر	۱۴۱
۱۴۵	د واضع حديث حکم	۱۴۵
۱۴۷	د حضور اکرم ﷺ په احاديثو کښې دروغ ونيلو والا توبه به قبوله وي که نه؟	۱۴۷
۱۴۷	فانده	۱۴۷
۱۴۷	فانده	۱۴۷

### ۳۹. باب: کتابه العلم

۱۴۷	د سابقه باب سره مناسبت	۱۴۷
۱۴۸	مقصد ترجمه الباب	۱۴۸
۱۴۸	د حديثو کتابت	۱۴۸
۱۴۹	رجال الحديث	۱۴۹
۱۴۹	① محمد بن سلام	۱۴۹
۱۴۹	② وکیع	۱۴۹
۱۵۴	③ سفیان	۱۵۴
۱۵۵	④ مطرف	۱۵۵
۱۵۷	⑤ الشعبي	۱۵۷
۱۵۸	⑥ ابو جحيفه	۱۵۸
۱۵۸	⑦ حضرت علي رضي	۱۵۸
۱۵۸	قوله: هل عندکم کتاب؟	۱۵۸
۱۵۹	قوله: قال: لا الا کتاب الله او فهم اعطيه رجل مسلما و ما فی هذه الصحيفة:	۱۵۹
۱۵۹	آيا د فهم نه مراد څه ليکونکې څيز دې؟	۱۵۹
۱۶۰	قوله: او ما فی هذه الصحيفة:	۱۶۰
۱۶۰	قوله: قال قلت فما فی هذه الصحيفة؟	۱۶۰
۱۶۰	قوله: قال العقل:	۱۶۰
۱۶۰	قوله: وفکاک الاسير:	۱۶۰
۱۶۰	قوله: ولا يقتل مسلم بکافر:	۱۶۰
۱۶۰	آيا يو مسلمان به د کافر بدله کښې قصاصاً قتل کولې شی که نه؟	۱۶۰



شماره	مضمون	صفحه
	د انمه ثلاثه دلیل	۱۶۱
	د انمه ثلاثه د دلیل جواب	۱۶۱
	مذکورہ جواب باندې اشکال او د هغې جواب	۱۶۴
	د احنافو دلائل	۱۶۵
	خه اشکالات او د هغې جوابونه	۱۶۷
	رجال الحديث	۱۶۸
	① ابو نعیم الفضل بن دکین	۱۶۸
	② شبیان	۱۶۸
	فانده	۱۸۰
	⑤ یحیی	۱۸۰
	⑥ ابوسلمه	۱۸۲
	⑦ حضرت ابوهریره <small>رضی اللہ عنہ</small>	۱۸۳
	قوله: ان خراعة قتلور جلا من بنی لیث عام فتح مکة بقتیل منه قتلوه:	۱۸۳
	د قبیلہ خراعه په لاسو نو د قتل شوي سړي د نوم تحقیق	۱۸۴
	د مقتول تعلق د بنو لیث سره وو او که بنو هذیل سره؟	۱۸۴
	د تعارض لري کولو راجع صورت	۱۸۵
	قوله: فاخبر بذلك النبی صلی الله علیه وسلم، فرکب راحلته فخطب:	۱۸۵
	قوله: فقال: ان الله حبس عن مكة القتيل والفيل، شك ابو عبد الله:	۱۸۵
	د فیل د حبس واقعه:	۱۸۶
	که چرې د روایاتو په لفظ کښې غلطی راشي نو د هغې تصحیح کول پکار دی کنه؟	۱۸۷
	په دې مسئله کې د علماء دوه مذاهب دي:	۱۸۷
	که چرته په کتاب کښې غلطی واقع شي نو هغه په خپل حال باندې پریښودل پکار دی او کنه د هغه تصویب پکار دی؟	۱۸۸
	قوله: وسلط عليهم رسول الله والمؤمنين:	۱۸۹
	قوله: الا، وانما حلت لي ساعة من نهار، الا، وانها ساعتي هذه حرام:	۱۹۰
	قوله: لا يعضد:	۱۹۰
	د حرم مکې د نباتات او د اشجارو د قطع خه حکم دي؟	۱۹۰
	قوله: ولا تلتقط ساقطها الا لمنشد:	۱۹۰
	د حرم د لقطې حکم	۱۹۰
	د لقطه الحاج په باره کښې یو وضاحت	۱۹۳
	قوله: فمن قتل فهو بغیر النظرين، إما أن يُعقل، وإما أن يُعَادَ أَهْلُ الْقَبِيل:	۱۹۴

صفحة	مضمون	شميره
١٩٥	قوله: إِمَّا أَنْ يُفْعَلَ، وَإِمَّا أَنْ يُقَادَّ أَهْلُ الْقَتِيلِ:	
١٩٥	د قتل عمد موجب احد الامرین دی یا صرف قصاص؟	
١٩٩	د شوافعو دلائل اودهغی جائزه	
٢٠٢	قوله: فَبَاغَزَ جُلُ مِنْ أَهْلِ الْيَمَنِ:	
٢٠٢	قوله: فَقَالَ اكْتُبْ لِي يَا رَسُولَ اللَّهِ. فَقَالَ «اَكْتُبُوا لِي فُلَانٌ»:	
٢٠٢	قوله: فَقَالَ رَجُلٌ مِنْ قُرَيْشٍ إِلَّا الْإِذْخِرْ يَا رَسُولَ اللَّهِ، فَإِنَّا نَعْمَلُهُ فِي بُيُوتِنَا وَقُبُورِنَا:	
٢٠٣	قوله: فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِلَّا الْإِذْخِرْ:	
٢٠٣	آیا حضور اکرم ﷺ ته په احکامو کښې داجتهاد حق حاصل وو؟	
٢٠٤	د مانعینو دلائل:	
٢٠٤	د مجوزینو دلائل:	
٢٠٧	د حضور اکرم ﷺ په اجتهاد کښې اودامت په اجتهاد کښې فرق	
٢٠٨	د مانعینو د دلائلو جوابونه	
٢٠٩	قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ يُقَالُ يُقَادُّ بِالْقَافِ. فَقِيلَ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ أَيُّ شَيْءٍ كُتِبَ لَهُ قَالَ كُتِبَ لَهُ هَذِهِ الْخُطْبَةُ:	
٢٠٩	تنبيه	
٢٠٩	رجال الحديث	
٢٠٩	① علي بن عبد الله:	
٢٠٩	② سفيان:	
٢١٠	③ عمرو:	
٢١٢	تنبيه	
٢١٣	⑤ وهب بن منبه:	
٢١٥	⑤ اخيه:	
٢١٢	صحيفه همام بن منبه	
٢١٢	⑥ حضرت ابوهريره رضى الله عنه	
٢١٢	قوله: مَا مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحَدٌ أَكْثَرَ حَدِيثًا عَنْهُ مِنِّي، إِلَّا مَا كَانَ مِنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو:	
٢١٢	قوله: فَإِنَّهُ كَانَ يَكْتُبُ وَلَا أَكْتُبُ:	
٢١٢	اشكال اودهغی جواب	
٢١٧	یو بل اشكال اودهغی جواب	
٢١٨	قوله: تَابَعَهُ مُعَمَّرٌ عَنْ هَمَامٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ:	

شمیره	مضمون	صفحه
	رجال الحديث	۲۱۸
①	معمر	۲۱۸
②	همام	۲۲۱
③	حضرت ابوهريره <small>رضی اللہ عنہ</small>	۲۲۱
	مذکورہ متابعت تخریج	۲۲۱
	مذکورہ متابعت لہ د ذکر کولو مقصد	۲۲۱
	د حدیث شریف د ترجمہ الباب سرہ مطابقت	۲۲۱
	رجال الحديث	۲۲۲
①	یحیی بن سلیمان	۲۲۲
②	ابن وهب	۲۲۳
③	یونس	۲۲۳
④	ابن شهاب	۲۲۴
⑤	عبید اللہ بن عبد اللہ	۲۲۴
⑥	ابن عباس	۲۲۴
	قوله: قَالَ لَمَّا اسْتَدْبَانِي - صلى الله عليه وسلم - وَجَعَهُ قَالَ:	۲۲۴
	قوله: «اَتُونِي بِكِتَابِ أَكْثَبَ لَكُمْ كِتَابًا لَا تَضِلُّوا بَعْدَهُ»:	۲۲۴
	حضور اکرم <small>صلی اللہ علیہ وسلم</small> خہ لیکل غوستل	۲۲۵
	حضرت عمر <small>رضی اللہ عنہ</small> مخالفت ولی او کړو؟	۲۲۶
	واقعه قرطاس:	۲۲۸
	استحقاق خلاف سیدنا حضرت ابوبکر صریق <small>رضی اللہ عنہ</small> :	۲۲۸
	سقیفه بنو ساعده کېږي د ابوبکر <small>رضی اللہ عنہ</small> په لاس باندې د خلافت بیعت	۲۴۳
	بیعت عامه:	۲۴۹
	د حضرت علی او حضرت زبیر <small>رضی اللہ عنہ</small> بیعت:	۲۵۰
	آیا حضرت علی <small>رضی اللہ عنہ</small> شپږو میاشتو پورې بیعت نه وو کړې؟	۲۵۳
	د حضرت سعد بن عبادہ <small>رضی اللہ عنہ</small> بیعت:	۲۵۵
	د خلافت مسئله باندې د اهل سنت او د اهل تشیع منشاء د اختلاف	۲۵۷
	د ترجمه الباب سره مناسبت	۲۵۹
	فانده	۲۵۹

#### ۴۰. باب: الْعِلْمُ وَالْعِظَةُ بِاللَّيْلِ

۲۶۰

۲۶۰

تیر شوي باب سره مناسبت

د ترجمه الباب مقصد

شـمـيـرـه	مـضـمـون	صـفـحـه
	رجال الحديث	٢٦١
①	صدقه	٢٦١
②	ابن عيينه	٢٦٢
③	معمر	٢٦٢
④	عمرو	٢٦٢
⑤	يحيى بن سعيد	٢٦٢
	تنبيه	٢٦٢
⑥	الزهرى	٢٦٣
⑦	هند	٢٦٣
	تنبيه:	٢٦٣
⑧	ام سلمه <small>رضي الله عنها</small>	٢٦٥
	قوله: حدثنا صدقة اخبرنا ابن عيينه، عن معمر، عن الزهرى،.....:	٢٦٧
	قوله: وعمرو ويحيى بن سعيد:	٢٦٧
	قوله: استيقظ النبي <small>ﷺ</small> ذات ليلة: ..	٢٦٧
	قوله: فقال: سبحان الله!.....	٢٦٧
	قوله: ماذا انزل الليلة من الفتن وماذا فتم من الخزان:؟	٢٦٧
	قوله: ايقظوا صاحب الحجر:	٢٦٨
	فانده.	٢٦٩
	قوله: قرب كاسية في الدنيا عارية في الآخرة:	٢٦٩
	دلفظ كاسية تحقيق	٢٧٠
	د حديث شريف مفهوم	٢٧٠
	د حديث شريف نه اخستلي شوي شه فاندې	٢٧٠
	٤١. باب: التَّكْرُفُ فِي الْعِلْمِ	
	دلفظ سمر تحقيق:	٢٧١
	تير شوي باب سره مناسبت	٢٧١
	د ترجمه الباب مقصد	٢٧١
	رجال الحديث	٢٧٢
①	سعيد بن عفیر	٢٧٢
②	الليث	٢٧٢
③	عبد الرحمن بن خالد	٢٧٢

شماره	مضمون	صفحه
①	ابن شهاب	٢٧٣
②	سالم	٢٧٣
③	ابوبكر بن سليمان بن ابي حشمه	٢٧٤
④	عبد الله بن عمر <small>رضي الله عنه</small>	٢٧٤
	قوله: صلى بنا رسول الله <small>ﷺ</small> العشاء في آخر حياته:	٢٧٤
	قوله: فلما أسلم قام، فقال:	٢٧٥
	قوله: فان رأس مائة سنة منها لا يبقى ممن هو على ظهر الارض احد:	٢٧٥
	د حديث شريف مفهوم او مقصد .....	٢٧٥
	تنبيه	٢٧٦
	د ذكر شوي پيشن گوئي تحقيق:	٢٧٦
	حيات خضر	٢٧٦
	د حديث الباب د ترجمه الباب سره مطابقت	٢٧٧
	رجال الحديث	٢٧٨
①	آدم	٢٧٨
②	شعبه .....	٢٧٨
③	الحكم:	٢٧٨
	زورنه:	٢٨٠
④	سعيد بن جبير ..	٢٨١
⑤	ابن عباس <small>رضي الله عنه</small> .....	٢٨٢
	ميمونه بنت الحارث <small>رضي الله عنه</small> .....	٢٨٢
	قوله: فصلی النبی <small>ﷺ</small> العشاء ثم جاء الى منزله فصلی اربع ركعات ثم نام .....	٢٨٣
	قوله: نام الغليم:	٢٨٤
	تنبيه	٢٨٥
	قوله: "ثم نام حتى سمعت غطيطة او خطيطة ثم خرج الى الصلاة:	٢٨٥
	قوله: ثم خرج الى الصلاة:	٢٨٥
	د حديث د ترجمه الباب سره مناسبت	٢٨٥
	د سمر متعلق څه روايات	٢٨٧
	يواشكال او دهغي حل	٢٨٨
	٤٢. باب: حفظ العلم	
	د تير شوي باب سره مناسبت ..	٢٨٩
	د ترجمه الباب مقصد	٢٨٩

شمیره	مضمون	صفحہ
	رجال الحديث	۲۹۱
①	عبد العزيز بن عبد الله	۲۹۱
②	مالك	۲۹۱
③	ابن شهاب	۲۹۱
④	الاعرج	۲۹۱
⑤	حضرت ابو هريره <small>رضي الله عنه</small>	۲۹۱
	قوله: ان الناس يقولون: اكثر ابو هريره:	۲۹۱
	قوله: ولولا آيتان في كتاب الله ما حدثت حديثاً:	۲۹۲
	قوله: ثم تلو: ان الذين يكتُمون ما انزلنا من بينات - الى قوله الرحيم):	۲۹۲
	قوله: ان اخواننا من المهاجرين كان يشغلهم الصق.....:	۲۹۲
	قوله: وان ابا هريره كان يلزم رسول الله صلى الله عليه وسلم يشبع بطنه ويحضر.....:	۲۹۲
	قوله: وان ابا هريره كان يلزم رسول الله <small>ﷺ</small> يشبع بطنه:	۲۹۳
	تنبيه	۲۹۳
	رجال الحديث	۲۹۴
①	احمد بن ابي بكر ابو مصعب:	۲۹۴
②	محمد بن ابراهيم بن دينار:	۲۹۶
③	ابن ابي ذئب:	۲۹۶
④	سعيد المقبري:	۳۰۲
⑤	حضرت ابو هريره <small>رضي الله عنه</small> :	۳۰۲
	قوله: قلت يا رسول الله، اني اسمع منك حديثاً كثيراً انساه:	۳۰۲
	قوله: قال: ابسط رءاك فبسطته:	۳۰۲
	قوله: قال ففرق بيديه، ثم قال: ضمه، فضمته:	۳۰۲
	قوله: فمأنيث شيئاً بعده:	۳۰۲
	حديث باب به مختلف طرق كني تعارض او دهغي حل	۳۰۴
	يو اشكال او دهغي جواب	۳۰۶
	يو بل اشكال او دهغي جواب	۳۰۶
	رجال الحديث	۳۰۶
①	ابراهيم بن المنذر	۳۰۶
②	ابن ابي قديك	۳۰۶
	دي طريق لره دذكر كولو مقصد	۳۰۸

صفحة	مضمون	شميره
------	-------	-------

٣٠٩ رجال الحديث

٣٠٩ ① اسماعيل

٣٠٩ ② اخي

٣١١ ③ ابن ابي ذنب

٣١١ ④ سعيد المقبري

٣١١ ⑤ حضرت ابو هريره رضي الله عنه

٣١١ قوله: حفظت من رسول الله صلى الله عليه وسلم وعاءين:

٣١٢ قوله: فاما احدهما فبثته:

٣١٢ قوله: واما الاخر فلو بثته قطع هذا البلعوم:

٣١٢ به دي نوع ثاني كنبي خه وو

٣١٤ قوله: قال ابو عبد الله: البلعوم مجري الطعام:

٣١٤ دا حديث باب د ترجمة الباب سره مطابقت

#### ٤٣\_ باب: الانصات للعلماء

٣١٥ د تير شوي باب سره مناسبت

٣١٥ مقصد د ترجمة الباب ...

٣١٢ رجال الحديث

٣١٢ ① حجاج

٣١٢ ② شعبه

٣١٢ ③ علي بن مدرک

٣١٧ ④ ابو زرعه

٣١٧ ⑤ جرير

٣١٧ قوله: أن النبي صلى الله عليه وآله قال له في حجة الوداع:

٣١٨ قوله: استنصت الناس:

٣١٨ انصات واستماع كنبي فرق

٣١٩ قوله: فقال: لا ترجعوا بعدى كفارا يضرب بعضكم رقاب بعض:

٣١٩ اهل السنة والجماعة ددي مختلف توجيهات كوي

٣١٩ قوله: يضرب بعضكم رقاب بعض:

٣١٩ يو اشكال او دهغي جواب

٤٤\_ باب: ما يستحب للعالم اذ سئل: اي الناس اعلم؟ فيكل العلم الى الله

شماره	مضمون	صفحه
	مقصد در جمعا الباب	۳۲۱
	رجال الحديث	۳۲۲
	① عبدالله بن محمد	۳۲۲
	② سفیان	۳۲۲
	③ عمرو	۳۲۲
	④ سعید بن جبیر	۳۲۲
	⑤ حضرت ابن عباس <small>رضی اللہ عنہما</small>	۳۲۲
	⑥ نواف بکالی	۳۲۳
	⑦ ابی بن کعب <small>رضی اللہ عنہ</small>	۳۲۳
	قوله: قلت لابن عباس: ان نواف البکالی یزعم ان موسی لیس بموسی بنی اسرائیل، انما هو موسی اخر:	۳۲۳
	قوله: فقال کذب عدو الله: ..	۳۲۴
	قوله: حدثنا ابی بن کعب عن النبی صلی الله علیه وسلم: قام موسی النبی خطیبا.....	۳۲۵
	ددوو روایتونو په مینځ کښي تعارض اودهغې ازاله	۳۲۵
	آیا د حضرت موسی علیه السلام د .. اعلم نفی کول درست دی؟	۳۲۵
	فائده	۳۲۵
	قوله: فعتب الله علیه اذ لم یرد العلم الیه:	۳۲۶
	قوله: فآوحی الله الیه ان عبادی بمجمع البحرین هو اعلم منك:	۳۲۶
	قوله: قال: یارب، وکیف به؟:	۳۲۷
	قوله: فقیل له: احمِل حوتافی مکمل:	۳۲۷
	قوله: فاذا فقدته فهو ثم:	۳۲۷
	قوله: فانطلق وانطلق بفتاه یوشم بن نون وحمل حوتافی مکمل.....	۳۲۷
	قوله: فانسئل الحوت من المکمل:	۳۲۷
	قوله: فاتخذ سبیله فی البحر سریا وکان لموسی وفتاه عجبا:	۳۲۷
	قوله: فانطلقا بقیة لیلتهما ویوما:	۳۲۸
	قوله: فلما اصبح قال موسی لفتاه: آتنا غداءنا لقد لقینا من سفرنا هذا نصیبا:	۳۲۸
	قوله: ولم یجد موسی ماسا من النصب حتی جاوز المكان الذی امر به:	۳۲۸
	قوله: فقال له فتاه: ارایت اذا وینا الی الصخرة فانی نسیت الحوت، قال موسی.....	۳۲۹
	قوله: فارتد اعلی آثارهما قصصا:	۳۲۹
	مجمع البحرین په کوم ځانې کښي واقع دي؟	۳۲۹



شـمـيرـه	مـضـمـون	صـفـحـه
٣٢٩	قوله: فلما انتهيا الى الصخرة اذ ارجل مجى بثوب او قال: تسجى بثوبه:	٣٢٩
٣٢٩	قوله: فقال الخضر: وانى بارضك السلام؟ آيا دا روايت وهم دي؟	٣٢٩
٣٣٠	قوله: فقال: انا موسى:	٣٣٠
٣٣٠	قوله: فقال: موسى بنى اسرائيل؟ قال: نعم:	٣٣٠
٣٣١	قوله: قال: هل اتبعك على ان تعلمنى ما علمت رشدًا:	٣٣١
٣٣١	قوله: قال: انك لن تستطيع معى صبرا:	٣٣١
٣٣١	قوله: يا موسى: انى على علم من علم الله علمنيه لا تعلمه انت، وانت على علم علمك لا اعلمه:	٣٣١
٣٣١	يو اشكال او دهغى جواب	٣٣١
٣٣٢	قوله: قال: ستجدنى ان شاء الله صابرا ولا اعصى لك امرا:	٣٣٢
٣٣٢	قوله: فانطلقا بمحيان على ساحل البحر، ليس لهما سفينة، فمرت بهما سفينة.....:	٣٣٢
٣٣٢	قوله: فجاء عصفور فوقهم على حرف السفينة، فنقر نقرة وتقرتين فى البحر:	٣٣٢
٣٣٣	قوله: فقال الخضر: يا موسى، ما تةص على وعلمك من علم الله الا كنقرة هذا العصفور.....:	٣٣٣
٣٣٤	قوله: فعمد الخضر الى لوح من الواح السفينة فنزعه:	٣٣٤
٣٣٤	قوله: فقال موسى قوم حملونا بغير نول عمدت الى سفينتهم ففرقتها لتغرق اهلها:	٣٣٤
٣٣٤	قوله: قال: الم اقل لك انك لن تستطيع معى صبرا؟ ...	٣٣٤
٣٣٤	قوله: قال: لا تؤاخذنى بما نسيت ...	٣٣٤
٣٣٤	قوله: فكانت الاولى من موسى نسيانا:	٣٣٤
٣٣٥	قوله: فانطلقا، فاذا غلام يلعب مع الغلمان، فاخذ الخضر يراسه من اعلاه فاقتلهم راسه بيده:	٣٣٥
٣٣٦	يو اشكال او دهغى جواب	٣٣٦
٣٣٦	قوله: فقال موسى: اقتلت نفسا ذكية بغير نفس؟	٣٣٦
٣٣٦	قوله: قال: الم اقل لك انك لن تستطيع معى صبرا؟	٣٣٦
٣٣٦	قوله: قال ابن عيينة: هذا الوكد:	٣٣٦
٣٣٦	قوله: فانطلقا، حتى ذا اتيا اهل قرية استطعما اهلها فابوا ان يضيفوهما:	٣٣٦
٣٣٦	قوله: فوجد فيها جدار يريد ان ينقض فاقامه، قال الخضر بيده فاقامه:	٣٣٦
٣٣٧	قوله: قال: هذا فراق بينى وبينك:	٣٣٧
٣٣٧	قوله: قال النبى صلى الله عليه وسلم: يرحم الله موسى، لو دنا لوصير حتى يقص علينا.....:	٣٣٧
٣٣٧	قوله: قال محمد بن يوسف: ثنا به على بن خشرم: قال: ثنا سفيان بن عيينة بطوله: .....	٣٣٧
٣٣٧	آيا حضرت خضر عليه السلام دحضت موسى عليه السلام نه افضل وو؟ .....	٣٣٧

شُمِيرَه	مُضْمُون	صَفْحَه
	أَيَا أَحْكَامَ شَرِيعَتِ لَرِه نَظَرِ ائِدَا زَكُولُو كُنْجَانَش شَتِه؟	٣٣٨
	دَحْضَرَتِ مُوسَى اَو خُضَرِ عَلِيمَا السَّلَامِ دَقِصِي نِه مُسْتَنْبِطُ خُو فَوَاثِد	٣٣٩
	٤٥- بَاب: مَنْ سَأَلَ وَهُوَ قَائِمٌ عَلَيْنَا جَائِلًا	
	دِ بَابِ سَابِقِ سِرِه مَنَاسِبَتِ	٣٣٩
	دِ تَرْجَمَةِ الْبَابِ مَقْصِدِ	٣٣٩
	رِجَالُ الْحَدِيثِ	٣٤١
	① عُثْمَانُ	٣٤١
	② جَرِيرُ	٣٤١
	③ مَنْصُورُ	٣٤٢
	④ أَبُو وَائِلُ	٣٤٢
	⑤ حَضْرَتِ أَبُو مُوسَى الشَّعْرِيُّ (رَضِ)	٣٤٢
	قَوْلُهُ: قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ ﷺ:	٣٤٢
	رَجُلٌ مِثْلُهُمْ.. نَهْ خُوكِ مَرَادِي؟	٣٤٢
	قَوْلُهُ: فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، مَا الْقِتَالُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ؟ فَإِنْ أَحَدُنَا قَاتَلَ غَضِبُ.....:	٣٤٣
	قَوْلُهُ: فَرَفَعَ إِلَيْهِ رَأْسَهُ:	٣٤٣
	قَوْلُهُ: قَالَ: وَمَا رَفَعَ رَأْسَهُ إِلَّا أَنَّهُ كَانَ قَائِمًا:	٣٤٣
	قَوْلُهُ: فَقَالَ: مَنْ قَاتَلَ لَتَكُونَ كَلِمَةُ اللَّهِ فِي الْعِلْيَا فَبِهِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ:	٣٤٣
	بِهِ قِتَالُ كِنْيَةٍ دِ اَعْلَاءِ كَلِمَتَانِهِ نِه عِلَاوَهُ دَخْلُهُ بِلِ غَرَضِ نِيَّتِ	٣٤٤
	دِ اَبُو الْوَلِيدِ بْنِ الشَّحْنَةِ حَلَبِي حَنْفِي يَوْهَ وَاقَعَهُ.....	٣٤٤
	٤٦- بَابُ السُّؤَالِ وَالْفَتْيَا عِنْدَ رَمَى الْجِمَارِ	
	دِ سَابِقِ بَابِ سِرِه مَنَاسِبَتِ	٣٤٤
	دِ تَرْجَمَةِ الْبَابِ نِه مَقْصِدِ	٣٤٤
	رِجَالُ الْحَدِيثِ .....	٣٤٢
	① أَبُو نَعِيمٍ	٣٤٢
	② عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنِ أَبِي سَلَمَةَ	٣٤٢
	دِ لَفْظُ... مَا جَشُونُ... تَحْقِيقُ	٣٤٧
	③ الزَّهْرِيُّ	٣٤٨
	④ عِيسَى بْنُ طَلْحَةَ	٣٤٨
	⑤ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَمْرٍو	٣٤٨
	قَوْلُهُ: قَالَ: رَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عِنْدَ الْحِجْرَةِ وَهُوَ يَسْتَلُ:	٣٤٨

شمیره	مضمون	صفحه
	په ترجمه الباب باندې اشکالات	۳۴۸
	د حدیث په ترجمه الباب باندې انطلاق	۳۴۹
	(۴۷) باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى (وَمَا أَوْتِيْتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا)	
	د سابق باب سره مناسبت	۳۴۹
	د ترجمه الباب مقصد	۳۴۹
	د مذکوره باب او د تیر شوی باب په مینځ کښې فرق	۳۵۰
	رجال الحديث	۳۵۱
	① قيس بن حفص	۳۵۱
	② عبد الواحد	۳۵۲
	③ الاعمش سليمان بن مهران	۳۵۲
	④ ابراهيم	۳۵۲
	⑤ علقمه	۳۵۲
	⑥ عبدالله	۳۵۲
	قوله: قال: بينا أنا أمشي مع النبي صلى الله عليه وسلم فرأى خرب المدينة:	۳۵۲
	خرب:	۳۵۳
	قوله: وهو يتوكأ على عيب معه:	۳۵۳
	قوله: فمر بنفر من اليهود:	۳۵۳
	واقعه مذکور په مدينه منوره کښې شوی وه او که په مکه مکرمه کښې ؟	۳۵۴
	خلاصه د کلام:	۳۵۵
	د روح متعلق يو څو مباحث بحث اول ..	۳۵۶
	د حافظ ابن القيم رحمه الله راني	۳۵۷
	د حافظ ابن القيم رحمه الله په راني باندې تبصره	۳۵۷
	دوئم بحث نبی کریم ﷺ ته د روح حقیقت خودلی شوي وو که نه؟	۳۵۷
	دریم بحث نبی کریم ﷺ په یهودیانو ته د سوال جواب ورکړې وو که نه؟	۳۵۸
	څلورم بحث په خلق او ام کښې فرق	۳۵۹
	په دواړو کښې څه فرق دي؟	۳۶۰
	قوله: قال الاعمش: هكذا في قراءتنا:	۳۶۲
	۳۸: باب: مَنْ تَرَكَ بَعْضَ الْإِخْتِيَارِ مَخَافَةَ أَنْ يَقْصُرَ	
	فَهُمْ بَعْضُ النَّاسِ عَنْهُ فَيَقْعَوْنَ فِي أَشَدِّ مِنْهُ	
	وړاندې باب سره مناسبت	۳۶۲
	د ترجمه الباب مقصد	۳۶۳

شمیره	مضمون	صفحه
	د ترجمه الباب په مقصد باندې یو اشکال او د هغې جواب	۳۲۳
	رجال الحديث	۳۲۴
①	عبيد الله بن موسى	۳۲۴
②	اسرائيل	۳۲۴
③	ابو اسحاق	۳۲۸
④	الاسود	۳۲۸
⑤	ابن الزبير	۳۷۰
⑥	عائشه	۳۷۰
	د عبد الله بن زبير <small>رضي الله عنه</small> د كعبې تعمير	
	د حجاج بن يوسف كعبه نړول او د عبد الملك بن مروان افسوس	
	د مهدي د نوى تعمير اراده او د امام مالك حكيمانه مشوره	
۳۷۰	قوله: قال: قال لى ابن زبير: كانت عائشة تهرلك كثيرا فمأحدثك فى الكعبة؟	
۳۷۱	قوله: قلت: قالت لى: ...	
۳۷۲	قوله: قال النبی <small>ﷺ</small> : يا عائشه لولا قومك حديث عهد هم:	
۳۷۲	قوله: قال ابن الزبير يکفر: ...	
۳۷۲	آيا په دې روايت كښې ادراج دي؟	
۳۷۳	قوله: لتقضت الكعبة فجعلت لها يابيين باب يدخل الناس وياب يخرجون ففعله ابن الزبير:	
۳۷۳	د حديث الباب د ترجمه الباب سره مطابقت	
	۴۹- باب: مَنْ خَصَّ بِالْعِلْمِ قَوْمًا دُونَ قَوْمٍ كَرَاهِيَةً أَنْ لَا يَقْبَهُوا	
۳۷۴	مخكنې باب سره مناسبت	
۳۷۴	مقصد د ترجمه الباب او مخكنې باب كښې او دې باب كښې فرق	
۳۷۶	د متن په سند باندې د مخكنې والى څه وجه ده؟	
	رجال الحديث	۳۷۷
①	عبيد الله بن موسى	۳۷۷
②	معروف ابن خربوذ	۳۷۷
③	حضرت ابو الطفيل	۳۷۸
④	حضرت علي <small>رضي الله عنه</small>	۳۸۰
	رجال الحديث	۳۸۰
①	اسحاق بن ابراهيم	۳۸۰
②	معاذ بن هشام	۳۸۰
③	ابى	۳۸۱

شُمَيْرُهُ	مُضْمُونُ	صَفْحُهُ
٥٠ قتاده		٣٨١
٥١ انس بن مالك <small>رضي الله عنه</small>		٣٨١
	قوله: ان النبي <small>ﷺ</small> ومعاذ رديفه على الرجل قال: يا معاذ بن جبل:	٣٨٢
	حضرت معاذ بن جبل <small>رضي الله عنه</small>	٣٨٣
	قوله: قال: لبيك يا رسول الله وسعدك، قال: يا معاذ، قال: لبيك يا رسول الله وسعدك.....	٣٨٥
	قوله: قال: ما من احد يشهد ان لا اله الا الله وان محمداً رسول الله صدق ما من قلبه.....	٣٨٦
	د حديث الباب نه د مرجئو استدلال او دهغي رد	٣٨٧
	قوله: قال: يا رسول الله افلا اخبر به الناس فيستبشرو؟	٣٨٨
	قوله: قال: اذا يتكلموا.....	٣٨٨
	قوله: واخبر بها معاذ عند موته تأمناً:	٣٨٩
	د منع كولو باوجود حضرت معاذ <small>رضي الله عنه</small> دا حديث د خلقو مخكنبي ولي بيان كړو؟	٣٩٠
	يو اعتراض او د هغي جواب:.....	٣٩١
	رجال الحديث	٣٩٢
١ مسدد		٣٩٢
٢ معتمر		٣٩٣
٣ ابي.....		٣٩٥
٤ حضرت انس <small>رضي الله عنه</small>		٣٩٧
	قوله: قَالَ ذَكَرَ لِي أَنَّ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ لِمُعَاذٍ:	٣٩٧
	قوله: مَنْ لَقِيَ اللَّهَ لَا يُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا دَخَلَ الْجَنَّةَ:	٣٩٨
	قوله: قَالَ أَلَا يُبَيِّرُ النَّاسَ:	٣٩٩
	قوله: قَالَ: لَا:	٣٩٩
	قوله: إِنْ أَخَافُ أَنْ يَتَكَلَّمُوا:	٣٩٩
	د حديث الباب د ترجمه الباب سره مناسبت	٣٩٩
	٥. باب: الْحَيَاءُ فِي الْعِلْمِ	
	باب سابق سره مناسبت	٣٩٩
	مقصد د ترجمه الباب	٣٩٩
	قوله: وَقَالَ مُجَاهِدٌ لَا يَتَعَلَّمُ الْعِلْمَ مُتَكَبِّرٌ وَلَا مُتَكَبِّرٌ:	٤٠١
	دامام مجاهد رحمه الله د دې اثر تخریج	٤٠٢
	د مذکور اثر مطلب	٤٠٢
	قوله: وَقَالَتْ عَائِشَةُ نِعَمَ الْبَسَاءِ نِسَاءُ الْأَنْصَارِ لَمْ تَمْنَعْنِ الْحَيَاءَ أَنْ يَتَفَقَّهَنَّ فِي الدِّينِ:	٤٠٢

شماره	مضمون	صفحه
	د حضرت عائشه <small>رضی اللہ عنہا</small> دمذکورہ اثر تخریج	۴۰۲
	دمذکورہ آثار و دترجمۃ الباب سرہ مطابقت	۴۰۳
	رجال الحديث	۴۰۴
①	محمد بن سلام	۴۰۴
②	ابو معاویہ	۴۰۴
③	ہشام	۴۰۷
④	ابیہ (عروۃ بن الزبیر)	۴۰۷
⑤	زینب بنت ام سلمہ	۴۰۷
⑥	ام سلمہ <small>رضی اللہ عنہا</small>	۴۰۸
	قوله: قَالَتْ جَاءَتْ أُمُّ سَلِيمٍ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم-:	۴۰۸
	حضرت ام سلیم رض اللہ عنہا	۴۰۸
	قوله: فَقَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ:	۴۱۰
	قوله: قَبِلَ عَلَى الْمَرْأَةِ مِنْ غُثٍّ إِذَا اخْتَلَمَتْ؟	۴۱۱
	قوله: قَالَ النَّبِيُّ -صلى الله عليه وسلم-: -إِذَا زَارَتْ الْمَاءَ:	۴۱۲
	آیا پہ بنخو کبھی منی نہ وی؟	۴۱۲
	آیا بنخو تہ احتلام کیدیشی؟	۴۱۲
	قوله: فَقَطَّتْ أُمُّ سَلَمَةَ -تَغْنِي وَجْهَهَا:	۴۱۳
	قوله: وَقَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَتَحْتَلِمُ الْمَرْأَةُ قَالَ: نَعَمْ:	۴۱۳
	آیا ازواج مطہرات تہ احتلام کیدلو کہ نہ؟	۴۱۴
	قوله: تَرَبَّتْ يَمِينُكَ:	۴۱۵
	قوله: قِيمَرْتُ فِيهَا وَلَدُهَا:	۴۱۵
	دولد د مشابہت سبب او ددہ د تذکیر او تانیث سبب	۴۱۵
	د حافظ ابن حجر <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> تسامح	۴۱۷
	د علامہ قرطبی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> د تاویل مرجوحیت	۴۱۸
	دترجمۃ الباب سرہ دحدیث مطابقت	۴۱۹
	رجال الحديث	۴۲۰
①	اسماعیل	۴۲۰
②	مالک	۴۲۰
③	عبد اللہ بن عمر <small>رضی اللہ عنہما</small>	۴۲۰
	قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- قَالَ:	۴۲۰
	د حدیث الباب دترجمۃ الباب سرہ مطابقت	۴۲۱

شمیره	مضمون	صفحه
-------	-------	------

## ۵۱- باب مِّن اسْتَحْيَا فَأَمَرَ غَيْرَهُ بِالسَّوَالِ

- ۴۲۲ دیاب سابق سره مناسبت  
۴۲۲ د ترجمه الباب مقصد  
۴۲۳ رجال الحديث  
۴۲۳ ① مسدد  
۴۲۳ ② عبدالله بن داود  
۴۲۲ ③ الاعمش  
۴۲۲ ④ منذر الثوري  
۴۲۷ ⑤ محمد بن الحنفية  
۴۲۸ ⑥ حضرت علی عليه السلام  
۴۲۸ قوله: قَالَ كُنْتُ رَجُلًا مَّدَا: .....  
۴۲۹ قوله: فَأَمَرْتُ الْيَقْدَادَ أَنْ يَسْأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَسَأَلَهُ: .....  
۴۲۹ د حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نه دمذی په باره کښې سوال کولو والا څوک وو ؟  
۴۳۰ قوله: فَقَالَ «فِيهِ الْوُضُوءُ»: .....  
۴۳۰ د خروج مذی په صورت کښې به جميع ذکر وینځلې کيږي يابه موضع اصابت وینځل کافي وي ؟  
۴۳۱ د جمهورو دلائل : .....  
۴۳۲ د جمهورو د طرف نه مخالفينو ته جواب : .....  
۴۳۳ د خروج مذی په صورت کښې داوبواستعمال ضروري دي که استجمار بالا حجار کافي دي ؟

## ۵۲- باب ذِكْرِ الْعِلْمِ وَالْفَتْيَا فِي الْمَسْجِدِ

- ۴۳۳ دیاب سابق سره مناسبت : ..  
۴۳۴ د ترجمه الباب مقصد : .....  
۴۳۲ رجال الحديث  
۴۳۲ ① قتبيه بن سعيد  
۴۳۲ ② الليث بن سعد  
۴۳۲ ③ نافع مولى عبد الله بن عمر  
۴۳۸ ④ حضرت عبد الله بن عمر عليه السلام  
۴۳۸ قوله: أَنَّ رَجُلًا قَامَ إِلَى الْمَسْجِدِ: .....  
۴۳۸ قوله: فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ، مِنْ أَيْنَ تَأْمُرُنَا أَنْ نُهْلَ: .....  
۴۳۸ قوله: فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - «يَهْلُ أَهْلُ الْمَدِينَةِ مِنْ ذِي الْحَقِيقَةِ، وَيَهْلُ أَهْلُ الشَّامِ مِنَ الْحَقِيقَةِ، وَيَهْلُ أَهْلُ بَيْتِ بْنِ قُرَيْبٍ»:

شُميره	مضمون	صفحه
ذوالحليفه		٤٣٩
الجحفه		٤٣٩ ...
قرن		٤٣٩
قوله: وَقَالَ ابْنُ عُمَرَ وَيَزْعُمُونَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ «وَمِنْ أَهْلِ الْيَمَنِ مِنْ يَلْمِزُكُمْ». وَكَانَ ابْنُ عُمَرَ يَقُولُ لَمْ أَفْقَهُ هَذَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:		٤٣٩
يلعلم		٤٤٠
د مواقيت احرام تحديد		٤٤٠
داهل عراق ميقات		٤٤١

### ٥٣- باب: مَنْ أَجَابَ السَّائِلَ بِأَكْثَرِ مَا سَأَلَهُ

دباب سابق سره مناسبت	٤٤٣
دترجمة الباب مقصد	٤٤٣
يو اشكال اودهغي جواب	٤٤٤
رجال الحديث	٤٤٥
① آدم	٤٤٥
② ابن ابی ذئب	٤٤٥
③ نافع	٤٤٥
④ الزهري	٤٤٥
⑤ سالم	٤٤٥
① حضرت عبد الله بن عمر <small>رضي الله عنهما</small>	٤٤٥
د حديث دسند وضاحت	٤٤٥
قوله: أَنَّ رَجُلًا سَأَلَهُ:	٤٤٦
قوله: مَا يَلْبَسُ الْمُحْرِمُ فَقَالَ «لَا يَلْبَسُ الْقَبِيصَ وَلَا الْعِمَامَةَ وَلَا السَّرَاوِيلَ.....:	٤٤٦
دحضور اكرم <small>عليه السلام</small> فصيح او بليغ جواب	٤٤٦
دروایت دترجمة الباب سره مطابقت	٤٤٧
دحديث الباب نه مستنبطه قاعده:	٤٤٧ ...
السراويل	٤٤٧
البرنس	٤٤٧
الورس	٤٤٨
براعت اختتام	٤٤٨



## عرض د مرتب

اللهم لك الحمد لا احمق ثناء عليك، انت كما اثنيت على نفسك اللهم لك الحمد كما ينبغي لجلال وجهك و عظيم سلطانك اللهم ما اصبح في من نعمة او باعد من غلظك فبذلك وحدك لاشريك لك، اللهم لك الحمد ولك الشكر. اللهم صل وسلم وبارك على سيدنا وحبيبنا و مولانا محمد النبي الامي وعلى آله وصحبه و تابعيهم و من تبعهم اجمعين

اما بعد د الله رب العزت ډير زيات كرم او د هغه ډير احسان دي چې هغه محض په خپل فضل سره توفيق راكړو چې نن مونږ ستاسو په لاسونو كښې د بخاري شريف د شرح "كشف الباري"، خلورم جلد چي د "كتاب العلم"، د نصف اخريه وضاحت او تشرېح باندې مشتمل دي د پيش كولو سعادت حاصلوو اهل علم حضراتو ته چې د دي جلد د انتظار كولو چې كومه تكليف ملاو شو په هغې باندې مونږ معذرت خواه يو د دي په تاخير كښې چه كوم عذرونه مخې ته وو دهغې اوږد ذكر كول بې فائدي دي او په دي كښې ددي احقر كه علمي او ناروغتيا او ده مختلف بيمارو ډير دخل وو خو بيا هم كوشش كړئ شوي دي چې په مباحثو كښې څه كمې پاتې نه شي او د تحقيق معيار د مخكښي جلدونو پشان بلكه د هغې نه هم ښه وي حضرت شيخ الحديث صاحب دامت بركاتهم سره د بوداوالي مختلفو بيمارو، مصروفيتو او مختلفو ذمه دارو سره سره د دي جلد په يو يو حرف باندې نظر اچولې دي كوم امور چې قابل د اصلاح وو هغه ئي راته په ښه كړل د كوم مباحث چې نامكمل وو د هغې طرف ته ئي ځمونږ توجه كړله او د كومو چې وضاحت پكار وو دهغې د وضاحت حكم ئي او كړو او الحمد لله په دي ټولو حكمونو باندې عمل وكړې شو الله دي حضرت مدظله ته عافيت تامه نصيب كړي اود حضرت دغه علمي كوشش دي هم دهغوئ په مبارك ژوند كښې پورا كړي وما ذلك على الله بعزيز

مونږ د هغې علماؤ شكر گزار يو چا چې د مخكښي جلدونو مباحث انداز ترتيب و تحفيق تعريف وكړو او زموږ حوصله افزائي يې او كړه دغه رنگ د هغه حضراتو شكر په هم ادا كوو چا چې د مضامينو په سلسله كښې مونږ سره خط و كتابت وكړو الله دي ټولو ته بهرني بدلي وركړي -

په تيرو شوو جلدونو كښې هم مونږ علماو ته درخواست كړې وو اوس هم دغه درخواست دي چې دا يو خالص علمي كار دي چې په مختلفو فنونو كښې د مهارت او صلاحيت تقاضا كوي د دي صلاحيتونو د نش والي د وجه نه ممكن ده چې د دي په ترتيب او تحقيق كښې په غلطۍ سره څه كوتاهياني راغلي وي د علماؤ په ذمه لازم ده چې د هغې نشاندهي او فرماني ان شا الله مونږ ته به دخپلو غلطيانو په اصلاح كښې خوشحالي محسوسېږي مونږ به ئي ډير شكر گزار يو د دي جلد پروف ريډينگ او د زر نه زر منظر عام ته د راوستو سهره د عزيز

گرامی مولانا حبیب الله زکریا سلمه الله تعالی په سر ده که د هغوی مکمل توجه محنت او کوشش نه وو نو پته نشته چې نور به پدې کښې خومره تاخیر کیدو الله تعالی دې هغه ته بهترینې بدلې ورکړې د هغه په علم او عمل کښې دې برکت واچوی او د هغه علمی او عملی صلاحیتونو ته دې ترقی ورکړې د دې نه علاوه عزیزان گرامی مفتی سید زاهد حسین الحسینی سلمه «فاضل دارالعلوم کراچی» او مفتی عبدالغنی سلمه «فاضل جامعه فاروقیه و رفیق دارالتصنیف جامعه فاروقیه» هم شکرگذاریم چه دې دواړو حضراتو خصوصی طور باندې د پروف ریډنگ په سلسله کښې د دې احقر ډیر امداد وکړو چواښه الله تعالی غوره الجزاء وپههالیا یحیه ویرضاه۔

په آخر کښې ټولو ویونکو په خدمت کښ درخواست دې چه حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتهم له پاره دی خصوصی دعا کوی چې الله تعالی دوی ته د صحت او عافیت سره لوی عمر ورکړي۔ حضرت شیخ الحدیث حفظهم الله تعالی ورعاهم د ژوند هر یو باب او خاص طور باندې د شیخوخیت د زمانې کارنامې چې په هغې کښې د درس او جامعه فاروقیه د اهتمام نه واخله تر وفاق المدارس العربییه، او اتحاد تنظیمات مدارس دینییه د ذمه داریانو سره سره په ملک کښې هر وخت د اسلام خلاف راوچتیدونکو چغو سورو په عزیمت او عاجزی سره مقابله هم شامله ده۔ چې دغه ټول کارونه د خوانانو له پاره د رشک قابل نمونې دي  
الله تعالی د دې حضرت ته د ټولو ذمه داریانو په ښه طریقی سره د پوره کولو توفیق ورکړي۔۔۔۔

نیز احقر مرتب او دده معاونینو له پاره هم د خصوصی دعاگانو درخواست دې چې الله تعالی ورته دا کار آسان کړی، او د زر مکملولو توفیق ورکړی، او په خپل دربار کښې دې ورته د قبولیت شرف ورکړي  
دا کار دې د احقر دپاره، د احقر د استاذانو مشانخ، مور پلار او متعلقینو له پاره د آخرت ذخیره جوړه کړي۔ آمین

وکته

نور الہش محمد نور الحق

استاذ الحدیث وعلومه بالجامعة الفاروقية

۱۲ ربیع الاول ۱۴۲۸ھ په مطابق د یکم اپریل ۲۰۰۷

## ۳۲- باب: عظة الامام النساء وتعليمهن

د مخکینې باب سره مناسبت مخکینې باب کښې د انسان د خپل کور والو ته علم ښودل ذکر وو او په دې باب کښې د امام عام زنانو ته تعلیم ورکول ذکر دی دغه رنگ په دواړو بابونو کښې مناسبت او موندلې شو<sup>(۱)</sup>

د ترجمة الباب مقصد حضرت گنگوهی رحمته الله علیه فرمانی چې زنانو سره خلوت او د هغوی سره اجتماع چونکه منع ده ځکه د دې باب په قائمولو سره امام بخاری رحمته الله علیه وضاحت او کړو چې دا ممانعت په هغه صورت کښې دې چې د فتنه يره وی چې د فتنې ویره نه وی نو نصیحت ورته کیدې شی<sup>(۲)</sup>

حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه فرمانی چې د دې باب مقصد دمخکینې دوه بابونو پشان د تعلیم ضرورت اود تعلیم عام والي دي<sup>(۳)</sup>

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمانی چې امام بخاری رحمته الله علیه اول دا اوونیل چې انسان لره د خپلې بی بی او د وینځې د تعلیم اهتمام کول پکار دی اوس په ترقی سره دا خبره ذکر کوی چې امیر المؤمنین یا د هغه نائب ته پکار دی چې د عام زنانو لپاره د وعظ او نصیحت او د هغوی د تعلیم انتظام او اهتمام اوکړی. خلاصه دا ده چې اوله ترجمه خاص وه چې د کور والو او وینځې د تعلیم متعلق وه او دا عام ده چې د عام زنانو متعلق ده د مخکې ترجمه تعلق د مالکانو او خاوندانو سره وو او د دې ترجمې تعلق د امام سره دي<sup>(۴)</sup>

[۱۹۸] حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ حَرْبٍ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ أَيُّوبَ قَالَ قَالَ سَمِعْتُ عَطَاءً قَالَ سَمِعْتُ ابْنَ عَبَّاسٍ<sup>(۵)</sup> قَالَ أَشْهَدُ عَلَى النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - - وَقَالَ عَطَاءٌ أَشْهَدُ عَلَى

<sup>(۱)</sup> عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۲۲)

<sup>(۲)</sup> لامع الدراری (ج ۲ ص ۳۳۲، ۳۳۱)

<sup>(۳)</sup> الابواب و التراجم (ص ۵۳)

<sup>(۴)</sup> فتح الباری (ج ۱ ص ۱۹۲)

<sup>(۵)</sup> قوله: ابن عباس رضي الله عنهما: الحديث اخرجه البخاري ايضا في صحيحه (ج ۱ ص ۱۱۹) كتاب الاذان، باب وضوء الصبيان ومتى يجب عليهم الغسل والطهور؟ وحضورهم الجماعة والعیدین والجناز. وصوفهم، رقم (۸۶۳). و (ج ۱ ص ۱۳۱) كتاب العیدین، باب الخطبة بعد العید، رقم (۹۶۲) و (۹۶۴). وباب خروج الصبيان الى المصلى، رقم (۹۷۵). وباب العلم الذي بالمصلى، رقم (۹۷۷) وباب موعظة الامام النساء يوم العید، رقم (۹۷). (ج ۱ ص ۱۳۵) باب الصلاة قبل العید وبعدها، رقم (۹۸۹) و (ج ۱ ص ۱۹۲) كتاب الزكاة، باب التحريض على الصدقة والشفاعة فيها، رقم (۱۴۳۱). و (ج ۱ ص ۱۹۵) كتاب الزكاة، باب العرض في الزكاة، رقم (۱۴۴۹) و (ج ۲ ص ۷۲۷) كتاب التفسير، سورة الممتحنة، باب (اذا جاءك المؤمنات يبایعنك) رقم (۴۸۹۵). و (ج ۲ ص ۷۸۹) كتاب النكاح، باب: (والذين لم يبلغوا العلم) رقم (۵۲۴۹). و (ج ۲ ص ۸۷۴) رقم (۴۸۹۵). و (ج ۲ ص ۷۸۹) كتاب النكاح، باب: (والذين لم يبلغوا العلم) رقم (۵۲۴۹). و (ج ۲ ص ۸۷۴) كتاب اللباس، باب الخاتم للنساء، رقم (۵۸۸۰) وباب القلائد والسخاب للنساء، رقم (۵۸۸۱) و (ج ۲ ص ۸۷۴) كتاب اللباس، باب القروط، رقم (۵۸۸۳) و (ج ۲ ص ۱۰۸۹) ... [بقیه حاشیه په راروانه صفحه...]

ابن عباس - أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - خَرَجَ وَمَعَهُ بِلَالٌ، فَقَطَّنَ أَنَّهُ لَمْ يَمِمْ  
النِّسَاءَ قَوَّعَظُنَّ، وَأَمَرَهُنَّ بِالصَّدَقَةِ، فَجَعَلَتِ الْمَرْأَةُ تُلْقِي الْقُرْطَ وَالْخَنَازِمَ، وَيَلْأَلُ يَأْخُذُ فِي طَرَفِ  
نَوْبِهِ. وَقَالَ إِبْنُ عَمِيلٍ عَنْ أَبِي يُونُسَ عَنْ عَطَاءٍ وَقَالَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ أَشْهَدُ عَلَى النَّبِيِّ -  
صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - [۸۲۵]، ۹۲۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۶، ۹۴۵، ۱۳۶۴، ۱۳۸۱، ۴۶۱۳، ۴۹۵۱، ۵۵۴۲، ۵۵۴۳، ۶۸۹۴]

### رجال الحديث

- ① سليمان بن حرب: دا ابو ايوب سليمان بن حرب بن بجيل ازدي بصرى مُؤَيَّد دي. ددوى حالات په کتاب الايمان "باب من کره ان يعوض الکفر کما يکره ان يلقى النار من الايمان"، کښې تير شوى دى (۱)
- ② شعبه: دا امير المومنين فى الحديث امام شعبه بن الحجاج عتکى بصرى مُؤَيَّد دي. دده حالات هم په کتاب الايمان "باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده"، کښې تير شوى دى (۲)
- ③ ايوب: دا ايوب بن ابى تميمه کيسان سختيانى بصرى مُؤَيَّد دي. دده حالات هم په کتاب الايمان "باب حلالة الايمان"، کښې تير شوى دى (۳)
- ④ عطاء: دا ابو محمد عطاء بن ابى رباح مکی قرشي مُؤَيَّد دي. دده پلار ابو رباح نوم اسلم وو. دده علنى موالى سره وو (۴)
- د حضرت عثمان رضي الله عنه خلافت په دوئم کال د يمن په علاقه "جند..." کښې پيدا شوي وو. او په مکه مکرمه کښې ئې پرورش شوي دي (۵) دي. د حضرت عائشه. حضرت ام سلمه. حضرت ام هاني. حضرت ابوهريره. حضرت ابن عباس. حضرت حکيم بن حزام. حضرت رافع بن خديج. حضرت زيد بن ارقم. حضرت زيد بن خالد الجهيني. حضرت صفوان بن

بقية حاشية د تير مخ] کتاب الاعتصام بالكتاب والسنة. باب ما ذكر النبي (ص) وحض على اتفاق اهل العلم..... رقم (۷۲۲۵) واخرجه مسلم فى صحيحه. فى فاتحة كتاب صلاة العيدين. رقم (۲۰۴۴ - ۲۰۴۶). وباب ترك الصلاة قبل العيد وبعدها فى المصلى. رقم (۲۰۵۷، ۲۰۵۸) والنسائي فى سننه فى كتاب صلاة العيدين. باب الخطبة فى العيدين بعد الصلاة. رقم (۱۵۷۰) وباب موعظة الامام النساء بعد الفراغ من الخطبة. رقم (۱۵۸۷ و ۱۵۸۸) وأبو داود فى سننه. فى كتاب الصلاة. باب الخطبة يوم العيد. رقم (۱۱۴۲ - ۱۱۴۴) وباب ترك الأذان فى العيد. رقم (۱۱۴۶ و ۱۱۴۷) وابن ماجه فى سننه. فى كتاب اقامة الصلاة. باب ما جاء فى صلاة العيدين. رقم (۱۲۷۳)

(۱) كشف البارى (ج ۲ ص ۱۰۵)

(۲) كشف البارى (ج ۱ ص ۶۷۸)

(۳) كشف البارى (ج ۲ ص ۲۶)

(۴) تهذيب الكمال (ج ۲۰ ص ۶۹۰)

(۵) تهذيب الكمال (ج ۲۰ ص ۷۰)

امیه. حضرت عبدالله بن زبیر، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت جابر، حضرت معاویه، او د حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه نه روایت ذکر کوی.

د ده نه روایت کونکو کښې امام مجاهد، ابو اسحاق سبیعی، ابو زبیر، عمرو بن دینار، زهري، قتاده، عمرو بن شعيب، ایوب سختیانی، منصور بن المعتمر، او امام ابوحنیفه رحمته الله علیه او دغه رنگ نور حضرات شامل دی،<sup>(۱)</sup> ابن سعد رحمته الله علیه فرماني: "وكان ثقةً يقبها عالماً كثيراً الحديث"<sup>(۲)</sup> امام ابو جعفر الباقر رحمته الله علیه فرماني: "عليكم بعمامة هو والله خير مني"،<sup>(۳)</sup> نیز دا هم فرماني: "خذوا من عطاء ما استطعتم"،<sup>(۴)</sup>

ابن حبان رحمته الله علیه فرماني: "و كان سودا، اهورا، اشل، اعر، ثم همى في آخر عمره، و كان من سادات التابعين، فقهها، وعلمها، وورعها، وفلسا"،<sup>(۵)</sup>

امام ابو حنيفة رحمته الله علیه فرماني: "ما رائت فيمن لقيت افضل من عطاء بن ابي رهام"،<sup>(۶)</sup>

امام عجلي رحمته الله علیه فرماني: "تابعى ثقة"،<sup>(۷)</sup>

امام ابو زرعه رحمته الله علیه فرماني: "ثقة"،<sup>(۸)</sup>

د عطاء بن ابی رباح رحمته الله علیه په باره کښې مونږ دلته یو څو اقوال ذکر کړل خو اصحاب سیر و رجال د دوی ذکر په تفصیل سره لیکلی دي. د دوی په لوی شان او امامت او تفقه باندې د علما اتفاق دي.

البته امام علی بن المدینی رحمته الله علیه فرمانيلی دی چې: "كان عطاء مختلط بأخربة، تركه ابن جرير وقيس بن سعد"،<sup>(۹)</sup>

خو حافظ ذهبی رحمته الله علیه فرماني: چه دلته د "ترک"، نه اصطلاحی "ترک"، مراد نه دې چې گنې دې "متروک الحديث"، گنرلي شوې دې بلکه د دې مطلب دا دې چې دې دواړو حضراتو اول د ده نه ډیره استفاده حاصله کړې وه. او د ده سره نې په فقه کښې مهارت حاصل کړې وو. خو هر کله چې د ده عمر زیات شونو د ده په حواسو کښې کمزوری راغله نو دوی د ده نه

(۱) دده د شیوخو او شاگردانو د تفصیل معلومولو له پاره وگورئ تهذیب الکمال (ج ۲ ص ۷۰..... ۷۵)

سیر اعلام النبلاء (ج ۵ ص ۷۹، ۸۰)

(۲) الطبقات لابن سعد (ج ۵ ص ۴۶۸)

(۳) تهذیب الکمال (ج ۲ ص ۷۷) و سیر اعلام النبلاء (ج ۵ ص ۸۱)

(۴) هم دغه پورتنی حوالا جات

(۵) الثقات لابن حبان (ج ۵ ص ۱۹۹، ۱۹۸)

(۶) تهذیب الکمال (ج ۲ ص ۷۹، ۸۰) و سیر اعلام النبلاء (ج ۵ ص ۸۳)

(۷) تعليقات تهذیب الکمال (ج ۲ ص ۸۵)

(۸) تعليقات تهذیب الکمال (ج ۲ ص ۸۶) نقلا عن الجرح و التعديل (۶) رقم (۱۸۳۹)

(۹) سیر اعلام النبلاء (ج ۵ ص ۸۶، ۸۷) و میزان الاعتدال (ج ۳ ص ۷۰)

لیکل پریخود د دوی الفاظ دی "لم یمن علی بقوله" ترکه هذان "الترك العربی، ولکنه کبروضعت حواسه، وکانا قد تکفیانته و تفتها و اکثرهنه، فبطلا، فهذا مراده بقوله: ترکا،" (۱)

نیز هغه فرماني "لم یمن الترك الاصطلاح، بل عفی انهما بطلا الکتابه عنه، والافطاع ثبت رضی،" (۲) دغه رنگ امام ابو داود رحمه الله فرماني "ان ابن عون ترک عطاء وطاوسا من اجل فتیاهم فی الصرف..."، (۳) یعنی "ابن طاعون عطاء او طاوس د هغوی په عقد صرف کینی د فتوی د وجه نه پریخودل... خو دده جرح هم مضر نه ده ځکه چی دلته د پریخودو سبب یو اجتهادی امر دی، او په دې کینی د اختلاف د وجه نه کلام شونې دي" (۴) -

دلته دا خبره دي واضح وی چی عطاء بن ابی رباح په کثرت سره مرسلأ روایت کوی او علمو تصریح کړی ده چی دی د هر قسم راویانو نه ارسال کوی دي وجه نه د ده مراسیل به ضعیف گنلې شی (۵)

د عطاء بن ابی رباح انتقال ۱۱۴هـ یا ۱۱۵هـ کینی شونې دي (۶) رحمه الله تعالی رحمة واسعة  
 ⑤ ابن عباس. د حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه حالات د بدء الوحی په څلورم حدیث او کتاب الایمان "باب کفران العشاء و کفر بعد کفر..." کینی تیر شوی دی (۷)

**قوله: قال اشهد علی النبی ﷺ اوقال عطاء: اشهد علی ابن عباس: حضرت ابن عباس رضی الله عنه فرماني چه زه په نبی ﷺ باندی گواهی ورکوم یا عطاء وانی چه زه په ابن عباس باندی گواهی ورکوم.**

حاصل دا دي چی د اشهد باره کینی تردد دي چې دا د ابن عباس قول دي که د عطاء، په دغه سلسله کینی د شعبه د شاگردانو اختلاف دي  
 سلیمان بن حرب په تردد سره نقل کوی کما فی حدیث الباب. ابو داود طیالسی دغه روایت د "شعبه عن ایوب... په طریقه نقل کړي دي او هغه یقینی طور باندې دي ته د عطاء قول ونیلې دي (۸) او د شعبه په شاگردانو کینی محمد بن جعفر غندر د بغیر د شک نه جز ما د

(۱) سیر اعلام النبلاء (ج ۵ ص ۸۷)

(۲) میزان الاعتدال (ج ۳ ص ۷۰)

(۳) تعلیقات الکاشف (ج ۲ ص ۲۲) نقلا عن سوالات الاجری (۲۵۷)

(۴) تعلیقات الکاشف (ج ۲ ص ۲۲)

(۵) تهذیب الکمال (ج ۲۰ ص ۸۳)

(۶) تهذیب الکمال (ج ۲۰ ص ۸۵)

(۷) کشف الباری (ج ۱ ص ۲۳۵) و (ج ۲ ص ۲۰۵)

(۸) حدثنا ابو داود قال حدثنا شعبه عن ایوب: قال سمعت عطاء یقول اشهد علی ابن عباس انه قال خرج رسول الله ﷺ... مسند ابی داود الطیالسی (ص ۳۴۶) احادیث عطاء بن ابی رباح... [بقیه حاشیه په راروانه صفحه.

دواړو د قول په طرز ذکر کړې دي<sup>(۱)</sup>.

بیا د شعبه په رفقاؤ یعنی ایوب سختیانی په شاگردانو کښی لږ اختلاف دي. اسماعیل بن علیه<sup>(۲)</sup> سفیان<sup>(۳)</sup> او وهیب<sup>(۴)</sup> دي درې واړو دي ته د ابن عباس قول وانیلی دي لیکن حماد بن زید د ایوب نه نقل کولو په وخت کښی تردد نقل کوی<sup>(۵)</sup>، امام بخاری رحمه الله د روایت باب په آخر کښی د اسماعیل بن علیه تعلیق راوړو سره غالبا خپل رجحان ظاهر کړو چی دا د حضرت ابن عباس قول دي -

خو مناسبه معلومیرې چې یو ته د ترجیح ورکولو په خانې دا او ویلې شی چې دا قول د دواړو نه ثابت دي. چې د هغې دلیل د محمد بن جعفر روایت دي. بیا بعضو راویانو دي لږه د تردد سره نقل کړو او بعضو د ابن عباس رحمه الله قول او ګرځولو او بعضو د عطاء و الله اهل

**قوله: ان رسول الله ﷺ خرج ومعه بلال فظن انه لم يسمع النساء: حضور ﷺ بهر تشریف راوړلو هغوی سره حضرت بلال هم وو. هغوی دا گمان او کړو چې حضور پاک ﷺ ښځو ته خطبه واؤ نه روله.**

حضور پاک ﷺ ته دا خیال راغلو چې زنانو ته د دوی آواز اونه رسیدلو ځکه نې هغوی طرف ته تشریف یوړلو او هغوی ته نې نصیحت او کړو

**قوله: فوعظهن وامرهن بالصدقة: حضور پاک ﷺ هغوی ته نصیحت او فرمانیلو او هغوی ته نې د صدقې ورکولو حکم او کړو**

ترجمة الباب ددې نه ثابتیرې چې د وعظهن نه عظة الامام او امرهن بالصدقة نه تعلیم په پوهه کښی راځی<sup>(۶)</sup>

هغوی نصیحت او فرمانیلو چې ان رأيتكم اكثر النار، لانكم تكثرون اللعن وتكفرون العشير او د صدقه

بقیه حاشیه د تیرمخ[ عن ابن عباس، رقم (۲۶۵۵)

نقیبه: د ابوداود طیالسی د دي روایت نه واضحه ده چی د اشهد قول د عطاء دي نه د ابن عباس خو حافظ ابن حجر رحمه الله فرمانی<sup>(۷)</sup> و اراد بهذا التعليق انه جزم عن ايوب بان لفظ اشهد من كلام ابن عباس فقط و كذا جزم به ابو داود الطيالسي في مسنده عن شعبه..... فتح الباری (ج ۱ ص ۱۹۳) ده د حافظ رحمه الله تسامح ده -

(۱) مسند احمد (ج ۱ ص ۲۲۰)

(۲) اخرجه البخاری طریقه تعلیقا تحت حدیث الباب. و اخرجه موصولا فی صحیحه (ج ۱ ص ۱۹۵) فی کتاب الزکاة، باب العرض فی الزکاة، رقم (۱۴۴۹) و اخرجه احمد فی مسنده (ج ۱ ص ۲۲۶)

(۳) اخرج حدیث احمد فی مسنده (ج ۱ ص ۲۲۰)

(۴) اخرج حدیث احمد فی مسنده (ج ۱ ص ۲۲۰)

(۵) اخرجه ابو نعیم فی المستخرج، كذا فی الفتح (ج ۱ ص ۱۹۳)

(۶) فتح الباری (۱/۱۹۳) -

حکمه نی ورکړلو. او تعلیمه نی ورکړو چې د دوی د گناهونو کفارو به د صدقاتو په ذریعه کبړی. والله اعلم

**قوله: فجلعت المرأة تلقى القرط والخاتم وبلال يأخذ في طرف ثوبه: بنحو والی او**  
گوتی کینودلې او حضرت بلال هغه د خپلې کبړې په یو گوټ باندې راجمعه کولې  
ایا ښځه د خاوند د اجازت نه بغیر په خپل مال کښې تصرف کولې شی؟ په دې خبره کښې  
اختلاف دې چې آیا ښځه د خاوند د اجازت نه بغیر په خپل مال کښې تصرف کولې شی یا نا؟  
د جمهورو علماؤ مسلک دادې چې دې ته په خپل مال کښې د پورا تصرف کولو اختیار دي  
او امام مالک رحمته الله فرمائی، چې هغې ته صرف د ثلث مال پورې د تصرف اجازت دي. ددې نه د  
زیات اجازت نشته

د امام احمد رحمته الله هم یو روایت دادې. او د هغوی دویم روایت د جمهورو مطابق دې.<sup>۱</sup>  
د امام مالک رحمته الله استدلال د سنن نسائی. سنن ابی داود او سنن ابن ماجه د عبد الله بن  
عمرو بن العاص رضی الله عنه د مرفوع روایت نه دې لا یجوز لامرأة امری مالها اذا ملک زوجها عسرتها.<sup>۲</sup>  
یعنی ښځې ته په خپله خپل مال کښې اختیار نشته هر کله چې خاوند د هغې د عزت مالک  
جوړ شی. په دویم طریق کښې دې لا یجوز لامرأة عطية الا باذن زوجها.<sup>۳</sup>

دغه شان د هغوی استدلال په سنن ابن ماجه کښې د کعب ابن مالک رضی الله عنه د روایت نه دې چې  
د هغوی بی بی خیره د حضور پاک صلی الله علیه و آله په خدمت کښې خپل کالی راوړل او صدقه کول نی  
او غښتل. حضور پاک صلی الله علیه و آله او فرمائیل لا یجوز للمرأة فی مالها الا باذن زوجها فهل استأذنت کما؟  
یعنی د ښځې د پاره په خپل مال کښې د تصرف اجازت نشته خو دا چې کله خاوند هغې ته  
اجازت ورکړی. نو آیا تا کعب نه اجازت اخستې دي؟ هغوی او فرمائیل نعم بیا حضور پاک  
صلی الله علیه و آله د تصدیق د پاره کعب رضی الله عنه ته پیغام اولیرلو، چې کله هغوی تصدیق او کړو نو هغوی صلی الله علیه و آله د  
هغې صدقه قبوله کړه.<sup>۴</sup>

امام مالک سره په ثلث مال کښې د تصرف اختیار باره کښې څه واضحه دلیل نشته. البته  
هغوی فرمائی چې څنگه د یو مریض په مال کښې د وارثانو حق متعلق کبړی دغه شان د  
ښځې په مال کښې د خاوند حق متعلق کبړی ځکه چې حضور پاک صلی الله علیه و آله فرمائی تشکم المرأة

(۱) حواله بالا.

(۲) المغنی لابن قدامة (۴/۲۹۹، ۳۰۰) کتاب العجر رقم المسألة (۳۴۷۴) -

(۳) سنن ابی داود کتاب البیوع باب فی عطية المرأة بغیر اذن زوجها رقم (۳۵۴۶) وسنن ابن ماجه کتاب

الهباء باب عطية المرأة بغیر اذن زوجها رقم (۲۳۸۸) -

(۴) سنن ابی داود کتاب البیوع باب عطية المرأة بغیر اذن زوجها رقم (۳۵۴۷) وسنن النسائی کتاب الزکاة

باب عطية المرأة بغیر اذن زوجها رقم (۲۵۴۱) -

(۵) سنن ابن ماجه کتاب الهباء باب عطية المرأة بغیر اذن زوجها رقم (۲۳۸۹) -



لاریف: لسانها، ولحسبها، وجمالها، ولذینها: ۱)

د دې نه دا معلومه شوه چې د ښځې په مال کښې د خاوند حق وی، او دغه وجه ده چې ښځه مالداره وی نو خاوند د هغې د مال نه فائده اخستلو د پاره په مهر کښې اضافه کولو سره د هغې د حاصلیدو کوشش کوی، ۲)

لهذا د مریض په شان ښځې ته هم په ثلث مال کښې د تصرف حق ورکولې شی، مریض چې څنگه په ثلث مال کښې وصیت کولې شی دغه شان ښځه هم په ثلث مال کښې تصرف کولې شی ددې په مقابله کښې د جمهورو دلائل دادی

① د الله تعالی ارشاد دې «فان انستم منهم رشدا فادفعوا اليهم اموالهم» ۳)

یعنی چې تاسو په دوی کښې عقل او هدایت اومونی، نو هغوی ته د هغوی مال ورکړنې د دې آیت نه دا خبره واضح کیږي چې په دوی باندې پابندی نشته او بله دا چې هغه په تصرف کښې آزاده ده.

② حدیث باب، په کوم کښې چې حضور پاک ﷺ هغوی ته د صدقې حکم اوکړو، هغوی صدقه ورکړه او حضور پاک ﷺ قبوله کړه او هغوی د چا نه هم د خاوند د اجازت په باره کښې تپوس او نه کړو، ۴)

③ حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه مرفوع حدیث دې یا معشر النساء تصدقن ۵)

دلته هم د صدقې حکم مطلق دې د څه قسم اجازت ذکر نشته

ترڅو چې د امام مالک رحمه الله د دلائلو تعلق دې نو په هغې کښې د حضرت کعب والاحدیث ضعیف دې ځکه چې په هغې کښې یحییٰ الانصاری مجهول دې، ۶)

باقی دواړه روایتونه د عمرو بن ابیه عن جداه په طریق سره مروی دی او محدثینو په دې سند باندې کلام کړې دې، ۷)

او که بالفرض دا سند قابل د احتجاج وی بیا هم اوله د جمهورو د صحیح احادیثو مقابله نشی کولې.

ثانیاً داسې ډیرو احادیثو په باره کښې امام بغوی فرمائی چې دا غیر رشیده باندې محمول دی، ۸)

۱) صحیح البخاری (۷۶۱/۲) کتاب النکاح باب الاکفاء فی الدین رقم (۵۰۹۰).

۲) المغنی (۳۰۰/۴).

۳) النساء/۶.

۴) المغنی (۳۰۰/۴) وعمدة القاری (۱۲۴/۲).

۵) صحیح البخاری (۴۴/۱) کتاب الحيض باب ترك العائض الصوم رقم (۳۰۴).

۶) تقريب التهذيب (۵۹۹) رقم (۷۶۸۱) وخلاصة الخرزجي (ص ۴۳۰).

۷) تعليقات الكاشف (۷۹/۲ و ۸۰).

۸) شرح الكرماني (۹۲/۲).

بعضې علماء فرمانې چې دا حکم په بناء د حسن معاشرت او د آدابو د قبيلې نه دې. يعنې دا مناسبه نه ده چې ښځه او سړې په يو خانې کښې اوسېږي او ښځه د خاوند د خوښې معلومولو نه بغير خپل مال خرج کړي او د خاوند نه تېوس اونه کړي<sup>۱</sup>، والله اعلم

**قوله: وقال اسماعيل عن ايوب عن عطاء وقال عن ابن عباس: اشهد**

**على النبي ﷺ: د اسماعيل نه مراد اسماعيل بن عليه عليه السلام دې<sup>۲</sup>، د دوی حالات کتاب**

الايان باب حب الرسول من الايمان<sup>۳</sup> د لاندې تير شوې دې<sup>۴</sup> =

د مذکوره تعليق تخريج د مذکوره تعليق په خپله امام بخاري رحمه الله په کتاب الزکوة کښې موصولا تخريج کړې دې<sup>۵</sup>،

د مذکوره تعليق مقصد دې تعليق ذکر کولو نه امام بخاري دا ونيل غواړي چې د اسماعيل بن عليه په دې طريق کښې جزم سره د 'اشهد' جملي نسبت ابن عباس رضي الله عنه طرف ته شوې دې<sup>۶</sup>،

دا جمله د چا ده؟ د دې تفصيل مونږ وروستو ذکر کړې دې تنبيه: علامه کرمانی رحمه الله اولاً دا خبره ذکر کړې ده، بيا ئې يو احتمال دا هم بيان فرمايلې دې

چې د قال اسماعيل عطف په 'حدثنا شعبة' باندې وي. داسې شوه چې سليمان بن حرب څنگه د شعبه شاگرد دې دغه شان د اسماعيل بن عليه نه هم روايت کوي. دغه شان به دا تعليق پاتې نه شي<sup>۷</sup>،

خو دا احتمال صحيح نه دې ځکه چې اسماعيل بن عليه نه سليمان بن حرب څه روايت نه کوي<sup>۸</sup>، والله سبحانه وتعالى اعلم.

### ۳۳- باب: الحرص على الحديث

اولنې باب سره مناسب: علامه عيني رحمه الله فرمانې چې په مخکښې باب کښې څنگه چې د خاص تعليم ذکر دې. د دغې خاص تعليم ذکر په دې باب کښې هم دې چې د ابوهريره رضي الله عنه په سوال کولو باندې هم هغه ته په خاص خطاب سره حضور پاک ﷺ جواب ورکړو. چې دا هم تعليم دې<sup>۹</sup>،

مقصد د ترجمة الباب: حضرت شيخ الهند رحمه الله فرمانې چې د دې باب نه د حرص على الحديث

<sup>(۱)</sup> عمدة القاری (۱۲۴/۲) -

<sup>(۲)</sup> فتح الباری (۱۹۳/۱) -

<sup>(۳)</sup> کشف الباری (۱۲/۲) -

<sup>(۴)</sup> صحيح البخاری (۱۹۵/۱) کتاب الزکوة باب زکوة العرض رقم (۱۴۴۹) -

<sup>(۵)</sup> فتح الباری (۱۹۳/۱) وعمدة القاری (۱۲۵/۲) -

<sup>(۶)</sup> شرح الکرماني (۹۲/۲) -

<sup>(۷)</sup> فتح الباری (۱۹۳/۱) وعمدة القاری (۱۲۵/۲) -

<sup>(۸)</sup> عمدة القاری (۱۲۵/۲) -

فضیلت او تحسین بیانول مقصود دی او د حدیث نه حدیث رسول الله ﷺ مراد دی. په مخکښې ابوابو کښې او تیر شوې احادیثو کښې د مطلق علم ذکر وو. اوس د حدیث تصریح او تخصیص مقصود معلومیري، والله اعلم.

مطلب دادې چې امام بخاری رحمه الله د علم فضیلت، ددې د حاصلولو طریقې، ددې آداب او تعلیم و تبلیغ مطلق اوسه پورې ډیر تراجم ایښودې دی. اوس خاص طور سره د ترجمې متعلق ترجمه منعقد کوی او دا خبردارې ورکوی چې د ټولو نه اهم فن حدیث دې چې د هغې د حاصلولو د پاره طالب علم لره حریص کیدل پکار دی.

د حدیث لغوی، عرفی او اصطلاحی معنی حدیث په لغت کښې جدید ته ونیلې شی. په عرف کښې دا لفظ د کلام د پاره استعمالیري.

د اهل شریعت په نیز حدیث ونیلې شی هر هغه څیز ته چې نبی کریم ﷺ ته منسوب وي. اگرچې هغه اقوال وی یا افعال، تقاریرو یا احوال. د بیدارۍ سره تعلق لری یا د خوب سره. د حدیث د وجه تسمیه په باره کښې مونږ تفصیلا په مقدمه کښې ذکر کړې دې.

[۱۹۱] حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنِي سَلِمَانُ بْنُ عُمَرَ عَنْ أَبِي عُمَرَ عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي سَعِيدٍ الْمَقْبُرِيِّ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّهُ قَالَ:

قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ، مَنْ أَسْعَدَ النَّاسَ بِشَقَاعَتِكَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- «لَقَدْ ظَنَنْتُ يَا أَبَا هُرَيْرَةَ أَنْ لَا يَسْأَلَنِي عَنْ هَذَا الْحَدِيثِ أَحَدٌ أَوْلَ مِنْكَ، لِمَا رَأَيْتُ مِنْ جُرْبِكَ عَلَى الْحَدِيثِ، أَسْعَدَ النَّاسَ بِشَقَاعَتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، خَالِصًا مِنْ قَلْبِهِ وَأُثْقَلِهِ.» [۲۰۱]

## رجال الحديث

① عبد العزيز بن عبدالله: دا عبدالله بن يحيى بن عمرو بن اويس بن سعد بن ابی سرح قرشي عامري اویسی مدني رحمه الله دي. ددوی کښت ابو القاسم دي.<sup>۵</sup>  
دوی د ابراهیم بن سعد زهري، سلیمان بن هلال، عبدالرحمن بن ابی الزناد، عبدالرحمن بن ابی الموال، عبدالعزيز بن ابی حازم، عبدالعزيز بن ابی سلمه الماجشون، لیث بن سعد، مالک بن انس او محمد بن جعفر بن ابی کثیر رحمه الله نه روایت کوی.  
دده نه روایت کوونکو کښې امام بخاری، هارون الجمال، محمد بن یحیی، ذهلی، ابو ذرعه، ابو حاتم، عبدالله بن شعیب او محمد بن اسماعیل ترمذی رحمه الله وغیره دي.

(۱) الابواب والتراجم (ص ۵۳) -

(۲) عمدة القاری (۲/ ۱۲۵) -

(۳) حواله بالا

(۴) کشف الباری (۱/ ۸۰۹) -

(۵) تهذیب الکمال (۱۸/ ۱۶۱، ۱۶۰) وسیر اعلام النبلاء (۱۰/ ۳۸۹) -

(۶) تهذیب الکمال (۱۸/ ۱۶۲، ۱۶۱) وسیر اعلام النبلاء (۱۰/ ۳۸۹) -

امام ابو حاتم رحمته فرمائی: صدوق <sup>(۱)</sup>

یعقوب بن شبیه سدوسی رحمته فرمائی: ثقة <sup>(۲)</sup>

امام دارقطنی رحمته فرمائی: حجة <sup>(۳)</sup>

امام خلیلی رحمته فرمائی: ثقة متفق علیه <sup>(۴)</sup>

امام ابوداؤد رحمته فرمائی: ثقة <sup>(۵)</sup>

حافظ ذہبی فرمائی: ثقة مكثر <sup>(۶)</sup>

بیا فرمائی: الامام الحجة... من ہلام الرجال <sup>(۷)</sup>

دغه شان ہغوی فرمائی: ثقة جلیل <sup>(۸)</sup>

ابن حبان رحمته دوی پہ کتاب الشقات کنبی ذکر کری دی <sup>(۹)</sup>

تفسیر: ددوی بارہ کنبی د امام ابوداؤد توثیق مونہ نقل کری دی خو ہم د امام ابوداؤد نہ حافظ ذہبی او حافظ بن حجر رحمہما اللہ ددوی تضعیف نقل کری دی <sup>(۱۰)</sup>

حافظ ابن حجر رحمته پہ 'ہدی الساری' کنبی د جرح نہ انکار کولو سرہ لیکل دی

وَقَمِی سؤالات ابن عیید الجری عن ابی داؤد قال: عبد العزيز الاويسی ضعيف، فان كان عفی هذا فقیہ نظر لانه ثقة فی موضع آخر، وروی عن هارون الحمال عنه ولعله ضعف رواية معينة له وهم فيها، او ضعف آخر اتفق معه فی اسم، ولی الجملة فهو جرح مردود <sup>(۱۱)</sup>

مطلب دادی چې پہ 'سؤالات عیید الاجری' کنبی دی چې امام ابوداؤد رحمته دی ضعیف گر خولی وو. کہ چری د امام ابوداؤد مراد ہم دغه عبدالعزیز اویسی وی نو قابل د کتلو ده، خکہ چې پہ بل خانی کنبی ہغه پہ خپلہ پہ دی توثیق کری دی. او د ہارون الحمال پہ واسطی سرہ دده نہ

<sup>(۱)</sup> تہذیب الکمال (۱۶۳/۱۸)۔

<sup>(۲)</sup> حوالہ بالا

<sup>(۳)</sup> تہذیب التہذیب (۳۴۶/۶)۔

<sup>(۴)</sup> حوالہ بالا

<sup>(۵)</sup> تہذیب الکمال (۱۶۲/۱۸) و سیر اعلام النبلاء (۳۸۹/۱۰) وحاشیہ سبط ابن المعجمی علی الکاشف (۶۵۶/۱)۔ رقم (۳۳۹۷)۔

<sup>(۶)</sup> الکاشف (۶۵۶/۱) رقم (۳۳۹۷)۔

<sup>(۷)</sup> سیر اعلام النبلاء (۳۸۹/۱۰)۔

<sup>(۸)</sup> میزان الاعتدال (۶۳۰/۲)۔

<sup>(۹)</sup> کتاب النقات لابن حبان (۳۹۶/۸)۔

<sup>(۱۰)</sup> اوگورئی: میزان الاعتدال (ج ۲ ص ۶۳۰) و تہذیب التہذیب (ج ۶ ص ۳۴۶)۔

<sup>(۱۱)</sup> ہدی الساری (۴۲۰)۔

نې روايتونه هم کړي دي، ممکنه ده چې ددې تضعيف وجه څه معين روايت وي چې په هغې کښې هغه ته وهم شوې وي يا ددې نه يو بل عبدالعزيز مراد وي، چې د نوم د اشتراک د وجې اشتباه اوشوه، بهر حال دا جرح مردود ده، قابل قبول نه ده.

دده د وفات کال معلوم نه دي غالباً ۲۲۰ هجري پورې ژوندې وو<sup>(۱)</sup>، رحمه الله تعالى رحمة واسعة  
 ① سليمان دا ابو محمد سليمان ابن بلال تيمی قرشی مدني رحمته دي، ددوی حالات د کتاب الايمان باب امور الايمان د لاندې مختصراً او کتاب العلم باب علم الامام السالاة على اصحابه ليختير ماخذهم من العلم د لاندې تفصيلاً تير شوې دي<sup>(۲)</sup>،

② عمرو بن ابي عمرو دا عمرو بن ابي عمرو ميسره مولى المطلب بن عبدالله بن حنطب قرشی مخرومی مدني رحمته دي ابو عثمان ددوی کښت دي<sup>(۳)</sup>،  
 دوی د خپل مولى مطلب بن عبدالله بن حنطب، حضرت انس بن مالک رضي الله عنه، سعيد بن جبیر، سعيد بن ابي سعيد المقبري، عاصم بن عمر بن قتاده، عبدالرحمن بن هرمز الاعرج او عكرمه مولى ابن عباس رضي الله عنه وغيره نه روايت کوي

دده نه روايت کوونکو کښې ابراهيم بن سويد، اسماعيل بن جعفر بن ابي كثير، سليمان بن بلال، عبدالرحمن بن ابي الزناد، عبدالعزيز بن محمد دراوردي، يزيد بن عبدالله بن الهذال او يعقوب بن عبدالرحمن اسکندرانى رضي الله عنه وغيره دي<sup>(۴)</sup>،

امام احمد رحمته فرماني ليس به پاس<sup>(۵)</sup>

امام ابو زرعه رحمته فرماني ثقة<sup>(۶)</sup>

امام ابو حاتم رحمته فرماني لا پاس به<sup>(۷)</sup>

ابن حبان رحمته دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړی دی، او ليکلي نې دي زهبا اعطاء، يعنې حديثه من رواية الثقات عنه<sup>(۸)</sup>،

امام عجلي رحمته فرماني ثقة ينكر عليه حديث الهيمية<sup>(۹)</sup>

(۱) سير اعلام النبلاء (۳۸۹/۱۰)

(۲) كشف الباری (۶۵۸/۱) و (۱۱۷/۳) -

(۳) تهذيب الكمال (۱۶۸/۲۲) -

(۴) تهذيب الكمال (۱۶۸، ۱۶۹/۲۲) -

(۵) تهذيب الكمال (۱۶۹/۲۲) -

(۶) تهذيب الكمال (۱۷۰/۲۲) -

(۷) حواله بالا

(۸) الثقات لابن حبان (۱۷۵/۵) -

(۹) تهذيب التهذيب (۸۳/۸) -

ساجی مویله فرمائی صدوق الا انه یم (۱)

حافظ ابن حجر فرمائی ثقة دهما و هم (۲)

ددې توثیقاتو په مقابله کښې ددوی باره کښې د جرح او تعدیل عالمانو نه جرح هم منقوله ده.

چنانچه امام یحیی بن معین فرمائی لا یحتج بحديثه (۳)

بیا فرمائی کان مالک یروی عن عمرو بن ابی عمرو کان یستضعفه (۴)

دغه شان هغوی فرمائی عمرو بن ابی عمرو الذی یروی عن عکرمة: لیس بالقوی (۵)

دغه شان د هغوی نه نقل دی عمرو بن ابی عمرو لیس بحجة (۶)

جوز جانی مویله فرمائی مضطرب الحديث (۷)

امام نسائی مویله فرمائی عمرو بن ابی عمرو لیس بالقوی فی الحديث وان کان قد روی عنه مالک (۸)

امام ابوداود مویله فرمائی لیس هو بهذا (۹)

خو حقیقت دادې چې په عمرو بن ابی عمرو باندې دا تنقید دهغه د عامو احادیثو د وجه نه

دې بلکه هغوی د عکرمة نه یو حدیث نقل کړې دې، د هغې تردید د لاندې محدثینو په ده

باندې کلام کړې دې.

چنانچه د امام یحیی بن معین نه ابن ابی مریم نقل کوی عمرو بن ابی عمرو ثقة ینکر علیه حدیث

عکرمة عن ابن عباس ان النبی ﷺ قال: اقتلوا الفاعل والفاعل به (۱۰)

دغه شان امام عجلې مویله فرمائی ثبت ینکر علیه حدیث البهیمه (۱۱)

امام نسائی چې څه فرمایلي دي چې لیس بالقوی فی الحديث نو دا دې مطلق تضعیف نشی

گنولې. امام نسائی مویله دا قسم جملې د هغه کس په باره کښې فرمائی چې حافظ نه وی.

(۱) حواله بالا

(۲) تقریب التهذیب (ص ۴۲۵) رقم (۵۰۸۳) -

(۳) الضعفاء الكبير للعقيلي (۲۸۹/۳) رقم (۱۲۸۹) -

(۴) حواله بالا

(۵) حواله بالا

(۶) الکامل لابن عدی (۱۱۶۹۰۵) -

(۷) الکامل (۱۱۶۰۵) ومیزان الاعتدال (۲۸۲/۳) رقم (۶۴۱۴) -

(۸) السنن الصغرى كتاب الناسك الحج باب اذا اشار المحرم الى الصيد فقتله الحلال رقم (۲۸۶۹) -

(۹) تهذیب الکمال (۲۲/۱۷۰) -

(۱۰) الکامل لابن عدی (۱۱۶/۵) -

(۱۱) تهذیب التهذیب (۸۳/۸) -

مطلقاً ضعیف گنرل مقصود نه دی<sup>(۱)</sup>

دغه شان د امام ابو داود رحمته الله علیه تنقید هم ددې حدیث البهیة په بنا باندې دې، چنانچه هغوی چې چرته تیس هوښانک او فرمائیل نو هلته ئې دهغې نه پس د علت په طور ددې خبرې وضاحت او کړو: روی عن حکمة عن ابن عباس من ان البهیة فالتلو<sup>(۲)</sup>

دغه شان امام بخاری رحمته الله علیه هم فرمائی: روی عن حکمة ان قصة البهیة فلا دري سمع امر<sup>(۳)</sup>  
دغه وجه ده چې امام ابن عدی رحمته الله علیه په دې کښې اکثر اقوال په خپل سند سره نقل کولو نه پس او فرمائیل:

عمرو بن ابی عمرو له احادیث عن انس غیر ما ذکره وروی عنه مالک وهو عندي لا پاس به لان مالک لا یروی الا عن ثقة او صدوق<sup>(۴)</sup>

یعنی: عمرو بن ابی عمرو د حضرت انس رضی الله عنه نه د مذکوره حدیث نه علاوه نور هم روایات دی، د هغوی نه امام مالک رحمته الله علیه هم روایت کړې دې، هغه ځما په نیز لا پاس به: دی ځکه چې امام مالک د ثقه نه یا د صدوق نه روایت کوی:

بیا حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی چې علماء ته اصل کلام د ده د عکرمة نه روایت باندې دې، او امام بخاری رحمته الله علیه دده د عکرمة په طریق سره یو روایت هم نه دې اخستې، بلکه په صحیح بخاری کښې دده صرف شپږ احادیث نقل دی. څلور د حضرت انس رضی الله عنه په واسطې سره، یو حدیث د سعید بن جبیر عن ابن عباس په طریق سره او یو د سعید بن ابی سعید مقبری عن ابو هریره رضی الله عنه په طریق سره. او د عکرمة عن ابن عباس په طریق سره امام بخاری یو حدیث هم اخستې نه دې.<sup>(۵)</sup>

حافظ ذهبی ټول احوال مخکښې راوستلو سره ددوی باره کښې فیصله کړې ده چې حدیث صالح حسن منقطع من الدرجة العليا من الصحيح<sup>(۶)</sup> یعنی: دده احادیث حسن دی، خو بیا هم صحیح د اوچتې درجې نه کم دی.

اگرچه حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی چې حق دا دې چې علیاً لفظ حذف کول پکار دی<sup>(۷)</sup>

(۱) عن امام نسائی ينقل هكذا ای (ليس بذلك القوي) في حق احمد بن بشير الكوفي. وفي هذا قال الحافظ "فاما تضعيف النسائي له فمشعر بانه غير حافظ" هدى السارى (ص ۳۸۶) -

(۲) تهذيب الكمال (۱۷۰/۲۲) -

(۳) تهذيب التهذيب (۸۳/۸) -

(۴) الكامل لابن عدی (۱۱۷/۵) -

(۵) هدى السارى (ص ۴۳۲) -

(۶) ميزان الاعتدال (۲۸۲/۳) -

(۷) تهذيب التهذيب (۸۳/۸) -

دغه شان ابن القطان رحمته الله او فرمانييل الرجل مستضعف واحاديثه تدل على حاله <sup>(۱)</sup> يعنى ددې سړي تضعيف شوې دې دده حديثونه دده په حال باندې دلالت كوي. نو حافظ ذهبي رحمته الله فرماني: «ما هو يستضعف ولا يضعف نعم ولا هو لثقة كالزهري وذويه <sup>(۲)</sup>»

يعنى نه خو دده تضعيف شوې دې او نه په واقع كېنې ضعيف دې البته هغه د امام زهري او د هغوى د طبقې د راويانو په شان نه دې.

گويا د هغه په باره كېنې انصاف والا رائي داده چې دوى زيات قوى خو نه دى خو ددوى احاديث د رد قابل هم نه دى، بلكه د احتجاج اود استشهاد قابل دى. دغه رنگې د اصول سته ټولو مصنفينو ددوى روايات اخستې دي. <sup>(۳)</sup> والله اعلم

د ابو جعفر منصور د خلافت په شروع كېنې ددوى وفات شوې وو <sup>(۴)</sup> رحمه الله تعالى رحمة واسعة <sup>(۵)</sup> سعيد بن ابى سعيد المقبرى: «دا ابوسعيد بن ابى سعيد كيسان مقبرى مدنى رحمته الله دې، ددوى حالات د كتاب الايمان: «باب الدين يسر» دلالتې تير شوې دي <sup>(۶)</sup>»

⑤ حضرت ابوهريره رضي الله عنه: د حضرت ابوهريره رضي الله عنه حالات د كتاب الايمان: «باب امور الايمان» د لاندې تير شوې دي <sup>(۷)</sup>»

**قوله: انه قال: قيل: يا رسول الله:** حضرت ابوهريره رضي الله عنه فرماني چې تپوس او كړې شو چې يا رسول الله....

د ابوذر او كريمه په نسخو كېنې قيل: دې، او په نورو نسخو كېنې قيل: نشته، او دا صحيح ده چې دلته 'قيل' پكار نه دې، غالباً چې 'قلت' وو نو د يو راوى يا د كوم كاتب د تصرف نه 'قيل' شو <sup>(۸)</sup>.

ځكه چې په خپله امام بخارى دا روايت مخكېنې 'كتاب الرقاق كېنې ذكر كړې دې، په هغې كېنې دې: «انه قال: قلت: يا رسول الله...»  
دغه شان سنن نسائي كبرى كېنې هم 'قلت' دې <sup>(۹)</sup>.

(۱) ميزان الاعتدال (۲۸۲/۳) -

(۲) حواله بالا

(۳) تهذيب الكمال (۱۷۱/۲۲) وهدي الساري (ص ۴۳۲) -

(۴) تهذيب الكمال (۱۷۱/۲۲) وتفصيله في (التدليل على كتاب تهذيب التهذيب (ص ۳۰۵ - ۳۰۷) -

(۵) كشف الباري (۳۳۶/۲) -

(۶) كشف الباري (۱۶۵۹) -

(۷) فتح الباري (۱۹۳/۱) -

(۸) صحيح البخاري (۹۷۲/۲) كتاب الرقاق باب صفة الجنة والنار، رقم (۶۵۷۰) -

(۹) السنن الكبرى للنسائي (۴۶۲/۳) كتاب العلم باب الحرص على العلم رقم (۸۵۴۲) -



د اسماعیلی په روایت کښې دی: انه سال..(۱)

د ابونعیم په روایت کښې دی: انا ابا هريرة قال: يا رسول الله... (۲)

لهذا دا خبره آخری ده چې: قيل: تصحيف دي، والله اعلم

قوله: من أسعد الناس بشفا عتك يوم القيامة؟: د قیامت په درخ ستا د شفاعت د ټولو نه زیات حقدار سعادت مند به څوک وی؟

د شفاعت باره کښې د اهل سنت والجماعة او معتزلو اختلاف: ددې حدیث نه دا معلومه شوه چې حضور پاک ﷺ به د قیامت په ورځ د ډیرو خلقو شفاعت کوی، او دا د اهل سنة والجماعة مذهب دي، خوارج او بعضې معتزله د شفاعت نه انکار کوی (۳)

خوارج او معتزله د قرآن کریم آیتونو (فما تنفعهم شفاعة الشافعين) او (ما للظلمين من حميم ولا شفيع يطاع) نه استدلال کوی او د حدیث باب او ددې پشان د نورو د شفاعت د حدیثونو تاویل کوی چې ددې نه مراد د درجاتو او چتوالې او زیاتوالې د ثواب دي (۴)  
خو اول خو ددوی د آیت نه استدلال صحیح نه دي ځکه چې په دې کښې د کفارو د شفاعت نفی ده، او اهل سنة د مذنبینو او د گناهگارو د شفاعت قائل دي (۵)

او بیا احادیث د شفاعت صریح سره متواتر هم دي (۶) لهذا نه خو د هغې بې خایه تاویل کیدې شی او نه د هغې نه انکار کیدې شی.  
د شفاعت قسمونه: قاضی عیاض رحمه الله فرماني چې د شفاعت پنځه قسمونه دي:

- ① د ټولونه اول شفاعت: شفاعت عظمی: دې چې حضور پاک ﷺ به د خلقو د محشر د ویرې نه د بچ کولو د پاره او د حساب کتاب شروع کولو د پاره کوی.
- ② دویم شفاعت به د هغوی د څه خلقو جنت ته بغیر حساب داخلیدو د پاره وی.
- ③ دریم شفاعت به د هغه خلقو باره کښې وی چې د خپلو اعمالو په وجه به د اور قابل جوړ شوی وی، نو د شفاعت نه پس به هغوی بغیر د شفاعت نه جنت ته داخل کړي شی.
- ④ څلورم شفاعت به د هغه گناهگارو په باره کښې وی چې جهنم ته به داخل کړي شوي وی او د سفارش نه پس به د هغه ځانې نه راویستلې شی.

(۱) فتح الباری (۱/۱۹۳) -

(۲) حواله بالا

(۳) شرح العقائد النسفية مع شرحه النبراس (۲۳۸ و ۲۳۹) وعمدة القاری (۲/۱۲۷) -

(۴) المذثر (۴۸) -

(۵) سورة غافر (۱۸) -

(۶) عمدة القاری (۲/۱۲۷) -

(۷) حواله بالا

(۸) حواله بالا -

⑤ پنجم سفارش به د جنتیانو په جنت کښې د درجو د اوچتولو د پاره وی. ددې معتزله انکار نه کوی.

په دې کښې صرف رومي او دویم شفاعت حضور پاک ﷺ سره خاص دي. قاضي عیاض رحمته الله علیه د شپږم شفاعت هم استدراک کړې دي، او هغه د ابوطالب په عذاب کښې د تخفیف دي.

علامه قرطبي رحمته الله علیه د یو اووم شفاعت هم اضافه کړې ده، چې حضور پاک ﷺ به د خپل امت د پاره سفارش کوی چې د ټولو خلقو نه دي مخکښې جنت ته داخل کړې شي. حافظ رحمته الله علیه فرماني چې په کوشش سره ماته یو اتم سفارش هم میلاؤ شو، هغه دا چې د کومو خلقو نیکی او گناهونه برابر شوي وي، د هغوی د جنت ته د داخلیدو سفارش به کولې شي.

دغه شان به یو بل سفارش د هغه خلقو باره کښې وی چاسره چې د لاله الا الله نه سوا بله نیکی نه وي، <sup>(۱)</sup> والله اعلم

**قوله: قال رسول الله ﷺ: لقد ظننت يا ابا هريرة، ان لا يسألني عن هذا الحديث احد اول منك؟ لما رأيت من حرصك على الحديث:** حضور پاک ﷺ او فرمائیل چې څما خیال دغه وو چې ددې څیز په باره کښې به ستا نه بغیر بل څوک دا تپوس نه کوی، ځکه چې څه ستا د حدیثو شوق گورم.

‘اول’ رفع او نصب دواړه وئیلې شي، رفع د ‘احد’ صفت یا ددې بدل گرځولو سره. او نصب خو یا به د ‘ظننت’ مفعول ثاني گرځولو سره یا د ‘احد’ نه حال گرځولو سره وی، ‘احد’ اگرچه نکره ده خو د نفی راتلو سره کیدلو د وجه دي لره ذوالحال جوړول صحیح دی، ځنګه چې وئیلې شي ‘ماکان احد مثلك’ دغه شان ‘اول’ د ظرفیت د وجه منصوب گرځولې شي <sup>(۲)</sup>. والله تعالى اعلم

**قوله: اسعد الناس بشأعتي يوم القيامة من قال: لا اله الا الله، خالصا من قلبه او نفسه:** څما د سفارش به د قیامت په ورځ هغه کس زیات مستحق وی چا چې په اخلاص د زړه نه لاله الا الله وئیلې وي.

په ‘قلبه او نفسه’ کښې ‘او’ د شک د پاره دي، خو مراد او مطلب د دواړو یو دي <sup>(۳)</sup>. یو اشکال او د هغې جواب: دلته یو اشکال دا کیږي چې ‘اسعد’ اسم تفضیل دي، چې ددې خبرې تقاضا کوی چې مفضل او مفضل علیه په نفس فضیلت کښې شریک وی، لهذا دلته به دا معنی راوځي چې څوک د ‘لا اله الا الله’ منونکي وی هغه به مطلقا د هغوی ﷺ د شفاعت قابل

<sup>(۱)</sup> شرح النووي لصحيح مسلم (۱۰۴/۱) كتاب الايمان باب اثبات الشفاعة واخراج الموحدين من النار وفتح الملهم (۳۶۱/۱) وعمدة القاری (۱۲۷/۲، ۱۲۸) -

<sup>(۲)</sup> عمدة القاری (۱۲۶/۲) وفتح الباری (۱۹۳/۱) -

<sup>(۳)</sup> فتح الباری (۱۹۳/۱) -

وی. او څوک چې د زړه د اخلاص نه منونکې وی هغه به زیات حقدار وی. حالانکه چې څوک نې د زړه د اخلاص نه نه وائی، صرف په ژبه سره اووایی او د هغه په زړه کېنې دا خبره نه وی نو هغه به چرې هم د هغوی ترڅنګ د سفارش قابل نه وی. ځکه چې هغه منافق دي.

ددې جواب دادې چې دلته 'اسعد' د 'سعید' په معنی باندې دې څنگه چې ونیلې شی 'الناتص' والا شمع اعدلا بقى مروان' ای عاد لا بقى مروان 'ناتص' د یزید بن ولید بن عبدالملک لقب دي، او 'اشج' حضرت عمر بن عبدالعزیز ته ونیلې شی. دلته 'اعدلا' د 'عادلا' په معنی کېنې دي، ګڼی باقی بنو مروان خو به ټولو ظلم کولو<sup>(۱)</sup>.

دویم جواب دادې چې په اصل کېنې لا اله الا الله په اخلاص سره ونیلو والاد پاره مختلف درجې به وی، یو د خلوص ابتدائی درجه ده چې دکومې نه د نفاق نفی کیږي. هغه خو د خلاصې موندلو د پاره د هر چا په حق کېنې شرط ده، که چرې هغه نه وی نو سړې خو بالکل مومن نه دي، ددې نه پس د خلوص مختلفې درجې دي. د بعضو خلوص د اولې درجې نه اوچت وی. او د بعضو د دویمې درجې نه اوچت وی وهکذا. اوس چې د کوم سړي خلوص په لا اله الا الله کېنې اوچتې درجې والاوی هغه به د ټولو نه زیات حقدار وی. او که د چا کم وی نو د دې نه پس به د هغې نمبر راځي<sup>(۲)</sup>.

په حدیث باب 'من قال لا اله الا الله خالصا من قلبه' کېنې د خلوص نسبت چې 'قلبه' طرف ته شوي دي، نو ددې نه هم دغه مبالغه په خیال کېنې راځي. علامه زمخشری لیکلی دی چې د کوم اندام نه یو کار اوشی، نو که ددې کار نسبت دي اندام طرف ته اوشی نو دا به د مبالغې د پاره مفید وی څنگه چې ونیلې شی 'هذا ما ابصرته عیق ومبا سمعته اذن ومبا عرفه قلبی'<sup>(۳)</sup>.

دلته هم د خلوص اضافت 'قلب' طرف ته شوي دي په دې کېنې به هم مبالغه وی او مبالغه زیادت فعل ته مستلزم ده. والله اعلم

تنبیه: په حدیث باب کېنې اگر چې صرف لا اله الا الله ذکر دي خو دا د ټولې کلمې د پاره عنوان او شعار جوړ شوي دي، لهدا من قال لا اله الا الله سره محمد رسول الله هم لګیدلې دي، والله اعلم نکته: په دې حدیث کېنې من قال لا اله الا الله قید سره د مشرک نه احتراز راغلو، او 'خالصا من قلبه' نه منافق یقیني طور سره بهر شو<sup>(۴)</sup>. والله سبحانه وتعالی اعلم وعليه اتم واحکم

(۱) عمدة القاری (۱۲۷/۲) -

(۲) فتح الباری (۱۹۴/۱) -

(۳) الکاشف عن حقائق غوامض التنزیل وعیون الاقادیل فی وجوه التاویل (۳۲۹/۱) تحت تفسیر قوله تعالی: فانه اتم قلبه (البقرة/۲۸۳) -

(۴) حواله بالا

## ۳۳- باب: کَيْفَ يُقْبَضُ الْعِلْمُ

دا دویم باب دې چې کوم لره امام بخاری اصالة د کيف نه شروع کړې دې امام بخاری ددې ترجمه الباب د لاندې چې کوم روایات او آثار ذکر کړي دی د هغې نه معلومیږي چې د علم د اوچتولو صورت به دا وی چې عالمان به اوچت کړي شی او د هغوی علم به هغوی سره سره اوچت شی ځکه چې د هغوی ثابین به نه پیدا کیږي (۱)

د اول باب سره مناسبت: او مخکښې باب کښې د حرص حدیث ذکر دې او مذکوره باب کښې

د رفع حدیث ذکر دې، په دواړو کښې د ضدیت نسبت دې وپسدهاتتین الاشياء نو دې باب لره د مخکښې باب نه پس په دې خبره باندې د زور راوړلو د پاره راوړلې شو چې د علم د حاصلولو اهتمام دې اوکړې شی، ځکه چې علم به اوچت کړې شی لهدا ددې د اوچتولو نه مخکښې دې دا حاصلولو او ددې نه فائده اخستل پکار دی (۲)

مقصد د ترجمه الباب: د امام بخاری مقصد د تعلیم او تذکیر په اهتمام باندې خبردارې ورکول دی، گویا دا وئیل نې مقصود دی چې خلقو له د علماؤ نه د علم حاصلولو اهتمام کول پکار دی، ځکه چې د علم اوچتیدل د قیامت د قائم کیدلو سبب دې. او قیامت به قائمیږي د الله د ناراضگۍ په وخت کښې، هر کله چې گناهونه زیات شی، لهدا د گمراهۍ د سبب اختیارولو نه بچ کیدل ضروری دی،

گویا چې امام بخاری صورة دا فرمائیلې دی چې د علم د ضائع کیدلو صورت به څه وی، نو روایت نه نې اونیودل چې عالمان به ختم شی، او دې سره سره به د هغوی علم هم اوچت شی، خو په حقیقت کښې امام بخاری دا فرمائیل غواړي، چې علم حاصلول پکار دی او علماؤ له د تعلیم او تبلیغ اهتمام کول پکار دی، ځکه چې کله د علم ختمیدل د عالمانو ختمیدل دی نو اوس خلقو له پکار دی چې د عالمانو د اوچتولو نه پس د هغوی نه علم حاصل کړي او علماؤ له دا پکار دي چې خپل علمونه نورو ته اورسوي.

حضرت شیخ الهندی رحمه الله هم دا خبره ارشاد فرمائیلې ده، چنانچه هغوی فرماني:

مولف رحمه الله د علم د اوچتولو حالت بنودل غواړي، نو په حدیث کښې صفا موجود دی لا یقبض اتوا ما ولكن یقبض یقبض العلماء چې د هغې نه په ښکاره معلومه شوه، چې د عالم نه د علم د تلو منشاء تبلیغ او اشاعت نه کول دی، که سلسله د تعلیم او اشاعت شروع وی نو دا حالت به څنگه راشي؟ کما مرقی باب رفع العلم بالجمله د مولف غرض بلکه د حدیث منشاء د اشاعت علم تاکید او تعمیم دې، د عمر بن عبدالعزیز د ارشاد نه ددې ترجمې غرض صفا ښکاره کیږي، او د مخکښې ترجمې تشریح هم اوشوه. د اول باب پورا والي په دویم باب کښې د مؤلف عادت دې او د ذکر شوې ارشاد نه دا هم ښکاره شوه چې د علم خورولو د پاره د

(۱) الکنز المتواری (۲/۳۳۳)

(۲) عمدة القاری (۲/۱۲۸)

عالمانو په ذمه علانيه علمی مجلسونه قائمول ضروری دي، په دې کښې د متعلقينو د پاره آساتيا ده او د هغوی د پاره ډیر ترغیب او تحریص دي، ددې مقابله کښې چې د یو مجلس خاصوالي اوشی او بل څه قسم قید اولگولې شی نو په دې صورت کښې صحیح طریقې سره استفاده او افاده نشی کیدلې، او دا د علم هلاکت دي فالعذر العذر(۱)

وَكُتِبَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ إِلَى أَبِي بَكْرٍ بْنِ حَزْمٍ النُّظْرَ مَا كَانَتْ مِنْ حَدِيثِ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَأَكْتَبَهُ، فَإِنِّي خِفْتُ دُرُوسَ الْعِلْمِ وَذَهَابَ الْعُلَمَاءِ، وَلَا تَقْبَلُ إِلَّا حَدِيثَ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ -، وَلَتَقْشُوا الْعِلْمَ، وَلَتَحِلُّسُوا حَتَّى يُعْلَمَ مَنْ لَا يُعْلَمُ، فَإِنَّ الْعِلْمَ لَا يَبْلُكَ حَتَّى يَكُونَ بَرًّا.

حضرت عمر بن عبدالعزيز: دوی امام العادل الحافظ العلامة المجتهد الزاهد امير المومنين عمر بن عبدالعزيز بن مروان بن الحكم بن ابی العاص بن امية بن عبد الشمس بن عبد مناف بن قصي بن كلاب (رضي الله عنه) دي(۲)

دوی د عبدالله بن جعفر بن ابی طالب، سائب بن يزيد، سهل بن سعد (رضي الله عنهم) نه روایت کوی، حضرت انس (رضي الله عنه) د دوی شاته مونځ او کړو او او وې فرمائیل ما رایت احدا اشبه صلاة برسول الله (ﷺ) من هذا الفقه(۳)

یعنی په مونځ کښې ددې ځوان نه زیات د حضور (ﷺ) مشابهت اختیارولو والا ما څوک لیدلې نه دی

ددې نه علاوه د سعید بن المسیب، ابوسلمه بن عبد الرحمن بن عوف، ابوبکر بن عبد الرحمن، عامر بن سعد، یوسف بن عبدالله بن سلام (رحمهم الله) نه روایت کوی

دده نه ابوسلمه (وهو شيخه ايضا) ابوبکر بن حزم، رجا بن حیوة، امام زهري، ایوب سختیانی، حمید الطویل او یحیی بن سعد الانصاری (رضي الله عنهم) وغیره ډیر حضرات روایت نقل کوی(۴)

حضرت عمر بن عبدالعزيز (رضي الله عنه) ۲۱ یا ۲۳ هجری کښې پیدا شو(۵)، ددوی د مور بی بی نوم بعضې حضراتو ام عاصم حفصه بنت عاصم بن عمر بن الخطاب بنودلې دي، او بعضې حضراتو لیلی بنت عاصم بن عمر بن الخطاب(۶)

په ماشوم والي کښې یو ځل اصطبل ته لاړو، هلته یو اس ورته لته ورکړه، چې د هغې نه نې په تندي باندې زخم راغلو، د هغه وخت نه د اشج لقب پې کښودې شو، چنانچه هغوی ته

(۱) الذیاب والیراجه (ص ۵۳، ۵۴) -

(۲) تهذیب الکمال (۲۱/۴۳۲، ۴۳۳) وسیر اعلام النبلاء (۵/۳۶۶) -

(۳) تهذیب الکمال (۲۱/۴۳۴) - وسیر اعلام النبلاء (۵/۳۶۴) -

(۴) تهذیب الکمال (۲۱/۴۳۴-۴۳۶) وسیر اعلام النبلاء (۵/۱۱۴، ۱۱۵) -

(۵) تهذیب الکمال (۲۱/۴۳۶) -

(۶) تهذیب الکمال (۲۱/۴۳۳) -

اشجع بقیامیه هم ونیلی شی<sup>(۱)</sup>

نقل دی چې حضرت عمر رضی الله عنه او فرمائیل ان من ولدی رجلا بوجهه شتد<sup>(۲)</sup> یملأ الارض عدلا<sup>(۳)</sup> څما په اولاد کښې به یو کس داسې وی چې د هغه په مخ به زخم وی هغه به زمکه د انصاف نه ډکه کړی دې اوس لا وړوکی وو چې قرآن نې یاد کړو. یو ځل په ماشوم والی کښې په جړا شو، مور

ترې نه تپوس او کړو نو ونې ونیل چې ماته مرگ زیاد شوې وو، ځکه مې اوژلې<sup>(۴)</sup> دده پلار ته چې کله د مصر ولایت میلاؤ شو نو دې لا بالغ نه وو، دوی چې کله د هغه ځانې نه د خپل کور والاسره روان شو، نو دوی او فرمائیل چې تاسو ما مدینې ته اولیرنې څه به هلته د علماؤ فقیهاؤ په خدمت کښې اوسېږم. د هغوی آداب به زده کوم، چنانچه هغوی هلته کښې اولیرلې شو. هلته مدینه منوره کښې نې علم حاصلولو، او د ماشوم والی نه په دوی کښې علمی استعداد او د پوښوالی نښې پیدا شوې<sup>(۵)</sup>.

داود بن ابی هند فرمائی یو ورځ چې کله عمر بن عبدالعزیز د مسجد نبوی په یو دروازه باندې داخل شو نو یو سړی او نیل چې اوگوره فاسق<sup>(۶)</sup> عبدالعزیز بن مروان، خپل ځوې مونږ ته راولیرلو، چې فرائض او سنن زده کړی، او هغه دا گټې چې د هغه نه پس به دې خلیفه جوړیږی، او د عمر بن الخطاب په سیرت باندې به چلیري. داود بن ابی هند فرمائی چې په الله قسم چې دا ټولې خبرې د مرگ نه مخکښې مونږ اولیدلې<sup>(۷)</sup>.

د پلار د وفات نه پس عبدالملک بن مروان حضرت عمر بن عبدالعزیز راوغښتلو او د خپل اولاد پشان نې اوساتلو، او بیا د خپلې لور فاطمه بنت عبدالملک سره ورله نې نکاح اوکړه، چې د هغې په باره کښې یو شاعر ونیلی دی:

بنت الخلیفة، والخلیفة جدھا :: اخت الخلائف، والخلیفة زوجھا<sup>(۸)</sup>

حافظ ابن کثیر رحمته الله نقل کوی چې څوک زنانه ددې صفتونو مالکه وی او څوک نه وی<sup>(۹)</sup> د ولید بن عبدالملک په زمانه کښې ۸۲ نه ۹۳ هجری پورې د مدینې منورې گورنر وو، په دې دوران کښې د هغه ځانې د علماؤ او فقهاء: سلیمان بن یسار، قاسم، سالم، خارجه رضی الله عنه وغیره په رانې او مشورې سره کار کولو<sup>(۱۰)</sup>.

<sup>(۱)</sup> تهذیب الکمال (۴۳۷/۲۱) وسیر اعلام النبلاء (۱۱۵، ۱۱۶/۵) -

<sup>(۲)</sup> شتر (س) شترا (شلیلد) القاموس الوحید (ص ۸۴۱) -

<sup>(۳)</sup> سیر اعلام النبلاء (۱۱۶/۵) -

<sup>(۴)</sup> تهذیب الکمال (۴۳۷/۲۱) وسیر اعلام النبلاء (۱۱۶) -

<sup>(۵)</sup> سیر اعلام النبلاء (۱۱۷/۵) -

<sup>(۶)</sup> تهذیب الکمال (۴۳۸/۲۱) وسیر اعلام النبلاء (۱۱۶/۵) -

<sup>(۷)</sup> البداية والنهاية (۳۳۲/۶) وسیر اعلام النبلاء (۱۱۷/۵) -

<sup>(۸)</sup> البداية والنهاية (۳۳۲/۶) -

<sup>(۹)</sup> سیر اعلام النبلاء (۱۱۷/۵، ۱۱۸) و تهذیب الکمال (۴۳۹/۲۱) -

د ولید بن عبدالملک نه پس سلیمان بن عبدالملک خلیفه جوړ شو. نو حضرت عمر بن عبدالعزیز هغوی خپل خصوصی مقرب او وزیر جوړ کړو، چنانچه هم د هغوی د مشورې مطابق د حجاج بن یوسف مقرر شوې کارګنان یې معزول کړل. د مونځ وختونه زوستو کړې شوې وو هغې لړه یې په خپل وخت باندې د کولو پابندی اوکړې شوه. (۱)

چې کله سلیمان په مرض الموت کښې مبتلا شو او آخر وخت ته اورسیدلو نو دا غم ورته راغلو چې څوک خلیفه جوړ کړې شی، دهغه یو خوښ د قسطنطنیه په مهم کښې تلې وو، دویم خوښ یې وروکې وو، په دغه وخت کښې الله تعالی د عالم اسلام لونی محسن عالم ربانی رجاء بن حیوة رضی الله عنه په ذریعه سره کار واخستلو. هغوی ډیر هوښیار تیا سره د حضرت عمر بن العزیز نوم پیش کړو او هغه خلیفه مقرر شو. (۲)

دغه شان یو ځل بیا خلافت راشده قائم شو. د خلیفه جوړیدلو نه پس هغوی د خاندان ټول مال په بیت المال کښې جمع کړو. (۳) او بیا یې هغه د ملک تدبیر او کړو چې په حقیقت کښې ازمری او چیلن د یو ګودر نه اوبه ځکل شروع کړل. (۴)

په حدیث او علم کښې د هغوی مرتبه څه وه؟ ددې اندازه د عالمانو ددې قول نه کیږي:

ابن سعد رضی الله عنه فرماني: «کان ثقة مأمونا له فقه وعلم وورع، وروی حدیثا کثیرا وکان اماما عدلا رضی الله عنه»

امام مجاهد رضی الله عنه فرماني: «اتیناه ثعلبه فبا بر حنا حق تعلما منه» (۵)

ایوب رضی الله عنه فرماني: «لأنعلم احدا من ادر کنا کان آخذ عن یس رضی الله عنه یعنی عمر بن عبدالعزیز» (۶)

یعنی مونږ چې څومره عالمان لیدلې دی په هغې کښې د حضرت عمر بن العزیز نه زیات مو څوک طالب حدیث لیدلې نه دي.

عمر بن میمون رضی الله عنه فرماني: «ما کانت العلماء عند عمر بن عبدالعزیز الا تلامذة» (۷)

میمون بن مهران رضی الله عنه فرماني: «اتینا عمر بن عبدالعزیز وحن نری انه یحتاج الینا فبا کنا معه الا تلامذة» (۸)

حافظ ذهبی رضی الله عنه ددوی په ژوند باندې یو جامع تبصره کړې ده. هغوی فرماني:

«قد کان هذا الرجل حسن الخلق والخلق، کامل العقل حسن السمت، جید السياسة، حریصا علی العدل بكل

(۱) سیر اعلام النبلاء (۱۲۵/۵) -

(۲) سیر اعلام النبلاء (۱۲۳/۵، ۱۲۶) -

(۳) سیر اعلام النبلاء (۱۲۹/۵) -

(۴) البداية والنهاية (۳۴۲/۶) -

(۵) تهذيب الكمال (۴۳۶/۲۱) -

(۶) تهذيب الكمال (۴۴۰/۲۱) -

(۷) تهذيب الكمال (۱۷۵/۶) رقم الترجمة (۲۰۷۹) -

(۸) تهذيب الكمال (۴۴۰/۲۱) وسیر اعلام النبلاء (۱۲۰/۵) -

(۹) سیر اعلام النبلاء (۱۲۰/۵) -

ممكن، وافر العلم فقيه النفس، ظاهر الذكاء والفهم، اواها منيها، قاتل الله، حنيفا، زاهدا مع الخلافة، ناطقا بالحق مع قلة المعين وكثرة الامراء الظلمة الذين ملؤا، وكرهوا محاqqته لهم ونقصه اعطياتهم واخذوا كثيرا مما لي ايديهم مما اخذوه بغير حق فبالا لواله به حتى سقوة السم فصلت له الشهادة والسعادة وعدا عند اهل

العلم من الخلفاء الراشدين والعلماء العاملين (۱)

يعنى دا سرې د صورت او سيرت په لحاظ سره ښه، په عقل کښې پورا، په آدابو کښې بهتر، د سياست په اعتبار سره جيد، د هر ممکن عدل او انصاف حريص، په علم کښې اکثره حصه لرونکې، فقيه النفس، په سوچ او عقل کښې ممتاز، جريدونکې او الله ته رجوع کولو والا د الله تابعدار، د هر قسم بې دينۍ نه بيزاره، د خلافت باوجود د دنيا نه بې شوقه وو، باوجود د مددگارانو د کمۍ او د ظالمانو د زياتۍ نه، رښتيا ويونکې وو، دا ظالمان بادشاهان د هغه نه تنگ شوې وو، دوى سره به نې تعاون نه کولو، هغوى ددوى په وظيفو کښې کمۍ اوکړو، او څه چې نې په زور د خلقونه اخستلې وو هغه نې ترې واپس واغښتل، ځکه خلق دده نه تنگ راغلل تر دې چې هغوى ته نې زهر ورکړل. دغه شان هغوى ته شهادت او سعادت حاصل شو، د اهل علمو په نيز دده شمير په خلفائې راشدين او باعمل عالمانو کښې اوشو،

د علماؤ يو جماعت چې په هغې کښې امام احمد بن حنبل رحمته الله عليه هم دې وائې چې حضرت عمر بن عبدالعزيز هغه مجدد دين د دين نه وو (۲) چې د هغوى باره کښې حضور عليه السلام او فرماڼيل چې "ان الله يعث لهذا الامه على راس كل مائة سنة من يجد دلها دينها" يعنى الله تعالى به په دې امت کښې د هر سل کالو نه پس يو داسې سرې رالېږي چې هغه به د هغه دين تازه کوي. ددوى د خلافت وخت تقريبا دوه نيم کاله وو (۳)

ددوى وفات په د "سل" په مرض سره اوشو، او دا هم ونيلې شوې دى چې حاسدينو د دوى غلام ته زر ديناره ورکړل او ددې په ذريعه سره نې هغه ته زهر ورکړل، چې د هغې نه دوى بيمار شول، او هر کله چې ورته اوښلې شوو چې دوى ته خو زهر ورکړې شوې دى، نو ونې فرماڼيل چې په کومه ورځ زهر راکړې شوې وو ماته هغه ورځ پته ليگيدلې وه، دې نه پس چې هغوى ترې تېوس اوکړو چې تا داسې ولې اوکړل؟ نو هغه صفا صفا اووښل چې ماته زر ديناره ميلاؤ شوې دى، ونې فرماڼيل چې هغه دينار راوړه، د هغه نه نې دينار واخستل او بيت المال کښې جمع کړل، او ورته نې او فرماڼيل چې ته يو داسې ځانې ته لار شه چې هلته او نه نيولې شي (۴)

د حضرت عمر بن عبدالعزيز په تجديدى کارنامو کښې يو لویا کارنامه د حديث د حفاظت

(۱) سير اعلام النبلا (۵/۱۲۰)

(۲) البداية والنهاية (۳۴۷/۶)

(۳) سنن ابى داود فاتحة كتاب الملاحم، باب ما يذكر فى قرن المائة رقم (۶۹۱) -

(۴) تهذيب الكمال (۴۱/۲۱)

(۵) البداية والنهاية (۴۳۹/۶)



انتظام او اهتمام ده، چنانچه د حدیث د جمع کولو او د حدیث د لیکلو باقاعده او منظم اهتمام ددوی په حکم او مشرنی کښې اوشو.<sup>(۱)</sup>

۱۰۱ یا ۱۰۲ هجری کښې د خلیفه راشد حضرت عمر بن عبدالعزیز رضی الله عنه انتقال اوشو.<sup>(۲)</sup>

رحمه الله تعالی ورغی عنده واول مشوبه واکرمه فی دار الکرامه والرفوان.

ابوبکر بن حزم دا ابوبکر بن محمد بن عمرو بن حزم انصاری خزرجی نجاری مدنی رضی الله عنه دی، ابوبکر ددوی نوم دی، بعضی حضراتو ددوی کنیت ابومحمد ذکر کړې دي.<sup>(۳)</sup>

دوی د خپل پلار نه علاوه د عباد بن تمیم، سلمان الاغر، عبدالله بن قیس بن مخرمه، عمرو بن سلیم زرقی، ابوجبه بدری رضی الله عنه او د خپلې خاله عمره رضی الله عنه نه روایت کړې دي.

دده نه روایت کوونکو کښې د ده د دوه خامنو عبدالله او محمد نه علاوه امام اوزاعی، یحیی بن سعید الانصاری او اسامه بن زید لیشی رضی الله عنه وغیره دي.<sup>(۴)</sup>

امام یحیی بن سعید رضی الله عنه او عبدالرحمن بن یوسف بن خراش وغیره فرماني ثقه دي.<sup>(۵)</sup>

ابن حبان دوی په خپل کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي.<sup>(۶)</sup>

امام نووی فرماني: وهوانصاری مدنی من تابعی التابعین وثقات المسلمين واثبتهم.<sup>(۷)</sup>

واقدي رضی الله عنه فرماني: وكان ثقة كثير الحديث.<sup>(۸)</sup>

ابوبکر بن حزم رضی الله عنه سلیمان بن عبدالملک او حضرت عمر بن عبدالعزیز په زمانه کښې د مدینه منوره امیر هم پاتې شو، او قاضی هم، دغه شان هغوی د موسم حج امیر هم پاتې شوې دي.<sup>(۹)</sup> د ده د وفات په کال کښې ډیر اقوال دي.<sup>(۱۰)</sup> حافظ ذهبی رضی الله عنه ۱۲۰ هجری ته ترجیح ورکړې ده.<sup>(۱۱)</sup>

تنبیه: مونږ به ذکر کړې دي چې دده نوم ابوبکر دي او کنیت یې ابومحمد دي، حافظ ابن حجر رضی الله عنه دده کنیت ابو عبدالملک نقل کړې دي.<sup>(۱۲)</sup> چې سبقت قلمی ده، ابو عبدالملک دده د

(۱) کشف الباری (۲۸/۱) -

(۲) تهذیب الکمال (۴۴۶/۲۱) و تاریخ الاسلام للذهبی (۱۸۷/۷، ۲۰۶) -

(۳) تهذیب الکمال (۱۳۷/۳۳) -

(۴) تهذیب الکمال (۱۳۸، ۱۳۷/۳۳) -

(۵) تهذیب الکمال (۱۳۹/۳۳) -

(۶) کتاب الثقات لابن حبان (۵۶۱/۵) -

(۷) تهذیب الاسماء واللغات (۱۹۶/۲) -

(۸) تهذیب الکمال (۱۴۲/۳۳) -

(۹) تهذیب الکمال (۱۳۷/۳۳) -

(۱۰) تهذیب الکمال (۱۴۳، ۱۴۲/۳۳) -

(۱۱) الکاشف (۴۱۲/۲) رقم (۶۵۳۷) -

(۱۲) فتح الباری (۱۹۴/۱) -

بلاړ کښت دې نه چې د ابوبکر<sup>(۱)</sup> رحمه الله تعال رحمة واسعة

قوله: انظر ما کان من حدیث رسول الله ﷺ فاکتبه فانی خفت دروس

العلم وذهاب العلماء؛ او گوره چې د حضور پاک ﷺ نه چې کوم حدیثونه تاته میلاو شوي

دی هغه اولیکه څکه چې ماته ویره ده چې د دین علم به ختم شی او عالمان به لاړ شی

د حضرت عمر رضی الله عنه د مذكوره اثر تخویج: امام بخاری د حضرت عمر بن عبدالعزیز دا اثر دلته

معلق اخستلې دې او مخکښې ئې ددې سند ذکر کړې دې، دغه شان ئې دا موصول کړو.

دا اثر امام محمد بن یحیی په موطا کښې ذکر کړې دې: اخینا مالک اخینا یحیی بن سعیدان عمر بن

عبدالعزیز کتب الی ابی بکر بن عمرو بن حزم ان: انظر ما کان من حدیث رسول الله ﷺ او ستنه او حدیث عمرو او

نحوه: فاکتبه فانی خفت دروس العلم وذهاب العلماء<sup>(۲)</sup>

یعنی حضرت عمر بن عبدالعزیز حضرت ابوبکر بن عمرو بن حزم ته اولیکل چې د حضور ﷺ

احادیث، د هغوی سنت یا د حضرت عمر رضی الله عنه سنتونه تلاش کړه، او هغه ماته راوړلېږه. څکه چې

ماته د علم د ختمیدلو او د علماء د اوچتولو ویره ده<sup>(۳)</sup>

دغه شان امام دارمی رحمه الله په خپل سنن کښې دا موصول نقل کړې دې. د هغې الفاظ دادی:

کتب عمر بن عبدالعزیز الی ابی بکر بن محمد بن عمرو بن حزم ان: اکتب الی بما ثبت عندک من الحدیث عن

رسول الله ﷺ وحدثت عمر، فانی قد خشیت درس العلم وذهابه<sup>(۴)</sup>

دغه شان د دارمی په روایت کښې دا الفاظ دی:

کتب عمر بن عبدالعزیز الی اهل المدينة ان: انظروا حدیث رسول الله ﷺ فاکتبه فانی خفت دروس العلم

وذهاب اهله<sup>(۵)</sup>

رامهرمزی رحمه الله هم په خپل سند سره نقل کړې دې:

کتب عمر بن عبدالعزیز الی اهل المدينة: انظروا ما کان من حدیث رسول الله ﷺ فاکتبه فانی خفت دروس

العلم وذهاب العلماء<sup>(۶)</sup>

علامه هروي رحمه الله په ذم الکلام کښې د عبد الله بن دینار رحمه الله نه نقل کړې دی:

لم یکن الصحابة ولا التابعون یکتبون الحدیث انما کانوا یؤدونها لفظاً ویأخذونها حفظاً الا کتاب الصدقات

والشئ السیر الذی یقف علیه الباحث بعد الاستقصاء حق خیف علیه الدروس واسرع الی العلماء الموت فامر

(۱) تقریب التهذیب (۴۹۹) رقم (۶۱۸۲) ترجمه محمد بن حزم الانصاری نبه علی هذه المسامحة الشیخ محمد

عوامة فی تعلیقاته علی الکاشف (۴۱۲/۲) رقم (۶۵۳۷) -

(۲) الموطا للإمام محمد (ص ۳۹۱) ابواب السیر باب اکتساب العلم رقم (۹۳۴) -

(۳) سنن الدارمی (۱۳۷/۱) المقدمة باب من رخص فی کتابة العلم رقم (۴۸۷) -

(۴) حواله بالا رقم (۴۷۷) -

(۵) المحدث الفاضل بین الراوی والواعی (ص ۳۷۳، ۳۷۴) -

المؤمنین عمر بن عبدالعزیز ابابکر العزی فیما کتب الیه ان: انظر ما کان من سنة او حدیث عرفا کتبه<sup>(۱)</sup>  
یعنی صحابه کرامو او تابعینو به حدیثونه نه لیکل بلکه هغه به نه په لفظونو کښې بیانول  
او په حافظه کښې به نه محفوظ کول، البته کتاب الصدقات او نور څه لږ معمولی  
احادیث، چې د هغې علم د بحث او تلاش کولو نه پس کتونکی ته کیږي، تر دې چه د علم د  
ختمیدلو ویره پیدا شوه او عالمان په تیزنی سره رخصت کیدل شروع شول، نو امیر المومنین  
عمر بن عبدالعزیز ابوبکر بن حزم ته په یو فرمان کښې حکم اوکړو، چې سنت یا د حضرت  
عمر رضی الله عنه احادیث چې میلاؤ شی نو اولیکه:  
امام ابو نعیم رحمته الله په تاریخ اصبهان کښې دا الفاظ نقل کړي دي:

کتب عمر بن عبدالعزیز الی الافاق: انظروا حدیث رسول الله صلی الله علیه و آله فاجمعوه واحفظوه فان خفت دروس العلم  
وذهاب العلماء<sup>(۲)</sup>

د تدوین ابتداء او د یوې شبهي ازاله: حافظ ابن حجر عسقلانی رحمته الله لیکلي دي چې ددې نه د  
تدوین حدیث ابتداء معلومیږي<sup>(۳)</sup>، یعنی د عمر بن عبدالعزیز د دور نه تدوین حدیث شروع شو  
په مقدمه کښې تفصیل ذکر شوې دې چې د کتابت حدیث کار د حضور پاک صلی الله علیه و آله په زمانه  
کښې شروع شوې وو، صحابه کرامو ددې باره کښې مستقلې تحتی تیارې کړې وې، البته په  
دې سلسله کښې سرکاری اهتمام حضرت عمر بن عبدالعزیز اوکړلو<sup>(۴)</sup>  
بعضې خلقو دلته دا اوگنډله چې امام بخاری دې اثر راوړلو سره دې خبرې ته اشاره کړې ده  
چې ابوبکر بن حزم د ټولو نه روميې مدون د حدیث دې<sup>(۵)</sup>  
خو امام بخاری رحمته الله ته دا نسبت کول صحیح نه دی، هغوی خو اول د تدوین مسئلې ته توجه  
هم نه ده کړې.

چې تحقیقی طور سره اوکتلې شي نو مونږ په مقدمه کښې بیان کړې دي چې د ټولونه روميې  
ابن شهاب زهري رحمته الله مدون دې<sup>(۶)</sup>

عبدالعزیز بن محمد در اوړدې رحمته الله فرماني: اول من دون العلم وکتبه ابن شهاب<sup>(۷)</sup>

دغه شان امام زهري رحمته الله فرماني: امرنا عمر بن عبدالعزیز بجمع السنن، فکتبناها دفتماء فبعث الی کل ارض  
له علیها سلطان دفتماء<sup>(۸)</sup>، حافظ سیوطی رحمته الله فرماني:

<sup>(۱)</sup> مقدمة تنویر الحوالک علی موطا مالک (ص ۵) الفائدة الثانية) -

<sup>(۲)</sup> تعليق التعليق (۸۹/۲) -

<sup>(۳)</sup> فتح الباری (۱۹۵/۱) -

<sup>(۴)</sup> كشف الباری (۲۶/۱، ۲۷) -

<sup>(۵)</sup> مقدمة الساری (۷/۱) -

<sup>(۶)</sup> جامع بیان العلم وفضله (۹۱/۱) -

<sup>(۷)</sup> جامع بیان العلم وفضله (۸۸/۱) -

<sup>(۸)</sup> جامع بیان العلم وفضله (۹۲، ۹۱/۱) -

اول جامع الحديث والاثر :: ابن شهاب آمرله عمر<sup>(۱)</sup>

صاحب نیل الامانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی نعل ابن شهاب اول من جمع علی الاطلاق وتبعه هؤلاء<sup>(۲)</sup> البتہ پہ دے خانہ کنبی د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ د کلام نہ معلوم پہی چہ اول مدون ابوبکر بن حزم دے<sup>(۳)</sup> ہم دا خبرہ علامہ قسطلانی پہ مقدمہ ارشاد الساری کنبی ہم لیکلے دے<sup>(۴)</sup>

خو دے دوارو حضراتو مخکنی نہاب کتاب العلم کنبی اعتراف او وضاحت کړې دے چہ د ټولو نہ رومی د حدیثو جمع کونکې او ترتیب ورکونکې ہم زهری دے چنانچہ حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی

اول من دون الحديث شهاب الزهري على راس المائة بأمر عمر ابن عبدالعزيز ثم كثرت التدوين ثم

التصنيف، وحصل بذلك غيرا كثيرا، فله الحمد<sup>(۵)</sup>

يعنی د اولې صدی پہ آخره کنبی د ټولو نہ مخکنی حدیث د عمر بن عبدالعزيز په حکم سره مدون کولو والا ابن شهاب زهری دے، بیا تدوین او تصنیف ډیر شو. او ددې نه الحمد لله ډیر خیر خوړ شو

بالکل هم داسې عبارت قسطلانی هم نقل کړې دے<sup>(۶)</sup>

علامه حازمی په خپله د امام زهری رحمۃ اللہ علیہ نه نقل کړې دے لم یدون هذا العلم احد قبل تدوین<sup>(۷)</sup> تر څو چہ د ابوبکر بن حزم تعلق دے نو په دې کې څه شک نشته چہ حضرت عمر بن عبدالعزيز دوی ته د تدوین حدیث حکم کړې وو، بلکه صرف ده ته نا، په هغه دور کنبی اهل مدینه او اهل آفاق ته نې هم لیکلې وو چہ د حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم احادیث له ترتیب ورکړنې، څنگه چہ دانصوص روستو موږ د حضرت عمر بن عبدالعزيز په اثر کنبی د تخریج په ضمن کنبی ذکر کړې دے. ددې حکم په نتیجه کنبی ابن شهاب هم حدیثونه جمع کړل او او ابوبکر هم، البتہ د ابن شهاب احادیث حضرت عمر بن عبدالعزيز ته راوړسیدلو، او د ابن حزم حدیثونه راونه رسیدل، چنانچہ امام ابن عبدالبر رحمۃ اللہ علیہ لیکلې دے فتی عرو قد کتب ابن حزم قبل ان یبعث بها الیه<sup>(۸)</sup>

(۱) الفیه الحديث للسیوطی (ص ۷) -

(۲) مقدمة اوجز المسالك (۱/۱۶) -

(۳) الفاظه " یتفاد منه ابتداء تدوین الحديث النبوی " فتح الباری (۱/۱۹۴) -

(۴) مقدمة ارشاد الساری للقسطلانی (ص ۷) -

(۵) فتح الباری (۱/۲۰۸) کتاب العلم، باب کتاب العلم -

(۶) ارشاد الساری (۱/۲۰۷) کتاب العلم، باب کتاب العلم -

(۷) الاعتبار فی الناسخ والمنسوخ من الآثار (ص ۴۵) -

(۸) التمهید لابن عبدالبر (۱/۸۱) -

ددې ټول تقرير نه دا خبره ښه واضحه شوه چې ابن شهاب رضي الله عنه على الاطلاق روميې مدون دي، او په دغه دور كښې تدوين كولو والو كښې ابوبكر بن حزم هم دي. والله اعلم بالصواب

**قوله: ولا تقبل الا حديث النبي ﷺ ولتفشوا العلم ولتجلسوا حتى يعلم من لا يعلم**

**فان العلم لا يهلك حتى يكون سرا:** سوا د حضور پاك ﷺ د حديث نه بل څه مه قبلونئ او علم خور كړئ او تعليم د پاره كښئ، دا چې څوك نه پوهيږي هغه ته دې اوښودلې شي ځكه چې د هغه وخت پورې به علم ضائع كيږي نا تر څو چې هغه پټ نه كړي شي.

د يو روايت مطابق "لا تقبل" تاء مثناه مفتوحه سره د نهئ واحد حاضر معروف صيغه ده. دغه شان "لتفشوا" افشاء: نه امر حاضر معروف صيغه ده، چې په هغې باندې "لام" داخل دي، او "لتجلسوا" هم د "جلوس" نه د امر حاضر معروف صيغه ده، په دې باندې هم لام راغلې دي. دا درې واړو افعال "لا يقبل" "لتفشوا" او "لتجلسوا" ونيلې شوې دي.<sup>(۱)</sup>

دا عبارت د حضرت عمر بن عبدالعزيز رضي الله عنه د اثر جزء دي يا د امام بخاري خپل كلام دي؟ د ابن بطال د كلام نه معلومېږي چې دا حصه هم د عمر بن عبدالعزيز كلام دي. ځكه چې هغوی فرماني:

في امر عمر بن عبدالعزيز يكتتاب حديث النبي ﷺ خاصة وان لا يقبل على اتهاام السنن وضبطها<sup>(۲)</sup> يعني خاص طور سره د حضرت عمر بن عبدالعزيز د حضور پاك ﷺ د احاديثو د ليكلو حكم ورکولو، او ددې نه علاوه د نه قبلولو حكم كښې د سنتو اتباع او او ضبط كولو طرف ته زور نه ده.

خو صحيح داده چې دا د امام بخاري خپل قول دي ددې دليل دا دي چې په خپله امام بخاري ددې نه مخكښې چې كوم سند ذكر كړي دي په هغې كښې ښكاره دي چې د عمر بن عبدالعزيز قول صرف د "ذهاب العلماء" پورې دي.

ددې نه علاوه روستو مونږ دي اثر لره مختلفو حوالو سره نقل كړي دي، په هغې كښې چا هم دې كلام لره ذكر كړي نه دي.

بيا حافظ ابن حجر رحمته الله د مستخرج ابن نعيم په حوالې سره وضاحت كړې دي، چې دا د عمر بن عبدالعزيز كلام نه دي، د هغوی كلام "ذهاب العلماء" باندې ختم شو.<sup>(۳)</sup>

د امام بخاري د ذكر شوې قول مقصد: امام بخاري فرماني چې صرف د حضور پاك ﷺ احاديث دي واخستلې شي، باقي د صحابه كرامو وغيره آثار دي واخستلې شي، دا مطلب خو يا خو په دې خبره باندې مېنې دي چې د امام بخاري په نظر كښې د عمر بن

(۱) فتح الباری (۱/۱۹۵) وارشاد الساری (۱/۱۹۶) -

(۲) شرح صحيح البخاری (۱/۱۹۵) -

(۳) فتح الباری (۱/۱۹۵) -

عبدالعزیز مختصر اثر دې چې په هغې کښې ذکر دی: انظروا ما کان من حدیث رسول الله ﷺ فاکتبه فان خفت دروس العلم وذهاب العلماء چې په هغې کښې صرف ددوی د احادیثو ذکر دې، ددې وجه امام بخاری لا یقبل الاحادیث الثقیه<sup>(۱)</sup> او فرمانيږي، گنی د عمر بن عبدالعزیز دې اثر لره بعضی حضراتو نور هم تفصیل سره ذکر کړې دې، چې د هغې په بعضې طرق کښې د حضرت عمر رضی الله تعالی عنیه روایاتو د جمع کولو حکم هم ورکړې دې، او بعضو کښې د عمره بنت عبدالرحمن<sup>(۲)</sup> چې د ابوبکر بن حزم ترور وه او د حضرت عائشه رضی الله تعالی عنیه خادمه، د روایاتو د جمع کولو حکم هم موجود دې، که چېرې امام بخاری تفصیلی روایات مخکښې ایښودی وو نو بیا به نې لا یقبل الاحادیث الثقیه نه فرمایل.

دا د امام بخاری رحمه الله مقصد دې چې د استدلال او احتجاج په ځانې کښې دې صرف مرفوع احادیث واخستلې شی، تر څو چې د نورو آثار صحابه او تابعینو تعلق دې نو هغه به د استشهاد او د استیناس په ځانې کښې اخستلې کیږي، نه چې د استدلال او احتجاج په طور سره، دا توجیه ډیره ښه ده ځکه چې امام بخاری خپله په سوونو د صحابه کرامو رضی الله عنهم او تابعینو رضی الله عنهم آثار نقل کړې دي، والله اعلم

**قوله: فان العلم لا يهلك حتى يكون سرأ:** علم چې کله راز جوړ کړې شی او د خانداني تحتو باندې اولیکلې شی، او ددې عاموالي نه کیږي نو ضائع شی. دغه شان علماء له پکار دی چې علمی او گرانې مسئلې دې پتې نه کړي، بلکه عام طور سره دې خورې کړي، ځکه په داسې ځانې کښې دې کښی کوم ځانې ته چې خلق راځي، لکه مسجدونه او مدرسي وغيره<sup>(۳)</sup>

حَدَّثَنَا الْعَلَاءُ بْنُ عَبْدِ الْجَبَّارِ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ مُسْلِمٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ بِذَلِكَ، يَعْنِي حَدِيثَ عُمَرَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ إِلَى قَوْلِهِ ذَهَابَ الْعُلَمَاءُ.

### رجال الحديث

العلاء بن عبد الجبار: دا ابو الحسن العلاء بن عبد الجبار عطار بصري رحمه الله دې، ولده انصاري گنلې شی. په مکه مکرمه کښې هم پاتې شوي وو<sup>(۴)</sup>

دوی د جریر بن حازم، حماد بن سلمه، حماد بن زید، عبدالله بن جعفر مخزومي، عبدالعزیز بن مسلم او ابو عوانه رحمه الله نه روایت کوي.

دده نه امام بخاری، ابراهیم بن یعقوب جوزجاني، ابوخیثمه زهیر بن حرب، عبدالله بن الزبیر الحمیدی، دده خوښي عبد الجبار بن العلاء او ابن سعد رحمه الله روایت کوي،<sup>(۵)</sup>

(۱) ارشاد الساری (۱/۱۹۶) والکنز المتواری فی معادن لامع الدارای وصحیح البخاری (۲/۳۳۴).

(۲) تهذیب الکمال (۲۲/۵۱۷).

(۳) تهذیب الکمال (۲۲/۵۱۷، ۵۱۸) وتهذیب التهذیب (۸/۱۸۵، ۱۸۶).

امام بخاری رحمته اللہ علیہ ددوی نہ صرف دوه احادیث اخستی دی،<sup>(۱)</sup> او په صحیح بخاری کښې صرف په دې ځانې کښې دده په واسطې سره ئې موقوف اثر مروی دې بل ځانې کښې دده تذکره نشته.<sup>(۲)</sup>

امام عجلې رحمته اللہ علیہ فرماني: ثقة<sup>(۳)</sup>

امام ابو حاتم رحمته اللہ علیہ فرماني: صالح الحديث<sup>(۴)</sup>

امام نسائي رحمته اللہ علیہ فرماني: ليس به بأس<sup>(۵)</sup>

ابن سعد رحمته اللہ علیہ فرماني: وكان كثير الحديث<sup>(۶)</sup>

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرماني: ثقة<sup>(۷)</sup>

امام يحيى بن معين فرماني: ليس به بأس<sup>(۸)</sup>

ابن حبان دوی په خپل کتاب الثقات کښې ذکر کړې دی.<sup>(۹)</sup>

په ۲۱۲ هجري کښې ددوی وفات وشو،<sup>(۱۰)</sup> رحمه الله تعالى رحمة واسعة

① عبدالعزیز بن مسلم: دا ابو زيد عبدالعزیز بن مسلم قسملي،<sup>(۱۱)</sup> مروزي رحمته اللہ علیہ دي.<sup>(۱۲)</sup>

دوی د حصین بن عبدالرحمن، امام اعمش، سهیل بن ابی صالح، عبدالله بن دینار، یحیی بن سعید انصاری او ابوهارون عبدی رحمته اللہ علیہ وغیره نه روایت حدیث کوی.

ددوی نه روایت کوونکو کښې حرمی بن حفص، شیبان بن فروخ، عبدالرحمن بن مهدی، عبدالصمد بن عبدالوارث، العلاء بن عبدالجبار، یونس بن محمد المؤدب او ابو عامر عقدی رحمته اللہ علیہ وغیره حضرات دي.<sup>(۱۳)</sup>

(۱) وفي الزهرة "روى عنه البخاري حديثين تهذيب التهذيب (۱۸۶/۸) -

(۲) تهذيب الكمال (۱۸۵/۸) وعمدة القاری (۱۳۰/۲) -

(۳) تهذيب الكمال (۵۱۹/۲۲) -

(۴) تهذيب الكمال -

(۵) تهذيب الكمال -

(۶) الطبقات الكبرى لابن سعد (۵۰۱/۵) -

(۷) تقريب التهذيب (ص ۴۳۵) رقم (۵۲۴۶) -

(۸) تعليقات تهذيب الكمال (۵۱۹/۲۲) -

(۹) الثقات لابن حبان (۵۰۳/۸) -

(۱۰) خلاصة الخزرجي - ص ۳۰۰ -

(۱۱) ضبطه بعض العلماء بفتح القاف وسكون السين وفتح الميم بعدها لام وقال بعض العلماء بکسر القاف.

انظر تعليقات الكاشف (۳۱۷/۱) ترجمة حرمی بن حفص القسملي رقم (۹۷۹) -

(۱۲) تهذيب الكمال (۲۰۲/۱۸) -

(۱۳) تهذيب الكمال (تهذيب الكمال) (۲۰۳.۲۰۲/۱۸) -

- امام یحییٰ بن معین رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ثقہ: (۱)  
 امام ابو حاتم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی "صالح الحديث ثقہ": (۲)  
 امام عجلئی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی "بصری ثقہ": (۳)  
 امام نسائی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی "لیس بہ پاس": (۴)  
 ابن نمیر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ثقہ: (۵)  
 ابن خراش فرمائی صدوق: (۶)  
 حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ثقہ عاہد یعد من الابدال: (۷)  
 ابو عامر عقدی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی "وكان من العاہدین": (۸)  
 یحییٰ بن اسحاق رحمۃ اللہ علیہ فرمائی "وكان من الابدال": (۹)  
 ابن حبان دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کرے دی: (۱۰)  
 ددی تولو توثیقات نہ باوجود امام عقیلی رحمۃ اللہ علیہ ددوی بارہ کنبی لیکی فی حدیثہ بعض الوہم: (۱۱)  
 خو حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ دی جرح لہ رد کرے دہ، او فرمائی "هذه الکلمة صادقة الوقوع علی مثل مالک وشعبة": (۱۲)  
 امام عقیلی د "وہم" ثابتولو د پارہ ددوی یو حدیث ہم نقل کرے دی، چہ پہ ہغہ کنبی نورو  
 حضراتو دہہ مخالفت کرے دی: (۱۳) خو حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ثم ساق العقیل لہ حدیثا واحدا  
 محفوظا قد خالفہ فیہ من ہودوہ فی الحفظ: (۱۴)

(۱) تہذیب الکمال (۲۰۴/۱۸) و تاریخ الدارمی (ص ۱۸۵) رقم (۶۶۶) و (۶۶۷)۔

(۲) تہذیب الکمال (۲۰۴/۱۸)۔

(۳) تعلیقات تہذیب الکمال (۲۰۴/۱۸) و تہذیب التہذیب (۳۵۷/۶)۔

(۴) تہذیب التہذیب (۳۵۷/۶)۔

(۵) حوالہ بالا

(۶) حوالہ بالا

(۷) الکاشف (۶۵۸/۱) رقم (۳۴۱۰)۔

(۸) تہذیب الکمال (۲۰۴/۱۸)۔

(۹) تہذیب الکمال۔

(۱۰) الثقات لابن حبان (۱۱۶/۷)۔

(۱۱) الضعفاء للعقیلی (۱۷/۳) رقم (۹۷۳)۔

(۱۲) میزان الاعتدال (۶۳۵/۲) رقم (۵۱۳۰)۔

(۱۳) الضعفاء للعقیلی (۱۸/۳)۔

(۱۴) میزان الاعتدال (۶۳۵/۲) رقم (۵۱۳۰)۔



یعنی: بیا عقلی ددوی یو محفوظ حدیث نقل کړې دې، چې په هغې کښې دده نه کمی حافظې والا کس دده مخالفت کړې دې.  
لهذا دوی په اتفاق سره ثقه دی، او کله نا کله چې 'وهم' کیږي نو ددې د وجه ددوی په ثقاته او ضبط کښې څه اثر نه غورزیږي.

۱۶۷ هجری کښې ددوی انتقال اوشو<sup>۱</sup>، رحمه الله تعالی رحمة واسعة

⑤ عبدالله بن دینار: دا مشهور محدث ابو عبد الرحمن عبدالله بن دینار قرشی عدوی مدنی رضی الله عنه دې، ددوی حالات د کتاب الایمان، باب امور الایمان د لاتدي مختصراً<sup>۲</sup>، او کتاب العلم، باب قول المحدث: حدثنا او غیرنا واهبانا د لاتدي تفصیلاً تیر شوې دی<sup>۳</sup>.

۱۰۰۱ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي أُوَيْسٍ قَالَ حَدَّثَنِي مَالِكٌ عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ «إِنَّ اللَّهَ لَا يَقْبِضُ الْعِلْمَ انْتِزَاعًا، يَنْتَزِعُهُ مِنَ الْعِبَادِ، وَلَكِنْ يَقْبِضُ الْعِلْمَ بِقَبْضِ الْعُلَمَاءِ، حَتَّى إِذَا لَمَّ يَتَّقِ عَالِمًا، اتَّخَذَ النَّاسُ رُءُوسًا جُهًا لَا قِبْلُوا، فَأَقْتُوا بِغَيْرِ عِلْمٍ، فَضَلُّوا وَأَضَلُّوا».

## رجال الحديث

① اسماعيل بن ابي اويس: دا ابو عبدالله اسماعيل بن ابي اويس عبدالله بن اويس بن مالک بن ابي عامر اصبحی مدنی رضی الله عنه دې، ددوی حالات د کتاب الایمان، باب تفاضل اهل الایمان فی الاعمال د لاتدي تیر شوې دی<sup>۴</sup>.

② مالک: دا امام مالک رضی الله عنه حالات هم کتاب الایمان، باب من الدین الغرار من الفتن د لاتدي تیر شوې دی<sup>۵</sup>.

③ هشام بن عروة: دا هشام بن عروة بن الزبير بن العوام رضی الله عنه دې، ددوی حالات د نهاء الوسی د دویم حدیث لاتدي مختصراً<sup>۶</sup>، او کتاب الایمان، باب احب الدین الی الله ادمه د لاتدي تفصیلاً راغلې دی<sup>۷</sup>.

④ عروة: د حضرت عروه بن الزبير بن العوام رضی الله عنه حالات هم د نهاء الوسی د دویم حدیث لاتدي

① تهذيب الكمال (۲۰۴/۱۸) -

② كشف الباری (۶۵۸/۱) -

③ كشف الباری (۱۰۶/۳) -

④ كشف الباری (۱۱۳/۲) -

⑤ كشف الباری (۸۰/۲) -

⑥ كشف الباری (۲۹۱/۱) -

⑦ كشف الباری (۴۳۲/۲) -

مختصراً<sup>(۱)</sup>، او کتاب الایمان باب احب الدین الی الله اذومه<sup>(۲)</sup> د لاتدی تفصیلاً راغلی دی<sup>(۳)</sup>

⑤ عبدالله بن عمر بن العاص<sup>(رضی اللہ عنہ)</sup> د حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص<sup>(رضی اللہ عنہ)</sup> حالات د کتاب

الایمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویؤد لاتدی تیر شوې دی<sup>(۴)</sup>

فائده: حافظ ابن حجر<sup>(رحمۃ اللہ علیہ)</sup> فرمائی چې دا حدیث د هشام بن عروه په طریق سره ډیر مشهور دي

تر دې چې د اويا نه زیات کسانو دده نه دا حدیث واوریدلو<sup>(۵)</sup>

او دې حدیث کښې د عروه نه روایت کولو کښې د هشام موافقت ابو الاسود مدنی کړې

دي، چې د هغوی د روایت تخریج په صحیحینو کښې شوې دي<sup>(۶)</sup>، دغه شان امام زهري هم د

عروه نه روایت کولو سره د هشام موافقت کړې دي، او ددوی د دې روایت امام نسائی تخریج

کړې دي<sup>(۷)</sup>، دغه شان یحیی بن ابی کثیر هم د هشام موافقت کولو سره دې حدیث لره د عروه

نه نقل کړې دي، ددوی دا روایت په صحیح ابی عوانه کښې دي<sup>(۸)</sup>

بیا دا روایت چې څنگه عبدالله بن عمرو نه عروه نقل کوي. دغه شان عمر بن الحکم بن ثوبان

هم نقل کوي، ددوی دا روایت په صحیح مسلم کښې دي<sup>(۹)</sup>

قوله: سمعت رسول الله ﷺ يقول: ان الله لا يقبض العلم انتزاعاً ينتزعه من

العباد ولكن يقبض العلم بقبض العلماء: ما د رسول الله ﷺ نه واوریدل. هغوی

فرمائیل چې الله تعالی به علم داسې د خلقو د سینو نه وانخلي بلکه د علما په اوچتولو سره

علم به اوچت کړي.

حضور پاک<sup>(ﷺ)</sup> دا خبرې د حجة الوداع په موقع کښې فرمائیلې وې. چنانچه امام احمد او

امام طبرانی رحمهما الله روایت نقل کړې دي:

عن ابن امامة الباهلي قال: لما كان في حجة الوداع قام رسول الله ﷺ وهو يومئذ مريض، فمر بفيل بن عباس على

جبل آدم، فقال: يا ايها الناس خذوا من العلم قبل ان يقبض العلم وقبل ان يرفع العلم... قال: فأتينا

اعرابيا.. قال: ثم قلنا له: سل النبي ﷺ قال: فقال له: يا نبي الله ﷺ كيف يرفع العلم منا وبين اظهرونا

المصاحف وقد تعلمنا ما فيها وعلماها نساءنا وذرائنا وخذ منا؟ فرفع النبي ﷺ راسه وقد علت وجهه

(۱) كشف الباری (۲۹۱/۱)

(۲) كشف الباری (۴۳۲/۲)

(۳) كشف الباری (۶۷۹/۱)

(۴) فتح الباری (۱۹۵/۱)

(۵) صحيح البخاری (۱۰۸۶/۲) كتاب الاعتصام باب ما يذكر من ذم الراي وتكلف القياس رقم (۷۳۰۷)

وصحيح المسلم كتاب العلم باب رفع العلم وقبضه وظهور الجهل والفتن في آخر الزمان رقم (۶۷۹۹)

(۶) سنن النسائي الكبرى (۴۵۶/۳) كتاب العلم باب كيف يرفع العلم؟ رقم (۵۹-۵۸)

(۷) فتح الباری (۱۹۵/۱) وعمدة القاری (۱۳۰/۲)

(۸) صحيح المسلم كتاب العلم باب رفع العلم وقبضه وظهور الجهل والفتن في آخر الزمان رقم (۶۷۹۸)

حرة من الغضب قال: فقال: اى شككتك امك، هذه اليهود والنصارى بين اظهروا هم المصاحف لم يصحوا يتعلقوا بحرف مما جاءتهم به انبياءهم الا وان ذهاب العلم ان يذهب حملته، ثلاث مرار (اللفظ لاحمد) ' يعني حضرت ابو امامه عليه السلام فرمائي چې د حجة الوداع په موقع کښې حضور پاک عليه السلام به خپل غنم رنگې اوښ باندې سور وو، او خطبه ئې ورکړه، دهغوی شاته په دغه ورځ فضل بن عباس ناست وو، حضور پاک عليه السلام او فرمائيل اې خلقو! علم د اوچتولو نه مخکښې دا حاصل کړنې. مونږ يو اعرابي طرف ته راغلو، مونږ هغه ته اونې چې د حضور عليه السلام نه معلوم کړه، هغه عرض اوکړو چې اې د الله نبي! علم به څنگه اوچت کړې شى مونږ سره خو د قرآن نسخې دي، په قرآن کښې چې څه دى هغه مونږ زده کړې دي، خپلو زنانې، ماشومانو او خادماتو ته هم ورزده کړې دي؛ حضور پاک عليه السلام خپل سر مبارک اوچت اوکړو، دهغوی په مخ مبارک باندې د غصې سور والې ښکاره کيدلو، هغوی او فرمائيل اې ته د مور نه روک شې! دا يهود او عيسايان دي، دوى سره کتاب هم دې، دهغوی پيغمبرانو چې کوم تعليمات راوړي وو، دا يهود او عيسايان په يو حرف باندې هم عمل کولو والا نه دي، واورنې: د علم د اوچتول د علم د حاملينو اوچتول دي، دا هغوی عليه السلام درې ځل او فرمائيل:

د علم د اوچتولو به څه صورت وي؟ بيا د رفع علم صورت چې کوم په حديث باب کښې بيان کړې شوې دي، هغه ښکاره دې چې علماء به اوچت کړې شى. او ددوى ختميدلو سره سره به علم هم اوچتولې شى.

او د بعضې رواياتو نه معلومېږي چې علم او قرآن به د خلقو د سينو نه وران کړې شى. روستو

پاپ رفع العلم وظهور الجهل د لاندې هم مونږ داسې روايات په تفصيل سره ذکر کړې دي ددې دواړو قسمو احاديث په مينځ کښې تعارض لرې کولو د پاره يا خو د ترجيح طريقه دې اختياره شى او دا دې اووئيلى شى چې د صحيحينو روايت راجح دي. او د نورو کتابونو روايات مرجوح. يا دې داسې اووئيلى شى چې دواړه صورتونه به وي. اول به علماء اوچت کړې شى او دوى سره سره به علم هم اوچت شى، او بيا په آخره کښې به يو دم د خلقو د سينو نه علم ختم کړې شى. والله اعلم بالصواب

قوله: حتى اذا المريق عالما اتخذ الناس رؤوسا جبالا، فافتوا بغير علم فضلوا

واضلوا: تر دې چې کله الله تعالى يو عالم باقى پاتې نه کړى نو خلق به جاهلانو لره سرداران جوړ کړي او هغوی به بغير د علم نه فتوي ورکوي. په خپله هم گمراه وي او نوره هم گمراه کوي.

لم يبق عالما: د ابقاء نه دي. د اصيلى نه سوا باقى نورو نسخو کښې لم يبق عالم: د مجرد نه راغلي دي.

دغه شان دلته د رؤوسا: (د راس جمع) مروى دي، او د ابوذر په نسخه کښې رؤساء: رئيس

جمع، منقولہ دہ<sup>(۱)</sup>

قَالَ الْفَرَبْرِيُّ حَدَّثَنَا عَبَّاسٌ قَالَ حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ حَدَّثَنَا جَرِيرٌ عَنْ هِشَامِ عَمْرٍو (۱۲۸۷۷)

فربری فرمائی چې مونږ ته عباس رضی اللہ عنہ حدیث واورولو هغه فرمائی چې مونږ ته قتیبه بیان کړې دي. هغه فرمائی مونږ ته جریر حدیث واورولو، هغه د هسام نه دا شان روایت کوي. دا د علامه فربری راوی د صحیح بخاری اضافه ده او دا بنودل مقصود دی چې دا حدیث ماته د امام بخاری نه علاوه د عباس نه هم میلاؤ شوې دي، هغه د قتیبه بن سعد نه روایت کوي. هغه د جریر نه او جریر د هسام نه روایت کوي.

## رجال الحديث

① فربري: دا راوی د صحیح بخاری محمد بن یوسف بن مطر الفربري رحمہ اللہ دي، ددوی حالات په مقدمة الكتاب کښې تیر شوي دي،

② عباس: د عباس نه مراد څوک دي؟

په عمدة القاری کښې د 'عباس' په ترجمه کښې بیاض دي، ناشرینو د حافظ بن حجر رحمہ اللہ یو عبارت نقل کړې دي چې کوم هغوی په تقریب التهذیب کښې لیکلي دي<sup>(۲)</sup>

ددې عبارت په اعتبار سره دا عباس بن الفضل بن زکریا هروی بصری دي، د ثقه او مشهور راویانو نه دي، د دولسمې یا د دولسمې نه پس طبقې سره ددوی تعلق دي، صاحب 'الکمال فی

اسماء الرجال' ته وهم شوې دي چې هغوی دا اولیکل چې ابن ماجه دده نه روایت اخستلي دي. ځکه چې د هغوی پیدائش د ابن ماجه د وفات نه پس شوې دي<sup>(۳)</sup> د ابن ماجه انتقال په ۲۷۳ هجری کښې اوشو<sup>(۴)</sup> او د عباس بن الفضل پیدائش دي نه پس اوشو او وفات ئې په ۳۷۲ هجری کښې شوې دي<sup>(۵)</sup>

خو د غور قابله خبره داده چې آیا هم دغه عباس دلته مراد دي؟

په ظاهره دلته د فربری شیخ عباس بن الفضل نه دي ځکه چې فربری دده نه په عمر کښې زیات دي او د فربری پیدائش په ۲۳۱ هجری کښې اوشو او وفات ئې په ۳۲۰ هجری کښې<sup>(۶)</sup> او عباس بن ماجه بن الفضل ۲۷۳ هجری نه بعد پیدا شوې وو او د دوی انتقال ۳۷۲ هجری کښې اوشو، گویا چې عباس د فربری نه څلوېښت کاله بلکده ددې نه هم زیات کشر وو. اگر چې روایة الاکابر عن الاصاغر ناممکن نه دي خو دلته ددې څه وضاحت یا قرینه

(۱) فتح الباری (۱/۱۹۵) -

(۲) عمدة القاری (۲/۱۳۲) -

(۳) تقریب التهذیب (ص ۲۹۴) رقم (۳۱۸۴) -

(۴) تقریب التهذیب (ص ۵۱۴) رقم (۶۴۰۹) -

(۵) تقریب (ص ۲۹۴) رقم (۳۱۸۴) -

(۶) الانساب للمعانی (۴/۳۵۹) الفربري -

موجود نه ده.

دویمه خبره داده چې دلته د عباس اوستاذ قتیبه مراد دې، د قتیبه وفات ۲۴۰ هجری کبني شوی وور<sup>۱</sup> او د عباس پیدائش د ۲۷۳ نه روستو دې، لهدا دلته د عباس نه عباس بن الفضل بن زکریا مراد نه دې.

راجح دا معلومېږي چې دلته د عباس نه عباس بن عباس بن عبد العظیم عنبري مراد دې، چې د اصولي سته د اصحابو استاذ دې<sup>۲</sup>، امام بخاری ددوی روایت تعلیقا نقل کړې دې<sup>۳</sup> دې د قتیبه د شاگردانو نه دې<sup>۴</sup>، او ددوی د وفات تاریخ د راجح قول مطابق ۲۴۲ هجری دد<sup>۵</sup>، والله اعلم بالصواب.

④ قتیبه: دا امام قتیبه بن سعید رحمته الله علیه دې، ددوی حالات د کتاب الایمان باب افشاء السلام من الاسلام دلاندې تیر شوي دي<sup>۶</sup>.

⑤ جوړو: دا جریر بن عبد الحمید ضبی رحمته الله علیه دې، ددوی حالات د کتاب العلم باب من جعل لاهل العلم ایاما معلومة دلاندې تیر شوي دي.

⑥ هشام: د هشام بن عروه بن الزبیر رحمته الله علیه حالات د "بدء الوحی" د دویم حدیث او کتاب الایمان باب احب الدین الی الله اومه دلاندې تیر شوي دي<sup>۷</sup>.

د امام قتیبه دا روایت امام مسلم رحمته الله علیه په خپل صحیح کبني تخریج کړې دې<sup>۸</sup>.

### ۳۵.. باب: هَلْ يُجْعَلُ لِلنِّسَاءِ يَوْمٌ عَلَى حِدَةٍ فِي الْعِلْمِ

د کریمه او اصیلي په نسخو کبني د "يُجْعَلُ" صیغه مجهول ده، او "يَوْمٌ" مرفوع نائب فاعل دې، او په باقي نسخو کبني "يُجْعَلُ" دمعروف صیغه ده او ددې فاعل "الامام دې او "يوما" منصوب دې<sup>۹</sup>.

قوله: "على حدة" ای علی انفراد: حدة د حاء کسري سره او د دال مفتوحه مخففه سره دې، په اصل کبني "وحد" دې او څنگه چې د "وعد" نه "عدة" جوړ شو دغه شان د "وحد" نه

① تقریب التهذیب (ص ۴۵۴) رقم (۵۵۲۲) -

② الکاشف (۵۳۵/۱) رقم (۲۶۰۱) -

③ انظر صحیح البخاری (۹۴۹/۲) فأنحة کتاب الرقاق باب ما جاء فی الرقاق وان لا عیش الا عیش الاخرة رقم (۶۴۱۲) -

④ تهذیب الکمال (۵۲۷/۲۳) ترجمه قتیبه بن سعید رقم (۴۸۵۲) -

⑤ تهذیب الکمال (۲۲۵/۱۴) ترجمه عباس بن عبد العظیم العنبري، رقم (۳۱۲۸) -

⑥ کشف الباری (۱۸۹/۲) -

⑦ کشف الباری (۲۹۱/۱) و (۴۳۲/۲) -

⑧ صحیح مسلم، کتاب العلم باب رفع العلم وقبضه، رقم (۶۷۹۶) -

⑨ عمدة القاری (۱۳۲/۲) وفتح الباری (۱۹۶/۱) -

خدا جو شو<sup>(۱)</sup>

مخکبني باب سره مناسبت: تير شوي باب کنبني د علم د اخستلو بيان وو او د هغې فائده دا وه چې دې سره خلقو ته د علم د حاصلولو ترغيث ورکړې شوې وو، ددې باب په فوائدو کنبني دا هم ده چې په دې کنبني د علم د حفظ کولو ترغيث دې ځکه چې کله ښځو حضور پاک ﷺ ته شکايت اوکړو، چې سړي هر وخت تاسو نه گير چاپيره ناست وي، هغوی ته هر وخت د فاندې اخستلو موقع ميلاوليري، ځمونږ د پاره هم يو ورځ خاص کړنۍ، نو هغوی وعده او فرماييله او

هغه مخصوص وخت کنبني هغوی ﷺ تشریف راوړو او هغوی ته نې نصيحت اوکړو<sup>(۲)</sup> مقصد د ترجمه الباب: حضرت شيخ الهند رحمه الله فرماني چې امام بخاري رحمه الله مقصد د ذکر شوي ترجمې نه دادې چې کوم سړی د عام علمي مجلسونو کنبني د شريکيدلو نه معذور وي لکه ښځې، نو دهغوی د تعليم او تبليغ دې هم خيال اوساتلې شي، دهغوی د حالت مطابق په خاص وختونو کنبني علمي خبرې هغوی ته اورسولې شي. د تعليم عاموالي چونکه ضروري کار دې، عام او خاص، تعليم يافته او بې تعليمه، ښځه او سړو ټولو ته حصه رسول پکار

دی<sup>(۳)</sup>، والله اعلم

د 'هل' سره 'ترجمه' منعقد کولو وجه: دلته سوال دا پيدا کيږي چې د روايت نه د ښځو مخصوص مجلس جائز دي نو امام بخاري د 'هل' په ذريعې سره ولې باب منعقد کړو؟ چې په تردد باندې دال دي؟

ددې جواب دادې چې په اصل کنبني دا يو جزئي واقعه ده کيدې شي چې دا اوښلې شي چې دا واقعه خو د يو وخت خبره ده، ددې نه څه عمومي قاعده اخستلې نه شي، ځکه امام بخاري په 'هل' سره باب قائم او فرماييلو<sup>(۴)</sup>

يا به داسې اوښلې شي چې امام بخاري لفظ د هل ذکر کولو سره تفصيل ته اشاره کړې ده که چېرې واقعي د ښځو د پاره د مستقل ورځ مقرر کولو ضرورت وي او مقرر کولو سره د څه فتنې ويره نه وي نو بيا څه بده خبره نه ده، او که ضرورت نه وي يا د څه فتنې خطر نه وي نو بيا خان سائل پکار دی، حضور پاک ﷺ د ښځو په درخواست سره بطور ضرورت يو ورځ مقرر کړې وه نو دا څه د هميشگير کار نه وو، او بيا خو د هغوی په حق کنبني د څه خطري لري لري

پورې ويره نه وه. والله سبحانه وتعال اعلم

۱۰۱ | ۱۰۲ حَدَّثَنَا آدَمُ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ قَالَ حَدَّثُنِي ابْنُ الْأَصْبَهَانِيِّ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا صَالِحٍ ذَكَرَ أَنَّ يَحْيَى بْنَ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيَّ قَالَتْ الْيَسَاءُ لَيْتَنِي - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - غَلَبَنَا عَلَيْكَ الرَّجَالُ، فَأَجْعَلَ لَنَا يَوْمًا مِنْ نَفْسِكَ. فَوَعَدَهُنَّ يَوْمًا لَقِيَهُنَّ فِيهِ، فَوَعَّظَهُنَّ

(۱) حواله بالا

(۲) عمدة القاری (۱۳۲/۲) -

(۳) الايواب والتراجم (ص ۵۴) -

(۴) الكنز المتواری (۳۳۵/۲) -

وَأَمْرُهُنَّ، فَكَانَ فِيمَا قَالَهُنَّ «مَا يَنْكُرُ امْرَأَةٌ تُقَدِّمُ ثَلَاثَةً مِنْ وَلَدِهَا إِلَّا كَانَ لَهَا جِثَامِينَ النَّارِ». فَقَالَتِ امْرَأَةٌ وَالثَّانِيْنَ فَقَالَ «وَالثَّانِيْنَ».

### رجال الحديث

- ① آدم: دا ابو الحسن آدم بن ابی ایاس عبدالرحمن العسقلانی رحمہ اللہ ددوی حالات د کتاب الایمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویدہ: د لاندې تیر شوې دی (۱)
- ② شعبه: دا امیر المومنین فی الحديث امام شعبه بن الحجاج عتکی بصری رحمہ اللہ دی، ددوی حالات هم د ذکر شوې کتاب او او باب لاندې راغلي دي (۲)
- ③ ابن الاصبهانی: دا عبدالرحمن بن عبدالله بن الاصبهانی کوفی جهنی رحمہ اللہ دی ددوی اقامت په کوفه کښي وو او اصبهان ته یې د تجارت په غرض تل راتلل وو (۳)
- بعضی حضراتو ونيلي دي چې دې په اصل کښي د اصبهان وو چې ابو موسی اشعري دا کله فتح کړو هغه وخت دا خلق د هغه خانې نه وتلي وو (۴)
- دوی د حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ نه علاوه ذکوان ابو صالح السمان، زید بن وهب جهنی، سعید بن جبیر، ابو حازم سلمان الاشجعی، عامر شعبي، عبدالله بن معقل، عکرمه مولى ابن عباس او ابوسلمه بن عبدالرحمن بن عوف رحمہم اللہ وغیره نه روایت کوي.
- دده نه روایت کوونکو کښي اسماعیل بن ابی خالد، زکریا بن ابی زائده، سفیان ثوري، سفیان بن عیینه، شعبه بن الحجاج، ابو عوانه او ابو حمزه سکری رحمہم اللہ وغیره دي (۵)
- امام یحیی بن معین، ابو زرعه، او نسائی رحمہم اللہ فرماني ثقه: (۶)
- امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرماني: لا پاس به صالح الحديث: (۷)
- امام عجلي رحمہ اللہ فرماني ثقه: (۸)
- حافظ ذهبي رحمہ اللہ فرماني ثبت: (۹)
- حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرماني ثقه: (۱۰)

(۱) کشف الباری (۶۷۸/۱) -

(۲) حواله بالا

(۳) تهذيب الكمال (۲۳۲/۱۷) -

(۴) عمدة القاری (۱۳۳/۲) -

(۵) تهذيب الكمال (۲۳۲، ۲۴۳/۱۷) -

(۶) تهذيب الكمال (۲۴۳/۱۷) -

(۷) تهذيب الكمال -

(۸) تهذيب الكمال (۲۱۷/۶) -

(۹) الكاشف (۲۳۴/۱) رقم (۳۲۴۶) -

(۱۰) تقريب التهذيب (ص ۳۴۵) رقم (۳۹۲۶) -

ابن حبان رحمته الله دوی په خپل کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي<sup>(۱)</sup>

اصحاب اصول سته دده نه روایتونه اخستې دي<sup>(۲)</sup>، رحمه الله تعالى رحمة واسعة

⑤ ابوصالح ذکوان: دا ابوصالح ذکوان السمان رحمته الله دې ددوی حالات کتاب الايمان په باب امور الايمان د لاندې تیر شوې دي<sup>(۳)</sup>

⑥ حضرت ابوسعید خدری رحمته الله: حضرت ابوسعید خدری رحمته الله حالات د کتاب الايمان په باب من الدين الفراد من الفتن د لاندې تیر شوې دي<sup>(۴)</sup>

**قوله: قالت النساء للنبي ﷺ: غلبنا عليك الرجال فاجعل لنا يوما من**

نفسك، فوعدهن يوما لقيهن فيه فوعظهن اوامرهن: بنحو حضور پاک رحمته الله ته عرض او کړو، چې سړي تاسو ته راتلو کښې په مونږ باندې غالب دي، تاسو د خپل طرف نه زمونږ د پاره یو ورځ مقرر کړئ، حضور رحمته الله هغوی سره د یو ورځ میلاؤیدلو اراده او فرمانیله، په هغه ورځ هغوی دوی ته نصیحت او کړو او د شریعت حکم ئې ورته او کړو مطلب دا دې چې سړي خو هر وخت تاسو سره اوسیري او مونږ تاسو ته نشو در رسیدلې، لهذا د خپل طرف نه زمونږ د پاره یو مستقل ورځ مقرر کړئ.

**قوله: فكان فيما قال هن: ما منكن امرأة تقدم ثلاثة من ولدها الا كان لها**

حجابا من النار: هغوی چې دوی سره کومې خبرې او کړې په هغې کښې دا خبره وه چې په تاسو کښې څوک ښځه درې بچی مخکښې اولیري نو هغه به ددې د پاره د دوزخ د پاره دیوال جوړ شی.

کان لها حجابا من النار: کښې د کان اسم التقديم دي، یعنی الاکان التقديم لها حجابا من النار: مخکښې چټاک کښې دا روایت راروان دی، په هغې کښې د کن لفظ دي، چې د هغې ضمیر به انفس طرف ته راجع کیږي، او کتاب الاعتصام کښې کانا دي، ضمیر جمع اولاد طرف ته به راجع وی<sup>(۵)</sup>

**قوله: فقالت امرأة: واثنين؟ فقال: واثنين: یو ښځې تپوس او کړو او چې د چا دوه بچی مخکښې اولیرلې شی نو هغې ته به هم دافضیلت حاصل وی، هغوی رحمته الله او فرمانیل چې او، په دوو باندې به هم دا فضايلت حاصل وی.**

(۱) الثقات لابن حبان (۶۷/۷) -

(۲) تهذيب الكمال (۲۴۳/۱۷) -

(۳) كشف الباری (۶۵۸/۱) -

(۴) كشف الباری (۸۲/۲) -

(۵) فتح الباری (۱۹۶/۱) وعمدة القاری (۱۳۴/۲)



دلته د امراة نه شوک مراد ده؟ بعضي رواياتو نه پته لگي چې دا ام سليم ده، بعضي روايتونو نه دا معلومېږي چې دا ام مبشر انصاريه وه، او بعضي رواياتو کښې سانله نوم ام ايمن ده بعضي کښې د عائشه نوم راغلې دې او بعضي رواياتو کښې د ام هاني نوم راغلې دې<sup>(۱)</sup>

واثنین کښې واو عطف د پاره دې، او دا عطف تلقيني دې، گويا چې هغه ښځې حضور پاک ﷺ ته تلقين اوکړو چې يا رسول الله! ثلاثة سره اثنين هم او فرمايې: نو حضور پاک ﷺ او فرمائيل واثنین<sup>(۲)</sup>

د جامع ترمذي په بعضي رواياتو کښې د يو هم ذکر راغلې دې<sup>(۳)</sup>، گويا چې حضور پاک ﷺ يو ځل د دريو ذکر اوکړو او بيا يې د دوو، بيا د يو، په دې کښې څه تعارض نشته، ځکه چې مفهوم د عدد په حديث کښې معتبر نه دې، يو عدد ذکر کولو سره د دويم عدد نفی نه رازي<sup>(۴)</sup>

بله خبره دا ده چې حضور پاک ﷺ ته ورځ په ورځ نور علم حاصلیدو، د الله تعالی په هغوی باندې مسلسل احسان زياتیدلو، لهذه ډیره ممکنه ده چې مخکښې خو دا زيرې د دريو بچو په وفات کیدلو باندې صبر کول د اور نه د بچ کیدو سبب دې، او دا ماشومان به د اور نه پرده جوړ شي، بيا الله تعالی نور احسان هم اوکړو، يو عدد يې کم کړو، او دوه يې کافي او گرځول، او بيا يې نور احسان اوکړو او يو يې کافي او گرځولو

خلاصه دا شوه چې نبی کریم ﷺ اول درې او فرمائيل، د ښځې په وینه سره په هغوی ﷺ باندې وحی راغله، نو هغوی ته د دوو متعلق علم اوشو، او بيا څه وخت ورته د يو علم اوشو، نو کوم کوم وخت چې د وحی په ذریعه به څه معلومیدل نو هغوی ﷺ به هغه بيان فرمائيلو<sup>(۵)</sup>، لهذا په دې کښې څه تعارض نشته.

دا هم کیدلې شي چې دا اختلاف د مختلفو ښځو په اعتبار سره وي، اصل کښې حجاب من النار د پاره د صبر يو مخصوص درجه شرط دې، ددې يو خاص مقدار پکار دې، نو اوس څه ښځې داسې دي چې د هغوی ته په يو بچي باندې هغه مقدار حاصل شي، داسې غم وي چې د

(۱) فتح الباری (۱۲۱/۳، ۱۲۲) کتاب الجنائز باب فضل من مات له ولد فاحتسب-

(۲) عمدة القاری (۱۳۴/۲) وشرح الکرامی (۹۹/۲)-

(۳) عن عبدالله بن مسعود قال: قال رسول الله ﷺ من قدم ثلاثة لم يبلغوا الحنث كانوا له حناصينا من النار قال: ابو ذر: قدمت اثنتين؟ قال: ابي بن كعب سيد القراء: قدمت واحدا؟ قال: واحد، ولكن انما ذاك عند الصدمة الاولى

عن ابن عباس انه سمع رسول الله ﷺ يقول: من كان له فرطان من امي ادخله الله بهما الجنة فقالت له عائشة: فمن كان له فرط من امتك؟ ومن كان له فرط يا موفقة، قالت: فمن لمن يكن فرط من امتك؟ قال: فانا فرط امي لن يصابوا بشئ "جامع الترمذي كتاب الجنائز باب ما جاء في ثواب من قدم ولدا، رقم (۱۰۶۱) و (۱۰۶۲)-

(۴) فتح الباری (۱۲۲/۳) کتاب الجنائز باب فضل من مات له ولد فاحتسب-

(۵) حواله بالا

هغه څه انتها نشته، او بعضې ښځو ته په دوو باندې صبر کول دې مقدار ته اړسوي، او

بعضې د پاره په درېو باندې صبر کولو سره، والعلم عندالله سبحانه وتعالى.

فائده ښکاره دې وی چې وفات شوې ماشومانو سره د مونث یا مذکر قید لگول ملحوظ نه دي، بلکه دا فضیلت هر ماشوم باندې حاصلېږي، که مذکر وی یا مونث<sup>(۱)</sup>.

بیا حدیث باب کې اگرچې ښځو ته خطاب کولو سره د افضلیت بیان کړې شوې دي، خو دا صرف دوی سره خاص نه دي، بلکه سړو ته هم د افضلیت به حاصل وی، ځکه چې کتاب

الجنائز کېږي د حضرت انس رضی الله عنه روایت راروان دي: مامن الناس یتقی له ثلاث لم یبلغوا الحث الا

ادخله الله الجنة بفضل رحمة اياهم<sup>(۲)</sup>، یعنی چې د کوم مسلمان درې بچي وفات شی نو الله تعالی

په دې بچو باندې رحم کولو سره هغه جنت ته داخل کړي.

د حجاب جوړولو دپاره یو شرط عدم بلوغت دي: ددې نه پس زده کړنې چې د دوزخ د اور نه حجاب جوړیدلو د پاره دوه شرطونه ضروري دي:

یو شرط مخکېږي روایت کېږي ذکر دي: لم یبلغوا الحث<sup>(۳)</sup> د حث زمانې ته رسیدلې نه وی، د حث نه مراد بلوغت دي، په اصل کېږي د حث معنی "گناه" ده، او د بلوغ نه مخکېږي گناه نه کیږي، نو گویا چې د بلوغ زمانه د گناه شوه، ځکه گناه ونیولو سره د بلوغ مراد اخستلې شی<sup>(۴)</sup>.

بعضې حضرات وائي چې د "بلوغ حث" نه مراد دا دي چې داسې زمانې ته اړسی چې په کېږي د قسم د ماتولو او حث کیدلو باندې نیول وی، او ښکاره ده چې دا د بلوغت نه پس وی<sup>(۵)</sup>.

خو ملا علی قاری رحمته الله علیه فرمائي چې دلته د حث معنی هم د "گناه" ده، او مطلب دا دي چې چا یو گناه اونه کړه او هغه وفات شی، او د هغه په وفات باندې مور پلار صبر او کړي، نو هغوی ته اجر او ثواب میلاوېږي، د ملا علی قاری دا رائي ده چې دا قید احترازي نه دي بلکه اکملی دي، چونکه د ماشوم مرگ ډیر د صبر تقاضه کوي، او د هغوی د شفاعت هم زیات امید دي. ځکه دا قید لگولې شوې دي، ځکه د غټو په وفات باندې هم دا فضیلت به حاصلېږي. چنانچه چې څنگه به ماشومانو بچو باندې صبر کول جنت ته د رسولو او د اور نه پرده ده. دغه شان په غټو بچو باندې صبر کول به هم پرده وی<sup>(۶)</sup>.

خو ظاهره ده چې دا قید اکملی نه دي بلکه احترازي دي، ځکه چې حاجب خو به هغه کس کیږي چې په ځان باندې مطمئن وی، او بالغ ته خو به خپل فکر وی هغه به د نورو د پاره څه

(۱) شرح الکرمانی (۹۹/۲).

(۲) صحیح البخاری (۱۶۷/۱) کتاب الجنائز باب من مات له ولد فاحتسب رقم (۱۲۴۸).

(۳) قال ابن الاثیر "الحنث الذنب والاثم المعنی: انهم لم یبلغوا حتی تکتب علیهم الذنوب التي یعملونها جامع الاصول (۵۸۹/۹) کتاب الفضائل فضل المرض والنواب والموت الفصل الثانی فی موت الاولاد، رقم الحدیث (۷۳۵۹).

(۴) فتح الباری (۱۲۰/۳) کتاب الجنائز باب فضل من مات له ولدا فاحتسب.

(۵) مرقاة المفاتیح شرح الکرمانی المصباح (۹۲/۴) کتاب الجنائز باب البکا علی الميت آخر الفصل الاول.

حاجب جو رشی؟

تنبيه: ابن قرقول د علامه داودی رحمۃ اللہ علیہ نه نقل کړې دی چې دا لفظ "خبث" پښتۍ لغامه المعجزة والهامة الموحدة هم ونيولې شوې دې، ددې مطلب هغوی "لم یلقوا ان یعملوا المعاصی" ښودلې دې، ابن قرقول فرمائی چې دا ضبط داودی نه علاوه بل چا ذکر کړې نه دې، بهر حال محفوظ "خبث" بالحاء المهملة والنون دې، نه چې "خبث" (۱) والله اعلم

د حجاب د جوړیدلو دویم شرط: د حجاب د جوړیدلو د پاره دویم شرط چې دلته ذکر دې هغه احتساب دې، دا شرط په نورو احادیثو کښې راغلې دې چې هغه به احتساب کوی، یعنی په قضا باندې به راضی وی، او په خپل صبر باندې د ثواب امید ساتی، بغیر د احتساب نه اجر او ثواب نه میلایږي.

چنانچه حضرت جابر رضی اللہ عنہ روایت دې سمعت رسول الله ﷺ يقول: من مات له ثلاثة من الولد فاحتسبهم دخل الجنة (۲)

یعنی: د چا چې درې بچي وفات شی او هغه د ثواب امید ساتی نو هغه به جنت ته داخلېږي. دغه شان د ابوهریره رضی اللہ عنہ نه روایت دې ان رسول الله ﷺ قال لنسوة من الانصار: لا يموت لاحداكن ثلاثة من الولد فتحتسبه الا دخلت الجنة (۳)

یعنی: حضور ﷺ د انصارو ښځو ته او فرمائیل چې په تاسو کښې که د یوې درې بچي وفات شی او دا په هغوی باندې د ثواب امید ساتی، نو جنت به داخلېږي. حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې د احتساب شرط ځکه هم ضروری دی ځکه چې د شریعت دا عام قاعده ده چې بغیر د نیت نه ثواب نه میلایږي، لهذا په حدیث کښې د راغلې فضیلت حاصلولو د پاره د "احتساب" شرط دې چنانچه هغه احادیث چې په هغې کښې دا شرط نشته هغه به هم په مقید احادیثو سره ګټلې شی (۴) والله اعلم

[۱۰۲] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ قَالَ حَدَّثَنَا غُنْدَرٌ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْأَصْبَهَانِيِّ عَنْ ذَكْوَانَ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ عَنِ النَّبِيِّ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- بِإِسْنَادٍ. وَعَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْأَصْبَهَانِيِّ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا حَازِمٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ «ثَلَاثَةٌ لَمْ يَلْقُوا الْحِثْنَ». [۱۱۹۲، ۶۸۸۰ وانظر: ۱۱۹۳]

(۱) فتح الباری (۱۲۰/۳) کتاب الجنائز باب فضل من مات له ولد فاحتسب -

(۲) رواد احمد و رجاله ثقات قاله الهيتمي في مجمع الزوائد (ش ۷/۳) كتاب الجنائز باب فيمن مات له ابنان -

(۳) صحيح المسلم، كتاب البر والصلة باب فضل من يموت له ولدا فيحتسبه رقم (۹۸/۶۶) -

(۴) وقد عرف من القواعد الشرعية ان الثواب لا يترتب الا على النية فلا بد من قيد الاحتساب والاحاديث المطلقة محمولة على العقيدة "فتح الباری (۱۱۹/۳) كتاب الجنائز باب فضل من مات له ولد فاحتسب -

## رجال الحديث

- ① محمد بن بشار دا مشهور محدث محمد بن بشار بن دارم بن محمد دی. د دوی حالات په کتاب العلم کښې د باب ما کان النبی ﷺ پتخولهم بالمحطة والعلم کیلانیږي او د لاندې تیر شوي دي.<sup>(۱)</sup>
- ② غنود دا مشهور محدث ابو عبدالله محمد بن جعفر هذلي ﷺ دی. چې د غنود په لقب سره مشهور دي. د دوی حالات هم د کتاب الایمان باب قلم دون الظلم د لاندې تیر شوي دي.<sup>(۲)</sup>
- ③ شعبه د امام شعبه بن الحجاج حالات د کتاب الایمان باب السلم من سلم المسلمون من لسانه وید. د لاندې تیر شوي دي.<sup>(۳)</sup>
- ④ عبدالرحمن بن الاصبهانی د دوی حالت تیر شوي حدیث لاندې تیر شوي دي.
- ⑤ ذکوان د ابوصالح ذکوان السمان حالات د کتاب الایمان باب امور الایمان د لاندې تیر شوي دي.<sup>(۴)</sup>
- ⑥ حضرت ابوسعید خدری ﷺ د حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه حالات د کتاب الایمان باب من الدین القرام من الفتن د لاندې تیر شوي دي.<sup>(۵)</sup>
- ⑦ ابوهازم دا سلمان الاشجعی الکوفی مولى عزة الاشجعية ﷺ دی.<sup>(۶)</sup>
- دوی د حضرت ابوهریره، عبدالله بن عمر، حضرت عبدالله بن الزبیر، حضرت سعید بن العاص، حضرت حسن او حضرت حسین رضی الله عنه روایت کوي.
- د دوی نه روایت کوونکو کښې ابومالک سعد بن طارق اشجعی، سلیمان الاعمش، سیار ابوالحکم، طلحه بن مصرف، عبدالرحمن بن الاصبهانی، عدى بن ثابت الانصاری، منصور بن المعتمر او یزید بن کيسان رضی الله عنه وغیره دي.<sup>(۷)</sup>
- امام احمد، امام یحیی بن معین او امام داود ﷺ فرماني ثقه.<sup>(۸)</sup>
- امام ابن سعد ﷺ فرماني: وكان ثقة وله احاديث صالحة.<sup>(۹)</sup>
- امام عجلې ﷺ فرماني ثقه.<sup>(۱۰)</sup>

(۱) کشف الباری (۳/ ۲۲۱).

(۲) کشف الباری (۲/ ۲۵۰).

(۳) کشف الباری (۱/ ۶۷۸).

(۴) کشف الباری (۱/ ۶۵۸).

(۵) کشف الباری (۲/ ۸۲).

(۶) تهذيب الكمال (۱۱/ ۲۵۹).

(۷) تهذيب الكمال (۱۱/ ۲۵۹، ۲۶۰).

(۸) تهذيب الكمال (۱۱/ ۲۶۰).

(۹) الطبقات لابن سعد (۶/ ۲۹۴).

(۱۰) تهذيب التهذيب (۴/ ۱۴۰).

ابن عبد البر رحمته الله فرمائی: اجمعوا على انه ثقة<sup>(۱)</sup>

ابن جبان دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی<sup>(۲)</sup>

د ابوحازم انتقال د حضرت عمر بن عبد العزیز پہ دور خلافت کنبی اوشو<sup>(۳)</sup>

فائده د ابوسلمه یو بل راوی سلمة بن دینار الاعرج دی، پہ دې دواړو راویانو کنبی اشتباه کیری، ځکه چې په کنیتونو کنبی یوشان والې دې، دواړه تابعی دی، دواړه د صحابه کرامو نه روایت کوی، او دواړه ثقة هم دی

البته په دواړو کنبی فرق دادې چې د ابوحازم سلمان الاشجعی انتقال د اولي صدنی په آخره کنبی یعنی د حضرت عمر بن عبد العزیز په دور خلافت کنبی اوشو، او ابوحازم سلمة بن دینار انتقال په ۱۳۵ هجری کنبی اوشو.

دوم فرق دادې چې د ابوحازم سلمان الاشجعی روایتونه په صحیحینو کنبی صرف د ابوهریره رحمته الله نه دی، او ابوحازم سلمة بن دینار سوا د سهل بن سعد نه د بل صحابی نه روایت اخستی نه دې<sup>(۴)</sup>، والله اعلم

⑤ حضرت ابوهریره رحمته الله د حضرت ابوهریره رحمته الله حالات د کتاب الايمان باب امور الايمان د لاتدي تیر شوې دی<sup>(۵)</sup>

د مذکور دواړو طرقو د ذکر کولو مقصد امام بخاری رحمته الله ذکر شوې حدیث په دوو طرقو سره راوړلو نه دوه اهمو فائدو طرف ته اشاره کړې ده، یو دا چې د باب په اولنی حدیث کنبی 'ابن الاصمهان' مبهم وو، امام بخاری رحمته الله دلفظ شیخ د حفاظت په غرض دغه شان برقرار ساتلې وو،

په دې دویمې طریقې کنبی د 'ابن الاصمهان' د نوم وضاحت راغلو چې هغه 'عبد الرحمن' دې دویمه فائده د حضرت ابوهریره رحمته الله والاروایت کنبی 'لم یبلغوا الحث' قید دې، چې په رومبی حدیث کنبی نشته<sup>(۶)</sup>

تنبيه علامه کرمانی رحمته الله فرمائی: وهذا تعليق من البخاري عن عبد الرحمن يعني امام بخاری په آخره کنبی 'وعن عبد الرحمن بن الاصمهان قال: سمعت ابا حازم عن ابي هريرة' په سند سره چې کوم روایت نقل کړې دې هغه تعلیق دې<sup>(۷)</sup>

د علامه کرمانی رحمته الله دا روایت تهیک نه دې بلکه دا موصول روایت دې او د 'وعن عبد الرحمن'

(۱) حواله بالا

(۲) حواله بالا

(۳) سیر اعلام النبلاء (۸/۵) -

(۴) عمدة القاری (۱۳۵/۲) -

(۵) کشف الباری (۶۵۹/۱) -

(۶) عمدة القاری (۱۳۵/۲) وفتح الباری (۱۹۶/۱) -

(۷) شرح الکرماني (۹۸/۲) -

عطف ددی نه مخکنی روایت کنی چې کوم راغلي دي په هغې کني په عبدالرحمن باندې دي. يعنی امام شعبه دي لره د عبدالرحمن بن الاصبهاني په واسطې سره په دوو طرقو سره نقل کوي. يو طريق شعبه من عبدالرحمن بن الاصبهان من ذکوان من ابی سعيد الغدري دي. او دويم طريق شعبه من عبدالرحمن بن الاصبهان قال: سمعت ابا حازم عن ابی هريره دي.<sup>(۱)</sup> په مسلم شريف کني دا روايت د محمد بن بشار عن غندر په طريق سره موصولاً روايت شوې دي.<sup>(۲)</sup>

بيا امام بخاري دا حديثونه په دوه طرقو سره نقل کوي. په يو کني د ده او د شعبه په مينځ کني يو واسطه ده. يعنی آدم بن اياس، او په دويمې واسطه کني دوه واسطې دي. يو محمد بن بشار بن دار او بل محمد بن جعفر غندر. ړومبې طريق چونکه عالي ده، ځکه نې دا اول راوړه والله اعلم.

### ۳۶- باب: مَنْ سَمِعَ شَيْئًا فَرَأَاهُ حَتَّى يَعْرِفَهُ

وړاندې باب سره مناسبت: په مخکني باب کني د بخود وعظ او د هغوی د تعليم ذکر وو، چونکه د هغوی په پوهه کني کموالي وي ځکه د مراجعت عالم ضرورت راتلې شو. په دې باب کني د عدم فهم د وجه مراجعت ذکر دي. نو دغه شان په دواړو بابونو کني مناسبت ښکاره شو.<sup>(۳)</sup> مقصد د ترجمة الباب: حضرت شيخ الحديث صاحب رحمه الله فرماني چې خدا په نيز ددې باب غرض هغه دي چې کوم ابن المنير د 'باب من اعاد الحديث ثلاثاً' په طور بيان کړي دي. چې که چرې د طالب علم په پوه کني د استاذ سبق رانشی او طالب علم د دوباره ونيلو درخواست او کړی نو دا څه د بي ادبي او کم عقلتوب خبره نه ده. د امام بخاري غرض ددې خلقو ترديد دي چې د احاديث دوباره ونيل نه خوښوي. او دا بلادوت او کم پوهي گنړي.<sup>(۴)</sup> حضرت شيخ الهند رحمه الله فرماني چې ددې باب نه د پوهې په غرض چې کوم مراجعت دي د هغې فضيلت بيانول منظور دي. يا دا مطلب دي چې په مراجعت کني د عالم د بي ادبي او د شاگرد سپکاوي نه وي. ځکه نه عالم لره خفگان پکار دي او نه شاگرد لره حيا کول مناسب دي.<sup>(۵)</sup> والله اعلم.

(۱) عمدة القاری (۲/۱۳۵) وفتح الباری (۱/۱۹۶)۔

(۲) حدثنا محمد بن المثنی و ابن بشار قال: حدثنا محمد بن جعفر وحدثنا عبيد الله بن معاذ، حدثنا ابی قال: حدثنا شعبه عن عبدالرحمن بن الاصبهاني فی هذا الاسناد بشل معناه، وزادا جميعا عن شعبه عن عبدالرحمن بن الاصبهاني قال: سمعت ابا حازم يحدث عن ابی هريره قال: ثلاثة لم يبلغوا الحث "صحیح المسلم کتاب البر والصلة باب فضل من يموت له ولد فيحسبه رقم (۶۷۰۰)۔

(۳) عمدة القاری (۲/۱۳۶)۔

(۴) الكنز المتوازی (۲/۳۳۶)۔

(۵) الابواب والتراجم (ص ۵۴)۔

خود ترجمه الباب واضح مقصد چې کوم په عقل کښې راځي هغه دادې که چې طالب علم د استاد په يو خبره پوه نه شي يا خو پوه شو خو څه اشکال ورته راغلو، نو د دغه خبرې زده کولو او د خپل اشکال د لرې کولو په غرض مراجعت کولې شي، او بلکه مراجعت پکار هم دې، چې سرې په دې اشکال کې انځښتې پاتې نه شي، او گوره نبي کریم ﷺ چې کله ارشاد او فرمائيلو «من حوسب عذب» نو حضرت عائشه رضی الله عنها فوراً تپوس او کړو اوليس يعول الله تعالی: «هلوف يعاسب حساباً يسيراً» مطلب دادې چې يا رسول الله! چې تاسو خو «علی الاطلاق» من

حوسب عذب فرماني، چې د هغې نه معلومېږي چې حساب يسير والا به مفلحین او فائزين وي حضور پاک ﷺ د دې جواب دا ورکړې وو، چې په آيت کښې د حساب نه مراد بل دې او خدا په کلام کښې بل، په آيت کښې د حساب نه مراد پيشی ده، اعمال نامه به کولو کړې او پانړې به وړولې شي، او هغه به پريښودلې شي، او ما چې کوم حوسب عذب ونيلې دې نو دلته د حساب نه مراد مناقشه ده، يعنی د هرې هرې خبرې متعلق به سوال کيږي، چې دا ولې اوشو؟ او داسې ولې اوشو؟ والله اعلم

[۱۰۳] حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ أَبِي مَرْيَمَ قَالَ أَخْبَرَنَا ثَائِفُ بْنُ عُمَرَ قَالَ حَدَّثَنِي ابْنُ أَبِي مُلَيْكَةَ أَنَّ عَائِشَةَ زَوْجَةَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - كَانَتْ لَا تَسْمَعُ شَيْئًا لَا تَعْرِفُهُ إِلَّا رَاجَعَتْ فِيهِ حَتَّى تَعْرِفَهُ، وَأَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ «مَنْ حُسِبَ عَذِبٌ» . قَالَتْ عَائِشَةُ فَقُلْتُ أَوْ لَيْسَ يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى (فَوَفَّ يُحَاسِبُ حِسَابًا يَبْدُو) قَالَتْ فَقَالَ «إِنَّمَا ذَلِكَ النُّعْرُضُ، وَلَكِنْ مَنْ نُوْقِسَ الْحِسَابُ يَهْلِكُ» . [۴۶۵۵، ۶۱۷۱، ۶۱۷۲]

### رجال الحديث

① سعيد بن ابی مریم: دا سعيد بن الحکم بن محمد بن سالم جمحي مصري رضی الله عنه دې. دده کنيت ابو محمد دې او د سعيد بن ابی مریم په نوم سره مشهور دې. دوی د عبدالله بن عمر عمری، اسماعیل بن ابراهيم بن عقبه، سلیمان بن بلال، ابراهيم بن سويد، امام مالک، لیث بن سعد، عبدالعزيز بن محمد دراوردي، عبدالعزيز بن ابی حازم، ابو غسان محمد بن مطرف، مغیره بن عبدالرحمن حزامی او سفیان بن عيينه رضی الله عنه وغيره نه روايت کوي

دده نه روايت کوونکو کښې امام بخاری، ابراهيم بن يعقوب جوزجانی، ابو حاتم، ابو عبید القاسم بن السلام، عثمان بن سعيد الدارمی، اسحاق بن منصور الکوسج، محمد بن يحيى ذهلی او يحيى بن معين رضی الله عنه وغيره حضرات دي.

امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی: سعید بن عقیل، صالح و سعید بن الحكم لا یاس بہ و هو احب الی من ابن عقیل: (۱)

امام ابوداؤد رحمہ اللہ فرمائی: ابن ابی مریم ہندی حجت: (۲)

امام عجل رحمہ اللہ فرمائی: ثقہ: (۳) امام ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی: ثقہ: (۴)

ابن معین رحمہ اللہ فرمائی: ثقہ من الثقات: (۵)

د اصول ستہ مصنفینو ددوی روایات قبول کرے دی: (۶)

۳۳۳ ہجری کنہی ددوی انتقال اوشو: (۷) رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃ واسعہ

⑥ نافع بن عمرو دا نافع بن عمر بن عبد اللہ جمحی قرشی مکی رحمہ اللہ دی: (۸)

دوی د عبد اللہ ابی ملیکہ، امیہ بن صفوان جمحی، بشر بن عاصم ثقفی، عبد الملک بن ابی

محذورہ، عمر بن دینار، سعید بن حسان او سعید بن ابی ہند رحمہ اللہ وغیرہ نہ روایت د حدیث کوی

دده نہ روایت کوونکو کنہی عبد اللہ بن المبارک، یحیی القطان، ابواسامہ حماد بن اسامہ،

عبد الرحمن بن مہدی، امام وکیع، یزید بن ہازون، عبد اللہ بن مسلمہ القعنی، سعید بن ابی

مریم، محمد بن یوسف فریابی او ابوسلمہ تبوؤکی رحمہ اللہ وغیرہ حضرات دی: (۹)

عبد الرحمن بن مہدی رحمہ اللہ فرمائی: کان من اثبت الناس: (۱۰)

امام احمد بن حنبل رحمہ اللہ فرمائی: ثبت ثبت صحیح الحديث: (۱۱)

دغہ شان ہغوی فرمائی: نافع بن عمر احب الی من عبد الجہار بن الورد و هو اصح حدیثا و هو فی الثقات

ثقہ: (۱۲) امام یحیی بن معین رحمہ اللہ فرمائی: ثقہ: (۱۳)

امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی: ثقہ: (۱۴)

(۱) تہذیب التہذیب (۱۸/۳) -

(۲) تہذیب الکمال (۳۹۴/۱۰) -

(۳) حوالہ بالا

(۴) حوالہ بالا

(۵) تہذیب التہذیب (۱۸/۴) -

(۶) تہذیب الکمال (۳۹۵/۱۰) -

(۷) حوالہ بالا

(۸) تہذیب الکمال (۲۸۷/۲۹) -

(۹) تہذیب الکمال (۲۸۸، ۲۸۷/۲۹) و سیر اعلام النبلاء (۴۳۳/۷) -

(۱۰) تہذیب الکمال (۲۸۹/۲۹) -

(۱۱) حوالہ بالا

(۱۲) حوالہ بالا

(۱۳) حوالہ بالا

(۱۴) حوالہ بالا



ابن ابی حاتم رحمہ اللہ فرمائی سئل ابن حاتم عنہ فقال: ثقة وسالت ابن عنہ: یحتاج بحديثه؟ قال نعم: <sup>(۱)</sup>  
 حافظ ذہبی رحمہ اللہ ددہ تذکرہ کولو سرہ فرمائی: الامام الحافظ الثبت: <sup>(۲)</sup>  
 ابن حبان دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کری دی: <sup>(۳)</sup>  
 البتہ ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: کان ثقة قليل الحديث فيه شيء: <sup>(۴)</sup>  
 خو حافظ ذہبی رحمہ اللہ دا رد کولو سرہ فرمائی: هذا قوم من العنت والرجل فکما قال الامام احمد، وکما  
 قال ابن مہدی: کان من اثبت الناس وقال ابن معین والنسائي وابو حاتم: ثقة: <sup>(۵)</sup>  
 یعنی داسی ثقہ سری پہ بارہ کنبی: فيه شيء ونيل سرہ تضعيف کول یو قسم سختی دی، دا  
 چې د هغه ټولو ائمہ توثیق کری دی  
 دغه شان حافظ ابن حجر رحمہ اللہ د ابن سعد کلام رد کولو سرہ لیکی: احتج به الامة وقد قدمنا ان  
 تضعيف ابن سعد فيه ظرا، لا اعتبارا لعل الواقدي: <sup>(۶)</sup>  
 یعنی دی ټولو ائمہ احتجاج کری دی، مونږ ونیلې دی چې د ابن سعد به دی تضعيف کنبی  
 نظر دی ځکه چې هغه په واقدي باندې اعتماد کری دی  
 لهذا د ابن سعد د کلام هيڅ اعتبار نشته، نافع بن عمر ثقہ، ثبت او حجت دی  
 د نافع ابن عمر رحمہ اللہ انتقال ۱۲۹ هجری کنبی اوشو: <sup>(۷)</sup>  
 ⑤ ابن ابی ملیکه دا عبدالله بن عبيد الله بن ابی ملیکه تیمی قرشي رحمہ اللہ دي ددوی حالات  
 د کتاب الايمان باب خوف المؤمن من ان يحبط عمله وهو لا يشعر د لاندې تیر شوي دی: <sup>(۸)</sup>  
 ⑥ عائشه رضی اللہ عنہا د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا حالات د نبد الوسی: د دویم حدیث لاندې تیر شوي دی: <sup>(۹)</sup>  
قوله: ان عائشة زوج النبي ﷺ كانت لاتسمع شيئا لا تعرفه الا راجعت فيه حتى  
تعرفه: حضرت عائشه رضی اللہ عنہا حضور پاک ﷺ بی بی چې په کله یو داسې خبره واوریدله چې د  
 څه په باره کنبی به هغوی ته علم نه وو نو د هغې په باره کنبی به نې ټپوس کولو، چې هغه نې  
 طریقې سره زده کری

(۱) حواله بالا والجرح والتعديل لابن ابن حاتم (۵۲۰/۸) رقم (۱۵۳۹۵-۲۰۸۸).

(۲) سير اعلام النبلاء (۴۳۳/۷) -

(۳) الثقات لابن حبان (۵۳۳، ۷) -

(۴) الطبقات لابن سعد (۴۹۴/۵) -

(۵) ميزان الاعتدال (۲۴۱، ۴) رقم (۸۹۹۴) -

(۶) هدى السارى (ص ۴۷) -

(۷) الكاشف (۳۱۵/۲) رقم (۵۷۸۵) -

(۸) كشف الباري (۵۴۸/۲) -

(۹) كشف الباري (۲۹۱/۱) -

قوله: وان النبي ﷺ قال: من حوسب عذاب، قالت عائشة: فقلت: اوليس يقول الله (فوف بحساب حساباً يسيراً)؟ قالت: فقال: انما ذلك العرض،

ولكن من نوقش الحساب يهلك.. حضور پاک ﷺ او فرمائیل جی چاسره حساب او کړې شی نو هغه ته عذاب ورکولې شی. حضرت عائشه رضی الله عنہا فرمائی چې ما عرض او کړو چې الله تعالیٰ دا نه وائی؟ چې دې خلقو سره به اسان حساب کیږي؟ حضرت عائشه فرمائی چې هغوی ﷺ او فرمائیل جی هغه خو صرف پیشی وی. البته چاسره چې مناقشه او کړې شی هغه به هلاک شی.

مطلب دادې چې یو ورځ دا قصه اوشوه چې حضور پاک ﷺ من حوسب عذاب او فرمائیل. یعنی د چاسره جی حساب او کړې شی هغه ته به عذاب وی.

حضرت عائشه رضی الله عنہا ته اشکال راغلو چې یو طرف ته خو تاسو فرمائی چې چاسره هم حساب اوشی هغه ته به عذاب ورکړي. بل طرف ته الله د هغې خوش نصیبو تذکره کړې ده چاته چې په نسی لاس باندې عمل نامه ورکړې کیږي. هغه به کامیاب خلق وی. د هغوی باره کښې راغلې دی چې هغوی سره به هم محاسبه کیږي اگر چې هغه به آسانه وی.

(فاما من ادق کتابه یسینه، فسوف یحاسب حساباً یسیراً، یتقلب الی اهلہ مسروراً) (۱) گویا چې په دوی باندې به څه عذاب نه وی.

حضور پاک ﷺ ددې اشکال دا جواب ورکړو چې په آیت کښې د حساب نه مراد عرض او مخامخ کیدل دی. او څما په کلام کښې د حساب نه مراد مناقشه بحث، دې چې داسې د ولې

او کړل؟ او داسې ولې اوشول؟ داسې د ولې اونکړل؟ وغیره. والله اعلم بالصواب

### ۳۷\_ باب: لِيُبْلِغَ الْعِلْمَ الشَّاهِدُ الْغَائِبَ

دماقبل باب سره مناسبت. ماقبل باب کښې د دې ذکر وو چه کله دعالم نه څه خبره واورې نو متکلم یا سامع مراجعت کولې شی. ددې په نتیجه کښې به عالم، سامع او متعلم پوهوی او دا تبلیغ دي. گویا چه مراجعت کونکې غائب وو. په دې وجه اوړیدې یې نشو او اوس په مراجعت سره اوړی او زده کړه کوی. په دې باب کښې هم دحاضر سړی غائب ته رسول اوبوهول دی. په دې طریقې سره دواړو ابوابو کښې مناسبت شو (۲)

د ترجمه الباب مقصد. حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته فرماني چونکه حدیث شریف کښې راځي بلغوا عنی ولو آية (۳)

حضرت شیخ الهند رحمته فرماني چه په دې کښې د علم تبلیغ صریح تاکید او تعمیم دي، څوک چه دعلم مجلس کښې حاضر وی هغه ته پکار دی چه څومره احکام واورې هغه دي غائبینو

(۱) الانشاق ۷-۹-

(۲) عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۳۸)-

(۳) صحیح البخاری (ج ۱ ص ۴۹۱) کتاب احادیث الانبیاء، باب ما ذکر عن بنی اسرائیل. رقم (۳۴۶۱)-

نه اورسوی. به اهل علمو باندې تبلیغ کول بالاستقلال لازم دي. چه به دې کښي دسانل سوال ياد حاجت مند ضرورت نشته او کم يا زيات چي څومره علم وي هم دهغي دتبليغ ذمه دار دي (۱).  
 امام بخاري رحمه الله غرض ددې باب نه دا هم کيدې شي چه که ديو مسنلي دييانولو ضرورت راپيش شي او حاضر خلقوته معلوم نه وي نو دسوال انتظار دي نه کوي. بلکه مسئله دي بيان کړي. اوگوري حضرت ابوشريح خزاعي رحمه الله ته چه معلوم شوه چه عمروبن سعيد په مکې مکرمي باندې حمله کول غواړي. هغه دحضرت ابوشريح نه څه سوال نه وو کړي. ځکه چه هغه ته حديث معلوم وو. پس هرکله چه هغه ته حديث معلوم وو نو هغوی دسوال انتظار اونه کړل اولړو او هغي ته بي حديث واوړولو والله اعلم  
 امام بخاري رحمه الله چه کومه ترجمه دلته قائمه کړې ده هغه حديث پاک دي. ددې حواله هغوی تعليقاقاله ابن عباس عن النبي صلى الله عليه وسلم سره ورکړې ده

پخپله امام بخاري رحمه الله دا حديث په کتاب الحج کښي موصول ذکر کړې دي (۲).  
 خو ددې روايت په يو طريق کښي هم دالعلم لفظ موجود نه دي. حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چونکه مقصود او مراد هم د دې علم، تبليغ دي. په دې وجه داقيد بي زيات کړو (۳).  
 (۱۰۴) حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ قَالَ حَدَّثَنِي اللَّيْثُ قَالَ حَدَّثَنِي سَعِيدٌ عَنْ أَبِي شُرَيْبٍ أَنَّهُ قَالَ لِعَمْرٍو بْنِ سَعِيدٍ وَهُوَ يَبْعَثُ الْبُعُوثَ إِلَى مَكَّةَ أَتَذُنُّ لِي أَيْهَا الْأَمِيرُ أَتَذُنُّكَ قَوْلًا قَامَ بِهِ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - الْقُدَمُ مِنْ يَوْمِ الْفَتْحِ، سَمِعْتَهُ أَذْنًا يَوْعَاةُ قُلُوبِي، وَأَبْصَرْتُهُ عَيْنَايَ، حِينَ تَكَلَّمَ بِهِ، حَمْدُ اللَّهِ وَأَتْنَى عَلَيْهِ ثُمَّ قَالَ «إِنَّ مَكَّةَ حَرَمَهَا اللَّهُ، وَلَمْ يَحْرَمْهَا النَّاسُ، فَلَا يَحِلُّ لِمَرءٍ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أَنْ يَسُفِكَ بِهَا دَمًا، وَلَا يَغْضِدَ بِهَا شَجَرَةً، فَإِنْ أَحَدٌ تَرَخَّصَ لِقَتَالِ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فِيهَا فَقُولُوا إِنَّ اللَّهَ قَدْ أَذِنَ لِرَسُولِهِ، وَلَمْ يَأْذَنْ لَكُمْ. وَإِنَّمَا أَذِنَ لِي فِيهَا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ، ثُمَّ عَادَتْ حُرْمَتُهَا الْيَوْمَ كَحُرْمَتِهَا بِالْأَمْسِ، وَلَيُبَيِّنَ الشَّاهِدُ الْغَائِبَ». فَقِيلَ لِأَبِي شُرَيْبٍ مَا قَالَ غَمَزُوا قَالَ أَنَا أَعْلَمُ مِنْكَ يَا أَبَا شُرَيْبٍ، لَا يُعِيدُ عَاصِيًا، وَلَا قَارًا بِدَمٍ، وَلَا قَارًا بِخَرْبَةٍ. (۱۷۳۵، ۱۴۰۴)

## رجال الحديث

① عبدالله بن يوسف، دا مشهور امام ومحدث ابو محمد عبدالله بن يونس كلاعي

(۱) الابواب والتراجم (ص ۵۵۴-۵۵۵).

(۲) اوگوري صحيح البخاري (ج ۱ ص ۲۳۴) كتاب الحج. باب الخطبة ايام منى. رقم (۱۷۳۹).

(۳) فتح البادي (ج ۱ ص ۱۹۸).

(۴) ددوی مختصر حالات په کتاب بدو الوحی کښي د دويم حديث په ذيل کښي ذکر شوی دی.  
 اوگوري کشف الباري (ج ۱ ص ۲۸۹)

دمشقی رحمۃ اللہ علیہ دی <sup>(۱)</sup>

دوی دسعید بن عبدالعزیز، سعید بن بشیر، امام مالک، امام لیث بن سعد، صدقة بن خالد او

دبکر بن مضر رحمۃ اللہ علیہ نہ روایت کوی

ددوی نہ روایت کونکو کنبی امام بخاری، امام یحیٰ بن معین، امام محمد بن یحیٰ ذہلی، ابو

اسحاق جوزجانی، ربیع بن سلیمان رحمۃ اللہ علیہ مرادی وغیرہ ذیلونی محدثین دی <sup>(۲)</sup>امام عجللی رحمۃ اللہ علیہ فرمانی ثقہ <sup>(۳)</sup>امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ فرمانی کان من اثبت الشامیین <sup>(۴)</sup>ابومسهر رحمۃ اللہ علیہ فرمانی عبداللہ بن یوسف الثقہ المقنع <sup>(۵)</sup>امام یحیٰ بن معین رحمۃ اللہ علیہ فرمانی ماہلی علی ادم الارض احد اوثق فی الموطن من عبداللہ بن یوسف التمیمی<sup>(۶)</sup> یعنی پہ مخ دزمکھی دموطا پہ روایت کنبی دعبداللہ بن یوسف تنیسسی رحمۃ اللہ علیہ نہ زیات

مضبوط خوک نہ دی پاتی شو

امام ابو حاتم رحمۃ اللہ علیہ فرمانی هواتقن من مروان الطاطری، وهو ثقہ <sup>(۷)</sup>ابن یونس رحمۃ اللہ علیہ فرمانی وكان ثقہ حسن الحديث <sup>(۸)</sup>امام خلیلی رحمۃ اللہ علیہ فرمانی ثقہ متفق علیہ <sup>(۹)</sup>حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمانی ثقہ متقن من اثبت الناس فی الموطن <sup>(۱۰)</sup>ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دہغوی ذکر پہ کتاب الثقات کنبی کرے دی <sup>(۱۱)</sup>ددی تولو توثیقاتو پہ مقابلہ کنبی ابن عدی رحمۃ اللہ علیہ دہغوی تذکرہ دضعفاء دپارہ لیکلی شومخصوص کتاب (الکامل، کنبی کرے دہ <sup>(۱۲)</sup>) ددی وجہ دادہ چہ یحیٰ بن بکیر رحمۃ اللہ علیہ دہغوی پہ<sup>(۱)</sup> تہذیب الکمال (ج ۱۶ ص ۳۳۳)۔<sup>(۲)</sup> دشیوخواو تلامذو تفصیل د پارہ اوگوری: تہذیب الکمال (ج ۱۶ ص ۳۳۳ و ۳۳۴)۔ وسیر اعلام

النبلہ (ج ۱۰ ص ۳۵۷ و ۳۵۸)۔

<sup>(۳)</sup> تہذیب الکمال (ج ۱۶ ص ۳۳۵)۔<sup>(۴)</sup> حوالہ بالا)۔<sup>(۵)</sup> حوالہ بالا)۔<sup>(۶)</sup> حوالہ بالا)۔<sup>(۷)</sup> حوالہ بالا)۔<sup>(۸)</sup> تہذیب التہذیب (ج ۶ ص ۸۷)۔<sup>(۹)</sup> حوالہ بالا)۔<sup>(۱۰)</sup> تقریب التہذیب (ص ۳۳۰) رقم (۴۷۲۱)۔<sup>(۱۱)</sup> الثقات لابن حبان (ج ۸ ص ۳۴۹)۔<sup>(۱۲)</sup> الکامل لابن عدی (ج ۴ ص ۲۰۵)۔

باره کښي وائي. حق سمع من مالک؟ ومن رايه عند مالک؟ (۱)  
ليکن پخپله ابن عدی چه کله دا واقعه نقل کړه نو ورسره يې دمحمد بن عبدالله بن  
عبدالحکم دا واقعه هم ذکر کړه چه هغوی دابومسهرسره ملاقات اوکړو نو هغوی اوونیل چه  
عبدالله بن يوسف ماسره موطا په ۱۶۶ هجري کښي دامام مالک نه واوریده، محمدبن عبدالله  
بن عبدالحکم وائي چه ما داخبره ابن بکیرته ذکر کړه، دې نه پس هغوی څه اونه ونیل (۲)  
حافظ ذهبی رحمه الله فرماني اسلام ابن عدی پدې کړه (۳)

نیز هغوی وائي ابن يوسف اثبت في الموطا من ابن بکیر واثق بکثیر وناهيک ان يبي من معين  
قال: ما بهي علي اديم الارض اوثق من ابن يوسف في الموطا (۴)  
يعني ابن يوسف په موطا کښي دابن بکیر په مقابله کښي اثبت او پيزيات ثقه دې، داخبره  
کافي ده چه ابن معين وائي چه د زمکښي په مخ باندې دابن يوسف نه زيات ثقه کس  
دموطا په باره کښي باقی نه دې پاتې شوي

پخپله ابن عدی رحمه الله فرماني وعده الله بن يوسف، هو صدوق لایس به، والبخاری م م شدة استحسانه  
اعتد عليه في مالک وغيره، ومنه سمع الموطا، وله احاديث صالحة، وهو غير فاضل (۵) يعني عبدالله بن  
يوسف صدوق لایس به دې امام بخاری باوجود دشدید استقصا، دامام مالک په روايتونو  
کښي هغوی باندې اعتماد کوي. هم د هغوی نه دوی دموطا سماع اوکړه، دهغوی پير  
احاديث دي، هغوی صاحب خير او فاضل دی  
دعبدالله بن يوسف تنيسي انتقال ۲۱۸ هجري کښي او شو (۶)

⑥ الليث: دامشهور امام ليث بن سعد بن عبد الرحمن فهمی مصري رحمه الله دې، دهغوی حالات د  
بده الوحي د دريم حديث دلاندي تیر شوی (۷)

⑦ سعيد دا ابوسعید سعيد بن ابی سعيد مقبري مدني رحمه الله دې، ددوی حالات کتاب الايمان،  
باب الدين يس، دلاندي تیر شوی (۸)

⑧ ابو شريح رحمه الله دا حضرت ابو شريح خزاعي عدوی کعبی رحمه الله دی (۹)

(۱) حوالا بالا، او اوگوري ميزان الاعتدال (ج ۲ ص ۵۲۸)، رقم (۳۷۱۲)۔

(۲) الکامل (ج ۴ ص ۲۰۵)۔

(۳) ميزان الاعتدال (ج ۲ ص ۵۲۸)، رقم (۴۷۱۲)۔

(۴) حوالا بالا۔

(۵) الکامل (ج ۴ ص ۲۰۵)۔

(۶) الکاشف (ج ۱ ص ۶۱۰)، رقم (۳۰۶۹)۔

(۷) کشف الباری (ص ۳۲۴)۔

(۸) کشف الباری (ج ۲ ص ۳۳۶)۔

(۹) تهذيب الکمال (ج ۳ ص ۴۰۰)۔

ددوی په نوم کښي ډیر اختلاف دي. خو یلدين عمرو، عبدالرحمن بن عمرو، عمرو بن خويلد وغيره يوڅو نومونه راغلي ددی. لیکن مشهور خويلدين عمرو دي (۱).

دوی دفتح مکه نه وړاندې مسلمان شوی وو. دفتح مکه په موقع باندې دبنی کعب د یو جهنډو کښي یوه جهنډه ددوی په لاس کښي وه (۲). دوی دبنی کعب نه علاوه دحضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نه هم روایت کوی ددوی نه روایت کونکو کښي ابوسعید مغبری، سعید بن ابی سعید مغبری سفیان بن ابی العوجاء ونافع بن جبیر بن مطعم رضی الله عنه دی (۳). امام واقدی رحمته الله فرماني کان ابو شریح الخزاعي من عظام اهل المدينة (۴). دحضرت ابو شریح نه تقریباً شل روایات نقل دي چه په هغې کښي دوه روایتونه متفق علیه دي او یو حدیث کښي امام بخاری متفرد دي (۵). دحضرت ابو شریح رضی الله عنه انتقال په مدینه منوره کښي په ۶۸ هجری کښي اوشو (۶). رضی الله تعالی عنه وارضاه

**قوله: انه قال لعمر بن سعيد وهو بيعت البعوث الى مكة:** حضرت ابو شریح رضی الله عنه

عمرو بن سعید ته او فرمائیل په هغه وخت کې کله چه هغه مکه مکرمې ته فوج لیرلو دحضرت ابو شریح د نصیحت تاریخی پس منظر: دحضرت معاویه رضی الله عنه وفات په ۵ ارجب ۶۰ هجری کښي اوشو، هغوی دخپل ژوند په آخر کښي یزید بن معاویه خپل ولی عهد جوړ کړو او ټولو خلقو نه دهغې دپاره بیعت واخستلو.

حضرت معاویه رضی الله عنه انتقال په وخت ضحاک بن قیس او مسلم بن عقبه خپل وصی جوړ کړل. هغه وخت یزید د ښکار دپاره تلې وو، هغوی ته یې اوونیل چه کله یزید راشی نو هغه ته زم سلام اوواڼي او داهم ورته اوواڼي چه د اهل حجاز او د اهل شام خیال ساته. دابن عمر نه څه ویره نشته. البته دحسین او د عبدالله بن الزبیر د بیعت اهتمام او کړه.

کله چه یزید راغلو نو هغه ته دایپیغام اورسولې شو. یزید دمدینې منورې امیر ولید بن عتب بن ابی سفیان ته خط اولیکلو، هغه حضرت حسین او حضرت عبدالله بن زبیر رضی الله عنه راوغوښتل حضرت عبدالله بن زبیر رضی الله عنه فوراً دا خبره اخوا دیخوا کړله، او حضرت حسین رضی الله عنه خپل خادمانو یو جماعت سره هلته اورسیدو. هغوی یې باهر کینول او وې فرمائیل که دخطرې څه خبره واورئ نو دتنه راشی او پخپله یې دتنه تشریف یوړلو.

(۱) اوگوری تهذیب الکمال (ج ۳۳ ص ۴۰۰) والاستیعاب بهامش الاصابة (ج ۱ ص ۴۴۱ و ۴۴۲) حرف الغاء (ج ۴ ص ۱۰۱ و ۱۰۲) الکنى. والاصابة (ج ۴ ص ۱۰۱ و ۱۰۲).

(۲) اوگورني طبقات ابن سعد (ج ۴ ص ۲۹۵) ومراجع مذکوره بالا.

(۳) دشيوخو او دتلامذو تفصیل دپاره اوگورني تهذیب الکمال (ج ۳۳ ص ۴۰۱).

(۴) الاستیعاب بهامش الاصابة (ج ۴ ص ۱۰۲).

(۵) اوگورنی عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۳۹). خلاصة الخزرجی (ص ۵۵۲) کښي دی له عشرون حدیثا. انفعا علی حدیثین وانفرد (خ م) بحديث. دې کښي د م. رمز بظاهر صحيح نه دي. اوگورنی تحفة الاشراف (ج ۹ ص ۲۲۳ و ۲۲۴).

(۶) اوگورنی الکاشف (ج ۲ ص ۴۳۴) رقم (۶۶۷۴).

حضرت حسین علیه السلام ته ولید د یزید پیغام واورولو. حضرت حسین علیه السلام او فرما نیل زما به رنگ کس نه بیعت او داسې په تنهانې کښې مانه په مجمع عام کښې بیعت واخله. ولید امن پسند سرې وو. هغې اوونیل ډیره بڼه هلته مروان هم ناست وو. هغه اوونیل دوی نه سم دستې هم بیعت واخله. که بیعت نه کوی نو دقتل کړه. اوس که دوی دې ځاني نه لارل نوستا او د هغوی په مینځ کښې به ډیر لونی جنگ اوشی. حضرت حسین علیه السلام دهغه ځاني نه راپاسیدو او وې فرماییل: ابن الزرقام انت تقتلنی ام هو؟ کذبت والله ولومت. دې نه پس هغوی واپس خپل کور ته راغلل.

دهغوی دتلونه پس مروان ولید ته اوونیل چه تاز ما خبره اونه منله. اوس به ټول ژوند ته دهغوی مخ نیوې نشې کولې. ولید اوونیل چه:

ویم غوک یامروان، والله ما احب ان لی ما طلعت علیه الشمس وغربت عنه من مال الدنيا وملکها، وان قتلت

حسینا ان قال: لا اهلیم، والله لی لاقن ان امری احاسب بدم الحسین لخفيف البیزان عند الله يوم القيامة.

یعني ای مروان افسوس دې په خدائي قسم که ماسره د دنیا اموالو کښې هر څه وی چه په هغه باندې نمر راخیژی او غورزیږي، ماته دا خوښ نه دې چه ددې په مقابله کښې د حسین د بیعت نه دانکار په وجه حسین قتل کړم، په خدائي قسم زه دا پوهیږم چه د کوم کس نه د حسین قتلولو حساب واخستلې شو هغه به د الله په نزد قیامت کښې د ډیر سپک وزن والاوی مروان هم په ظاهره د ولید تائید اوکړو.

حضرت ابن الزبیر رضی الله عنه د حالاتو نه خبریدو، هغوی پسې ولید خپل کسان برابر لیرل. لیکن هغوی موقع موندلوسره په پټه مکې مکر مې ته لارل.

بل طرف ته حضرت حسین علیه السلام هم خپلواکجا بوسره مشوره اوکړه اومکې مکر مې ته ایو تل ولید حضرت ابن عمر رضی الله عنه ته پیغام اولیرلو. هغوی جواب ورکړو چه کله ټول خلق بیعت اوکړی نو زه به هم اوکړم، اریاب اقتدار ته دهغوی د طرف نه څه خاص خطر هم نه وه دیور وایت مطابق هغوی بیعت کړې وو.

یزید ته چه کله ددې ټولو خبرو علم اوشو، نو هغه پوه شو چه د ولید نه څه کوتاهی شوې ده. پس هغه یې معزول کړو اود مکې گورنر عمرو بن سعید یې د مدینې گورنر جوړ کړو عمرو بن سعید رمضان ۶۰ هجری کښې مدینې طیبې ته اورسیدو او د ذوالقعدة ۶۰ هجری نه ئې دامارت امور سنبهال کړل.

بل طرف ته دا اوشو چه حضرت حسین علیه السلام ته د کوفې خلقو خط اولیکلو او خپل طرف ته یې راوبللو حضرت ابن عباس رضی الله عنه او نورو ملگرو دوی منع هم کړو، لیکن چونکه مقدر غالب وو، کوفې ته یې تشریف یوړلو، اویا هلته په ۱۰ محرم ۶۱ هجری کښې دهغوی د شهادت واقعہ فاجعه پېښه شوه.

بل طرف ته حضرت عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه ددې واقعې په بنیاد خلقو ته دشام والو ظلم اوستم بنودلوسره براگېښته کړل. ډیرو خلقو دهغوی په لاس بیعت اوکړو عمرو بن سعید د حضرت عبدالله بن الزبیر د مقابلې او محاصرې دپاره یولښکر تیار کړو، کله

چه مروان ته ددې اطلاع اوشوه نو هغه راغلو او وې ونیل گوره مکې باندې دحملي دپاره لښکر مه لیږه. عمر بن سعید په دې خبره پوه شو، او هغه منع شو. خو عمرو بن الزبیر چه د عبدالله بن الزبیر دپلار دطرف نه ورور وو، هغه د عبدالله بن الزبیر رضی الله عنهما دشمن وو، او هغه د عمرو بن سعید شرطیانو سردار وو، هغه اوونیل والله لنغزو نه فی جوف الکعبة علی رجم اهل من رجم، یعنی خوک چه خورمه هم سوزی، مونږه خو ضرور وبال ضرور که دکعبې شریفې دننه هم دجنگ نوبت راشی نو جنگی کو به

حضرت ابو شریح خزاعی رضی الله عنه ته چه کله ددې لښکر دمقصد علم اوشو نو هغوی تشریف راوړلو. دهغوی ته اجازت یې او غوښتلو اودنې کریم ﷺ هغه حدیث یې واورولو کوم چه مخکښي راوان دي، عمرو بن سعید ته یزید تا کیدی حکم اولیږلو، لهذا دالښکر مکې مکره یې ته روان شو

هله مکې والو هم تیاری او کړلو، حضرت عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه د عبدالله بن صفوان په ماتحتی کښي فوج دمقابلې دپاره اولیږلو، ددواړو لښکرونو مقابله اوشوه د عمرو بن الزبیر فوج ته شکست اوشو، دهغه خوې قتل شو او پخپله گرفتار شو، د گرفتاری نه پس نې دکوړ وسزا ورکړه، او هم په هغې کښي مړ شو

هم په دغه کال ۶۱ هجری کښي یزید عمرو بن سعید معزول کړو او دوباره یې ولید بن عتبې گورنر مقرر کړو، هغه د حضرت عبدالله بن الزبیر قابو کولو ډیر کوشش او کړو، خو کاسیاب نه شو، بل طرف ته ابن الزبیر رضی الله عنه بوتدبیر او کړو او یزید ته یې خط اولیکلو چه دا ولید یو احمق کس دي، چه یو ښه خبرې اوریدو ته نه تیاریږی، ده په ځانې که یونرم اخلاقو والا کس وې نو مشکلات لرې کیدی شو، لهذا یزید ولید بن عتبې معزول کړو او سفیان بن محمد بن ابی سفیان یې گورنر جوړ کړو، دایونا تجربه کار ځوان وو، هغه دمدېنې منورې نه یزید ته د اشرافو یو وفد اولیږلو، یزید دهغې وفد ډیر اکرام او کړو، لیکن دا وفد چه کله واپس راغلو نو خلکو ته یې اوونیل چه یزید خو ډیر شرابی کبابی سړې دي، مونږ نه کوی، نو خلکو دهغه بیعت مات کړو، دې سره نور خلق هم متأثر شول او هغوی هم دشام خلکو سره تعلق ختم کړو، عثمان بن محمد یې لري کړو او عبدالله بن حنظلله په لاس یې بیعت او کړو، دا واقع د ۶۲ هجری ده

یزید ته چه کله داهل مدینه د بیعت ختمول معلوم شونو ډیر غصه شواو ډیر دغصې اظهار یې او کړو، هغه دخپل خواصو سره مشوره او کړه، حضرت معاویه رضی الله عنه مخکښي دا وصیت کړې وو چه داهل مدینه په باره کښي که ضرورت راپیښ شی نو مسلم بن عقبه المری استعمال کړه، لهذا دافصله اوشوه چه مسلم بن عقبه په ماتحتی کښي مدینې منورې ته لښکر اولیږلې شی، داکس بوډا او بیمار وو، یزید هدایت او کړو چه که دامرشی نوددې په ځانې دې حصین بن نمیر امیر جوړ کړې شی اودا یې اوونیل چه مدینې والو ته ددرې ورځې مهلت ورکړی، که هغوی اومنل نوبیها ونعمت گنی مدینه طیبې نغوذ بالله مباح ده

دالښکر مدینې ته اورسیدو، مدینې والو ته ددرې ورځې مهلت ورکړې شو، هغوی اونه منله، بیا په طرفینو کښي جنگ اوشو، اهل مدینه ډیر نرتوب سره مقابله او کړه، لیکن دا اوشو چه بنو حارثه شامیانو ته په مدینه کښي دداخلیدو موقع ورکړه، کله چه دښار دمینځ نه دتکبیر



آواز اوچت شونواهل مدینه ډیر بدحواسه شول. او هغوی مسکینان مجبور شول. بیا خوشام والو ډیر خوږ نیزی اوکړه. تقریبا اوو سوه مهاجرین او انصار شهیدان شول او تقریبا لس زره غلامان شول. داهم ونیلې شی چه شامیانو د زنا اود فجور بازار هم گره کړ و تردې چه یوزربا کړه ښځې حامله شولې. والله اعلم بالصواب.

دې نه پس هغه په دې شرط د مدینې والونه بیعت واخستو چه هغوی به دیزید غلامان وی. که آزاد وی. او که خرڅوی. او بیا مکې ته روان شو. دا واقع د ۶۳ هجری ده

تراوسه هغه په لاره کښې ووجه مقام (مشلل) یا (ثنية هرش) ته اور سیدو او مړ شو. دمرگ په وخت هغه حسین بن نمیر سگونی راوبللو او ورته یې اوونیل که دامعامله زمانه اختیار کښې وې نو مابه کله هم ته خپل جانشین نه جوړولی. خو چونکه دیزید حکم دې. ځکه تاخپل جانشین جوړوم. دې نه پس یې ورته څه وصیتونه او کړل او مړ شو

دهغه دمرگ نه پس حصین بن نمیر په ۶۴ هجری دمحرم دمیاشت په آخر کښې مکې ته اور سیدو. د حضرت عبدالله بن الزبیر او دهغوی دملگرو محاصره یې اوکړه. مقابلې شروع شوه. حتی چه د ربیع الاول شروع کیدوسره په بیت الله باندې دمنجنيق په ذریعه کانړې اوورولې شو او دې سره هغوی په بیت الله شریف باندې اور هم او ورولو. او دې سره دکعبې غلاف اوسوزیدو. تردې چه په ربیع الاول کښې دیزید مرگ هم واقع شو. په ربیع الثاني کښې دا خبر دشامیانو نه وړاندې حضرت عبدالله بن الزبیر ته اور سیدو. هغوی شامیانو ته اوونیل چه تاسو ولی جنگ کوئ ستاسو طاغیه خو مړ شو ابتدا هغوی دا خبره اونه منله. خو بیا یې یقین اوشو. دغه شان دالبکر واپس شو.

اوس حضرت عبدالله بن الزبیر (رضی الله عنه) دخپل دعوت چلولو موقع ملا وشو او ډیر وخلقو دهغوی سره بیعت اوکړلو. لیکن دلته په شام کښې اول د معاویه بن یزید بن معاویه بیعت اوشو. خو میاشتو کښې دهغه انتقال اوشو. دې نه پس مروان بن الحکم خلیفه شو. د مروان نه پس عبدالملک خلیفه شو. دا پیراعتمادوالاکس وو. هغه ورو ورو د دارالاسلام ټولې علاقې قبضه کړې او په ۷۳ هجری کښې یې دخپل سپه سالار حجاج بن یوسف ثقفی په ذریعه حضرت عبدالله بن الزبیر (رضی الله عنه) قتل کړو.

داتوله واقع ددې دپاره ذکر کړې شوه چه داتوله دیوبل سره مربوط ده. گنې مقصود خو ابتدائی قصه وه. چه پکښې دعمر بن سعید په مکې باندې دلبکر لیرېلو قصه وه

**قوله: ائذن لی ایها الامیر احدثک قولاً قام به النبی ﷺ الغد من یوم الفتح، سمعته اذ نای ووعاه قلبی واصرته عینای حین تکلم به: ای امیر تاسوماته دیوې خبرې اورولو اجازت را کړی. چه په هغې باندې نبی ﷺ دفتح مکې په بله ورځ په ولاړه**

(د ټولو تفصیلاتو دپاره او گوړی الکامل لابن الاثیر (ج ۳ ص ۲۵۹ و ۳۵۰ و مابعدهما). والاصابة (ج ۳ ص ۹۹۳ و ۹۹۴) القسم الثالث. ترجمه مسلم بن عقبه. رقم (۸۴۱۴). ووفیات الاعیان لابن خلکان (ج ۶ ص ۲۷۶) ترجمه

خطبه ورکړې وه، زموږ وروڼو هغه خبره واوریده، زما زېره هغه خبره محفوظه کړه، او کله چې بنی ټول هغه خبره ارشاد او فرمانیده نو زما سترگو هغوی ته کتل  
حضرت ابو شریح رضی الله عنه وروڼ سعید د متاثره کولو د پاره د تلفت لاره اختیاره کړه او وې  
فرمانیل ائذ لن ایها الامویون....

احدک جواب امریه وجه مجزوم دې.

د قاهره النبی ﷺ مطلب دې قاهره عطیه.

د سمعته اذنای و د عاقلی و اېصمه عینای و نیلو او په دې سره حدیث او روولو مقصد د اباور کول دی  
چې ماته څه قسم ډول نه دې شوې او نه په اوریدو کښي ماته څه غلط فهمی شوې ده  
**قوله: حمد الله، وائنی علیه، ثم قال:** بنی کریم ﷺ د الله تعالی حمد و ثنایان او فرمانیده

اوبیایي او فرمانیل، ان مکة حرمها الله ولم یحرمها للناس

بې شکه الله مکة حرام گرځولې ده، خلقو حرام نه ده گرځولې.

مخکښي د حضرت عبدالله بن زید رضی الله عنه حدیث راروان دې، هم دغه شان د حضرت انس رضی الله عنه

حدیث هم راروان دې، او په هغې کښي تصریح دې ان ابراهیم حرم مکة او په هغه روایت کښي ان

مکة حرمها الله ولم یحرمها للناس راغلې دې، په ظاهره باندې په دواړو روایتونو کښي تعارض دې

په دواړو روایتونو کښي د تطبیق صورت دادې چې اصل تحریم د الله تعالی په حکم سره اوشو.

حضرت ابراهیم عليه السلام په خپل اجتهاد نه، نود ان ابراهیم حرم مکة مطلب داشو ان ابراهیم حرم مکة

پامر الله تعالی لا باجتهاده.

یا دا مطلب دې چې حضرت ابراهیم عليه السلام د طوفان نوح نه پس چې کله دمکې تحریم پټ شوې وو

نو بیا یې دمکې د تحریم اعلان او کړو.

یادي داسې اوو نیلې شی چې ان الله قضی يوم خلق السماوات والارض ان ابراهیم سیحرم مکة.

یا دا مطلب دې ان ابراهیم اول من اظهر تحريمها بين الناس وكانت قبل ذلك عند الله حراماً.

**قوله: فلا يحل لامرء يؤمن بالله واليوم الآخر ان يسفك بها دماً:** پس یوسری د پاره

هم چې په الله او په ورځ د آخرت باندې ایمان ساتی حلال نه دې چې هلتنه وینه اوبه یوی

دلته د ایمان قید اولگولې شو. دې نه په دې مسئله باندې استدلال کړې شوې دې چې کفار

د فروع مخاطب نه دی

کفار د فروع مخاطب دی او که نه؟ دا مسئله مختلف فیها ده. د احنافو په دې کښي یوڅو

(۱) صحیح البخاری (ج ۱ ص ۲۸۶)، کتاب البیوع، باب بركة صاع النبی ﷺ ومدهم، رقم (۲۱۲۹)، و

(ج ۱ ص ۴۷۷) کتاب احادیث الانبیاء، باب (بدون ترجمة، بعد باب: یزفون النسلان فی المشی)، رقم (۳۴۶۷) -

(۲) اوگوزی فتح الباری (ج ۴ ص ۴۳) کتاب جزاء الصيد، باب لا یعضد شجر الحرم -

اقوال دی ابن نجیم رحمۃ اللہ علیہ شرح المنار کنبی لیکلی دی چه کفار دایمان مخاطب خودی، هم دغه شان دحد شرب نه علاوه دباقی عقوباتوهم مخاطب دی، هم دغه شان دمعاملاتوهم مخاطب دی

البته دعباداتوهم مخاطب دی که نه؟ علماء سمرقند وانی چه کفار دعباداتونه اعتقادا مخاطب دی اونه د اداء مخاطب دی

علماء بخارا وانی چه هغوی اعتقادا خودم مخاطب دی، البته اداء مخاطب نه دی اوفقها، عراق وانی چه هغوی دعباداتو اعتقادا هم مخاطب دی او اداء هم، لهذا په آخرت کنبی به د دوارو سوال کیږي، دمشناخ بخارا په نزد صرف په ترک ایمان باندې خویه مواخذه وی، باقی دعباداتو په ترک باندې به څه مواخذه نه وی، نه په ترک اعتقاد باندې اونه په ترک اداء باندې.)

البته حضرت کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرماني چه کفار ولره چه مونږ په معاملاتو کنبی مکلف گر خود دي مطلب که داوی چه په آخرت کنبی به په دي باندې ثواب او عقاب مرتب کیږي نوددي په صحیح والي کنبی څه شک نشته، او که دامطلب وی چه په دنیوی احکامو کنبی به دصحت او فساد حکم لگی، یعنی څنگه چه دیومسلمان دمعاملاتو په باره کنبی مونږ دصحت وفساد حکم لگوو هم دغه رنگ د کفارو په معاملاتو باندې به هم په دنیا کنبی دصحت وفساد حکم لگی نوددي کنبی دا عموم صحیح نه دي، ولې چه په هدایه کنبی دي چه که یو کافر بغیر دگواهانو نه یاد بل کافر د معتده سره نکاح او کړی او داسې کول دهغوی په مذهب کنبی جائز وو، بیادادواره مسلمانان شی نو دا مام ابو حنیفه رحمۃ اللہ علیہ په نزد دهغوی به هم په دغه نکاح برقرار ساتلی شی، ددي وجه صاحب هدایه دا بیانوی چه دلته بطور شرع حرمت ثابتول ممکن نه دی، ولې چه کفار دحقوق شرع مخاطب نه وی. اونه بطور حق زوج عدت واجب کیدی شی، ولي چه زوج ددي معتقد نه دي.

هم دغه شان ابن الهمام رحمۃ اللہ علیہ تصریح کړې ده چه که یومسلمان حربی ته مردار، خنزیر یا منگکورې خرخوی اوددي په مقابل کنبی مال گتی نودا دامام ابوحنیفه اوامام محمد رحمهما الله په نزد حلال دي، که کفار دمعاملاتو دصحت وفساد په بنیاد باندې مکلف وي نواول صورت کنبی به نکاح نه صحیح کیدی او په دویم صورت کنبی به مال نه حلالیدی، ددي نور نظائر هم شته چه په تتبع او تلاش سره ملاویدی شی، لهذا څنگه چه د عقوباتو نه دحد شرب استثناء اوشوه هم دغه شان په معاملاتو کنبی دي هم داسې قیداولگولې شی، چه دهغې نه په کتب فقه کنبی صراحة وارد شوې فروعو استثناء کیدی شی، <sup>۱</sup> والله اعلم.

دشوافع په نزد درې اقوال دی: دیوقول مطابق کفار د منهیاتو مخاطب دی، دماموراتونه دی.

(<sup>۱</sup>) اوگوری: ردالمحتار (ج ۳ ص ۲۴۴) کتاب الجهاد، مطلب فی ان الکفار مخاطبون، او اوگوری: کشف الاسرار شرح المنار (ج ۱ ص ۹۵ و ۹۶)، وکشف الاسرار علی اصول البزدوی (ج ۴ ص ۲۴۲ و ۲۴۴) بیان مایجب علی الکافر و مالم یجب.

(<sup>۲</sup>) اوگوری: فتح الملهم (ج ۱ ص ۵۴۱ و ۵۴۲) کتاب الایمان، باب الدعاء الی الشهادتین و شرائع الایمان.

دویم قول دادې چه دیوڅیز هم مخاطب نه دی  
دریم قول چه دمحققینو دې او اکثر حضرات هم ددې قائل دی چه دما موراتواو دمنهیاتو د ټولو  
مخاطب دي (۱)

امام نووی رحمۃ اللہ علیہ آخری دواړو اقوالو کښي تطبیق ورکړې دې چه کفار په دنیا کښي مخاطب نه  
دی ځکه چه ددوی نه په حالت د کفر کښي د مونځ روزې وغیره مطالبه نشی کیدې او که  
هغوی مسلمانان شی نو په هغوی باندې قضا واجب نه ده او په آخرت کښي مخاطب دی. یعنی  
په ترک باندې به په آخرت کښي مطالبه کیږي (۲)

دامام احمد رحمۃ اللہ علیہ نه هم دوه روایتونه منقول دی. یو داچه هغوی مخاطب دی. دویم داچه هغوی  
مخاطب نه دی (۳)

ایا حدیث الباب د کفارو په مخاطب بالفروع نه کیدو باندې دلیل کیدې شی؟ لیکن حدیث الباب  
د کفارو غیر مخاطب کیدو باندې دلیل نه دی. ولې چه دلته دایمان قید ممکن دې ځکه یي  
لگولې وی چه هم اهل ایمان احکام د شریعت منی. یاداسې دې اوونیلې شی چه دا قید د  
برانگیخته کولو دپاره دې او دانسودلو دپاره دې چه ایمان ددې خبرې تقاضا کوی چه ددې  
د حلال کیدو دي اعتقاد د اونکړې شی.

فاتحه: یومن بالله والیوم الآخر کښي صرف دمبدا او دمعاد تذکره او کړه. دایمان بالله نه یي مبدا  
طرف ته اشاره اوفرمانیلله او دایمان بالیوم الآخر نه یي معاد طرف ته. ددې په ضمن کښي  
باقی ټول ایمانیات پخپله داخل شول

**قوله: ان یسفک بها دما:** چه هلته د وینه اوبهیولې شی.

یسفک دباب ضرب نه دی. دا معروف هم ونیلې شوې دې اومجهول هم (۴)  
په حرم مکه کښي دقتال حکم: مکې مکر مې باندې حمله کول، هلته اوسیدونکوسره جنگ او  
قتال کول جائز دي او که نه؟

علامه ماوردی شافعی رحمۃ اللہ علیہ فرماني چه دمکې مکر مې دخصوصیاتو نه داخبره ده چه په اهل  
مکه باندې دي حمله اونکړې شی. هغوی سره دي قتال اونکړې شی، که اهل مکه بغاوت  
اوکړی او بغیر دقتال نه هغوی په لاره راوستل ممکن وی نو قتال صحیح نه دی.  
او که بغیر دقتال نه هغوی د بغاوت نه نه منع کیږي نو جمهور علما وائي چه هغوی سره دي  
قتال اونکړې شی. ولې چه اهل بغی سره قتال د حقوق الله نه دی، چه تلف کول یي صحیح نه دی.  
نور علما فرماني چه په دې صورت کښي هم دهغوی سره قتال صحیح نه دی، البته هغوی

(۱) اوگوری: شرح النووی علی صحیح المسلم (ج ۱ ص ۳۷) کتاب الايمان باب الدعاء الى الشهادتين وشرائع الاسلام

(۲) حواله بالا.

(۳) واختلف اهل العلم فی خطابه بفروع الاسلام فی حال کفره مع اجماعهم علی انه لا یلزمه قضاءها بعد  
اسلامه. حکي عن احمد فی هذا روايتان المعنی لابن قدامة (ج ۱ ص ۲۳۹).

(۴) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۹۸).

باندې دي داسې تنگی او کړې شی چې هغوی اطاعت طرف ته واپس شی او د بغاوت نه منع شی. (۱) امام نووی رحمته الله علیه فرماني چې دامام شافعی رحمته الله علیه قول د جمهور ورو مطابق دي. (۲)

دامام شافعی رحمته الله علیه یو قول د تحریم القتال فی مکة هم دي. چې هغه قفال رحمته الله علیه اختیار کړې دي اوبعض علماء شافعيه اومالکيه هم دغه اختیار کړې دي. پس دابن المنیر، ابن دقیق العید، امام طبری او ابن العربي رحمته الله علیه هم دغه راني ده. (۳) په احنافو کښي علامه سندھی رحمته الله علیه هم دغه اختیار کړې دي. (۴) دامام بخاری رحمته الله علیه په نزد هم دغه مختار دي. (۵)

جمهور علماء چه دقتال دجواز قائل دي. هغوی دحضرت ابوشریح رضی الله عنه په دي حدیث کښي تاویل کوی او وائي چه هلته دقتال دحرامیدونه مراد د قتال مخصوص کیفیت دي. مثلاً منجنيق وغيره نصب کولوسره دي قتال اونکړې شی. چه دهغې نقصان عام وی. اودقتال دحرمت قائلین وائي چه حدیث مطلق دي. په دي کښي څه قسم تخصیص نشته. اوبیا چه نبی صلی الله علیه و آله ته دکوم قتال اجازت ملاو شوي ووهغه دمطلق قتال اجازت وو دمخصوص قتال اجازت نه وو. لهدامذکوره تاویل نشي چلیدي. ددي نه علاوه دحدیث سیاق دلالت کوی چه حرمت دقتال ددغه زمکي دحرمت داظهار دپاره دي چه په هغي کښي مطلقاً سفک دمأحرام ده. اوداظاهره ده چه سفک دماء عام ده. دي لره د عمومی ضرر رسونکو والا آلتوسره مخصوص کول څه معنی نه لری. (۶)

په حرم مکة کښي دقتل اودقصاص حکم دلته یو مسئله داده چه که یوکس جنایت اوکړي نوآیا په حرم کښي د هغي نه قصاص اخستې شی؟

دي سلسله کښي دا تفصیل دي چه که یوکس څه جنایت اوکړي اوحرم کښي پناه واخلی نوکه ددي جنایت مادون النفس وی نوبالاتفاق ددي قصاص به حرم کښي اخستې شی

اوکه جنایت دقتل وی نو کتلي به شی چه هغه داجنایت په کوم خاني کښي کړې دي؟ که جنایت دقتل په حرم کښي کړې وی نوددي په باره کښي هم اتفاق دي چه دهغه نه هم په حرم کښي قصاص اخستې شی

اوکه دقتل دجنایت ارتکاب يي دحرم نه باهر کړې وی اوبیا په حرم کښي يي پناه واخستله نو دهغه په باره کښي اختلاف دي

شوافع اومالکيه دهغه په باره کښي هم داستیفاء قصاص قائل دی

(۱) اوگوری فتح الباری (ج ۴ ص ۸۴) کتاب جزاء الصيد. باب لایحل القتال بمكة. واعلاء السنن (ج ۱۲ ص ۵۳۲و ۵۳۳). کتاب السير. باب لایجوز قتل من لجأ الى الحرم مسلماً کان اودمیا او حربیا. واحکام القرآن للعلامة ظفر احمد العشمانی (ج ۱ ص ۷۰) \_

(۲) فتح الباری (ج ۴ ص ۸۴) \_

(۳) حواله بالا \_

(۴) حاشیه السندهی علی صحیح البخاری (ج ۱ ص ۳۳۴) کتاب جزاء الصيد. باب لایحل القتال بمكة \_

(۵) حواله بالا \_

(۶) اوگوری فتح الباری (ج ۴ ص ۸۴). واعلاء السنن (ج ۱۲ ص ۵۳۲و ۵۳۳). وحاشیه السندی علی البخاری

(ج ۱ ص ۳۳۴) \_

او حنفیه اوحنابله وانی چه دهغه نه به په حدود د حرم کښي قصاص نه اخستلې کيږي، بلکه د هغه خوراک ځکاک به بند کړې شی، تردې چه هغه د حدود حرم نه پخپله باهر لاړشی، بیا به هغه نه قصاص اخستې شی<sup>(۱)</sup>

شافعیه او مالکیه اولاددې خبرې نه استدلال کوی چه زانی ته کورې لگول، دغل لاس کټکول، اوهم دغه شان دقاتل نه قصاص اخستو حکم دې، په دې امورو کښي ديو مکان تخصیص نشته هم دغه رنگ دهغوی استدلال د الحرم لایعیند حاصیا ولافار ایدم ولافار ایهغه ته هم دې نښی کریم ﷺ دابن خطل دقتلولو حکم ورکړو، په دې حال چه هغه دکعبې غلاف سره لگیدلې وو<sup>(۲)</sup>

بله دا چه هغوی وانی چه داسرې چه جنایت یې اوکړواو حرم ته اوتختیدو، چه دهغه قتلولو دمعصیت د وجې نه مباح شوي دي، هغه دکلب عقوریه شان دي، لکه څنگه چه کلب عقور په حرم کښي هم وژلې شی، هم دغه شان دې سړی ته به هم په حرم کښي پناه نه ملاوېږي<sup>(۳)</sup> دحنفیه او دحنابله استدلال دقرآنی آیت ومن دخله کان امنا<sup>(۴)</sup> نه دي، دا اگرکه خبر دې خو مراد ترې نه امر دې<sup>(۵)</sup>

هم دغه شان دحدیث الباب نه هم استدلال کوی

ان مکة حرمها الله ولم يحرمها الناس، فلا يحل لامرئ يؤمن بالله واليوم الآخر ان يسفك بها دما، ولا يعضد بها شجرة، فان احد تعرض لقتال رسول الله ﷺ فيها فقولوا: ان الله قد اذن لرسوله ولم ياذن لكم، وانما اذن لي فيها ساعة من نهار، ثم عادت حرمتها اليوم كحرمتها بالامس، وليعلم الشاهد الغائب.

دنبی کریم ﷺ ارشاد هذا بلد حرمه الله يوم خلق السموات والارض.....<sup>(۶)</sup> نه هم حنفیه اوحنابله استدلال کوی

ترڅو پورې چه دشوافع ومالکیه داستدلال تعلق دې چه زانی ته کورې لگول، دغل لاس کټکول او دقاتل نه قصاص اغستو حکم دې اوددوی دپاره دمکان څه تخصیص نشته پس دا خبره خو مسلمه ده چه په دې امورو داجراء دپاره دامکنه ازمینه عموم دې، هریوځاني او هریوزمانه کښي ددوي اجراء کیدي شی، ددې دپاره غیر متعین طور باندې هریومکان کافی دي، لهذا ددې اجراء په غیر حرم کښي کیدي شی

(۱) اوگورئ المغنی لابن قدامة (ج ۹ ص ۹۰... ۹۲)، واوزالمالک (ج ۸ ص ۱۷۶) کتاب الحج، باب جامع الحج، واحکام القرآن للعلامة ظفر احمد العثماني (ج ۱ ص ۶۹) وبدائع الصنائع (ج ۷ ص ۱۱۴)، واعلاء السنن (ج ۱۲ ص ۵۳۲... ۵۳۵)، کتاب السير، باب لا يجوز قتل من لجأ الى الحرم.....

(۲) اوگورئ موطا امام مالک (مع اوجزالمالک ج ۸ ص ۱۷۲) کتاب الحج، باب جامع الحج.

(۳) دتفصیل دپاره اوگورئ المغنی لابن قدامة (ج ۹ ص ۹۱ و ۹۰).

(۴) آل عمران (۹۷).

(۵) المغنی (ج ۹ ص ۹۱).

(۶) صحيح البخاری (ج ۱ ص ۲۴۷) کتاب الصيد، باب لا يحل القتال بمكة، رقم (۱۸۳۴).

بیا که عموم امکانه اختسوسره په حدود حرم کښي د اجراء قصاص جواز ثابت کړي. نویا هم زمونږه مذکوره روایاتونه به په دې کښي تخصیص ضروری وي. خاص طور باندې چه پخپله دا حضرات حامله او هغه مریض چه د چاد صحت امیدوي. دهغوی سزا موخر کوي. حالانکه د عموم تقاضا خو داده چه بغیر د تاخیر نه سزا جاری کړې شي. چه هغوی د دې تخصیص کولې شي نو د دلالتو په رنځ کښي مونږه مذکوره صورت تخصیص هم کولې شو.

د شافعيه العرم لا يعين عاصيا..... اللهم نه استدلال کول هم صحیح نه دې ولې چه دا حدیث نه دې. بلکه دا خو د عمرو بن سعید قول دې.

او ترڅو پورې چه د ابن خطل د قتل تعلق دې. نو هغه په دې رخصت کښي داخل دې چه دکوم ذکر په حدیث باب کښي راغلې دې. وانا اذ نزل فیها سلة من نهار. شهادت حرمتها اليوم کرمها امس. شافعيه په دې باندې وائی چه نبي کریم ﷺ مکې مکرمې ته په داخلیدو سره مکمل قبضه کړې وه او ټول مطیع شوی وو. هغه وخت یعنی یو ساعت د حرمت نه مستثنی وو. دې نه پس بیا حرمت راغلې ووجه وروستو د ابن خطل د قتل حکم ورکړې شو. معلومه شوه چه نبي ﷺ په حرم کښي د اقامت حد حکم ورکړې وو. (۱)

ددې جواب دادې چه نبي کریم ﷺ ته چه د یو ساعت پورې د قتل اجازت ملا وشوي وو. دهغې نه مراد اصطلاحی گهڼه نه وه. بلکه د سحر نه واخله تر مازیگر پورې وخت وو. دې وخت کښي دننه دننه ابن خطل قتل کړې شو. د عمرو بن شعيب عن ابيه عن جده د طریق نه امام احمد روایت نقل کړې دې چه دا اجازت تر مازیگر پورې وو. (۲)

بیا په کلب عقور باندې قیاس هم صحیح نه دې. ولې چه د کلب عقور په طبیعت کښي ایذا رسانی ده. د دې وجې نه حرم دهغه د ایذا رسانی نه بچکیدلو دپاره هغه ته پناه نه ده ورکړې. او په انسان کښي اصل حرمت دې اودهغه حرمت هم دیر عظیم دې لهنداذا قیاس مع الفارق دې. بیا سری جنایت باهر کړې دې او هغه په حرم کښي دننه څه قسم انتهاک نه دې کړې. بلکه د حرم د حرمت لحاظ یې اوساتلو او دهغې پناه نی واخلسته. (۳)

باقی پاتې شوی په حدود حرم کښي قتل یا د موجب حد گناه دار تکاب تعلق پس مونږه مخکښي بیان کړی دی چه د تمام علما په نزد بالاتفاق دده نه به هم هغه خاني کښي قصاص اخستې شي او په ده باندې به حد جاری کولې شي.

وجه داده چه څنکه دحل والوته دجرانم نه ایسارولو ضرورت وی. هم دغه شان حرم والوته هم د زاجر ضرورت دې. که دهغوی په حق کښي حدود زنا نافذ نشي نو دالله تعالی حقوق به معطل شي. دې نه علاوه دا وجه هم ده چه هغې د جنایت ارتکاب کولو سره د حرم حرمت انتهاک او کړو. لهذا حرم د دې صیانت ذمه دار نه دې. په خلاف دهغه صورت چه هغې د قتل ارتکاب د حدود

(۱) اوگوری شرح النووی علی صحیح مسلم (ج ۱ ص ۴۳۹). کتاب العج باب جواز دخول مکه بغیر احرام.

(۲) اوگوری مسند احمد (ج ۲ ص ۱۷۹). فتح الباری (ج ۱ ص ۱۹۸). واوز المسالك (ج ۸ ص ۱۷۵ و ۱۷۶).

کتاب العج باب جامع العج.

(۳) د تفصیل دپاره اوگوری المغنی لابن قدامة (ج ۹ ص ۹۱). وزاد المعاد (ج ۳ ص ۴۴۲.... ۴۴۹).

حرم نه باهر کړې وی اوبیایي په حرم کښي پناه اخستې وی نو چونکه دحرم دحرمت انتهاک نه دې شوې، ځکه حرم به دې پخپل پناه کښي واخلي<sup>(۱)</sup> اوڅومره پورې چه دمدادون النفس جناياتو تعلق دې نوددې سزا به هلته نافذیږي، اگرکه جنايت په غیر حرم کښي شوې وی. ولې چه دښي کریم ﷺ نه هلته دقتل نهی خو ثابت ده، فرمانیلې دی فلا یحل لامرئ یومن بالله والیوم الآخر ان یسفک بها دما سفک دم دقتل نه کنایه دې، ظاهره ده چه دمدادون النفس مرتبه دنفس نه بهر حال کمه ده<sup>(۲)</sup> بیامادون النفس او داطرافو معامله اموالویه شان ده، څنگه د مالی معاملو توصیفیه هلته کیدې شی دمدادون النفس تصفیه هم هلته کیدې شی والله اعلم

یواشکال او دهغې جواب بعضي حضرات دحنفیه دلیل ان یسفک بها دما چه مطلق دخونریزی په حرمت دال دې، ددې دتاویل کوشش کړې دې چه ددې نه ناجائز خونریزی مراد ده، لهذا کوم کس چه دقتل جنايت او کړې او حرم کښي داخل شی دهغه قتلول ناجائز نه دی، لهذا دهغه نه هلته قصاص اخستې شی

لیکن ددې جواب دا دې چه دې کښي دحرم څه تخصیص دې: ناجائز خونریزی خو چه چرته هم وی جائز نه ده، نیز ښي کریم ﷺ مخکښي فرماني فان احد توخص لقتال رسول الله ﷺ فیها، ..... دې نه معلومه شوه چه ښي کریم ﷺ هلته قتال اوسفک دم کړې دې، ظاهره ده چه هغوی ﷺ ناجائز خونریزی نه ده کړې، مخکښي هم ددې جائز قتال تخصیص بیان کړې شوې دې ققولوا: ان الله قد اذن لرسوله ولم یاذن لکم نوچه جائز قتال او جائز سفک دم دهغوی ﷺ سره خاص شو نو مخکښي دبل دپاره دجواز څه صورت پاتې کیږي<sup>(۳)</sup>، والله سبحانه وتعالی اعلم

**قوله: ولا یعضد بها شجرة:** او هلته به ونې نه کتکولې کیږي

عضد یعنې دباب ضرب نه دې، ددې معنی ده کتکول معضد کتکولو آله<sup>(۴)</sup>،

دحرم مکه دوونو بوټو کت کولو حکم، دحرم مکه اشجار ونباتات په درې قسمونه دی دونو بوټو یوهغه قسم چه یو کس په خپل محنت سره کرلې وی، دهغوی کتکول یا دویخ نه راویستل بالاتفاق جائز دې

دویم هغه چه چا کرلې خونه وی لیکن هغه هم دهغې نباتاتو دجنس نه وی، کوم چه خلق عام طور سره کړي.

ددې دویم قسم نباتاتو کتکول او دویخ نه راویستل هم جائز دی دریم قسم دخودرو ونې اود گیاهو غیره دې، په دې قسم کښي صرف د اذخر گیاه کتکول او د

(۱) حواله جات بالا.

(۲) حواله جات بالا.

(۳) اوگورئ المغنی (ج ۹ ص ۹۱).

(۴) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۹۸).



ویخ نه راویستل جائز دی، باقی دیوخبیز هم کتیکول او دویخ نه راویستل جائز نه دی. البته دخودرو گیا یا د ونو نه که کومه ونه وغیره مړاوي شوي وی، یا سوزیدلي وی، یا مات شوي وی نو دهغې کتیکول هم جائز دی

حاصل داچه ولایعصبدها شجره کنبې دشجره نه مرادهغه گیا او ونې وغیره دی چه پخبله راختلې وی، هغه نه خو د مانتبه الناس دجنس نه وی، نه ماتي شوي وی، نه سوزیدلي وی اونه دمړاوي شوي وی، نیزا دخر هم نه وی، دداسې ونو او گیاگانو وغیره کتیکول جائز نه دی اودکتیکولوپه صورت کنبې به جزاء واجبیږي (۱) والله اعلم.

**قوله: فان احد ترخص لقتال رسول الله ﷺ فيها فقولوا: ان الله قد اذن**

**لرسوله، ولم ياذن لكم:** که یوکس د رسول الله ﷺ په مکه مکرمه کنبې دقتال دوجې نه د رخصت حاصلولو کوشش کوی نو تاسو اوواني چه الله تعالی خپل رسول لره اجازت ورکړې دې، تاسوته ئي اجازت نه دې درکړي

یعنی که څوک د رسول الله ﷺ په مکه مکرمه باندې دحمله کولو نه استدلال اوکړی او دا اوواني چه نبی ﷺ حمله کړې ده لهدا مونږه هم حمله کوو، مونږ دپاره هم جائز دې نو تاسو دا اوواني چه الله تعالی نبی کریم ﷺ ته اجازت ورکړې وو، تاته ئي اجازت نه دې درکړي. لهدا ته حمله نشي کولې.

ددې نه معلوم شوه چه په مکه باندې حمله کول او هلته قتال کول په یو حال کنبې هم جائز نه دی، هم دغه دامام بخاری رحمته الله علیه مسلك دې، کما سبق تفصیله.

مکه مکرمه عنوة فتح شوې ده یا صلحا؟ بیا دا روایت په دې خبره صراحة دلالت کوی چه مکه مکرمه عنوة فتح شوې وه، هم دغه دجمهور علماو راني ده، ددې په مقابله کنبې امام شافعی رحمته الله علیه فرمانی چه مکه مکرمه صلحا فتح شوې وه. د امام احمد رحمته الله علیه په دې سلسله کنبې دوه قوله دی، یوقول د امام شافعی مطابق دې اویوقول دجمهورو موافق.

امام غزالی رحمته الله علیه دمکې صلحا فتح کیدو قول مدلل گنر لوسره خپل کتاب وسط کنبې د امام شافعی دا قول نقل کړې دې چه مکه مکرمه عنوة فتح شوې ده او وې فرمانیل چه هم دا دهغوی مذهب دې (۲)

(۱) تفصیل دپاره اوگورئ فتح القدیر (ج ۳ ص ۳۳)، کتاب الحج، فصل فی جزاء الصيد..... وبدائع الصنائع (ج ۲ ص ۲۱۰)، کتاب الحج، فصل: واما الذي يرجع الى النبات..... دنورو مذاهبتفصیل دپاره اوگورئ المعنی لابن قدامة (ج ۳ ص ۱۶۸-۱۷۱)، کتاب الحج، تحریم قطع شجرالحرم ونباته الا الاذخر، والمجموع شرح المذهب (ج ۷ ص ۴۷-۴۵۳)، وزاد المعاد فی هدی خیرالعباد (ج ۳ ص ۴۹-۴۵۵)، والحاوی الکبیر للماوردي (ج ۵ ص ۱۲-۴۱۷)، کتاب الحج، باب جزاء الصيد.

(۲) دبحث تفصیل دپاره اوگورئ زادالمعاد فی هدی خیرالعباد (ج ۳ ص ۲۹-۴۳۴) فصل فی الإشارة الى ما في الغزوة من الفقه واللطائف.

**قوله:** وانما اذن لي فيها ساعة من نهار: مادپاره خوهلته صرف د ورځې یو ساعت پورې دقتال اجازت وو

اذن معروف هم او ونیلې شو ای اذن الله او مجهول هم مروی دې (۱)  
ساعت دوخت یو مقدار ته ونیلې شی. دې نه مراد یوم الفتح ده (۲)  
په یوم الفتح کېنې دسحر طلوع شمس نه واخله تر مازيگر پورې وخت مستثنی وو. چه پکېنې  
نبی کریم ﷺ ته دقتال اجازت ورکړې شوې وو (۳)

**قوله:** ثم عادت حرمتها اليوم كحرمتها بالأمس: بیا نن ددې حرمت هم هغه شان واپس راغلو څنگه حرمت چه پرون وو

یعنی څنگه حرمت چه دنن نه مخکېنې وو هم هغه شان ددې حرمت بیا راغلو  
**قوله:** وليبغ الشاهد الغائب: او پکار دې چه حاضر غائب ته اورسوی  
هم دغه مقصود بالترجمه دې.

**قوله:** فقيل لابي شريح: ما قال عمرو؟: دا ابو شريح رضی الله عنه نه پوښتنه او کړې شوه چه عمرو څه اوونیل؟

مطلب دا دې چه چا دحضرت ابو شريح رضی الله عنه نه پوښتنه او کړې چه دا حدیث اورولونه پس عمرو بن سعید څه جواب ورکړلو؟

**قوله:** قال: انا اعلم منك يا ابا شريح: هغه اوونیل چه ای ابو شريح څه ستانه زیات پوهېږم

**قوله:** لا يعيد عاصياً ولا فاراً ابدماً ولا فاراً بخربة: حرم یو عاصی ته پناه نه ورکوی، اونه هغه کس له چه قتل او کړی او او تښتی او نه هغه کس له چه غلا وکړی او او تښتی  
عاص: د عصیان نه دې. خروج عن الطاعة ته عصیان وائی، گویا چه دعاصی نه مراد باغی دې.  
د فار بالدم نه مراد دقتل کولو نه پس تښتیدو والا (۴)

خریة ځاء معجمه او د را مهمله په فتحې سره دې، دې نه پس بیا موحده ده (۵)

ابن الاثیر رحمه الله فرمائی خریة اصل کېنې عیب ته وائی، دلته د خریة مفهوم دادې چه یوسړې یو څیز داسې ځان دپاره مختص کول او په هغې باندې غالب کیدل غواړی چه شریعت دهغې

(۱) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۹۸)۔

(۲) حواله بالا۔

(۳) حواله بالا. مسند احمد (ج ۲ ص ۱۷۹) کېنې دې عن عمرو بن شعيب عن ابيه عن جده قال: لما فتحت مكة على رسول الله ﷺ قال: كفوا السلاح الاخرعة عن بني بكر، فاذا ن لهم حتى صلى العصر، ثم قال: كفوا السلاح

(۴) فتح الباری (ج ۴ ص ۴۵ و ۴۶) کتاب جزاء الصيد، باب: لا یعضد شجر الحرم۔

(۵) عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۴۰)، وفتح الباری (ج ۱ ص ۱۹۸)۔

اجازت نه ورکوی (۱)

هم دغه شان د خربه معنى سره هم ده، په خاص طور د اوبسانو په غلامه د خربه اطلاق کيدلو، بيا توسعا په عام غلاماندي هم ددې اطلاق اوکړې شو (۲)، امام ترمذی رحمه الله ددې تفسير په جنايت سره کړې دي (۳)

بعض حضرات دي نه خربه هفتيم الغام المعجمة وسكون الراء البهيمه وبعدها ياء موحدة، بنودلې دي (۴)، ابن بطلال رحمه الله فرماني چه ددې معنى د فساد ده (۵)، په صحيح بخاري کسې يو خانې کښې ددې معنى هليه مذکور ده (۶)

امام ترمذی رحمه الله فرماني ويروي: ولا فاراه غيرة (۷)، يعنى دا لفظ په خا، معجمه مکسوره او زاي معجمه ساکنه او ددې نه پس ياء مشناه سره هم روايت کړې شوي دي، چه معنى يې رسوا کيدل او د باعث عار امر دي (۸)

علامه کرمانی رحمه الله دالفظ په جيم او زاي، سره جزيه هم نقل کړې دي (۹)، ليکن دا روايه ثابت نه دي (۱۰)، والله اعلم

ابن بطلال رحمه الله فرماني چه حضرت ابو شريح رحمه الله دحديث دعموم نه استدلال کړې دي، ليکن عمرو بن سعيد انکار اوکړو او دا يې اوونيل چه ته دا حديث عام گنځي، حالانکه دا حديث خاص دي، مجرم او عاصي چه جرم اوکړي اوبيا په حرم کښې پناه واخلې نوهغه ته به پناه نه ملاويږي (۱۱)

علامه طيبي رحمه الله فرماني چه د عمرو بن سعيد کلام دقول بالموجب دقيقيل نه دي، گوياجه هغه دا وائي چه خه دا تسليموم چه تاسو دا حديث اوريدلې دي او تاسو ته ياد دي، ليکن خه چه خه وایم هغه ددې خلاف نه دي، دحديث تعلق په مکه باندې عنوة د فتح په نيت حمله کولو سره دي، او دا خما مقصودنه دي، بلکه خما مقصود دهغه سړي خلاف جنگ کول دي چه باغي او

(۱) جامع الاصول (ج ۹ ص ۲۸۷)۔

(۲) جامع الاصول (ج ۹ ص ۲۸۸)۔

(۳) جامع الترمذی، فاتحة ابواب الحج، باب ما جاء فی حرمة مكة۔

(۴) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۹۸)۔

(۵) شرح صحيح البخاری لابن بطلال (ج ۱ ص ۱۸۲)۔

(۶) صحيح البخاری (ج ۱ ص ۲۴۷)، کتاب جزاء الصيد، باب: لا يعضد شجر الحرم، رقم (۱۸۳۲)۔

(۷) جامع الترمذی، فاتحة ابواب الحج، باب ما جاء فی حرمة مكة، رقم (۸۰۹)۔

(۸) جامع الاصول (ج ۹ ص ۲۸۸)۔

(۹) شرح الكرمانی (ج ۲ ص ۱۰۵)۔

(۱۰) فتح الباری (ج ۴ ص ۴۵)۔

(۱۱) اوگورزی شرح صحيح البخاری لابن بطلال (ج ۱ ص ۱۸۰)۔

خطاکار دی او حرم عاصی او خطاکار تہ پناہ نہ ورکوی<sup>(۱)</sup> لیکن دمعرو بن سعید دا جواب غلط دی. ولی چہ حضرت عبداللہ بن الزبیر نہ خو باغی وو. نہ عاصی وو اونه هغوی دچا قتل کرې وو

ابن بطل یمنی فرماني واپن الزبیر عند علمه اهل السنة اول بالخلافة من یزید و عبد الملك، لانه یومع لابن

الزبیر قبل هولاء، وهو من اصحاب رسول الله ﷺ<sup>(۲)</sup>، والله سبحانه اعلم یعنی دعلماء اهل سنت په نزد عبداللہ بن زبیر د یزید او د عبد الملك په مقابلہ کښې دخلافت زیات حقدار وو. ولی چہ ددی خلقونه مخکښې دهغوی په لاس بیعت شوې وو. او بیا هغوی دنی کریمه ﷺ دصحابه نه هم وو

۱۰۵ | حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الْوَهَّابِ قَالَ حَدَّثَنَا حَمَّادُ عَنْ أَيُّوبَ عَنْ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي أَبِي بَكْرَةَ عَنْ أَبِي بَكْرَةَ ذِكْرَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ « فَإِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ - قَالَ مُحَمَّدٌ وَأَخْبِيهِ قَالَ وَأَغْرَاضَكُمْ - عَلَيْكُمْ حَرَامٌ كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا فِي شَهْرِكُمْ هَذَا، أَلَا يَبْلَغُ الشَّاهِدُ مِنْكُمْ الْغَائِبَ ». وَكَانَ مُحَمَّدٌ يَقُولُ صَدَقَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - كَانَ ذَلِكَ « أَلَا هُلْ بَلَّغْتُ » مَرَّتَيْنِ ار ۱۶۷

## رجال الحديث

① عبدالله بن عبد الوهاب د ابو محمد عبدالله بن عبد الوهاب حجبی بصری یمنی دی<sup>(۳)</sup> دوی د بشر بن المفضل، حماد بن زید، حاتم بن اسماعیل، عبد العزیز بن ابی حازم، عبد العزیز بن محمد د اور دی. امام مالک او ابو عوانه ﷺ نه روایت کوی ددوی نه روایت کونکو کښې امام بخاری، یعقوب بن شبیه، امام محمد بن یحیٰ ذهلی، علی بن عبد العزیز بغوی او عمرو بن منصور نسائي ﷺ وغیره حضرات دی<sup>(۴)</sup> امام یحیٰ بن معین یمنی فرماني ثقه<sup>(۵)</sup>

امام ابو حاتم یمنی فرماني ثقه صدوق<sup>(۶)</sup> ابن حبان یمنی دهغوی ذکر په کتاب الثقات کښې کرې دی<sup>(۷)</sup>

(۱) الکاتف عن حقائق السنن (ج ۵ ص ۳۶۲). کتاب المناسک. باب حرم مکه حرسها لله تعالى.

(۲) شرح صحيح البخاری لابن بطل (ج ۱ ص ۱۸۰).

(۳) تهذيب الكمال (ج ۱۵ ص ۲۴۶).

(۴) دشيوخو او تلامذود تفصيل دپاره اوگورئ تهذيب الكمال (ج ۱۵ ص ۲۴۶، ۲۴۸). وتهذيب التهذيب (ج ۵ ص ۳۰۴ و ۳۰۵).

(۵) تهذيب الكمال (ج ۱۵ ص ۲۴۷ و ۲۴۸).

(۶) حواله بالا. وتهذيب التهذيب (ج ۵ ص ۳۰۵).

(۷) الثقات لابن حبان (ج ۵ ص ۳۵۳).

حافظ ابن حجر رحمته فرماني ثقه.<sup>(۱)</sup>

حافظ ذهبی رحمته فرماني ثمت.<sup>(۲)</sup>

په ۲۲۸ هجری کنبی دهغوی وفات اوشو.<sup>(۳)</sup> رحمه الله تعالى رحمة واسعة

① حماد دوی حماد بن زید بن درهم بصری رحمته دی. ددوی حالات کتاب الایمان، باب: وان طاعتان من المؤمنین اقتتلوا فاصلحوا بینهما دلاندي تیر شوی دی.<sup>(۴)</sup>

② ایوب دوی ایوب بن ابی تمیمه کیسان سختیانی بصری رحمته دی. ددوی حالات هم د کتاب الایمان، باب خلاوة الایمان، دلاندي تیر شوی دی.<sup>(۵)</sup>

③ محمد دوی امام محمد بن سیرین بصری رحمته دی. ددوی حالات هم د کتاب الایمان، باب اتهام الجنائز من الایمان، دلاندي تیر شوی دی.<sup>(۶)</sup>

④ ابن ابی بکره: دوی عبد الرحمن بن ابی بکره رحمته دی. ددوی حالات په کتاب العلم کنبی باب قول النبی صلی الله علیه و آله: رب مبلغ اوعی من سامع، دلاندي تیر شوی دی.<sup>(۷)</sup>

⑤ حضرت ابو بکره رضی الله عنه: د حضرت ابوبکره رضی الله عنه حالات په کتاب الایمان، باب: (وان طاعتان من المؤمنین اقتتلوا فاصلحوا بینهما) دلاندي تیر شوی دی.<sup>(۸)</sup>

دهديث دسند متعلق یو تنبییه. دلته د دې حديث په سند کنبی دمستملی او کشمهینی په نسخو کنبی دمحمد نه پس د ابن ابی بکره واسطه ده. بعینه هم دغه سند په کتاب التفسیر. سورة براءة کنبی هم وارد شوي دي.<sup>(۹)</sup> او په کتاب العلم کنبی د عهد الرحمن بن ابی بکره تصریح موجود ده.<sup>(۱۰)</sup> په باقی نسخو کنبی ابن ابی بکره ساقط دي. په دې صورت کنبی به دا سند منقطع شی. ولي چه محمد بن سیرین ته د حضرت ابوبکره رضی الله عنه نه سماع حاصل نه ده

(۱) تقريب التهذيب (ص ۳۱۲)، رقم (۳۴۴۹)۔

(۲) الكاشف (ج ۱ ص ۵۷۰)، رقم (۲۸۳۴)۔

(۳) حواله بالا)۔

(۴) كشف الباری (ج ۲ ص ۲۱۹)۔

(۵) كشف الباری (ج ۲ ص ۲۶)۔

(۶) كشف الباری (ج ۲ ص ۵۲۴)۔

(۷) كشف الباری (ج ۳ ص ۱۹۴)۔

(۸) كشف الباری (ج ۲ ص ۲۲۵)۔

(۹) صحيح البخاری (ج ۲ ص ۷۶۲)، كتاب التفسیر، سورة براءة، باب (ان عدة الشهور عند الله اثنا عشر

شهرا.....)، رقم (۴۶۶۲)۔

(۱۰) صحيح البخاری (ج ۱ ص ۱۶)، كتاب العلم، باب قول النبی صلی الله علیه و آله: رب مبلغ اوعی من سامع، رقم (۶۷)۔

په بعضې نسخو کښې من محمد بن ابی بکره عن ابی بکره لفظ راغلي دي، چه غلط دي. په دي نسخه کښې د محمد نه پس د من لفظ ساقط شوي دي<sup>(۱)</sup>.  
حاصل دا چه محمد بن ابی بکره غلط دي. من محمد بن ابی بکره عن ابی بکره صحيح دي. او د کتاب العلم په طريق کښې د دي (ابن ابی بکره) تعيين هم کړي شوي دي چه هغه عبد الرحمن بن ابی بکره دي والله اعلم.

**قوله: ذکر النبي ﷺ قال:** د نبی کریم ﷺ ذکر او کړې شو. نبی ﷺ او فرماښل يعني حضرت ابوبکره رضی الله عنه د نبی کریم ﷺ تذکره او کړه چه نبی ﷺ خپل اوبښ باندې کيناستو او يو کس رسي او نيوله او نبی ﷺ خطبه ورکړله. په هغې کښې او فرماښل فان دماکم واما لکم \_ قال محمد: واحسبه قال: واعراضکم \_ عليكم حرام کهرمة يومکم هذا بل شهرک هذا..... بيشکه ستاسو خانونه اوستاسو اموال \_ محمد بن سيرين واني چه خما گمان دا دي چه هغوی د آبرو لفظ هم فرماښلې وو \_ په تاسو باندې حرام دي. ستاسو ددې ورځې او ددې مياشتې د حرمت پشان

مطلب دا دي چه محمد بن سيرين ته شک دي چه ابن ابی بکره خپل روايت کښې فان دماکم واما لکم نه پس واعراضکم هم فرماښلې وو او که نه<sup>(۲)</sup>.  
ليکن وړاندې باب قول النبي ﷺ: رب مبلغ اوعى من سامع په ذيل کښې حديث تير شو. په هغه کښې جزم سره بغير د شک نه واعراضکم هم مذکور دي<sup>(۳)</sup>.

**قوله: الا ليلتكم الشاهد منكم الغائب:** واورئ په تاسو کښې چه څوک حاضر دی هغوی دي غائب ته اورسوي.

ابن جرير طبري رحمه الله فرماني چه ددې نه معلومه شوه چه دخبر واحد قبلول جائز دي ولې چه نبی کریم ﷺ هر کس ته دتبليغ کولو حکم ورکړې وو، که دهر يو کس خبره بيله بيله معتبره وي نو د نبی ﷺ هر سړی لره دتبليغ مکلف گرځولوبه څه فائده وه؟<sup>(۴)</sup>

**قوله: وكان محمد يقول: صدق رسول الله ﷺ، كان ذلك:** محمد بن سيرين رحمه الله به فرماښل. رسول الله ﷺ رښتيا او فرماښل او دا واقع شوي دي د محمد بن سيرين رحمه الله دقول مختلف توجيهات محمد بن سيرين رحمه الله دڅه څيز تصديق کوي؟ په خاص طور دا سوال ځکه هم پيدا کيږي چه دلته ليلتكم دامر صيغه ده او تصديق يا تکذيب

(۱) فتح الباري (ج ۱ ص ۱۹۹)، وعدة القاري (ج ۲ ص ۱۴۵) \_

(۲) فتح الباري (ج ۱ ص ۱۹۹) \_

(۳) صحيح البخاري (ج ۱ ص ۱۶)، کتاب العلم. باب قول النبي ﷺ: رب مبلغ اوعى من سامع. رقم (۶۷)

(۴) فتح الباري (ج ۴ ص ۴۴) کتاب جزاء الصيد. باب: لا يعض شجر الحرم \_

د خبر کولې شی، امر، نهی، وغیره چه د انشاء د قبیل نه دی دهغې تصدیق یا تکذیب نه کیږي. بله دا چه په کان ذلک کښې ذلک اشاره کوم څیز طرف ته ده؟ علامه کرمانی رحمته الله علیه په دې سلسله کښې مختلف احتمالات ذکر کړي دي. هرا احتمال گویا چه مستقل یوقول دي

① یو احتمال دا دي چه دلته ممکن ده چه روایت د امر د صیغې سره نه وي. بلکه لیدلږ په شروع کښې لام مفتوح وي. گویا نبی کریم صلی الله علیه و آله خبر ورکوی لیدلږ الشاهد عنکم الغائب په تاسو کښې چه څوک حاضر دي هغه به غائب ته رسوی محمد بن سیرین رحمته الله علیه ددې خبرې تصدیق کوی او وائی نبی کریم صلی الله علیه و آله چه دا خبر ورکړې دي صحیح خبرني ورکړې دي کان ذلک واقعی تبلیغ شوي دي

② دویم احتمال دا دي چه دلته لیدلږ د امر صیغه ده. لیکن دا بمعنی الخبر دي. گویا نبی صلی الله علیه و آله فرمانی (سیقم التهلیم بعد) امام ابن سیرین رحمته الله علیه هم ددې خبرې تصدیق او ددې د وقوع خبر ورکوی

③ دریم احتمال دا دي چه ددې نه پس چه کوم (الا هل بلغت) راغلې دي. دهغې په ضمن کښې چه کوم د تبلیغ مفهوم دي دهغې طرف ته اشاره مقصود ده. اوس به د ابن سیرین رحمته الله علیه د قول مطلب داشی چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله د طرف نه امت ته تبلیغ شوي دي

④ څلورم احتمال دا دي چه د ذلک اشاره تنمّه حدیث طرف ته وي. ولې چه ددې حدیث په آخر کښې دا جمله هم شته فان الشاهد عن ان یعلم من هواعی له منه. گویا ابن سیرین رحمته الله علیه دا فرماني چه نبی کریم صلی الله علیه و آله دا او فرمانیل چه شاهدته مخکښې نورو ته د علم خبره رسول پکار دي. ولې چه عین ممکن ده چه چا ته اورسولې شی هغه ددې د علم خبرې د رسونکې په نسبت زیات حفاظت اوکړی. دا خبره نبی صلی الله علیه و آله بالکل صحیح فرمانیلې ده. بیا چه د شاهدینو د طرف نه راتلونکې خلقو ته تبلیغ اوشو نویه هغوی کښې ډیر حضرات اوعی او اخف اوختل <sup>(۱)</sup>

علامه عینی رحمته الله علیه فرماني چه اول احتمال وجیه دي. لیکن دا په هغه صورت کښې معتبر دي چه کله دمحمد بن سیرین نه د لام دفتحته روایت ثابت شی اوترڅو پورې چه دبل احتمال تعلق دي، نود امر په معنی دالخبر کیدو کښې څه قرینه پکار دي. او هغه دلته نشته <sup>(۲)</sup>

بله داچه هغوی فرماني چه دا عین ممکن ده چه د ذلک اشاره هغه تهلیم طرف ته وي چه د

(۱) صحیح البخاری (ج ۱ ص ۱۶) کتاب العلم، باب قول النبی صلی الله علیه و آله: رب مبلغ اوعی من سامع، رقم (۶۷)

(۲) اوگوری شرح الکرماني (ج ۲ ص ۱۰۸)۔

(۳) عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۴۶)۔

ایہدے پہ ضمن کنبی مفہومیری۔ اوس د کان ذلک مطلب بہ داشی وقم ذلک التعلیم المامور بہ من الشاهد الی الغائب۔<sup>(۱)</sup>

حضرت شاہ ولی اللہ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ د صدق مطلب دی وقم ما امر بہ یعنی نبی صلی اللہ علیہ وسلم چہ کوم حکم ورکری وو دھغی تعمیل اوشو او اهل عرب پہ داسی موقعو باندی صدق استعمالی۔  
خما پہ نزد ظاہر دادہ چہ دا د تتمہ حدیث رب مہدے اوعی من سامع طرف تہ اشارہ دہ۔<sup>(۲)</sup>  
شیخ الاسلام رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ دا د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د ارشاد مطلقا تصدیق دی۔ نورو شارحینو چہ کومہ خبرہ کری دہ چہ دا د جزء اخیر (الاهل بلغت) سرہ متعلق دی۔ یا د تتمہ محذوف (فان الشاهد عی ان یدلے من هو اوعی لہ منہ) سرہ متعلق دی۔ ددی پہ مقابلہ کنبی دا توجیہ زیاتہ بہترہ دہ۔<sup>(۳)</sup>

حضرت کنکھوی رحمۃ اللہ علیہ فرما ئی۔ صدق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ای فیما کان یخاف علی قومہ وامتہ من وقعة سیوفہم فہیم ویو کد حرمت د مائتہم واعراضہم فکان کما اخیر۔<sup>(۴)</sup>

گویا ابن سیرین رحمۃ اللہ علیہ د صدق و نیلو سرہ چہ کوم تصدیق کری دی۔ دھغی تعلق دھغہ قتل و نہب او دسفک دما۔ سرہ دی چہ دھغی ویرہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم تہ وہ او چہ دھغی د حرمت تاکید نبی صلی اللہ علیہ وسلم کری وو۔ (کان ذلک نبی) صلی اللہ علیہ وسلم چہ خنگہ تاکید کری وو۔ او نبی صلی اللہ علیہ وسلم تہ چہ دخہ ویرہ لگیدلے وو آخر ہغہ اوشو۔  
نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم اگرچہ پہ حدیث باب کنبی د سفک دما۔ صراحة خبر نہ دی ورکری لیکن د (قتل و سفک) پہ باب کنبی د نبی صلی اللہ علیہ وسلم د تاکیداتو نہ معلومیری چہ دھغہ خیز د وقوع ویرہ دہ۔ ولے چہ پہ یوہ معاملہ کنبی تاکید ہغہ وخت کولے شی کلہ چہ دھغی د عدم تعمیل ویرہ وی۔ ہم دغہ شان دیو خیز نہ پہ تاکید سرہ ہغہ وخت منع کولے شی چہ دھغی دار تکاب کولو ویرہ وی۔<sup>(۵)</sup> واللہ اعلم۔

**قوله: (الاهل بلغت؟ مرتین):** واورئ آیا ما اورسولو: نبی صلی اللہ علیہ وسلم دودہ خلہ او فرمانیل

دا ہم د حدیث جزء دی او د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم فرمان دی او د (وکان محمد یقول) نہ واخلہ تر د (کان ذلک) پوری د حدیث پہ مینخ کنبی د ابن سیرین قول جملہ معترضہ دہ۔<sup>(۶)</sup> واللہ اعلم بالصواب

(۱) حوالہ بالا۔

(۲) شرح تراجم ابواب البخاری (مطبوعہ مع صحیح بخاری ج ۱ ص ۱۵)۔

(۳) شرح شیخ الاسلام فارسی (مطبوعہ بر حاشیہ تیسیر القاری ج ۱ ص ۱۶۷)۔

(۴) لامع الدراری مع الكنز المتواری (ج ۲ ص ۳۴۱ و ۳۴۲)۔

(۵) اوگوری: لامع الدراری (ج ۱ ص ۱۹۹)۔

(۶) فتح الباری (ج ۱ ص ۱۹۹)۔



نوٓٓ دا حدیث په باب قول النبی ﷺ : (درب مېلم اوځی من سامع) دلاندي تیر شوې دې، د تفصیلی تشریح دپاره دمذکوره باب ته مراجعت اوکړئ

### ۳۸\_ باب: اِثْمٌ مِنْ كَذَبَ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

د باب سابق سره مناسبت تیر شوې باب کښې دا ذکر شوی ووچه څوک نه پوهیږي هغه پوهول او هغه ته علم رسول پکار دی او دې باب کښې د کذب فی التبلیغ نه تذخیر دې چه په هغه علم رسولو کښې د دروغو نه مکمل احتراز اوکړې شی، دې سره دواړو ابوابو کښې مناسبت ظاهر شو (۱)

مقصد د ترجمة الباب حضرت شيخ الهند رحمته الله عليه فرماني چه د ابواب سابقه متعدده نه تبليغ او تعليم و تعميم و تکثير معلوم شواو په دې کښې د کذب خطره ضرور شته. بالاراده وی یا بلا اراده. ځکه دا ترجمة الباب بیانولو سره نې تنبيه اوکړه چه په تعليم او تبليغ کښې نهايت احتياط و اهتمام لازم دې د تخمين اود مجازفت نه دې کار و انخستلي شی (۲)، والله تعالی اعلم حاصل دا دې چه د نبي کریم ﷺ طرف ته څه غلطه خبره منسوبول بالاتفاق حرام او گناه کبيره ده. امام بخاری رحمته الله عليه د تعليم و تبليغ د ترغيب دپاره متعدد ابواب منعقد کړي وې. اوس امام بخاری رحمته الله عليه دا بنائي چه د تعليم و تبليغ اگرچه اهتمام پکار دې. ليکن احتياط هم ضروری دې، ځکه چه که نبي کریم ﷺ طرف ته چا څه غلطه خبره منسوب کړه او داسې بې احتياطي يې اوکړه نوهغه به د (من کذب) وعيد دلاندي داخل شی، ځکه د دروغونه بچ کيدل ډیر ضروری دې.

[۱۰۶] حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْجَعْدِ قَالَ أَخْبَرَنَا شُعْبَةُ قَالَ أَخْبَرَنِي مَنْصُورٌ قَالَ سَمِعْتُ رِيعِي بْنَ جِرَاشٍ يَقُولُ سَمِعْتُ عَلِيًّا يَقُولُ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - «لَا تَكْذِبُوا عَلَيَّ فَإِنَّهُ مِنْ كَذَبِ عَلَى قَلِيلٍ النَّارِ»

### رجال الحديث

- ① علي بن الجعد: دوی ابو الحسن علی بن الجعد بن عبید جوهری بغدادی رحمته الله عليه دی. د دوی حالات په کتاب الايمان، باب اداء الغس من الايمان د لاندي تیر شوي دي (۳)
- ② شعبه: دوی امیر المومنین شعبه بن الحجاج عتکی بصری رحمته الله عليه دی. د دوی حالات په کتاب الايمان، باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه وید د لاندي تیر شوي دي (۴)
- ③ منصور: دوی مشهور محدث منصور بن المعتمر السلمي الکوفی رحمته الله عليه دی. د دوی حالات

(۱) عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۴۷)۔

(۲) الابواب والتراجم (ص ۵۵)۔

(۳) اوگوری: کشف الباری (ج ۲ ص ۶۹۷)۔

(۴) کشف الباری (ج ۱ ص ۶۷۸)۔

په هم کتاب العلم کښې باب من چل زمل العلم ایاما معلومة دلاندي تیر شوي دي  
 ① وبعی بن حراش را، مهمله مکسوره، باء ساکن، عین مهمله مکسوره، دې نه پس یا،  
 مشدده ده،<sup>(۱)</sup>

هم دغه شان حراش حاء مهمله مکسوره او راء مهمله سره دې<sup>(۲)</sup>  
 دوی مشهور تابعی بزرگ ربعی بن حراش بن جحش بن عمرو غطفانی عسی کوفی<sup>(۳)</sup>  
 دی<sup>(۴)</sup>

ابو الربیع ددوی کنیت دې، ربیع بن حراش او مسعود بن حراش ددوی وروڼه دی<sup>(۵)</sup>  
 دوی د حضرت حذیفه، حضرت ابوموسی اشعری، حضرت عبدالله بن مسعود، حضرت ابو  
 مسعود بدري، حضرت علی، حضرت عمر بن الخطاب، حضرت عمران بن حصین او د حضرت  
 ابوبکره<sup>(۶)</sup> وغیره نه روایت کوی.

د دوی نه ابراهیم بن مهاجر، سعد بن طارق اشجعی، عامر شعبی، ابو النضر کثیر بن ابی کثیر،  
 منصور بن المعتمر او نعیم بن ابی هند<sup>(۷)</sup> وغیره روایت کوی<sup>(۸)</sup>.

امام عجلې<sup>(۹)</sup> فرمائی تاهي ثقة من خيار الناس، لم یکنذب کذبة قط،<sup>(۱۰)</sup>

امام ابن سعد<sup>(۱۱)</sup> فرمائی وکان ثقة له احادیث صالحة،<sup>(۱۲)</sup>

لالکانی<sup>(۱۳)</sup> فرمائی مجبم علی ثقته،<sup>(۱۴)</sup>

حافظ ذهبی<sup>(۱۵)</sup> فرمائی: حجة قادت لله لم یکنذب قط،<sup>(۱۶)</sup>

حافظ ذهبی یو ځاني کښې لیکي ..... الامام القدوة الطی الحافظ الحجة .....<sup>(۱۷)</sup>

حافظ ابن حجر<sup>(۱۸)</sup> فرمائی ثقة عاهد مخضرم،<sup>(۱۹)</sup>

ابن حبان<sup>(۲۰)</sup> دهغوی ذکر په کتاب الثقات کښې کړې دي<sup>(۲۱)</sup>.

<sup>(۱)</sup> المغنی (ص ۳۲) \_

<sup>(۲)</sup> المغنی (ص ۲۰) \_

<sup>(۳)</sup> تهذيب الكمال (ج ۹ ص ۵۵۵۴) \_

<sup>(۴)</sup> حواله بالا \_

<sup>(۵)</sup> د شیخو او تلامذو تفصیل دپاره اوگوری تهذيب الكمال (ج ۹ ص ۵۵۵۶) \_

<sup>(۶)</sup> تهذيب الكمال (ج ۹ ص ۵۶) \_

<sup>(۷)</sup> الطبقات الكبرى لابن سعد (ج ۶ ص ۱۲۷) \_

<sup>(۸)</sup> تهذيب التهذيب (ج ۳ ص ۲۳۷) \_

<sup>(۹)</sup> الکاشف (ج ۱ ص ۳۹۰)، رقم (۱۵۲۱) \_

<sup>(۱۰)</sup> سير اعلام النبلاء (ج ۴ ص ۳۵۹) \_

<sup>(۱۱)</sup> تقريب التهذيب (ص ۲۰۵)، رقم (۱۸۷۹) \_

<sup>(۱۲)</sup> الثقات لابن حبان (ج ۴ ص ۲۴۰ و ۲۴۱) \_

دریعی بن حراش په باره کښې دهغوی سوانح لیکونکو دا لیکلی دی چه هغوی کله هم دروغ نه دي ونيلې، هغوی باندې ډیر آزمائشونه راغلل، لیکن درشتیا په وجه الله تعالی هغوی کامیاب کړل.

دهغوی یو واقعه لیکلې ده چه دهغوی دوه خامن دحجاج بن یوسف معتوب وو او حجاج دهغوی سزا پسې ډیر یې چین وو او هغوی په لاس نه راتلل، حجاج چا پوهه کړو چه دهغوی والد کله هم دروغ نه وائی، دهغوی نه تپوس اوکړه چه دهغوی خامن چرته دی؟ حجاج دهغوی نه پوښتنه اوکړه نو هغوی بلا تامل اوونیل هبائی الییت، والله المستعان حجاج بن یوسف حیران پاتې شو او دپلار دعظیم صداقت دوجې نه خامن یې معاف کړل<sup>(۱)</sup>.

الله تعالی هغوی ته د آخرت د فکر عظیم دولت ورکړې وو، کله یې نه وو خاندلي، حتی چه هغوی قسم اوخوړو چه کله پورې زه دا معلومه نه کړم چه زما انجام به څه وی تر هغه وخت پورې به نه خاند، بیا په پوره ژوند کښې نې اونه خنډل، حتی چه کله دهغوی انتقال اوشو نو هغوی ته غسل ورکونکو اوونیل چه هغوی به مسلسل تبسم کولو، تر دې چه مونږ دغسل نه فارغ شول<sup>(۲)</sup>.

د ربیعی بن حراش یو ورور ربیع بن حراش وو، ونيلې شی چه دهغوی انتقال اوشو، هغوی سیده اوخملولې شول او د بره نه پرې خادر واچولې شو، لږ ساعت پس هغوی دخپل مخ نه خادر لرې کړو او سلام یې اوکړو، خلقو دسلام جواب ورکړو او تپوس یې اوکړ چه دمرگ نه پس هم خبرې کیدې شی؟ هغوی جواب ورکړو:

ان لقیث یې بعدکم، فتلقان بروس وریحان، ورب غیر غفهان، وکسانی اثوابا غفرا من سندس واستویق، ووجدت الامرایس، مهابی انفسکم، ولاتقتدا، فان استاذنت یې لابشرکم، فاحملین الی رسول الله ﷺ، فانه وهدین ان لایسقی حق ادرکه.

تاسو نه پس چه کله ما دخپل رب سره ملاقات اوکړو نو زما استقبال په خوشیو او رحمتونو سره اوکړو او ما ته داسې رب ملاو شو چه ناراضه نه وو، ما ته یې د نرې او ډیر رینمو جامې واغوستولې او ما ته معلومه شوه چه معامله ته چه ته څومره خپل زړه کښې مشکل گنځي د هغې نه ډیر اسانه ده، البته ته په دهوکه کښې مه اوسه، ما دخپل رب نه ستاسو د زیرې ورکولو دپاره اجازت اخستې وو، اوس ما دښی کریم ﷺ په خدمت کښې یوسی، ولې چه هغوی ﷺ ماسره وعده کړې ده چه ما نه بغیر به مخکښې نه زی.

دا ونيلو نه پس بیا خاموش شو<sup>(۳)</sup>، والله اعلم بالصواب

(۱) اوگوری سیر اعلام النبلاء (ج ۴ ص ۳۶۰ و ۳۶۱)، ونهذب الکمال (ج ۹ ص ۵۶)۔

(۲) حواله جات بالا۔

(۳) اوگوری طبقات لابن سعد (ج ۶ ص ۱۵۰)، وسیر اعلام النبلاء (ج ۴ ص ۳۶۱)، والثقات لابن حبان (ج ۴ ص ۲۲۷)۔ واضحه دی وی چه د تکلم بعد الموت دا واقعه په نهذب الکمال (ج ۹ ص ۵۶) او عدة القاری (ج ۲ ص ۱۴۷) کښې د مسعود بن حراش طرف ته منسوب کړې شوې ده

در بعضی بن حراش رحمته وفات ۱۰۰ هجری یا ۱۰۱ هجری یا ۱۰۴ هجری کنبی اوشو <sup>(۱)</sup> رحمه الله تعالى رحمة واسعة

⑤ حضرت علی بن ابی طالب رضی الله عنه دوی امیر المومنین سیدنا علی بن ابی طالب بن هاشم بن عبد مناف هاشمی مکی مدنی رضی الله عنه دی. ابو الحسن نبی کنیت دی <sup>(۲)</sup> نبی کریم صلی الله علیه و آله دابو تراب په کنیت سره رابللې وو <sup>(۳)</sup>

د نبی صلی الله علیه و آله د تره خوي وو. د نبی صلی الله علیه و آله زوم. یعنی د حضرت فاطمه الزهراء رضی الله عنها خاوند وو د ډیرو اهل علمو په نزد د ټولو نه اول اسلام راوړنکې هم دوی دی. هغه وخت دهغوی عمر اته کالو نه د پنځلسو کالو په مینځ کنبی وو. د مختلف حضراتو نه مختلف اقوال مروی دی <sup>(۴)</sup> د حضرت علی رضی الله عنه مناقب بې شماره دی. امام احمد بن حنبل رحمته فرماني چه څومره مناقب د حضرت علی رضی الله عنه په باره کنبی منقول دی د چا په باره کنبی هم منقول نه دی. د دې وجه دا ده چه د بنو امیه خلوپوه د حضرت علی رضی الله عنه سره د بغض اظهار کولو. په دې وجه چا سره چه کوم روایت هم وو هغه یې نقل کړو. نو چه څومره قدرې دهغوی فضائل ختمولو کوشش اوکړې شو هم هغه قدر دهغوی مناقب اوفضائل خورې او منتشر شو <sup>(۵)</sup>

اگر چه روافضو د حضرت علی رضی الله عنه په مناقب کنبی ډیر خرافات او بې سند خبرې ذکر کړې دي. لیکن دهغوی چه کوم حقیقی فضائل دی هغه کم نه دی. امام نسائی رحمته د خصائص علی په نوم یو کتاب لکلی دی. چه د هغې اکثر روایات جید دي <sup>(۶)</sup> حضرت علی رضی الله عنه ته چه الله تعالی څنگه نسبی شرافت او نبوی قرابت عطا کړې وو. دغه شان هغوی په علم و عرفان او شجاعت او بهادری کنبی هم بې مثال وو

عبدالله بن عباس رضی الله عنه فرماني: ان علیا کان له ما شئت من عرس قاطع فی العلم، وکان له السلطة <sup>(۷)</sup> فی العشیة، والقدر فی الاسلام، والصهر برسول الله صلی الله علیه و آله، والفقه فی السنة، والنجدة فی الحرب، والجد فی الماعون <sup>(۸)</sup>

یعنی حضرت علی رضی الله عنه ته انتهای مضبوط علم حاصل وو، هغوی ته د حسب نسب اعتبار سره ډیر اوچته مرتبه حاصل وه. په اسلام کنبی هغوی ته ډیر اوچت مقام حاصل شو. د نبی کریم صلی الله علیه و آله د زوم جوړیدلو شرف ورته حاصل شو. د فقه حدیث لویه حصه ورته حاصله

<sup>(۱)</sup> سیر اعلام النبلاء (ج ۴ ص ۳۶۲)۔

<sup>(۲)</sup> تهذیب الکمال (ج ۲۰ ص ۴۷۲)۔

<sup>(۳)</sup> اوگوری صحیح البخاری (ج ۱ ص ۶۳). کتاب الصلاة. باب نوم الرجال فی المسجد. رقم (۴۴۱)۔

<sup>(۴)</sup> اوگوری الاصابه فی تمييز الصحابة (ج ۲ ص ۵۰۷). و تهذیب الکمال (ج ۲۰ ص ۴۸۰.... ۴۸۲)۔

<sup>(۵)</sup> الاصابه (ج ۲ ص ۵۰۷ و ۵۰۸)۔

<sup>(۶)</sup> حواله بالا)۔

<sup>(۷)</sup> التوسط فی العشیة حسباً ونسباً. تعليقات تهذیب الکمال (ج ۲۰ ص ۴۸۷)۔

<sup>(۸)</sup> تهذیب الکمال (ج ۲۰ ص ۴۸۷)۔

شوه، هغوی په حالت جنگ کښې دشجاعت وېسالت او خلقو ته د ضروریات څیزونه ورکولو کښې د سخاوت سره متصف وو.

حضرت علی عليه السلام د بنو هاشم اول خلیفه وو، هغوی ته د احد العشرة المبشرة بالجنة، احد الستة اصحاب الشوری، احد الخلفاء الراشدين، احد العلماء الزیادین، احد الشجاعت الشهورین او احد السابقین الی الاسلام کیدلو شرف حاصل دي <sup>(۱)</sup>.

د نبی کریم صلی الله علیه و آله سره ټولو غزواتو او مشاهد کښې شریک وو. البته په غزوه تبوک کښې نبی کریم صلی الله علیه و آله هغوی په مدینه منوره کښې خپل نائب جوړ کړې وو. ځکه ئې په دې کښې عملاً شرکت اوندکړو <sup>(۲)</sup>.

د حضرت عثمان ذوالنورین رضی الله عنه د شهادت نه پس امت دهغوی په لاس بیعت اوکړو او هغوی خلیفه منتخب کړې شول، دې نه فوراً پس حضرت طلحه، حضرت زبیر او حضرت عائشه رضی الله عنهن د حضرت عثمان رضی الله عنه د قصاص مطالبه اوکړه. ددې په نتیجه کښې واقعه د جمل اوشوه، بیا حضرت معاویه رضی الله عنه د اهل شام راوستلو سره هم دغه مطالبه اوکړه. چه دهغې په نتیجه کښې واقعه صفین اوشوه.

د حضرت علی عليه السلام دا رائي وه چه هغه ټولو حضراتو ته پکار وو چه اول ئې بیعت کړې وې او په طاعت کښې داخل شوې وې، بیا د حضرت عثمان رضی الله عنه اولیا، د قصاص مطالبه کړې وې نو بیا په حکم د شریعت باندې عمل کیدې شو. او دهغوی د مخالفینو دا وین وه چه اول دي د قاتلینو نه قصاص واخستې شی. د حضرت علی عليه السلام دا موقف وو چه قصاص بغیر د دعوي او بغیر د اقامت بیننه نه صحیح نه دي هر یو فریق په دې سلسله کښې مجتهد وو. بعض حضرات صحابه د دواړو فریقونو نه جدا وو، د حضرت عمار رضی الله عنه د شهادت نه ظهري شو چه حضرت علی عليه السلام په حق وو. نو په ابتداء کښې اختلاف نه پس د اهل السنه والجماعة په دې اتفاق اوکړو <sup>(۳)</sup>.

د حضرت علی عليه السلام په خصائص کښې یودا هم دی چه نبی صلی الله علیه و آله د خیبر په موقع اوفرمانیل لادفعن الراية غدا الی رجل یحب الله ورسوله، ویحیه الله ورسوله، یفتح الله علی یدیهِ.

یعنی صبا سحر به زه داسې کس له جهنم وروکوم چه دانته او دهغې رسول سره محبت لری. او الله او دهغې رسول هغه سره محبت کونکې دی. او هم ددې په لاس به فتح کیري. کله چه صبا شو نو ډیر حضرات په دې امید وو چه ممکنه ده جهنم به زما لاس ته راشی. لیکن نبی صلی الله علیه و آله تپوس اوکړو علی بن ابی طالب چرته دي: خلقو اوونیل چه دهغوی په سترگو کښې تکلیف دي، هغوی راغلل. نبی کریم صلی الله علیه و آله دهغوی په سترگو کښې خپلې لارې اولگولي اودعایي اوکړه. هغوی ټیک شو. او هغوی ته نبی صلی الله علیه و آله جهنم ورکړه <sup>(۴)</sup>.

(۱) عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۴۷) -

(۲) تهذیب الکمال (ج ۲۰ ص ۴۸۳) -

(۳) اوگورنی الاصابه (ج ۲ ص ۵۰۸) -

(۴) الاصابه (ج ۲ ص ۵۰۸). نیز اوگورنی صحیح البغاری (ج ۱ ص ۵۲۵). کتاب فضائل اصحاب النبی

صلی الله علیه و آله باب مناقب علی بن ابی طالب -

حضرت عمر رضی الله عنه فرمائی کہ ماہہ کلہ ہم د امارت اخستو خواہش او نشو، البتہ ہفہ ورخ ددی فضانلو د وجہ نہ زما پہ زہہ کبتی دا خواہش پیدا شو چہ کاش دا شرف ما تہ حاصل شی <sup>(۱)</sup>۔  
نبی کریم صلی الله علیہ وسلم ہم دوی د حج پہ موقع باندی د اعلان برات دپارہ لیږلي وو او فرمانیلي ني وو لایذہب بها الا رجل منی وانا منہ <sup>(۲)</sup>۔

کلہ چہ د آیت کریمہ نازل شو قتل تعالواد دم اہنامو اہنامو کم ولساعنا ولساعنا ولساعنا ولساعنا کم <sup>(۳)</sup>۔  
نو نبی صلی الله علیہ وسلم حضرت علی، حضرت فاطمہ او حضرات حسنین رضی الله عنہم راوبلل او وې فرمانیل اللہم ہولاء اہل <sup>(۴)</sup>۔

دغزوہ تبوک پہ موقع کلہ چہ نبی کریم صلی الله علیہ وسلم هغوی خپل نائب جوړ کړو او پہ مدینہ منورہ کښي ني دپاتي کیدو حکم ورکړو نو حضرت علی رضی الله عنہ عرض او کړل خلقتی مم النساء والصبيان؟  
یعنی تاسو ما د بنخو او د ماشومانو سرہ شاتہ پریږدی؟ نبی صلی الله علیہ وسلم او فرمانیل اما ترهوان تګون منی بمثلہ ہارون من موسی، الا لہ لا یموت بعدی؟ <sup>(۵)</sup> یعنی آیا تہ دا نہ خوښوي چہ تاتہ زما د نسبت سرہ ہفہ مقام حاصل شی، کوم چہ حضرت ہارون تہ د حضرت موسی علیہ السلام پہ نسبت سرہ حاصل وو، دا بیلہ خبرہ دہ چہ ما نہ پس د نبوت سلسلہ نشته  
حضرت عمر رضی الله عنہ بہ د داسي واقعاتو او مشکلاتو نہ د الله تعالی نہ پناہ غوښتلہ چہ د هغي د حل د پارہ بہ حضرت علی رضی الله عنہ نہ وو۔

د علمی مقام بي دا حال وو چہ پخپلہ فرمانی سلو، سلو، وسلو، وسلو عن کتاب الله تعالی، فوالله ما من آية الا وانا اعلم ازلت لیل او نہار <sup>(۶)</sup>، یعنی ما نہ د الله د کتاب پہ بارہ کښي ښہ پوښتي کونی، پہ خدی قسم: یو آیت ہم داسي نشته چہ د هغي پہ بارہ کښي ما تہ علم نہ وی چہ ہفہ پہ شپہ کښي نازل شوي دي یا پہ ورخ کښي  
امام مسروق بن الاعدع رضی الله عنہ فرمانی

وجدت علم اصحاب محمد صلی الله علیہ وسلم ینتی الی ستة: ال علی، وعبداللہ، وعمر، وزید بن ثابت، وابی الدرداء، وابی بن کعب، ثم وجدت علم هولاء الستة انتی الی علی وعبداللہ <sup>(۷)</sup>۔

<sup>(۱)</sup> صحیح مسلم، کتاب فضائل الصحابة، باب من فضائل علی بن ابی طالب رضی الله عنہ، رقم (۶۲۲۲)۔  
<sup>(۲)</sup> مسند احمد (ج ۱ ص ۳۳۱)، مسند عبداللہ بن عباس رضی الله عنہما۔

<sup>(۳)</sup> آل عمران (۶۱)۔

<sup>(۴)</sup> صحیح مسلم، کتاب فضائل الصحابة، باب من فضائل علی بن ابی طالب رضی الله عنہ، رقم (۶۲۲۰)۔  
<sup>(۵)</sup> حوالہ بالا۔

<sup>(۶)</sup> الاصابہ (ج ۲ ص ۵۰۹)۔

<sup>(۷)</sup> مقدمة نصب الراية (ص ۵۵)۔

یعنی ما دینی علیه السلام د اصحابو علم په شپږ حضراتو باندې ختم اومونده، یعنی علی، عبدالله، عمر، زید بن ثابت، ابوالدرداء، او ابی بن کعب رضی الله عنہم، بیا دهغې شپږو علوم په دوه حضراتو کښې راغونډه شول، یو حضرت علی او دویم حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنہما حضرت عمر بن الخطاب، حضرت مقداد بن الاسود او د خپلې بی بی حضرت فاطمة الزهراء رضی الله عنہا نه روایت حدیث کړې دي.

د هغوی نه دبعض صحابه کرامو نه علاوه ډیرو تابعینو روایت کړې دي، په صحابه کرامو کښې د هغوی د صاحبزادگانو حضرت حسن او حضرت حسین رضی الله عنہما نه علاوه حضرت عبدالله بن مسعود، حضرت ابوموسی اشعری، حضرت عبدالله بن عباس، حضرت ابو رافع، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت ابوسعید خدری، حضرت صهیب رومی، حضرت زید بن ارقم، حضرت جریر بن عبدالله بجلي، حضرت ابوامامه، حضرت ابو جحیفه، حضرت براء بن عازب او حضرت ابو الطفیل رضی الله عنہم روایت کوي.

په تابعین مخضرمین یا چا ته چه دنی کړیم علیه السلام رویت حاصل دي، په هغوی کښې عبدالله بن شداد بن الهاد، طارق بن شهاب، عبدالرحمن بن الحارث بن هشام، عبدالله بن الحارث بن نوفل، مسعود بن الحکم او مروان بن الحکم وغیره د حضرت علی رضی الله عنہ نه روایت کوي. دې نه علاوه دتابعینو یو جم غفیر دهغوی نه روایت کوي (۱).

د حضرت علی رضی الله عنہ نه تقریبا پنځه سوه شپږ اتیا حدیثونه مروی دي. په دې کښې متفق علیه شل احادیث دي، بله دا چه امام بخاری په نهه احادیثو کښې او امام مسلم په پنځلس احادیثو کښې متفرد دي (۲).

رمضان ۴۰ هجري کښې یو شقی القلب کس عبدالرحمن بن ملجم مرادی په هغوی باندې حمله اوکړه او په دې واقعه کښې هغوی شهید شول (۳).

هغوی خلافت درې نیمې میاشتي کم پنځه کاله وو (۴)، **رضی الله تعالی عنه وارضاه**

**قوله: قال النبی صلی الله علیه و آله: لا تکذبوا علی، فانه من کذب علی فلیج النار: نسی** کړیم علیه السلام او فرمائیل چه په ما باندې دروغ مه وایي، ولې چه څوک په ما باندې دروغ وانی هغه به جهنم ته داخلېږي

مطلب دا دي چه ما طرف ته دڅه قسم دروغو نسبت مه کونی، ځکه چه کوم سړي ما طرف ته داسې خبره منسوب کړي چه ما نه وی ونیلي، نو هغه به جهنم ته ځي، دنی کړیم علیه السلام طرف ته یوه غلطه خبره منسوب کول حرام دي، که ددین په تائید کښې وی یا په تردید کښې

(۱) د شیوخ او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری الاصابه (ج ۲ ص ۵۰۸)، وتهذیب الکمال (ج ۲۰ ص ۴۷۳..... ۴۷۹) -

(۲) اوگوری عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۴۷)، وخلاصة الغزرجی (ص ۲۷۴) -

(۳) عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۴۸) -

(۴) الاصابه (ج ۲ ص ۵۱۰) -

په دې روایت کښې چې فرمانيږي دې لا تکنه واخلې په دې کښې د علی مفهوم مخالف مقصود او معتبر نه دي. ولې چه د (کذب له) څه تصور دلته نشته، ځکه دا نهی دمطلق کذب ده ایا د شریعت د تائید د پاره د حدیث وضع جائز ده؟ بعضي جاهل صوفیه وانی چه نبی کریم ﷺ د کذب علی النبی ﷺ نه منع فرمانيږي ده. د کذب للنبي ﷺ نه ني منع نه ده فرمانيږي. لهذا که څوک د دین د تائید د پاره احادیث وضع کړي نو دا جائز ده (۱). هم دغه شان کرامیه هم دا وانی چه په قرآن اوسنت کښې چه څه وارد شوي دي دهغي ثابتولو دپاره که دترغیب و ترهیب په باب کښې دروغ اوو نیلې شی او نبی کریم ﷺ طرف ته منسوب کړې شی نو جائز دي. ولې چه دا (کذب له) دي (کذب علیه) نه دي (۲).

لیکن دا دلیل صحیح نه دي. ولې چه کذب علی النبی او کذب للنبي کښې هیڅ فرق نشته. ولې چه کذب خلاف واقع خبرې ته وانی. بیا که یو سړي د بل طرف ته څه خبره منسوب کوي او منسوب الیه هغه خبره نه وي کړې نو که دهغه په تائید کښې وي یا په تردید کښې وي هلته کذب علیه و نیلې شی. (۳) او دتائید په صورت کښې د (کذب له) استعمال په لغت کښې چرته نشته. لهذا (کذب للنبي) و نیلوسره دي ته سند جواز ورکولو کوشش یې اصل او بې فائدي دي. دا فرق ددې مدعیو پخپله جوړ کړې دي. دلغت نه ددې څه تائید نه کیږي حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه دا ددي خلقو د جهالت دلیل دي. ولې چه هغوی په ترغیب و ترهیب کښې چه کوم حدیثونه وضع کړي دي او دهغي نه ني کوم ندب ثابت کړې دي نو هغه مندوب هم چونکه دا احکامونه دي. ځکه هغه په وضع دا حکامو کښې گويا الله تعالی طرف ته غلطه خبره منسوب کړه، هم دغه شان په دې حکم کښې هغه تمام اخبار او روایات داخل دي چه په هغوي کښې دالله تعالی طرف نه په مخصوص عمل باندې دمخصوص ثواب وعده نقل کړې شوي ده. او په حقیقت کښې هغه ثابت نه دي (۴). ددې جاهلانو یو استدلال دیو روایت نه هم دي. چه هغي کښې دي من کذب علی متعبدا ایضاً به الناس فلیتبعوا مقمداً من التار. (۵)

په دې روایت کښې کذب متعبدا ته گناه او باعث عذاب په هغه صورت کښې و نیلې شوي دي چه د خلقو دگمراه کولو په نیت دروغ اوو نیلې شی، دې نه معلومه شوه چه که دخلقو د

(۱) اوگوري فتح الباری (ج ۱ ص ۱۹۹). و فتح المغیث (ج ۱ ص ۳۰۶)۔

(۲) حواله جات بالا)۔

(۳) اوگوري المعجم الوسيط (ج ۲ ص ۷۸۰)، والقاموس الوحيد (ص ۱۳۹۴)۔

(۴) اوگوري النکت علی کتاب ابن الصلاح (ج ۲ ص ۸۵۴و ۸۵۵)۔

(۵) کشف الاستار عن زوائد البزار (ج ۱ ص ۱۱۴)، کتاب العلم، باب التحذیر من الکذب علی رسول الله ﷺ، رقم (۲۰۹)، وشرح مشکل الآثار (ج ۱ ص ۳۷۱)، باب بیان مشکل ما روی عن رسول الله ﷺ من قوله: من کذب الخ)۔



گمراه کولو نیت نه وی نو دروغ و ثیله شی نو دا خلق وانی چه کوم روایت ددی قیدنه مطلق دی هغه به هم دې مقید روایت باندې محمول کولی شی.<sup>(۱)</sup>  
ددې جواب دا دې چه انمه حدیث په دې باندې متفق دی چه دا زیادتی ضعیف دې. ددې ټولو نه قوی ترین طریق هغه دې کوم چه امام حاکم رحمته الله علیه په المدخل کښې نقل کړې دې او بیاني ددې تضعیف کړې دې. هغه طریق دا دې یونس بن بکر رحمته الله علیه من طلحة بن مصرف عن عمرو بن شریبیل عن ابن مسعود هم په دې طریق سره امام بزار رحمته الله علیه هم نقل کړې دې امام حاکم فرمائی چه دلته دیونس بن بکر نه په دوه ځایونو کښې غلطې شوی ده یوه غلطی دا اوشوه چه هغوی د طلحة بن مصرف او د عمرو بن شریبیل په مینځ کښې د ابو عمار واسطه ساقط کړه دویمه غلطی دا اوشوه چه د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نوم اختوسره ئې دا موصول وگرځونو. حالانکه دا مرسل دې<sup>(۲)</sup>

اوکه دا زیادت ثابت هم شی بیا هم ددې نه استدلال صحیح نه دې. ولې چه لام به دتعلیل په ځای د عاقبت دپاره او گټرلې شی. لکه څنگه چه دالله تعالی ارشاد وقالطه آل فرعون لیکن نهه عدوا ورحل<sup>(۳)</sup> کښې د لیکن لام لام عاقبت دې. ولې چه د لام تعلیل په صورت کښې ددې معنی به وی چه آل فرعون د حضرت موسی علیه السلام التقاط څکه کړې ووچه هغه ددوی دیره دشمن او د پریشانی باعث جوړشی. ظاهره ده چه دې غرض لره هغوی ددوی انتقاط نه وو کړې، څکه به لام د عاقبت دپاره وی او دآیت مطلب به دا وی چه آل فرعون چه د حضرت موسی علیه السلام التقاط اوکړو نو ددې انجام او مال داشو چه هغوی دپاره دشمن نور هم باعث د پریشانی ثابت شو.

هم دغه شان په من کذب علی متعدد لیسل به الناس..... کښې هم لام د عاقبت دپاره دې او مطلب دا دې چه چا په ما باندې دروغ او وئیل. چه دهغې انجام او مال دا دې چه په خنځو کښې به گمراهی خوړېږی، نو داسې کس دې جهنم کښې خپله ټهکانه جوړه کړی د لیسل به الناس دویمه معنی دا کیدې شی چه دا جمله دلته د تاکید په طور راوړلې شوې ده، چه ددې نه مفهوم مخالف مقصود دې اونه معتبر او دا هم داسې دې چه څنگه د الله تعالی په ارشاد فمن اقل من افتری علی الله کذبا لیسل الناس بغیر علم<sup>(۴)</sup> کښې لیسل د تاکید دپاره دې. که ددې مفهوم مخالف معتبر او مقصود وې نو مطلب به دا وو چه افتراء علی الله کولو

(۱) التکت علی کتاب ابن الصلاح (ج ۲ ص ۸۵۵)۔

(۲) اوگوری: التکت علی کتاب ابن الصلاح (ج ۲ ص ۸۵۵ و ۸۵۶)۔ نیز اوگوری شرح مشکل الآثار (ج ۱ ص ۳۷۱ و ۳۷۲)۔ باب بیان مشکل ما روی عن رسول الله ﷺ من قوله: من کذب علی متعمدا۔

(۳) القصص (۸)۔

(۴) الانعام (۱۴۴)۔

والاظالم نه دي. حالتيكه افتراء الكذب على الله بهر صورت حرام دي. كه په دې كښې اضلال مقصود وي او كه نه وي والله اعلم<sup>(۱)</sup>

ددې توجيه د وضاحت په طور خان پوهه كړنې چه جاهلان د حديث وضع كولو جواز په ليضل به الناس كښې دمفهوم مخالف راويستلو سره كوي چه كه دگمراه كولو په نيت حديث وضع كړې شي نو گناه ده ليكن كه نيت ښه وي او مقصود په دين باندې عمل كولو دپاره آماده كول وي نوبيا حديث وضع كول گناه نه ده. دثواب حديثونه دي وضع كړې شي. چه دعمل خير تحريك اوشى او دعذاب حديثونه دي وضع كړې شي چه دگناهونونه خان اوساتلې شي نو په دې كذب على النبي كښې گناه نشته

مونږه وايو چه دلته مفهوم مخالف نه مقصود دي او نه معتبر. كذب على النبي بهر صورت حرام او گناه ده. د ليضل به الناس جمله كذب على النبي قباحت او دبدني د تاكيد دپاره ارشاد فرمائيلې شوي دي. دا بالكل هم دغه شان دي څنگه چه په قرآن مجيد كښې (فمن اظلم ممن افترى على الله كذبا ليضل الناس به غير علم) فرمائيلې شوي دي. په آيت كښې د (ليضل الناس به غير علم) مفهوم مخالف هرگز مقصود او معتبر نه دي. كه دمفهوم مخالف اعتبار او كړې شي نو مطلب به دا وي چه دخير غرض دپاره (دينك كارد ترغيث او دگناه نه دنفرت دپاره) كه دافتراء على الله ارتكاب او كړې شي نو افتراء كولو والاظالم نه دي. حالتيكه افتراء على الله بهر صورت ظلم دي او حرام دي. ځكه به په آيت كښې (ليضل الناس به غير علم) د تاكيد دپاره او گنرلې شي. گويا چه ددې جملې نه دافتراء على الله شناعة او قباحت موكد او مضبوط كول مقصود دي. هم دغه شان په حديث كښې هم ليضل به الناس په تاكيد باندې محمول دي. ددې مفهوم مخالف نه مقصود دي نه معتبر والله تعالى اعلم وعليه احكم

**قوله: فليجلج النار:** دا د ولوج نه د امر غائب صيغه ده.

دا امر يا خويه معنى د دعا دي. گويا نبي كريم ﷺ هغه كس دپاره كوم چه د كذب على النبي ﷺ ارتكاب كوي بد دعا فرماني چه هغه دي په جهنم كښې واچولې شي يا دا امر په معنى د خبر دي. لكه څنگه چه دمسلم شريف په روايت كښې من يكدب على يدم النار راغلي دي<sup>(۲)</sup> او د ابن ماجه په روايت كښې دا الكذب على يدم النار<sup>(۳)</sup> الفاظ دي<sup>(۴)</sup>.

(۱) النكت على كتاب ابن الصلاح (ج ۲ ص ۸۵۶) وتوضيح الافكار (ج ۲ ص ۶۴). وفتح المغيث (ج ۲ ص ۳۰۷). وشرح مشكل الآثار (ج ۱ ص ۳۷۲).

(۲) صحيح مسلم. المقدمة. باب تغليظ الكذب على رسول الله ﷺ رقم (۲).

(۳) سنن ابن ماجه. المقدمة. باب التغليظ في تعدد الكذب على رسول الله ﷺ رقم (۳۱).

(۴) اوگوري فتح الباري (ج ۱ ص ۲۰۰).

۱۰۷۱ حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدٍ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ جَامِعٍ بْنِ شَدَّادٍ عَنْ عَامِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الزُّبَيْرِ عَنْ أَبِيهِ قَالَ قُلْتُ لِلزُّبَيْرِ (۱) إِنِّي لَأَسْمَعُكَ تُحَدِّثُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - كَمَا تُحَدِّثُ فَلَانَّ وَلَانَّ قَالَ أَمَا إِنِّي لَمْ أَقْرِأُهُ وَلَكِنْ سَمِعْتُهُ يَقُولُ « مَنْ كَذَبَ عَلَى قُلَيْبٍ أَمْقَعَدَهُ مِنَ النَّارِ »

### رجال الحديث

① ابو الوليد : دوی مشہور محدث امام ابو الولید ہشام بن عبد الملک باہلی طرابلسی بصری رحمۃ اللہ علیہ دی (۲)

دوی د ابراہیم بن سعد، اسحاق بن سعید قرشی، عکرمہ بن عمار، جریر بن حازم، مہدی بن میمون، امام شعبہ، امام مالک، امام لیث بن سعد، سفیان بن عیینہ، ہشام الدستوائی او د زائدہ بن قدامہ رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ نہ روایت کوی

د دوی نہ روایت کونکو کنبی امام بخاری، امام ابوداؤد، ابراہیم بن یعقوب الجوزجانی، اسحاق بن راہویہ، ابوحاتم رازی او محمد بن یحیٰی ذہلی رحمۃ اللہ علیہ دی (۳)  
امام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ابو الولید متقن (۴)

نیز ہغوی فرمائی و ابو الولید الیوم شیخ الاسلام، ما اقدم علیہ الیوم احدا من المحدثین (۵)  
ابن واره رحمۃ اللہ علیہ فرمائی حدیث ابو الولید وما ارانی ادركت مثله (۶)

امام عجل رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ابو الولید بصری، ثقة ثبت فی الحدیث، وكان یروی عن سبعین امرأة..... (۷)  
احمد بن سنان رحمۃ اللہ علیہ فرمائی حدیث ابو الولید امیر المحدثین (۸)

امام ابوزرعہ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ادرك نصف الاسلام، وكان اماما فی زمانہ، جلیلا عند الناس (۹)  
امام ابوحاتم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ابو الولید امام، فقیہ، عاقل، ثقة، حافظ، ما رايت فی یدہ کتابا قطعه (۱۰)

(۱) قوله قلت للزبير : الحديث. اخذجه ابوداؤد في سننه، في كتاب العلم، باب التشديد في الكذب على رسول الله ﷺ رقم (۳۶۵۱)، وابن ماجه في سننه، في المقدمة، باب التلخيص في تعدد الكذب على رسول الله ﷺ رقم (۳۶)۔

(۲) تهذيب الكمال (ج ۳۰ ص ۲۲۶)۔

(۳) دشيخ او تلامذه دتفصيل دپاره اوگوری تهذيب الكمال (ج ۳۰ ص ۲۲۷ - ۲۲۹)۔

(۴) تهذيب الكمال (ج ۳۰ ص ۲۲۹)۔

(۵) حواله بالا۔

(۶) تهذيب الكمال (ج ۳۰ ص ۲۳۰)۔

(۷) حواله بالا۔

(۸) حواله بالا۔

(۹) حواله بالا۔

(۱۰) حواله بالا۔

معاویه بن عبد الکریم زیاد بن یحییٰ فرمانی اور کت البصره، والناس یقولون: ما بالبصره اقل من ابی الولید، وبعدہ ابوبکر بن خلاد.<sup>(۱)</sup>

یعنی ما بصره پہ داسی حال کنبی او موندلہ چہ خلقو بہ ونیل چہ بہ بصرہ کنبی د ابو الولید نہ زیات شوک عقلمند نشستہ. او دھغوی نہ پس ابوبکر بن خلاد دی ابن سعد یحییٰ فرمانی کان ثقہ حجة ثبتا.<sup>(۲)</sup>

ابن حبان یحییٰ دھغوی ذکرہ کتاب الثقات کنبی کړې دې او فرمائیږي ني دې وکان من عقلا الناس.<sup>(۳)</sup> ابن قانع یحییٰ فرمانی ثقہ مامون ثبت.<sup>(۴)</sup>

په ۲۲۷ هجری کنبی دھغوی انتقال او شو.<sup>(۵)</sup> رحمه الله رحمة واسعة.

⑤ شعبه دوی امیر المومنین فی الحدیث شعبه بن الحجاج عتکی بسطامی یحییٰ دی. ددوی حالات کتاب الايمان، باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویدہ په ذیل کنبی تیر شوي دي.<sup>(۶)</sup>

⑥ جامع بن شداد: دوی ابو صخره جامع بن شداد محاربی کوفی یحییٰ دی.<sup>(۷)</sup> دوی د صفوان محرز، طارق بن عبدالله محاربی، عبد الرحمن بن یزید نخعی، ابو بردہ بن ابی موسی او د عامر بن عبدالله بن الزبیر رضی و غیره نه روایت کوی ددوی نه روایت کونکو کنبی امام اعمش، مسعر بن کدام، شعبه، سفیان ثوری، عبد الرحمن بن عبدالله المسعودی او عمر بن ابی زانده رضی و غیره دی.<sup>(۸)</sup>

امام يحيى بن معين، امام ابوحاتم او امام نسائی رضی فرمائی ثقہ.<sup>(۹)</sup> یعقوب بن سفیان یحییٰ فرمائی ثقہ متقن.<sup>(۱۰)</sup>

امام عجلې یحییٰ فرمائی وهشیخ عال ثقہ.... من قدماء شیوخ سفیان، وکان شیخا عالا ثقہ ثبتا کوفیا.<sup>(۱۱)</sup>

(۱) تهذيب الكمال (ج ۳۰ ص ۲۳۱)۔

(۲) الطبقات الكبرى لابن سعد (ج ۷ ص ۳۰۰)۔

(۳) الثقات لابن حبان (ج ۷ ص ۵۷۱)۔

(۴) تهذيب التهذيب (ج ۱۱ ص ۴۷)۔

(۵) حواله بالا)۔

(۶) كشف الباری (ج ۱ ص ۶۷۸)۔

(۷) تهذيب الكمال (ج ۴ ص ۴۸۶)۔

(۸) د شیوخ او تلامذه تفصیل دپاره اوگوزی تهذيب الكمال (ج ۴ ص ۴۸۶ و ۴۸۷)، و تهذيب التهذيب (ج ۲ ص ۵۶)۔

(۹) تهذيب الكمال (ج ۴ ص ۴۸۷)۔

(۱۰) تهذيب التهذيب (ج ۲ ص ۵۶)۔

(۱۱) تهذيب التهذيب (ج ۲ ص ۵۶)، و تعليقات تهذيب الكمال (ج ۴ ص ۴۸۷)۔

ابن جبان رحمہ اللہ دھغوی ذکر پہ کتاب الثقات کنبی کړې دې <sup>(۱)</sup>

حافظ ذهبی رحمہ اللہ دھغوی تذکره کولو کنبی لیکي الامام، الحجة، ابو صغرة البخاري، احد علماء الکوفة <sup>(۲)</sup>

ددوی سن وفات بعض حضرات ۱۱۸ هج. بعض حضرات ۱۲۷ هج. او بعض حضرات ۱۲۸ هجری بیانوی <sup>(۳)</sup> رحمہ اللہ تعالیٰ رحمة واسعة.

① عامر بن عبدالله بن الزبير. دوی عامر بن عبدالله بن الزبير بن العوام قرشي اسدي مدني رحمہ اللہ دی ابو الحارث ددوی کنیت دې <sup>(۴)</sup>

دوی دخپل پلار حضرت عبدالله بن الزبير رحمہ اللہ علاوہ د حضرت انس. حضرت صالح بن خوات بن جبير، عمرو بن سليم زرقی، عوف بن الحارث بن الطفيل او دخپل ماما ابو بکر بن عبد الرحمن بن الحارث بن الهشام نه روایت کوی

ددوی نه روایت کونکو کنبی جامع بن شداد محاربي، دھغوی وروز عمر بن عبدالله بن الزبير، عمرو بن دينار، مالک بن انس، محمد بن عجلان، مصعب بن ثابت بن عبدالله بن الزبير او يحيى بن سعيد انصاري رحمہم اللہ غیره حضرات دی <sup>(۵)</sup>

امام احمد بن حنبل رحمہم اللہ فرماني ثقة من اوثق الناس <sup>(۶)</sup>

امام يحيى بن معين او امام نسائي رحمہم اللہ فرماني ثقة <sup>(۷)</sup>

امام ابو حاتم رحمہم اللہ فرماني ثقة صالح <sup>(۸)</sup>

امام عجلي رحمہم اللہ فرماني مدني تابعي ثقة <sup>(۹)</sup>

حضرت ابن سعد رحمہم اللہ فرماني كان عابدا فاضلا، وكان ثقة مأمونا، وله احاديث يسيرة <sup>(۱۰)</sup>

خليلي رحمہم اللہ فرماني احاديثه كلها يثبت بها <sup>(۱۱)</sup>

(۱) تهذيب التهذيب (ج ۲ ص ۵۷)۔

(۲) سير اعلام النبلاء (ج ۵ ص ۲۰۵)۔

(۳) اوگوري: سير اعلام النبلاء (ج ۵ ص ۲۰۶)، وتهذيب التهذيب (ج ۲ ص ۵۶ و ۵۷)، وتهذيب الكمال (ج ۴ ص ۸۷ و ۸۸)۔

(۴) تهذيب الكمال (ج ۱۴ ص ۵۷)۔

(۵) دشيخ واولامذه تفصيل دپاره اوگوري تهذيب الكمال (ج ۱۴ ص ۵۷ و ۵۸)، وتهذيب التهذيب (ج ۵ ص ۷۴)۔

(۶) تهذيب الكمال (ج ۱۴ ص ۵۸)۔

(۷) حواله بالا)۔

(۸) تهذيب التهذيب (ج ۵ ص ۷۴)۔

(۹) حواله بالا)۔

(۱۰) حواله بالا)۔

(۱۱) حواله بالا)۔

امام نووی رحمہ اللہ فرمائی: «كان عابداً فاضلاً مجبلاً على توثيقه وجلالته»<sup>(۱)</sup>

ابن حبان رحمہ اللہ دھغوی ذکریہ کتاب الثقات کنبی کړې دې اولیکلې نې دې کان عالماً فاضلاً<sup>(۲)</sup>

حافظ ذھبی رحمہ اللہ فرمائی: «مجرباً على ثقته»<sup>(۳)</sup>

حافظ ذھبی رحمہ اللہ دھغوی دوفات قابل رشک واقعہ لیکلې ده چه عین د وفات په وخت د

مانیام اذان آواز واوریدې شونو هغوی اوونیل چه ما دلاس نه اونیسی او اوچت می کړی او

جما ت ته می یوځنی ویسی. خلقو اوونیل چه تاسو خوبیمار یی وی فرمانیل اسماع دای الله

فلا احمیه؟ چه زه دالله تعالی طرف ته رابلونکې آواز واورم او لیبک اونه وایم؟ نو خلقو هغوی

ته سهارا ورکړه او د مانیام په جماعت کنبی شریک شو. لایو رکعت یی ادا کړې وو چه روح

نې دقفس عنصری نه پرواز اوکړه<sup>(۴)</sup>

دعبادت او د دعا داسې شوق وو چه هوش به یی نه پاتې کیدل او بعض وختونه دماسختن نه

واخله تر سحر پورې به دعا کنبی مشغول وو<sup>(۵)</sup>

په ۱۲۱ هجری کنبی دھغوی انتقال اوشو<sup>(۶)</sup> رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑤ عبدالله بن الزبير رحمہ اللہ: دوی مشهور صحابی. امیر المومنین عبدالله بن الزبير بن العوام بن

خويلد بن اسد القرشي الاسدي المدني رحمہ اللہ دی. ابوبکر دھغوی کنیت دې او بعض حضراتو

کنیت ابوخیب خولی دې<sup>(۷)</sup>

حضرت عبدالله بن الزبير ته الله تعالی ډیر خصوصیات او فضائل ورکړي وو. دھغوی پلار

حضرت زبير بن العوام دی، چه په د عشره مبشره کنبی وو او ورسره د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د حواری په

نوم معروف وو، دھغوی والده حضرت اسماء رضی اللہ تعالیٰ عنہا ذات النطاقین بنت ابی بکر الصديق رضی اللہ تعالیٰ عنہ

ده، دھغوی نیا حضرت صفیه بنت عبدالمطلب رضی اللہ تعالیٰ عنہا ده، چه د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم حقیقی ترور وه،

حضرت خدیجه رضی اللہ تعالیٰ عنہا دھغوی دپلار ترور وه، دھغوی ترور ام المومنین حضرت عائشه رضی اللہ تعالیٰ عنہا ده<sup>(۸)</sup>

د حضرت عبدالله بن الزبير رضی اللہ تعالیٰ عنہ ولادت دهجرت نه پس اوشو. بعضو په ۲ هجری کنبی ولادت

خودلې دې، او حافظ ابن حجر رحمہ اللہ ۱ هجری ته ترجیح ورکړې ده<sup>(۹)</sup>

هغوی ته د اول مولودو فی الاسلام بعد الهجرة کیدو شرف حاصل دې، دھغوی ولادت اهل اسلام

(۱) تهذيب الاسماء واللغات (ج ۱ ص ۲۵۶)۔

(۲) الثقات لابن حبان (ج ۵ ص ۱۸۶)۔

(۳) سير اعلام النبلاء (ج ۵ ص ۲۲۰)۔

(۴) حواله بالا۔

(۵) حواله بالا۔

(۶) الثقات لابن حبان (ج ۵ ص ۱۸۷)۔

(۷) تهذيب الكمال (ج ۱۴ ص ۵۰۸-۵۰۹)۔

(۸) اوگوزي تهذيب الاسماء واللغات للنووي (ج ۱ ص ۲۶۶)۔

(۹) اوگوزي تهذيب التهذيب (ج ۵ ص ۲۱۳ و ۲۱۴)، والاصابة (ج ۲ ص ۳۰۹)۔

دپاره د ډیر خوشالی سبب او گرځیدو، د دې وجه دا وه چه یهودو دا مشهوره کړې وه چه مونږه دې مهاجرینو باندې جادو کړې دې، ځکه ددوی په کورونو کښې به ولادت نه کیږي. نوچه کله دوی پیدا شول نو د یهودو په تردید او ذلت باندې مسلمانان طبعاً خوشاله شول (۱)

کله چه دوی پیداشول نو د نبی کریم ﷺ په خدمت کښې راوړلې شول. نبی ﷺ کهجوره اوچوپله او ددې کهجوری نه یې تحنیک اوکړو، نو دتولو نه اول څیز چه دهغوی په خیته کښې لاړو هغه د نبی کریم ﷺ لعاب مبارک وو (۲)

د نبی کریم ﷺ د وصال په وخت دهغوی عمر اته یا نهه کاله وو، کله چه دوی د اوه کاله عمرته اورسیدل نو دخپل پلار په اشاره باندې د نبی کریم ﷺ په لاس بیعت دپاره حاضر شول. نبی ﷺ چه هغوی په راتلو اوکتل نو مسکې شو او بیا یې بیعت او فرمانيه (۳)

الله ج، څنگه چه هغوی ته نسبې شرافت ورکړې وو هم داسې ذاتی قابلیت او صلاحیت یې هم ورکړې وو. ډیر بهادر وو، دلسو کالو په عمر کښې خپل پلار سره ډیرموک په جنگ کښې شریک شو او داس سورلی یې اوکړه (۴)

یو ځله حضرت عبدالله بن الزبیر د نبی کریم ﷺ خدمت ته لاړو. نبی کریم ﷺ هغه وخت حجامت لگولو، د فراغت نه پس نبی ﷺ او فرمائیل اې عبدالله دا وینه یوسه او داسې خاني کښې واچوه چه تا څوک اونه وینی، کله چه دوی هلته نه روان شول نو هغه وینه یې اوڅکله، په واپسې باندې نبی ﷺ پوښتنه اوکړه چه وینې سره دې څه اوکړو؟ عرض یې اوکړو چه ماته ډیر پټ خاني معلوم وو، هلته مې پټه کړه، نبی ﷺ او فرمائیل شاید چه تا هغه وینه اوڅکله؟ عرض یې اوکړو چه آو نبی ﷺ او فرمائیل ولم شریعت الدر؟ ویل للناس منك، وویل لك من الناس. تا دا وینه ولې اوڅکله؟ اوس به ستا دطرفه خلقو ته تکلیف رسی او دخلقو دطرف نه به تاته تکلیف رسی

موسی تبوذکی راوی حدیث نقل کوی چه ما دا حدیث ابو عاصم ته واورولونو هغوی او فرمائیل چه دخلقو خیال دادې چه په هغوی کښې کوم ډیر زیات قوت وو هغه هم ددې وینې د وجې نه وو (۵)

د حضرت عبدالله بن سعد بن ابی سرح ﷺ په ماتحتی کښې دافریقې جهاد کښې شریک شول. په یو موقع کښې دمسلمانانو شل زره لښکر مقابله د یو لکه شل زره کافرانو سره وو، حضرت عبدالله بن الزبیر په دې موقع باندې د بې مثال بهادری او دنهايت هوښیاری نه کار واخستو. او ددشمن په فوج بالکل په مینځ کښې یې حمله اوکړه او په لږ وخت کښې د کفارو د سردار سر پخپل نیزې باندې واپس راوړلو، نورو مسلمانانو په دې موقع ډیره سخته او په

(۱) سیر اعلام النبلاء (ج ۳ ص ۳۶۵)، والاصابه (ج ۲ ص ۳۰۹)۔

(۲) تهذیب الاسماء واللفات (ج ۱ ص ۲۶۶)۔

(۳) سیر اعلام النبلاء (ج ۳ ص ۳۶۴ و ۳۶۵)۔

(۴) صحیح البخاری (ج ۲ ص ۵۶۶) کتاب المغازی، باب قتل ابی جهل، رقم (۳۹۷۵)۔

(۵) سیر اعلام النبلاء (ج ۳ ص ۳۶۶)، والاصابه (ج ۲ ص ۳۱۰)۔

یو خلی حمله اوکړه نو دکفارو لښکر ایساریاتي نه شو او اوتختیدو (۱)  
 د واقعہ جمل په موقع باندې دحضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سره شریک شول او داسې بهادري سره یې  
 جنگ اوکړو چه د خلونیت نه زیات زخمونه پري راغلل (۲)  
 حضرت عبدالله بن الزبیر رضی اللہ عنہ دعبادت خاص ذوق لرلو، حضرت عمرو بن دینار رضی اللہ عنہ به فرمائیل  
 مارایت مصلیا قظ احسن صلاحاً من عبدالله بن الزبیر (۳)

ابن ابی ملیکہ رضی اللہ عنہ فرمائی چه ماته حضرت عمر بن عبدالعزيز رضی اللہ عنہ او فرمائیل ان فی قلبک من  
 ابن الزبیر نو ما ددې خدشي دازالې په طور اوونیل لورایتہ مارایت مناجیا ولا مصلیا مثله (۴)  
 یعنی که تا هغوی لیدلې وې - یوه شوي به وې چه دهغوی نه زیات څوک مناجات کونکي  
 او مونځ کونکې نشته.

حضرت ابن الزبیر رضی اللہ عنہ به اوه اوه ورځې صوم وصال کولو. بیا هم دتولو نه مضبوط وو (۵)  
 امام مجاهد رضی اللہ عنہ فرمائی چه کله به حضرت عبدالله بن الزبیر مونځ ته اودیدو نو داسي به  
 ښکاریدو گویا چه هغوی پورگي دي (۶)

حضرت عبدالله بن الزبیر رضی اللہ عنہ خپلې شپې داسې تقسیم کړې وې چه یوه شپه ترسحر پورې به  
 ئي صرف دقیام په حالت کښې عبادت کولو. یوه شپه صرف درکوع په حالت کښې او یوه  
 شپه به صرف دسجدي په حالت کښې به عبادت کښې مصروف وو (۷)

وراندي د باب لیلم العلم الشاهد الغائب دلندي حضرت ابوشریح رضی اللہ عنہ عمرو بن سعید ته چه  
 کوم نصیحت کړې وو دهغې په ذیل کښې دحضرت عبدالله بن الزبیر بعض حالات راغلل.  
 هغه هم ملاحظه اوکړې شی.

حضرت عبدالله بن الزبیر رضی اللہ عنہ دیزید دخلافت په اوانل کښې دمدینې منورې نه مکي مکرمې  
 طرف ته راغلی وو. هم دلته دهغوی سره دجنگونو سلسله جاری وه، تردې چه په ۲۴ هجري  
 کښې دیزید انتقال اوشو اوس دحضرت عبدالله بن الزبیر رضی اللہ عنہ په لاس خلقو بیعت اوکړو،  
 نودشام لړۍ علاقې نه بغیر باقی تولو ملکونو کښې دحضرت عبدالله بن الزبیر رضی اللہ عنہ خلافت  
 قائم شو

دتولو نه مخکښې مروان بن الحکم بغاوت اوکړو او دشام په علاقہ باندې ئي قبضه اوکړه  
 اویا په مصر باندې قابض شو. دې نه پس دمروان انتقال اوشو او عبدالملک بن مروان مشر

(۱) سیر اعلام النبلاء (ج ۳ ص ۳۷۱). وتهذیب الاسماء واللغات (ج ۱ ص ۲۶۶)۔

(۲) سیر اعلام النبلاء (ج ۳ ص ۳۷۱)۔

(۳) سیر اعلام النبلاء (ج ۳ ص ۳۶۷)۔

(۴) حواله بالا۔

(۵) سیر اعلام النبلاء (ج ۳ ص ۳۶۸)۔

(۶) حواله بالا۔

(۷) سیر اعلام النبلاء (ج ۳ ص ۳۶۹)۔



شو اوبیش قدمی بی اوکره. حتی چه حجاج بن یوسف دمکی مکرمی شدید محاصره اوکره. په بیت الله شریف باندې نی دمنجنیق په ذریعه حمله اوکره. په دغه موقع باندې حضرت عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه په ډیره بې جگری سره او جنگیدو. حتی چه په ۱۷ جمادی الاولی ۷۳ هجری کښې شهید شو <sup>(۱)</sup>، و الحادیث فوشجون.

حضرت عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه دنی کرم رضی الله عنه نه علاوه دخپل پلار حضرت زبیر بن العوام. سفیان بن ابی زهیر. حضرت عثمان بن عفان. حضرت علی بن ابی طالب. حضرت عمر بن الخطاب. دخپل نیکه حضرت ابوبکر الصديق اودخپلي ترور حضرت عائشه رضی الله عنها نه روایت کوی ددوی نه روایت کونکو کښې ثابت بنانی. ابوالشعشاء جابر بن زید. ابو ذبیان خلیفه بن کعب تمیمی. عامر بن عبدالله بن الزبیر. عباد بن عبدالله بن الزبیر. عامر بن شراحیل شعبی. عروة بن الزبیر. عمرو بن دینار. ابوالزبیر مکی. ابواسحاق سبیعی. هشام بن عروة او فاطمة بنت المنذر بن الزبیر رضی الله عنه غیره ډیر حضرات دی. <sup>(۲)</sup>

د حضرت عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه نه تقریبا درې دیرش حدیثونه مروی دی. په دي کښې متفق علیه صرف یو حدیث دی. بله دا چه امام بخاری رحمته الله علیه په شپږ حدیثونو کښې او امام مسلم رحمته الله علیه په دوه حدیثونو کښې متفرّد دی. <sup>(۳)</sup>

حضرت عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه په عبادله اریعه کښې یو دی. د عبادله اریعه تفصیل مونږ د هده الوی دخلورم حدیث دلاندي د حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه په حالاتو کښې ذکر کړی دی. <sup>(۴)</sup> رضی الله تعالی عنه وارضاه

⑤ حضرت زبیر بن العوام رضی الله عنه: دوی حواری رسول الله صلی الله علیه و آله حضرت زبیر بن العوام بن خویلد بن اسد بن عبد العزی بن قصی قرشی اسدی مدنی رضی الله عنه دی. ابوعبدالله ددوی کنیت دی. <sup>(۱)</sup> حضرت زبیر رضی الله عنه دنی کرم رضی الله عنه د ترور حضرت صفیه رضی الله عنها خوی دی. <sup>(۲)</sup> د حضرت خدیجه رضی الله عنها وراره دی. <sup>(۳)</sup> حضرت زبیر رضی الله عنه بالکل دابتداء نه مشرف باسلام شوي وو. بلکه هغوی خلورم یا پنځم کس وو. <sup>(۴)</sup>

(۱) د تفصیل دپاره اوگوری الکامل لابن الانیر (ج ۳ ص ۲۵۹..... ۳۵۰). وتهذيب الاسماء واللغات (ج ۱ ص ۲۶۷). والاصابة (ج ۲ ص ۳۱۱).

(۲) د شیوخ اوتلامذه دتفصیل دپاره اوگوری تهذيب الکمال (ج ۱۴ ص ۵۰۹-۵۱۰). وسیر اعلام النبلاء (ج ۱ ص ۳۶۴).

(۳) اوگوری سیر اعلام النبلاء (ج ۳ ص ۴۶۳). وخلاصة الخزرجی (ص ۱۹۷).

(۴) اوگوری کشف الباری (ج ۱ ص ۴۳۶).

(۵) تهذيب الکمال (ج ۹ ص ۳۱۹ و ۳۲۰).

(۶) تهذيب الاسماء واللغات (ج ۱ ص ۱۹۴).

(۷) زوجته خدیجه بنت خویلد عتی قاله الزبیر رضی الله عنه. انظر تهذيب الکمال (ج ۹ ص ۳۲۵).

(۸) تهذيب الاسماء واللغات (ج ۱ ص ۱۹۴).

دنبی کریم ﷺ د دفاع دپاره دتولو نه اول توره راویستونکې هم دوی وو. یو ځل دا افواہ اوچته شوه چه نبی کریم ﷺ دشمنانو گرفتار کړو. حضرت زبیر رضی اللہ عنہ فوراً توره راوویستله اوهم په دې حال کښې اووتو او په تلاش تلاش کښې نبی کریم ﷺ ته اورسیدو، نبی ﷺ چه کله دوی په دې حال کښې اولیدل نود وجې یې تپوس اوکړو. هغوی ټول صورتحال بیان کړو. نبی کریم ﷺ د هغوی اودهغوی دتورې دپاره دعاو فرمائیلله، هغه وخت ددوی عمر صرف دولس کاله وو (۱).

حضرت زبیر رضی اللہ عنہ ته اسلام راوړلونه پس ډیر تکالیف اورسیدل، دهغوی تره به دهغوی نه پور راتاو کړو او رازوړند به یې کړو اویا د لاندې نه به یې اور بل کړو او دهغې لوگې به ورکولو، لیکن حضرت زبیر رضی اللہ عنہ چه دعزم نه پوخ وو، دا به یې ونیل (لاکله اهدا) (۲).

هم داشان حضرت زبیر رضی اللہ عنہ هغه دشپږو اصحاب شوری نه وو چه دهغوی نه یوکس حضرت عمر رضی اللہ عنہ د خلافت دپاره منتخب کړې وو او فرمائیلې وو چه داهغه حضرات دی چه دچا نه نبی کریم ﷺ تر آخر وخت پورې راضی وو (۳).

حضرت زبیر رضی اللہ عنہ دجشې طرف ته دواړه هجرتونه کړی دی. لیکن هلته ډیر وخت ایسار نشو. بیا مدینې طرف ته یې هجرت اوکړو (۴).

په مکه مکرمه کښې نبی کریم ﷺ دوی او حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ پخپل مینځ کښې ورونه جوړ کړې وو (۵). او چه کله مدینې منورې ته هجرت یې اوکړو نو هلته دحضرت سلمه بن سلامه رضی اللہ عنہ سره یې د مواخات رشته قائمه کړه (۶).

دحضرت زبیر رضی اللہ عنہ فدائی کارونو کتلوپه وجه نبی کریم ﷺ فرمائیلې وو فداک لې اواو (۷). نبی ﷺ هم دغه شان دحضرت سعد بن وقاص رضی اللہ عنہ په حق کښې هم ارشاد فرمائیلې وو (۸).

نبی کریم ﷺ دبنی قریظه خبر راوړلو په سلسله کښې تپوس کړې وو من یا تینا یغیر القوم؟ نبی ﷺ هم دا شان درې ځله تپوس اوکړو، درې واړه ځله حضرت زبیر رضی اللہ عنہ خپل نوم پیش کړو، نبی ﷺ خوشاله شو او وي فرمائیل ان لکل بنی حواریا وحواری الذین (۹).

(۱) سیر اعلام النبلاء (ج ۱ ص ۴۱)۔

(۲) تهذیب الکمال (ج ۹ ص ۳۲۱)۔

(۳) تهذیب الاسماء واللغات (ج ۱ ص ۱۹۴)۔

(۴) الطبقات الکبری لابن سعد (ج ۳ ص ۱۰۲)۔

(۵) انظر الطبقات (ج ۳ ص ۱۰۲). وقيل: أخى بينه وبين طلحة. كما فى الطبقات۔

(۶) تهذیب الاسماء (ج ۱ ص ۱۹۴). وقيل: أخى بينه وبين كعب بن مالك. انظر الطبقات (ج ۳ ص ۱۰۲)۔

(۷) صحيح البخارى (ج ۱ ص ۵۲۷) كتاب فضائل اصحاب النبى ﷺ. باب مناقب الزبير بن العوام رضی اللہ عنہ رقم (۳۷۲۰)۔

(۸) اوگورې صحيح البخارى (ج ۱ ص ۵۲۷) كتاب فضائل اصحاب النبى ﷺ. باب مناقب سعد بن ابى وقاص الزهرى رضی اللہ عنہ رقم (۳۷۲۵)۔

(۹) سنن ابن ماجه، المقدمة، باب فضائل اصحاب رسول الله ﷺ، فضل الزبير رضی اللہ عنہ رقم (۱۲۲)۔

حضرت عثمان رضی اللہ عنہ ته خلقو عرض اوکرو چه تاسو حضرت زبیر خیل خلیفه جوہ کرئ نو حضرت عثمان رضی اللہ عنہ او فرمائیل اما والذی نفس یدہ، انه لغیرہم ما علمت، وان کان لاہمہم الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم، یعنی پہ ہفہ ذات قسم: چه دچا پہ قبضہ کنبی زما خان دی، زما دعلم مطابق ہفہ ددی تولو نہ افضل دی او ہفہ داللہ د رسول صلی اللہ علیہ وسلم پہ نزد دتولو نہ محبوب وو حضرت زبیر رضی اللہ عنہ د بدر او احد سرہ سرہ د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم تولو غزواتو کنبی شریک وو، پہ غزواتو کنبی بہ داسی بہادری سرہ جنگیدو چه دہغوی دجسم یو حصہ ہم د زخم نہ خالی نہ وہ <sup>(۱)</sup> حضرت حسان رضی اللہ عنہ د حضرت زبیر رضی اللہ عنہ پہ تعریف کنبی فرمائی:

فکم کرہۃ ذب الہدیہ ہسیفہ عن المصطفیٰ واللہ یعطی فیجزل

فما مثله فیہم ولا کان قبلہ ولیس یكون الدھر مادام ینہل

ثناؤک غیر من فعال معاشر وفعلک یا ابن الہاشیۃ افضل <sup>(۲)</sup>

خومرہ اذیتونہ دی چه زبیر دخیلی تورې پہ ذریعہ د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نہ لرې کرل. اللہ تعالیٰ بہ ددی صلہ ورکوی او بنہ بہ ورکوی، ددوی پہ شان نہ پہ دی خلقو کنبی شتہ اونہ دہغوی پہ وړاندې خلقو کنبی وواو دا زمانہ بہ تیریری لیکن خوک بہ دہغوی پہ شان نہ وی، ددیو خلقو دعملی کارونو پہ مقابلہ کنبی ستا دژبی تعریف بہتر دی او ای ابن الہاشمیہ ستاسو عملی کار خو دتولو نہ افضل دی.

دحضرت زبیر رضی اللہ عنہ نہ باوجود د طول صحبت نہ زیات حدیثونہ مروی نہ دی. دحضرت عبداللہ بن الزبیر رضی اللہ عنہ نہ چه کله ددی متعلق تپوس اوکړې شو نو وې فرمائیل:

یا بنی، کانت عندی امک، وعند رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم خالتک عائشۃ، وینی وینہ من القراۃ والرحم ما قد علمت، وعقی امر حبیبۃ بنت اسد جدتہ، وعمتہ امی، وامہ آمنۃ بنت وہب بن عبد مناف، وجدک ہالۃ بنت اہیب بن عبد مناف، وزوجتہ خدیجۃ بنت خویلد عقی، ولقد نلت من صحابۃ افضل ما نال احد، ولکنی سمعته

یقول: من قال علی ما لم اقل تبوا مقعدہ من النار فلا اصحاب ان احدث عنہ <sup>(۳)</sup>

یعنی ہغوی او فرمائیل چه ای زما خویہ ما سرہ ستا مور وہ، او دنبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سرہ ستا ترور عائشہ وہ او ماتہ د نبی صلی اللہ علیہ وسلم سرہ چه کومہ قرابت او رشتہ داری دہ ہفہ تاتہ معلومہ دہ، زما ترور ام حبیبہ بنت اسد دہغوی نیا دہ، دہغوی ترور زما مور دہ، دہغوی مور آمنہ بنت وہب بن عبد مناف دہ او زما نیا ہالہ بنت اہیب بن عبد مناف دہ، دہغوی بی بی خدیجہ بنت خویلد زما ترور دہ، دہغوی پہ اصحابو کنبی چا چه دہغوی نہ خہ حاصل کرل ما دتولو نہ

<sup>(۱)</sup> صحیح البخاری (ج ۱ ص ۵۲۷). کتاب فضائل اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم. باب مناقب الزبیر بن العوام رضی اللہ عنہ.

رقم (۳۷۱۷).

<sup>(۲)</sup> سیر اعلام النبلاء (ج ۱ ص ۵۲). وتہذیب الاسماء (ج ۱ ص ۱۹۴).

<sup>(۳)</sup> تہذیب الکمال (ج ۹ ص ۳۲۲).

<sup>(۴)</sup> تہذیب الکمال (ج ۹ ص ۳۲۵ و ۳۲۶).

بہتر حاصل کرل، لیکن ما دنی کریم ﷺ نہ اوریدلې دې فرمانی دکوم کس چه په ما باندې داسې خبره جوړه کړې چه ما نوی ونیلې نو هغه دي خپل تېکانه جهنم کښي جوړ کړی خکه زه دا نه غواړم چه ده ننی کریم ﷺ نه زیات حدیثونه بیان کړم دحضرت زبیر رضی الله عنه تقریبا اته دیرش حدیثونه مروی دی، په هغې کښې متفق علیه دوه دی. او اوه احادیثو کښې امام بخاری رحمه الله متفرد دی (۱)

حضرت زبیر رضی الله عنه د جمل په واقعه کښې د حضرت عائشې رضی الله عنها د طرفه شریک شوې وو، لیکن حضرت علی رضی الله عنه هغوی ته یو حدیث یاد کړو، چه په دې باندې هغوی هلته واپس شول، په لاره کښې عمرو بن جرموز نومې بدبخت او دهغې ملگرو حضرت زبیر رضی الله عنه شهید کړل (۲) دا سن ۳۶ هجری واقعه ده (۳)

دقتل نه پس ابن جرموز په دې خیال حضرت علی رضی الله عنه ته راغلو چه هغوی به ددې کارنامې نه خوشاله شی، لیکن حضرت علی رضی الله عنه او فرمائیل لیدل قاتل الزبیر الناری (۴)

ددې نه پس ابن جرموز ته سکون ملاو نه شو، تردې چه دحضرت عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه په دور خلافت کښې دې دهغوی گورنر مصعب بن الزبیر ته راغلو او دخپل خان گرفتاری یې پیش کړل او وې ونیل چه ما نه قصاص واخله، مصعب حضرت عبدالله بن الزبیر ته اولیکل، هغوی خواب ورکړو چه زه د بنو تمیم یو اعرابی نه د زبیر قصاص څنگه واخلم؟ هرگز نه، بلکه د هغوی دځپلو د تسمو برابر هم هغه نه گنم، دا فوراً پریگده (۵)

نو دې پریخودې شو، دې د هلته نه یو اوچت محل ته لاړو او خود کشی یې اوکړه ونیلې شی چه هغه په دې قتل باندې ډیر پریشان وو، ولې چه هغه ته به ویرونکي خوبونه راتلل (۶)

حضرت زبیر دنی کریم ﷺ نه روایت کوی، او دهغوی نه روایت کونکو کښې حضرت عبدالله بن الزبیر، مالک بن اوس بن الحذثان، عبدالله بن عامر، حضرت حسن بصری، مسلم بن جندب، میمون بن مهران، نافع بن حبرین، مطعم، ابو حروالمازنی رحمهم الله وغیره دی (۷)

(۱) سیر اعلام النبلاء (ج ۱ ص ۶۷) وخلاصة الغزرجی (ص ۱۲۱)۔

(۲) عن ابی جروالمازنی قال: شهدت علیا والزبیر حین تواقفا، فقال له علی: یا زبیر، انشدک الله اسمعت رسول الله ﷺ یقول: انک تقاتل علیا وانت ظالم له؟ قال: نعم، ولم اذکر ذلک الا فی موقفی هذا، ثم انصرف. رواه ابو یعلی، انظر المطالب العالیة (ج ۴ ص ۳۰۳)، بقیة کتاب الفتن، باب وقعة الجمل، رقم (۴۴۷۶)

(۳) اوگوری: سیر اعلام النبلاء (ج ۱ ص ۶۱۰)، وتهذیب الکمال (ج ۹ ص ۳۲۶ و ۳۲۷)۔

(۴) سیر اعلام النبلاء (ج ۱ ص ۶۴)۔

(۵) تهذیب الکمال (ج ۹ ص ۳۲۸)۔

(۶) سیر اعلام النبلاء (ج ۱ ص ۶۴)۔

(۷) حواله بالا، وتهذیب الکمال (ج ۹ ص ۳۲۸ و ۳۲۹)۔

(۸) اوگوری: تهذیب الکمال (ج ۹ ص ۳۲۰)۔

حضرت زبیر رضی اللہ عنہ پہ جمادی الاولیٰ یا پہ رجب ۳۶ ہجری کنبی شہید شول (۱)

رضی اللہ تعالیٰ عنہ وارضاه

اسنادی لطائف پہ دے سند کنبی دوه لطائف دی  
 بودا چہ پہ دے سند کنبی دوه تابعی دی. جامع بن شداد محاربی او عامر بن عبداللہ الزبیر او  
 دوه صحابیان دی حضرت عبداللہ بن الزبیر او حضرت زبیر بن العوام رضی اللہ عنہما  
 دا سند اگرچہ سداسی دی، یعنی تر نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم پورے شپک واسطی دی لیکن معنی  
 رباعی دی، ولے چہ دوه تابعی ہم دیوے طبقے کیدلوپہ وجہ گویا یو واسطہ ده. ہم دغه شان  
 دوه صحابہ دیوے طبقے کیدلوپہ وجہ یو واسطہ ده. واللہ اعلم.  
 دومہ لطیفہ دا ده چہ پہ دے کنبی د روایۃ الایمان عن الایمان بخصوص روایۃ الاب عن الجد خصوصیت  
 دی (۲)

**قوله: قال: قلت للزبير: اني لا اسمعك تحدث عن رسول الله ﷺ كما يحدث**

**فلان وفلان:** حضرت عبداللہ بن الزبیر رضی اللہ عنہ فرمائی چہ ما خیل بلار حضرت زبیر تہ  
 عرض اوکرو چہ زہ تاسو تہ دینی کریم صلی اللہ علیہ وسلم تہ روایت کونکے نہ اوورم. څنگہ چہ فلان فلان  
 صحابی د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم تہ کثرت سرہ روایت کوی  
 د سنن ابن ماجہ او مسند احمد پہ روایت کنبی د حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ نوم تصریح  
 ہم موجود دلا، یعنی څنگہ چہ حضرت ابن مسعود او فلان فلان حضرات روایت کوی داسی  
 تاسو ہم کثرت سرہ روایت ولے نہ کوی؟

**قوله: قال: اما اني لم افارقه: وي فرمائيل، واؤره. زه دني ﷺ نه جدا نه وم**  
 مطلب دا دے چہ د روایت تہ بیانولو منشا دا تہ ده چہ ما تہ دینی کریم صلی اللہ علیہ وسلم پہ صحبت کنبی  
 کثرت سرہ اوسیدلو موقع ملاو نشو. ما د نبی صلی اللہ علیہ وسلم تہ حدیثونہ نہ دی اوریدلی، بلکہ زہ خود  
 نبی صلی اللہ علیہ وسلم دیو ارشاد دخوف د وجہ تہ احتیاطا حدیث تہ بیانوم او هغه دینی صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد دے  
 من کذب علی فلیتوا مقعدا من النار.

معلومہ شوہ چہ حضرت زبیر رضی اللہ عنہ او دهغوی پہ شان نور صحابہ د احتیاط د وجہ تہ بہ حدیث  
 نہ بیانول. هغوی تہ دا خیال وو چہ چر تہ پہ نقل کنبی کمے بیشی اونہ شی  
 او کومو حضراتو صحابہ کرامو چہ حدیثونہ بیان کری دی یا خو هغوی تہ پہ خپل خان باندی  
 وثوق او یقین وو چہ څہ ہم هغوی بیانی پورا پورا بغیر دڅہ کمے زیاتی نہ بیانی او یا یی

(۱) اوگوری: تهذيب الكمال (ج ۹ ص ۳۲۹). وسیر اعلام النبلاء (ج ۱ ص ۶۴).

(۲) اوگوری: فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۰).

(۳) سنن ابن ماجہ، المقدمة، باب التغلیظ فی تعدد الکذب علی رسول الله ﷺ، رقم (۳۶)، ومسند احمد (ج

۱ ص ۱۶۵) مسند الزبیر بن العوام رضی اللہ عنہ.

ځکه بیانولو چه دهغوی عمرو نه طویل شول، دهغوی نه سوالات اوکړې شول او هغوی ته مجبورا د جواب نوبت راغې (۱) والله اعلم.

بیا چه حضرت زبیر رضی الله عنه دلته اوفرمانیل اما ان لم افارقه د ابن ماجه او مسند احمد په روایت کښې ددې نه پس مندا سلیت هم مذکور دې (۲) ددې ظاهري مطلب خو دا جوړېږي چه کله نه ما اسلام راوړې دې د هغې وخت نه کله هم دنی رضی الله عنه نه جدا شوې نه یم، لیکن دا ظاهري مطلب مقصود نه دې، ولې چه حضرت زبیر رضی الله عنه د حبشي طرف ته هجرتونه کړي وو، هم دغه شان کله چه نبی کریم صلی الله علیه و آله د مکې مکرمې نه هجرت اوکړو او مدینې منورې ته تشریف وپورې نو هغه وخت هم حضرت زبیر رضی الله عنه نبی صلی الله علیه و آله سره نه وو لهدا ددې واضح مطلب دا دې چه ما ته په عام احوالو کښې دنی کریم صلی الله علیه و آله صحبت نصیب شوې دې، زه دنی رضی الله عنه نه جدانه یم پاتې شوې (۳)

**قوله: ولكن سمعته يقول: من كذب على فليتبوا مقعده من النار:** البته ما د نبی صلی الله علیه و آله نه اوریدلی دی، نبی صلی الله علیه و آله فرمائیلى دی چه کوم سړي په ما باندې دروغ وائي هغه ته پکار دې چه په جهنم کښې خپله تېهکانه جوړه کړي.

دبخاري شریف دا روایت د ابوالولید عن شعبه د طریق نه مروی دې، چه په دې کښې د من کذب علی سره د متعددا قید نه دې، هم دا شان دا روایت اسماعیلی د غندار عن شعبه د طریق نه هم نقل کړې دې، چه په هغې کښې دا قید نه دې (۴)

نیز زبیر بن بکار په خپل (کتاب النسب) کښې خپل طریق سره چه کوم روایت نقل کړې دې په هغې کښې هم دا قید موجود نه دې (۵) هم دا شان امام دارمی رحمته الله علیه هم یو دوه طریقو سره دا روایت نقل کړې دې، چه دهغې الفاظ دا دی من حدث عني كذا په دې کښې هم د تعدد قید موجود نه دې (۶)

هر کله چې ددې روایاتو په مقابله کښې ابن ماجه د غندار عن شعبه د طریق نه روایت نقل کړې دې، چه په هغې کښې د متعددا اضافه هم شته (۷) نیز اسماعیلی د معاذ عن شعبه د طریق نه حدیث ذکر کړې دې، په هغې کښې هم دا قید موجود دې (۸)

(۱) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۱)۔

(۲) مسند احمد (ج ۱ ص ۱۶۵)، وسن ابن ماجه، المقدمة، باب التغليظ في تعدد الكذب على رسول الله

صلی الله علیه و آله، رقم (۳۶)۔

(۳) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۰)، وعمدة القاری (ج ۲ ص ۱۵۱)۔

(۴) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۰)۔

(۵) حواله بالا)۔

(۶) سنن الدارمی (ج ۱ ص ۸۸) المقدمة، باب اتقاء الحديث عن النبي صلی الله علیه و آله، والتثبت فيه، رقم (۲۳۳)۔

(۷) سنن ابن ماجه، المقدمة، باب التغليظ في تعدد الكذب على رسول الله صلی الله علیه و آله، رقم (۳۶)۔

(۸) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۱)۔

حاصل دا دې چه په اکثر طرق او روایاتو کېنې د تعدد قید نشته. او په بعضې طرق کېنې دا قید موجود دي

ایا د کذب په تعریف کېنې د عمد قید ملحوظ دي؟ په دې خبره کېنې اختلاف شوې دي چه په کذب کېنې د عمد ا قید لازمی دي. یا دا چه کذب عام دي که عمد او یا عمدانه وی؟

صحيح او مختار قول د اهل سنت دي چه کذب: الاخبار بالشیء علی خلاف ما هو علیه سواء کان عبدا او عطا ته وانی. او حضرت زبیر رضی الله عنه ددې روایت په اکثر طرق کېنې د عمد اضافه نشته (۱) د حدیث شریف اطلاق خو عامد او خاطی او ساهی او ناسی ټولوته شامل دي. البته په دې

باندې اجماع ده چه د عامد نه علاوه باقی خلقو باندې گناه نشته (۲) دلته سوال پیدا کیږي چه که د خطا او نسیان په حالت کېنې گناه نه وی نوییا حضرت زبیر رضی الله عنه ته د مذکوره وعید خوف ولې وو؟

ددې جواب دا دي چه اصل کېنې هغوی ته د اکثارفی الروایة نه خوف محسوسیدو چه چرته هغوی لاشعوری توگه باندې په غلطی کېنې واقع نشی. اگر چه مخطی: گناه گار نه وی لیکن چونکه اکثر مظنه خطا ده. ځکه به هغې د اکثر د وجې نه گناه گار کیدې شی او کله چه یو ثقه کس خطا غلط روایت بیان کی نو دهغې په نقل باندې د وثوق دوجې نه به خلق همیشه همیشه د پاره به په هغې باندې به عمل کوی. نوهغه ثقه کس د داسې عمل سبب به اوگرخی کوم چه د شارع نه ثابت نوی.

لهذا کوم سړی ته چه د اکثر د وجې نه د وقوع فی الخطا اندیشه وی نو په داسې کس باندې د تعدد اکثر په صورت کېنې اطمینان نشی کیدې. هم دغه وجې نه حضرت زبیر رضی الله عنه او بعضې نورو حضراتو صحابه کرامو رضی الله عنهم د اکثر نه احتراز او کرو (۳) و الله تعالی اعلم

**قوله: فلیتبتوا مقعدة من النار.** نو هغه ته پکار دی چه خپله تهکانه دي په جهنم کېنې جوړه کړی.

دا صیغه اگر چه د امر ده خو ددې معنی د خبر ده، گویا نبی کریم صلی الله علیه و آله دا فرمانی چه کوم کس ماطر ته دروغه خبره منسوب کړی الله تعالی به دهغه تهکانه جهنم راگرخی هم دغه شان ددې معنی امکان هم شته چه څنگه دي بالقصد د کذب ارتکاب کړې دي نو ددې نتیجه دا دي چه بالقصد خپل خان دپاره تهکانه هم تلاش کړی

نیز په معنی د دعا هم مراد کیدې شی، گویا نبی کریم صلی الله علیه و آله ددې دپاره بدد عافمانی چه چا د کذب علی النبی صلی الله علیه و آله دفعل شیع ارتکاب او کرو نو الله تعالی به هغه ته په جهنم کېنې تهکانه ورکوی (۴)

(۱) اوگوری: فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۱)۔

(۲) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۱). وعمدة القاری (ج ۲ ص ۱۵۲)۔

(۳) حواله جات بالا۔

(۴) اوگوری: فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۱). وعمدة القاری (ج ۲ ص ۱۵۱)۔

۱۰۸۱ حَدَّثَنَا أَبُو مَعْمَرٍ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَارِثِ عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ قَالَ أُنْسُ: إِنَّهُ لَيَمْنَعُنِي أَنْ أَحَدَ ثَكْمٍ حَدِيثًا كَثِيرًا أَنَّ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ «مَنْ تَعَمَّدَ عَلَى كَذِبًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ»

### رجال الحديث

① ابو معمر دوی ابو معمر عبدالله بن عمرو بن ابی الحجاج منقری بصری دی. ددوی حالات په هم کتاب العلم کښې د باب قول النبي ﷺ: اللهم عليه الكتاب لاتدي تير شول (د) عبد الوارث: دوی ابو عبیده عبد الوارث بن سعید بن ذکوان تميمی عنبری تنوری بصری ددوی حالات هم په کتاب العلم کښې د باب قول النبي ﷺ: اللهم عليه الكتاب لاتدي تير شول (د).

② عبد العزيز: دوی عبد العزيز بن صهيب بناني بصری ددوی مختصر حالات په کتاب الايمان، باب حب الرسول ﷺ من الايمان لاتدي تير شول (د) حضرت انس رضی الله عنه: حضرت انس حالات د کتاب الايمان، باب من الايمان ان يحب لاجيه ما يحب لنفسه لاتدي تير شول (د).

قوله: انه ليمنعني ان احد ثكم حديثا كثيرا ان النبي ﷺ قال: من تعمد على كذبا فليتبوا مقعده من النار: زه چه تاسو ته ډير حديثونه نه بيانوم په دې سلسله کښې ما لره مانع دا دي چه نبی کریم ﷺ ارشاد اوفرمانيل چه کوم کس ما باندې قصداً دروغ اوواڼي هغه د خپله تهکانه په جهنم کښې جوړه کړي انه کښې ضمير شان دي.

يتم دوه مفعوله غواړي، ددې يو مفعول خوپه ليمنعني کښې ضمير متکلم دي او دويم مفعول ان احد ثكم حديثا کثيرا دي. بيا (حديث) چونکه جنس دي خکه ددې صفت (کثير) راوړل صحيح دي. او دا د (احد ثكم) مفعول مطلق دي، مخکښې (ان النبي ﷺ قال.... الخ) د (يتم) فاعل دي (د).

(١) قوله: قال انس رضي الله عنه: الحديث. اخرجه مسلم في صحيحه. في المقدمة. باب تغليظ الكذب على رسول الله ﷺ رقم (٣). والترمذي في جامعه. في ابواب العلم. باب ما جاء في تعظيم الكذب على رسول الله ﷺ رقم (٢٦٦١). وابن ماجه في سننه. في المقدمة. باب التغليظ في تعمد الكذب على رسول الله ﷺ رقم (٣٢).

(٢) كشف الباري (ج ٣ ص ٣٠٨).

(٣) كشف الباري (ج ٣ ص ٣٠٩).

(٤) كشف الباري (ج ٢ ص ١٢).

(٥) كشف الباري (ج ٢ ص ٤).

(٦) اوغوري: صمد القاري (ج ٢ ص ١٥٢).



د حضرت انس رضی اللہ عنہ ارشاد مطلب واضح دی، ہفہ دا چہ زہ کثرت سرہ احادیث بیانولو نہ خکہ اجتناب کوم چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم وعید ارشاد فرمائیہ دی، نو د کذب علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم دو وعید د ویری نہ زہ کثرت سرہ احادیث نہ بیانوم

دی نہ معلومیچی چہ کذب مطلقاً د خلاف واقعہ خبری تہ وانیلی شی، نیز دا خو یقینی خبرہ ده چہ صحابہ کرام د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم طرف تہ خہ غلطہ خبرہ منسوبولی نشی، اوس چہ هغوی د کذب علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم نہ ویریدل او دکوم ویری د وجہی نہ به هغوی کثرت سرہ احادیث نہ بیانول هفہ صرف ددی وجہی نہ چہ دهغوی پہ نزد کذب خلاف واقعہ خبری تہ وانی، کہ عمداً او کرپی شی یا سہواً واللہ اعلم.

یو اشکال او دهغی جواب: دلته حضرت انس رضی اللہ عنہ فرمائی چہ زہ زیات حدیثونہ نہ بیانوم ولی

چہ ما تہ دهغی وعید ویرہ ده، او د حضرت انس رضی اللہ عنہ شمار پہ مکثرینو صحابو کنبی دی (۱) ددی جواب دا دی چہ پہ حقیقت کنبی حضرت انس رضی اللہ عنہ شروع کنبی به زیات حدیثونہ نہ بیانول، لیکن هغوی له الله تعالیٰ لونہی عمر ورکری وو، خلقو دهغوی نہ تپوسونہ او کړل، خکہ هغوی لره د کتمان گنجائش نہ وو، خکہ دی نہ پس د سوالاتو مطابق هغوی حدیثونہ

بیان کړل (۲)

داهم ممکن دی چہ هغوی خہ بیان کړل هفہ د هفہ احادیثو پہ مقابلہ کنبی خہ چہ هغوی د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نہ اوریدلی وو ډیر قلیل وی، که د ټولو روایت به یې بیان کړی وی نو دهغوی د روایت کړی احادیثو تعداد د موجوده روایاتو پہ مقابلہ کنبی ډیر زیات وو (۳) واللہ سبحانہ

و تعالیٰ اعلم

۱۰۹۱. حَدَّثَنَا مَجْهٌ بْنُ إِبْرَاهِيمَ قَالَ حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ أَبِي عُبَيْدٍ عَنْ سَلَمَةَ (۴) قَالَ سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ «مَنْ يَقُلْ عَلَى مَا لَمْ أَقُلْ فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعِدَهُ مِنَ النَّارِ»

(۱) د مکثرینو صحابہ نه د علماء اصول حدیث پہ نزد هفہ حضرات مراد دی چہ دهغوی روایتونه د یوزره نه متجاوز وی، د هغوی ترتیب او د حدیثونو تعداد درج ذیل دی (۱) حضرت ابو هریرة [۵۳۷۴] (۲) حضرت عبدالله بن عمر [۲۶۳۰] (۳) حضرت انس بن مالک [۱۲۸۶] (۴) حضرت عائشه صدیقہ [۱۲۱۰] (۵) حضرت عبدالله بن عباس [۱۶۶۰] (۶) حضرت جابر بن عبدالله [۱۵۴۰] (۷) حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ [۱۱۷۰]، او گوری فتح المغیث للعرافی (ص ۳۵۰)، فتح المغیث للسخاوی (ج ۴ ص ۱۰۲)، وظفر الامانی (ص ۵۴۳)۔

(۱) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۱)۔

(۲) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۱)۔

(۳) قوله: عن سلمة هو ابن الاكوع، والحديث لم يخرجه احد من اصحاب الاصول الستة سوى البخاري رحمته اللہ علیہ

## رجال الحديث

- ① مکی بن ابراهیم: دوی مشهور امام حدیث مکی بن ابراهیم بن تمیمی حنظلی بلخی رحمہ اللہ دی، ددوی حالات ہم پہ کتاب العلم کنہی د باب من اجاب الفتيا باشارة اليد والراس لاندې تیر شول.
- ② یزید بن ابی عیینہ: دوی مشهور تابعی بزرگ د حضرت سلمہ بن الاکوع رحمہ اللہ مولی ابو خالد یزید بن ابی عیینہ اسلمی حجازی رحمہ اللہ دی. دوی دخیل مولی حضرت سلمہ بن الاکوع رحمہ اللہ نه علاوہ دحضرت عمیر مولی ابی اللحم رحمہ اللہ او د هشام بن عروہ رحمہ اللہ نه روایت کوی. ددوی نه روایت کونکو کنہی بکیرین الاشج، یحی بن سعید القطان، حاتم بن اسماعیل، مغیرہ بن عبدالرحمن مخزومی، مکی بن ابراهیم او ابو عاصم النبیل رحمہم اللہ وغیرہ دی.
- ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی (وكان ثقة كثير الحديث).
- امام ابو داؤد رحمہ اللہ فرمائی (ثقة).
- امام یحی بن معین رحمہ اللہ فرمائی (ثقة).
- امام عجل رحمہ اللہ فرمائی (حجازی تابعی ثقة).
- حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی (من بقايا التابعين الثقات).
- حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی (ثقة).
- حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی (وحدثه من عوالي البخاري الثلاث).
- په ۱۴۷ هجری کنہی دهغوی استقال اوشو (رحمه الله تعالى رحمة واسعة).

١) كشف الباري (ج ۳ ص ۴۱۶)۔

٢) اوگوری تهذيب الكمال (ج ۳۲ ص ۲۰۶)۔

٣) دشیوخ او تلامذو تفصیل دپاره اوگوری تهذيب الكمال (ج ۳۲ ص ۲۰۶)، وتهذيب التهذيب (ج ۱۱ ص ۳۴۹)۔

٤) تهذيب التهذيب (ج ۱۱ ص ۳۴۹)۔

٥) تهذيب الكمال (ج ۳۲ ص ۲۰۶)، و سير اعلام النبلاء (ج ۶ ص ۲۰۶)۔

٦) تهذيب التهذيب (ج ۱۱ ص ۳۴۹)۔

٧) حواله بالا)۔

٨) سير اعلام النبلاء (ج ۶ ص ۲۰۶)۔

٩) تقريب التهذيب (ص ۶۰۳) رقم (۷۷۵۴)۔

١٠) سير اعلام النبلاء (ج ۶ ص ۲۰۶)۔

١١) سير اعلام النبلاء (ج ۶ ص ۲۰۶)۔

⑤ حضرت سلمه بن الاکوع رضی اللہ عنہ دوی مشہور صحابی حضرت سلمه بن الاکوع اسلمی مدنی رضی اللہ عنہ دی، ددوی د پلار په نوم کښې نور هم ډیر اقوال دی، او ددوی نیکه داکوع نوم سنان بن عبدالله بن قشیر دی (۱)

حضرت سلمه رضی اللہ عنہ ددنی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه علاوه دحضرت ابوبکر، حضرت عمر، حضرت عثمان او دحضرت طلحه بن عبدالله رضی اللہ عنہ نه روایت کوی.

ددوی نه روایت کونکو کښې ایاس بن سلمه بن الاکوع، بریده بن سفیان، الحسن بن محمد بن الحنفیه، زید بن اسلم، سفیان بن فروه، عبدالرحمن بن عبدالله بن کعب بن مالک، عطاء

مولی السائب بن زید، ابوسلمه بن عبدالرحمن بن عوف او زید بن ابی عبیده رضی اللہ عنہ وغیره دی (۲)

حضرت سلمه رضی اللہ عنہ په بیعت الرضوان (غزوه حذیبیه) کښې شریک وو، هغه ورځ هغوی ددنی کریم صلی اللہ علیہ وسلم په لاس مبارک باندې درې ځله بیعت علی الموت اوکړو (۳)

هغوی دیر زیات بهادر وو، په تیراندازی کښې به یې زیر دست مهارت لرل، (۴) یو جماعت ددنی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د اوبسانو غلا کولو کوشش اوکړو نو حضرت سلمه بن الاکوع رضی اللہ عنہ تنها دې ټول جماعت ته شکست ورکړو، حالانکه هغوی پیاده وو، په هغه موقع باندې نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم

فرمانیلې وو: **وهدر جالتا سلمه** (۵) زموږ په پیادو کښې سلمه د ټولو نه بهر دی

حضرت سلمه بن الاکوع رضی اللہ عنہ ددنی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه په کلی کښې داوسیدو اجازت مخکښې نه اخستی وو، (۶) چنانچه دحضرت عثمان رضی اللہ عنہ دشهادت نه پس فتنونه دېچکیدو په غرض هغوی

دمدینې منورې نه په ربذه کښې سکونت اختیار کړې وو، هم هلته هغوی نکاح اوکړه، اولاد یې اوشول او د انتقال نه څه موده مخکښې مدینې منورې ته واپس راغلل (۷)

دحضرت سلمه بن الاکوع رضی اللہ عنہ نه تقریبا اوه اويا (۷۷) حدیثونه مروی دی، په هغوی کښې متفق علیه شپاړس دی، امام بخاری رحمته اللہ علیہ په پنځو حدیثونو کښې او امام مسلم رحمته اللہ علیہ په نهه

حدیثونو کښې متفرد دی (۸)

(۱) اوگوری تهذیب الکمال (ج ۱۱ ص ۳۰۱)، وتهذیب الاسماء واللغات (ج ۱ ص ۲۲۹)۔

(۲) دشیوخ او تلامذو تفصیل دپاره اوگوری تهذیب الکمال (ج ۱۱ ص ۳۰۲)۔

(۳) اوگوری تهذیب الکمال (ج ۱۱ ص ۳۰۱)۔

(۴) کان شجاعا، رامیا، محسنا خیرا فاضلا، تهذیب الاسماء واللغات (ج ۱ ص ۲۲۹)۔

(۵) د واقعی تفصیل دپاره اوگوری صحیح مسلم، کتاب الجهاد، باب غزوة ذی قرد وغیرها، رقم (۴۶۷۸)

(۶) عن سلمه بن الاکوع انه دخل علی الحجاج، فقال: یا ابن الاکوع، اردتد علی غفیک، تعربت؟ قال: لا،

ولکن رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم اذن لی فی البدو، صحیح البخاری (ج ۲ ص ۱۰۵۰) کتاب الفتن، باب التعرب فی

الفتنة، رقم (۷۰۸۷)، وانظر صحیح مسلم، کتاب المغازی، باب تحریم رجوع المهاجر الی استیطان وطنه، رقم

(۴۸۲۵)، ومسند احمد (ج ۴ ص ۴۷ و ۵۴)۔

(۷) اوگوری صحیح البخاری (ج ۲ ص ۱۰۵۰)، کتاب الفتن، باب التعرب فی الفتنة، رقم (۷۰۸۷)۔

(۸) اوگوری تهذیب الاسماء واللغات (ج ۱ ص ۲۲۹)، وخلاصة الخزرجی (ص ۱۴۸)۔

د حضرت سلمة بن الاکوع رضی اللہ عنہ انتقال پہ ۲۴ ہجری یا پہ ۷۴ ہجری کنبی اوشو. بعض حضراتو د حضرت معاویہ رضی اللہ عنہ د دور خلافت پہ آخر کنبی دھغوی انتقال بنودلی دی (رضی اللہ عنہ وارضاه فائده) واضحه دی وی چه دا حدیث دامام بخاری رحمہ اللہ دتولو نه اول ثلاثی حدیث دی دثلا ثباتو بحث پہ مقدمه کنبی تیر شو. چه دھغی خلاصه دا ده چه دامام بخاری رحمہ اللہ دتولونه عالی سند ثلاثی یعنی دري واسطوسره نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ته رسیدلو والا حدیث دی په صحیح بخاری کنبی د ثلا ثباتو کل تعداد په لحاظ د سند سره دوه ویشته دی او په لحاظ د روایت سره اوولس دی. ولې چه پنځه روایات مکرر دی دې دوه ویشته کنبی یولس روایات دامام بخاری رحمہ اللہ عظیم شیخ مکی بن ابراهیم نه مروی دی (شپږ حدیثونه دامام ابو عاصم ضحاک بن مخلد النبیل رحمہ اللہ نه مروی دی) او دا دواړه حضرات دامام ابو حنیفه رحمہ اللہ خصوصی شاگردان دی (درې روایتونه دمحمد بن عبد الله انصاری رحمہ اللہ نه مروی دی)

(۱) اوگوری الاصابة (ج ۲ ص ۶۷)۔

(۲) اوگوری صحیح البخاری (ج ۱ ص ۲۱). کتاب العلم. باب اثم من کذب علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم. رقم (۱۰۹). و (ج ۱ ص ۷۱) کتاب الصلاة. باب قدر کم ینبغي ان يكون بين المصلي والستره؟ رقم (۴۹۹۷). و (ج ۱ ص ۷۲) کتاب الصلاة. باب الصلاة الى الاسطوانة. رقم (۵۰۲). و (ج ۱ ص ۷۹) کتاب مواقيت الصلاة. باب وقت المغرب. رقم (۵۶۱). و (ج ۱ ص ۲۶۸ و ۲۶۹) کتاب الصوم. باب صيام يوم عاشوراء. رقم (۲۰۰۷). و (ج ۱ ص ۳۰۵) کتاب الحوالات. باب ان احال دين الميت على رجل جاز. رقم (۲۲۸۹). و (ج ۱ ص ۴۱۵) کتاب الجهاد والسير. باب البيعة في الحرب ان لا ينفروا. وقال بعضهم: على الموت. رقم (۲۹۶۰). و (ج ۱ ص ۴۲۷) کتاب الجهاد والسير. باب من رأى العدو فنادى بأعلى صوته: يا صباحاه حتى يسمع الناس. رقم (۳۰۴۱). و (ج ۲ ص ۶۰۵) کتاب المغازی. باب غزوة خيبر. رقم (۴۲۰۶). و (ج ۲ ص ۸۲۶) کتاب الذبائح والصيد. باب أنية المجوس والميتة. رقم (۵۴۹۷). و (ج ۲ ص ۱۰۱۷ و ۱۱۰۱۸) کتاب الديات. باب اذا قتل نفسه خطأ فلا دية له. رقم (۶۸۹۱). واضع شى چه دا یولس واره روایتونه هم یوسند یعنی مکی بن ابراهیم عن یزید بن ابی عبید عن سلمة بن الاکوع دطریق نه مروی دی۔

(۳) اوگوری صحیح البخاری (ج ۱ ص ۲۵۷). کتاب الصوم. باب اذا نوى بالناهار صوما. رقم (۱۹۲۴). و (ج ۱ ص ۳۰۶) کتاب الکفالة. باب من تكفل عن ميت ديناً فليس له ان يرجع. رقم (۲۲۹۵). و (ج ۱ ص ۳۳۶) کتاب المظالم والغصب. باب هل تكسر الدنان التي فيها الخمر.....؟ رقم (۲۴۷۷). و (ج ۲ ص ۶۱۲) کتاب المغازی. باب بعث النبي صلی اللہ علیہ وسلم اسامة بن زيد الى الحركات من جهة. رقم (۴۲۷۲). و (ج ۲ ص ۸۳۵) کتاب الاضاحی. باب ما يؤكل من لحوم الاضاحی وما يتزود منها. رقم (۵۵۶۹). و (ج ۲ ص ۱۰۷) کتاب الاحکام. باب من بايع مرتين. رقم (۷۲۰۸). واضحه ده چه دا شپږ واره روایتونه هم د یو سند یعنی ابو عاصم الضحاک بن مخلد عن یزید بن ابی عبید عن سلمة بن الاکوع دطریق نه مروی دی۔

(۴) اوگوری مقدمة اعلام النبیل (ابو حنیفه واصحابه المحدثون ص ۹۰ و ۹۱)۔

(۵) اوگوری صحیح البخاری (ج ۱ ص ۳۷۲) کتاب الصلح باب الصلح فی الدیر رقم (۲۷۰۳). و (ج ۲ ص ۶۴۶) کتاب التفسیر. سورة البقرة. (باب) یا ایها الذین آمنوا کتب علیکم القصاص فی القتل الحر بالحر الی قوله۔ عذاب الیم. رقم (۴۹۹۹). و (ج ۲ ص ۱۰۱۸) کتاب الديات... [بقیه حاشیه په راروانه صفحه...]

او دوی د امام زفر او امام ابویوسف شاگرد دی (۱). یو روایت د عصام بن خالد حمصی رضی الله عنه نه (۲) او یو روایت د خلاد بن یحیی کوفی رضی الله عنه نه مروی دي (۳).  
 گویا دامام بخاری دوه ویش ثلاثی روایاتو کښې شل روایات دحنفی مشایخو نه مروی دي،  
 او آخرنې دوه حضرات چا په حنفی علماء کښې نه دي شمار کړي.  
 دامام ابو حنیفه رضی الله عنه اکثر ویشتر روایات ثلاثی دي، او هغوی کښې ثانی روایات هم په  
 کثرت سره شته. بلکه بعض وحدانیات هم شته، هم دغه حیثیت نه بعضې حضراتو فقه حنفی  
 وحدانی گرځولي دي.  
 لیکن تحقیقی خبره دا ده چه امام ابو حنیفه رضی الله عنه رؤیه خو تابعی دي، په روایه تابعی کیدلو  
 کښې اختلاف دي (۴) امام ابومعشر رضی الله عنه د امام ابوحنیفه رضی الله عنه چه کوم وحدانیات جمع کړي دي  
 دهغوی اسانید معلول دي (۵).  
 دامام بخاری ثلاثیاتو بعض حضراتو داسې اهتمام کړي دي چه دهغوی مستقلا شروحات  
 ئې لیکلي دي. صاحب کشف الظنون فرماني چه ثلاثیات باندې محمدشاه بن الحاج حسن  
 متوفی ۹۳۹ هجری یو لطیف شرح لیکلي دي (۶).  
 هم دغه شان ملا علی قاری رحمته الله علیه هم حاشیه لیکلي ده (۷).  
 مولوی عبدالباسط قنوجی په فارسی کښې شرح لیکلي ده (۸).  
 نواب صدیق حسن خان بهوپالی په اردو کښې شرح تحریر کړي ده (۹).

- بقیه حاشیه د تیرمخ [باب: (السن بالسن)، رقم (۶۸۹۴)]. واضح شی چه دا درې واړه حدیثونه محمدبن  
 عبدالله الاتصاري عن حمید عن انس د طریق نه مروی دي.  
 (۱) اوگوری سیر اعلام النبلاء (ج ۹ ص ۵۳۷).  
 (۲) اوگوری صحیح البخاری (ج ۱ ص ۵۰۲) کتاب المناقب، باب صفة النبی صلی الله علیه و آله، رقم (۳۵۴۶) دا روایت  
 عصام بن خالد عن حریز بن عثمان عن عبدالله بن بسر رضی الله عنه د طریق نه مروی دي.  
 (۳) اوگوری صحیح البخاری (ج ۲ ص ۱۱۰۴) کتاب التوحید، باب (وكان عرشه على الماء)، رقم (۷۴۲۱).  
 دا روایت خلاد ابن یحیی عن عیسی بن طهمان عن انس بن مالک رضی الله عنه د طریق نه مروی دي.  
 (۴) اوگوری مقدمة لامع الدراری (ج ۱ ص ۱۹۱) الفائدة الخامسة فی خصائص الكتاب غیر التراجم.  
 (۵) اوگوری ترجمان السنة (ج ۱ ص ۲۲۵).  
 (۶) اوگوری فتح المغیث (ج ۳ ص ۳۴۴). والرسالة المستطرفة (ص ۸۱).  
 (۷) کشف الظنون (ج ۱ ص ۵۲۲).  
 (۸) دهغی نوم تعلیقات القاری علی ثلاثیات البخاری دي، اوگوری البضاعة المزجاة (ص ۸۸). ومقدمة  
 لامع الدراری (ج ۱ ص ۲۶۰).  
 (۹) مقدمة لامع الدراری (ج ۱ ص ۲۶۰).  
 (۱۰) حواله بالا).

قوله قال: سمعت النبی ﷺ يقول: من يقل على ما لم اقل فليتبوا مقعده

من النار: حضرت سلمة بن الاكوع رضی اللہ عنہ فرمائی کہ ما نبی کریم ﷺ پہ دا فرمانیلو واؤزیدو چه کوم کس پہ ما باندې هغه خبره اولگوي چه ما نوي کرې هغه د خپله تهکاه په دوزخ کښې جوړه کړي

(من يقل) په اصل کښې (من يقول) وو، شرطيت د وجې نه (يقل) شو (د)

(ما لم اقل) کښې (ما) (شيئا) په معنى دې اود (لم اقل) نه پس (شيئا) طرف ته گرځيدو والا ضمير محذوف دې، گويا پورا جمله به داسې وي (من يقل على شيئا لم اقله.....x)

دلته اگرچه صرف د (قول) ذکر دې، دفعل ذکر نه دې ليکن (فعل) هم په (قول) کښې داخل دې ولې چه د ممانعت په علت کښې دواړه شريک دي، يعنى چه دکوم علت په وجه دقول نسبت ممنوع او حرام دې، بعينه هم هغه علت دفعل دمنوع کيدلو هم دې، بيا وړاندې چه دحضرت زبير اود حضرت انس رضي الله عنهما حديثونه تير شول په هغوى کښې عموم دې، ولې چه په هغوى کښې (من کذب على) ياد (من تعبد على کذب) الفاظ دي، چه په هغوى کښې دقول سره فعل هم داخل دې، هم دغه شان دحديث باب نه پس دحضرت ابوهريره رضي الله عنه چه کوم حديث راروان دې په هغې کښې هم دغه قسم عمومي الفاظ دي، لهذا که يو کار نبی کریم ﷺ نوي کرې نو دهغې په باره کښې (فعل رسول الله ﷺ) ونيل هم داسې گناه او مستوجب وعيد دې څنگه چه هغه خبره په باره کښې (قال رسول الله ﷺ) ونيل چه هغوى ﷺ ارشاد نوي فرمايلى (د)

ايا روايت بالمعنى صحيح دې؟ ددې حديث دظاهري الفاظو نه بعضې حضراتو د روايت بالمعنى ناجائز کيدو باندې استدلال کړې دې، څنگه چه ظاهر دې او دمجوزينو وينا دا ده چه ددې نه د نبی کریم ﷺ په ارشاداتو کښې داسې الفاظ راؤږلو ممانعت دې چه حکم بدلوی، او څومره پورې چه د روايت بالفظ تعلق دې نو ددې په غوره کيدو کښې دچا کلام نه دې (د) والله اعلم

۱۱۰۱ حَدَّثَنَا مُوسَى قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ عَنْ أَبِي حَصِينٍ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ (د) عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ « تَمَمُوا بِأَسْمِي وَلَا تَكْتُمُوا بِكُنْيَتِي، وَمَنْ

(۱) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۲)۔

(۲) حواله بالا)۔

(۳) حواله بالا)۔

(۴) حواله بالا)۔

(۵) قوله: عن أبي هريرة رضي الله عنه: الحديث، أخرجه البخاري أيضا في صحيحه (ج ۱ ص ۵۰۱) كتاب المناقب، باب كنية النبي ﷺ، رقم (۳۵۳۹)، و(ج ۲ ص ۹۱۴) كتاب الادب، باب قول النبي ﷺ: سوا باسمي ولا تكتنوا بكنتي، رقم (۶۱۸۸)، و(ج ۲ ص ۹۱۵) كتاب الادب، باب من سمى.... [بقية حاشية به راروانه صفحه..]

رَأَى فِي النَّارِ فَقَدْ رَأَى، فَإِنَّ الشَّيْطَانَ لَا يَمَثُلُ فِي صُورَتِي، وَمَنْ كَذَبَ عَلَى مُتَعَبِّدٍ فَلْيَتَّبِعُوا مُنْعَدَّهُ مِنَ النَّارِ» (۱۵۸۴۲)

### رجال الحديث

① موسی دوی ابوسلمه موسی بن اسماعیل تبوذکی بصری رحمته الله دی. ددوی مختصر حالات به (بده الوسی) کنبی خلورم حدیث د لاندې دی<sup>۱</sup>، او لې تفصیل سره په کتاب العلم نه پ من اجاب انفتیا باشارة الیدوالراس د لاندې تیر شوې دی<sup>۲</sup>.

② ابو عوانه دا ابو عوانه وضاح بن عبدالله دی. د دوی حالات و بده الوسی د خلورم نمبر حدیث لاندې تیر شوې دی<sup>۳</sup>.

③ ابو حصین دا ابو حصین بفتح الحاء المهملة وکسر الصاد المهملة عثمان بن عاصم بن حصین

— بالتصغیر اسد کوفی رحمته الله دی. بعضې حضراتو د نیکه نوم یې د حصین په ځای زیه ابن کثیر خود لې دی<sup>۴</sup>.

دوی په صحابه کرامو کنبی د حضرت جابر بن سمره، عبدالله بن زبیر، عبدالله بن عباس.

حضرت انس. زید بن ارقم او د حضرت ابوسعید خدری رحمته الله نه روایت کوي<sup>۵</sup>. واته تعالی اعظم.

بقیه حاشیه د تیرمخ [باسماء الانبیاء. رقم (۶۱۹۷). و (ج ۲ ص ۱۰۳۵) کتاب التعبير. باب من رای النبی صلی الله علیه و آله فی المنام. رقم (۶۹۹۳). و اخرجه مسلم فی المقدمة. باب تغلیظ الکذب علی رسول الله صلی الله علیه و آله. رقم (۴). و فی کتاب الآداب. باب النهی عن التکنی بابی القاسم و بیان ما یستحب من الاسماء. رقم (۵۵۹۷). و ابو داؤد فی سننه. فی کتاب الادب. باب فی الرجل یتکنی بابی القاسم. رقم (۴۹۶۵). و ابن ماجه فی سننه. فی المقدمة. باب التغلیظ فی تعدد الکذب علی رسول الله صلی الله علیه و آله. رقم (۳۴). و فی کتاب الادب. باب الجمع بین اسم النبی صلی الله علیه و آله و کنیته. رقم (۳۷۳۵). و فی کتاب تعبیر الرؤیا. باب رؤیة النبی صلی الله علیه و آله فی المنام. رقم (۳۹۰۱).

(۱) کشف الباری (ج ۱ ص ۴۳۳ و ۴۳۴)

(۲) کشف الباری (۳ ۴۱۳).

(۳) کشف الباری (۱ ۴۳۴).

(۴) تهذیب الکمال (۱۹ ۴۰۱).

(۵) قال الحافظ رحمته الله فی تهذیب التهذیب (۸ ۱۲۸): و ذکره ابن حبان فی الثقات فی اتباع التابعین فروایته عن الصحابة عند ابن حبان مرسله. و هو الذی یظهر لی

قال الدكتور بشار عواد معروف رحمته الله فی تعلیقاته علی تهذیب الکمال (ج ۱ ص ۴۰۸).

"بدا ذالک لابن حجر. لان ابن حبان ذکره فی طبقة اتباع التابعین زعم ان ابن حبان لم ینکلم فیہ بما یشیر الی ذالک. و لم تنف علی ای قول للمتقدمین ینفی روايته عن الصحابة الا قول یحیی ابن معین انه لم یلق ابن عباس. فالرجل ثقة ان شاء الله و روايته مقبولة. و لایصح ان ینفی ملاقاته للصحابة لکون ابن حبان ذکره فی طبقة اتباع التابعین.

البته امام یحیٰ ابن معین رحمۃ اللہ علیہ د دوی د حضرت عباس رضی اللہ عنہ د سماع انکار کړې دې<sup>(۱)</sup>  
 د دې نه علاوه د اسود بن هلال، ابو عبد الرحمن سلمی، ابو وائل، سويد بن غفله، سعد بن  
 عبیده، سعید بن جبیر، عامر شعبی، ابو الصالح السمان او د عمیر بن سعد رحمۃ اللہ علیہ نه هم روایت  
 کوی۔ د دوی نه روایت کونکو کښې امام شعبه، سفیان ثوری، سفیان ابن عیینه، قیس بن  
 ربیع، مالک بن مغول، مسعر بن کدام، ابو العوانه او ابو الاحوص رحمۃ اللہ علیہ شامل دی<sup>(۲)</sup>  
 عبد الرحمن بن مهدی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: لم یکن بالکوفة اثبت من ارباب منصور، ابو حصین، وسله بن  
 کھیل، وحمرو بن مرقة<sup>(۳)</sup>

بل خانی فرمائی: لا تری حافظا یختلف علی ابی حصین<sup>(۴)</sup>  
 امام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ نه چه کله د دوی باره کښې تپوس او کړې شو نو هغوی یې تعریف  
 او کړو<sup>(۵)</sup>  
 امام عجلې رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ابو حصین کان شیخا عاليا وکان صاحب سنة<sup>(۶)</sup>  
 بل خانی فرمائی: ابو الحصین: کوی ثقة وکان عثمانیا رجلا صالحا<sup>(۷)</sup>  
 دغه رنگې بل خانی د دوی ارشاد دې کان ثقة ثبتا فی الحدیث<sup>(۸)</sup>  
 یعقوب بن عثمان رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: حدثنا ابو نعیم، قال حدثنا سفیان عن ابی حصین اسدی، شریف ثقة ثقة  
 کوی<sup>(۹)</sup>، امام ابن عبد البر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: اجمعوا علی انه ثقة حافظ<sup>(۱۰)</sup>  
 حافظ ذهبی فرمائی: ثقة ثبت صاحب سنة<sup>(۱۱)</sup>  
 حافظ ابن حجر فرمائی: ثقة ثبت سقی ورهباء لدس<sup>(۱۲)</sup>

(۱) انظر تعليقات تهذيب الكمال (ج ۱۹ ص ۴۰۱) - نقلا عن تاريخ الدوري (۳۹۳/۲) -

(۲) د شیوخو او تلامذه تفصیل دپاره او گورئ: تهذيب الكمال (ج ۱۹ ص ۴۰۱، ۴۰۲) و تهذيب التهذيب (ج ۷ ص ۱۲۶)

(۳) تهذيب الكمال (۴۰۳/۱۹)، وسیر اعلام النبلاء (ج ۵ ص ۴۱۳) -

(۴) تهذيب الكمال (۴۰۳/۱۹) -

(۵) حواله بالا

(۶) تهذيب الكمال (ج ۱۹ ص ۴۰۴) -

(۷) حواله بالا

(۸) حواله بالا

(۹) تهذيب الكمال (ج ۱۹ ص ۴۰۵) -

(۱۰) تهذيب الكمال (۱۲۸/۷) -

(۱۱) الكاشف (ج ۸/ رقم ۳۷۰۸) -

(۱۲) تقريب التهذيب (۳۸/۴) رقم (۴۴۸۴) قال شيخ محمد عوامة حفظ الله وقول الحافظ في التقریب (۴۴۸۴) ربما دلس "ماخوذ من كلام للاعش في وقد كان بينهما على امامتهما بقیه حاشیه په راروانه صفحه.



۱۲۷ یا ۱۲۸ کنبی د دوی انتقال اوشو<sup>(۱)</sup>

① ابوصالح دا مشهور تابعی ابوصالح ذکوان السمان الزیات رحمته الله دی. د دوی مختصر حالات د کتاب الايمان، ناپ امور الايمان ولائدي تیر شوې دي<sup>(۲)</sup>

② حضرت ابو هريره رحمته الله د حضرت ابو هريره رحمته الله حالات د کتاب الايمان ناپ امور الايمان ولائدي تیر شوې دي<sup>(۳)</sup>

**قوله: عن النبي ﷺ قال: تسهوا سمي ولا تكتنوا بكنيتي:** حضرت ابو هريره رحمته الله د نبی کریم ﷺ نه روایت کړی چې حضور پاک ﷺ او فرمائیل رحمته الله خما په نوم باندې خپل نوم ایږدي خو خما کنیت مه ږدي.

د باب دروایت شان وړود: د دې روایت شان وړود دا دې چې یو ځل حضور پاک ﷺ په بازار کنبی وو چې چا په یا ابا القاسم سره آواز او کړو چې حضور پاک ﷺ ورته متوجه شو نو هغې کس عرض او کړو چې ما تاسو ته نه. فلانکی کس ته آواز کولوپه دې باندې حضور پاک ﷺ او فرمائیل رحمته الله سوباسی ولاکتوبکنیتی<sup>(۴)</sup>

د حضور اکرم ﷺ په نوم مبارک باندې نوم او د هغوی کنیت باندې کنیت ایښودل دې مسئله کنبی د علماؤ مختلف مذاهب دی<sup>(۵)</sup> اول مذهب دامام شافعی او د اهل ظواهرو دې دا حضرات فرمائی چې هیچا دپاره د ابوالقاسم کنیت ایښودل درست نه دی که د هغه نوم محمديا احمد وی یا نه وی ددې حضراتو استدلال د حدیث پاک د ظاهر نه دي<sup>(۶)</sup>

② دویم مذهب دامام مالک او جمهورو علماؤ دې دوی فرمائی چې د ابوالقاسم کنیت ایښودل مطلقاً جائز دی که د چا نوم محمد او احمد وی یا نه، گویا چه دوی دا حدیث د حضور پاک ﷺ د ژوند سره خاص گرځوی او د وفات نه پس یې منسوخ بولي<sup>(۷)</sup> ددې حضراتو وینا ده چې د زمانه اول نه تر تنه پورې خلق د ابوالقاسم کنیت ایږدي خو چاهم ددې نه منع نه ده فرمائلي<sup>(۸)</sup>

بقیه حاشیه د تیر مخ] ما پکون بین المنعصرین فلا ینبعی اعتماد و لم یدخل الحافظ نفسه فی رسالته "مراتب الممدلسین" انظر تعلیقاته علی الکاشف (۸/۲) رقم (۳۷۰۸) -

(۱) الکاشف (۷/۲) رقم (۳۷۰۸) - رحمه الله رحمة واسعة

(۲) کشف الباری (ج ۱ ص ۶۵۸)

(۳) کشف الباری (ج ۱ ص ۶۵۹) -

(۴) صحیح البخاری (ج ۱۲ ص ۲۸۵) کتاب البیوع باب ما ذکر فی الاسواق رقم ۲۱۲۰، ۲۱۲۱ و

(ج ۱ ص ۵۰۲) کتاب النافب باب کنیة النبی ﷺ رقم (۳۵۳۷) -

(۵) شرح النووی لضحیح مسلم (۲۰۶/۲) کتاب الاداب باب النهی عن التکنی بای القاسم و بیان ما یتستحب من الاسماء -

(۶) حواله باله

(۷) حواله بالا

ددې حضراتو دليل دحضرت علي عليه السلام روايت دې قال علي: قلت يا رسول الله ان ولدل من بعدك ولد اسيمه باسك واكتيه بكنيتك قال نعم [سنن ابى داود كتاب الادب باب فى الرخصة فى الجمع بينهما رقم ۴۹۶۸] وجامع الترمذى ابواب الادب باب ما جاء فى كراهية الجمع بين اسم النبى صلى الله عليه وسلم وكنيته رقم ۴۸۳۳.

③ دريم مذهب دابن جرير طبري عليه السلام دې دوى فرمانى چې دا نهى خو منسوخ نه ده البته دا نهى تنزيهى او د ادب دپاره ده نه چې د حرمت دپاره.

امام ابن جرير عليه السلام فرمانى چې دحضور پاك صلى الله عليه وسلم حضرت علي عليه السلام ته اجازت ورکول او دحضرت علي عليه السلام خپل خوى له ابو القاسم كنيت ايښودل دې خبرې ته اشاره ده چه دنهى روايات په كراهة تنزيهيه باندې محمول دى نه چې په حرمت باندې، او دا اهل علمو ته پته ده چه نهى تنزيهيه د جواز يوه شعبه ده دې ته به زيات نه زيات خلاف اولى ونيلې شي خو بيا هم اهل علم مشران كله كله د عوامو نه تنگي لرې كولو دپاره په كراهة تنزيهيه يا خلاف اولى باندې هم عمل كوى اولته هم دغه رنگې ده.

هغوى دا فرمانى چې د دې خبرې تائيد دې نه هم كيږي كه چرې دانهى دتحریم دپاره وه نوصحابه كرامو به په دې ضرور منع فرمائيلې وه اودا به يې كنيت گرځولو نه، نومعلومه شوه چې صحابه كرامو دا په نهى تنزيهيه محموله كړې ده.

⑤ څلورم مذهب د بعض سلفو دې چه دا ابو القاسم كنيت د هغه چا دپاره منع دې چه د چانوم محمد يا احمد وى او چې دچا نوم دې كښي يو هم نه وى دهغه دپاره دې كنيت كښي هېڅ گناه نشته.

ددې حضراتو استدلال دحضرت جابر عليه السلام مرفوع حديث دې من تسمي باسى فلا يلق بكنيتك ومن اكتف بكنيتك فلا يتسمى باسى.

⑤ پنځم مذهب دا دې چې ابو القاسم كنيت بالكل ممنوع دې كه نوم يې محمد وى يا نه وى دغه شان دچا قاسم نوم ايښودل هم منع دى ځكه چې دهغه پلار ته ابو القاسم اونه ونيلي شى مروان بن حاكم خپل خوى عبد الملك له اول نوم ابو القاسم ايښودلې وو خو چې كله دا حديث هغوى ته اورسيدلو نو نوم ئې ورته بدل كړو او عبد الملك ئې ورته كيښودو بعض انصار حضرات نه هم منقول دى چې هغوي هم دارنگې كار كړې وو.

(۱) شرح النووى لصحيح مسلم (۲۰۶/۲) كتاب الادب باب النهى عن التكنى بايى القاسم وبيان ما يستحب من الاسماء.

(۲) فتح البارى (۵۷۳/۱۰) كتاب الادب باب قول النبى صلى الله عليه وسلم باسى ولا تكن بكنيتى.

(۳) شرح النووى لصحيح مسلم (۲۰۶/۲).

(۴) (اللفظ لابي داود) كتاب الادب باب فيمن رأى ان لا يجمع بينهما رقم (۴۹۶۶) وجامع ترمذى، ابواب الادب، باب ما جاء فى كراهية الجمع بين اسم النبى صلى الله عليه وسلم وكنيته رقم (۲۸۴۲).

(۵) شرح النووى (ج ۲ ص ۲۰۶).

① شېرم مذهب دا دې چې محمد نوم ایښودل بالکل منع دی دغه شان ابوالقاسم کښت هم مطلقاً منع دی<sup>(۱)</sup>، د حضرت عمر رضی الله عنه اثر دې لا تسبوا احد باسم دې<sup>(۲)</sup>،

دغه رنگې د حضرت انس رضی الله عنه نه مرفوع روایت دې تسبوتهم محدثم تلعتونهم<sup>(۳)</sup>،

امام نووي رحمه الله د امام مالک او د جمهورو علماؤ مذهب غوره گرځولو سره فرماني: واما اطباق

الناس على فعله مع ان في المتكئين به والمكئين الائمة الاعلام، واهل الحل والعقد والذين يقتدى بهم في

مهمات الدين ففيه تقوية لمذهب مالک في جواز مطلقاً ويكون قد فهمون الشئ الاختصاص بحياته رضی الله عنه<sup>(۴)</sup>،

يعني مطلقاً دابوالقاسم کښت ایښودل جائز دی. دتولو خلقو په دې اتفاق دې بله دا چې ددې

کښت ایښودو والا نور لوڼې لوڼې امامان اهل حل او عقد دی او داسې خلق دی چې د دین په

اهم کارونو کښي د امامانو حیثیت لری، او دې سره د امام مالک مذهب ته تقویت ملایوځي

چې مطلقاً جائز دی، همدارنگې دا معلومه شوه چې دې تولو حضراتو دا نهی صرف د

حضور پاک صلی الله علیه و آله ژوند پورې خاص گڼلې ده، والله اعلم

**قوله: ومن رآني في المنام فذكرني، فإن الشيطان لا يمثل في صورتني:**

چا چې څه په خوب کښي اوليدم نو په حقيقت کښي يې هم زه اوليدم ځکه چې شيطان څما په

شکل سره، شکل نشي جوړولی

دخوب حقيقت: تفسير مظهري کښي قاضي ثناء الله پاني پتي رحمه الله فرماني چې د خوب حقيقت

دادې چې څه وخت د انسان نفس د خوب يا د بيهوشي دوجې دظاهري بدن نه فارغ شي نو ده

ته دخيالي قوت په لار کښي څه تصويرونه ښکاره شي، نو دغې ته خوب ونيلې شي<sup>(۵)</sup>

دخوب قسمونه: دخوب درې قسمه دی دوه خو پکښي بالکل باطل دی چې دهغې څه حقيقت

او اصليت نشته او بل دريم دخپل ذات او اعتبار سره صحيح او رشتونې دې خويه دې صحيح

قسم کښي هم بعض څه عوارض شامل شي چې هغې سره دا فاسد او بې اعتباره کوي،

تفصيل ددې دادې چې انسان خوب کښي کوم مختلف صورتونه او واقعات گوري کله خو

داسې اوشي چې دبيداري په وخت انسان کوم صورتونه گوري هم هغه په خوب کښي په شکل

په نظر راځي او کله داسې هم اوشي چې شيطان څه صورتونه او واقعات دده په ذهن کښي

ورواچوي کله د خوشالي او کله د ويرې، خو دا دواړه قسمونه باطل دی چې ددې نه څه حقيقت

(۱) شرح النووي (۲۰۶/۲) وفتح الباری (۵۷۲/۱۰) کتاب الادب باب قول النبي صلی الله علیه و آله تسبوا سمی ولا تکنوا بکښتي

(۲) فتح الباری (۵۷۲/۱۰)

(۳) المطالب العالیة بزوائد المسانيد (۳۱/۰۳) کتاب البر والصلة باب اباحة التسمی باسماء الانبياء وما جاء في

کراهية ذالك رقم (۲۷۹۶) وكشف الاستار عن زوائد البزار (۴۱۲/۲) کتاب الادب باب کرامة اسم

النبي صلی الله علیه و آله رقم (۱۹۸۷) ومجمع الزوائد (۴۸/۸) کتاب الادب باب ما جاء في اسم النبي صلی الله علیه و آله بکښته-

(۴) کتاب الاذکار مع شرحه الفتوحات الربانية (۱۰۴/۶) کتاب الاسماء باب النهی عن الکنی بای القاسم-

(۵) تفسير المظهری (۱۳۷/۵)

شته او نه څه اصلیت او نه ددې څه تعبیر کیدې شی. دې کښې اول قسم ته حدیث النفس او دوئم قسم ته تسویل شیطانی ونیلې شی

دریم قسم څه صحیح او برحق دې هغه دالله دطرف نه یو قسم الهام دې څه د خپل بنده دخبردارۍ او د خوشخبری دپاره کولې شی. الله تعالی دخپل خزانه غیب نه بعض څیزونه دهغه په زړه اودماغ کښې واچوی

دطبرانی یو حدیث کښې رسول الله ﷺ فرمائی چې خوب یو کلام دې چې په هغې سره دې د خپل رب سره د خبرو کولو شرف حاصلوی (۱)

ددې تحقیق د صوفیانو کرامو دبیان مطابق داسې دې چې په دنیا کښې څومره څیزونه په وجود کښې راتلو والادی ددې د وجود نه وړاندې یو خاص شکل په عالم مثال کښې موجود وی او په دغه عالم مثال کښې څه څنگه دجواهر او ثابت شوي حقیقتونو صورتونه او شکونه وی دغه رنگې د معانی اود اعراض پکښې هم خاص شکونه وی. خوب کښې څه کله نفس انسان دظاهري بدن نه فارغ شی نو بعضې وخت ددې تعلق عالم مثال سره اوشی نو هلته کښې چې دکائنات کم شکونه دی هغه ده ته په نظر راشی بیا دا صورتونه دعالم غیب نه ده ته ښکاره شی. خو بعضې وخت په دې کښې هم څه عوارض راشی چې هغې سره په اصل حقیقت کښې څه باطل خیالات هم شامل شی نو ځکه بیا تعبیر ویستونکی ته هم تعبیر ویستلو کښې مشکلات راځی اوبعضې وخت هغه د ټولو عوارضو نه خالی وی نو دا اصل حقیقت وی خو په دې کښې بعض څویونه د تعبیر محتاجه وی ځکه چې په هغې کښې حقیقت واضح نه وی اوس که په داسې حالت کښې تعبیر غلط شی نو واقعه به مختلفه شی. ځکه به صرف هغه څویونه الهام من الله او حقیقت ثابته وی چې کوم دالله د طرف نه وی او په هغې کښې څه عوارض هم شامل نه وی او تعبیر یې هم صحیح ویستلې شوې وی د انبیاء کرام څویونه هم دارنگې وی ځکه دهغوی خوب د وحی درجه لری، دعاوو مسلمانانو څویونه کښې هر قسم احتمالات وی ځکه هغه د چا دپاره حجت او دلیل نشی کیدلې دې څویونو کښې بعض وختونه طبعی او نفسانی خواهشاتو ملاوت وی او یا بعض وختونه دگناهونو نحوست او تیاره په صحیح خوب غالب راشی او ناقابل اعتماد یې کړی. بعض وخت تعبیر هم په عقل کښې نه راځی (۲)

دخوب چې دا درې قسمونه ذکر شول دا د رسول اکرم ﷺ نه هم منقول دی. حضور پاک ﷺ اوفرمايل چې د خوب درې قسمونه دی یوقسم شیطانی دې چې په هغې کښې د شیطان د

(۱) قال الحافظ فی الفتح (۳۵۴/۱۲) کتاب التعبير باب اول ما بدا به رسول الله ﷺ من الوحي: الروية الصالحة: ذكر ابن قيم حديثاً مرفوعاً غير مفرغ "ان روبا المؤمن كلام يكلم به العبد ربه في المنام. ووجد الحديث المذكور في نوادر الاصول للترمذي من حديث عبادة بن الصامت اخرجه في اصل الثامن والسبعين وهو من روايته عن شيخه عمر بن ابي عمر وهو واه وفي سنده جنيد وانظر مجمع الزوائد كتاب التعبير باب الرؤيا الصالحة. قال الهيثمي رواية الطبراني وفيه من لم اعرفه وانظر التفسير المظهری (۱۳۷/۰۵) قال الفاني في "رواه الطبراني بسند الصحيح والضياء" -

(۲) تفسير مظهری (۱۳۷/۵ - ۱۴۱) ومعارف القرآن (۱۸/۵ - ۲۰) -

طرف نه څه شکونه په ذهن کښې راشي، او دویم هغه چه انسان د بیدارۍ حالت کښې څه اوسنی او بیا هغه صورتونه په خوب کښې راشي، او دریم هغه حالت دې چې بالکل صحیح او برحق دې هغه د نبوت په اجزاؤ کښې څلویښتم جزء دې یعنې د الله د طرف نه الهام دې (۱)  
ایا د مذکور ه حدیث مصداق جوړیدو دپاره حضور پاک ﷺ په خپل اصلی شکل کې لیدل ضروری دی؟ حضور پاک ﷺ په خوب کښ لیدل د هغوی د وینا مطابق هم هغوی لیدل دی خو په دې کښې اختلاف دې چې په کوم حالت کښې هم کتونکو اولیدلو نوېس هم دغه به حضور پاک ﷺ وی یا په دې کښې څه تفصیل شته؟

امام بخاری په کتاب التعبير کښې د ابن سیرین رحمته الله علیه نقل کړی دی چې هغه به فرمائیل اذا راۃ صورته (۲) چه حضور پاک ﷺ یې په خپل شکل اوصورت کښې لیدلې وی نوهم هغوی یې لیدلې دی

هم دغه رنگې چه ابن سیرین رحمته الله علیه ته به څوک راغلو او ورته به نې اوئیل چه ما حضور پاک ﷺ په خوب کښې لیدلې دې نو هغوی به ترې دهغه حلیه تپوس کوله چې خوب کښې به یې لیدلې وو که خلاف معهود حلیه به یې اووئیله نو ورته به یې اوفرمائیل چه تا حضور پاک ﷺ نه دې لیدلې (۳)

ددې خبرې تائیدد ابن عباس رضی الله عنه د اثر نه هم کیږی عاصم ابن کلیب فرمائی حدثنی ابی قال: قلت لاهن عباس: رأیت النبی ﷺ فی المنام قال صفه لی قال ذکرته حسن ابن علی فشمته به، قال قد رأیته (۴)

یعنی ما ابن عباس ته اوئیل چې ما حضور پاک ﷺ په خوب کښې لیدلې دې هغوی اوفرمائیل چې په کوم شکل کښې دې لیدلې دې هغه بیان کړه ماته حضرت حسن بن علی رایا د شو ما هغوی سره تشبیه وکړه نووې فرمائیل چه او یقینا چه تا لیدلې دې، حالاتکې امام نووی رحمته الله علیه او نور علماء فرمائی چه حضور پاک ﷺ یې کوم شکل کښې هم لیدلې وی هم حضور ﷺ به نې لیدلې وی (۵)

البته که چرې هغوی نې په هغه شکل کښې اوکتلوکوم چې په احادیثو کښې راغلي دې نودهغوی ذات نې اوکتلواوکه په بل شکل کښې نې اوکتلو نودابه شکل تشبیلی وی، که په ښه شکل کښې نې اوکتلونود کتونکی دین ښه والی طرف ته اشاره ده ځکه چې نې کریم

(۱) عن عوف بن مالک عن رسول الله ﷺ قال: ان الرؤيا ثلاث منها اهاويل من الشيطان ليحزن بها ابن آدم ومنها ما يهم به الرجل في يقظته فيراه في منامه ومنها جزء من ستة واربعين جزء من النبوة، سلف ابن ماجه كتاب تفسير الرؤيا باب الرؤيا ثلاث رقم (۳۹۰۷) -

(۲) صحيح البخاری (۱۰۳۵/۰۲) كتاب التعبير باب من رأى النبی ﷺ فی المنام رقم (۶۹۹۳) -

(۳) فتح البخاری (۳۸۴/۱۲) كتاب التعبير باب من رأى النبی ﷺ فی المنام -

(۴) حواله بالا -

(۵) اوگوری شرح النووی لصحيح مسلم (ج ۲ ص ۲۴۲ و ۲۴۳)، كتاب الرؤيا.

ﷺ ددین شیشه ده. دهغوی ﷺ په آئینه کښې دین په نظر راځی اوکه په ناخوښه شکل صورت کښې نهی اوکتلونو نودکتونکی دتقص علامت دی. حضرت گنگوهی رحمته الله علیه هم دې رای ته ترجیح ورکړې ده. (۱)

دخوب په حالت کښې دحضور ﷺ ارشاد هجت شرعیه دې که نه؟ یوه مسئله داده که چرې چا حضوراکرم ﷺ لره اوکتلوچې هغوی ﷺ دڅه څیزخبرورکوی. یا د څه څیزنه منع فرمانی. یا دڅه څیزحکم کوی نوداسې منامیه (خوښه) شرعی هجت دی که نه؟ دعلمایه دې باندې اتفاق دې چې په خوب کښې دنبی صلی الله علیه و آله ارشادات شرعی هجت نه دي. البته هغه ارشادکه چرې د یو حکم شرعی مصادم (مخالف) نه وی نودحضوراکرم ﷺ صورت ذاتیه یا صورت مثالیه سره ددب تقاضا دا ده چې په هغې باندې عمل اوکړې شی. نوپه داسې حکم باندې عمل کول مستحسن دی. (۲)

په دې باندې اشکال راځی چې خوب لیدونکی هم حضوراکرم ﷺ اوکتلواودهغوی ﷺ کتل برحق هم دی نودهغوی ﷺ ارشادات مبارکه دې هم برحق اوحجت وی.

ددې جواب دادې چې کوم حضرات دحضوراکرم ﷺ دروایت برحق کیدو دپاره حقیقی حلیه مبارکه سره لازمی گرځوی. نودهغوی په نیزخود خوب په حالت کښې دارشاداتوحجت نه کیدل ظاهر دی. ځکه چې دچادپاره داممکن نه دی چې جزما (یقینا) داخبره اوکړی چې ما حضوراکرم ﷺ لره په خپل اصل حلیه کښې لیدلې دي. کله چې دحضوراکرم ﷺ په کتلو کښې شبهه پیدا شوه نودخوب دحجت کیدوڅه سوال دې؟

اوچې کوم حضرات وانی چې هغوی لره په خپل اصل حلیه کښې لیدل ضروری نه دی. دهغوی په نیزدخوب عدم حجیت په دې بنیاد باندې دي چې حضوراکرم ﷺ په حدیث پاک کښې داخوافرمائیل چې کوم سړی زه په خوب کښې اولیدم نوهغه واقعی هم زه اولیدم ځکه چې شیطان تصرف کولوسره زما شکل نه شی جوړولې. هغوی دانه دی فرمائیلې چې په خوب کښې زما ارشادیه هم برحق وی اودهغې نسبت زما طرف ته کیدې شی ظاهره ده چې دروایا برحق کیدو نه دانه لازمیږي چې کوم څیزدې په خوب کښې ښکاره کړې شی یا اورولې شی نوپه حقیقت کښې دې هم واقع وی. بلکه دومره خبره ثابتیږي چې داخوب په ..اضافات، کښې نه دي. ددې څه تعبیر شته ددې تعبیردنسبت په وجه نه داخوب برحق دي. نه چې مرئی اودمسموع دنسبت په وجه. (۳)

بیادلته داخبره هم واضحه کیږي چې حضوراکرم ﷺ لره په خوب کښې لیدلوکښې دشیطان دتصرفاتو هرڅه دخل نشته. بیا هم دکتونکی دقوت متخیله په بعضې اوقاتوکښې اثرانداز کیږي. هم داوجه ده چې حضوراکرم ﷺ په خپل معروف هیئت نه بغیر په بل هیئت کښې هم

(۱) اوگوری الکوکب الدری (ج ۳ ص ۱۹۶) ابواب الروایا. باب قول النبی صلی الله علیه وسلم: من رآنی فی المنام ....  
(۲) اوگوری تکملة فتح الملمم (ج ۴ ص ۵۵۲). کتاب الرؤیا. باب قول النبی صلی الله علیه وسلم: من رآنی فی المنام فقد رآنی.

(۳) اوگوری تکملة فتح الملمم (ج ۴ ص ۵۵۲) -

بنکاره کپړې ځکه عین ممکن دی چې د کتونکي په خیال کښې څه داسې کلام واقع شی چې دهغه تکلم هغوی ﷺ نه وی فرمایلی، نیز داهم ممکن ده چې خوب لیدونکي په خوب کښې چې څه لیدلې وی هغه ترې نه هیر شوی وی، بیا دویخیدونه پس ده ته دداسې خبروخیال راغلوکوم چې په خوب کښې ده ته نه وې پېښې شوې.

لهذا ددې شهبانو سره مونږ هغه احکام نه پرېږدو کوم چې مونږه دحضور اکرم ﷺ نه په حالت یقظه کښې حاصل کړې وی، نیز په دې کښې هم څه شک نشته چې په حالت رؤیا او حالت یقظه کښې که تعارض اوشی نوحالت یقظه لره به ترجیح حاصلېږي. ۱ ځکه چې داهم معلوم دی چې دمغفل روایت معتبرنه وی، کله چې په بیدارې کښې دغفلت دوجې نه روایت نه قېلېږي نو دخوب غفلت خود بیدارې دغفلت نه بدرجها زیات دي، بیا ددغه نائم مغفل روایت څنگه قبول کړې شی؟

علامه شاطبي رحمه الله لیکلی دی چې ابن رشد رحمه الله نه تپوس اوکړې شوچې که د یوقاضی په وړاندې دوه عادلان اوڅه گواهان په کومه معامله کښې گواهی ورکړی، اویاچې کله قضی اوده شونیه خوب کښې ئې حضور اکرم ﷺ اولیدلوچې فرمائیل ئې ددې شهادت مطابق فیصله مه کوه، داشهادت باطل دي، نوایا حاکم به درؤیا مطابق فیصله کوی که دشهادت مطابق؟ ابن رشد رحمه الله اوفرمائیل قاضی لره درؤیا مطابق فیصله کول صحیح نه دی، ددغه رؤیا دوجې په شهادت باندې عمل ترک کول به جائز نه وی، ځکه چې که داسې خوبونه حجت اوگړزو نوډې نه به ابطال شریعت لازم راخی اوداصحیح نه ده ددې وجې چې دانبیاء کرامو خوبونو ته د وحی حیثیت حاصل دي، او د دوی نه علاوه باقی دچا خوب وحی نه ده اودخوب په ذریعه د غیب علم نشی حاصلېدې. ۲

شیخ عبدالحق محدث دهلوی رحمه الله لیکلی دی چې مادشیخ عبدالوهاب متقی رحمه الله نه اوریدلې دی چې دمغرب دفقرا، نه یوقفیر په خوب کښې حضور اکرم ﷺ اولیدلوچې هغوی ﷺ ده ته دشرايودځکلو حکم کوی، هغه دخپل وخت علما، کرامونه تپوس اوکړو، هریو کس ورته څه نه څه محمل اوبنودلواوڅه نه څه تاویل ئې ورته اوکړو، دغه وخت په مدینه منوره کښې یوعالم محمدبن عراقی وو، کوم چې ډیرزیات متبع سنت بزرگ وو، هغه به وړاندې چې کله دا وقعه بیان کړې شوه نوهغه اوفرمائیل چې ددغه کس په قوت سامعه کښې څه خلل وو، نبی کریم ﷺ فرمائیلې وو، لا تشرب الخمر، هغه لا تشرب، لره لا تشرب، اوگنډلور، ۳ حضرت کشمیری رحمه الله فرمانی چې یوسری حضور اکرم ﷺ په خوب کښې اولیدلوچې هغوی ﷺ انگریزی توپې په سرکړې ده، ددې وجې دغه سری ته ویره اوشوه، هغه دحضرت گنګوهي رحمه الله نه استفسار اوکړو، حضرت ورته اوفرمائیل چې دادهغه په دین باندې دنصرانیت غلبه طرف ته اشاره ده. ۴

(۱) حواله سابقه

(۲) اوگورئ الاعتصام للشاطبي (ج ۱ ص ۲۶۲ و ۲۶۳)، الباب الرابع فی ماخذ اهل البدع بالاستدلال.

(۳) اوگورئ اشعة اللمعات (ج ۳ ص ۶۳۹)

(۴) اوگورئ فیض الباری (ج ۱ ص ۲۰۳ و ۲۰۴).

ایا په خوب کښې د حضور اکرم ﷺ زیارت کولو والا به صحابی وی ؟ که چاپه خوب کښې د حضور اکرم ﷺ زیارت او کړو نو آیا هغه به صحابی وی ؟  
 علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې هغه به صحابی نه وی، ځکه چې د صحابی تعریف دادې چې هغه صاحب ایمان سړې کوم چې حضور اکرم ﷺ لیدلې وی، ددغه کتلونه مراد معهود او معتاد رویت دی، منامی رویت معتادنه دی، داسې هم ونیلې شی چې ددغه رویت نه دهغوی ﷺ په دنیوی حیات کښې زیارت کول دی - (۱)  
 علامه سیوطی رحمۃ اللہ علیہ هم دغه شان تصریح کړې ده - (۲)

د حضور اکرم ﷺ په حالت بیدارې کښې زیارت ممکن دي که نه؟ ددې نه پس په دې باندې خان پوهه کړی چې نبی ﷺ که چاپه خوب کښې اولیدلو نویا خوهم هغوی ﷺ نې اولیدل. لیکن که چرې یوکس دا اووانی چې ماحضور اکرم ﷺ په بیدارۍ کښې لیدلې دي نو آیا دهغه خبره به معتبره وی که نه؟ اوهغوی ﷺ لره په بیدارۍ کښې لیدل ممکن دی که نه ؟  
 بعضې حضراتو ددې نفی کړې ده (۳) او ونیلې ئی دی چې د حضور اکرم ﷺ نه رویت منامی ثابت دی، بلکه د علامه سیوطی رحمۃ اللہ علیہ په قول دامتواتر دي (۴) اودرویت فی الیقظه باره کښې حضور اکرم ﷺ نه څه ثابت نه دی، البته د .. من رآنی فی المنام فسیان فی الیقظه، په احتمالاتو کښې دیوا احتمال په توگه باندې اشاره ملاوېږی - (۵)

دغه شان دحضراتوصحابه کرامواودتابعینونه دچانه هم دامنقول نه دی چې هغوی د شدت تعلق نه باوجودهم حضور اکرم ﷺ لره دبیدارۍ په عالم کښې لیدلې وی. تردې پورې چې حضرت فاطمه رضی اللہ تعالیٰ عنہا ته دحضور اکرم په فراق کښې چې کومه صدمه لاحق شوې وه. هغه صدمه دهغوی دپاره د مرگ سبب اوگرځیدو اودحضور اکرم ﷺ دوصال نه صرف شپږ میاشتې پس دهغې وفات شوې وو. دهغوی کور دروضه مبارکې سره پیوست وو. بیا هم دهغې نه منقول نه دی چې په دغه پوره مده کښې هغې حضور اکرم ﷺ په عالم بیدارۍ کښې لیدلې وؤ - (۶)  
 ددې په مقابله کښې ډیرو محققینو ددې اثبات کړې دي. علامه سیوطی رحمۃ اللہ علیہ خوددې داثبات دپاره یوه مستقلة رساله .. تنویر الحلق فی امکان رؤیة النبی والملك، لیکلې ده (۷) علامه بارزی رحمۃ اللہ علیہ په خپل کتاب .. توثیق عمری الاسلام، کښې. علامه ابو محمد عبدالله بن ابی جمره رحمۃ اللہ علیہ په

(۱) اوگوری عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۵۶) -

(۲) تنویر الحلق فی امکان رؤیة النبی والملك (ضمن الحاوی للفتاوی (ج ۲ ص ۲۶۵) -

(۳) اوگوری المواهب اللدنیة مع شرحه (ج ۷ ص ۲۹۲) الفصل الرابع، ماخص به صلى الله عليه وسلم من الفضائل والكرامات -

(۴) شرح المواهب اللدنیة للزرقانی (ج ۷ ص ۲۹۲) -

(۵) حواله بالا -

(۶) المواهب اللدنیة للقسطلانی وشرحها للزرقانی (ج ۷ ص ۲۹۲) -

(۷) کومه چې د "الحاوی للفتاوی" په ضمن کښې طبع شوې ده -



.. بهجة النفوس، کښې غفيف يافعی ﷺ په روضة الراحين.. کښې اوشيخ صفی الدين بن ابی المنصور ﷺ په خپلې .. رساله .. کښې سلف صالحينونه ډيرو واقعات نقل کړي دي - (۱)  
علامه ابن جرير ﷺ فرماني چې سلفو او دخلفويولوني جماعت نه منقول دی چې هغوی حضور اکرم ﷺ روميې په خوب کښې ليدلې وو، بيا په مصداق حديث .. من رآني المنام فسماني اليقظة، هغوی نبي ﷺ د بيدارۍ په عالم کښې هم اوکتل، د نبي ﷺ نه دغه حضراتو دخپلو بعضو مشکلاتو او د مسائلو د حل په باره کښې تپوس هم اوکړو. نبي ﷺ دهغې حل ورته اوښودلو - (۲)

ابن ابی جرير ﷺ فرماني چې ددې خبرې منکر يا خويه دکرامات اولياء منلو والاوی يابه نه وي - که هغه دکرامات اولياء منکروى نوزمونې دهغوی سره بحث نشته، ځکه چې هغوی دداسې څيزنه انکار اوکړو کوم چې .. سنت، .. نه په واضح دلائلوسره ثابت دي -  
اوکه کرامت اولياء لره برحق گنړی نودلته دي هم هغه تسليم کړی چې د حضور اکرم ﷺ رؤيت يقظة په توگه دکرامت دي - (۳)

صاحب روح المعاني علامه آلوسی ﷺ فرماني چې حضرات صحابه کرامو ﷺ حضور اکرم ﷺ لره دوصل نه پس د بيدارۍ په حالت کښې نه کتل اودروستونوپه کتلوکښې دتوجيه ضرورت دي، چې پرې اطمینان اوشی، دا ونيل هم ممکن نه دی چې دکومو نيکانو حضراتو نه ليدل منقول دی دغه ټول دروغ اوبې اصل دی، ځکه چې ددې ناقلين هم ډيرزيات دی اوددې دعوی کونکي هم لوڼې جليل القدر الله والاخلاق دی. دغه شان داهم نشی ونيلي کيدې چې دغه حضراتو واقعي ليدلې خودې خودغه رؤيت يعنی ليدل منامی دی. د بيدارۍ په عالم کښې نه وو. ځکه چې په دې محمل باندې حمل کول يولرې ده، بله دا چې بعضې واقعاتولره په خوب باندې محمول کيدې نشی -

البته داواويلې کيدې شی چې دا خوارق عادتونو د قبيل نه دی، لکه څنگه چې دحضراتو انبياء عليهم الصلاة والسلام کرامات اوداولياء کرامو کرامتونه دی -

کوم ځانې پورې چې په صدر اول کښې دنه کتلوتعلق دي، نوعلامه آلوسی ﷺ فرماني چې حضور اکرم ﷺ لره په حالت يقضه کښې کتل دخارق عادت په توگه باندې دي اوپه صدر اول کښې يعنی دصحابه کرام په زمانه کښې دخوارقو صدوره يړکم ظاهر شوې وو، اوددې وجه دا په پوهه کښې راځي چې حضور اکرم ﷺ چې داسمان رسالت نمردي. دهغوی ﷺ زمانه ډيره قريبه وه. ظاهره ده چې دنمرپه رنډه کښې ستوری نه ښکاره کيږی، لهدا عين ممکن دی چې ددغه حضراتوپه دور کښې بعضې حضراتو هغوی ﷺ لره په عالم بيدارۍ کښې ليدلې وی خو هغوی داخلاف مصلحت گنړلوسره نه وی ظاهر کړی - ددغه حضراتودنه ليدلويوه وجه داهم

(۱) المواهب اللدنية (ج ۷ ص ۲۹۳) -

(۲) حواله بالا -

(۳) المواهب اللدنية (ج ۷ ص ۲۹۴) -

کیدې شی چې د حضور اکرم ﷺ فراق سره دهغوی ابتلاء او آزمینیت مقصود دی. داهم ممکن دی چې په دغه وخت کېنې که چا حضور اکرم لره په حالت بیدارۍ کېنې لیدلې وې نودنورو دپاره به دفته اودآزمینیت دروازه کهولا شوې وه. یومصلحت داهم ممکن دې چې په دغه وخت کېنې ډیر خلق داسې ووکوم چې دحضور اکرم ﷺ بعینه عکس وو.

نوخکه چاهم هغوی ﷺ دبقظه په حالت کېنې نه دي لیدلې. نیزدې سره ددې هم قوی امکان دې چې هغوی لره بیاني بیدارۍ په حالت کېنې په کثرت سره لیدلو نوهغوی ﷺ به په دغه موقع کېنې براه راست استفاده کیدله. نو دې سره به په کتاب اوسنت کېنې د اجتهد دروازه نه کهولاؤیدله. اوس چونکه حضور اکرم ﷺ موجود نه دي اونه په عالم بیدارۍ کېنې څوک هغوی لره گوري. نوخکه داجتهد دروازه کهلاؤده. داسې دامت دپاره آسانی پیدا شوه. (۱)  
کوم ځانی پورې چې دمنکرینوداونداده. چې حضور اکرم ﷺ دخوب دصحت ضمانت ورکړې دي. دبیدارۍ نه لهداپه بیدارۍ کېنې ممکنه ده چې جنات اوشیطانان متمثل کیدوسره خپل ځان ته نېی اکرم ﷺ اووانی اوکتونکی ته دهوکه ورکړې. نو ددې جواب دادې چې دبیدارۍ حالت دخوب دحالت نه اقوی دي. کله چې په حالت د خوب کېنې تمثیل شیطانی نشی کیدې نودبیدارۍ په حالت کېنې هم نشی کیدې.

ممکنه ده چې منکرین دا اووانی چی د .. فان الشیطان لایتمل یی. تعلق دخوب سره دي. بیدارۍ سره نه.

ددې جواب دادې چې په دې کېنې هروڅه شک نشته چی د .. فان الشیطان لایتمل یی. تعلق دخوب سره دي. بیاهم ددې په علت کېنې غوراوگری چې دکوم علت په بناباندې هغوی ﷺ دافرمائیلی وو. هغه علت دادې چې هغوی ﷺ هدایت محض دی اوشیطان ضلال محض. ضلال محض دهدایت محض شکل نشی اختیارولې. لهدا څنگه چې دا علت په حالت خوب کېنې دي. بعینه هم دا علت دبیدارۍ په حالت کېنې هم دي. لهدا داممکنه نه ده چې په حالت

بیدارۍ کېنې شیطان متمثل کیدوسره په دهوکه کېنې واچوی. والله اعلم  
ایا شیطان په خوب کېنې الله تعالی په صورت کېنې متشکل کیدوسره واقلي شی؟ آیاشیطان په خوب کېنې راتلوسره دا ونیلې شی چې زه.. الله.. یم؟  
حضرت گنگوھی رحمه الله فرمائی چې شیطان داسې وانیلې شی. ځکه چې الله تعالی څنگه مظهر هدایت دي دغه شان مظهر ضلالت هم دي. ارشاد باری تعالی دي (فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ) (۲) والله اعلم بالصواب (۳)

**قوله: من کذب علی متعمداً فليتبوا مقعده من النار:** کوم سړي چې ښه په قصد

(۱) اوگوري روح المعانی (ج ۱۲ ص ۳۹) تحت تفسیر قوله تعالی: ماکان محمد ابا احد من رجالکم ولكن رسول الله وخاتم النبیین.

(۲) سورة ابراهيم ۴۱

(۳) اوگوري لامع الدراري وتعليقانه (ج ۱۰ ص ۲۴۰ و ۲۴۱) کتاب التعبير

سره په ماباندې دروغ او وانی هغه دې خپله ټکانه د استوگنې خانې په دوزخ کښې جوړه کړې دلته په حدیث باب کښې هم دا جزه اصالة او بالذات مقصود دې -

د.. من کذب علي متعمدا، تواتر حدیث .. من کذب علی متعمدا .. د ډیرو صحابه کرامونه منقول دې. په خپله امام بخاری رحمه الله په مختلفو الفاظو سره دا د حضرت زبیر رضی الله عنه (۱) حضرت علی (ع) حضرت انس (ع) اود حضرت ابوهریره (ع) نه نقل کړې دې. دغه شان هغوی د حضرت مغیره (ع) حضرت سلمه بن الکوع (ع) حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص (ع) د حضرت واثله بن الاسقع رضی الله عنه (۲) نه روایت کړې دې. البته په دې کښې د وعید بالنار تصریح موجود نه ده. (۳) امام مسلم رحمه الله هم د حضرت علی (ع) د حضرت انس (ع) د حضرت ابوهریره (ع) اود حضرت مغیره رضی الله عنه (۴) نه دا روایت نقل کړې دې. اود ابو سعید رضی الله عنه نه صرف هم دوی روایت کړې دې (۵) امام بخاری نه دې روایت کوی -

د صحیحینونه علاوه نور د حدیث په کتابونو کښې حضرت عثمان (ع) حضرت ابن مسعود (ع) حضرت ابن عمر (ع) حضرت ابو قتاده (ع)

(۱) اوگوزی: صحیح البخاری (ج ۱ ص ۲۱) کتاب العلم. باب اثم من کذب علی النبی صلی الله علیه وسلم. رقم (۱۰۷) -

(۲) حواله بالا (۱۰۶)

(۳) حواله بالا (۲۰۸)

(۴) حواله بالا. رقم (۱۱۰) -

(۵) صحیح البخاری (ج ۱ ص ۱۷۲) کتاب الجنائز. باب ما یکره من النیاحه علی المیت. رقم (۱۲۹۱) -

(۶) صحیح البخاری ج ۱ ص ۲۱) کتاب العلم. باب اثم من کذب علی النبی صلی الله علیه وسلم. رقم (۱۰۹)

(۷) صحیح البخاری (ج ۱ ص ۴۹۱) کتاب احادیث الانبیاء. باب ما ذکر عن بنی اسرائیل. رقم (۳۴۶۱) -

(۸) صحیح البخاری (ج ۱ ص ۴۹۸) کتاب المناقب. باب (بدون ترجمه. بعد باب نسبة الیمن الی اسماعیل). رقم (۳۵۰۹) -

(۹) الفاظ دا دی .. ان من اعظم الفری ان یدعی الرجل الی غیرایه اویری عینه مالم تر. او یقول علی رسول

الله صلی الله علیه وسلم مالم یقل ..

(۱۰) صحیح مسلم المقدمة. باب تغلیظ الکذب علی رسول الله صلی الله علیه وسلم. رقم (۲) -

(۱۱) حواله بالا رقم (۳) -

(۱۲) حواله بالا. رقم (۴) -

(۱۳) حواله بالا. رقم (۱) و (۵) و (۶) -

(۱۴) صحیح مسلم. کتاب الزهد والرقائق. باب التنبیث فی الحدیث وحکم کتابه العلم. رقم (۷۵۱۰) -

(۱۵) مسند احمد (ج ۱ ص ۷۰) -

(۱۶) جامع الترمذی. ابواب العلم. باب ماجاء فی تعظیم الکذب علی رسول الله صلی الله علیه وسلم. رقم (۲۶۵۹)

(۱۷) مسند احمد (ج ۲ ص ۲۲). رقم (۴۷۴۲) و (ج ۲ ص ۱۰۳). رقم (۵۷۹۸) و (ج ۲ ص ۱۴۴) و رقم (۶۳۰۹).

وشرح مشکل الآثار (ج ۱ ص ۳۶۰) -

(۱۸) شنن ابن ماجه. المقدمة. باب التغلیظ فی تعمد الکذب علی رسول الله صلی الله علیه وسلم. رقم (۳۵) -

حضرت جابر<sup>(۱)</sup>، او حضرت زید بن ارقم<sup>(۲)</sup>، نه هم دا حدیث مروی دی.

دغه شان په سند حسن سره حضرت طلحه بن عبیدالله، حضرت سعید بن زید، حضرت ابوعبیده بن الجراح، حضرت سعد بن ابی وقاص، حضرت معاذ بن جبل، حضرت عقبه بن عامر، حضرت عمران بن حصین، حضرت ابن عباس، حضرت سلمان فارسی، حضرت معاویه بن ابی سفیان، حضرت رافع بن خدیج، حضرت طارق الاشجعی، حضرت سائب بن یزید، حضرت خالد بن عرفطه، حضرت ابوامامه، حضرت ابوموسی غافقی، حضرت عائشه او حضرت ابوقرصافه<sup>(۳)</sup> نه هم مروی دي.

ددوی نه علاوه تقریبا دشلو ۲۰ صحابه کرامونه مزید هم دا حدیث مروی دي. بیا هم دهغوی سندونه ډیر ضعیف او ساقط الاعتبار دي.

حافظ ابن حجر<sup>(۴)</sup> فرماني چې بعضي حفاظ محدثینو ددې حدیث طرق جمع کړي دي.

په دې سلسله کېنې دټولونه رومېي امام علی بن المدینی<sup>(۵)</sup> صراحت کړې دي اودهغوی اتباع امام یعقوب بن شیبه<sup>(۶)</sup> کړې ده، هغه فرماني چې دا حدیث حجازی یا غیر حجازی صحابه کرامونه په شلو طرقو سره مروی دي. بیا ابراهیم الحریي او ابوبکر البزار رحمهما الله فرماني چې تقریبا څلویښت صحابه کرامونه مروی دي.

په دغه زمانه کېنې امام ابن صاعد<sup>(۷)</sup> دهغه شان دغه طرق جمع کړي دي کوم چې دمنکوره تعداد نه څه زیات دي.

امام ابوبکر الصیرفي<sup>(۸)</sup> فرماني چې تقریبا شپيته صحابه کرامو دې لره روایت کړي دي.

ددې طرقو لره امام طبراني جمع کړل نوپه دې کېنې اضافه اوشوه

امام ابو القاسم بن منده<sup>(۹)</sup> فرماني چې دې روایت لره اوواتیه ۸۷ صحابه کرامو نقل کړي دي.

بعضي نیشاپوري حضراتو ددې تخریج کړې دي. کوم سره چې نوره اضافه اوشوه

دغه شان امام ابن الجوزي<sup>(۱۰)</sup> دې طرقو لره جمع کړه نو هغه دنوی ۹۰ نه زیات راوتل ابن

دحیه<sup>(۱۱)</sup> په دې باندې جزم کړې دي

امام ابوموسی المدینی<sup>(۱۲)</sup> فرماني چې دې لره تقریبا سل ۱۰۰ صحابه کرامو نقل کوي.

ددې نه پس حافظ یوسف بن خلیل او حافظ ابوعلی بکري رحمهما الله ددې حدیث طرق لره جمع کړه نو دواړو مجموعه تقریبا یوسل دوو ته اورسیده.

حافظ عراقی<sup>(۱۳)</sup> فرماني چې بعضي حفاظو ذکر کړي دي چې دې حدیث لره دوه سوو ۲۰۰

صحابه کرامو نقل کړي دي. خوزه ددې وقوع لره مستبعد گنم.

(۱) حواله بالا، رقم (۳۳) -

(۲) مسند احمد (ج ۴ ص ۳۶۷) -

(۳) ددې ټولو روایاتو دپاره اوگوری، الموضوعات، لابن الجوزي (ج ۱ ص ۵۵-۹۲)، الباب الثاني فی قوله عليه السلام: من کذب علی محمد ا.....

(۴) اوگوری فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۳) -

(۵) اوگوری فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۳)، وظفر الامانی (ص ۵۲-۵۴)، وفتح المغیث للعراقی (ص ۳۲۳) -

(۶) اوگوری فتح المغیث للعراقی (ص ۳۲۳) -

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی چې غالباً د "مائتہ" وو، د سبقت قلمی دوجې نه .. مائتاتان، شول،<sup>۱</sup> خودلته دې دا خبره د نظر لاندې وی چې سلو ۱۰۰ نه نژدې صحابه کرامونه چې کوم دا روایت مروی دې هغه ټول طرق صحیح نه دی. بلکه څنگه چې رومې بیان شو. په دې کېنې د صحیح نه علاوه بعضې حسن دی، بعضې ضعیف دی، اوبعضې بالکل ساقط الاعتبار دی. بیا په دې کېنې بعضې روایتونه د مطلق کذب په مذمت کېنې دی، په خاص کذب علی النبی صلی الله علیه و آله سره مفید نه دی. <sup>(۲)</sup>

ددې حدیث تفصیلی تخریج دپاره دابن الجوزی رحمته کتاب الموضوعات اود علامه عبدالحی لکهنوی رحمته کتاب، الآثار المرفوعة فی الایهار الموضوعه، اوگوری. <sup>(۳)</sup>

حافظ ابن الصلاح رحمته فرمائی چې دا حدیث متواتر دی. ددې نه علاوه بل حدیث متواتر نشته،<sup>(۴)</sup> اوابن حبان <sup>(۵)</sup> او حازمی <sup>(۶)</sup> رحمهما الله د حدیث متواتر مطلقاً انکار کوی او وائی چې د حدیث متواتر هرو وجود نشته.

د ابن حبان او حازمی رحمهما الله دا دعوی خویالکل باطله ده، ځکه چې اوس مخکېنې تفصیل تیر شو چې .. من کذب علی متعددا، والا حدیث دسلو نه زیات صحابه کرامو نقل کړې دې. نو ولې بیا به هم دا متواتر نه وی ؟

کوم ځانې پورې چې د حافظ ابن الصلاح رحمته د دعوی تعلق دې، نو علماًو ددغه تخصیص تردید کړې دې او وئیلې ئې دی چې د.. من کذب، والا حدیث نه علاوه .. من بنی لله مسجداً ..، دمع علی الخفین والا حدیث، رفع یدین والا حدیث، دشفاعت والا حدیث، د .. حوض، او د.. رؤیت باری تعالی، والا احادیث وغیره متواتر دی. <sup>(۷)</sup>

حافظ عراقی رحمته د.. من کذب علی متعددا، والا حدیث په باره کېنې لیکلې دی .. ولا یکن التواتر فی شیء من طرق هذا الحديث، لانه يتعذر وجود ذلك في الطرفين والوسط، بل بعض طرقه

<sup>(۱)</sup> فتح المغیث للسخاوی (ج ۴ ص ۱۹) الغریب والعزیز والمشهور. امثلة انتواتر.

<sup>(۲)</sup> اوگوری ظفر الامانی (ص ۵۴) نقلاً عن فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۳) -

<sup>(۳)</sup> کتاب الموضوعات لابن الجوزی (ج ۱ ص ۹۲-۵۵)، الباب الثاني فی قوله علیه السلام : من کذب علی متعددا .. والآثار المرفوعة (ص ۱۱-۱۸)، ضمن مجموعة سبع رسائل للکونی رحمه الله تعالی -

<sup>(۴)</sup> قال ابن الصلاح رحمه الله تعالی : نعم : حدیث .. من کذب علی متعددا فليتبوأ مقعده من النار.. نراه مثلاً لذلك، فانه نقله من الصحابة رضى الله عنهم العدد الجم، وهو فی الصحيحين مروی عن جماعة منهم .. علوم الحديث (ص ۲۶۹)، النوع الموفی ثلاثين : معرفة المشهور من الحديث -

<sup>(۵)</sup> قال ابن حبان فی مقدمة صحیحة : .. فاما الاخبار فانها كلها اخبار آحاد .. انتظر الاحسان بترتيب صحيح ابن حبان (ج ۱ ص ۱۴۵) -

<sup>(۶)</sup> قال الحازمی رحمه الله تعالی : .. وانبات المتواتر فی الاحادیث عسير جدا، .. شروط الائمة الخمسة للحازمی (ص ۱۴۲) ثلاث رسائل فی علم مصطلح الحديث -

<sup>(۷)</sup> اوگوری فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۳)، فتح المغیث للسخاوی (ج ۴ ص ۲۰ و ۲۱) -

الصحيحة انما هي افراد من بعض رواياتها، وقد زاد بعضهم في عدد هذا الحديث حق جاوز المائة، ولكنه ليس هذا المتن، وانما هي احاديث في مطلق الكذب عليه صلى الله عليه وسلم، كحديث: «... من حدث عني بحديث يرى انه كذب، فهو احد الكاذبين»، ونحو ذلك،... (١)

دحافظ عراقي دقول حاصل دا دي چي.. كه ددي حديث تول طرق هم ملاؤ كرې شي نوبياهم تواتر نه ثابتېږي. ځكه چې ابتداء او انتها، او بيا وسط كښې دتواتر شرط يعنى كثر ت رواه موندل ممكن نه دي. بلكه ددي حديث بعضې طرق د داسې روايتونه مروى دي په كوم چي دآخادو اطلاق كيږي. بعضې حضراتو ددي حديث دطرقو تعداد دسلونه زيات ښودلي دي. خودا خبره صرف دي متن سره متعلقه نه ده. بلكه په حضور اكرم ﷺ باندې مطلقا دروغ تړلو سره متعلق دي. څنگه چې حديث.. من حديث عني بحديث يرى انه كذب، فهو احد الكاذبين، وغيره دي..

حافظ ابن حجر ﷺ دحافظ عراقي ﷺ دي اشكال لره (چې متواتر دپاره دطرفينو او په وسط كښې استواء في الكثرة ضروري دي او ددي حديث په هريو طريق كښې دا خبره نشته دي، ذكر كولوسره ددي جواب وركړې دي چې دمتواتر كيدو مطلب دانه دي چې په هر هر طريق كښې دي دتواتر ضرورت وي، بلكه په هره زمانه كښې دابتداء نه ترانتها پورې يو جماعت دبل جماعت نه روايت كونكي موجود وي نو دا افاده دعلم دپاره كافي ده.. (٢)

حافظ ﷺ فرماني چې صرف دحضرت انس ﷺ طريق لره روايت كونكو تعداد كافي زيات دي او دهغوى نه دا په تواتر سره منقول دي. دحضرت علي ﷺ نه روايت كولو والا شپږ مشهور تابعين دي. دغه شان حضرت ابن مسعود، حضرت ابوهريره او حضرت عبدالله بن عمرو ﷺ دا احاديثو داحال دي، كه چرې داسي اوونيلي شي چې دا حديث دكوم كوم صحابه كرامونه مروى دي دهغوى په طريق باندې دامتواتر دي نو دا خبره به صحيح وي. ځكه چې د تواتر دپاره څه عدد معين شرط نه دي بلكه د.. علم.. افاده كافي ده.. (٣)

حوعلامه عبدالحى لكهنوي ﷺ دي خبرې لره نقل كولوسره چې دا حديث كوم چې دسلو (١٠٠) نه زيات صحابه كرامونه مروى دي، په دي كښې يعينه «... من كذب ..»،... والا الفاظوسره نشته. بلكه نزدې نزدې نورو الفاظووالا حديثونه هم شامل دي. فرماني ..وبه قهرماني كلام الحافظ ابن حجر..... فان العلم الذي لا يد منه في المتواتر هو العلم الضروري، لا مطلق العلم، وحصول العلم الضروري من طرق هذا الحديث متنوع،... (٤)

(١) التقييد والايضاح لما اطلق واغلق من كتاب ابن الصلاح (ص ٢٧٢). النوع الحادي والثلاثون : معرفة الغريب والعزيز من الحديث \_

(٢) قال الحافظ : «... واجيب بان المراد باطلاق كونه متواترا رواية المجموع عن المجموع من ابتدائه الى انتهائه في كل عصر. وهذا في افادة العلم... فتح الباري (ج ١ ص ٢٠٣) \_

(٣) فتح الباري (ج ١ ص ٢٠٣) \_

(٤) ظفر الاماني (ص ٥٦٥ ٥٧)، مبحث الغير المتواتر \_

یعنی .. ددې نه دحافظ ابن حجر په کلام کښې چې کوم خلل واقع دې هغه ظاهر شو .. ځکه چې په متواتر کښې کوم علم ناگزیر دې هغه .. علم ضروری .. دې .. نه چې مطلق علم، او علم ضروری ددې حدیث دطریق نه حاصل کیدل مسلم تسلیم شده، نه دې...

حاصل داچې ابن حبان او حازمی رحمهما الله دمتواتر وجود نه انکار کړې دې (۱) او ابن الصلاح رحمته الله علیه فرماني چې دمتواتر وجود ډیر قلیل دې. البته .. من کذب ..... والا حدیث په باره کښې دعوی کیدې شی چې دامتواتر دې

حافظ عراقی رحمته الله علیه فرماني چې ددې حدیث په باره کښې دا وینا ممکنه نه ده چې دالفاظ هام متواتر دی. ځکه چې بعینه هم دې الفاظوسره دومره طرق سره مروی نه دی. دکوم په وجه سره چې په دې باندې دمتواتر کیدو حکم لگولې کیدې شی لهذا دې اختلاف ختمولو دپاره داسې ونیلې شی چې کوم حضراتود.. متواتر .. انکار کړې دې هغوی د تواتر لفظی انکار کوی او چې کومو حضراتو متواتر تسلیم کړې دې هغه تواتر

معنوی دې. (۲) والله سبحانه وتعال اعلم  
دواضع حدیث حکم دښی کریم ﷺ طرف ته غلطه خبره منسوب کول په اتفاق سره ګناه کبیره ده. (۳)  
البته په دې کښې اختلاف دې چې واضع حدیث کوم چې په حضور اکرم ﷺ باندې دروغ او ترې هغه د دائره ایمان نه خارج کیږي که نه؟

جمهور علماء فرماني چې مفتی علی النبی رحمته الله علیه د دائره ایمان نه نه خارج کیږي -  
امام ابو محمد الجوينی رحمته الله علیه فرماني چې په حضور اکرم ﷺ باندې دروغ ترو نکې به کافر کیږي. (۴)

علامه ابن المنیر مالکی رحمته الله علیه دامام جوينی رحمته الله علیه قول طرف ته خپل میلان ظاهر کړې دې اویه دې سلسله کښې هغوی ددې خبرې نه استدلال کړې چې کوم سرې دښی اکرم ﷺ طرف ته څه غلط حدیث منسوب کوی. دمثال په توګه باندې که هغه دکوم حرام دتحلیل دپاره غلط حدیث بیان کوی نو هغه به یا دا حرام حلال ګڼي. یا په حلال ګڼلو باندې نور خلق آماده کوی او استحلال حرام کفر دې. دغه شان په دې باندې آماده کول هم کفر دې. (۵)  
خو دعلامه موصوف دا دلیل ضعیف دې. ځکه چې دلته گفتګویه استحلال حرام کښې نشته دې. بلکه گفتګویه دې خبره کښې کیږي چې که څوک صرف په هوانې نفساني (خواهشاتو) په غرض باوجود دحرام ګڼلو نه، حضور اکرم ﷺ طرف ته غلط خبره منسوب کړي نو هغه به

(۱) انظر فتح المغیث للسعاوی (ج ۴ ص ۱۹) الغریب. والعزیز. والمشهور. وشرح شرح نخبة الفكر فی مصطلحات اهل الأثر (ص ۱۸۷) -

(۲) انظر تعلیقات الشیخ نور الدین عتر علی علوم الحديث لابن الصلاح (ص ۲۶۸) -

(۳) اوګوزی توضح الافکار لبعانی تنقیح الانظار (ج ۲ ص ۶۶) -

(۴) اوګوزی نزهة النظر شرح نخبة الفكر مع حاشیة لفظ الدر (ص ۸۵) وشرح شرح نخبة الفكر لعلی

القاری (ص ۴۵۲). وفتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۲) -

(۵) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۲) -

کافر وی که نه. نصوص په دې خبره باندې دلالت کوی چې کافر کیږي به نه.  
الله تعالی فرماني (إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ) (۱)

د امام بخاری رحمه الله رحمان هم دې طرف ته دې. ځکه امام ترجمه کښې .. اثم من کذب، ارشاد فرمایلي دې. که چرته کذب علی النبی ﷺ کفر وي نو حضرت امام بخاری رحمه الله به په ترجمه کښې د .. اثم، په ځاني باندې د.. کفر، لفظ ورکړي وو. والله اعلم

د حضور اکرم ﷺ په احادیثو کښې دروغ ونيولو والا توبه به قبوله وي که نه؟ که چرته یوکس د حضور اکرم ﷺ طرف ته غلطه خبره منسوب کړه اوداسې هغه عمدا او کړه. نودومره خبره خوظاهره ده چې دا گناه کبیره ده. البته په دې کښې کلام دې چې دده توبه به قبوله وي که نه؟ امام احمد بن حنبل، امام حمیدی، سفیان ثوري، عبدالله بن المبارك، رافع بن الاحمرس اوابونعیم رحمهم الله دامذهب دې چې دده ټول روایت به مردود وي. که چرته هغه په صدق دل سره (دزړه نه) توبه اوباسی نویا هم دهغه روایات معتبرنه دي. (۲)

خوا امام نووی رحمه الله فرماني چې دا دقواعدو خلاف دي. مذهب مختار دادې چې دده توبه قبوله ده اودتوبه نه پس دده روایات هم معتبر دي. دکفریه شان جرم توبه سره معاف کیږي نودا خودهغه نه کمتر دي، دابه بدرجه اولی معاف کړې شی. (۳)

دجمهورو دطرف نه ددې جواب دادې چې بحث په دې خبره کښې نه دي چې فیما بین وین الله دده توبه به قبوله وي یا نه، بلکه بحث په دې کښې دي چې کاذب علی النبی ﷺ روایات به متعبروی که نه؟

جمهور وانی چې معتبره نه وي (۴) اوددې وجه دا ده چې آئنده دپاره به سدباب شي او هیڅ څوک هم دنبی ﷺ طرف ته څه غلطه خبره نه منسوب کړي اونه به دمنسوب کولو جرأت کوی فائده: امام بخاری رحمه الله په دې باب کښې دټولونه رومې دحضرت علی رضی الله عنه حدیث ذکر کړي دي. کوم چې اصل مقصودباب دي، ددې نه پس نې دحضرت زبیر رضی الله عنه حدیث نقل کړي دي کوم چې په دې خبرې باندې دال (دلالت کونکې) دي چې حضرات صحابه کرامو رضی الله عنهم به په حضور اکرم ﷺ باندې دروغ ترولونه دیرزیات احتراز کول، دریم نمرباندې دحضرت انس رضی الله عنه حدیث نې راوړلې دي، په کوم کښې چې ددې خبرې تصریح ده چې حضرات صحابه کرامو به دا کثار فی الروایة نه احتراز کولو. کوم چې به مقصی الی الخطا وو، مطلق تحدیث نه به نې

(۱) النساء ۸۸

(۲) اوگوری الکفایة (ص ۱۱۷ و ۱۱۸)، وشروط الاتمة الخمسة للجازمی (ص ۱۴۶). ضمن ثلاث رسائل فی علم مصطلح الحديث). وعلوم الحديث لابن الصلاح (ص ۱۱۶)، والتقييد والإيضاح (ص ۱۵۰، ۱۵۱). وفتح المغیث للعراقي (ص ۱۶۴) وفتح المغیث للسخاوی (ج ۲ ص ۷۱-۷۶)۔

(۳) اوگوری تقریب النووی بشرحه تدریب الراوی (ج ۱ ص ۳۳۰). وشرح النووی لصحیح مسلم (ج ۱ ص ۸) المقدمة. باب تغليظ الکذب علی رسول الله صلى الله عليه وسلم۔

(۴) قال ابو عبد الرحمن عبيد الله بن احمد العلي: سألت أحمد بن حنبل عن محدث كذب في حديث واحد. ثم تاب ورجع. قال: توبته فيما بينه وبين الله تعالى. ولا يكتب حديثه أبدا. الکفایة (ص ۱۱۷)۔



اخترازه کولو، ددې نه پس دحضرت سلمه بن الاکوع رضی الله عنه حدیث نې راوړې دې، په کوم کښې چې د... قول، تصریح موجود ده، اوددې نه رومې حدیثونه د قول او فعل دواړو نسبتونو ته عام دی

اوپه آخره کښې نې دحضرت ابوهریره رضی الله عنه حدیث رږو، چې پکښې دې خبرې طرف ته اشاره ده چې په حضور اکرم صلی الله علیه و آله باندې دورغ تړل په یو موقع باندې هم جائز نه دی، که دعوی دسمع په حالت دیقظه کښې وی او که په حالت دمنام کښې وی. (۱) والله اعلم وعلمه اتم واحکم

فائده دحضرت ابوهریره رضی الله عنه په دې حدیث کښې څلور اموردی ۱- تسوا باسی- ۲- ولاتکتوا بکیتی- ۳- ومن رانی فی النار فقد رانی، فان الشیطان لایتشل فی صوب- ۴- ومن کذب علی متعمدا فلیتوا مقعدا من النار- ددې اموروپه مینځ کښې څه مناسبت دې؟

علامه عینی رحمته الله فرمائی چې رومې جمله اودویمه جمله په مینځ کښې مناسبت بالکل ظاهر دې چې په یو کښې تسمیه مذکوره ده اوپه بل کښې تکنیه، ددواړو تعلق هم دیوقبیل سره دې، په آخری دوو جملو کښې مناسبت داسې دې چې څنگه دبیدارۍ په عالم کښې دحضور اکرم صلی الله علیه و آله طرف ته د دروغو خبره منسوب کول حرام اونا جائز دی دغه شان که چا حضور اکرم صلی الله علیه و آله په خوب کښې نه وی لیدلې اوددې نه باوجود هغه وائی چې ما حضور اکرم صلی الله علیه و آله په خوب کښې لیدلې دې نو دې هم ددې وعیدلاندې داخل دې البته ددواړو جملو تعلق آخری دوو جملوسره څنگه دې؟ علامه عینی رحمته الله په دې مقام کښې بیاض پریخودی دې ممکنه ده چې روستونې لیکل غوښتل اوذهول ترې نه شوې وی- بیا هم غور کولوسره خبره په پوهه کښې راځی هغه داچې دا درې مختلف احادیث دی، یو.. تسوا باسی ولاتکتوا بکیتی، دویم حدیث دې.. من رانی.....، دریم حدیث.. من کذب علی متعمدا..... حضرت ابوهریره رضی الله عنه به دا حدیثونه بیل بیل هم روایت کول اوپه بعضې وختونو کښې به نې ټول په یوځای باندې روایت کول دلته هم دا صورت دې چې ټول احادیث نې په یوځل روایت کړی دی-

### ۳۹ باب: کتابه العلم

د سابقه باب سره مناسبت په مذکوره باب اوباب سابق کښې مناسبت دادې چې په سابق باب کښې دحضور اکرم صلی الله علیه و آله نه نقل کولو کښې دکذب نه احتراز کولوتاکیدواوپه دې باب کښې ددې خبرې ترغیب دې چې دحضور اکرم صلی الله علیه و آله کلام دضائع کولونه احتراز اوکړې شی-

حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله فرمائی چې په باب سابق کښې چونکه کذب علی النبی صلی الله علیه و آله نه احتراز کولو حکم وو، ځکه عین امکان ووچې دبعضې خلقو همتونو بالکل جواب

(۱) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۲ و ۲۰۳)، وعدة القاری (ج ۲ ص ۱۵۷) -

(۲) عدة القاری (ج ۲ ص ۱۵۸) -

ورکړې وو او هغوی د مطلق نقل حدیث نه اصرار کولو. ظاهره ده چې په دې کښې لونی نقصان وواوېه معلوم او سلح کسې خلل پیدا کېدو. ځکه مصنف رحمته الله علیه ددې نه پس دا ترجمه قائمه کړه. چې مکسې نې هغه طریقه اوسودله. چې ورسره نقل حدیث هم جاری پاتې کېدې شی. اود غلطیو نه هم بچ پاتې کېدې شی. هغه طریقه د کتابت حدیث ده. چې اوریدلې شوی

احادیث او علم لره اولیکلې شی اوبیا نې بیان کړی <sup>(۱)</sup>، والله اعلم  
مقصد ترجمه الباب حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني چې دامام بخاری رحمته الله علیه طرز په دې ابوابو کسې دفعه په مینځ کښې چې کوم مختلف فیه وی دا دې چې ترجمه علی سبیل الاحتمال ذکر کوی. په دې کښې یو جانب طرف، جزم سره نه ذکر کوی. دا ترجمه هم داسې ده. ځکه چې د سلفو په دې کښې اختلاف پاتې شوې دي. بعضی حضرات د کتابت قائل وی اوبعضی حضرات د ترک اگرچه روستویه کتابت حدیث باندې اجماع منعقد شوه. بلکه ددې په استحباب باندې اتفاق شوې دي. ددې نه زیات داسې ونیلې شی چې د چا په ذهنه د علم تبلیغ لازم او متعین وی او ده ته د هیرېدلو ویره وی نو ده باندې کتابت علم واجب دي <sup>(۲)</sup>.  
امام شاه ولی الله فرماني چې د مصنف مطلب دا بیانول دی چې د حدیث د کتابت اصل په حدیث کښې موجود دي. اگرچې په زمانه د نبی صلی الله علیه و آله کښې ددې ویرې چې حدیث قرآن سره گډ نه شی یا خلق د حفظ حدیث اهتمام نه کوی او په کتابت بهر وروسته شروع کړی. نو د کتابت حدیث نه منع او کړې شوه خو بیا روستو د کتابت اجازت ملاؤ شو. د حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه واقعات په دې باندې گواه دی <sup>(۳)</sup>.

حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه فرماني

د علم د حفاظت، بقاء او تبلیغ و اشاعت د پاره کتابت ضروری آسان او فائده مند دي نو ځکه یې باب کتابت العلم اولگولو چې د کتابت علم استحسان او د علمی کارونو د بقاء او حفاظت په غرض کتابت د حضور پاک صلی الله علیه و آله د ارشاداتو نه ثابت کړی بلکه علماؤ ته په کتابت باندې د ترغیب وړ کولو طرف ته اشاره هم معلومېږي <sup>(۴)</sup>.

د هدیثو کتابت د کتابت حدیث په باره کښې د سلفو نه اختلاف راروان دي. حضرت ابن مسعود، حضرت زید بن ثابت، حضرت ابوموسی، حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنهم وغیره یو جماعت کتابت حدیث ناخوښه گنلې دي. دغه شان بل جماعت ددې قائل دي چې هغې کښې حضرت عمر، حضرت علی، حضرت حسن، حضرت جابر رضی الله عنهم وغیره شامل دی په دې سلسله کښې دریم مذهب دا دي چې کتابت دي او کړې شی خو د یادولو نه پس دي وړان کړې شی

خو روستو دا ټول اختلاف ختم شواو اوس ددې په جواز او استحباب باندې د ټولو اتفاق

(۱) الکتر المنواری (۲ص ۳۴۶)۔

(۲) فتح الباری (۲۰۴/۱)

(۳) شرح تراجم ابواب البغاری (ص ۱۵)

(۴) الابواب و التراجم (ص ۵۵)۔

اوشود، د حدیث د جمع کیدو او په دې باندې د منکرین حدیث د شبهاتو تردید په تفصیل

سره مقدمه کښې تیر شوي دي، لاندې نظرته

۱۱۱) حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَلَامٍ قَالَ أَخْبَرَنَا وَكِيعٌ عَنْ سُفْيَانَ عَنْ مُطَرِّفٍ عَنِ الثَّقَفِيِّ عَنْ أَبِي جَحْظَةَ قَالَ قُلْتُ لِعَلِيٍّ هَلْ عِنْدَكُمْ كِتَابٌ قَالَ لَا، إِلَّا كِتَابُ اللَّهِ، أَوْ قَدْ أُعْطِيَ رَجُلٌ مُسْلِمٌ، أَوْ مَا فِي هَذِهِ الصَّحِيفَةِ. قَالَ قُلْتُ فَمَا فِي هَذِهِ الصَّحِيفَةِ قَالَ الْعَقْلُ، وَكَانَ الْأَيْدِي، وَلَا يُقْتَلُ مُسْلِمٌ بِكَافِرٍ. [۲۸۸۲، ۴۵۰۷، ۴۵۱۷]

## رجال الحديث

① محمد بن سلام دا عبدالله محمد بن سلام البیکندي رحمه الله دي. ددوی حالات کتاب الايهان

باب قول النبي ﷺ انا اعلمكم بالله وان المعرفة فعل القلب لاندې تیر شوي دي. ۱

② وکیع دا مشهور امام وکیع ابن الجراح بن ملیح الرواسی الکوفی رحمه الله دي ابوسفیان ددوی کنیت دي. ۲

دا اصبهان په یو کلی کښې پیدا شو. ۳

دې د خپل پلار جراح بن ملیح نه علاوه اسماعیل بن خالد، ایمن بن ناهل، عکرمه بن عمار، هشام بن عروه، امام اعمش، خالد بن دینار، ابن جریج، امام اوزاعی، امام مالک، اسامه بن زید، سفیان ثوری، امام شعبه، فضیل بن غزوان، مالک بن معول، هشام الدستوانی او مبارک بن فضاله رحمه الله وغیره نه هم روایت کوي

دده نه روایت کوونکو کښې سفیان ثوری (وهو من شیوخه) عبدالرحمن بن مهدی، ابوبکر بن ابی شیبه، عثمان بن ابی شیبه، ابو خشیمة زهیر بن حرب، عبدالله بن مسلمة القعنبي، عبدالله بن مبارک، ابوکریب محمد بن العلاء، علی بن خشرم، محمد بن سلام، نصر بن علی، یحیی بن یحیی نيسابوري او ابراهيم بن عبدالله العباسی رحمه الله دي. ۴

امام حماد بن زید رحمه الله فرمایي: تو شت قلت: هذا راجع من سفیان. ۵

امام احمد رحمه الله فرمایي: ما رايت اوعی للمعلم من وکیع ولا احفظ منه. ۶، یعنی ما د وکیع نه زیات حافظ او یادولو والا لیدلې نه دي.

۱) مقدمة اوجز المسالك (۱/۱۴) -

۲) كشف البخاري (۲/۹۳) -

۳) تهذيب الكمال (۳۰/۴۶۲) -

۴) حواله بالا

۵) تهذيب الكمال (۳۰/۴۶۳-۴۷۰) -

۶) تهذيب الكمال (۳۰/۴۷۰) و سير اعلام النبلاء (۹/۱۴۲) -

۷) -تهذيب الكمال (۳۰/۴۷۱) و سير اعلام النبلاء (۹/۱۴۴) -

بیا دوی فرمائی: کان وکیع مطہوم الحفظ وکان وکیع حافظا وکان احفظ من عبد الرحمن بن مہدی کثیراً<sup>(۱)</sup>، یعنی: د وکیع حافظہ فطری وہ ہفہ واقعی حافظ و و او د عبد الرحمن بن مہدی بہ مقابلہ کنہی د حفظ بہ اعتبار سرہ زیات قوی ہم وو.

دغہ شان امام احمد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ما رایت رجلاً قط مثل وکیع فی العلم والحفظ والاسناد والابواب مع عشوم وورم<sup>(۲)</sup>، یعنی: ما بہ علم حدیث کنہی د حفظ، سند او فقہی ابوابو بہ اعتبار سرہ د وکیع پشان خوک لیدلہ نہ دی، ورسرہ ورسرہ ہفہ کنہی خشوع او تقوی ہم وہ.

بیا فرمائی: کان وکیع بن الجراح امام المسلمین فی وقته<sup>(۳)</sup>.

امام یحییٰ بن معین رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: الشہت بالعراق وکیع<sup>(۴)</sup>.

بل خانی فرمائی: وکیع عندنا شہت<sup>(۵)</sup>.

دغہ شان دا ہم فرمائی: ما رایت افضل من وکیع قیل لہ ولا ابن مبارک! قال: قد کان لابن مبارک فضل ولكن ما رایت افضل من وکیع کان یستعمل القبلة ویحفظ حدیثہ ویقوم الیل ویسجد الصور ویفقی بقول ابن حنیفۃ وکان قد سمع منہ شیئاً کثیراً قال وکان یحییٰ بن سعید القطان یفقی بقولہ ایضاً<sup>(۶)</sup>.

یعنی: ما د وکیع نہ افضل خوک لیدلہ نہ دی ہر کلہ چہ دوی تہ او ونیلہ شو چہ ابن مبارک ہم افضل دی نو وی فرمائیل چہ د ابن مبارک شرف او فضیلت بہ خپل خانی خو ما د وکیع نہ افضل خوک لیدلہ نہ دی ہفہ بہ قبلہ طرف تہ مخ کرو او حدیث بہ بی یادولو چہ د تنظیم حدیث دلیل دی او د امام ابوحنیفہ بہ قول باندہ نی فتوی ورکولہ هغوی د امام صاحب نہ یر حدیثونہ اوریدلہ وو دغہ شان امام یحییٰ القطان بہ ہم د امام ابوحنیفہ بہ قول باندہ فتوی ورکولہ.

قبلہ تہ مخ کول او حدیث یادول، مطلب دادہ چہ د حدیث د عزت او احترام د پارہ بہ بی داسہ کول او ظاہرہ دہ چہ دی سرہ تنہانی ہم حاصلیری.

هغوی دا ہم فرمائی چہ: ما رایت احدا یحدث للہ غیر وکیع و ما رایت رجلاً قط احفظ من وکیع، ووکیع فی زمانہ کلا وراعی فی زمانہ<sup>(۷)</sup>.

(۱) تہذیب الکمال (۴۷۱/۳۰) -

(۲) تہذیب الکمال (۴۷۳/۳۰) -

(۳) حوالہ بالا

(۴) تہذیب الکمال (۴۷۴/۳۰) -

(۵) حوالہ بالا

(۶) تہذیب الکمال (۴۷۴/۳۰) -

(۷) تہذیب الکمال (۴۷۵/۳۰) -

یعنی ما د وکیع نه علاوه بل څوک اونه لیدل چې د الله د پاره حدیث بیانوی. او ما د وکیع نه اوجت بل حافظ نه دې لیدلې. د وکیع حیثیت په خپله زمانه کښې داسې دې لکه د امام اوزاعی رحمته الله علیه ته چې خپله زمانه کښې حاصل وو امام یحییٰ ابن معین رحمته الله علیه فرماني

رايت هند مروان بن معاوية لocha فيه اسماء شيوخ: فلان رافعي و فلان كذا و فلان كذا، و وكيع رافعي، قال يحيى: قتلت له: و وكيع غير منك، قال: مفي؟ قلت: نعم، قال: فما قال شيئا، و لوقال شيئا لو شئ اصحاب الحديث عليه، قال: فلهذا ذلك و كيما، فقال: يحيى صاحبنا: <sup>(۱)</sup>

یعنی: ما مروان بن معاویه سره یو تختی اولیدله چې په هغې باندې د شیوخو نومونه کښه وو. اودا پې لیکلې وو چې فلانکې رافعی دې فلانکې داسې دې او فلانکې داسې دې او وکیع رافعی دې. یحییٰ فرماني چې ما ورته اوونیل چې وکیع ستا نه څه دې هغه اوونیل چې څه نه؟ ما ورته وې او ستا نه، بیانی ماته هیڅ اونه ونیلې اوکه ونیلې وې نو محدثینو به راگیر کړي وو، او ونیلې شوې دی چې هر کله دا خبره وکیع ته اورسیده نو ونې فرمایل چې یحییٰ څمونږه دوست دې.

ابن عمار فرماني: ما کان بالکوفة فی زمان وکیع ائقه و لا اعلم بالحديث منه کان وکیع جهبا: <sup>(۲)</sup> یعنی کوفه کښې د وکیع نه لوني محدث او فقیه نه وو. وکیع ډیر ماهر عالم وو.

امام ابو نعیم رحمته الله علیه فرماني: ما دام هذا الثبت یعنی وکیع حیا ما یقدم احد معه: <sup>(۳)</sup> یعنی تر څو چې دا تقه او ثبت سرې موجود وی دده نه څوک مخکښ نشي تلې.

امام عبدالرزاق رحمته الله علیه فرماني: رایت الثوری و ابن عیینة و معمر و مالک، و رایت، فما رات عینای قط مثل وکیع: <sup>(۴)</sup> یعنی: ما ثوری، ابن عیینه معمر او مالک اولیدل او ما فلانکې فلانکې هم اولیدو خو څما سترگو د وکیع پشان اونه لیدلو.

امام محمد بن سعد فرماني: وکان ثقة مأمونا، عالیا، رفیعاً، کثیرا الحديث، حجة: <sup>(۵)</sup>

امام عجلې رحمته الله علیه فرماني: کفی، ثقة، عابد، صالح، اديب من حفاظ الحديث وکان یفق: <sup>(۶)</sup>

امام جابن رحمته الله علیه ددوی ذکر په خپل کتاب الثقات کښې کړې دې اولیکلې دی وکان حافظا متقنا: <sup>(۷)</sup>

(۱) تهذيب الكمال (۴۷۶/۳۰) -

(۲) تهذيب الكمال (۴۷۷/۳۰) -

(۳) تهذيب الكمال (۴۷۸/۳۰) -

(۴) تهذيب الكمال (۴۷۹/۳۰) -

(۵) الطبقات الكبرى (۳۹۴/۶) -

(۶) تهذيب الكمال (۴۸۲/۳۰) -

(۷) الثقات لابن حبان (۵۶۲/۷) -

امام نووی فرمائی: اجمعوا على جلالتہ ووقور علمہ وحفظہ واتقانہ وورعہ وصلاحہ وعبادتہ وتوثیقہ واعتمادہ<sup>(۱)</sup>، یعنی ددوی جلالت شان، کثرت علم، حفظ او پوخواالی، ویرہ، تقوی او نیکو کاری، عبادت گذاری او ثقافت باندی د تولو علماؤ اتفاق دی<sup>(۲)</sup>.

حافظ ذہبی فرمائی: وكان من يعود العلم واثمة الحفظ<sup>(۳)</sup>، البتہ امام وکیع باندی خہ کلام ہم د محدثینو نہ نقل شوې دی. امام ابن المدینی رحمہ اللہ فرمائی: کان وکیع یلحن<sup>(۴)</sup>، یعنی وکیع بہ بعضی وخت پہ روایت حدیث کنبی لفظی غلطی کولہ.

دغه شان فرمائی: کان فیہ تشیع قلیل<sup>(۵)</sup>.

د امام احمد رحمہ اللہ بہ چې کله تپوس او کړې شو: اذا اختلف وکیع وعبد الرحمن بن مہدی بقول من ناخذ؟ نو هغوی جواب ورکړ: وعبد الرحمن یوافق اکثر وخاصة فی سفیان وعبد الرحمن یسلم منه السلف

ويعتصم شرب السکر، وكان لا يرى ان تورع ارض القرات<sup>(۶)</sup>.

یعنی: د امام احمد رحمہ اللہ نہ چې کله تپوس او کړې شو چې کله د وکیع او عبد الرحمن اختلاف پیدا شی نو د چا روایت بہ قبلېږي؟ نو امام احمد رحمہ اللہ او فرمایل چې د عبد الرحمن اکثر روایات موافقت کړی خاصکر چې کله د ابوسفیان نه روایت کړی. بل د عبد الرحمن نه سلف حضرات هم محفوظ او په امن دی هغوی به د نشه کونکی څیز نه څکلو او دفرات په زمکه کنبی د زراعت هم قائل نه دي.

تر څو چې د لحن فی الحدیث تعلق دي نو د لحن نه مراد نحوی غلطی ده<sup>(۷)</sup>. اگر چې د علمه نحو اهمیت منلې شوې دي خو چونکه نحو یو داسې علم دي چې په دي کنبی انسان هغه وخت پورې ماهر کیدی نه شی تر څو چې خان بالکل دي د پاره وقف نه کړي ځکه محدثینو به په قدر د ضرورت دا علم حاصلولو او په دي کنبی به ډیر مستغرق کیدل نه دي<sup>(۸)</sup> وجه نه محدثین داسې غلطیانې عیب نه شمیری

(۱) تهذيب الاسماء واللغات (۱۴۵/۲) -

(۲) سير اعلام النبلاء (۱۴۲/۹) -

(۳) ميزان الاعتدال (۳۳۶/۴) -

(۴) حواله بالا

(۵) حواله بالا

(۶) قال السخاوي "فاللحن... كما قال صاحب المقياس بسكون الحاء امالة الكلام عن جهته الصحيحة في العربية" فتح المغيث (۱۶۶/۳) التسميع بقراءة اللحنان و المصحف -

(۷) "كذا نؤمن ان نتعلم القرآن ثم السنة ثم الفرائض ثم العربية: الحروف الثلاثة فسرهما بالجرو والكسر والرفع والنصب وذلك التوغل فيه قد يعطل عليه ادراك هذا الفن الذي صرح ائمتنا بانه لا يعلق الا بمن قصر نفسه عليه ولم يضم غيره اليه وقد قال ابو اخند بن فارس في جزء "ذم الغيبة" ان غاية علم النحو وعلم ما يحتاج اليه ان يقرأ فلا يلحن ويكتب فلا يلحن فاما ما عدا ذلك فمشغلة عن العلم... [بقية حاشيه په راروانه صفحه...]

امام نسائی فرمائی: انه لا يعاب اللعن وقد كان اسماعيل بن ابي خالد يلحن وسفيان ومالك بن انس ثم لا  
وغيرهم من محدثين.

یعنی محدثین د یارہ لحن ۛ غیب نہ دی ۛکہ بہ امام اسماعیل بن ابی خالد، سفیان او مالک بن انس یہ شان محدثینو بہ لحن کوو

امام سلفی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: وقد کان فی الروایة علی هذا الوضع قوم واحد ۛ ہر ایتہم لی الصحاح ولا یجوز تخلفہم  
وتخلفۃ من الٰخذ عنہ <sup>۱</sup>، یعنی: پہ راویانو کنہی ۛیر حضرات داسی دی ۛہی ہغوی نہ لحن  
صا دریری خو بہ صحاح کنہی ددی روایاتو نہ احتجاج او کړی شو لہذا اوس دی نہ نہ غلطی  
وینلې شو او نہ ورته خطا.

بلہ خبرہ ۛہی ددہ پہ بارہ کنہی بیان کړی شوې دہ ہغہ دادہ ۛہی دہ کنہی لږہ قدرې تشیع وہ،  
امام احمد رحمۃ اللہ علیہ ہم "وعبدالرحمن یسلم منه السلف" سرہ دی تہ اشارہ کړی دہ، نو معلومہ شوہ ۛہی  
د عبدالرحمن بن مہدی د طرف نہ خو سلف محفوظ وو او امام وکیع نہ سلف محفوظ نہ وو  
خو روستو تاسو د امام یحییٰ بن معین پہ کلام کنہی کتلی وو ۛہی ہغوی ددی تردید کړی  
دی، دغہ شان د امام احمد رحمۃ اللہ علیہ توثیق وتعدیل کلمات روستو ہم تیر شوې دی او کتب رجال  
کنہی ددی پہ شان ۛیر کلمات موجود دی.

خو دا خبرہ ہم پہ نظر کنہی ساتل پکار دی ۛہی د متقدمینو پہ نیز د تشیع اطلاق پہ ہغہ ۛہ  
کیڑی ۛہی کلہ ۛوک حضرت علی رضی اللہ عنہ سرہ محبت شروع کړی او نورو صحابہ کرامو باندې  
دوی تہ اوچتوالې ورکړی کہ صرف پہ حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ او حضرت عمر رضی اللہ عنہ باندې ہم  
فوقیت ورکړی نو بیا بہ ہم غالی فی التشیع او رافضی گنرلې شی، ددی نہ دا معلومیڑی

ۛہی "کان فیہ تشیع قليل" د کومې درجہ کلام دی  
دغہ شان د امام احمد رحمۃ اللہ علیہ دا وینا ۛہی امام عبدالرحمن بہ د نشې ۛیز نہ ۛکلو او د فرات د  
زراعت ہم قائل نہ وو، نو اشارہ دپتہ دہ ۛہی امام وکیع د دواړو ۛیزونو قائل وو  
خو دا خبرہ ہم واضعہ نہ دہ اول دا ۛہی ددی عیوبو باوجود امام احمد بہ دوی ثقہ او معتبر  
گنرلو، دونہمہ خالص اجتہادی مسئلہ دہ، امام وکیع د یو خاص قسم نبیز د حلت قائل وو او  
ہغہ بہ یې ۛکلو ۛہی ہغہ پہ مسکر باندې مشہور شو حالانکہ ہغہ مسکر نہ وو، صرف ددی

بقیہ حاشیہ د تیرمخ] وعن کل خير و ناهیک بهذا من مثله "

وقد قال ابو العیناء لمحمد بن یحیی الصولي: النعو فی العلوم کالمطع فی القدر اذا اکثر متہ صار القدر  
زعاقا وعن الشافعی قال انما العلم علمان علم للدين وعلم للدنيا فاللذی للدين الفقه والاخر الطب وعلى  
ذالک یحتمل حال من وصف من الانۛة باللحن کاسماعیل بن ابی خالد الاحمسی وعوف بن ابی جمیلۛ وابی  
داود الطیالسی وهشیم والدراودری "فتح المغیث للسخاوی (۱۶۲/۳) -

(<sup>۱</sup>) الکفایۛ (۱۸۷) باب ذکر الروایۛ عن کان لا یری تغییر اللحن فی الحدیث) -

(<sup>۲</sup>) فتح المغیث للسخاوی (۱۶۳/۳) -

(<sup>۳</sup>) ہدی الساری مقدمۛ الباری (ص ۴۵۹) فصل فی تمییز اسباب الطعن) -

وجه چې هغه به لږ ساعت پس مسکر کیدلو نو د مسکر په نوم باندې مشهور شو، نو ظاهره ده چې دا د یو مجتهد اجتهاد وو چې د هغې په غلطۍ باندې هم یو نیکی ده. او دا خبره د فرات د زمکې د کر باره کښې هم ونیلې شې چې دا د امام مجتهد اجتهاد وو هم دغه وجه ده چې امام نوروی یو فیصله کن خبره او کړه اچموعلی جلالته وولور علیه وخطه واتقلنه وورعه وصلاحه وعبادته وتوثیقه واعتباده<sup>(۱)</sup>

د امام وکیع رحمته الله علیه ولادت په ۱۲۸ هـ کښې شوې وو او وفات یې یوم عاشوره ۱۹۷ هـ کښې اوشو رحمه الله تعالى واسعة

③ سفیان ددې نه سفیان ثوري رحمته الله علیه مراد دې یا سفیان بن عیینه رحمته الله علیه؟

علامه کرمانی رحمته الله علیه فرماني چې دواړه کېدې شی خکه چې امام وکیع ته هم د سفیان ثوري نه سماع حاصله شوې ده او هم د سفیان بن عیینه نه. دغه شان دا دواړه د مطرف نه روایت نقل کوي هغه فرماني چې دې خبره کښې د التباس څه بده خبره نه ده خکه چې دواړه امامان او حافظان دي. ضابط عادلان او مشهور دي او د امام بخاري رحمته الله علیه د رجالو نه دی چې د هغوی نه دوی په کثرت سره د حدیثو تخریج کړې دي.

خو امام ابو مسعود غسانی دمشقی رحمته الله علیه په کتاب التعمید کښې لیکلې دی چې دا حدیث د ابن عیینه نه محفوظ دي اگر چې امام بخاري دا بیان نه کړو. یزید عدنی رحمته الله علیه دا روایت د سفیان ثوري نه نقل کړې دي<sup>(۲)</sup>

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني چې دلته د سفیان نه سفیان ثوري مراد دې خکه چې امام وکیع اگر چې د دواړو نه نقل کړې دي خویا هم هغه د ثوري نه روایت زیات کوي او د ابن عیینه نه کم او دا قاعده ده چې کله یو کس دوه متفق الاسم شیوخو نه نقل کوي د افعال نسبت په صورت کښې به په هغې معمول کیږي چاته چې څه خصوصیت یعنی اکثار حاصل وي لهذا دلته سفیان ثوري متعین دي<sup>(۳)</sup>

علامه عینی د حافظ رحمته الله علیه رد کړې دي او لیکلې دي چې دا خبره واضحه او ثابت شده ده چې وکیع ته دواړو نه سماع حاصله ده او بیا دواړو ته د مطرف نه سماع حاصله ده نو خکه د حافظ ذکر کرده خبره راجح نشي کیدلې خاص کر امام مسعود خو صفا ونیلې دي محفوظ د ابن عیینه روایت دي<sup>(۴)</sup>

د سفیان ثوري رحمته الله علیه حالات کتاب الايمان باب علامة المنافق کښې تیر شوې دي<sup>(۵)</sup>

(۱) تهذيب الاسماء واللغات (۱۴۵/۲) -

(۲) شرح الکرماني (۱۱۸/۲) -

(۳) فتح الباري (۲۰۴/۱) -

(۴) عمدة القاري (۱۵۸/۲) -

(۵) کشف الباري (۳۷۸/۲) -



او د سفیان بن عیینہ رحمہ اللہ مختصراً حالات پہ بدءالوحی کنبی تیر شوی دی<sup>(۱)</sup>، او تفصیلاً کتاب العلم باب قول المحدث حدثنا او اخبنا وانهانا کنبی تیر شوی دی<sup>(۲)</sup>،

⑤ مطرف دا مطرف بضم المیم وفتح الطاء المهمله وتشديد الراء المكسورة وبعدها فاء<sup>(۳)</sup>، بن طریف بروزن عظیم<sup>(۴)</sup>، حارثی رحمہ اللہ دې بعضو ددوی نسبت خارفی لیکلې دې په دې دواړو کنبی یو مصحف دې<sup>(۵)</sup>،

د دوی کنیت ابویکری یا ابو عبد الرحمن دې<sup>(۶)</sup>،

دوی د اشعث نقاش، امام شعبی، ابواسحاق بیهقی، عبد الرحمن بن ابی لیلہ، حبیب ابن ثابت، سلمة بن کھیل، الحکم ابن عتیبه، امام اعمش او امام عاصم بن ابی النجود رحمہم اللہ نه روایت نقل کوی

ددوی نه روایت کونکو کنبی سفیان ثوری، سفیان بن عیینہ، ابوجعفر رازی، ابو حمزه سکری، ابو عوانه، محمد بن فضیل امام ابویوسف، هشیم بن بشیر او حریر بن عبد الحمید رحمہم اللہ وغیره دې<sup>(۷)</sup>،

امام احمد بن حنبل او امام ابوحاتم رحمہما اللہ فرمائی ثقہ<sup>(۸)</sup>،

امام شافعی رحمہ اللہ فرمائی: ما کان ابن عیینة یحدثنا اشد اعیاباً منه بطرف<sup>(۹)</sup>، یعنی ابن عیینہ ته چې خومره مطرف خوین وو داسې ورته بل څوک خوین نه وو.

ذواد بن علی رحمہ اللہ فرمائی چې: ما عرف عریبا ولا عجباً افضل من مطرف بن طریف<sup>(۱۰)</sup>،

امام یحییٰ ابن معین فرمائی ثقہ<sup>(۱۱)</sup>،

امام عجلې رحمہ اللہ فرمائی: صالح فی الکتاب ثقہ فی الحدیث ما ینکر عنه الا غیر فی المذهب<sup>(۱۲)</sup>،

امام یعقوب بن سفیان رحمہ اللہ فرمائی ثقہ<sup>(۱۳)</sup>،

(۱) کشف الباری (۲۳۸/۲) -

(۲) کشف الباری (۸۶/۲) -

(۳) تقریب التهذیب (ص ۵۳۵) رقم (۶۷۰۵) -

(۴) المغنی فی ضبط اسماء الرجال (ص ۴۹) -

(۵) سیر اعلام النبلاء (۱۲۷/۲) و تهذیب الکمال (۶۲/۲۸) -

(۶) حواله بالا

(۷) تهذیب الکمال (۶۲/۲۸) -

(۸) تهذیب الکمال (۶۴/۲۸) -

(۹) تهذیب الکمال (۶۵/۲۸) و شیر اعلام النبلاء (۱۲۷/۶) -

(۱۰) تعلیقات الکمال (۶۵/۲۸) و سیر اعلام النبلاء (۱۲۸/۶) -

(۱۱) تعلیقات التهذیب (۱۷۳/۲۸) -

(۱۲) تهذیب التهذیب (۱۷۳/۱۰) -

(۱۳) تعلیقات تهذیب الکمال (۶۷/۲۸) نقلا عن المعرفة و التاريخ (۹۴/۳) -

امام یعقوب بن شیبہ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ثقۃ ثبت: <sup>(۱)</sup>

حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: الامام المحدث القدوة: <sup>(۲)</sup>

بیا فرمائی: ثقۃ امام عابد: <sup>(۳)</sup>

حافظ ابن حجر فرمائی: ثقۃ فاضل: <sup>(۴)</sup>

ابن حبان ددوی ذکر خیل کتاب النقات: کنبی کبریٰ دی: <sup>(۵)</sup>

ددوی وفات ۱۴۳ کنبی شوې وو: <sup>(۶)</sup> رحمہ اللہ تعالیٰ رحمۃ واسعہ

⑤ الشعبی دا مشہور امام ابو عمرو عامر بن شراحیل الشعبی الکوفی رحمۃ اللہ علیہ دی ددوی مختصر

حالات پہ کتاب الایمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانہ ویدۃ لاندې تیر شوې دی: <sup>(۷)</sup>

دلته لڑپہ تفصیل سرہ ددوی حالات ذکر کیڑی

د امام شعبی رحمۃ اللہ علیہ ولادت د حضرت عمر رضی اللہ عنہ د وفات نہ شپږ کالہ پس شوې وو: <sup>(۸)</sup>

پہ اوچتو تابعینو کنبی ددوی شمیر کیڑی تقریباً پنخہ سوہ صحابہ کرامو سرہ ددوی ملاقات شوې دی: <sup>(۹)</sup>

دوی د حضرت علی، حضرت سعد، حضرت سعید بن زید، زید بن ثابت، عبادہ بن الصامت،

ابو موسیٰ اشعری، ابو مسعود انصاری، ابو ہریرہ، مغیرہ بن شعبہ، ابو جحیفہ، جابر بن

سمرہ، جابر بن عبد بن عبد اللہ، عبادلہ اربعہ، ابو سعید خدری، انس رضی اللہ عنہ، عائشہ، ام سلمہ،

میمونہ بن الحارث او اسماء بنت عمیس رضی اللہ عنہ نہ نقل کوی.

پہ تابعینو کنبی د حارث اعور، خارجه بن الصلت، زر بن حبیش، قاضی شریح، عبد الرحمن

بن ابی لیلی، عروہ بن مغیرہ، عمرو بن میمون، مسروق بن الابدع او ابو بردہ بن ابی موسیٰ

اشعری رحمۃ اللہ علیہ نہ روایت کوی.

او ددوی نہ روایت کونکو کنبی ابواسحاق، اسماعیل بن ابی خالد، بیان بن بشر، زکریا بن

ابی زائدہ، سلمہ بن کھیل، سماک بن حرب، عاصم الاحول، قتادہ، مطرف بن طریف، مغیرہ

بن مقسم، مکحول شامی، منصور بن المعتمر، امام ابو حنیفہ، او یونس بن ابی اسحاق

(۱) تہذیب التہذیب (۱۰/۱۷۳)۔

(۲) سیر اعلام النبلاء (۶/۱۲۷)۔

(۳) الکاشف للذہبی (۲/۲۶۹) رقم (۵۴۷۷)۔

(۴) تقریب التہذیب (ص ۵۳۴) رقم (۶۷۰۵)۔

(۵) النقات لابن حبان (۷/۴۹۳)۔

(۶) الکاشف للذہبی (۲/۲۶۹) رقم (۵۴۷۷)۔

(۷) کشف الباری (۱/۶۷۹)۔

(۸) تہذیب الکمال (۱۴/۲۸)۔

(۹) الکاشف للذہبی (۱/۵۲۲) رقم (۲۵۳۱)۔

و غیره شامل دی،<sup>(۱)</sup>

ابو مجلز رحمته فرمائی: ما رایت فیہم اقلہ من الشعبی،<sup>(۲)</sup>

حضرت حسن بصری رحمته فرمائی: کان والله کبیر العلم عظیم العلم قدیم السلم من الاسلام یحکان،<sup>(۳)</sup>

امام مکحول رحمته فرمائی: ما رایت اقلہ من الشعبی،<sup>(۴)</sup>

امام یحییٰ بن معین او امام ابو زرعه و غیره فرمائی ثقہ،<sup>(۵)</sup>

امام یحییٰ بن معین رحمته فرمائی: اذا حدث الشعبی من رجل فسماء، فهو ثقہ یحتج بحديثه،<sup>(۶)</sup>

امام عجل رحمته فرمائی: و مرسل الشعبی صحیح لایکادیرسل الا صحیحا،<sup>(۷)</sup>

امام سفیان بن عیینہ فرمائی: كانت الناس تقول بعد الصحابة: ابن عباس في زمانه والشعبی في زمانه

والشوری في زمانه،<sup>(۸)</sup>

ابو حصین رحمته فرمائی: ما رایت اعلم من الشعبی،<sup>(۹)</sup>

ابو اسحاق الحبال رحمته فرمائی: کان واحد زمانه في فنون العلم،<sup>(۱۰)</sup>

عاصم بن سلیمان فرمائی: ما رایت احدا یحدث اهل الکوفة و البصرة و الحجاز و اللفاق من

الشعبی،<sup>(۱۱)</sup> یعنی: ما د اهل کوفه، بصره، حجاز او د تولو اطرافو د احادیثو د شعبی نه غتب

بل عالم او نه لیدلو.

امام شعبی رحمته عبدالرحمن بن الاشعث کندي رحمته سره میلاؤ شو او د حجاج بن یوسف خلاف

بی خروج کړي وو خو بیا روستو معافی تلافی اوشوه او دغه شان دوی د حجاج د گرفتاری نه

بچ شول،<sup>(۱۲)</sup>

(۱) تهذیب الکمال (۲۹/۱۴) و تهذیب التهذیب (۶۵/۵)

(۲) تهذیب الکمال (۳۴/۱۴) -

(۳) حواله بالا

(۴) تهذیب الکمال (۳۵/۱۴) -

(۵) حواله بالا

(۶) حواله بالا

(۷) تهذیب الکمال (۳۶/۱۴) -

(۸) تهذیب التهذیب (۶۷/۵)

(۹) تهذیب التهذیب (۶۹/۵)

(۱۰) حواله بالا

(۱۱) سیر اعلام النبلاء (۳۰۲۹/۴)

(۱۲) سیر اعلام النبلاء (۳۰۴/۴) -

په طبیعت کښې د خنده ماده ډیره وه فرماني چې یو ځل ماته یو کس راغلو دغه وخت ماسره یوه زنانه ناسته وه دغه کس د راتلوسره تپوس او کړو-ایکما الشعبي نو ما ورته اونیلي: «هذه»<sup>(۱)</sup> د امام شعبي وفات په ۱۰۳هـ یا ۱۰۴هـ کښې اوشو<sup>(۲)</sup>.

① ابو جحیفه: دا حضرت ابو جحیفه وهب بن عبدالله السواني رضی الله عنه دې ددوی شمیر په صفار صحابه کرامو کښې کپړې ځکه چې کله حضور پاک صلی الله علیه و آله وفات شو نو دوی دغه وخت بلوغت ته رسیدلي نه وو<sup>(۳)</sup>.

دوی حضور پاک صلی الله علیه و آله نه علاوه د حضرت علی او حضرت براء بن عازب رضی الله عنه نه هم روایت کوي. ددوی نه روایت کونکو کښې ابواسحق سبيعي، سلمه بن کهیل، عامر شعبي، علی بن الاقر، عون بن ابی جحیفه، زیاد بن زید، حکم بن عتیبه او اسماعیل بن ابی خالد رضی الله عنه شامل دي<sup>(۴)</sup>.

حضرت علی رضی الله عنه سره ددوی خاص تعلق وهغوی چې به کله خطبه ورکوله نو دوی به لاندې ولاړ وو<sup>(۵)</sup>.

حضرت علی رضی الله عنه دوی ته د پولیس ذمه داری ورکړې وه. دوی د حضرت علی رضی الله عنه په ټولو مشاهداتو کښې شرکت کړې وو<sup>(۶)</sup>.

حضرت علی رضی الله عنه دوی ته وهب الخیر لقب ورکړې وو<sup>(۷)</sup>.  
حضرت ابو جحیفه رضی الله عنه نه ټول پنځه څلویښت احادیث مروی دي په دې کښې متفق علیه دوه حدیثونه دي او امام بخاري په دوه احادیثو کښې او امام مسلم په دریو احادیثو کښې متفرد دي<sup>(۸)</sup>. د صحیح قول په اعتبار سره د دوی وفات په ۷۴هـ کښې شوې دي<sup>(۹)</sup>. رضی الله عنه وارضاه

② حضرت علی رضی الله عنه: د حضرت علی رضی الله عنه حالات روښنی باب: «باب اثم من کذب علی النبی صلی الله علیه و آله» کښې تیر شوی دی.

**قوله: هل عندکم کتاب؟ آیا تاسره یو کتاب شته؟**

حضرت ابو جحیفه رضی الله عنه فرماني چې ما د حضرت علی رضی الله عنه نه تپوس او کړو چې آیا تاسره داسې څه شته چې حضور پاک صلی الله علیه و آله د وحی نه صرف تاته درکړې وی او ددې دلیل دادې چې امام

(۱) سیر اعلام النبلاء (۳۱۱/۴) -

(۲) الکاشف (۵۲۲/۱) رقم (۲۵۳۱) -

(۳) الاصابه (۶۴۲/۳) و تهذيب الکمال (۱۳۲/۳۱) -

(۴) تهذيب الکمال (۱۳۳/۳۱) -

(۵) سیر اعلام النبلاء (۲۰۳/۳) -

(۶) سیر اعلام النبلاء (۲۰۳/۳) وعمدة القاری (۱۵۹/۲) -

(۷) الاصابه (۶۴۲/۳) -

(۸) تهذيب الاسماء واللغات (۲۰۲/۲) وخلاصة الخزرجي (ص ۴۱۸) -

(۹) سیر اعلام النبلاء (۲۰۳/۳) -

بخاری په کتاب الجهاد کښې روایت نقل کړې دې هل مندکم شی من الوسی الامانی کتاب الله<sup>۱</sup>

په مسند اسحاق بن راهویه کښې دې هل علت شتامن الوسی<sup>۲</sup>

ددې سوال مطلب دادې چې د اهل بیتو او خاصکر د حضرت علی علیه السلام د پاره خصوصی هدایات شوې دي چې د هغې نه نور څوک خبر شوې نه دي<sup>۳</sup>

**فوله: قال: لا الا کتاب الله او فهم اعطيه رجل مسلم او ما فی هذه الصحيفة: وني فرمائیل چې نا سوا د کتاب الله نه یا هغه چې یو مسلمان ته ورکړې کېږي یا څه چې دې صحیفه کښې دي**

یعنی ما سره مخصوص وحی نشته سوا د کتاب الله یا هغه علم چې یو انسان په خپل قوت عاقله او فهم سره حاصلوی یا څه چې دې صحیفه کښې دي

علامه ابن قیم رحمته الله فرماني چې دې نه مراد علم لدني دي چې د عبادت، تابعدارني، په عمل کښې د اخلاص او د کتاب او سنت نه د علم حاصلولو نتیجه ده.

علامه ابن قیم د خبرې نه دا معلومېږي چې د علم لدني د پاره درې شرطونه دي اول دا چې انسان عمل او کړي او بندگي او کړي دویم دا چې دې کښې اخلاص وي او دریم دا چې د کتاب او سنت مطابق او کړي شي او یو څلورم څیز دادې چې د حضور پاک صلی الله علیه و آله متابعت پکښې هم وي.

بعضې وخت علم د کتاب و سنت مطابق وي خو متابعت پکښې نه وي او متابعت خو دا غواړي چې نیت صحیح وي او افعالو کښې د امام پسي تگ وي اوس که څوک په ظاهره د امام مشابعت اختیار کړي خو په نیت او اراده کښې مخالفت کوي نو دا سرې تابعدار نه دي مثلاً حضور پاک صلی الله علیه و آله حدود قائم کړل قصاص یې واخستلو چې د معاشرې نه د جرانمو ختمیدنه اوشي، اوس که څوک قصاص اخلي او په زړه کښې یې ذاتي د استقام جذبې وي نو دده ظاهري کار خو د سنت مطابق دي خو په باطن کښې مخالف دي، لهذا د کتاب او سنت نه

علم حاصلولو نه پس پکار دی چې د حضور پاک صلی الله علیه و آله په طریقه یې او کړي شي **والله اعلم ایا د فهم نه مراد څه لیکونکي څیز دي؟ دلته چې حضرت علی رضی الله عنه د کوم فهم ذکر کړې دي یا دا څه لیکونکي څیز وو یا نا؟**

علامه ابن منیر رحمته الله فرماني چې دا لیکلې شوې څیز وو<sup>۴</sup>

علامه سندھی هم احتمالاً ددې ذکر کړې دي<sup>۵</sup> **والله اعلم**

۱) صحیح البخاری (۴۲۸/۱) کتاب الجهاد والسير باب فکاک الاسیر (رقم ۳۰۴۸) -

۲) فتح الباری (۲۰۴/۱) -

۳) شرح الکرماني (۱۱۹/۲) -

۴) فتح الباری (۲۰۴۹/۱) -

۵) حاشیه السندی علی صحیح البخاری (۵۵/۱) -

**قوله: او مافی هذه الصحيفة:** او یا څه چې دې صحیفه کښې دی دا یو صحیفه وه چې د تورې په میان کې پرته وه او دېکښې څه خاص مسائل وو چې د هغې ذکر روستوراروان دي.<sup>(۱)</sup>  
د دې نه دا معلومېږي چې حضرت علی عليه السلام سره دې نه علاوه بل څه نه وو چې وحی سره یې تعلق ساتلو

د صحیح مسلم یو روایت کښې دی: من ذم ان عندنا شیئا نقرأه الا کتاب الله و هذه الصحيفة قال: **وصیفة معلقة قراب سیفه** - فقد کذب<sup>(۲)</sup>

یعنی څوک چې دا دعوی کوی چې ما سره کتاب الله او دې صحیفې نه علاوه بل څه هم دی چې هغه مونږه وایوو نو هغه دروغژن دي او فرمایلي شوي دي چې ددوی د تورې په نیام کښې یو صحیفه هم وه.

دغه شان صحیح بخاری کښې دی: **والله ما عندنا من کتاب یقرأ الا کتاب الله وما لی هذه الصحيفة**<sup>(۳)</sup>  
**قوله: قال قلت فمافی هذه الصحيفة؟** ابو جحیفه فرماني چې ما ترې تپوس او کړو چې دې صحیفه کښې څه دی؟

**قوله: قال العقل:** حضرت علی عليه السلام او فرمایلي چې دېکښې عقل دي عقل دیت ته وئيلې شي<sup>(۴)</sup>

اصل کښې به د دیت او بښان ولی الدم دروازې سره تړلې شول نو ځکه دې ته یې عقل اوونې او دې نه پس بیا هر دیت ته عقل اوونيلې شو<sup>(۵)</sup>

**قوله: وفكاك الاسير:** او قیدیان پرېښودل

یعنی په دې کښې د قیدیانو د خلاصیدو احکام او د هغې ترغیب ورکول وو<sup>(۶)</sup>

**قوله: ولا يقتل مسلم بكافر:** او دا چې یو مسلمان به د کافر په بدله کښې نه قتل کیږي

دا مسئله د کتاب الدیات ده خو بیا هم لږ تفصیل دلته بیانوو

ایا یو مسلمان به د کافر بدله کښې قصاصا قتل کولې شي که نه؟ انمه ثلاثه او جمهور فرماني چې مسلمان د کافر بدله کښې قصاصا قتل کولې نه شي

(۱) صحیح المسلم کتاب الحج باب فضل المدينة رقم (۳۳۲۸) -

(۲) صحیح البخاری (۱۰۸۴/۲) کتاب الاعتصام بالکتاب و السنة باب ما یکره من العمق و التنازع فی العلم و العلو فی الدین و البدع (رقم ۷۳۰۰) -

(۳) معجم مقاییس اللغة رقم (۷۰/۴) -

(۴) سمیت الدیة عقلا لان الابل التي كانت تؤخذ فی الدیات كانت تجمع فتعقل بفناء المقتول فسمیت الدیة عقلا وان كانت دراهم و دنانیر و قيل سمیت عقلا لانها تمسک الدم معجم مقایس اللغة (۷۰/۴) -

(۵) فتح الباری (۲۰۵/۱) -

امام ابوحنیفه، امام ابویوسف، امام محمد، سعید بن المسیب او ابراهیم نخعی رحمہم اللہ فرمائی کہ یو مسلمان یو ذمی کس قتل کرو نو دې بدله کنبې به دا مسلمان قتل کولې شی البته د حربی کافر بدله کنبې به قتلولې نشی <sup>(۱)</sup>

د ائمه ثلاثه دلیل د ائمه ثلاثه دلیل د حضرت علی رضی اللہ عنہ حدیث باب دې چې په هغې کنبې بنکاره ده لا یقتل مسلم بکافر <sup>(۲)</sup>

د ائمه ثلاثه د دلیل جواب: احنافو ددې ډیر جوابونه ورکړي دي، یو جواب چې ډیر مشهور دې هغه دا چې دلته کافر نه مراد حربی کافر دې او ددې دلیل دا روایت دې **لا یقتل مومن بکافر** ولا ذمه لدی عهد <sup>(۳)</sup> (اللفظ لابن داود)

دا حدیث امام نسائی او امام ابوداود په خپل سنن او امام طحاوی په شرح معانی الآثار کنبې د حضرت علی رضی اللہ عنہ نه روایت کړې دي <sup>(۴)</sup>

حافظ ابن عبدالهادی رحمہم اللہ فرمائی **سند صحیح** <sup>(۵)</sup>

حافظ ابن حجر فرمائی **اسناد صحیح** <sup>(۶)</sup>

دغه شان دا روایت امام احمد او امام ابوداود رحمہم اللہ عمرو بن شعيب عن ابيه عن جده په طریقې سره

نقل کړې دي <sup>(۷)</sup> ابن عبد الهادی رحمہم اللہ فرمائی **اسناد حسن** <sup>(۸)</sup>

دا حدیث دې طریقې سره د نورو حضراتو نه هم مروی دي <sup>(۹)</sup>

ددې حدیث نه استدلال داسې کیږي چې په دې کنبې **ولا ذمه لدی عهد** په مومن باندې عطف دي اوس مطلب دا شو چې **لا یقتل مومن ولا ذمه لدی عهد** بکافر یعنی یو مومن یا ذمه لدی عهد ذمی به د کافر بدله کنبې نشی قتلولې او ذمی چې د کوم کافر بدله کنبې قتل کولې نشی هغه کافر حربی دي او دا قاعده ده چې د معطوف او د معطوف علیه حکم یو وی هرکله چې ذمی د کافر ذمی بدله کنبې قتلولې شی او کافر حربی بدله کنبې نشی قتلولې نو هم دغه شان دا حکم د مسلمان هم دي <sup>(۱۰)</sup>

(۱) عمدة القاری (۱۶۱/۲) -

(۲) کتاب سنن النسائی باب سقوط القود من المسلم للكافر رقم (۴۷۴۹) وسنن ابی داود کتاب الدیات باب ایقاد المسلم من الکافر رقم (۴۵۳۰) وشرح معانی الآثار (۱۲۴/۲) -

(۳) نصب الرایة (۳۳۵/۴) کتاب الجنایات باب ما یوجب القصاص رقم (۷۷۳۱) -

(۴) الدراری فی تخریج احادیث الهدایة (۲۶۲/۲) کتاب الجنایات رقم (۱۰۰۸) -

(۵) سند احمد (۱۸۰/۲) وسنن ابی داود کتاب الدیات باب ایقاد المسلم من الکافر رقم (۳۵۳۱) -

(۶) نصب الرایة (۳۳۵/۴) کتاب الجنایات باب ما یوجب القصاص رقم (۷۷۳۲) -

(۷) رواء ابن ماجه فی سننه فی کتاب الدیات باب لا یقتل مسلم بکافر رقم (۲۶۶۰) من حدیث عبدالله بن عباس رواء البخاری فی تاریخه الکبر من عائشه کما فی نصب الرایة (۳۳۵/۴) -

(۸) شرح معانی الآثار (۱۲۴/۲) -

(۹) شرح معانی الآثار (۱۲۴/۲) -

امام شافعی رحمته الله فرمائی چې دې حدیث کښې دوه حکمونه جدا جدا بیان شوي دي اول حکم لا یقتل مومن پکافر دې ددې تعلق قصاص سره دې او بل حکم ولا ذوهی دې عهد چې ذمی تر څو عهد ذمه کښې وی هغه به قتلولې نشی

امام طحاوی ددې ① جواب دا ورکړې دې چې دا دواړه خبرې جدا جدا کول صحیح نه دي. ځکه چې ددې حدیث تعلق الدماء المسفوک بعضها بعض سره دې ځکه چې د حضور پاک صلی الله علیه و آله ارشاد دې "السلیمون ید علی من سواهم یتکافو دما ذم و یسعی بذمتهم ادناهم" دې نه پس یې اوفرمانیل "لا یقتل مومن پکافر ولا ذوهی دې عهد" معلومه شوه چې ددې حدیث تعلق هغه وینې سره دې چې قصاص او بهیدلې شی د عهد ذمه د وجه نه. د حرمت دم متعلق نه ده ②

② دویم جواب دادې چې ددې حدیث تعلق زمانه جاهلیت سره دې یعنې دغه زمانه کښې که یو کس یو کافر مړ کړې وو او بیا قاتل مسلمان شو نو دغه مسلمان به د دغه کافر بدله کښې قتل کولې نشی.

ددې قرینه دا ده چې "لا یقتل مومن پکافر" دوه موقع باندې نازل شوي دي اول هغه موقع چې حضور پاک صلی الله علیه و آله مدینه منوره ته تشریف راوړو او اهل ایمان او ددې ځانې اوسیدونکو سره دا معاهده اوشوه کومه چې امام ابو عبید القاسم بن سلام رحمته الله په "کتاب الاموال" کښې ذکر کړې ده چې د هغې سند دا دي "حدثني يحيى بن عبد الله بن بكير وعبد الله بن صالح قال: حدثنا الليث بن سعد قال: حدثني عقيل بن خالد عن ابن شهاب انه قال: بلغني ان رسول الله صلی الله علیه و آله كتب بهذا الكتاب" ① مخکښې د اوږدې معاهدې الفاظ دي ②

چې په هغې کښې ذکر دی "وان المومنین المتکونین ایدیهم علی کل من بغی و ایتخی منهم دسیعة ظلم او اثم او صدوان او فساد بین المومنین وان ایدیهم علیهم جمیعه و لو کان ولد احدهم لا یقتل مومن فی کافر ولا ینصر کافر اهل مومن" ③

یعنی د ایمان او اهل تقوی لاس په هغه چا دې چې ظلم کوی اهل ایمان سره، پکار دی چې ظلم، گناه او د اهل ایمان په مینځ کښې فساد ختم کړی او په یو ځانې د ظالم مخ نیوي او کړی اگر چې ددوی د اولاد نه دا ظالم ولې نه وی یو مومن به بل مومن د کافر بدله کښې نه قتلوی او نه به د مومن مقابله کښې د کافر مدد کوی.

د علامه ظفر احمد عثمانی رحمته الله په نیز دا مرسل صحیح دي او په دې کښې شک نشته چې دې نه مراد کافر حربی دي نه چې ذمی. د اهل عرب دا عادت وو چې د مقتول بدله به یې د قاتل

① شرح معانی الآثار (۲/۱۲۴) -

② کتاب الاموال لای عید (ص ۲۰۲) کتاب رسول الله بین المومنین و اهل یثرب و مواعته یهودها مقدمة المدينة

③ کتاب الاموال (ص ۲۰۲) -

④ کتاب الاموال (۲۰۳) -



د اولاد نه اخستله ځکه حضور پاک ﷺ دې نه منع او فرمانيله او ارشاد يې اوکړو چې د يو مومن د پاره دا جائز نه دی چې بل مومن په دې بنياد قتل کړي چې ده د جاهليت زمانه کښي يو کافر قتل کړې وو<sup>(۱)</sup>

امام ابو عبیدہ رضی اللہ عنہ دې حديث نقل کولو نه پس فرماني: «واذا كان هذا الكتاب فهاذي حدثان مقدم رسول الله قبل ان يظهر الاسلام ويقوى وقيل ان يومر باخذ الجوهرة من اهل الكتاب»<sup>(۲)</sup> يعنى دا مکتوب څومو په راتې کښي د هغه وخت دې چې کله حضور پاک ﷺ نوې نوې راغلې وو اسلام ته لا غلبه او مضبوطيا حاصله نه وه او په دې قرينه داده چې په دې معاهده کښي «اليهود فينهم وللمؤمنين فينهم» الفاظ موجود دي<sup>(۳)</sup> چې په دې خبره دليل دې چې حضور پاک ﷺ مدينې ته راتلو سره دا معاهده کړې وه.

په بله موقع کښي چې دا او فرمانيل «لا يقتل مومن بکافر» نو دا د فتح مکه موقع وه چې حضور پاک ﷺ په خطبه کښي دا اعلان او فرمانيل، امام بيهقي د عطاء، طاوس مجاهد او حسن بصری رضي الله عنه نه نقل کړې دي «ان رسول الله ﷺ قال يوم الفتح لا يقتل مومن بکافر»<sup>(۴)</sup>

امام بيهقي رحمته الله فرماني «قال الشافعي وهذا عند اهل المغازی ان رسول الله تكلم به في عطية يوم الفتح وهو يروي عن النبي ﷺ مسندا من حديث عمرو بن شعيب وحديث عمران بن حصين»<sup>(۵)</sup> امام شافعي رحمته الله فرماني چې دا خبره اهل مغازی ته ټيکاره ده چې حضور پاک ﷺ دا فتح مکه موقع کښي فرمائيلې وه دا د عمرو بن شعيب او عمران بن حصين نه مسندا هم مروی ده.

دې نه دا معلومه شوه چې حضور پاک ﷺ کوم اعلان فرمائيلې وو چې «الاكل مائة او درم او مال يدعى فهو تحت قدمي هاتين» سورة ابن هشام ۳/۴۷۲ و زاد المعاد ۳/۴۰۷- يعنى هر قسم انتقامي کارواني قصاص يا د مال دعوی کيږي هغه ټول څما د خپو لاندې دی دلته د دم نه په جاهليت کښي توې شوې وينه مراد ده.

ددې وجه داده چې اهل مغازی او سير ذکر کړې دي چې دعهد ذمه ذکر د فتح مکه نه پس شروع شوې دې، دې نه مخکښي د دوی او د مشرکينو په مينځ کښي يو ټاکلې موډې پورې مصالحت شوې وو خو دا مطلب نې نه وو چې کافر د اسلام په ذمه کښي داخل شو «نو د فتح مکه موقع کښي دا فرمانيل «لا يقتل مومن بکافر» د هغه کافرو باره کښي وو چاسره چې

(۱) اعلاء السنن (۱۰۲/۱۸) کتاب الجنایات باب قتل المسلم بکافر-

(۲) کتاب الاموال (ص ۲۰۷)

(۳) کتاب الاموال (ص ۲۰۴)-

(۴) السنن الکبری للبيهقي (۲۹/۸) کتاب الجنایات باب فيمن لا قصاص بينه باختلاف الدينين-

(۵) حواله بالا

(۶) اعلاء السنن (۱۰۲/۱۸)-

مصالحت شوي وو ځکه چې هغه وخت د اهل ذمه وجود د سره وو نه، او په دې قرينه دا حدیث دې 'ولا ذمه لى عهدی' او د الله تعالی ارشاد دې 'فاتوا الصیام الیهیم عهدی' (۱)

حاصله دا شوه چې دغه وخت د کفارو دوه قسمونه وو. یو هغه اهل حرب وو چا سره چې معاهده نه وه شوې او بله هغه چا سره چې یو نیتي مقرر پورې مصالحت شوي وو، ذمی څوک هم نه وو لهذا د 'لا یقتل مومن ېکافر' نه صرف دا دوه قسم مراد دی نو اوس به د قصاص نفی دا حکم د حربی معاهد باندې منحصر وی په دې کښې د ذمی د داخلیدو هیڅ تصور نشته (۲)

مذکوره جواب باندې اشکال او د هغې جواب په دې دا اشکال دې چې بیا خو دې حدیث کښې صرف د جاهلیت د زمانې ذکر دي د اسلام د زمانې حکم خو ذکر نه دي.

ددې جواب دادې چې الله تعالی حضور پاک ﷺ ته جوامع الکلم ورکړې وو هغوی به په مختصر کلمه کښې ډیر مسائل بیان کول دلته هم اگر چې 'لا یقتل مسلم ېکافر' د جاهلیت په زمانه رنډا اچوی خو ورسره د اسلام د زمانې هم حکم بیانوی. او دا بله خبره ده چې د نورو دلائلو په رنډا کښې دلته د کافر نه حربی کافر مراد دې ذمی مراد نه دي. والله اعلم

⑤ علامه انور شاه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرماني 'لا یقتل مسلم ېکافر' ولا ذمه لى عهدی' په تشریح کښې د علماؤ اختلاف دې چې آیا دا دواړه خبرې د قصاص متعلق دی څنگه چې احناف فرماني یا رومبي جمله 'لا یقتل مسلم ېکافر' د قصاص متعلق او دویمه 'ولا ذمه لى عهدی' حرمت دم متعلق ده؟ څنگه چې جمهور فرماني

اوس که مونږ د جمهور موافقت اوکړو او اومو چې د 'ولا ذمه لى عهدی' تعلق حرمت دم سره دې قصاص سره نه دي نو بیا هم د ذمی حکم دادې چې دده په قتل به مسلمان قتلولې شی ددې وجه داده چې د ذمی بدله کښې د مسلمان قتلولو مسئله د عقد ذمه نه ماخوذه، اهل ذمه خپل مالونه ځکه خرچ کړل چې ددوی جان او مال د مسلمانانو پشان محفوظ شی، نو که څوک د هغوی په جان باندې زیاتې کوی نو د هغه نه به بدله اخستلې شی څنگه چې د مسلمان د زیاتې بدل اخستلې کیږي

داسې اوگنډه چې د یو ذمی مال دارالاسلام کښې څوک پټ کړی نو غل که مسلمان وی او که کافر خو لاس به ترې کټکولې شی دغه شان که ذمی څوک قتل کړی نو قصاصا به قتلولې شی اگر چې مسلمان وی یا کافر یا ذمی، او حدیث 'لا یقتل مسلم ېکافر' کښې د کافر نه مراد کافر حربی دې ځکه چې ذمی د مسلمان په حکم کښې دې نو د حدیث مطلب دا شو 'ولا یقتل مسلم و ذی ېکافر' یو مسلمان او ذمی به د کافر په بدله کښې نشي قتلولې ځکه چې ذمی په مال خرچ کولو سره د مسلمان په حکم کښې راغلې دي نو څنگه چې مسلمان د کافر بدله

کښې قتلولې نشی دغه شان به ذمی هم نه شی قتل کولې، معلومه شوه چې دلته عبارت پټ نه دي بلکه مطلب بیان کولې شی<sup>(۱)</sup>

د احنافو دلائل د احنافو استدلال ددې باب د عام نصوص نه دي یا ایها الذین آمنوا کتب علیکم القتال<sup>(۲)</sup> دې آیت نه معلومه شوه چې د هر هغه قاتل نه به قصاص اخستلې شی چا چې په تیره څیز سره په قصد سره قتل کړې وی البته که د تخصیص څه دلیل وی نو تخصیص به وی گنی نه به وی. اگرچې مقتول ذمی وی یا غلام، مذکر وی یا مونث ځکه چې د قتلی لفظ ټولو ته شامل دي<sup>(۳)</sup>

دلته څه اشکال ندې پکار چې په آیت کښې خطاب اهل ایمان ته دي نو د قتلی تعلق به هم اهل ایمان سره وی، ددې وجه داده چې ترسو دلیل مخصوص نه وی راغلي هغې پورې په عموم لفظ باندې عمل په مونږ باندې لازم دی او دې آیت کښې داسې څیز نشته چې د بعضي د پاره موجب د قتل وی او د بعضي د پاره نه وی.

مخکښې فمن عقله من اعيه شی نه هم اشکال ندې پکار چې دلته اخیه ونیلې شوې دي او دا ښکاره ده چې کافر دمسلمان ورور نشی کیدې نو ځکه د آیت د راوړلو مراد دا شو چې دلته د قتلی نه قتل المؤمنین مراد دي.

دا اشکال دلته صحیح نه دي ځکه چې کله په یو نص کښې عموم وی او روستو د خصوص الفاظو سره چې په دې باندې عطف وی نو په دې سره په عموم کښې تخصیص نه پیدا کیږی. څنگه چې دا آیت و البطلت یتیمین بانفسهن ثلاثة قرۃ<sup>(۴)</sup> دا مطلقه ثلاث ته هم شامل دي. مخکښې ارشاد دي واذا طلقت النساء فبلغن اجلهن فامسکوهن بمعروف او بمعروف<sup>(۵)</sup> بل خانی ارشاد دي وپعولتهن احق برهن فی ذالک<sup>(۶)</sup> ظاهر ده چې ددې دواړو آیتونو تعلق مادون الثلاث مطلقه سره دي ددې باوجود و البطلات یتیمین بانفسهن ثلاثة قرۃ<sup>(۷)</sup> په عموم کښې څه تخصیص ندې شوی. دلته احتمال نسبی رورولئ دي نه چې د دینی رورولئ څنگه چې فرمانیلې دي وال اعاد اعادهم هود<sup>(۸)</sup>

(۱) فیض الباری (۱/۲۱۰) -

(۲) البقرة (۱۷۸) -

(۳) احکام القرآن للجصاص (۱/۱۳۳) -

(۴) البقرة (۲۲۸) -

(۵) البقرة (۲۳۱) -

(۶) البقرة (۲۲۸) -

(۷) الاعراف (۶۵) -

دویم آیت چې احنافو دهغې نه استدلال کړې دې هغه دادې: وکتبتنا عليهم فيها ان النفس بالنفس<sup>(۱)</sup>، ددې عموم هم دا تقاضا کوی چې د کافر په بدله کښې دې مسلمان قتل کړې شی. دغه شان ارشاد باری تعالی دې: ومن قتل مظلوما فقد جعلنا لولیه سلطاناً<sup>(۲)</sup>، نه دا هم معلومه شوه چې د مسلمان یا کافر تخصیص نشته ځکه چې د سلطان په مفهوم کښې "قود" یعنی قصاص شامل دې او په دې کښې تخصیص نشته<sup>(۳)</sup>. علامه ظفر عثمانی رحمته الله فرماني چې د قصاص باره کښې د امام ابوحنیفه کلی قاعده دا ده چې د کوم سړی وینا عصمت مقومه سره علی التابید معصوم وی او هغه په قصد سره قتل کړې شی او قصاص اخستل مشکل نه وی نو اخستل نی واجب دی په دې کښې یو قید یا شرط نه وی نو قصاص به نه وی<sup>(۴)</sup>.

دغه شان د امام صاحب په نیز یو قانون دادې چې کله یو نص د اصل کلی مقابل وی نو کتلې به شی چې نص د تاویل احتمال لری که نه؟ که لری نو په دې اصل کلی کښې به د نص د وجه تاویل کیږی ځکه چې په یو وخت په دواړو عمل نشی کیدلې.

او که په نص کښې د تاویل احتمال وی نو تاویل به کیږی چې دواړو دلیلونو باندې عمل اوکړې شی، ځکه چې په دواړو عمل کول په یو د عمل کولو نه بهتر دي<sup>(۵)</sup>.

علامه ظفر عثمانی رحمته الله فرماني چې څوک په امام صاحب باندې کلام کول غواړی نو اول دې

په دې اصول کلیه باندې کلام اوکړی یا په حدیث "لا یقتل مومن بکافر" کښې چې کوم تاویل شوې دې په هغې دې کلام اوکړی خو حقیقت دادې چې نه په دې اصول کلیه کلام کیدې شی ځکه چې د اصول پسند سړی په نیز دا بالکل صحیح دی، دغه شان په نص کښې چې کوم تاویل شوې دې په هغې کښې هم تاویل نشی کیدلې ځکه چې د ذمی دپاره قصاص اخستلې شی او د مسلمان نه قصاص اخستلې شی او قصاص اخستل متعذر هم نه دی نو د قصاص پرېښودلو هیڅ عذر پاتې نه شو، دغه شان دا لزمه شوه چې حدیث کښې د "کافر" نه مراد "کافر حربی" و اخستلې شی او مطلب به وی چې یو مومن به د کافر حربی بدله کښې قتل کولې نشی ځکه چې کافر حربی غیر مستامن مطلقاً محقون الدم نه دي او که کافر مستامن وی نو هغه علی التابید مستامن نه دي دغه شان دا حدیث د اصل کلی موافق گوزی<sup>(۶)</sup>. د احنافو اصل استدلال د دې ذکر شوې نصوصو نه دي او د دې په رنرا کښې امام صاحب دا اصول ذکر کړې دی خو بیا هم د احنافو په تائید کښې څه روایات هم شته چې هغه مونږ په

(۱) المائدة/۴۵-

(۲) الاسراء/۳۳-

(۳) احکام القرآن للجصاص (۱/۱۳۴) واحکام القرآن للعلامة ظفر احمد عثمانی (۱۱۴۸)-

(۴) اعلاء السنن (۱۸/۱۰۰) کتاب الجنایات باب قتل المسلم بکافر-

م حواله بالا

م حواله بالا

تفصیل سره ذکر کرو

① امام محمد رحمۃ اللہ علیہ په کتاب الآثار کښې نقل کړې دی: 'بلغنا عن النبي ﷺ انه قتل مسلم بعهده وقال: اذا حق من ولي يذمته' (۱)

یعنی: مونږ ته دا خبره د حضور پاک ﷺ نه رارسیدلې ده چې هغوی یو مسلمان د ذمی بدله کښې قتل کړو او ونې فرمائیل چې زه د ذمی حق ادا کولو زیات حقدار یم.  
دا روایت امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ خپل مسند کښې مسنداً ذکر کړې دې فرمانی:

'بلغنا محمد بن الحسن ابراهیم بن محمد بن المنکدر عن عبد الرحمن بن الیملان: ان رجلا من المسلمين قتل رجلا من اهل الذمة فقدم ذاك الى رسول الله ﷺ فقال: اذا حق يذمته ثم امر به قتل' (۲)  
یعنی یو مسلمان یو ذمی قتل کړو نو مقدمه حضور پاک ﷺ ته راغله نو هغوی او فرمانیل چې زه دده د ذمی د حق ادا کولو زیات حقدار یم هغې نه پس نې د مسلمان د قتل حکم او کړو نو هغه قتل کړې شو.

دې روایت باندې دا اعتراض اوشو چې دې کښې ابراهیم بن محمد راوی متروک دې او علماء د جرح او تعدیل په دې باندې سخت تنقید کړې دي (۳).  
حقیقت دا دې چې واقعی ابراهیم بن محمد باره کښې علماؤ سخت الفاظ استعمال کړې دی خو بیا هم دا بالکل متروک کول صحیح نه دی،

ددې یو وجه دا ده چې اکثر حضراتو په ده باندې د عقائدو د وجه نه کلام کړې دي او دې نې معتزلی، قدری، جهمی او رافضی ګرځولې دي خو بیا هم ده ته چا عالیه فی العقیده او داعیه نه دی وئیلې لهدا د عقائد په بنیاد ده باندې کلام پکار نه دي.

دویمه وجه داده چې چا ده باندې کلام کړې دي هغوی هم د ده د وسیع علم ګواهی ورکوی،  
حافظ ذهبی رحمۃ اللہ علیہ په تاریخ الاسلام کښې په الفقیه المدنی احمد الاحلام پشان الفاظو سره دده ذکر کړې دي.

امام ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ په کتاب المجروحین کښې نقل کړې دی چې رشدين بن سعد، ابراهیم بن ابی یحیی له په خادر کښې څه کتابونه راوړل او ونې وئیل: 'هذه كتبك ولما دیشك ادو بها حنك؟' هغوی اجازت ورکړو او ونې وئیل چې: 'نعم' بیا رشدين او وئیل: 'بلغني انك رجل سوفاتق الله وتب اليه ماته معلومه ده چې ته یو خراب سړې نې د الله نه ویرېږه او توبه او یاسه' ابراهیم تري تپوس او کړو چې زه خراب سړې یم نو ځما نه حدیث ولې اخلي نو رشدين او وئیل: 'الم یبلغك انه يذهب العلم ويال منتهى اوجية سوفاتق من الادعية السوء' یعنی تا اوریدلې نه دی چې علم به اوچت

(۱) کتاب الآثار (ص ۱۴۲) باب الدیات باب المعاهد رقم (۵۹) -

(۲) انظر اعلام السنن (۹۵/۱۸) کتاب الجنایات باب قتل المسلم بکافر -

(۳) میزان الاعتدال (۵۷/۱) رقم (۱۸۹) -

شی خو یو خو خرابو لوښو کښې به پاتې شی، ته هم هغه خرابو لوښو کښې یې دې واقعہ نه د هغه د زیات علم اندازه کیدلې شی  
دریمه وجه داده چې دده تعلق امام مالک رحمۃ اللہ علیہ سره ټیټیک نه وو یو خل نی نااشنا کس ته دیرش احادیث واورول او ورته نی اوښل 'حدثتک ثلاثین حدیثا ولو فهمت الی ذالک الحمار فحدثک بثلاثه احادیث لفهمت بها' یعنی مالکا.

یعنی 'ما تاته دیرش احادیث واورول او که دې خر نه درې احادیث واورې نو خوشحاله به شی، اشاره نی امام مالک رحمۃ اللہ علیہ ته وه'  
خلورمه وجه دا وه چې دا د امام شافعی استاد وو هغه خپل استاد خه اولتولو او بیا نی دهغه توثیق اوکړو او صرف امام شافعی نا بلکه حمدان بن الاصبهانی هم دده توثیق کوی، دغه شان ابن عقد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی 'نظرت فی حدیث ابراهیم بن یحیی کثیرا و لیس یمنکر الحدیث' ابن عدی رحمۃ اللہ علیہ د ابن عقده په مرسته کښې لیکي:

'وهذا الذی قاله کما قال وقد نظرت انانی حدیثه اکثر فقلم اجد فیہ منکر الا من شیوخ یحتملون وقد نظرت انانی حدیثه و تحیرتها و فتشت کل منها فلیس فیها حدیث منکر و انما یروی المنکر من قبل الراوی عنه او من قبل شیخه لا من قبله و هو فی جملة من یتکتب حدیثه و قد وثقه الشافعی و ابن الاصبهانی و غیرهما' (۱)

یعنی 'خبره داده چې ابن عقد نی کوی، ما دده په ډیرو احادیثو کښې غور اوکړو نو یو حدیث منکر میلان نه شو البته بعضې شیو خو نه خه داسې منکر روایات دی چې هغه قبلیدلې شی. ما د هغه احادیث کښې غور اوکړو تحقیق او لتونه مې اوکړه خو یو حدیث پکښې هم منکر نشته که دې کښې خه خرابی وی نو دده نه روایت کونکې راوی طرف نه به وی یا د هغه د شیخ طرف نه به وی، پخپله به د ده طرف نه نه وی، ځکه چې خپله هغه راویانو نه دې د چا چې حدیث لیکلې شی امام شافعی او ابن الاصبهانی وغیره دده توثیق کړې دي'

که مونږ ابراهیم بن محمد متروک راوی او گنډو بیا هم دې روایت نه استدلال کیدې شی ځکه چې دا په ډیرو طرقو سره مروی دې او په بعضې طرقو کښې دده ذکر نشته امام طحاوی یو طریق سلیمان بن شعیب، عن یحیی بن سلام، عن محمد بن حنبل عن محمد بن المنکدر نقل کړې دې په هغې کښې د ابراهیم بن محمد واسطه نشته (۲)

دغه شان یو طریق 'سلیمان بن بلال عن ربيعة بن لی عبد الرحمن عن عبد الرحمن بن الیصلان' نه هم نقل دې (۳) په دې کښې هم دده واسطه نشته دي، ده باندې امام بیهقی رحمۃ اللہ علیہ اعتراض کړې دې چې په دې کښې دده واسطه شته ځکه چې ابو عبیده نقل کړې دی 'بلغنی عن ابن لی یحیی انه قال انما

(۱) تهذیب الکمال و تعلیقاته (۱۸۶/۲) -

(۲) شرح معانی الآثار (۱۲۶/۲) کتاب الجنایات باب المؤمن یقتل الکافر متعمدا -

(۳) شرح معنی الآثار (۱۲۵/۲) -

حدیث ربیعہ پہ (۱)

علامہ ابن الترمذی ددی جواب ورکړې دې چې 'من بلغ ابا عبيد هذا؟' مطلب دادې چې ابو عبیده د بلاغ په توګه څه نقل کړې دی د هغې سند څه دی؟ دا بې سند خبره ده

بیا امام ابو داود رحمه الله په 'مراسیل' کېبې 'من ربیعہ من عبد الرحمن بن البيلماني' په طریق سره نقل کړې دې (۱) ددې د سند رجال ثقات دي (۲) دې نه معلومه شوه چې ابن ابی یحیی د حدیث مدار نه دې څنګه چې امام بیهقی د باور ورکولو کوشش کړې دې

که مونږ دا تسلیم هم کړو چې ربیعہ دا حدیث د ابراهیم نه اخستلې دې بیا هم دا ونیل صحیح نه دی چې ددې حدیث مدار ابراهیم دې ځکه چې دې صورت کېبې به سند څه دا رنگې وي 'ربیعہ من ابراهیم بن ابی یحیی عن محمد بن المنکدر عن عبد الرحمن بن البيلماني' ابراهیم دې کېبې متفرد نه دې روستو مونږ امام طحاوی حوالې سره ذکر کړې دی چې د ابراهیم متابعت محمد بن حمید کړې دې چې ابن المنکدر نه نقل کوی (۳)

بیا امام دارقطنی رحمه الله دا روایت 'مار بن مطر عن ابراهیم بن محمد عن ربیعہ بن ابی عبد الرحمن عن ابی البيلماني' من ابن حمزہ په طریقې سره مرفوعا او موصولا ذکر کړې دې (۴)

امام دارقطنی په دې سند یو د ابراهیم بن محمد د وجه نه کلام کړې دې فرمائی چې 'وهو متوک الحديث' (۵)

دې نه علاوه دې حدیث ته ئی مرسله صحیح ونیلې دی او فرمائی چې دې کېبې د ابن عمر رحمه الله واسطه نشته (۶)

دغه شان فرمائی 'وابن البيلماني ضعيف لا تقوم به حجة اذا وصل الحديث فكيف بها يرسله' (۷) یعنی ابن البيلماني ضعیف دې که هغه حدیث موصولا نقل کړی هم حجت نه دې نو مرسله خو لري خبره ده

تر څو چې د ابراهیم بن محمد په باره کېبې د کلام تعلق دې نو دهغه باره کېبې مونږ په تحقیق سره واضحه کړې ده چې هغه ته بالکل متروک ونیل صحیح نه دی

(۱) السنن الکبری للبیهقی (۳۱/۸) کتاب الجنایات باب بیان ضعف الغیر الذی روی فی قتل المؤمن بالکافر) -

(۲) الجوهر النقی (۳۳/۸) -

(۳) الراسیل لابی داود (ص ۱۲) -

(۴) اعلاء السنن (۹۵/۱۸) -

(۵) اعلاء السنن (۹۶/۱۸) -

(۶) سنن الدارقطنی (۱۳۵/۳) کتاب الحدود والديات رقم (۱۶۵) -

(۷) حواله بالا

(۸) حواله بالا

(۹) حواله بالا

او خو چې د ابن الیلمانی د ضعف تعلق دي نو هغه مونږ منو چې بعض محدثینو دي کمزوري گنرلي دي<sup>(۱)</sup> خو ابن حبان نه صرف دي کتاب الثقات کښې ذکر کړي دي بلکه ښکاره کړي هم ده چې که دده نه روایت کونکو کښې دده خونی محمد وی نو د هغه د روایاتو هیڅ اعتبار نشته ځکه چې دده خونی ده نه عجیبه عجیبه روایات نقل کوي<sup>(۲)</sup> بیا د سنن اربعه مؤلفینو دده روایات قبول کړي هم دي<sup>(۳)</sup>

بیا ابن الیلمانی متابعت عبدالله بن عبدالعزیز بن صالح حضرمی کړې دي، امام ابوداود په "مراسیل کښې د "ابن وهب بن عبدالله بن یعقوب بن عبدالله بن عبدالعزیز بن صالح الحضرمی" په طریق سره نقل کړې دي قتل رسول الله ﷺ یو مرتد مسلمان پکافرانو قتل ځایه وکړ: انا اولی او احق من اولی پدغه<sup>(۴)</sup>

یعنی حضور پاک ﷺ د حنین په موقع یو مسلمان د کافر بدله کښې قتل کړو چې بې خبری کښې قتل شوې وو، نو حضور پاک ﷺ او فرمائیل چې څه د ذمی حق ادا کولو ټولو نه زیات حقدار یم

دي روایت کښې عبدالله بن یعقوب او عبدالله بن عبدالعزیز ته ابن قطان رحمته مجهول ونیلي دي ځکه دا فی الجمله ضعیف دي خو بیا هم د بل ضعیف د پاره د شاهد کیدلو صلاحیت لري نو دلته د ابن الیلمانی دا روایت بالکل ساقط نه دي بلکه مرسل حسن لعینه یا لغیره دي<sup>(۵)</sup> بیا امام بیهقي رحمته په دي روایت باندې د عمار بن عطر د وجه نه کلام کړي دي او ونیلي دي ګان یقلب الاسانید ویسراق الاحادیث<sup>(۶)</sup>

خو ښکاره دي وی چې بعضې حضراتو دده توثیق کړې او بعضو خو ده ته د "حافظ" صفت هم ورکړي دي، عبدالله بن سالم فرمائي: حدثنا ابو عثمان بن مطر الرهاوي وكان حافظاً للحديث<sup>(۷)</sup>

دغه شان يوسف بن الحجاج فرمائي: حدثنا محمد بن الغضائري عن علي بن ابي ربيعة، حدثنا عمار بن مطر: ثقة لسان الميزان (۳/۴۶۷)

معلومه شوه چې عمار بن مطر یو مختلف فیه راوی دي دده حدیثونه قابل احتجاج دي کم از کم استشهاد خو دده نه ضرور کیدي شي<sup>(۸)</sup>

(۱) قال ابو العاتم: لين: تهذيب الكمال (۹/۱۸) -

(۲) الثقات لابن حبان (۹۱/۵) -

(۳) تهذيب الكمال (۱۰/۱۷) -

(۴) المراسيل لابي داود (ص ۱۲) -

(۵) اعلاء السنن (۹۶/۱۸) -

(۶) السنن الكبرى للبيهقي (۳۰/۸) -

(۷) ميزان الاعتدال (۱۶۹/۳) رقم (۶۰۴۹) -

(۸) اعلاء السنن (۱۰۱/۱۸) -



بیا د ابن البیلمانی دا حدیث د امام ابوحنیفه، امام مالک او امام سفیان ثوری رحمهم الله نه هم راوی دي دا درې واړه ربیعۃ الرأی نه روایت کوي وکلی بهولا الامة قدوة روستو مونږ اوونیل چې د ابن المنکدر او عبدالله بن عبدالعزيز مرسل روایتونه بطور متابع موجود دي نو ځکه د ابن البیلمانی دا روایت حجت دي اگرچې مرسل دي خو کله چې مرسل مختلف طریقو سره ثابت شي نو ددې نه احتجاج کولې شي (۱)

خاصکر دا حدیث حضرت ابن عمر رضی الله عنهما نه مرفوعا هم مروی دي او کله چې مرسل موصولا ذکر شي نو اگرچې د موصول طریق ضعیف ولې نه وی خو بیا هم د ټولو په نیز خاصکر د امام شافعی رحمهم الله په نیز حجت دي (۲)

حاصل د خبرې دا دي چې دا ابن البیلمانی په دي روایت باندې مخالفینو ډیر اعتراضات کړي دي یو خو دا دي چې دا مرسل دي او ضعیف دي، نو ددې جواب خو مخکې تیر شو.

دویم اعتراض دا دي چې د ابن البیلمانی دا روایت لا یقتل مومن ېکافر سره منسوخ شوي دي ځکه چې دا حضور پاک صلی الله علیه و آله فتح مکه موقع باندې فرمانیلې وو

ددې جواب دا دي چې د ابن البیلمانی په دي روایت کښې داسې قرینه نشته چې هغې نه دا معلومه شي چې ددې تعلق فتح مکه نه مخکې دي بلکه د عبدالله بن عبدالعزيز په روایت کښې ښکاره ده چې دا واقعه د غزوه حنین وه او غزوه حنین د فتح مکه نه پس وه

دریم اعتراض دا اوشو خراش بن امیه د قبيله هذیل یو کس د فتح مکه په موقع کښې قتل کړې وو په دي موقع حضور پاک صلی الله علیه و آله او فرمائیل 'لو کنت مومنا ېکافر فقتلت خراشا بالهذیل' (۳)

د معترضینو دا وینا ده چې اگرچې ددې سند واهی دي خو بیا هم ابن البیلمانی په مقابله کښې بهتر دي.

ددې جواب دا دي چې په دي روایت کښې او د ابن البیلمانی په روایت کښې تعارض نشته ځکه چې هذلی د اهل ذمه نه نه وه او د یو ښار فتح کولو سره او د قتل نه د بندیدلو د وجه نه دا لازم نه دی چې دغه خلق به ذمیان وی، او که ابن البیلمانی روایت تعلق هم د حنین واقع سره وی څنگه چې د حضرمی د روایت نه معلومېږي نو د ابن البیلمانی دا روایت د فتح مکه په واسطه سره ناسخ به جوړ شي (۴)

(۵) د احنافو تائید د حضرت عمر رضی الله عنه د فیصلې نه هم کیږي کومه چې امام محمد رحمهم الله په کتاب الآثار کښې نقل کړې ده:

محمد قال: اخذنا ابوحنيفة من حماد بن ابراهيم ان رجلا من بكر بن وائل قتل رجلا من اهل العميلة فكتب

(۱) عقود الجواهر المنفية (۱۳۱/۲) بیان خبر الدال علی قتل المسلم بالذمی -

(۲) وقال الشافعي: يقتل ان اعتصد بمعينه من وجه آخر ببيان الطريق الاولى مسندا كان او مرسلًا وسواء كان الثاني صحيحًا او حسنا او ضعيفا انظر شرح شرح نخبه الفكر في مصطلحات اهل الاثر (ص ۴۰۷) -

(۳) السنن الكبرى (۲۹/۸) كتاب الجنایات باب فيمن لا قصاص بينه باختلاف الدينين -

(۴) اعلام السنن (۹۸/۱۸) -

فيه صرين الخطاب ان يدفع الى اولياء القتل فان شامو اقتلوا، وان شامو اعفوا فدفنهم الرجل الى بل المقتول الى رجل يقال له حنين من اهل المدينة فقتله فكتب فيه عبر بعد ذلك ان كان الرجل لم يقتل فلا تقتلوه فها وان  
عمر اراد ان يرضيهم بالدية<sup>(١)</sup>

يعني: د بکرین وائل یو سړی د اهل حیره یو کس قتل کړو دهغه باره کښې عمر فاروق دا فیصله اوکړه چې دې اولیانې مقتول ته حواله کړي که معاف کوی او که قتل کوی نی. ولی مقتول حنین نومی یو کس چې اهل حیره سره نی تعلق وو. هغه ته قاتل ورکړې شو نو هغه قتل کړو. بیا روستو حضرت عمر رضی الله عنه د هغه باره کښې اولیکل که چرې اوڅه پورې نی هغه قتل کړې نه وی نو اوس دې قتلوی نا، خلقو دا اوگنې له حضرت عمر رضی الله عنه جوړ د مقتول اولیا په دیت باندې راضی کول غواړي

په دې باندې دا اعتراض دې چې دا منقطع دې ځکه چې د ابراهیم نخعی او حضرت عمر رضی الله عنه په مینځ کښې انقطاع ده<sup>(٢)</sup>  
ددې جواب دادې چې دا مرسل دې او مرسل ځمونې په نیز حجت دې خصوصا د شافعی رحمته الله علیه مراسیل حجت دی<sup>(٣)</sup>

علامه ابن الترمکاني رحمته الله علیه فرماني چې ددې روایت ډیر طرق دی والمنقطع اذا روی من وجه اخر متعلماکان حجة عند الشافعی<sup>(٤)</sup>

يعني: منقطع که په بل منقطع طریق سره ذکر شی نو د امام شافعی رحمته الله علیه په نیز حجت دې دویم اعتراض دادې چې په دې کښې ذکر دی چې حضرت عمر رضی الله عنه د قتل د فیصلې نه بیا رجوع کړې وه او د مقتول اولیا نی په دیت باندې د راضی کولو کوشش کړې وو<sup>(٥)</sup>

ددې جواب دادې چې مونږ نه منو چې هغوی د جواز قتل مسلم بالذمی نه رجوع کړې وه بلکه هغوی امر بالقتل نه رجوع کړې وه ځکه چې هغه ته دویمه لاز ښکاره شوه چې په دیت باندې ولی راضی کړې شی، که هغه دیت قبول کړو نو ښه ده گنی بیا به نی د قتل حکم ورکړې وو، او په دیت ورکولو سره راضی کول د وجوب قتل د پاره منافی نه دی ځکه چې وجوب قتل نه باوجود ولی ته دمعاف کولو او دیت اخستلو اختیار شته<sup>(٦)</sup>

امام شافعی رحمته الله علیه دا هم فرمایلي دي چې حضرت عمر رضی الله عنه صرف یروې وو او دهمکي نی ورکړې وه د قتل اجازت نی مقصود نه وو<sup>(٧)</sup>

<sup>(١)</sup> کتاب الانار (ص ۱۴۱) کتاب الديات باب دية المعاهد. رقم (۵۹۰).

<sup>(٢)</sup> السنن الكبرى (۳۲/۸).

<sup>(٣)</sup> اعلاء السنن (۹۸/۱۸).

<sup>(٤)</sup> الجواهر النقي (۳۳/۸).

<sup>(٥)</sup> السنن الكبرى (۳۱/۸).

<sup>(٦)</sup> عقود الجواهر المنفية (۱۳۳/۲) واعلاء السنن (۹۸/۱۸).

<sup>(٧)</sup> السنن الكبرى (۳۲/۸).

خودلته دا ممکنه ده ځکه چې د حضرت عمر رضی الله عنه د ارشاد نه د وجوب قتل نه روستو کیدل مستفاد نه دی نو بیا به د حضرت عمر رضی الله عنه باره کښې څنگه دا تصور او کړې شی چې د قتل یا د معافی اختیار ورکولو سره د هغوی مقصد صرف ویرول وو او که فرض کړه هم دغه وی نو اولیاؤ ته به دا مراد څنگه معلوم کیدو؟ بلکه ددې اختیار د وجه خو هغوی اباحت د قتل او گټولو او هغه کس نی قتل هم کړو<sup>(۱)</sup>

دلته د ابن جریر په روایت سره اشکال کیدې شی هغوی دا قصه نزال بن سبر رضی الله عنه نه نقل کړې ده چې د هغې الفاظ دادی:

ان رجلا من المسلمين قتل رجلا من اهل الحيرة نصرانيا عمدا فكتب يحيى بن سعيد ذاك الى عمر فكتب ان ابيده فيه وكان يقال له اقتله فيقول حق يحيى الغبط حق يحيى الغضب فيبيناهم كذلك اذ كتاب من عند عمران لا تقتلوه فانه لا يقتل مومن بكافر وليعط الدية<sup>(۲)</sup>

یعنی یو مسلمان د حیره یو عیسائی عمدا قتل کړو دې باره کښې یحیی بن سعید حضرت عمر ته خبر ورکړو نو هغوی افرمانیل چې دوی ته قصاص ورکړنی چې ولې ته به اوونیلې شو چې دې قتل کړه نو وویل به نی صبر چې ماته غصه راشی. خلق په دې شش وینج کښې وو چې حضرت عمر رضی الله عنه نه خط رالو چې دې مه قتل کوئی ځکه مومن د کافر بدله کښې نشی قتل کیدلې او صرف دیت دې ورکړې شی. ددې نه دا معلومه شوه چې د حضرت عمر رضی الله عنه د قتل نه منع کول د جواز قتل مسلم د رجوع د وجه نه وو.

ددې جواب دادې چې دا قصه جصاص په خپل سند سره ذکر کړې ده<sup>(۳)</sup>

او ابن شیبې هم<sup>(۴)</sup> په دې کښې یو روایت کښې هم "انه لا يقتل مومن بكافر موجود نه دې معلومېږی چې د ابن جریر دې روایت کښې یو راوی د خان نه تصرف کړې دې او دې بنیاد باندې دا تصرف کړې دې چې د نهی مبنی "لا يقتل مومن بكافر" ده.

ددې دا قرینه ده چې د ابراهیم نخعی روایت کښې دې "فراوان عمر اراد ان یرضیهم بالدية" یعنی د خلقو رانې دا ده حضرت عمر رضی الله عنه اولیاؤ لره په دیت سره راضی کول غوښتل. که حضرت عمر رضی الله عنه د علت تنصيص "لا يقتل مومن بكافر" سره کړې وی نو خلقو ته دا موقع څنگه میلاؤ شوه چې دخپله خانه رانې قایمه کړی نولهدا د ابن جریر ددې روایت هیڅ اعتبار نشی کیدلې<sup>(۵)</sup> دا خبره یاد ساتنی چې دې روایت سره د حضرت عمر رضی الله عنه دیر واقعات او فیصلې تړلې دی

(۱) عقود الجواهر المنیفة (۱۳۳/۲) واعلاء السنن (۱۰۱/۱۸)

(۲) اعلاء السنن (۹۸/۱۸)

(۳) احکام القرآن للجصاص (۱۴۱/۱)

(۴) المصنف لابن شیبې (۴۰۸/۵) کتاب باب من قال اذا قتل الذمی المسلم قتل به، رقم (۲۷۴۵۴)

(۵) اعلاء السنن (۹۸/۱۸)

چې په هغې کښې څه اختلافات هم دي خو بيا هم په دې کښې روايه او درايه هغه روايت د ټولو نه بهتر دې چې کوم د ابراهيم نخعی نه منقول دې ځکه امام ابوحنيفه رحمته الله عليه هم دا خوښ کړې دې.

③ د احنافو استدلال د حضرت عثمان رضي الله عنه د واقعه نه هم کيږي، امام شافعي رحمته الله عليه فرماني:

«اعبرنا محمد بن الحسن اعبرنا محمد بن يزيد اعبرنا سفيان بن حسين عن الزهري ان ابن شاس الجذامي قتل رجلا من اهل الشام فرمى الى عثمان رضي الله عنه فامر بقتله فكله الزبير رضي الله عنه وناس من اصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم فنهوا من قتله قال: فجل ديته الف دينار»<sup>(۱)</sup>

يعني: ابن شاس جذامي د شام په بطنيانو کښې يو کس قتل کړو نو حضرت عثمان رضي الله عنه ته مقدمه اورسيده نو هغوی د قتل حکم ورکړو حضرت زبير او نورو صحابه رضي الله عنهم ورسره دې باره کښې خبره او کړه نو هغوی د قتل نه منع او فرمانيله او زر دينارني ددې ديت مقرر کړو.

په دې روايت کې د حضرت عثمان رضي الله عنه د قصاص حکم ددې خبره دليل دې چې اصل موجب هم دادې خو بيا هم يو مسلمان د کافر په بدله کښې د قتل کولو معامله وه ځکه صحابه کرامو ورسره خبره او کړه چې په څه طريقه د مقتول اولياء په ديت باندې راضي کړي او حضرت عثمان رضي الله عنه هم په دغه باندې راضي شو او مسلمان ني دقتل نه بچ کړو، د قصاص نه ديت طرف ته رجوع کول دا په دې بنياد نه ده چې ولي مقتول ته د قاتل د رضامندني نه بغير اختيار دې بلکه اصل موجب قصاص دې خو بيا هم چونکه د قاتل رضامندی موجود ده ځکه په ديت سره ني د مقتول ولي راضي کړو.

ددې په سند کښې امام شافعي رحمته الله عليه دا اعتراض کوي چې په دې کښې مجهولين دي<sup>(۲)</sup> خو دا اعتراض صحيح نه دې ځکه چې په دې کښې امام محمد، محمد بن يزيد او محمد بن يزيد کلاعي مولاخولان شامل دي دا ثقه ثبت او عابد راويان دي<sup>(۳)</sup>.

دریم راوی سفيان بن حسين دې دا هم ستائيلې راوی دې امام بخاری ده نه په تاريخ کښې امام مسلم په مقدمه کښې او سنن اربعه مولفينو خپل کتابونو کښې دده نه روايات اخستي دي<sup>(۴)</sup> په دې روايت کښې يو هم مجهول راوی نشته.

البتة د سفيان او زهري په مينځ کښې د انقطاع اعتراض کيدې شی خو اول خو انقطاع نقصاني نه ده او بل دا چې د نورو شواهدو په موجودگي کښې منقطع هم د احتجاج قابل شی<sup>(۵)</sup>.

<sup>(۱)</sup> حواله بالا

<sup>(۲)</sup> السنن الكبرى (۳۳/۸) -

<sup>(۳)</sup> حواله بالا

<sup>(۴)</sup> قال العافظ في التقریب "ثقة ثبت عابد" (ص ۵۱۴) رقم (۶۴۰۳) وقال الذهبي في الکاشف "حجة بعد من الابدال (۲۳۱/۲) رقم (۵۲۲۴) -

<sup>(۵)</sup> عقود الجواهر المنيفة (۱۳۴/۲) وتقریب التهذيب (ص ۲۴۴) والکاشف (۴۴۸/۱) حاشية سبط ابن العمجي على الکاشف للذهبي -

( اعلام السنن (۹۷/۱۸) -

⑤ د احنافو تائید د حضرت علی رضی اللہ عنہ د فیصلې نه هم کیږي امام شافعي رحمۃ اللہ علیہ نقل کړې دي:  
 ابنہ محمد بن الحسن انہا قیس بن الریم الاسدی من ابان بن تغلب من الحسن بن میمون من عبد اللہ بن  
 عبد اللہ مولى بنی ہاشم من ابن الجنوب الاسدی قال: لاقى علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ برجل من المسلمین قتل رجلا  
 من اهل الذمة قال: فقامت علیه البینة فامر بقتله فجاءه اخوه فقال: ان قد عوت قال: فلعنهم  
 مدحون، ورفقوک ورفووک؟ قال: لا ولكن قتله لا یرد علی اخی وعوضی فخرجت قال انت اعلم من کانت له ذمتا  
 فدحه کدحنا وھیتہ کدیتما<sup>(۱)</sup>

یعنی: د حضرت علی رضی اللہ عنہ په خدمت کښې یو مسلمان حاضر کړې شو چې یو ذمی نی قتل  
 کړې وو، د گواهانو نه قتل ثابت شو نو هغوی د قصاص حکم ورکړو دې نه پس د مقتول روړ  
 راغلو او ونی و نیل چې ما معاف کړې دې نو حضرت علی رضی اللہ عنہ ورته او فرمائیل چې  
 معلومیږي چې تاته هغوی څه دهمکي درکړې وی هغه ونی نا، اصل خبره داده چې دده په قتل  
 سره به ماته خپل روړ میلاؤ نه شی ده ماله عوض را کړې دې ځکه نی څه معاف کوم نو ونی  
 فرمائیل چه ستا خوښه ده د چا ذمه چې مونږ اخستې ده نو د هغه وینه څمونږ د وینې په شان  
 ده او د هغه دیت څمونږ د دیت په شان دي.

په دې روایت امام دار القطنی اعتراض کړې دي چې ابو الجنوب ضعیف الحدیث دي<sup>(۲)</sup>  
 ددې دا جواب دي چې د ابو الجنوب ضعیف کیدل دلته نقصانی نه دی ځکه چې مونږ د هغه  
 روایت نه مستقلا استدلال نه کوو بلکه په دې خبره تائید حاصلوو چې د حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم  
 ارشاد: لا یقتل مومن بکافر، کښې به د کافر نه مراد کافر حریبی وی کله چې د مجتهد په اجتهاد  
 سره د تاویل گنجائش شته نو په ضعیف اثارو کښې به ولې نه وی<sup>(۳)</sup>

⑥ د احنافو تائید د حضرت علی او حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ د روایت نه هم کیږي فرماني  
 من قتل یهودیا او نصاریا قتل به<sup>(۴)</sup>  
 ابن حزم فرماني دا مرسل دي<sup>(۵)</sup>

⑦ د حضرت عمر بن عبدالعزیز د حکم نامې نه هم د احنافو تائید کیدي شی عمرو بن  
 میمون فرماني: شهدت کتاب عمر بن عبدالعزیز الی بعض امرائه لی مسلم قتل ذمیا، فامرته ان یدفعه الی  
 ولیه فان شام قتله وان شام عاقبه یعقول المیمون فدفن الیه فضرب عنقه وانا انظره<sup>(۶)</sup>

(۱) السنن الکبری للبیہقی (۳۳/۸) -

(۲) سنن الدار فطنی (۲۳۱/۱) باب الامر بتعلیم الصلوات والضرب علیها وحد العورة التي یجب سترها رقم (۴)

(۳) اعلاء السنن (۹۷/۱۸) -

(۴) المجلی لابن حزم (۲۲۱/۱۰) کتاب الدماء -

(۵) حواله بالا

(۶) حواله بالا

یعنی ما دحضرت عمر رضی اللہ عنہ فرمان اوکتلو چې هغوی د یو مسلمان باره کښې خو امر او نه لیکلې وو هغې کښې دا حکم وو چې ولی دې مقتول ته حواله کړې شی که خوښه نې وی نو معاف دې کړې گڼی قتل دې کړی. هغې نه پس قاتل حواله کړې شو او ما اولیدلو چې هغه قتل کړې شو.

⑥. داحنافو د مذهب تائید د مدینه منوره فقیه ابان بن عثمان د فیصلې نه هم کیږی. ابن ابی شیبې په سند صحیح سره نقل کړې ده:

«ان رجلا من النبطی عدا علیه رجل من اهل المدينة فقتله قتل خيلة قال به ابان بن عثمان وهو اذا كان من المدينة فامر بالمسلم الذي قتل الذي ان يقتل»<sup>(۱)</sup>

یعنی په یو نبطی سړی باندې یو کس حمله اوکړه او مړ نې کړلو ابان ابن عثمان دغه وخت د مدینه گورنرو وه ده ته راوستلې شو نو هغه ددې قاتل مسلمان د قتل حکم ورکړلو.

خه اشکالات او دهغې جوابونه یو اشکال د احنافو په مذهب کیږی چې الحدود تدرأ بالشبهات یو منلې شوې قاعده ده، دلته ارشاد پاک دې لایققتل مومن پکافر دې حدیث سره شک پیدا شو ددې شک د وجه نه قتل مسلم ولې نه ساقط کیږی؟  
ددې جواب دادې چې مونږ اوونیل چې دلته د کافر نه مراد کافر حربی دې نو اوس هیڅ شبه پاتې نه شوه.

که دا نهی شبه اوگنرلې شی نو دا سوال دې چې که چېرې ذمی یو ذمی قتل کړلو او بیا قاتل مسلمان شونو دا ذمی ولې قتلولې شی حالانکه لایققتل مومن پکافر خو دلته هم صادق راځی؟ بعضې حضراتو دا ونیلې دی چې دلته 'مسلم' د صفت صیغه ده او حکم بیانولو موقع کښې صیغه د صفت ذکر کول ددې خبرې دلیل دې چې ددې ماخذ علت دې نو مطلب به دا شی چې دا حکم به دې بنیاد دې چې مسلمان ته د اسلام د وجه اوچتوالې حاصل دې ځکه به دې د کافر بدله کښې قتلولې نشی.

ددې جواب دادې که چېرې د 'مسلم' مبدا د اشتقاق علت اوگرخولې شی نو مطلب به دا شی 'المسلم لکونه مسلمان لایققتل پکافر لکونه کافر' چې مونږ ددې خبرې منونکې نه یو مونږ خو دا وایو 'المسلم لکونه قاتل لایققتل پکافر لکونه محقون الدمه علی التایید بعد الذمة' نو دا شبه هم رانغله یو اشکال دا هم کیږی چې مسلمان د ذمی مقابله کښې اشرف دې او ذمی اخس. نو به اشرف د اخس مقابله کښې څنگه قتل کولې شی؟

ددې جواب دادې چې دقصاص په باب کښې د 'شرافت' معنی هدر ده. ددې اعتبار نشی کیدي. اوگوره سړي د بنځې مقابله کښې اشرف دې ددې باوجود سړي دبنځې په بدل کښې قتل کولې شی

(۱) المصنف لابن ابی شیبې (۴۰۸/۵) کتاب الدیات باب من قال اذا قتل الذمی المسلم قتل به رقم (۲۷۴۶۰)-

دا و نیلې شی چې مونږ د سړی او ښځې په مینځ کېنې د شرف اعتبار د هدر حدیث د وجهه کړې دې او ذمی او مسلم په مینځ کېنې د شرف اعتبار لا یقتل مومن پکافران د وجهه دې. ددې جواب دادې چه کله شارع په یو ځانی کېنې یعنی د سړی او ښځې په مینځ کېنې د قصاص په معامله کېنې شرف نی هدر او گنړلو او بل ځانی د شرف د اعتبار تصریح نی هم او نه کړه. ځکه چې دا احتمال موجود دې چې دا حکم د شرف په اعتبار مبنی نه وی بلکه په یو بل کار مثلاً د کافر په غیر محقون الدم باندې مبنی وی نو لهدا صرف رانې سره د شرف اعتبار به څنگه صحیح وی؟

حاصل داده چې مسلمان به د کافر بدله کېنې قتلولې نشی که حربی وی او که ذمی او ددې دلیل د حضور پاک ﷺ دا حدیث دې لا یقتل مومن پکافران په دې کېنې کافر مطلق دې چې دواړه قسم ته شامل دي.

امام ابو حنیفه رحمته الله فرمائی که چېرې یو مسلمان کوم یو ذمی قتل کړو نو دغه قاتل مسلمان به قتلولې شی او ددې اصل دلیل هغه عمومی نصوص دی چې هغې کېنې د مسلمان او ذمی تخصیص نه دې شوې هغوی د خپل اجتهاد نه اصول وضع کړې دی چې کله د یو معصوم وینا طوی کړې شی او هغه علی التابید معصوم وی دا عمدا وی او د ولایت د وجهه نه قصاص متعذر نه وی نو قصاص واجب دې گنی نا.

دغه شان هغوی دا اصل هم د نظر مخکېنې کړو چې که نص د یو اصل کلی مقابل شی او په دې کېنې څه تاویل نشو کیدې نو په اصل کلی کېنې به د نص د وجهه تخصیص کولې شی او که د تاویل احتمال وی نو په نص کېنې به تاویل کیږی.

ددې اصولو کتلو سره د ذمی قصاص واجب دې د حربی نا، او لا یقتل مومن پکافران نص به محتمل التاویل وی ځکه به په دې کېنې د کافر حربی تاویل کولې شی. دې نه علاوه د امام ابو حنیفه رحمته الله موافق چې خومره آثار او روایات دی هغه ټول مؤید دی د هغې نه باقاعده استدلال او احتجاج نه کیږی که بالفرض په هغې کېنې څه قدرې ضعف هم وی بیا هم د هغې تائید کیدې شی. والله اعلم.

(۱۱۲) حَدَّثَنَا أَبُو نَعِيمٍ الْقُضْلِيُّ بْنُ دُكَيْنٍ قَالَ حَدَّثَنَا شَيْبَانُ عَنْ يَحْيَى عَنْ أَبِي سَلَمَةَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ خُرَاعَةَ قَتَلُوا رَجُلًا مِنْ بَنِي لَيْثٍ عَامَ قَتْمِ مَكَّةَ بِقَتِيلٍ مِنْهُمْ قَتَلُوهُ، فَأُغِيرَ بِذَلِكَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَرَكِبَ رَاحِلَتَهُ، فَطَلَبَ فَقَالَ «إِنَّ اللَّهَ حَسَسَ عَنْ مَكَّةَ الْقَتْلَ - أَوِ الْفِيلَ شَكَّ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ - وَسَلَّطَ عَلَيْهِمْ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَالْمُؤْمِنِينَ. أَلَا وَإِنَّهَا لَمْ يُجَلَّ لأَحَدٍ قَبْلِي، وَلَا تُجَلَّ لأَحَدٍ بَعْدِي أَلَا وَإِنَّهَا عَلَتْ لِي سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ، أَلَا وَإِنَّهَا سَاعَتِي هَذِهِ حَرَامٌ، لَا يُفْتَنُنِي شَوْكُهَا، وَلَا يُعْصِدُ شَجَرُهَا، وَلَا تُلْتَقِطُ سَاقِطَتُهَا إِلَّا لِيُنْبِذَ، فَمَنْ قُتِلَ فَهُوَ بِغَيْرِ النَّظَرَيْنِ إِمَّا أَنْ يُقْفَلَ، وَإِمَّا أَنْ يُقَادَ أَهْلُ الْقَبِيلِ». فَجَاءَ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْيَمَنِ فَقَالَ اكْتُبْ لِي يَا رَسُولَ اللَّهِ. فَقَالَ «اكَتُبُوا الْأَبَى فَلَا بَ». .

فَقَالَ رَجُلٌ مِنْ قُرَيْشٍ إِلَّا إِذْ دُعِيَ رَسُولُ اللَّهِ، فَإِنَّا نَجْعَلُهُ فِي يُونُسَ وَقُيُورُنَا. فَقَالَ النَّبِيُّ - صلى الله عليه وسلم - «إِلَّا إِذْ دُعِيَ، إِلَّا إِذْ دُعِيَ». قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ يُقَالُ يُقَادُّ بِالْقَافِ. فَقِيلَ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ أَيُّ شَيْءٍ عَكَّبَ لَهُ قَالَ كَتَبَ لَهُ هَذِهِ الْخُطْبَةُ - (۲۳۰۲، ۶۲۸۶)

### رجال الحديث

- ① ابونعیم الفغل بن دکین: دا مشهور محدث ابونعیم الفضل بن دکین الملاثی الکوفی الاحول رحمته الله دی ددوی حالات کتاب الایمان باب فضل من استبهر لدینہ کنبی تیر شوې دی
- ② شبیان: دا ابومعاویه شبیان بن عبدالرحمن تمیمی نحوی بصری مؤدب رحمته الله دی یو کال پورې کوفه کنبی اوسیدلو د هغه نه پس بغداد ته منتقل شو دوی د سلیمان بن داود هاشمی او د هغه د ورریانو اتالیق پاتې شوې وو
- دوی د اسماعیل بن ابی خالد، اشعث بن ابی الشعثاء، حسن بصری، زیاد بن علاقه، امام اعمش، امام قتاده، لیث بن ابی سلیم، منصور بن المعتمر او یحیی بن ابی کثیر رحمته الله نه روایت کوی،
- دده نه روایت کونکو کنبی آدم بن ابی ایاس، زائده بن قدامه، ابوداود الطیالسی، عبدالرحمن بن مهدی، ابونعیم الفضل بن دکین، امام ابوحنیفه، ولید بن مسلم، یزید بن هارون او یونس مؤدب رحمته الله شامل دی
- امام احمد رحمته الله فرمائی: ما اقر بحدیثه <sup>(۱)</sup>
- بل خانی فرمائی: شبیان صاحب کتاب صحیح قد روی شبیان عن الناس فحدیثه صالح <sup>(۲)</sup>
- دغه شان فرمائی: شبیان ثبت فی کل البشایخ <sup>(۳)</sup>
- امام یحیی بن معین رحمته الله فرمائی: شبیان ثقة وهو صاحب الکتاب <sup>(۴)</sup>
- بیا فرمائی: ثقة فی کل شئ <sup>(۵)</sup>
- امام محمد بن سعد، امام عجلو او امام نسائی رحمته الله فرمائی: ثقة <sup>(۶)</sup>

① كشف الباری (۶۶۹/۲) -

② تهذيب الكمال (۵۹۳/۱۲) -

③ تهذيب الكمال (۵۴/۱۲) -

④ حواله بالا

⑤ تهذيب الكمال (۵۹۵/۱۲) -

⑥ حواله بالا

⑦ حواله بالا

⑧ طبقات ابن سعد (۳۷۷/۶) و (۳۲۲/۷) -



- يعقوب بن شبيب رحمته فرماني كان صاحب حروف وقرائن، مشهور بذلك كان يحيى بن معين يثق به <sup>(١)</sup>  
 امام ابو حاتم رحمته فرماني حسن الحديث صالح الحديث يكتب حديثه <sup>(٢)</sup>  
 عبد الرحمن بن يوسف فرماني كان صدوقا <sup>(٣)</sup>  
 ابو القاسم بغوي رحمته فرماني شيبان اثبت لي يحيى بن ابي كثير من الاوزاعي <sup>(٤)</sup>  
 امام ترمذي رحمته فرماني شيبان ثقة عندهم صاحب كتاب <sup>(٥)</sup>  
 دغه شان فرماني شيبان صاحب كتاب وصحيح الحديث <sup>(٦)</sup>  
 امام ابوبكر البزار رحمته فرماني ثقة <sup>(٧)</sup>  
 عثمان بن ابي شيبة فرماني كان معلما صدوقا حسن الحديث <sup>(٨)</sup>  
 ابن شاهين رحمته فرماني ثقة وكان صاحب كتاب رجل صالح <sup>(٩)</sup>  
 امام عبد الرحمن بن مهدي دده نه روایت كولو باندې فخر كوي <sup>(١٠)</sup>  
 حافظ ذهبي دده په تذكره كښې ليكي الامام العافظ الثقة <sup>(١١)</sup>  
 بيا فرماني صاحب حروف وقرائن اذات حجة <sup>(١٢)</sup> دغه شان دا هم فرماني ثقة مشهور <sup>(١٣)</sup>  
 ددې زبردست توثيقات او تعديل سره سره بعضې حضراتو په دوي باندې كلام هم كړې دي  
 ساجي رحمته فرماني صدوق وعنده منا كبروا حديث عن الامش تقريدها <sup>(١٤)</sup>  
 دغه شان ابو حاتم رحمته فرماني لا يحتج به <sup>(١٥)</sup>

(١) تهذيب الكمال (١٢/٥٩٦) -

(٢) حواله بالا

(٣) حواله بالا

(٤) حواله بالا

(٥) جامع الترمذي كتاب الزهد باب ما جاء في معيشة اصحاب النبي ﷺ رقم (٢٣٧١) -

(٦) جامع الترمذي كتاب الادب باب المستشار مؤتمن رقم (٢٨٢٣) -

(٧) تهذيب التهذيب (٤/٣٧٤) -

(٨) تهذيب التهذيب (٤/٣٧٤) -

(٩) تعليقات تهذيب الكمال (١٢/٥٩٧) نقلا عن كتاب الثقات لابن شاهين -

(١٠) تهذيب التهذيب (٤/٣٧٤) -

(١١) سيرة اعلام النبلاء (٧/٤٠٦) -

(١٢) الكاشف (١/٤٩١) رقم (٢٣١٦) -

(١٣) ميزان الاعتدال (٢/٢٨٥) -

(١٤) تهذيب التهذيب (٤/٣٧٤) -

(١٥) ميزان الاعتدال (٢/٢٨٥) -

تر خو چې د امام ساجی د کلام خبره ده نو د مناکیر نه مراد تفردات هم دي او تفرد څه نقصانی خیز نه دي

بل ساجی کلام د امام احمد رحمۃ اللہ علیہ مقابل دې هغوی فرماني **ثقة في كل الشیخ** (۱) امام یحیی بن معین رحمۃ اللہ علیہ فرماني **ثقة في كل شیء** (۲)

بیا حافظ رحمۃ اللہ فرماني چې په بخاری کښې دده روایات د اعمش په طریق باندې بالکل نه دي بلکه د نورو شیوڅو نه دي (۳)

دغه شان د ابوحاتم د کلام باره کښې د حافظ رحمۃ اللہ علیہ اړخ دا دې چې بالکل ثابت نه دې فرماني **وهذه اللفظة ما رایتہ في کتاب ابن ابی حاتم في نظر ليس فيه الا كتب حديثه فقط** (۴)

دغه شان د ابوحاتم کلام مزې او او باجې رحمۃ اللہ علیہ هم نقل کړې ده خو په هغې کښې چا هم د **لا یتیم به** جمله ذکر کړې نه ده (۵)

او که دا هم اومنلې شی بیا هم د ذکر شوې تعدیلاتو مقابله کښې د توجه قابل نه جوړیږي. امام حافظ ذهبی فرماني **قول ابن حاتم لا یتیم به ليس بحيد** (۶)

لهذا دا شیبان بن عبد الرحمن متفقہ طور حجت او ثقه دې د اصول سته اصحابو دده احادیث قبول کړې دي او دده نه ئې احتجاج کړې دي (۷)

ددوی وفات ۱۶۴هـ کښې شوې دي (۸)

فائده: ددې په نسبت کښې چې کوم لفظ **نحوی** راغلې دې نو ددې نه علم نحو طرف ته نسبت مراد دې یا قبیلہ نحو طرف ته؟

ابن الاثیر فرماني چې قبیلہ نحو طرف ته دي، او ابن ابی داود وغیره فرماني چې دا علم نحو طرف ته منسوب دي نه چې قبیلې ته (۹)

© یحیی: دا مشهور امام یحیی بن ابی کثیر طانی یمامي رحمۃ اللہ علیہ دي دده د پلار په نوم ابو کثیر کښې اختلاف دي صالح، یسار، نشیط او دینار دا مختلف اقوال دي په دې کښې (۱۰)  
دوی د حضرت انس رضی اللہ عنہ نه علاوه ابو سلمه بن عبد الرحمن بن عوف، هلال بن ابی میمونہ،

(۱) تهذيب الكمال (۵۹۵/۱۲)

(۲) تهذيب الكمال (۵۹۵/۱۲)

(۳) هدى السارى (ص ۴۱۰)

(۴) تهذيب التهذيب (۳۷۴/۴) وهذی الساری (ص ۴۱۰) کتاب الجرح والتعديل (۳۲۵/۴) رقم (۱۵۶۱)-

(۵) هدى السارى (ص ۴۱۰) وتهذيب التهذيب (۳۷۴/۴)

(۶) سير اعلام النبلاء (۴۰۸/۷)

(۷) هدى السارى (۴۱۰)

(۸) تهذيب الكمال (۵۹۶/۱۲) والکاشف (۴۹۱/۱) رقم (۲۳۱۶۹)

(۹) جاشية سبط ابن العجی علی الکاشف (۴۹۱/۱) رقم (۲۳۱۶)-

(۱۰) تهذيب الكمال (۵۰/۳۱)

یعلی بن حکیم، ابو قلابہ جرمی، ابونضرۃ العبدی، زید بن سلام، عقبہ بن عبدالغافر او عکرمہ رضی اللہ عنہ نہ روایت کوی

دی نہ علاوہ حضرت ابوامامہ، عروہ بن زبیر، الحکم بن مینا او ابوسلام حبشی رضی اللہ عنہ نہ مرسل روایت کوی

دو نہ روایت کونکو کنبی دہه خونی عبدالله، ایوب سختیانی، یحیی بن سعید انصاری، اوزاعی، حسین المعلم، معمر بن راشد، هشام دستوانی، ہمام، ایوب بن النجار، ابان العطار، حرب بن شداد، عکرمہ بن عمار او عمران القطان رضی اللہ عنہ وغیرہ شامل دی<sup>(۱)</sup>

ایوب سختیانی فرمائی: ما ہل علی وجہ الارض مثل یحیی بن ابی کثیر؟<sup>(۲)</sup>

امام شعبہ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: یحیی بن ابی کثیر احسن حدیثا من الزہری<sup>(۳)</sup>

امام احمد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: یحیی ابن ابی کثیر من اثبت الناس اشیا یعدیہم الزہری و یحیی بن سعید فاذا علقہ الزہری قال قول قول یحیی ابن ابی کثیر؟<sup>(۴)</sup> امام عجللی فرمائی: ثقۃ کان یعدی من اصحاب الحدیث<sup>(۵)</sup>

امام ابوحاتم فرمائی: امام لا یحدث الا عن ثقۃ<sup>(۶)</sup>

حافظ ذہبی دہه د تذکرې پہ شروع کنبی لیکي الامام الحافظ احد العلم<sup>(۷)</sup>

دغه شان فرمائی: وکان طلابۃ للعلم حجة<sup>(۸)</sup>

بیا فرمائی: کان من العباد العلماء الاثبات<sup>(۹)</sup>

ہغوی دا ہم او فرمائی: احد الاعلام الاثبات<sup>(۱۰)</sup>

البته عقلی دہه بارہ کنبی ذکر کری دی ذکر ہالتدلیس<sup>(۱۱)</sup>

دغه شان حافظ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ثقۃ ثبت لکنہ یدلس ویرسل<sup>(۱۲)</sup>

(۱) تہذیب الکمال (۵۰۵/۳۱)۔

(۲) تہذیب الکمال (۵۰۸۹/۳۱)۔

(۳) حوالہ بالا

(۴) حوالہ بالا

(۵) حوالہ بالا

(۶) تہذیب الکمال (۵۰۹/۳۱)۔

(۷) سیر اعلام النبلاء (۲۷/۶)۔

(۸) حوالہ بالا

(۹) الکاشف (۳۷۳/۲) رقم (۶۲۳۵)۔

(۱۰) میزان الاعتدال (۴۰۲/۴) رقم (۹۶۰۷)۔

(۱۱) الضعفاء الکبیر للعقيلي (۴۲۳/۴) رقم (۲۰۵۱)۔

(۱۲) تہذیب التہذیب (ص ۵۹۶) رقم (۷۶۳۲)۔

ترڅو چې دده د تدلیس تعلق دې نو هغه مضر نه دې ځکه چې دې د هغه مدلسینو نه دي چې د امامت په ځاني ولاړ دي او د نورو راویانو په نسبت ډیر کم تدلیس کوی او که تدلیس کوی هم نو د ثقاتو نه کوی لکه سفیان ثوری او سفیان بن عیینه شوو. دغه وجه ده چې دده تدلیس علماؤ قبول کړې دي او په خپلو صحیح کښې ئې دده روایات اخستې دي، حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني: **تعريف اهل التدليس براتب الموصوفين بالتدليس** کښې دوی په دویمه مرتبه کښې ذکر کړې دي.<sup>(۱)</sup>

بیا دده د تدلیس نه غالب مراد دادې چې دې د صحابه کرامو نه مرسله ذکر کوی او دې ته تدلیس نوم ورکړې شوې دي.<sup>(۲)</sup>

دې نه علاوه دې یحیی ابن کثیر اگرچې کثیر التدلیس او کثیر الارسال مشهور دي خو بیا هم حافظ رحمته الله فرماني چې ده به تدلیس کم کوو، او ددې قرینه داده چې یحیی ابن کثیر د ابوسلمه نه ډیر زیات روایات نقل کوی ددې باوجود هغه یو حدیث عن محمد بن ابراهیم بن لی

سلمة عن عائشة مرفوعاً: من ظلم قيد شبر من الارض طوقه ال سبع ارضين<sup>(۳)</sup> روایت کړې دي په دې هغه د ابوسلمه نه په مخامخ نقل کولو په ځاني د محمد بن ابراهیم په واسطه سره ذکر کړې دي معلومه شوه چې دې لږ تدلیس کونکې دي که کثیر التدلیس وو نو د محمد بن ابراهیم واسطه به یې حذف کړې وه.<sup>(۴)</sup>

ابن حبان رحمته الله دوی به کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي او لیکي: **وكان يحيى بن لي كثير من العباد اذا راى جنازة لم يتعش تلك الليلة ولا قدر احد من اهله ان ياكله**<sup>(۵)</sup>

یعنې یحیی ابن کثیر د عبادت گذار خلقو نه وو کله به ئې جنازه اولیدله نو هغه شپه به ئې نه روتی خوړله او نه به ئې کورواله سره خبرو همت وو.

د صحیح قول مطابق ددوی وفات ۱۲۹ هـ کښې شوې وو<sup>(۶)</sup> رحمه الله تعالى رحمة واسعة

⑥ ابوسلمه: دې د حضرت عبدالرحمن بن عوف خوئی او د مدینه فقهواؤ کښې یو اوچت فقیه او او مشهور تابعی دي.

(۱) طبقات المدلسين (تعريف اهل التدليس براتب الموصوفين بالتدليس) ص (۲۵) -

(۲) ارسل عن انس بن مالك وجابر بن عبدالله الانصاري والحكم بن مينا وعروة بن الزبير وايي امامة الباهلي وايي سلام الحبشي فروايته عن الصحابة منقطعة ولعل هذا هو مرادهم بالتدليس تحرير تقريب التهذيب للدكتور بشار عواد معروف والشيخ شعيب الارنؤوط (۹۹/۴) رقم (۷۶۳۲) -

(۳) اخرجه البخاري في صحيحه في كتاب المظالم باب اثم من ظلم شيئا من الارض رقم (۲۴۵۲) -

(۴) قال الحافظ وفي هذا الاسناد ما يشتر بقله تدليس يحيى بن ابي كثير لانه سمع كثير من ابي سلمة وحدث عنه هنا بواسطة محمد بن ابراهيم: فتح الباري (۱۰۵/۵) كتاب المظالم باب اثم من ظلم شيئا من الارض -

(۵) الثقات لابن حبان (۵۹۱/۷) -

(۶) سير اعلام النبلاء [۲۸/۶] -

ددوی حالات کتاب الایمان باب سوم رمضان احتسابها من الایمان: لاندې تیر شوې دی،<sup>(۱)</sup>

⑥ حضرت ابوهریره رضی الله عنه حضرت ابوهریره حالات کتاب الایمان باب امور الایمان: لاندې تیر شوې دی،<sup>(۲)</sup>

**قوله: ان خزاعة قتلوا رجلا من بني ليث عام فتح مكة بقتل منه قتلوه: قبيلة**  
خزاعة د فتح مکه په موقع د بنو لیت یو کس د خیل یو مقتول بدله کښې قتل کړو  
د فتح مکه موقع کښې د قبیلې خزاعة چې کوم کس قتل کړې وو د هغه نوم خراش بن امیه  
خزاعی دې او څوک وائی چې قتل کړې وو د هغه نوم ابن الاثوع الهذلي وو جاهلیت کښې ابن  
الاثوع د خزاعة احمر نومي سړي قتل کړې وو نو د فتح مکه موقع کښې خراش بن امیه  
خزاعی دده بدله واخستله او ابن اثوع الهذلي یې قتل کړو  
ددې تفصیلی واقعه ابن هشام رحمته الله په خپل سیرت کښې د ابن اسحاق حواله سره لیکلې ده  
چې حاصل یې دا دی:

احمر نومي یو ډیر بهادر سړي وو دهغه عادت وو چې کله به اوده کیدو نو په زور زور سره به  
نې خراتې کولې خلقو ته به معلومه شوه چې دې کوم ځانی دې؟ هر کله چې به دې خپله قبیلې  
کښې وو نو د ټولو نه به جدا اوده کیدلو که په قبیلې به حمله اوشوه نو هغوی به ورته یا احمر  
سره آواز ورکولو نو دې به لکه د شیر راپاسیدلو نو بیا دده مخکښې څوک اودریدلې نه شو  
ونیلې کیږي چې د قبیلې هذیل یو جنگیالي جماعت رالو او په قبیلې خزاعة یې د حمله اراده  
اوکړه هرکله چې نژدې راغې نو ابن الاثوع هذلي ووئیل چې تلوار مه کوه، څه گورمه چه دلته  
احمر شته کنه، که چرې هغه موجود وي نو حمله کول به ممکن نه وي نو هغه د خراتو په آواز  
پسې روان شو چه هغه ته ورسیدلو او د خوب په حالت کښې یې قتل کړو، بیا یې چه په قبیلې  
واله باندې حمله وکړه نو هغوي یا احمر یا احمر ووئیل لیکن دلته د احمر کار تمام شوې وو،  
کله چه د فتح مکې ورځ راغله نو ابن الاثوع هذلي کوم چې تر اوسه پورې په حالت د شرک  
کې وو، مکې مکرمې ته راغلو او د حالاتو معلومولو کوشش یې کولو،

چه کله قبیلې خزاعة ده ولیدو نو ونې پیژندو او د ده محاصره یې وکړله، تپوس یې ترې وکړو  
چه ته د احمر قاتل یې؟ ده وئیل چه او، هم څه د احمر قاتل یم، په ده کښې خراش بن امیه  
راغلو او خلقو ته یې آخوا کیدو اشاره وکړله، کله چه خلق آخوا شو نو د ابن الاثوع په خپته  
کښې یې توره ورومنډله، او د ده خپته یې وشلوله او کولمې یې بهر راووتې، هم دغه شان یې  
قتل کړو، په دې موقع حضور اکرم صلی الله علیه وسلم تشریف راوړو او د قتل وقاتل نه یې  
منع وفرمانیده او د ونې قیمت یې ورکړو.<sup>(۳)</sup>

(۱) کشف الباری (۲/۳۲۳)-

(۲) کشف الباری (۱/۶۵۹)-

(۳) اوگوری: السيرة النبوية لابن هشام، القسم الثاني (ص ۴۱۴) طبعة مصطفى البابي الحلبي، والسيرة النبوية

لابن هشام مع الروض الانف (ج ۲ ص ۲۷۵)-

د قبيله خزاعه په لاسو نو د قتل شوي سړی د نوم تحقیق. د ابن اسحاق په ده روایت کښې د مقول نوم .. ابن الاثوع (بالشاء المثلثة، الهذلي راغلي دي، ابن هشام رحمته الله ونيلي دي .. وېلفي ان اول قتل و داه رسول الله صلى الله عليه وسلم يوم الفتح جنيد بن الاكوع، قتلته بنو كعب فوداه بها ناقة .. (۱) يعنى ماته د خبره رارسيدلي ده چه حضور اكرم رحمته الله د فتح مكې په ورځ د ټولونه اول مقتول چه د هغه ديت وركړي شوي وو هغه جنيد بن الاكوع وو. دې بنو كعب قتل كړي وو، هغوى رحمته الله سل اوبنان په ديت كښې وركړل، په دې كښې اكوع .. د كاف سره دې نه د ثا مثلې سره.

حافظ ابن حجر رحمته الله د ابن اسحاق واقدى په حوالې سره نقل كړي دي چه د مقتول نوم، جنيد بن الادلع وو (۲) خو چه طبري د اسحاق نه دا قصه نقل كړي ده نو په ده كښې .. جنيد الادلع ذكر دي، (۳)

دغه شان ددې مقتول د نوم په باره كښې اختلاف شوي دي چه آيا د جندب وو او كه جنيدب، هم دغه شان دا ده د پلار په باره كښې اختلاف شوي دي چه آيا دده نوم اثوع وو او اكوع يا ادلع؟ ددې د تطبيق صورت دا دي ممكنه ده چه ده جندب مكبرا هم ونيلي كيدو او جنيدب مصغرا هم ونيلي كيدو،

او دغه شان دا ده د پلار په نوم كښې هم دا ونيلي شي چه دي په دريو وانرو نومونو بللي كيدو - البته دلته يو غټ اشكال دا دي چه اوس مونږ د ابن اسحاق په حوالې سره ورستو ذكر كړل چه، ابن الاثوع چه د احمر قاتل دي او اوس د فتح مكې په موقع هغه د خراش ابن اميه په لاسونو قتل شو، هغه په حالت د شرك كښې وو،

حافظ ابن حجر رحمته الله په خپل كتاب، (الاصابة)، كښې په القسم الاول كښې جندب او جنيدب ذكر كړي دي او په قسم اول كښې دي د هغه حضراتو ذكر كوي چه د هغوى صحابيت ثابت شوي وي. (۴)

د دې اشكال په باره كښې داسې ونيلي شوي دي، چه د ابن اسحاق په نيز دي مشرك وو او مسلمان شوي نه وو، ليكن د حافظ ابن حجر د تحقيق په مطابق دي مسلمان شوي وو او ده ته د رسول الله رحمته الله د صحبت شرف هم حاصل شوي وو،

د مقتول تعلق د بنو ليث سره وو او كه بنو هذيل سره؟ بيا په حديث باب كښې، (قتلوا رجلا من بني ليث، راغلي دي، خو د ابن اسحاق روايت چه مونږ په تفصيل سره ذكر كوو، په دي كښې بنو هذيل .. ذكر دي، ولي چه ابن الاثوع هذلي وو ليثي نه وو، او دا دواړه جدا جدا قبيلې دي، ددې تعارض حل په دي طريقه كيدې شي چه د مقتول تعلق د دواړو قبيلو ډير وو

(۱) السيرة النبوية لابن هشام مع الروض الانف (ج ۲ ص ۲۷۶) -

(۲) وگوري الاصابة (ج ۱ ص ۲۴۷) -

(۳) حواله بالا -

(۴) اوگوري مقدمة الاصابة (ج ۱ ص ۵۰۴) -

د یوې سره خاندانې تعلق وي او د بل سره د معاهدې تعلق وي، والله اعلم  
 د تعارض لوی کولو راجع صورت دلته د تعارض لری کولو صورت دا هم دي. کوم چه د  
 تکلفاتو نه د خالی والې په وجه راجع هم دی چه صحیح بخاری که ذکر شوي واقعه مستقل  
 وگرځولي شي، او په سیرت ابن هشام وغيره کښې راغلی واقعات مستقل شي، گویا چه دا  
 مختلف روایات په مختلفو واقعاتو باندې محمول ده. د فتح مکې په موقع ډیر واقعات  
 مخې ته راغلی وو، ددې قرینه دا هم دا چه د ابن هشام رحمۃ اللہ علیہ الفاظ دي. **بلغني ان اول قتيل واداه**  
**رسول الله صلى الله عليه وسلم يوم الفتح** چنیدې، ددې نه معلومېږي چه مقتولين ډیر وو. په ده که  
 اوليت جنید بن الکوچ ته حاصل وو.

هم دغه شان ابن اسحاق چه ابن الاثوع په حالت د شرک مقتول گرځولې دي هغه خان له خبره  
 ده، او حافظ رحمۃ اللہ علیہ جندب یا جنیدب په صحابو کښې شمارلو سره مقتول گرځولې دي. دا بل  
 شخصیت دی او دغه شان هر قسمه تعارض هم ختمیدي شي او د تکلفاتو د ارتکاب  
 ضرورت هم نه پېښېږي، کوم چه د مخکې تطبیق د پاره وشو، والله اعلم بالصواب

**قوله: فأخبر بذلك النبي صلى الله عليه وسلم، فركب راحلته فخطب: د دې قتل د**  
**واقعي حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم ته خبر ورکړې شو، نو هغوی په خپله سورلی باندې سور شو او خطبه**  
**ني وويله،**

**قوله: فقال: ان الله حبس عن مكة القتل او الفيل، شك ابو عبيد الله: هغوی**  
**وفرمائيل چه الله تعالی د مکې مکرمې نه قتل منع کړی دی. یا هغوی وفرمائيل چه هاتيان**  
**نی منع کړی دی، ابو عبد الله ته شک دی،**

دلته څلور نسخې دي: ① یو خو دا ده، شک ابو عبد الله، ② د دویمې نسخې عبارت دا دي.  
 قال محمد: وجعلوا على الشك، کذا قال ابو نعیم: واجعلوا على الشك: الفيل والقتل، ③ د

دریمې نسخې عبارت دي، ان الله حبس عن مكة القتل او الفيل، کذا قال ابو نعیم، واجعلوا على  
 الشك، الفيل والقتل، ④ د څلورمې نسخې عبارت دي، قال ابو عبد الله: کذا قال ابو نعیم،

اجعلوا على الشك، دلته، ابو عبد الله، او، محمد، نه د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مراد دی، په ده  
 کښې د شک ظاهراً نسبت امام بخاری طرف ته شوی دی، لیکن حقیقت کښې دا مجمل دی  
 او په باقي نسخو کښې تفصیل دی، دا اجمال په ذکر شوی تفصیل باندې محمول دي، یعنی  
 اصلی شک امام بخاری ته نه دي، بلکه ابو نعیم یا بل راوی ته دي بیا په ده کښې د دویم  
 عبارت مطلب دا دي چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه راویانو دا په شک سره روایت کړی دی،  
 ابو نعیم رحمۃ اللہ علیہ چه دا د امام بخاری شیخ دی هغوی ده راویانو نه شک سره نقل کړی دی،

د دریمې نسخې د عبارت مطلب دا دي، اجعلوا ..... مقوله د ابو نعیم ده، گویا چه هغه  
 حاضرینو ته وائی چه دا شک سره وساتي،

د څلورمې نسخې په مطابق، اجعلوا ..... مقوله د امام بخاری ده گویا چه هغه فرمائی چه دا

پہ شک سرہ وساتی، خکہ چہ زما شیخ ابو نعیم دا پہ شک سرہ روایت کری دی،

وطیرہ یعقول: الفیل، د ابو نعیم نہ علاوہ نورو راویانو بغیر د شک نہ، الفیل، وائی

دلته د غیر نہ مراد عبید اللہ بن موسی دی ① کوم چہ د ابو نعیم رفیق او د شبیان سرہ پہ روایت کولو کنبی شریک دی، ② داسی حرب بن شداد ہم مراد دی، کوم چہ د یحییٰ بن ابی کثیر نہ روایت کوی، ③ او د شبیان دوست او ملگری دی،

د فیل د حبس واقعہ: دلته، ان الله حبس عن مكة الفيل، نہ مراد اصحاب فیل دی او پہ دی کنبی د اصحاب فیلو مشہوری واقعی طرف تہ اشارہ دہ،

د دی واقعی خلاصہ دا دہ،

د حضور اکرم ﷺ د پیدائش نہ پنخوس او یا پنخ پنخوس ورخې مخکې دا واقعہ راغلی وہ، اوشوہ داسی چہ نجاشی د حبشی د حاکم د طرف نہ د یمن حاکم ابرہہ نومې سړې وو، کله چہ دہ وکتل چہ د عربو ټول خلق د بیت اللہ حج دپارہ مکې مکرمی تہ خې او د خانہ کعبہ طواف کوی، نو دہ وغبتل چہ د عیسایانو د مذهب پہ نوم یو عالی شان عمارت جوړ شی، چہ ډیر زیات ټینکلی وی، چہ د عربو خلق هغه سادہ کعبہ پرېرې دې او ددې مصنوعی او پرتکلف کعبې طواف شروع کړی، چنانچہ د یمن پہ دارالسلطنت صنعاء کنبی یوہ خانستہ گرجا جوړہ شوہ، پہ عربو کنبی چہ کله د خبرہ مشہورہ شوہ، نو د یو روایت پہ مطابق د قبیلہ کنانہ یو سړې هلته راغلو او غټ بول نی وکړل او وتختیدو، او دبل روایت پہ مطابق د عربو خوانانو د دې پہ خوا وشاء کنبی اؤر بل کړو، دا هوا پہ ذریعې سرہ پہ گرجا کنبی اؤر بل شو، او گرجا اوسوزیدہ، ابرہہ پہ غصہ کنبی قسم وخوړلو چہ د خانہ کعبې نړولو سرہ بہ ساء اخلمہ،

او پہ دې ارادہ نی مکې تہ فوخ ورواستولو، پہ لارہ کہ چہ بہ د عربو کومی قبیلې مزاحمت کولو نو هغه بہ نی ختمولو، تردی چہ مکې مکرمی تہ راورسیدل، لښکر او ہاتھیان ہم ورسرہ وو، د مکې پہ طرفونو کنبی د مکې والہ خاروی خریدل، د ابرہہ لښکر هغه خاروی ونیسل چہ پہ هغې کنبی دوه سوا اوبیان د حضور ﷺ د جد امجد عبدالمطلب وو،

پہ دغه وخت کنبی دقریشو سردار او د خانہ کعبې متولی عبدالمطلب وو، کله چہ دہ تہ د ابرہہ خبر وشو نو قریش نی جمع کړل او ورته نی وویل چہ ویرېزی مہ خانہ کعبہ خالی کړی، خانہ کعبہ خوک نړولی نشي، دا د اللہ کور دی او هغه بہ نی پخپلہ حفاظت کوی،

دې نہ ورستو عبدالمطلب یو خو د قریشو سرداران خان سرہ کړل او ابرہہ سرہ میلاییدو تہ لاړل، ابرہہ د عبدالمطلب پہ لیدو سرہ پہ رعوب راغلو او ډیر پہ احترام او اکرام سرہ ورته راغلو، د خبرو پہ دوران کنبی عبدالمطلب د اوبیانو د رھائی مطالبہ وکړلہ، ابرہہ متعجب شو او نیل ډیرہ د تعجب خبرہ دہ، چہ زما سرہ دې د خپلو اوبیانو پہ بارہ کنبی خبرہ وکړہ او خانہ کعبہ چہ ستاسو د اباؤ او اجداد دین او مذهب دی، ددې پہ بارہ کنبی تہ یو لفظ ہم ونہ

ونیلو، عبدالمطلب جواب ورکړو، انا رب الاہل، ولہیت رب سہمنہ،، خہ د اوبیانو مالک یم خکہ ما د اوبیانو سوال وکړو، او د خانہ کعبې خدا پخپلہ مالک دی، هغه بہ خپل کور بیچ کوی، ابرہہ د خہ خاموشی نہ پس د عبدالمطلب اوبیان واپس کولو حکم وکړلو، عبدالمطلب



خیل اوبنان واخستل او واپس راغلو، او فریشو ته نی حکم وکړلو چه مکه خالی کړی. او ټول اوبنان نی د خانه کعبې نذر کړل، او د یو څو کسانو سره د خانه کعبې دروازی ته حاضر شو، چه ټول منت او زاری سره دعا وغواړی.

عبدالمطلب د دعا نه فارغ کیدو سره خپلو ملگرو سره غر ته وختو، او ابرهه خپل لښکر واغستلو او د خانه کعبې نړولو دپاره لاړل، بس سمدستی د خدا په حکم د وړو وړو مرغو ډلې ډلې په نظر راغلې، د هرې یوې په مخوکه او په پنځو کښې وار وار کانی وو، چه ناڅاپه په لښکر باندې باران شو، د خدای په قدرت سره هغه کانرو د گولې کار ورکولو، په سر باندې به پروتو او د لاتدی د طرفه به ووتو، او چه په کوم کس به هغه کانری پروتو نو هغه به خستیدو، غرض د چه په ده طریقه د ابرهه لښکر تباه او برباد شو، او په خپله د ابرهه په بدن باندې تنگی دانې راوختې، چه د هغې په ذریعه د هغه بدن سخا شو او د بدن نه نې تڼ او وینه بهیدله، او یو بل پسې به نې یو اندام کت کیدلو او غورخیدو به، آخر د هغه سینه وشلیده، زړه نې بهر راوتو او مړ شو، چه کله ټول مړه شول، نو الله تعالی د سیلاب په ذریعه هغه ټول په دریاب یوړل، <sup>(۱)</sup> دلته حضور اکرم ﷺ ده واقعې طرف ته اشاره وکړله او د نی ونیل غوښتل چه الله تعالی د مکې مکرمې د حرمت دپاره اصحاب فیل د مکې والو نه منع کړل او په دوی

نی ابابیل مسلط کړل، لهذا د اسلام نه پس خو د هغې خلقو حرمت نور هم زیاتېږی. <sup>(۲)</sup> که چرې د روایاتو په لفظ کښې غلطی راشی نو د هغې تصحیح کول پکار دی ګنه؟ امام بخاری رحمه الله دلته چه څنگه د امام ابو نعیم رحمه الله نه اوریدلې دې هم هغه شان نی نقل کړې دې او تلامذه ته نی هم وونیل چه دا هم داسې پاتې شې او په صواب نی ورته تنبیه وکړله، ددې نه معلومه شوه چه د امام بخاری رحمه الله په نزد که چرته د روایت په لفظ کښې غلطی راشی نو هم داسې روايت کول پکار دې،

په دې مسئله کې د علماء دوه مذاهب دي: ① نافع مولی ابن عمر، ابو معمر عبدالله بن سخبه، محمد بن سیرین، قاسم بن محمد او د رجاء بن حیوة نه علاوه نور ډیر حضرات دي چه څنگه نی اوریدلې دی هغه شان دي روایت کړی شی. <sup>(۳)</sup> ② اکثر محدثین مثلاً همام، ابن المبارک، ابن عیینه، النضر بن شميل، ابو عبید، عفان، ابن المدینی، ابن راهویه، حسن بن علی الحلواني، حسن بن محمد الزعفرانی وغیره فرمانی چه که چرته په روایت کښې غلطی واقع شې نو دا درست کولو سره علی الصواب نقل کول پکار دي. <sup>(۴)</sup>

(۱) وگورې سیرت الصطفی (ج ۱ ص ۴۶ - ۴۹) -

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۲۰۶ -

(۳) وگورې الکفایه (ص ۱۸۵ - ۱۸۸) باب ذکر الروایة عن کان لا یری تغییر اللحن فی الحدیث والجامع لاختلاف الراوی وآداب السامع (ص ۲۴۲ و ۲۴۳) وعلوم الحدیث لابن الصلاح (ص ۲۱۸) النوع السادس والعشرون فی صفة رواية الحدیث وشرط ادائه وما يتعلق بذلك - وفتح المغیث للمصنوع (ج ۳ ص ۱۶۸) اصلاح الحن والخطاء -

(۴) وگورې (المحدث الفاصل بین الراوی والواعی) (ص ۵۲۴ - ۵۲۶) والکفایه (ص ۱۹۳ - ۱۹۸) وفتح المغیث للعراقی (ص ۲۶۶) وفتح المغیث للمصنوع (ج ۳ ص ۱۶۹) -

خطیب بغدادی رحمته الله فرمائی ہے: «وہذا اجماع منهم ان اصلاح اللحن جائز» یعنی د حدیث د علماؤ اجماع دہ چہ د لحن اصلاح جائز دہ، ہم دغہ شان فرمائی: «والذی ذہب الیہ روایۃ الحدیث علی الصواب، وترك اللحن فیہ وان کان قد سمع ملحنوا، لان من اللحن ما یحیل الاحکام ویمیز الحرام حلالا، والحلال حراما، فلا یلزم اتہام السامع فیما ہذا سبیلہ، والذی ذہبنا الیہ قول المصلین والعلماء من المحدثین» یعنی زمونہ مذهب دا دہ چہ حدیث درست روایت شہ او پہ لحن باندی عمل اونکری شہ، اگر چہ سماع د لحن سرہ شوہ وی، ولی چہ بعضی لحن داسی دہ چہ ہفہ پہ احکامو کنبہ تبدیل راولی او حرام حلالوی او حلال حراموی، لہذا کوم خائ کنبہ چہ داسی صورت وی نو ہلتہ د سماع اتباع ضروری نہ دہ، زمونہ دا مذهب ہم د علماؤ او محدیثنو مذهب دی،

حافظ ابن الصلاح او امام نووی رحمہما اللہ ہم دہ تہ صحیح وئیلہ دی، <sup>(۱)</sup> دا خبری خو پہ ہفہ لحن کنبہ دہ چہ کومہ سرہ معنی نہ بدلیہی او کوم خائ چہ معنی بدلیہی نو ہلتہ بغیر د تردد نہ ددہ حضراتو پہ نزد علی الصواب روایت کول پکار دہ، <sup>(۲)</sup> البتہ د شیخ عزالدین عبدالسلام پہ بارہ کنبہ علامہ ابن دقیق لیکلی دی، سمعت ابا محمد بن عہد السلام، وکان احد سلاطین العلماء، کان یری فی ہذا البسالة مالم ارہ لاحد، ان هذا اللفظ المحتمل لایروی علی الصواب ولا علی الخطا، اما علی الصواب فانه لم یسمع من الشیخ كذلك، واما علی الخطا فلان سیدنا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لم یقلہ كذلك، <sup>(۳)</sup> یعنی د شیخ عزالدین عبدالسلام پہ دہ مسئلہ کنبہ یو رائی دہ چہ ہفہ د بل چا نہ نقل شوہ نہ دہ او ہفہ دا دہ چہ محتمل لفظ دہ نہ درستگی سرہ روایت شہ او نہ دہ غلط پاتہ کیدو سرہ نقل کرہی شہ، درست پہ دہ وجہ روایت کول نہ دہ پکار چہ دہ د شیخ نہ سماع نشتہ او غلط پہ دہ وجہ نقل کول نہ دہ پکار چہ داسی د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نہ منقول نہ دہ، ددہ حاصل دا دہ کہ چری پہ روایت کنبہ غلطی واقع وی نو نہ دہ درست روایت شہ او نہ خطا وی چہ د درست سماع نشتہ او خطا د حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نہ صادر شوہ نہ دہ،

کہ چرتہ پہ کتاب کنبہ غلطی واقع شہ نو ہفہ پہ خپل حال باندی پوښودل پکار دی او کنہ د ہفہ تصویب پکار دی؟ دا خبری خو د روایت پہ بارہ کنبہ وی اوس کہ چرتہ پہ کتاب کنبہ غلطی واقع شہ نو د ہفہ اصلاح پکار دہ او کنہ؟ حافظ ابن الصلاح رحمته الله فرمائی ہے دی چہ

(۱) الکفایۃ (ص ۱۹۸)۔

(۲) الجامع لاخلق الراوی وآداب السامع (ص ۲۴۳) القول فی رد الحدیث الی الصواب، اذا کان راویہ قد خالف موجب الاعراب۔

(۳) فتح المغیث للسخاوی (ج ۳ ص ۱۷۰)۔

(۴) وگورئی علوم الحدیث لابن صلاح (ص ۲۱۸) وتقريب التواوی (ج ۲ ص ۱۰۷)۔

(۵) فتح المغیث للعراقی (ص ۲۶۶) وانظر ایضا فتح المغیث للسخاوی (ج ۳ ص ۱۶۸ و ۱۶۹)۔

صحیح خبره دا ده چه هغه په خپل حال باندې پریښودل پکار دی. په کتاب کښې تصحیح نه ده پکار البته په حاشیه کښې د غلطۍ نشاند هی پکار ده. (۱)

ددې وجه واضحه ده په اکثر وختونو کښې اهل علم یوه خبره غلطه گنړی. خوچه کله د هغې صحیح توجیه کیږي، خاص طور د عربې په لحاظ سره تخطئه کافی د احتیاط تقاضه کوي، ولی چه لغات د عربې مختلف دي. لهدا یو جهت او یا لغت غلط ثابتول معمولی خبره نه ده. (۲) چنانچه امام احمد بن حنبل رحمته الله علیه عادت وو، که چرته به یې فحش غلطې وکتله نو د هغې تصحیح به یې کوله او که چرته معمولی غلطې به وه نو هغه به یې پریښودله. (۳)

حافظ ابن الصلاح رحمته الله علیه نه نقل شوي دي چه یو محدث چا په خوب کښې ولیدلو چه دهغه په شونو او یا ژبه کښې عیب دي، کله چه ترې تپوس وکړي شو نو وویل چه ما د حضور اکرم صلی الله علیه وسلم په حدیث مبارک کښې په یو لفظ کښې د خپلې رانی نه تبدل کړي وو. ددې وجې نه زما سره داسی وشوه. (۴) هم دغه شان قاضی عیاض رحمته الله علیه هم فرمایلي دي. ان

الذي استبر عليه عمل الاكثرا لا شي ان يتقوا الرواية كما وصلت اليهم ولا يعيدوها في كتبهم .....

(۵) حافظ ابن الصلاح رحمته الله علیه فرمایلي دي چه بعضي علماؤ حضراتو په کتابو نو کښې د تبدیلیانو جسارت کړي دي، لکه علامه ابو الوليد هشام بن احمد کنانی وقشي دي، دا چونکه انتهای ثاقب فهم، تیز ذهن، متفطن او کثیر المطالعه بزرگ وو. په دې وجه باندی هغه په کتابو نو کښې ډیر اصلاحات کړي دي. لیکن په ډېرو څیزونو کښې په خپله غلطیاني کړي دي، چا چه هم داسې قسما اصلاح کړي ده، نو هم د هغه سره داسی معامله شوې ده. (۶) په دې وجه په کتاب دتنه د اصلاح او تغیر باب بند کړي شي خاص طور چه کله په حاشیه کښې د هغې وضاحت کیږي، (۷) او بیا په دې کښې اختیار دي چه روایت اول علی الصواب نقل کړي، او د هغې نه ورستو چه کوم ئی د استاذ نه اوریدلی وی هغه بیان کړی او که وغواړي چه څنگه ئی اوریدلی دي اول هغه بیان کړي او بیا ئې علی الصواب نقل کړي. په دې کښې اولنې قول بهتر دي، چه حضور اکرم صلی الله علیه وسلم طرف ته د غلطې نسبت بالکل ونکړي شي، (۸) والله اعلم،

**قوله: وسلط عليهم رسول الله والمؤمنين:** اوبه دوي باندې الله تعالی خپل رسول صلی الله علیه وسلم

(۱) علوم الحديث لابن الصلاح (ص ۲۱۹) -

(۲) وگورئ علوم الحديث لابن الصلاح (ص ۲۱) وفتح المغيث للسخاوي (ج ۳ ص ۱۷) -

(۳) علوم الحديث لابن الصلاح (ص ۲۱۹) -

(۴) (حواله باله) -

(۵) الاماع (ص ۱۳۱) باب اصلاح الخط وتقويم اللحن والاخلاف في ذلك، وعلوم الحديث (ص ۲۱۹)

(۶) علوم الحديث لابن الصلاح (ص ۲۲۰) -

(۷) (حواله باله) -

(۸) علوم الحديث (ص ۲۲۰) -

او اهل ایمان غالب کړې دي. دلته، سلط، دمعروف صیغه ده. او په دویمه نسخه کښې..  
والیؤمنون، دي، په دې صورت کښې.. سلط، د مجهول صیغه شوه، رسول الله صلی الله علیه  
وسلم والیؤمنون، به نائب فاعل وي. مطلب دا دي چې ابرهه اود هغه لښکر ته خو ده  
داخیلیدو موقع میناؤ نه شوه، بلکه دوی د کعبې نه بهر هلاک شو او دا الله تعالی رسول ﷺ  
او مومنان الله تعالی غالب کړل. الا وانهالم تحل لاحد قبل ولم تحل لاحد بعدی،

په غور واورې دا نه زما نه مخکې د چا د پاره حلال وو او نه زما نه ورستو د چا دپاره حلال  
دي، دا ده حدیث په بناء باندې د بعضې علماؤ مذهب دي. چه که اهل مکه په بغاوت راشي  
او په باطل باندې یو ځای شي نو هم د دوي سره قتال درست نه دي. البته د جمهور علماؤ په  
ترد که چرته بغیر د قتال نه سم نه شونو د قتال اجازت شته دي. د فریقینو د مذاهبو تفصیل  
او دلائل په تیر شوي، باب لیلم العلم الشاهد الغائب، کښې تیر شوي دي. هم دغه شان په ده  
باب کښې حرم مکه کښې قتل وقصاص حکم هم په تفصیل سره بیان شوي دي.

**قوله:** الا، وانما حلت لي ساعة من نهار، الا، وانما ساعتي هذه حرام: واورې.  
دا زما دپاره د ورځې په څه حصه کښې حلال شوې وو او اوس دا حرام دی، لایقتل شوکهاولا  
یعضد شجرها: نه دي د دې غنې پریکړلی شي او نه دي ددې ونې کټ کړلې شي. لایقتل،  
باب افتعال نه د مضارع مجهول صیغه ده، اختلا معنی د غنې ده. (۱)  
شوک: د شوکه جمع ده غنې ته ونېلې کیږي (۲)

**قوله:** لا يعضد: عضد یعضد (باب ضرب) نه مضارع مجهول صیغه ده، دا دي معنی هم د غنې  
ده. (۳)

د حرم مکې د نباتات او د اشجار و د قطع څه حکم دي؟ په تفصیل سره ورستو، باب لیلم العلم  
العلم الشاهد الغائب، د لاندې تیر شوي دي

**قوله:** ولا تلتقط ساقطها الا لمنشد: او نه دي د دې غورخیدلی څیز (یعنی لقطه) اوچته  
کړې شي. مگر د معرف د پاره اجازت دي.

د حرم د لقطې حکم: که چرې په حرم کښې څه څیز وغورځیږي نو آیا ددې حکم هم د عامې  
لقطې په شان دی او یا که د دې حکم د نورو ځاینو د لقطو په مقابله که څه فرق شته دي،  
امام شافعي رحمه الله فرماني چه د لقطې حل او حرم کښې فرق شته دي، د هغه په ترڅ د عامې

(۱) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۶) -

(۲) وگورئ النهاية لابن الاثير (ج ۲ ص ۷۵) والقاموس الوحيد (ص ۴۸۳) -

(۳) القاموس الوحيد (ص ۸۹۹) -

(۴) النهاية لابن الاثير (ج ۳ ص ۲۵۱) -

لقطی حکم د دی، چه التقاط د لقطی واجب او که مستحب دی. او د دی نه ورستو به دیو مدت پورې تعریف کوی. او که د تعریف نه پس هم مالک راغلو نو ملتقط هغه په خپل استعمال کښې راوستې شي، برابره خبره ده، که ملتقط غنی وی او که فقیر (۱)  
او دحرم دلقطه په باره کښې هغه فرماني چې ددې التقاط صرف دحفاظت په غرض سره جائز دی، دتملک په نیت سره بالکل جائز نه دی، بیا به ددې همیشه تعریف کیږي، گویا چې ددې تملک به ممکن نه وی. (۲)

جمهورنامه او دامام ابوحنیفه، دامام مالک مذهب او دامام احمد رحمهم الله مشهور قول دادې چې په لقطه دحل او دحرم کښې هېڅ فرق نشته، دامام شافعی رحمهم الله یو قول هم داسې دې. (۳)  
دامام شافعی رحمهم الله استدلال یوڅو دحدیث باب نه دې  
دویم استدلال په صحیح مسلم اوسنن ابی داؤد کښې دحضرت عبدالرحمن بن عثمان تیمی رحمهم الله روایت: «ان رسول الله صلی الله وسلم نهی عن لقطة الحرام»، نه دې. (۴) یعنی.. رسول الله صلی الله علیه وسلم دحاجی دلقطه نه منع فرمانيږي ده،..

امام شافعی رحمهم الله فرماني چې دعام لقطی په باره کښې رسول الله صلی الله علیه وسلم.. عرفهاسنه، فرمانيلی دی. (۵) اودلقطه حرم په باره کښې نې هډوڅه توقیت نه دې فرمانيلی. نومعلومه شوه چې ددې دائما تعریف ضروری دې، تردې پورې چې مالک نې ملاؤشی. گنی دشان دتخصیص هډوڅه وجه نشته دې. په دې کښې راز دا دې چې مکه مکرمه لره الله تعالی «..مشابه للناس»، جوړکړې دې. دکوم ځای نه چې خلق لارشی بیاواپس دوباره دوباره راځی، عین ممکنه ده. چې ددې مفقود څیزدوچې نه مالک واپس راشی، یا څوک را اولیږي نودغه شان به دهغه مال محفوظ وی. (۶)

دجمهورو استدلال دلقطی په باره کښې وارد دهغه عامواحادیثونو نه دې په کومو کښې چې د لقطه حل او حرم په مینځ کښې څه تفریق نه دې کړې شوې. (۷)  
بیا لقطه یوامانت دې، دعاموودیعتنو پشان ددې په حکم کښې څه فرق نشته، که دحل امانت وی اوکه دحرم امانت. (۸)

(۱) تکملة فتح المہم (ج ۲ ص ۶۲۲) نقلا عن مضمی المحتاج (ج ۲ ص ۴۱۷) -

(۲) تکملة فتح المہم (ج ۲ ص ۶۲۲)، نقلا عن مضمی المحتاج (ج ۲ ص ۴۱۷) -

(۳) اوگوری المضمی لابن قدامة (ج ۶ ص ۱۱) -

(۴) الصحیح لمسلم، کتاب اللقطة، باب فی لقطة الحاج، رقم (۴۵۰۹) والسن لابی داود، کتاب اللقطة، باب التعریف باللقطة، رقم (۱۷۱۹) -

(۵) اوگوری صحیح البخاری (ج ۱ ص ۱۹)، کتاب العلم، باب الغضب فی الموعظة والتعليم اذا رای مایکره، رقم (۹۱) -

(۶) اوگوری تکملة فتح المہم (ج ۲ ص ۶۲۳)، کتاب اللقطة، باب فی لقطة الحاج -

(۷) اوگوری المضمی لابن قدامة (ج ۶ ص ۱۱) -

(۸) حواله بالا -

دکوم څې پورې چې د حدیث باب تعلق دي. نو ددې په باره کښې علامه ابن قدامه رحمته الله علیه فرماني چې .. **الا ليشد**، مطلب دي .. **الا لمن عرفها اماما**، دي - مطلب دادې چې په مکه مکرمه کښې د لقطې او چتولو اجازت هغه چا ته دي څوک چې د تعريف اراده لري. د تملک په نيت سره د اوچتولو گنجائش نشته دي - (۱)

په دې باندې سوال کيږي چې کله دحل او حرم په لفظو کښې څه فرق نشته نو بيا په مخصوصه توگه باندې دلته .. **لا تلتقط ساقطتها .....**، ونيلوسره دمکې مکرمې د تخصيص څه وجه ده؟

ددې جواب دادې چې دادمکې مکرمې د خصوصيت دوجې نه دي چې داتعريف صرف هلته واجب وي، بلکه ددې تاکيد مقصود دي چې په مکه مکرمه کښې دتعريف زيات اهتمام او کړې شي. په حرم کښې چونکه بې شميره حجاج راځي نوځکه به هلته په تعريف کښې مبالغه کول پکاروي. په مساجدو کښې او په اسواقو بازارونو، اوپه محافلو او په مجامعو کښې به باربار اعلانونه کول پکاروي اودا داسې دي لکه چې نبی کریم ﷺ فرمايلي دي ..

**ضالة المسلم حرق النار**، (۲) چې دمسلمان ورک شوې څيز دسوزلو باعث دي - ددې دا مطلب نه دي چې دا حکم صرف دمسلمان دڅيز دپاره دي دذمی دپاره نه دي، بلکه دا حکم ددواړو دڅيزونو دپاره دي، البته دمسلمان دڅيز تاکيد مقصود دي - (۳)

صاحب دهدايه فرماني دحدیث باب مطلب دادې چې ددې التقاط هم دتعريف دپاره جائز دي، او کوم ځانې پورې چې دحرم دتخصيص تعلق دي نو داددې خبرې دواضحه کولو دپاره دي چې چاته دا خيال راتلل نه دي پکار چې دلته چونکه په عام توگه باندې داجنبی خلقو ورود کيږي، معلومه نه ده چې اصل مالک به دکوم ځانې نه کوم ځانې ته رسيدلي وي نو لهذا دتعريف هډوڅه فائده نشته دي - دااوگنړي اوتعريف اوعلان اونه کړي، ددې غلط فهمي لري کولو دپاره حضوراکرم ﷺ اوفرمايل چې ددې حکم هم دنورو علاقه پشان دي چې دلته هم تعريف ضروري دي، ځنگه چې په نورو علاقه کښې تعريف ضروري دي - (۴)

بعضې حضرات واني چې دلته چونکه ملتقط ته دا غلط فهمي کيدې شي چې بس صرف په .. موسم حج، کښې اعلان اوتعريف ضروري کافي دي، ځکه هغوی تاکيد اوفرمايلو چې دعام لقطې پشان پوره کال تعريف ضروري دي - (۵)

علامه ابن القيم رحمته الله علیه دبعضې حضراتونه نقل کړی دی چې دمکې مکرمې دتخصيص په دې

(۱) حواله سابقه -

(۲) جامع ترمذی، کتاب الاشربة، باب ماجاء فی النهی عن الشرب قانما، رقم (۱۸۸۱) - وسنن ابن ماجه، کتاب اللقطة، باب ضالة الابل والبقروالغنم، رقم (۲۵۰۲) - ومسند احمد (ج ۴ ص ۴۵) مسند مطرف بن عبدالله عن ابیه، رقم (۱۶۴۲۳) و(ج ۵ ص ۸۰) مسند الجارود العبدی، رقم (۲۱۰۳۴ - ۲۱۰۴۰) -

(۳) المغنی لابن قدامة (ج ۶ ص ۱۱) -

(۴) اوگنړي الهدایه (ج ۴ ص ۳۷۴) کتاب اللقطة (طبعة: ادارة القرآن کراتشي) وفتح القدیر (ج ۵ ص ۳۵۷)

(۵) تکملة فتح الملهم (ج ۲ ص ۶۲۳) نقلا عن مغنی المحتاج (ج ۲ ص ۴۱۷) -

بنیاد باندې دې چې دمکې مکرمې نه خلق زروا پس ځی، ځکه دیو کال پورې تعریف په بعضې وختونو کېنې مفید نه وی، ځکه هغه ځانې کېنې لقطه هم هغه سرې اوچتولوشی کوم چې دخلقو دتللو نه وړاندې وړاندې تعریف کولې شی، اوبه نورو ځایونو کېنې چونکه دا وجه نه وی ځکه هلته تخصیص نه دې شوې - (۱)

او کوم ځای پورې چې حدیث .. **من لقطه العلم**،، تعلق دې، نو دا نهی بالکل صریح ده اوبه ظاهره ددې حکم دنورو لقطو دحکم نه مختلف دې -

لیکن حقیقت دادي چې ددې نهی نتیجه هم دا راوځی چې .. **لقطة العلم**،، او .. **لقطة الهدى العلم**،، کېنې څه فرق هم نشته دې -

وجه داده چې لقطه الحاج دالتقاط نه نهی په دې بنیاد باندې شوې ده چې حاجی دخپل خان سره هم ضروری ضروری څیزونه اوړی او کوم څیزونه چې هغه خان سره اوړی دهغې نه هغه عموما مستغنی نه وی، گویا ددغه څیزونو هغه ته سخت ضرورت وی، په داسې صورت کېنې چې کله دهغه نه څه څیز اورک شی نو هغه به ئې خامخه لتوی اوبه عامه توگه باندې به هم هلته ئې لتوی کوم ځانې کېنې چې هغه څیز اورک شوې وی، نولهدا که چا دغه څیز اوچت کړی نو مالک به ئې په آسانې سره حاصل کړی، په خلاف دهغه صورت کېنې چې څوک ئې اوچت کړی او تعریف ئې اوکړی نو دا عین ممکنه ده چې څیز به یو ځانې کېنې اورک شوې وی او هغه سرې تعریف په بل ځانې کېنې کوی، مثلاً څیز به مکرمه مکرمه کېنې ورک شوې وی او هغه په منی کېنې اعلان کوی - په داسې صورت کېنې به دتعریف هیڅ فائده نه وی -

ددې نه دا خبره واضحه کیږی چې دلقطه الحاج حکم دنورو لقطو نه مختلف نه دې، ځکه چې اصل دادي چې التقاط لقطه نه وی، او که چرته دضائع کیدو اود تلف کیدو اندیښنه وی نو التقاط دې اوکړې شی، ځنګه چې لقطه الاولې په باره کېنې نهی وارد ده - بعینه دغه شان د لقطه الحاج نهی هم په دې بنیاد باندې ده - (۲)

دلقطه الحاج په باره کېنې یو وضاحت: دلته دا خبره دې ملحوظ وی چې دحاجیانو د لقطې التقاط کوم ممنوع دې دا حکم معلول بالعله دې، په هغه صورت کېنې به التقاط نه کړې کیږی کله چې دضیاع اودسرقه نه مامون وی - (۳)

علامه ابن الهمام رحمته الله فرمائی په صحیح مسلم کېنې چې کوم .. **من لقطه العلم**،، راغلي ده، ددې په باره کېنې ابن وهب رحمته الله فرمائی چې ددې مطلب دادي چې داپه هغه ځانې کېنې دې پریخودې شی، تردې پورې چې مالک ئې راشی اودا واخلی، لیکن زمونږ په زمانه کېنې په دې باندې عمل ممکن نه دې، ځکه چې په مکرمه مکرمه کېنې دبیت الله شریف نه ځاوشا ډیره زیاتې غلامانې کیږی، نوچې مالک نه وی نولقطه به بالکل محفوظه نه وی (۴) والله اعلم

(۱) اوګوری تهذیب السنن (ج ۲ ص ۲۷۳) -

(۲) اوګوری تکلمه فتح الملم (ج ۲ ص ۶۲۴) -

(۳) حواله بالا -

(۴) فتح القدير (ج ۵ ص ۳۵۷) -

قوله: قَتَلَ قَتِيلَ فَبَوَّخُوا النَّظْرَيْنِ. إِمَّا أَنْ يُعْقَلَ، وَإِمَّا أَنْ يُقَادَ أَهْلُ الْقَتِيلِ: نوچه کوم سړې قتل کړې شی نو هغه ته، یعنی دهغه ولی ته، په دو اختیاراتو کښې د بهر اختیار دي. یا خود هغه مقتول دیت دي ورکړې شی یا دمقتول اهل ته دي قصاص ورکړې شی دلته .. مَنْ قَتَلَ فَبَوَّخُوا النَّظْرَيْنِ .. واقع دي اوبه ظاهره ددې معنی درسته نه ده ځکه .. مَنْ قَتَلَ " نه مقتول مراد دي .. هو، ضمير هم دهغه طرف ته راجع کیږي. حالانکه مقتول ته اختیار نه وی

علامه کرمانی رحمه الله فرماني چې دلته تقدیری عبارت .. من قتل فهو ای اهله بغیر النظرین، دي یعنی مراد .. اهل، دي. اگرچه ددې په خاني باندې .. هو .. یعنی دمقتول ضمير ايخودې شوي دي. ددې وجه هم داده چې هم مقتول ددې اختیار سبب جوړیږي .. لیکن علامه عینی رحمه الله فرماني چې په دې کښې اضرار قبل الذکر لازمېږي. کوم چې درست نه دي. ځکه چې د .. اهل، اول ذکر نه دي شوي ..

علامه خطابی او حافظ ابن حجر رحمهما الله فرماني دلته تقدیری عبارت .. من قتل له قَتِيل ..... دي.

علامه عینی رحمه الله په دې تقدیر باندې هم اعتراض کړې دي او ویلي دي چې په دې صورت کښې حذف فاعل، یعنی نائب فاعل، لازمېږي .. هغه فرماني چې دلته دي مبتداء محذوفه او منلې شی او تقدیری عبارت داسې پکار دي .. فمن اهله قتل فهو بغیر النظرین، په دې کښې .. من، مبتداء ده ... اهله قتل، په مبتداء او خبر باندې مشتمله جمله ده .. من .. موصول دپاره صله ده .. فهو بغیر النظرین، پوره جمله مبتداء اول دپاره خبر دي ... قتل، کښې چې کوم ضمير دي هغه د .. اهل، مقدر طرف ته راجع دي او د .. فهو، ضمير .. من، طرف ته واپس کیږي.

او د .. بغیر النظرین، متعلق محذوف دي .. فهو مرهون بغیر النظرین، یا .. فهو حاصل بغیر النظرین، یا د هو ماصور بغیر النظرین، تقدیر راویستلې کیدی شي ..

د علامه عینی رحمه الله د خطابی او د ابن حجر رحمهما الله په تقدیر باندې اعتراض اگرچه په خپل خاني باندې صحیح دي. بیا هم دا ویلې کیږي چې په اصل کښې دلته عبارت وو .. من قتل له

(۱) شرح الکرماني (ج ۲ ص ۱۲۲) -

(۲) عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۶۵) -

(۳) او گوري اعلام الحديث للخطابی (ج ۱ ص ۲۱۶). وفتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۶) -

(۴) عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۶۵) -

(۵) حواله بالا -



قتیل، خکه چې په کتاب الدیات والا روایت کښې صریح توگه باندې .. من قتل له قتل .....وارد شوې دې - (۱)

بیا دعلامه صنعانی رحمته الله علیه په نسخه کښې په خپله په دې مقام کښې د .. من قتل له قتل، پوره عبارت موجود دې. ددې نه معلومېږي چې په دې مقام کښې په بعضې نسخو کښې دغلطې نه .. له قتل، پاتې شوې دې - (۲) والله اعلم.

**قوله: إِمَّا أَنْ يُعْقَلَ، وَإِمَّا أَنْ يُقَادَ أَهْلُ الْقَتِيلِ** «: یا خواهل مقتول ته دیت وړکړې شی یا دمقتول نه دې قصاص واخستلې شی -

دعلامه کرمانی رحمته الله علیه کلام نه معلومېږي چې .. اهل القتل، د... یعقل، نائب فاعل دې اود... یقاد، نائب فاعل ضمیر دې. کوم چې دمقتول طرف راجع کیږي - (۳)

علامه قسطلانی رحمته الله علیه د دامیني په حواله سره نقل کړی دی چې کیدې شی .. یقاد، .. یکن من القود، په معنی کښې وی. اوس به مطلب داشی .. یکن اهل القتل من القود، دمقتول اولیاؤ ته به دقصاص اخستلو اختیار حاصل وی - (۴)

و قتل عمد موجب احد الامرين دې یا صرف قصاص؟ ددې حدیث نه معلومېږي چې دقتل عمد موجب په دیت او قصاص کښې یو دې. په دې کښې دیواختیار ولوحق دمقتول ولی ته به وی - دامام شافعی او دامام احمد رحمهما الله هم دا مذهب دې -

اوامام ابوحنیفه، اوامام مالک او امام سفیان ثوری رحمته الله علیه فرماني چې دمقتول ولی ته دقصاص اخستلو حق حاصل دې، که قصاص نه اخلی نو معاف دې کړی - کوم حانې پورې چې ددیت دایجاب تعلق دې. نو دا دقتل درضامندی باندې موقوف دې - (۵)

علامه ابوالقاسم سبیلی رحمته الله علیه فرماني چې دفریقین په مینځ کښې دا اختلاف منشا په آیت کریمه **قَنْ عَفْوَ لَهُ مِنْ أُخِيهِ شَيْءٌ فَاَتَيْنَاهُ بِالْعَرُوفِ وَأَذْلَلْنَاهُ بِأَخِيَانٍ** (۶) کښې احتمال دې. په دې آیت کښې د... اتباع... حکم بالاتفاق ولی دم ته دې او... ادا، حکم قاتل ته دې، لیکن **قَنْ عَفْوَ لَهُ مِنْ أُخِيهِ شَيْءٌ** کښې دننه دوه احتماله دی. یو خودا چې .. من، نه مراد ولی دم وی اود... علی له، معنی .. یسره، وی اود... من اخیه، نه مراد مقتول وی او... شی، نه دیت مراد وی -

(۱) اوگوری: صحیح البخاری (ج ۲ ص ۱۰۶) کتاب الدیات، باب من قتل له قتل فهو بخیر النظرین. رقم (۶۸۸۰)

(۲) اوگوری: ارشاد الساری (ج ۱ ص ۲۰۵) -

(۳) شرح الکرمانی (ج ۲ ص ۱۲۲) -

(۴) ارشاد الساری (ج ۱ ص ۲۰۵) -

(۵) اوگوری: شرح صحیح البخاری لابن بطال (ج ۸ ص ۵۰۶ و ۵۰۷). کتاب الدیات، باب من قتل له قتل فهو بخیر النظرین

(۶) البقرة / ۱۷۸ -

اوس به مطلب داوی .. من یسأله من اعیه المقتول شیء ای من الدیة، یعنی که چرتہ د ولی دم دپاره دده درور دوجہ نہ دیت ورکړې شی نو (قَاتِلًا غَالِبًا بِالْمَعْرُوفِ وَآذًا لِلَّهِ بِأَحْسَنِ)۔

اودویم احتمال دادې چې د .. من، نه مراد قاتل وی او .. غلبه، د غفونہ ماخوځ وی، چې معنی یې دمعاف کولہ ده او .. اعیه .. نه مراد ولی دم وی. مطلب به داسی چې که چرتہ قاتل ته د ولی دم دطرفنہ دقتل معافی ورکړې شی نو دقاتل نه به قصاص ساقط شی اودقاتل په ذمه به دیت واجب شی، نو اوس به د ولی دم په ذمه به په معقول توگه باندې دمال مطالبه به کیږی چې ده لره ډیر تنگ نه کړې شی او مدعا علیه یعنی دقاتل په ذمه به ښه طریقه سره اداء کول دی چې په مقدار کښې کمې اونه کړی اونه دې خواه مخواهه تال متول کوی۔ (۱)

شوافع او حنابلہ په دې کښې ددې دویم احتمال په بنیاد باندې دا وائی چې قاتل لره به کلی توگه باندې یا په جزئی توگه باندې معاف کړې شی نو قصاص به ساقط کیدوسره ددیت دوجوب صورت جوړې دې شی، ځنۍ نه ۔ گورباچې قصاص معاف کولو سره ددیت واجب کولو اختیار به ولی دم ته وی قاتل ته نه۔

اواحناف او مالکیه آیت لره اولنی احتمال باندې محمول کوی او دا وائی چې چونکه اصل حکم (کُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ) موجب قصاص دی، البته که چرې ولی دم قصاص وانخلي، بلکه په دیت اخستلو باندې راضی شی اوقاتل په دیت ورکولو باندې راضی شی نو اوس ددې طریقه کار ښودلې کیږی چې ولی دم دې .. اتباع بالمعروف، او کړی اوقاتل دې .. اداء باحسان، او کړی۔

ددې نه علاوه داحنافو دلائل لاندې دی:

- ①۔ (کُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ)۔ (۲)
- ②۔ (وَكُنْتُمْ عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنْ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ)۔ (۳)
- ③۔ (وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيهِ سُلْطَانًا فَلْيُتَرَفْ فِي الْقَتْلِ)۔ (۴)
- په دې آیت کښې بالاتفاق هم قصاص مراد دې۔ (۵)
- ④۔ (وَأَنْ عَاقِبْتُمْ فَطَبَّاقُوا إِلَيْكُمْ مَآ عَوْقِبْتُمْ بِهِ)۔ (۶)
- ⑤۔ (فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِمْ يَمْثِلُ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ)۔ (۷)

(۱) اوهوری: الروض الانف (ج ۲ ص ۲۷۸)، ومعارف القرآن (ج ۱ ص ۴۳۴ و ۴۳۵) خلاصه تفسیر۔

(۲) البقرة / ۱۷۸۔

(۳) المائدة / ۴۵۔

(۴) الاسراء / ۳۳۔

(۵) اعلاء السنن (ج ۱ ص ۷۸)، کتاب الجنایات، باب ثبوت الخيار لولی المقتول بین القصاص والدية بعد رضاه القاتل بالدية۔

(۶) النحل / ۱۲۶۔

(۷) البقرة / ۱۹۴۔

په دې آيت کښې هم د.. مثل.. نه.. قود..، يعنى قصاص مراد دې - (۱)  
ددې ټولو آياتونو تقاضا دا ده چې دقتل عمد موجب هم صرف قصاص دې، ددې نه علاوه  
نور هيڅ نه دى -

دا آيات کریمه نه علاوه لاندې رواياتونه هم دا حانفو دليلونه دى -

①- په سنن نسائي کښې، اوسنن ابی داود اوسنن ابن ماجه کښې دحضرت عبدالله بن عباس  
رضي الله عنه مرفوعا مروی دى

.. قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : من قتل في عيبا او رميا تكون بينهم بحر او سوط او بهصا فقتله قتل  
خطا، ومن قتل عبدا قودا، فمن حال بينه وبينه فعليه لعنة الله واللائكة والناس اجمعين، لا يقبل منه  
عرف ولا عدل، - (اللفظ للنسائي) - (۲)

يعنى.. کوم سړې چې په روڼد جنگ کې مړ شى يا ددوى په مينځ کښې سنگ بارى «دگانرو  
بمبارى» يا دکورپو يا دلختو جنگ وى نودده ديت به دقتل خطا ديت وى او څوک چې عمدا  
قتل کړې شى نودهغه نه به په لاس سره قصاص اخستلې شى، بيا که څوک دقاتل او دقصاص  
په مينځ کښې حائل وى نوپه هغه باندې به دالله تعالى او دټولو فرشتو او دټولو خلقو لعنت  
وى، دده نه به نه نفل قبول کړې شى اونه فرض.. -

②- امام طراڼى رحمه الله د.. عهد الله بن ابى بکر بن محمد بن عمرو بن حزم عن ابيه عن جداه.. په طريق سره  
مرفوعا نقل کړې دى.. العبد قود والخطا دية، - (۳) يعنى.. دقتل عمد موجب قصاص او دقتل  
خطا، موجب به ديت وى، -

دلته.. جد..، نه مراد عمرو بن حزم دې، څنگه چې علامه ابن حزم رحمه الله ذکر کړده طريق نه  
وضاحت کړې.. - (۴)

③- دا حانفو اوما لکيه يو دليل دحضرت وائل بن حجر رحمه الله حديث دې، چې په کښې مذکور  
دى چې يوسړى بل سړى دحضور اکرم ﷺ په خدمت کښې حاضر کړ او عرض کړى او کړو چې  
ده زما روړ قتل کړې دې، نوښى ﷺ دقاتل نه پوښتنه او کړه نو هغه اقرار او کړو، نوښى ﷺ په  
دې موقع باندې د ولى مقتول په ځانې باندې دقاتل نه پوښتنه او کړه، .. هل لك من شي تؤديه من  
نفسك ؟، (يعنى ستاسره څه شته دې چې دخپل نفس په بدله کښې ورکړې ؟) نو هغه سړى  
او وئيل چې ماسره سوا زما دځادر او تير نه علاوه بل هيڅ نشته دې، نوښى ﷺ بيا پوښتنه

(۱) اعلاء السنن (ج ۱۸ ص ۷۸) -

(۲) السنن للنسائي، كتاب القسامه والقود والديات، باب من قتل بعجر اوسط، رقم (۴۷۹۳) و (۴۷۹۴)،  
والسنن لابی داود، باب من قتل فى عيبا بين قوم، رقم (۵۳۹) و (۵۴۰) - والسنن لابن ماجه، ابواب  
الديات، باب من حال بين ولى المقتول وبين القود او الدية، رقم (۲۶۳۵) -

(۳) مجمع الزوائد (ج ۶ ص ۲۸۶) كتاب الديات، باب قتل الخطا والعمد -

(۴) اوگوروى المحلى لابن حزم (ج ۱۰ ص ۲۴۲) -

اوکره چې ستا د قبيلې خلق به ستا مدد اوکړی که نه؟ نو هغه اوونیل چې په قبيله کښې زما هيڅ حيثيت نشته دي. نونبی ﷺ دغه سړي دمقتول ولی ته حواله کړو. (۱)  
په دې حديث کښې هغوی ﷺ دمقتول دولی په ځانې باندې دقاتل دولی نه تېوس کول چې تاسره د اداء کولو دپاره څه شته دي که نه ددې خبرې دليل دي چې دمقتول ولی ته اختيار نشته دي. که چېرې دي په اختيار کښې وې نونبی ﷺ به دمقتول دولی نه تېوس کړې وې چې آیا ته قصاص غواړې که ديت؟

⑤ ددې قسمه يوروايت په سنن نسائي کښې اوپه سنن ابن ماجه کښې دحضرت انس رضی الله عنه هم مروی دي. چې په هغې کښې دی:

«ان رجلا من اهل بئر معونة قتل رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: اهل بئر معونة، فاني، فقال: غدا الذية، فاني، فقال اذهب فاقبله.....» (۲)

يعني .. يو سړی رسول الله ﷺ ته دخپل ولی قاتل نيولی رواستو. نونبی کریم ﷺ ورته اوفرمائيل معاف نې کړه. نو هغه انکار اوکړو. نو بيا نبي کریم ﷺ اوفرمائيل ديت واخله. نو هغه انکار اوکړو بيا نبي ﷺ اوفرمائيل لاسه دې قتل کړه.....

⑥ دحضرت انس بن مالک رضی الله عنه يوروايت دي. چې په هغې کښې دی چې حضوراکرم ﷺ حضرت انس رضی الله عنه ته خطاب کولو سره اوفرمائيل .. يا انس، کتاب الله القصص..... (۳) يعني اي انس! د کتاب حکم خوهم قصاص دي. په دې کښې ددیت ذکر نشته. که ولی مقتول ته په قصاص او ددیت په مینځ کښې اختيار وواو ددیت دپاره دقاتل رضامندی ضروری نه وه نو ددیت ذکر به نې هم فرمائيلې وو.

⑦ دا حنافو او مالکيه يودليل په مصنف عبدالرزاق کښې دحضوراکرم ﷺ تحريری دستاويز دي. چې په دې کښې دی .. اذا اطلقوا العمد فهو على ما اطلقوا عليه، (۴) يعني .. دقتل عمد په صورت کښې که چېرې صلح اوکړی نو چې په کوم څيز باندې دهغوی صلح کيږي نو هم هغه به واجب گنلې شي.....

ددې نه صراحتا دا خبره معلومېږي چې دمال واجب کيدلو دپاره .. دصلح ضرورت دي. او .. صلح .. دفریقينويه رضامندی سره کيږي.

⑧ دغه شان په مصنف عبدالرزاق کښې دحضرت عمر رضی الله عنه روايت دي .. لا يمتنع سلطان ولي الدمر ان يعفون شاء او يا عذ العفل اذا اطلقوا ولا يمتنع ان يقتل ان لم يالا القتل بعد ان يحق له القتل في

(۱) صحيح مسلم. كتاب القسامة والقود والديات. باب القود. رقم (۴۷۲۷). وباب ذكر اختلاف النافلين لخبر علقمة بن وائل فيه. رقم (۴۷۲۸ - ۴۷۳۳) \_

(۲) سنن النسائي. كتاب القسامة والقود والديات. باب القود. رقم (۴۷۳۴). وسنن ابن ماجه. كتاب الديات. باب العفو عن القاتل. رقم (۲۶۹۱) \_

(۳) صحيح البخاري (ج ۱ ص ۳۷۲) \_ كتاب الصلح. باب الصلح في الدية. رقم (۲۷۰۳) \_

(۴) المصنف لعبد الرزاق (ج ۹ ص ۲۸۳) \_ كتاب العقول. باب شبه العمد. رقم (۱۷۲۱۶) \_

العمد، (۱)

یعنی سلطان تہ داحق حاصل نہ دی چې ولی دم ایسار کری، کہ خونہ نہی وی نومعاف دی کری اوکہ خونہ نہی وی نودیت دی واخلی، کہ یہ خپل مینخ کنبی نہی صلح اوکړه، دغه شان کہ چرته دقتل عمد حکم ثابت شو او هغه هم قصاص اخستل غواړی نوددی څوک مانع نہ شی جوړې دی...

ددې اثر نه معلومه شوه چې ولی مقتول ددیت مستحق به په هغه صورت کنبی وی کله چې مصالحت وی۔

د شوافعو دلائل اودهغې جائزه دامام شافعی رحمہ اللہ دلیل حدیث باب نہ دی، چې په کنبی په واضحه توگه باندې مذکور دی.. فمن قتل فہو بغیر النظرین: اما ان یقتل واما ان یقاد اهل القتیل،۔ دې حدیث په ډاکه (ښکاره) توگه باندې او بنودله چې ولی دمقتول ته ددوو څیزونو اختیار دی چې په کنبی نہی کوم یو خوږ وی اختیار دی کری، یادی دیت واخلی یا دی قصاص۔ لیکن حقیقت دادې چې دی نہ استدلال تام نہ دی، ځکه چې ددې روایت په الفاظو کنبی اختلاف دی، حافظ ابوالقاسم سہیلی رحمہ اللہ فرمائی چې په دی کنبی اووہ آتہ قسمہ الفاظ وارد دی په بعضې روایت کنبی دی.. اما ان یقتل واما ان یقادی،۔

په بعضې روایت کنبی دی.. یقتل او یقادی،۔

په بعضې روایت کنبی دی.. اما ان یقادی واما ان یقتل،۔

په بعضې روایت کنبی دی.. اما ان یقتل او یقادی،۔

په بعضې روایت کنبی دی.. اما ان تعطی الدیۃ او یقادی اهل القتیل،۔

په بعضې روایت کنبی دی.. اما ان یعفو او یقتل،۔

په بعضې روایت کنبی دی.. من قتل متعمدا دفم ل اولیاء المقتول فان شاموا وقاتلوا، وان شاموا اغذوا الدیۃ،۔

په بعضې روایتونو کنبی دی.. فمن قتل بعد مقای هذا فاعلمه بغیر النظرین ان شاموا وهدم قاتله، وان شاموا وعلقه،۔ (۲)

(۱) المصنف لعبد الرزاق (ج ۱ ص ۱۴) کتاب العقول، باب شبه العمده، رقم (۱۸۱۹۶)۔

(۲) اوگورزی الروض الانف (ج ۲ ص ۲۷۸)۔ نیز اوگورزی صحیح مسلم، کتاب العج، باب تعزیم مکه..... رقم (۳۳۰۵) و (۳۳۰۶) وسنن النسائی، کتاب الفسامة والقود والدیات، باب هل یؤخذ من قاتل العمد الدیۃ اذا غفا ولی المقتول عن القود؟ رقم (۴۷۸۹) و (۴۷۹۰)، والسنن لابی داود، کتاب الدیات، باب ولی العمد یأخذ الدیۃ، رقم (۴۵۰۵)، والجامع للترمذی، کتاب الدیات، باب ماجاء فی حکم ولی القتیل فی القصاص والعفو، رقم (۱۴۰۵ و ۱۴۰۶)، والسنن لابن ماجه، کتاب الدیات، باب من قتل له قتیل فہو بالخیار بین احدی ثلاث، رقم (۲۶۲۲۳ و ۲۶۲۲۴)۔

په دې کښې چې په کوم کوم روایاتو کښې.. مفاداً، یا د.. فدیة.. دې هغه روایات داخانو اودمالکیه تانیدکوی، ځکه چې په هغې کښې ددیت ذکر نشته دې الفاظ.. مفاداً، ذکر دې. په مفاداً کښې مشارکت وی. په دې کښې دفریقینو درضامندی ضرورت وی. لهذا باقی روایات هم په دې باندې به محمول وی چې دقاتل په رضامندی سره دیت واخستلې شی. څنگه چې په قرآن کریم کښې ارشاد دې (فَأَمَّا مَثَلُ الْفَاحِشِ الْفَاحِشِ) دلته.. فدیة بهرې الاسیر، مراد دې. چونکه مخاطبینو ته علم دې چې بغیر درضامندی نه په اسیر باندې مال لزمیږي نه ځکه دې لره په صراحت سره د ذکر کولو ضرورت اونه گنرلې شو. په دې طریقې سره چونکه دلته هم دا امر معلوم دې چې قاتل که د فدیة په ادانیکې باندې راضی وی نویه ده باندې لگو کیدې شی گنی نه، ځکه صرف د دیت د ادانیکې ذکر اوکړې شو، درضامندی د ذکر کولو ضرورت اونه گنرلې شو.)

چنانچه امام مهلب رحمته الله فرماني چې دحضور اکرم صلی الله علیه و آله دارشاد د، فهو یخیر النظرین، نه معلومیږي چې کله ولی ته مال ورکړې شی اودهغه نه دغوسوال اوکړې شی نوډه ته اختیار دې که خوښه ئې وی مال دې قبول کړي اومعاف دې کړي اوکه خوښه ئې وی نوقصاص دې واخلي، دولی په ذمه، اتباع اولی، ده، په دې جمله کښې دننه داسې څه خبره نشته دې چې قاتل لره په بذل دیت باندې مجبوره کیدې شی.)

دغه شان د امام شافعی رحمته الله استدلال دابوشریح کعبی رضی الله عنه دروایت هم نه دې:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: الا انکم یا معشر خزاعة، تقتلهم هذا القاتل من هذيل، ولان عاقله، فمن قتل له بعد مقاتل هذه قاتل فاهله بين غيبتين، بين ان ياخذوا العقل اويقتلوا، (۴) یعنی دې قبیلې خزاعه! تاسو دینو هذیل هغه سړي قتل کړي دي، زه دهغه دیت درکومه، زما ددې قول نه پس که دقتل واقعه راپېښه شوه نو دمقتول اولیاو ته دوه اختیاره به ملاویږي یا دې دیت اخلي یا دې قتل کوی..

امام شافعی رحمته الله فرماني چې دلته د، فاهله بين غيبتين، جمله دلالت کوی چې دقتل عمد موجب احد الامرین دې. یعنی قصاص یا دیت. په دې کښې یولره دمتعین کولو اختیار ولی دمقتول ته دې.)

(۱) سورة محمد / ۴ \_

(۲) اوگوری اعلاء السنن (ج ۱۸ ص ۷۹ و ۸۰) کتاب الجنایات، باب ثبوت الخیار لولی المقتول بین القصاص والدية \_

(۳) اوگوری فتح الباری (ج ۱۲ ص ۲۰۹)، کتاب الدیات، باب من قتل له قاتل فهو یخیر النظرین \_ نیز اوگوری شرح البخاری لابن بطال (ج ۸ ص ۵۰۸ و ۵۰۹) \_

(۴) السنن لابی داود، کتاب الدیات، باب ولی العمد یاخذ الدية، رقم (۴۵۰۴) \_

(۵) اوگوری کتاب الام (ج ۶ ص ۱۰)، کتاب جراح العمد، باب الحكم فی قتل العمد \_

مونږ وایو چې په دې کښې یو احتمال خواقعی هم هغه دې کوم چې امام شافعی رحمته الله علیه فرماني چونکه یو احتمال داهم دې چې ددې معنی وی .. فاهله بین هومتین بعد ان یرى القاتل بالمدية، دې قید لره نه پرېخودو چې په عام توګه باندې دخلقو عادت دا دې چې دخپل خان دحفاظت دپاره په دیت باندې راضی کیږي۔

په دې کښې دویم احتمال څکه راجع دې، چې قصاص قضاء بالمثل دې اودیت قضاء بالقیمة، صاحب حق ته خو، دمثل اخستلوحق حاصل دې، ددقیقت اخستلوحق نه دې حاصل، البته که مثل اخستل متعذره شی، نو دفریقینوپه رضامندی سره قیمت اخستلې شی۔ دا یو قانون کلی دې، بغیر دنص صریح نه ددې خلاف دې اونه کړې شی، دا مذکوره دلیل چونکه محتمل دې، نص صریح نه دې، لهذا ددې اصل صریح نه دې عدول اونه کړې شی اود حدیث

مذکورنه دې هم دې احتمال ته ترجیح ورکړې شی کوم چې مونږ بیان کړو۔ (۱) والله اعلم امام شافعی رحمته الله علیه دآیت کریمه (فَمَنْ عَفَىٰ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءًا بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَّىٰ إِلَىٰ الْيُسْخَانِ.....) تفسیر په سلسله کښې دحضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه نه وارد دیورایت نه هم استدلال کړې دې، چنانچه هغه فرماني :

«كَانَ فِي بَنِي إِسْرَائِيلَ الْقَصَاصُ وَلَمْ تَكُنْ فِيهِمُ الدِّيَّةُ، فَقَالَ اللَّهُ تَعَالَىٰ لِهَذِهِ الْأَمَةِ: (كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ) الْحَرْبُ بِالْحَرْبِ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأَنْثَىٰ بِالْأُنْثَىٰ فَمَنْ عَفَىٰ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءًا، فَاَلْعُقُوبَةُ انْ يَقْبَلَ الدِّيَّةُ فِي الْعَدُوِّ، رَقَاتِيًا عَنِ الْمَعْرُوفِ وَأَدَّىٰ إِلَيْهِ بِأُحْسَانٍ (۲) يَتِمُّعُ بِالْمَعْرُوفِ وَيُؤَدِّي بِإِحْسَانٍ، (ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِّن رَّبِّكُمْ فَحَمَّ مِمَّا كُتِبَ عَلَيْكُم مِّن كَانَ قَبْلَكُمْ، فَمَنْ اعْتَدَىٰ بِغَيْرِ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ) قَتْلَ بَعْدَ قَبُولِ الدِّيَّةِ،...» (۳)

یعنی، په بنی اسرائیل کښې دقصاص حکم جاری وو، ددیت حکم نه وو، الله تعالی دې امت ته اوفرمانیل په تاسو باندې دمقتولینو په سلسله کښې قصاص لازم کړې شوې دې، آزاد به دآزاد په بدله کښې، اوغلام به دغلام په بدله کښې، ښځه به دښځې په بدله کښې، بیا که چرې دآزاد په بدله کښې، ددو ددو دطرفنه څه معافی ملاؤ شوه۔ معافی داده چې دقتل عمد په صورت کښې دیت قبول کړی۔ نوددستورمطابق په تقاضا اوخوش اسلوب سره دې اداء کړې شی، یعنی ددستورمطابق مطالبه دې اوکړی اوپه ځیګرې سره دې دویمه اداء کړی، دا ستادرب دطرفنه تخفیف اورحمت دې دهغه خلعو په مقابل کښې کوم چې ستاسونه مخکښې تیرشوی دی، نوچې کوم سړې ددې نه پس تجاوز اوکړی، یعنی ددیت قبلولونه پس قتل اوکړی نودهغه دپاره دردناک عذاب دې،۔

دلته د، هغو، تفسیر په، قبول دیت،، سره نه کړې دې، گویا چې ولی دم ته په قصاص یا په قبول دیت کښې دیواختیار دې۔

(۱) اعلاء السنن (ج ۱ ص ۷۷ و ۷۸)۔

(۲) صحیح البخاری (ج ۲ ص ۶۴۶) کتاب التفسیر باب (یا ایها الذین آمنوا کتب علیکم القصاص فی القتل)

رقم (۴۴۹۸)، (ج ۲ ص ۱۰۱۶) کتاب الدیات، باب من قتل له قاتل فهو یرقی النظرین، رقم (۶۸۸۱)۔

لیکن حقیقت دادې چې ددې روایت نه دامام شافعی رحمۃ اللہ علیہ استدلال درست نه دې. او وجه نه داده چې حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ دلته صرف دومره خبره بنودل غواړي چې په بنی اسرائیلو کښې هم قصاص مشروع وو. ددیت مشروعیت نه وو. دې آیت دولی دپاره دقبول دیت مشروعیت اواباحت اوبنودلواوپه بنی اسرائیلوباندې چې کوم دقبول دیت ممانعت وو هغه نه منسوخ کړو. اگرکه تخیریین الامرین اثبات مقصود وونو. **فَالْعُقُوبَانِ يَقْبَلُ الدِّیَّةَ**. به نه فرمائیلو. ځکه چې **قبول**. خوپه هغه صورت کښې وائیلي کيږي کله چې نورو بذل کړي وی. ځکه چې بل سرې به نه په رضامندې سره ورکوي نو هغې لږه به قبلولې کيږي **والله اعلم بقوله: فَجَاءَ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْيَمَنِ**. داهل یمن نه یوسړې راغللو.

دا حضرت ابوشاه یمنی رضی اللہ عنہ دې. ځکه چې په کتاب اللقطه اود کتاب الدیات په روایاتو کښې تصریح ده. **فقام ابوشاه رجل من اهل اليمن**. (۲) بعضې حضرات وائی چې دده تعلق دبنو کلب سره وو. یوقول دا دې چې دې فارسی وو. ددوی تعلق دهغه. **ابناء**. (۳) سره ووکوم چې په یمن کښې دسیف بن ذی یزن دمده دپاره راغلی وو.

ددوی په نوم کښې **شاه**. دهاء سره. دکوم معنی چې په فارسی کښې دباچا وی. بعضې حضرات **شاة**. **بالتاء المدورة** په معنی دچیلې ونیلی دی. لیکن دا تصحیف دې. (۴) **قوله: فَقَالَ اكْتُبْ لِي يَا رَسُولَ اللَّهِ. فَقَالَ «اَكْتُبُوا لِي فُلَان»**: هغه سړی عرض اوکړو چې یارسول الله: زما دپاره اولیکه لیکل اوکړه. **نبی ﷺ** اوفرمانیل دابوشاه دپاره اولیکي.

وراندي د ولید بن مسلم والاروایت کښې دی. **قلت لا وراعي: ما قوله: اکتبوا لیا رسول الله، قال: هذه الخطبة التي سمعها من رسول الله صلى عليه وسلم**. (۵)

ددې حدیث باب دترجمة الباب سره مطابقت بلکل واضحه کيږي. (۶)

**قوله: فَقَالَ رَجُلٌ مِنْ قُرَيْشٍ إِلَّا الذَّخِيرَ يَا رَسُولَ اللَّهِ، فَإِنَّا نَجْعَلُهُ فِي بُيُوتِنَا**

(۱) اوگورئ: اعلاء السنن (ج ۱۸ ص ۸۰) کتاب الجنایات، باب ثبوت الخيار لولی المقتول بین القصاص والدية.  
(۲) اوگورئ: صحيح البخاری (ج ۱ ص ۳۲۹) کتاب اللقطه، باب کیف تعرف اهل مكة ؟ رقم (۲۴۳۴) (ج ۲ ص ۱۰۶) کتاب الدیات، باب من قتل له قتيلا فهو بخير النظرين، رقم (۶۸۸۰) -

(۳) الابناء هم قوم باليمن من ولد الفرس الذين جهزهم كسرى مع سيف بن ذى يزن، الى ملك الحبشة، فغلبوا الحبشة، واقاموا باليمن. وقال ابو حاتم بن حبان: كل من ولد باليمن من اولاد الفرس. وليس من العرب يقال: ابناني. وهم البنايون - عمدة القاری (ج ۱ ص ۲۵۴) کتاب الايمان، باب حسن اسلام المرء -

(۴) اوگورئ: فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۶)، والاصابة (ج ۴ ص ۱۰۰) -

(۵) اوگورئ: صحيح البخاری (ج ۱ ص ۳۲۹) کتاب اللقطه، باب کیف تعرف اهل مكة ؟ رقم (۲۴۳۴)

(۶) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۶) -



وَقَبُولًا: دقریشویوسری عرض او کړو چې یار رسول الله ﷺ د ۱۰۰ اخر... استثناء او فرماني، ځکه چې مونږ دا په کورونو (چتونو) کښې او په قبرونو کښې استعمالوو.  
داقریشی سرې حضرت عباس (ع) وو. څنگه چې وړاندې په کتاب اللقطه والاروايت کښې..  
قال الماس، تصريح موجود ده - (۱)

دا بن ابی شيبه (ع) په يوروايت کښې.. قال رجل من قريش يقال له: شاه، راغلي دي، کوم چې غلط دي - (۱)

قوله: فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِلَّا الْإِذْخِرَ: حضور اکرم (ﷺ) او فرمانيل چې  
اخر مستثنی دی -

ایا حضور اکرم (ﷺ) ته په احکامو کښې داجتهاد حق حاصل وو؟ حضور اکرم (ﷺ) دلته د...  
اخر... چې کومه استثناء او فرمانيله ددې نه معلومېږي چې نبی (ﷺ) ته په احکامو کښې  
داجتهاد حق حاصل وو -

په دې مسئله کښې اختلاف دي -

اشاعره او اکثر معتزله او متکلمين وائی چې حضور اکرم (ﷺ) ته داجتهاد حق حاصل نه وو -  
بیا په دې کښې ابوعلی جبائی او دهغه خونې ابو هاشم ددې خبرې قائل دي چې حضور اکرم  
(ﷺ) دپاره د عقلا اجتهاد گنجائش نشته -

اونور حضرات وائی چې عقلا خو گنجائش شته دي. بیا هم شرعا اجتهاد کولوسره ددې  
مطابق عمل کول صحیح نه دی -

ددوی په مقابله کښې اهل اصول وائی چې حضور اکرم (ﷺ) دپاره څنگه چې دوحی په ذریعه  
سره معلوم شوې احکامو باندې عمل جائز دي دغه شان په رای او اجتهاد سره چې کوم احکام  
مستنبط کیږي په هغې باندې هم عمل جائز دي -

هم دغه په احنافو کښې دامام ابویوسف نه منقول دی. امام مالک، امام شافعی او اکثر  
اصحاب حدیث (ع) هم دامذهب دي -

اکثر حنفیه وائی چې حضور اکرم (ﷺ) لره په هره معامله کښې دتولونه وړاندې دوحی د  
نازیدو مکلف جوړ کړې شوې دي که چېرې دانتظار نه پس وحی نازله نشي نو داداجتهاد  
کولو داجازت دلیل دي -

بیا په څومره مده پورې انتظار کوي. بعضي حضرات وائی چې درې ورځو پورې اوبعضي  
حضرات وائی چې دمقصد او دغرض فوت کیدو ویرې پورې متعلق دي، کوم چې ښکاره ده  
چې مختلف کیدي شي - بیاددې ټولو حضراتو په دې خبره پاندې اتفاق دي چې په رای  
واجتهاد باندې عمل په حروب او په اموردنیا کښې جائز دي - (۱)

(۱) صحیح البخاری (ج ۱ ص ۳۲۹ و ۳۲۷) کتاب اللقطه باب کیف تعرف اهل مکة؟ رقم (۲۴۳۴)

(۲) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۶) -

(۳) اوگوری کشف الاسرار (ج ۳ ص ۲۰۵ و ۲۰۶) -

و مانعینو دلائل: مانعین په دې سلسله کښې آیت قرآني، وَمَا يَنْطَلِقُ عَنِ الْهَوَىٰ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ (۱) نه استدلال کوي او وائی چې دې آیت په واضحه توگه باندې اوښودله چې هغوی ﷺ کله هم نطق فرمائی نوهم دوحی لاندې نطق فرمائی، داجتهاد په ذریعه چې هغوی ﷺ نطق فرمائی نو هغه ظاهره ده چې وحی به نه وی، لهذا دآیت په ذریعه داجتهاد نفی او کړې شوه (۲) دغه شان داحضرات عقلی دلیل دا پیش کوي چې حضور اکرم ﷺ داقامت شرع دپاره مبعوث شوي دي، داجتهاد، د رای کیدو دوحی یو داسې دلیل دي چې په کښې دخطا احتمال شته دي، لهذا ددې څیز په ذریعه چې پکښې دغلطې او دخطا امکان وی اقامت شرع ممکن نه دي، چونکه اقامت شرع حق الله دي، لهذا دا حق هیڅ یو بنده ته نه شی سپارلې کیدی، دچاپه عمل کښې چې دغلطې احتمال وی۔

دکوم ځانې پورې چې د معاملاتو دنیویو یا دامور حرب تعلق دي، نوچونکه دا حقوق العباد سره متعلق دی، دې کښې دښته یا خودفع مضرت ده یا جلب منفعت، بندگان ددې محتاجه دی نوځکه بندگانو ته په امور حرب کښې اوبه معاملاتو د دنیا کښې داجتهاد حق حاصل دي، او الله تعالی چونکه حاجتمند یا عاجزنه دي، ځکه دحقوق الله داثبات دپاره دلیل متحمل للخطا کافی نه دي، بلکه ددې دپاره داسې دلیل پکار دي کوم چې موجب داذعان اویقین وی۔ (۳)

د مجوزینو دلائل: مجوزینو د کتاب، سنت او عقلی دلیلونو نه دا ثابت کړې دي۔

ارشاد باری تعالی (فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ) (۴) دلته د، بصیر، نه، بصیرت، مراد دي. گویا چې الله تعالی ټولو اهل بصیرت ته د، اعتبار، دعوت ورکړې دي او، اولو البصائر، کیدل د، اعتبار، علت دي گویا چې دا ئې اوفرمائیل چې اې اهل بصیرت! چونکه تاسو بصیرت والائی، ځکه، اعتبار اوکړئ اودقیاس اوداجتهاد نه کار واخلئ! اوحضور اکرم ﷺ دټولونه لوی صاحب بصیرت، پاک نفس، بهتر اجتهاد کولو والا دي، لهذا په وصف بصیرت کښې حضور اکرم ﷺ چونکه ډیر اعلی مقام باندې فائز دي نو د، اعتبار، امرهم دهغوی ﷺ طرف ته په طریقه اولی سره به متوجه کیري۔ (۵)

دغه شان په قرآن کریم کښې دحضرت داؤد اودحضرت سلیمان علیهما السلام قصه مذکوره ده (وَدَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَخْتَصِمَانِ فِي الْحَرْبِ إِذْ نَفَثَتْ فِيهِ غَصَّةُ الْفُؤَادِ وَكُنَّا لِكُلِّهِمْ شَهِدِينَ فَفَتَنَّا سُلَيْمَانَ.....) (۶)

(۱) النجم / ۳و۴۔

(۲) کشف الاسرار (ج ۳ ص ۲۰۶)۔

(۳) کشف الاسرار (ج ۳ ص ۲۰۶)

(۴) العنبر / ۲۔

(۵) کشف الاسرار (ج ۳ ص ۲۰۶)۔

(۶) الانبياء / ۷۷و ۷۸۔

یعنی .. او داود او سلیمان علیهما السلام تذکره او کړی کله چې دواړو دیو پتی (فصل) په باره کښې فیصله کوله. کله چې دغه خلقو چیلن د شپې په وخت کښې ور داخلې شوي او مونږ دغه فیصله چې د خلقو په مینځ کښې شوې وه کتله مو. نوموړې ددغه فیصلې پوهه سلیمان ته ورکړه...

دلته چې حضرت داود عليه السلام کومه فیصله فرمائیلې وه هغه دوحی په بنیاد باندې نه وه، ګڼی حضرت سلیمان عليه السلام ته په دې کښې د مخالفت ګنجائش نه وو، ګویا چې حضرت داود عليه السلام د اجتهاد په بنیاد باندې فیصله کړې وه، ددې نه پس حضرت سلیمان عليه السلام هم اجتهاد کولو سره دویمه فیصله اوکړه، کومه چې حضرت داود عليه السلام قبلو لوسره نافذه کړه. معلومه شوه چې حضرات انبیاء کرامو ته په احکامو کښې د اجتهاد حق وو. (۱)

امام ابویوسف رحمه الله د ارشاد باری تعالی: (إِنَّا أَنزَلْنَاهُ فِي الْكِتَابِ بِالْحَقِّ لِخُمُوعَيْنِ النَّاسِ بِمَا أَرَبَكَ اللَّهُ) (بیشکه مونږه نازل کړو ستا طرف ته رشتونې کتاب چې ته انصاف اوکړې د خلقو په مینځ کښې څه چې تاته الله تعالی پوهه درکړې، نه هم استدلال کړې دې چې په دې کښې (بِمَا أَرَبَكَ اللَّهُ) کښې دتنه عموم دې کوم چې حکم بالنص او استنباط من النص دواړو ته شامل دې) (۲) حضراتو مجوزینو ددې حدیث نه هم استدلال کړې دې چې په کښې .. د دین الله .. لره په .. دین العباد .. باندې قیاس کولو سره نې جواب ورکړې دې:

«عن عبد الله بن الزبير قال: جاء رجل من غشم إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال إن لي شيخاً كبيراً لا يستطيع الركوب وأدر كنهه فريضة الله في الحج، فهل يجوز أن أحج عنه؟ قال: أنت أكبر ولد؟ قال: نعم، قال: أرايت لو كان عليه دين أكنث لتغنيه؟ قال نعم، قال: فحج عنه»، (۳)

یعنی .. یوسړې د قبیلې خشم نه د حضور اکرم صلی الله علیه و آله په خدمت کښې حاضر شو او عرض نې اوکړو چې زما پلار بوډه (شیخ کبیر) دې، هغه په سورلۍ باندې نه شی سورې دې اوبه هغه باندې فريضة حج هم لازمه ده، آیا دهغه د طرفته زه حج کولې شم؟ هغوی عليهم السلام او فرمائیل چې آیاته دهغه په اولاد کښې د ټولونه مشر یې؟ عرض نې اوکړو چې آو! هغوی او فرمائیل دا راته اویا به که چرې په هغه باندې قرض وونو تابه اداء کولوکه نه؟ عرض نې اوکړه چې ولې نه مابه اداء کولو. هغوی او فرمائیل نویا دهغه د طرفته حج اداء کړه...

دا شان روایت دا حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه هم مروی دې. (۴) دغه شان د مجوزینو استدلال د حضرت عمر رضی الله عنه د واقعیه نه هم دې:

«عن جابر بن عبد الله قال: قال عمر بن الخطاب: هشتت، فقلت وأنا صائم، فقلت: يا رسول الله صنعت

(۱) کشف الاسرار (ج ۳ ص ۲۰۶ و ۲۰۷)۔

(۲) النساء / ۱۰۵۔

(۳) کشف الاسرار (ج ۳ ص ۲۰۷)۔

(۴) سنن النسائي، کتاب مناسک الحج، باب تشبیه قضاء الحج بقضاء الدين، رقم (۲۶۳۹)۔

(۵) حواله بالا، رقم (۲۶۴۰)۔

اليوم امرا عظيما: قبلت وانا صائم، قال: ارايت لومضفت من الماء وانت صائم؟ قال عيسى بن حماد  
حديثه: قلت: لا بأس به، ثم اتفقا، قال: فمه،<sup>(۱)</sup>

يعني .. حضرت عمر رضي الله عنه فرماني چي ما خوشحالي محسوسه كره. ما په حالت دروزه كښي  
تقبيل او كړو. ما عرض او كړو يا رسول الله! نن ما ډير لوی كار او كړو. ما په حالت دروزه  
كښي تقبيل او كړو. هغوی او فرماييل او ايه! كه تا په حالت دروزه كښي خوله كنځاله كړي  
نوخه به كيږي؟ ما عرض او كړو چي څه حرج هم نشته. نو هغوی او فرماييل چي بيا په تقبيل  
كښي څه داسې خبره ده؟<sup>(۲)</sup>

په دې حديث كښي حضور اكرم ﷺ .. قبله الصائم، لره په مضمضه باندې قياس كولو سره حكم  
بيان كړې دي.

حضرات مجوزينو يو استدلال دهغه حديث نه هم دې په كوم كښي چي حضور اكرم ﷺ  
فرمايلى دى: .. ولى يضع احدكم صدقة، قالوا: يا رسول الله، اياك احدا شهوته ويكون له فيها اجر؟ قال:  
ارايتم لو وضعها فى امر اكان عليه فيها وزر؟ فكذلك اذا وضعها فى الحلال كان له اجر،<sup>(۳)</sup>

يعني .. تاسوته به دخپلې بې بې سره په صحبت باندې هم د صدقه ثواب ملاؤيرى. صحابه  
كرام عرض او كړو يا رسول الله! آيا كه په مونږ كښي څوك خپل شهوت پوره كړى نو هغه ته به  
هم اجر ملاؤيرى؟ هغوی او فرماييل دا او اياي كه چرته په حرامو باندې ئې خپل شهوت پوره  
كولو نو په دې باندې به گناه وه كه نه؟ دغه شان په حلال خانې باندې شهوت پوره كولو باندې  
به اجر ملاؤيرى...

دلته حضور اكرم ﷺ اجتهاد كولو سره جواب وركړو. ظاهره ده چي دا دهغوی په باره كښي  
د اجتهاد د مشروع كيدو دليل دي.

عقلا هم دا خبره په پوهه كښي راځي چي د حضور اكرم ﷺ دپاره اجتهاد درست دي، ددې  
وجه دا ده چي .. اجتهاد .. په دې خبره باندې مېنى دي چي مجتهد د نصوصو د معانيو  
او د عللو عالم وي. ظاهره ده چي حضور اكرم ﷺ په علم او ددې د معانيو او عللو په پوهه كښي  
د ټولو مخلوقاتو نه اكميل دي. حتى چي د اصولينو د تصريح مطابق .. د متشابهاتو علم هم الله  
تعالى هغوی ﷺ ته وركړې دي. كله چي د يو څيز علم هم وي. ددې د ټولو معانيو او عللو  
او طريقه استعمال نه هم ښه واقف وي نو بيا د اجتهاد ممانعت به ولې وي؟<sup>(۴)</sup>

په دې باندې داسې هم پوهه كيدلې شى چي .. اجتهاد .. كوم چي د ښدگانو د نسبت نه  
د عبادت اعلى ترينه درجې حيثيت لري. بيا په دې كښي د صواب او سداد اړخ د عدم صواب  
په مقابل كښي ډير زيات دي. ځكه چي .. اجتهاد .. كښي د مشقت تحمل كيږي. لهذا ددې  
عبادت استحقاق به حضور اكرم ﷺ ته د ټولونو زيات وي. خاص توگه باندې په دې وجه سره

(۱) السنن لايى داود. كتاب الصيام. باب القبلة للصائم. رقم (۲۳۸۵).

(۲) صحيح مسلم. كتاب الزكاة. باب بيان ان اسم الصدقة يقع على كل نوع من المعروف. رقم (۷۳۲۹).

(۳) اوگوزي: كشف الاسرار (ج ۳ ص ۲۰۸).

هم چې دې امت دپاره جائزه کيږي. که حضور اکرم ﷺ ته د..اجتهاد.. داجازت نه وی نوامت ته به په دې خبره کښې په هغوی باندې فضیلت لازميږي. کوم چې ناممکن دي. (۱)  
په دې باندې که څوک دا اووانی چې حضور اکرم ﷺ لره که د..اجتهاد.. نه دې دپاره ایسار کړي شی چې هغوی ته ددې نه هم وړاندې استدراک دحکم بالوحی اعلی درجه حاصله ده. نوددې جواب دادې چې په دې کښې هېڅ شک نشته دې چې دوحی علم داجتهاد نه اعلی دي. بیا هم په دې کښې هغه تحمل دمشق نشته کوم چې په اجتهاد کښې دي. په دې کښې د ذهانت او لیاقت اظهار نه وی. چونکه ..اجتهاد.. کښې دا یومفرد اومتیازی شان اوفضیلت دي. ځکه دا نه شی ونیلې کیدې چې حضور اکرم ﷺ ته په دې فضیلت کښې څه هم نه دی حاصل. (۲)

د حضور اکرم ﷺ په اجتهاد کښې اودامت په اجتهاد کښې فرق دلته چاته دا اشکال کیدې شی چې کله مونږد حضور اکرم دپاره د..اجتهاد دجواز قائل یو نو یقینا دا اجتهاد به دنص په مقابل کښې ادون وی. لهذا څنگه چې دامت اجتهاد ظنی وی دغه شان دهغوی ﷺ اجتهاد به هم ظنی وی او دبل اجتهاد سره به ددې معارضه هم کیدې شی.

ددې جواب دادې چې دامت په اجتهاد کښې اودهغوی ﷺ په اجتهاد کښې فرق دي. اوهغه دا چې دعام امت په اجتهاد کښې دخطا احتمال هم وی او مجتهد په دې باندې برقرار هم پاتې کيږي. اودهغوی ﷺ په اجتهاد کښې ددیرو علماؤ په نیز باندې دخطا احتمال هم نشته دي. ځکه چې مونږ ته په احکامو کښې دهغوی ﷺ داتباع حکم شوي دي. لکه چې ارشاد باری تعالی دي (فَلَا وَرَيْكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُخَرِّجُواكَ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا) (۳). 'نوقسم دې ستادرب' هغه مؤمنان نه دی تردې پورې چې هم تالره منصف او گنډي په هغه جهگړه کښې کومه چې دهغوی په مینځ کښې راپیده شی. بیا به نه مومی په خپل مینځ کښې تنگی ستا په فیصله کښې اوقبوله نې کړي په خوشحالي سره. (۴)  
که چرې دهغوی په اجتهاد کښې دخطا احتمال وی نومونږ ته به دخطا داتباع حکم را کول لازم شی. کوم چې صحیح نه دی. (۵)

که چرې دحضور اکرم ﷺ په اجتهاد کښې دخطا احتمال وی. څنگه چې اکثر و احنافوراي دا ده. نور شادباری تعالی (عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَؤْتِيتَ لَهْمَا) (۶) 'الله تعالی تاته معافی فرمائی' تاسودوی ته ولې اجازت ورکړو؟ ددې نه هم دې طرف ته اشاره کيږي بیا هم په دې کښې د قرار علی الخطا احتمال نه وی. کله چې الله تعالی تاسولره په اجتهاد باندې برقرار اوساتلو نوه هغه صواب دي. ددې نه نص پشان علم الیقین حاصلیږي او مخالفت به نې حرام وی.

(۱) حواله بالا

(۲) حواله بالا

(۳) النساء - ۶۵

(۴) کشف الاسرار (ج ۳ ص ۲۰۹)

(۵) التوبة - ۴۳

ددې نصير الهام دې چې د حضور اکرم ﷺ الهام حجت قاطعه دې، ددې مخالفت په يوصورت کښې هم جائز نه دې، اودنورو الهام حجت قاطعه نه دې - (۱) والله اعلم  
 دمانعينو دلائلو جوابونه : مانعينو د (وَمَا يَنْطَلِقُ عَنِ الْهَوَىٰ ۖ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ) نه استدلال کړې وو، چې کله رسول الله ﷺ څه فرماني هغه ټول .. وحی من الله، وی، نو ددې نه لارمېږي چې هغوی به دخپل رای او اجتهاد نه څه هم نه فرمائیل -

ددې جواب دادې چې ددې آیت مفهوم دادې چې رسول الله ﷺ دخپل خان دطرفه خبرې جوړولو سره دالله تعالی طرفته دمنسوب کولو قطعی څه امکان نشته. بلکه هغوی ﷺ چې څه فرماني هغه ټول دالله تعالی دطرفه وحی کړې شوی وی، دوحی ډیر اقسام دی. په دې کښې یو قسم هغه دې دکوم الفاظ اومعنی چې ټول دالله تعالی دطرفه نازل شوې وی، چې دهغې نوم قرآن دې، دویم هغه چې صرف معنی دالله تعالی دطرفه نازلېږي او، حضور اکرم ﷺ دغه معنی لره په خپلو الفاظو کښې اداء کوی، ددې نوم .. حدیث ..، .. اوسنت .. دې -

بیا په حدیث کښې چې کوم مضمون دحق تعالی دطرفه راځي، کله هغه دیوې معاملې ښکاره او واضحه فیصله اوحکم وی، کله څه قاعده کلیه ښودلې کیږي، چې دهغې نه رسول الله ﷺ په خپل اجتهاد سره احکام راوباسی اویانوی، په دې اجتهاد کښې امکان وی چې څه غلطی پکښې اوشي، خود رسول الله ﷺ اودټولو انبیاء خصوصیت دې چې کوم احکام هغه دخپل اجتهاد سره بیان فرماني په هغې کښې که څه غلطی اوشي نو دالله تعالی دطرفه په ذریعه د وحی سره دهغې اصلاح اوکړې شی، هغوی په خپل غلط اجتهاد باندې قائم نه پاتې کیږي، په خلاف دنورو علماؤ مجتهدینو، چې په هغوی کښې دچانه په اجتهاد کښې خطا اوشي نوپه هغې باندې قائم پاتې کیدي شی -

خلاصه داچې وحی په بعضواوقاتو کښې دیوې قاعدې کلیې په شکل کښې راځي، کومې سره چې داحکامو په استخراج کولو کښې پیغمبر ته دخپلې رای سره داجتهاد کولو ضرورت پیدا کیږي، چونکه دا قاعده کلیه دالله تعالی دطرفه راغلی وی نوځکه دې ټولو احکامو

ته هم وحی من جانب الله ونيلې شوې دی - (۲) والله اعلم  
 اودکوم ځانې پورې چې دمانعینو دلیل عقلی تعلق دې چې حضور اکرم ﷺ دا قامت شرع دپاره مبعوث شوي وواو اجتهاد محتمل للخطا دلیل کیدوپه حیثیت سره په دې کښې دا قامت شرع صلاحیت نشته، لهذا هغوی ﷺ په حق کښې داجتهاد هم څه گنجائش نشته -  
 نو ددې جواب زمونږ دتقریر نه واضحه کیږي، چې حاصل نې دادې چې دعام امت اجتهاد دلیل محتمل للخطا دې، دحضور اکرم ﷺ اجتهاد محتمل للخطا نه دې، څنگه چې ډیر علما، فرماني، یا که په دې کښې احتمال دخطای وی بیا هم هغوی په خطا باندې قائم نه شی پریخوډي، ځکه دهغوی په .. اجتهاد ..، سره په اقامت شرع کښې دغه قسمه حرج نشته دې (۳) والله اعلم

(۱) کشف الاسرار (ج ۳ ص ۲۰۹) -

(۲) اوگوری معارف القرآن (ج ۸ ص ۱۹۴ و ۱۹۵) تفسیر سورة النجم -

(۳) اوگوری کشف الاسرار (ج ۳ ص ۲۱۱) -

قوله: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ يُقَالُ يُقَادُ بِالْقَافِ. فَعَمِلَ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ أَيْ شَيْءٍ كُتِبَ

لَهُ قَالَ كُتِبَ لَهُ هَذِهِ الْخُطْبَةُ: ابو عبدالله یعنی امام بخاری رحمته اللہ علیہ فرمائی .. یقادی، د... قاف... سرہ ونیلے کیری۔ ابو عبدالله یعنی امام بخاری رحمته اللہ علیہ نہ تپوس اوکری شوچی نبی صلی اللہ علیہ وسلم دابوشاه رحمته اللہ علیہ دپارہ خہ اولیکل، نواو فرمائیل نہ چی دا خطبہ نہ اولیکلہ۔

پہ دی عبارت کنہی درومہی جملہ مقصد دادی چی پہ دی مقام کنہی .. یقادی، دقاف سرہ د... قود... نہ مشتق دی.. قلم، نہ دہ کوم چی د... مقاداق، یا.. قدیق، نہ مشتق دی۔

اود دویمہ جملہ نہ حضرت ابوشاہ رحمته اللہ علیہ چی کوم .. اکتیل یا رسول اللہ، عرض نہ کری و اوددی پہ جواب کنہی هغوی رحمته اللہ علیہ .. اکتیوالا فلان، فرمائیلی وو، پہ دی کنہی دامذکورہ دی چی دخہ خیز کتاب مقصود دی، امام بخاری رحمته اللہ علیہ تصریح او فرمائیلہ چی دخطبہ کتاب مراد دی۔

تنیہ: واضحہ دی وی چی .. قال ابو عبدالله ..... نہ تر آخرہ پوری دا عبارت صرف پہ یونسخہ کنہی دی۔ اود ابوذر، اصیلی، ابو الوقت اودابن عساکر پہ یوی نسخہ کنہی ہم دا عبارت موجود نہ دی۔ (۱)

[۱۱۳] حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ قَالَ حَدَّثَنَا عَمْرُو قَالَ أَخْبَرَنِي وَهْبُ بْنُ مُنْبِهِ عَنْ أَخِيهِ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ يَقُولُ: (۲) مَا مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - أَحَدٌ أَكْثَرَ حَدِيثًا عَنْهُ مِنِّي، إِلَّا مَا كَانَ مِنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو فَإِنَّهُ كَانَ يَكْتُبُ وَلَا أَكْتُبُ. تَابَعَهُ مَعْرَرٌ عَنْ هَمَامٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ.

### رجال الحديث

- ① علی بن عبدالله: دا امام علی بن عبدالله بن جعفر بن نجیح سعدی بصری المعروف بابن المدینی رحمته اللہ علیہ دی، ددہ حالات پہ کتاب العلم، باب الفہم العلم، لاتدی تیرشوی دی۔ (۳)
- ② سفیان: دا امام سفیان بن عیینہ رحمته اللہ علیہ دی، ددوی حالات د، ہدہ الوس، داوونی حدیث لاتدی مختصرا (۴)، اود کتاب العلم... باب قول المحدث: حدیث او اعمرونا واتلانا، لاتدی تفصیلا تیرشوی دی۔ (۵)

(۱) ارشاد الساری (ج ۱ ص ۲۰۶)۔

(۲) قوله، .. اباهریرہ.. الحدیث، اخرجه النسائی فی سننه الکبری، کتاب العلم، باب کتابہ العلم، رقم (۵۸۵۳) والترمذی فی جامعہ، فی ابواب العلم، باب ماجاء فی الرخصۃ فیہ (ای فی کتابہ العلم)، رقم (۲۶۲۸)

(۳) اوگوری کشف الباری (ج ۳ ص ۲۵۶)۔

(۴) اوگوری کشف الباری (ج ۱ ص ۲۳۸)۔

(۵) اوگوری کشف الباری (ج ۳ ص ۸۶)۔

⑤ عمرو دا مشهور امام او فقیه عمرو بن دینار مکی جمعی رحمہم اللہ دی، ابو محمد ددہ کنیت دی۔ (۱)

دی د حضرت ابن عباس، حضرت عبداللہ بن الزبیر، حضرت عبداللہ بن عمر، حضرت عبداللہ بن عمرو بن العاص، حضرت ابوہریرہ، حضرت جابر بن عبداللہ، حضرت ابوالطفیل لیشی، حضرت سائب بن یزید رحمہم اللہ نہ علاوہ دابوسلمہ بن عبدالرحمن بن عوف، سعید بن جبیر، ابن ملیکہ، عروہ بن الزبیر، عطاء بن ابی رباح، عطاء بن یسار، عطاء بن میناء، عکرمہ او امام زہری رحمہم اللہ پشان ددیرو حضراتونہ روایت کوی۔

اوددہ نہ پہ روایت کونکوکنبی امام قتادہ، ایوب سختیانی، عبدالملک بن جریج، جعفر الصادق، امام مالک، امام شعبہ، ابو عوانہ، حماد بن سلمہ، حماد بن زید، سفیان ثوری، سفیان بن عیینہ رحمہم اللہ پشان دیر حضرات دی۔ (۲)

امام احمد رحمہم اللہ فرمائی،، کان شعبۃ لا یقدم علی عمرو بن دینار احدا، لا الحکم ولا غیرہ، یعنی فی الشہت،، (۳) یعنی،، شعبہ بہ د عمرو بن دینار پہ مقابلہ خوگ ہم نہ مقدم کول،،۔

دغہ شان ہغہ فرمائی،، وکان عمرو مولى، ولكن الله شرفه بالعلم،، (۴)

ابن ابی نجیح رحمہم اللہ فرمائی،، ما کان عندنا احدا اقرب ولا اعلم من عمرو بن دینار،، (۵)

حضرت مسعر رحمہم اللہ فرمائی،، ما رایت اثبت من عمرو بن دینار والقاسم بن عبد الرحمن،، (۶)

ابن عیینہ رحمہم اللہ فرمائی،، حدثنا عمرو بن دینار، وکان ثقة ثقة ثقة، وحديث اسبعه من عمرو اصب الى من شئنا من غیرہ،، (۷)

نیز ہغہ فرمائی،، کان عمرو بن دینار اعلم اهل مكة،، (۸)

امام زہری رحمہم اللہ فرمائی،، ما رایت شیخا افضل للحديث الحميد من هذا الشيخ،، (۹)

امام یحی القطان او امام احمد بن حنبل رحمہم اللہ فرمائی،، عمرو بن دینار اثبت عندی من قتادہ،، (۱۰)

(۱) اوگوری تہذیب الکمال (ج ۲۲ ص ۵۶)۔

(۲) دشیوخو او تلامذو دتفصیل دپارہ اوگوری تہذیب الکمال (ج ۲۲ ص ۶-۹)۔

(۳) تہذیب الکمال (ج ۲۲ ص ۹)۔

(۴) حوالہ بالا۔

(۵) حوالہ بالا۔

(۶) تہذیب الکمال (ج ۲۲ ص ۱۰)۔

(۷) حوالہ بالا۔

(۸) حوالہ بالا۔

(۹) حوالہ بالا۔

(۱۰) حوالہ بالا۔



نیز امام احمد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی .. عمرو بن دینار اثبت الناس علی عطاء .. یعنی ابن ابی رہاس .. (۱)  
 امام ابو زرہ او امام ابو حاتم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی .. ثقتہ (۲)، امام نسائی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی .. ثقتہ ثبت (۳)  
 امام سعد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی .. وكان یفقی بالہند ..... وكان عمرو ثقتا کثیرا الحدیث .. (۴)  
 حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی .. مکی امام .. (۵)  
 نیز حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ دھغوی د .. تذکرہ .. پہ ابتداء کنہی لیکھی .. الامام الکبیر الحافظ .....  
 احد الاعلام وشيخ الحرمی زمانہ .. (۶)  
 امام عجلئ رحمۃ اللہ علیہ فرمائی .. تابعی ثقتہ .. (۷)  
 امام علی بن المدینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی .. کان اصحاب ابن عباس ستۃ : عطاء وطاوس، ومجاهد، وسعيد  
 بن جبر، وجابر بن زید، وعکرمۃ، فكان اعلم الناس بهؤلاء عمرو بن دينار، ولقیهم کلهم، واعلم الناس بعمرو  
 وهؤلاء : سفیان بن عیینہ وابن جریر .. (۸)  
 امام دارقطنی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی .. من الحفاظ، وزيادته مقبولة .. (۹)  
 حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی .. ثقتہ ثبت .. (۱۰)  
 ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دی پہ کتاب الثقات کنہی ذکر کر دی .. (۱۱)  
 بعضی حضرات پہ دوی باندی دتشیع الزام لگولی دی، دغہ شان دحضرت عبداللہ بن الزبیر  
رحمۃ اللہ علیہ دمحالفت الزام پرې باندی ہم لکیدلې دی۔  
 لیکن حقیقت دا دی چې پہ دہ باندی دغہ قسمہ الزام ثابت نہ دی، څنگہ چې امام یحییٰ بن  
 معین رحمۃ اللہ علیہ فرمائی .. اهل المدينة لا يرضون عمرا، يرمونه بالتشييع، والتعامل على ابن الزبير ولا يلس  
 به، هو يرى مما يقولون، .. (۱۲)

(۱) تهذيب الكمال (ج ۲۲ ص ۱۱۰)، وسير اعلام النبلاء (ج ۵ ص ۳۰۴)۔

(۲) تهذيب الكمال (ج ۲۲ ص ۱۱)۔

(۳) حوالہ بالا۔

(۴) الطبقات الكبرى لابن سعد (ج ۵ ص ۴۸۹)۔

(۵) الكاشف (ج ۲ ص ۷۵) رقم (۴۱۵۲)۔

(۶) سير اعلام النبلاء (ج ۵ ص ۳۰)۔

(۷) تعليقات تهذيب الكمال (ج ۲۲ ص ۱۲)۔

(۸) تعليقات تهذيب الكمال (ج ۲۲ ص ۱۲)، نقلًا عن المعرفة والتاريخ للفسوي (ج ۱ ص ۷۱۳ - ۷۱۴)۔

(۹) تعليقات تهذيب الكمال (ج ۲۲ ص ۱۲) نقلًا عن علل الدارقطني۔

(۱۰) تقريب التهذيب (ص ۴۲۱) رقم (۵۰۲۴)۔

(۱۱) الثقات لابن حبان (ج ۵ ص ۱۶۷)۔

(۱۲) سير اعلام النبلاء (ج ۵ ص ۳۰۷)۔

حافظ ذهبی رحمہ اللہ فرمائی: .. اما عمرو بن دینار الجعفی، عالم الحجاز: فحجة، وما قيل عنه من التشيم:

فهاطل، .. (۱)

امام عمرو بن دینار رحمہ اللہ پہ بارہ کنبی سفیان بن عیینہ رحمہ اللہ فرمائی چې هغوی خپلې شېبې په دری حصو کنبی تقسیمې کړې وې. په یو ثلث کنبی به نې آرام کولو. په یو ثلث کنبی به نې خپل حدیثونه یادول او په یو حصه کنبی به نې مونځ کولو. (۲)

امام عمرو بن دینار رحمہ اللہ دا حدیثو لیکل نه خوښول، بلکه یادولو باندې به نې زور ورکولو. فرمائیل به نې: .. احرم علی من یکتب عقی، فما کتبت عن احد شیئا، کنت اتخفظ، .. (۳)

یعنی: .. کوم سړې چې زما نه حدیث لیکل غواړي هغه لږه حرام دی چې زما حدیثونه لیکلوسره یاد کړي، ما دچانه هم یو حدیث په لیکلوسره نه دې یاد کړې. بلکه زبانی به مې یادول. ..

د فقه په مرتبې باندې د فائز کیدو باوجود به نې ډیر مسائل نه ښودل. فرمائیل به نې: .. یسألنا من رایتنا، فنخبرهم، فیکتبونه، کانه تقرئ حجر، ولعلنا ان ترجم عنه هدا، .. (۴)

یعنی: .. خلق زمونږ نه زمونږ د رای تپوس کوی اومونږ ورته وایو نو خلق نې داسې لیکي گویا چې دکانې کرښه، څه لرې ده چې مونږ سبا ته دهغې نه رجوع اوکړو؟ ..

یوځل یوسړې دهغه نه دیوې مسئله تپوس اوکړو، نو هغوی څه جواب ورته کړو. په دې باندې

هغه سړی دوباره اصرار کولو عرض اوکړو: .. ان فی نفسی منها شیئا فاجیبی، یعنی: .. زما په زړه

کنبی لگ شان تردد دې تاسو جواب اوفرمانی، .. نو هغوی جواب ورکړو: .. والله لان یكون فی نفسک

مثل لی قیس اص ال من ان یكون فی نفسی منها مثل الشعرة، .. مطلب داچې که: .. په خدای قسم:

ستا په زړه کنبی لگ شان تردد هم نشته دې که دا یو قیس دغیر برابر تردد هم وی نوییا به هم زه داسې جواب نه خوښوم چې په ماته دوخته هومره تردد هم وی. .. (۵)

امام عمرو بن دینار رحمہ اللہ فرمائی چې ماته ابن هشام اوونیل چې زه ستادپاره وظيفه مقرر کومه. ته خلقتو ته فتوی ورکوه، ما ورته اوونیل چې ماته ددې ضرورت نشته دې. (۶)

تنبيه: تاسو شاته په تفصیل سره پوهه شوی نې چې عمرو بن دینار مکی دې اودې دصباح

سته د راویانوته دې. (۷)

(۱) میزان الاعتدال (ج ۳ ص ۲۶۰)، رقم (۶۳۶۷)۔

(۲) سیر اعلام النبلاء (ج ۵ ص ۳۰۲)۔

(۳) سیر اعلام النبلاء (ج ۵ ص ۳۰۲)۔

(۴) الطبقات الکبری لابن سعد (ج ۵ ص ۳۸۰)۔

(۵) حواله بالا۔

(۶) حواله بالا۔

(۷) اوگوری تهذیب الکمال (ج ۲۲ ص ۵)۔

اودغه شان د عمرو بن دينار په نوم باندې یو روای بل هم دي. کوم چې دترمذی او دابن ماجه په رجالو کښې دې اضعیف دي. (۱) نیزه دي نوم باندې یو روای بل هم دي چې هغه کوفی دي. دهغه هیڅ یو روایت هم په اصول سته کښې موجود نه دي اودې مجهول دي. (۲)

د عمرو بن دينار رحمه الله وفات په ۱۲۲ هجري کښې د اتیه کالویه عمر کښې شوی وو. (۳) رحمه الله

## تعلیل رحمة واسعة

② وهب بن منبه دا ابو عبدالله وهب بن منبه بن کامل بن سیح بن ذی کبار (۴) الیمانی الصنعانی الانبای (۵) رحمه الله دي (۶)

دئ دهام بن منبه، معقل بن منبه، غیلان بن منبه اود عقیل بن منبه رور دي (۷) دئ د حضرت انس، حضرت جابر بن عبدالله، حضرت عبدالله بن عباس، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص، حضرت ابوسعید خدری اود حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه علاوه دطاووس بن کيسان، عمرو بن دينار، عمرو بن شعيب، همام بن منبه اود ابوخلیفه بصری رضی الله عنه نه روایت حدیث کوی.

ددوی نه روایت کونکو کښې عمرو بن دينار، سماک بن الفضل، عوف الاعرابی، عاصم بن رجا، بن حیوة، اسرائیل ابو موسی، عقیل بن معقل بن منبه، منذر بن النعمان، المغیره بن حکیم، صالح بن عبید او عبد الکريم بن خوران رضی الله عنه وغیره ډیر حضرات شامل دي. (۸)

امام عجلې رحمه الله فرمائی، تا بهی ثقة، وکان علی قضاء صنعاء. (۹)

امام ابو زرعه او امام نسائی رضی الله عنه فرمائی، ثقة، (۱۰)

ابن حبان رحمه الله دئ په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي اولیکلی نې دي.. وکان علیها غاضلا، قرا الکتاب..... (۱۱)

(۱) اوگوری تهذیب الکمال (ج ۲۲ ص ۱۳-۱۶)، وتقريب التهذيب (ص ۴۲۱)، رقم (۵۰۲۵).

(۲) اوگوری تهذیب الکمال (ج ۲۲ ص ۵) وتقريب التهذيب (ص ۴۲۱)، رقم (۵۰۲۵).

(۳) الکاشف للذهبی (ج ۲ ص ۷۵) رقم (۴۱۵۲).

(۴) کل من کان من اهل اليمن له... ذی، هوشريف، يقال: فلان له ذی وفلان لاذی له... سیر اعلام النبلاء

(ج ۴ ص ۵۴۵)، وتهذیب الکمال (ج ۳۱ ص ۱۴۲).

(۵) بفتح الهمزة، منسوب الى... الابناء... بباء موحدة ثم نون، وهم کل من ولد من ابناء الفرس الذين وجههم

کسری مع سيف بن ذی یزن... عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۶۸).

(۶) تهذیب الکمال (ج ۳۱ ص ۱۴۰).

(۷) الثقات لابن حبان (ج ۵ ص ۴۸۸).

(۸) اوگوری تهذیب الکمال (ج ۳۱ ص ۱۴۰-۱۴۲).

(۹) تهذیب الکمال (ج ۳۱ ص ۱۴۰).

(۱۰) تهذیب الکمال (ج ۳۱ ص ۱۴۰).

(۱۱) الثقات لابن حبان (ج ۵ ص ۴۸۷).

حافظ ذهبی رحمہ اللہ فرمائی .. روایتہ للسند قليلة، وانما غزارة عليه في الاسماء الثيليات، ومن صحاح اهل الكتاب، .. (۱)

دئی پہ شروع کنبی د قدریہ طرف تہ مانلہ وو. پہ دے سلسلہ کنبی یو کتاب ہم لیکلی دے. بیا دئی پہ دے باندی نادم (پنہیمانہ) شو اودھغی نہ نی رجوع اوکرہ. امام احمد رحمہ اللہ فرمائی .. کان یتهم بشئ من القدر ثم رجع، .. (۲)

ابوسنان نقل کوی

.. سمعت وهب بن منبه يقول: كنت اقول بالقدر، حتى قرأت بضعة وسبعين كتابا من كتب الادبياء، في كلها: من جعل الى نفسه شيئا من المشيئة فقد كفر، فتركت قيل، .. (۳)

یعنی .. ما اول د قدریہ عقیدہ لرلہ. تردی پورے چي ما دسابقہ انبیاء کرام او ویا ۷۰ نہ زیات کتابونہ اولوستل، پہ دے تولو کنبی نی داخبرہ لیکلی وہ چي کوم سري پہ مشینت او ارادہ کنبی خپل خان مختار کل اوگنري نوہغہ کافر شو، نو ماخپلہ عقیدہ ترک کرہ. ..

امام جوزجانی رحمہ اللہ فرمائی .. کان وهب كتب كتابا في القدر، ثم حدثت انه دمر عليه، .. (۴)

عمرو بن دینا رحمہ اللہ فرمائی ..

.. دخلت على وهب داره يصنام، فاطمعتي جوزا من جوزة في داره، فقلت له: وددت انك لم تكن كتبت في القدر! فقال انا والله وددت ذلك، .. (۵)

یعنی .. مطلب دادی چي زہ دوهب بن منبه کور تہ لایم. هغه پہ ماباندی دخپل کور کوپرہ اوخوہرہ، ماور تہ اوئیل چي زما خواہش ووچي تہ د.. قدر، متعلق ۛہ نہ وو لیکلی: نو وي وئیل چي پہ خدای قسم! اوس زما ہم خیال دے چہ افسوس ماخہ نہ وولیکلی. ..

عمرو بن علی الفلاس رحمہ اللہ فرمائی .. کان ضعيفا، .. (۶)

لیکن علماؤ د فلاس رحمہ اللہ دا قول نہ دے قبول کرے، حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چي د فلاس د قول بنیاد ہم هغه اتهام بالقدر دے اوددی نہ رجوع ثابتہ دہ، هغوی فرمائی

.. وثقة الجمهور وشذ الفلاس، فقال: كان ضعيفا، وكان شبهته في ذلك انه كان يتهم بالقول بالقدر، وصنف فيه كتابا، ثم صم انه رجع عنه، .. (۷)

(۱) سیر اعلام النبلاء (ج ۴ ص ۵۴۵)۔

(۲) تهذيب التهذيب (ج ۱۱ ص ۱۶۸)۔

(۳) تهذيب الكمال (ج ۳۱ ص ۱۴۷)۔

(۴) حوالہ بالا۔

(۵) حوالہ بالا۔

(۶) تهذيب التهذيب (ج ۱۱ ص ۱۶۸)۔

(۷) هدى السارى (ص ۴۵۰)۔

دغه شان حافظ ذهبي رحمته الله فرماني.

.. وكان ثقة، صادقاً، كثير النقل من كتب الاسرائيليات..... ولقد ضعفه الفلاس وحدثه، وثقه جماعة..... (١)

ددې نه پس هغوی د قدريو طرف ته ميلان اود هغوی نه درجوع ذکر کړې دي. (٢)  
بيادې داخبره هم مخې ته وی چې په بخاري شريف کښې د. وهب بن منبه.. سوا ددې  
يو روايت نه بل روايت نشته دي. په دې کښې هم دهغه متابعت کړې شوې دي. (٣) دکوم  
تفصيل چې وړاندې راروان دي.

په ١١٤ هجري کښې دهغه انتقال شوې دي. (٤) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

⑤ اخيه: د.. اخ.. نه مراد همام بن منبه رحمته الله دي.

داهمام بن منبه بن کامل بن سبيح بن ذی کبار اليماني الصنعاني الجنابي رحمته الله دي. (٥)  
دي دحضرت عبدالله بن الزبير، حضرت عبدالله بن عباس، حضرت عبدالله بن عمر، حضرت  
معاوية اود حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه روايت کوي.  
اوددوی په روايت کونکو کښې دده وراره عقیل بن معقل بن منبه، علی بن الحسن، معمر بن  
راشد اود وهب بن منبه رحمته الله شامل دي. (٦)

امام يحيى بن معين رحمته الله فرماني،، ثقة،،. (٧)

امام عجلي رحمته الله فرماني،، يان تايي ثقة،،. (٨)

حافظ ذهبي رحمته الله فرماني،،..... المحدث المتيقن،،. (٩)

امام نووي رحمته الله فرماني،،..... واتقوا أهل توثيقه،،،،،. (١٠)

دهمام بن منبه رحمته الله وفات په ١٣٢ هجري کښې شوې دي. (١١) رحمه الله تعالى رحمة واسعة

..

(١) ميزان الاعتدال (ج ٤ ص ٣٥٢ و ٣٥٣).

(٢) حواله بالا.

(٣) هدى السارى (ص ٤٥٠).

(٤) الكاشف (ج ٢ ص ٣٥٨)، رقم (٦١١٦).

(٥) تهذيب الكمال (ج ٣٠ ص ٢٩٨).

(٦) اوگوري تهذيب الكمال (ج ٣٠ ص ٢٩٩).

(٧) تهذيب الكمال (ج ٣٠ ص ٢٩٩) وتاريخ الدارمي (ص ٢٢٤) رقم (٨٥١).

(٨) تهذيب التهذيب (ج ١١ ص ٢٧).

(٩) سير اعلام النبلاء (ج ٥ ص ٣١١).

(١٠) تهذيب الاسماء واللغات (ج ٢ ص ١٤٠).

(١١) الكاشف (ج ٢ ص ٣٣) رقم (٥٩٨٤).

صحیفه همام بن منبه: حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ ہم پہ دې همام بن منبه باندې دوه نیم سوو ته نيزدې حدیثونه لیکلی وو. دا نوشته په .. الصحیفة الصحیحة. نوم باندې معروف ده.

دا صحیفه د.. صحیفة همام بن منبه، په نوم سره مطبوع او متداول ده. ددې صحیفې د درس او تدریس سلسله ترصدو پورې جاری وه. چونکه ددې ټول حدیثونه روستو مؤلفینو مثلاً امام احمد بن حنبل، امام بخاری، امام مسلم، امام ترمذی رحمہم اللہ وغیرهم په خپلو کتابونو کښې بعبینه نقل کړی دی. نو ځکه روستویه مزه مزه باندې ددې جدا د تدریس سلسله کمیدو کمیدو سره په ۸۵۲ هجري تقریباً ختمه شوه.

دا رساله ترصدو پورې نایاب وه، خو په ۱۳۷۳ هجري مطابق ۱۹۵۴ء ددې دصدو زړې دوه قلمی نسخې په دمشق کښې (شام، اود برلن جرمني) په کتب خانو کښې فاضل محقق جناب ډاکټر حمید الله صاحب ته ملا و شوې. او هغوی په ۱۳۷۵ هجري مطابق ۱۹۵۶ء کښې دخپلې فاضلانه مقدمې او قابل رشک تحقیق او ترجمه سره شائع کړې.

د حدیثویه دستیابو کتابونو کښې دا ډولونه قدیم ترین تالیف دي. ځکه چې د ابوهریره رضی اللہ عنہ وفات په ۸۷ هجري کښې شوې دې اوظاهره ده چې داتالیف دهغوی دوفات نه وړاندې شوې دي. (۱) والله اعلم

① حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ: د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ حالات په کتاب الايمان .. باب امور الايمان، لاندې تیر شوی دي. (۲)

قوله: مَا مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - أَحَدٌ أَكْثَرَ حَدِيثًا عَنْهُ مِنِّي، إِلَّا مَا كَانَ مِنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو: د حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم په صحابو کښې یوسې هم زما نه زیات د حدیثونو روایت کونکې نشته، او! د عبدالله بن عمرو رضی اللہ عنہ چې دهغه حدیثونه زما نه زیات دي.

قوله: فَإِنَّهُ كَانَ يَكْتُبُ وَلَا أَكْتُبُ: ځکه چې هغه به لیکل اوما به نه لیکل. دا ددې خبرې علت بیان کړې شوې دي چې د حضرت عبدالله بن عمرو حدیثونه زیات وو اود حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ کم.

اشکال اودهغه جواب: په دې باندې اشکال کیږي چې ددې نه معلومیږي چې د حضرت عبدالله بن عمرو رضی اللہ عنہ حدیثونه د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ نه زیات دي، حالانکه د حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ دا حدیثو تعداد پینځه زره درې سوا څلور اوو یا (۵۳۷۴) دي (۳) اود حضرت عبدالله بن عمرو رضی اللہ عنہ دا حدیثو تعداد صرف اووه سوا دي. (۴)

(۱) اوگوری، کتابت حدیث عهد رسالت و عهد صحابه، (ص ۱۳۴ و ۱۳۵)۔

(۲) اوگوری کشف الباری (ج ۱ ص ۶۵۹)۔

(۳) اوگوری فتح المغیث للسخاوی (ج ۴ ص ۱۰۲)۔

(۴) فتح المغیث للسخاوی (ج ۴ ص ۱۰۲ و ۱۰۳) و معرفة الصحابة (ج ۳ ص ۱۹۷)۔

کوم چې د حضرت ابوهريره رضي الله عنه دا احاديثو په مقابله کښې تقريبا اوومه حصه دي.

ددې جواب مونږ په کتاب الايمان.. باب امور الايمان، لاندې د حضرت ابوهريره د حالاتو سره تفصيلا ذکر کړي دي. (۱) د کوم حاصل دادې چې

① د حضرت ابوهريره رضي الله عنه مشغله زيات تر دتعليم او تعلم وه، او د حضرت عبدالله بن عمرو رضي الله عنه مشغله زيات تر دعبادت وه.

② حضرت ابوهريره رضي الله عنه په مدينه منوره کښې وو، چې دغلته دخلقو آمدورفت ډيروو، او حضرت عبدالله بن عمرو رضي الله عنه زيات تر په مصر او طائف کښې پاتې شوې وو، کوم ځانې کښې چې د غلم چرچا دومره نه وه.

③ د حضرت ابوهريره رضي الله عنه دپاره حضور اکرم صلی الله علیه و آله خصوصي دعاگانې غوښتلې وو.

④ حضرت عبدالله بن عمرو رضي الله عنه ته دغزوهر یرموک په موقع باندې داهل کتابوڅه صحائف ملاؤ شوې وو، چې هغه به نې کتلې، ډيرو ائمه کرامو تابعينو ددې وجې نه دهغوی روایات نه دي اخستلي.

ددې وجوهاتو په وجې نه مونږ ته دهغوی روایات کم رارسېدلې دي. (۲) والله اعلم.

يو بل اشکال اودهغې جواب: دلته حضرت ابوهريره رضي الله عنه تصريح فرماني چې هغوی حديثونه

نه ليکل، فانه کان يکتب ولا اکتب، او.. مستدرک حاکم او.. جامع بيان العلم وفضله، کښې حسن بن عمرو بن اميه ضمری وائی چې ما د حضرت ابوهريره رضي الله عنه په وړاندې دهغوی يوحديث روايت کړو، نو هغوی انکار اوکړو، ما اصرار اوکړو چې دا حديث ما ستاسو نه اوریدلې دي

نوهغوی او فرمائيل، ان کنت سمعته مني فانه مکتوب عندي، ددې نه پس هغوی زما لاس اونبولواو خپل کورته نې بوتلم اوپه خپلو کتابونو کښې نې يو کتاب اونودلو، چې د حضور اکرم صلی الله علیه و آله په احاديثو باندې مشتمل وو، هلته دغه حديث ملاؤ شو، او فرمائيل نې،

قد اخطتک ان کنت حدثتک به فهو مکتوب عندي، (۳) ددې نه معلومېږي چې حضرت ابوهريره رضي الله عنه احاديث ليکل، داسې په دواړو حديثونو کښې تعارض پيدا کيږي.

په دې سلسله کښې بعضې حضراتو د ترجيح طريقه اختيار کړې ده اوبعضې حضراتو جمع او تطبيق لره.

حافظ ذهبي رحمته الله عليه ددې حديث لاندې فرماني، هذا منکر لم يصح، (۴)

دغه شان حافظ ابن عبدالبر رحمته الله عليه فرماني، وحديثه ذاک اصل في النقل من هذا، لانه اثبت اسنادا عند

(۱) اوگورئ کشف الباری (ج ۱ ص ۶۶۰) -

(۲) اوگورئ فتح الباری (ج ۱ ص ۳۰۷) -

(۳) اوگورئ المستدرک (ج ۳ ص ۵۱۱) کتاب معرفة الصحابة، ذکرابی هريرة الدوسي رضی الله عنه، وجامع

بيان العلم وفضله (ج ۱ ص ۳۲۴)، باب ذکر الرخصة في کتاب العلم، رقم (۴۲۲) -

(۴) تلخیص المستدرک بذیل المستدرک (ج ۳ ص ۵۱۱) -

اهل الحديث، الا ان الحديثين قد يسوم التاول في الجمع بينهما، (۱) -  
گويا چې داحضرات دصحيح بخاری حديث لره ترجيح ورکوی اودې حديث لره دضعيف  
کیدو دوجې نه ردکوی

حافظ ابن حجر رحمته الله په دې دواړو روايتونو کښې دتطبيق په سلسله کښې فرماني .. ويکن  
الجمع بانه لم یکن یکتب فی العهد النہوی ثم کتب بعدہ، . یعنی حضرت ابوهريره رضي الله عنه دکتابت نفي  
فرمانييل دحضور اکرم صلی الله علیه و آله د دور سره متعلق ده، اوهغوی به وروستو حديثونه ليکلي وی - (۲)  
حافظ رحمته الله فرماني چې ددې هم ډيره مضبوطه خبره دا ده چې حضرت ابوهريره رضي الله عنه په خپل  
لاس باندې نه ليکل اوکوم چې دمکتوب په شکل کښې حديثونه دی هغه دبل چا په لاس  
باندې ليکلي شوی وو - (۳) والله اعلم -

قوله: تَابِعَهُ مَعْمَرُ بْنُ هَمَّامٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ : معمر بن راشد رضي الله عنه دهام عن ابي هريره  
رضي الله عنه نه روايت کولو کښې دوهب بن منبه متابعت کړې دې -

### رجال الحديث

- ① معمر : دا ابن معمر بن راشد ازی بصری رضي الله عنه دې، دده مختصر حالات د،، بدء الوسی،، پنخ  
حديث لاتدي تیر شوی دی، بياهم دلته دهغوی تفصیلي حالات ليکلي کيږي -  
دا مشهور امام معمر بن راشد ازی، حدانی بصری رضي الله عنه دې، دده کنيت ابو عروه دې - (۴)  
دې دثابت بنانی، قتاده، زهري، عاصم الاحول، ايوب سختیانی، زید بن اسلم، صالح بن  
کیسان، یحیی بن ابی کثیر، امام اعمش، همام بن منبه، هشام بن عروه، محمد بن المنکدر  
او عمرو بن دینار رضي الله عنه وغیره نه روايت کوی -  
دده په روايت کونکو کښې دده شیوخ یحیی بن ابی کثیر، ابواسحاق سبیعی، ايوب  
سختیانی، عمرو بن دینار نه علاوه سعید بن ابی عروب، ابان بن یزید العطار، اسماعیل بن  
عليه، امام شعبه، هشام الدستوانی، سفیان ثوري، سفیان بن عینه، عبدالله بن  
المبارک، عبدالرزاق بن همام، محمد بن جعفر غندراو محمد بن کثیر صنعانی رضي الله عنه وغیره  
ډیر حضرات دی - (۵)
- امام یحیی بن معین رضي الله عنه فرماني،، اثبت الناس في الزهري : مالك ومعمر.....، (۶)

(۱) جامع بيان العلم وفضله (ج ۱ ص ۳۲۴) -

(۲) فتح الباری (ج ۱ ص ۳۹۷) -

(۳) حواله بالا -

(۴) فتح الباری (ج ۱ ص ۳۰۷) -

(۵) دشیوخو او تلامذو دتفصیل دپاره اوگوری تهذیب الکمال (ج ۲۸ ص ۳۰۴ - ۳۰۶)

(۶) تهذیب التهذیب (ج ۱ ص ۲۴۴) -



- نيزهغه فرمانی، ثقة، (١) عمرو بن علی رضی اللہ عنہ فرمانی، معمر بن اصدق الناس، (٢) -  
 امام عجل رضی اللہ عنہ فرمانی، معمر بن راشد بصری سکن الیمن، ثقة، رجل صالح، (٣) -  
 یعقوب بن شبیه رضی اللہ عنہ فرمانی، معمر ثقة، وصالح الثبت عن الزهري، (٤) -  
 امام نسائی رضی اللہ عنہ فرمانی، معمر بن راشد الثقة المأمون، (٥) -  
 ابن جریج رضی اللہ عنہ فرمانی، علیکم بهذا الرجل - یعنی معبرا - فانه لم یبق احد من اهل زمانه اعلم  
 منه، (٦) -  
 امام دارقطنی رضی اللہ عنہ فرمانی، ثقة، -  
 معمر ثقة مأمون، -  
 امام خلیلی رضی اللہ عنہ فرمانی، اثقی علیه الشافعی، (٧) -  
 امام مالک رضی اللہ عنہ فرمانی، نعم الرجل کان معمر، لولا روايته التفسیر عن قتادة، (٨) -  
 امام احمد رضی اللہ عنہ فرمانی، لست تضم معبرا الى احد الا وجدته فوقه، (٩) -  
 ابن حبان رضی اللہ عنہ دئی په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې اولیکلی نې دی، وکان ققیها متقنا،  
 حافظ، ورعا، (١٠) -  
 ابن سعد رضی اللہ عنہ فرمانی، وکان معمر رجلا له حلم ومروءة ونبل فی نفسه، (١١) -  
 البته دامام یحیی بن معین رضی اللہ عنہ نه دتوثیق سره سره دا هم منقول دی، اذا حدثتک معمر عن  
 العراقیین فخالقه، الا عن ابن طاووس والزهري، فان حدیثه عنها مستقیم، فاما اهل الکوفة واهل البصرة  
 فلا، وما عمل فی حدیث الاعمش شیئا، (١٢) -

(١) تهذیب الکمال (ج ٢٨ ص ٣٠٩) -

(٢) حواله بالا -

(٣) حواله بالا -

(٤) حواله بالا -

(٥) تهذیب الکمال (ج ٢٨ ص ٣١٠) -

(٦) حواله بالا -

(٧) تهذیب التهذیب (ج ١٠ ص ٢٤٥) -

(٨) سیر اعلام النبلاء (ج ٧ ص ٩) -

(٩) سیر اعلام النبلاء (ج ٧ ص ١٠) -

(١٠) الثقات لابن حبان (ج ٧ ص ٤٨٤) -

(١١) الطبقات الکبری لابن سعد (ج ٥ ص ٥٤٦) -

(١٢) تهذیب التهذیب (ج ١٠ ص ٢٤٥) -

دغه شان هغه فرمائی .. وحديث معمر بن ثابت، وعاصم بن ابی النجود، هشام بن عروة، وهذا الضرب، مضرب كثير الاوهام، .. (۱)

امام ابو حاتم رحمته الله فرمائی .. ما حدث معمر بالبصرة فيه اغاليط، وهو صالح الحديث، .. (۲)

امام دارقطني رحمته الله فرمائی .. سبب الحفاظ لحديث قتادة والاعمش، .. (۳) حاصل ددی تولو اقوالو دادی چې دامام معمر بن راشد رحمته الله ثقافت او جلالت شان باندې اتفاق دی. بیا هم چې کله دې د یمن نه دوباره بصري ته لاړو نو هلته یې دخپلې حافظې په مدد سره حدیثونه اورول چې په کنبې غلطیانې اوشوې. نوهغه حدیثونه کوم چې اعمش، ثابت بنانی، عاصم بن ابی النجود، هشام بن عروه او قتاده نه روایت کوی هغه دومره قوی نه دی څومره چې نور روایتونه قوی دی.

خو دلته دې دا خبرې مخې ته وی چې امام بخاری رحمته الله په صحیح بخاری شریف کنبې دهغه نه کوم روایاتونه اخستی دی هغه دامام زهري، ابن طاووس، همام بن منبه، یحیی بن ابی کثیر، هشام بن عروه، ایوب سختیانی، ثمامه بن انس او د عبدالکریم جزري رحمته الله وغیره حضراتونه روایت کړي شوی دی. دامام اعمش یو روایت یې نه دې اخستې. دغه شان دامام قتاده او ثناب بنانی رحمهما الله احادیث یې تعلیقا راوړي دی، په اهل بصره کنبې یې چې دچا روایت هم اخستلي دي دهغې متابعت موجود دي. (۴)

نوحافظ ذهبي رحمته الله فرمائی .. احد الاعلام الثقات، له اوهام معروفه، احتملت له فی سعة ما اتقن، .. (۵) یعنی .. دئ دثقات اعلامو نه دي. ددۀ څه اوهام دی کوم چې معروف دی، لیکن ددۀ متقن روایات په کثرت سره پیش نظر دی نوددۀ معمولی اوهام والا روایاتو تحمل کړي شوي دي... والله اعلم

امام معمر اصلا خودبصره اوسیدونکې وو، خو کله چې دئ صنعاء ته لاړو او بیا دهلته نه دواپس راتلونکي یې شروع کولو نو دهغه ځاني اصحابو دا سوچ او کړو چې ددۀ په شان صاحب کمال لره یمن ته نه دی پریخودل پکار. نو دهغه ځاني صاحب رایو داند بیر او کړو چې دهغه یې هلته نکاح او کړه نویا هغوی هم دهغه ځاني شو. (۶)

په رمضان ۱۵۳ هجری کنبې دهغوی وفات اوشو. (۷) رحمه الله تعالى رحمة واسعة.

(۱) حواله بالا.

(۲) تهذيب الكمال (ج ۲۸ ص ۳۰۹ و ۳۱۰).

(۳) تعليقات تهذيب الكمال (ج ۲۸ ص ۳۱۲).

(۴) قاله الحافظ في هدى السارى (ص ۴۴ و ۴۵).

(۵) ميزان الاعتدال (ج ۴ ص ۱۵۴)، رقم (۸۶۸۲).

(۶) تهذيب الكمال (ج ۲۸ ص ۳۰۹).

(۷) الكاشف (ج ۲ ص ۲۸۲) رقم (۵۵۶۷).

① همام : داهمام بن منبه رحمته دې دده حالات اوس په دې باب کښې تیر شو.

② حضرت ابوهريره رضي الله عنه : حضرت ابوهريره رضي الله عنه حالات په کتاب الايمان، ..پاب امور الايمان، لاندې تیر شوی دی. (۱)

د مذکورې متابعت تخريج : دې متابعت لره موصولا، امام عبدالرزاق بن همام صنعاني رحمته په خپل ..مصنف .. کښې (۲) او حافظ ابن عبدالبر رحمته په ..جامع بيان العلم وفضله، کښې (۳) تخريج کړې دې.

نیز حافظ رحمته فرماني .. واخرجه ابي بكر بن علي البروزي في كتاب العلم له عن حجاج بن الشاعر عنه، (۴)

نیز هغوی فرماني .. وقد تابع حجاجا عليه احمد بن منصور الرمادي، رواه البغوي في شرح السنة من طريقه، رواه ابن منداه في الوصية من طريق مجاهد عن ابن هريرة نحوه، (۵)

د مذکورې متابعت لره ذکر کولو مقصد : دې متابعت لره ذکر کول مقصد غالباً دې چې چونکه وهب بن منبه رحمته سره د ثقه کیدو نه په هغه باندې بعضې علماؤ کلام کړې دې. لکه څنگه چې وړاندې د فلاس رحمته تضعیف تیر شوې دې.

ددې نه علاوه دې ډیر اسرائیلیات هم روایت کوی، ځکه امام بخاری رحمته دده متابعت ذکر کولو سره دا اوسیدل چې دوهب دا روایت قوی دې. په دې کښې دغه قسمه شته ده دې. والله اعلم.

د حدیث شریف د ترجمه الباب سره مطابقت : ددې حدیث نه، او ددې نه رومي حدیث .. اکتوا لابن شاه، نه او دغه شان ددې باب پر مې حدیث کوم چې حضرت علي رضي الله عنه نه مروی دی. د کتابت حدیث اجازت مستفاد کیږي، او کوم ځانې پورې چې د معانعت کتابت حدیث تعلق دې نو مونږ ددې تفصیلاً ذکر په مقدمه کښې کړې دې. (۶)

[۱۱۴] حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سُلَيْمَانَ قَالَ حَدَّثَنِي ابْنُ وَهْبٍ قَالَ أَخْبَرَنِي يُونُسُ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (۷) قَالَ: لَمَّا اشْتَدَّ بِالنَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ

(۱) كشف الباری (ج ۱ ص ۶۵۹).

(۲) مصنف عبد الرزاق (ج ۱ ص ۲۵۹) باب العلم، باب کتاب العلم، رقم (۲۰۴۸۹).

(۳) جامع بيان العلم وفضله (ج ۱ ص ۲۹۹) باب ذكر الرخصة في كتاب العلم، رقم (۳۸۷).

(۴) فتح الباری (ج ۱ ص ۳۰۷).

(۵) اوگوری تغلیق التعليق (ج ۲ ص ۹۲).

(۶) كشف الباری (ج ۱ ص ۲۸-۳۱).

(۷) قوله : .. عن ابن عباس، الحديث اخرجه البخاري في صحيحه (ج ۱ ص ۴۲۹) في كتاب الجهاد والسير، باب هل يستنشق الى اهل الذمة ومعاملتهم، رقم (۳۰۵۳)، (ج ۱ ص ۴۴۹) ... [بقية حاشية په راروانه صفحه..]

عليه وسلم- وَجَعَهُ قَالَ «اَتُونِي بِكِتَابٍ اَكْتُبُ لَكُمْ كِتَابًا لَا تَضِلُّوا بَعْدَهُ». قَالَ عُمَرَانُ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - غَلَبَهُ الْوَجَمُ وَعِنْدَنَا كِتَابُ اللَّهِ حَسْبُنَا فَاخْتَلَفُوا وَكَثُرَ اللَّغَطُ. قَالَ «قَوْمُوا عَنِّي، وَلَا يَنْبَغِي عِنْدِي التَّنَازُعُ». فَفَرَجَ ابْنُ عَبَّاسٍ يَقُولُ إِنَّ الرِّزْيَةَ كُلَّ الرِّزْيَةِ مَا حَالَ بَيْنَ رَسُولِ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- وَبَيْنَ كِتَابِهِ.

## رجال الحديث

① يحيى بن سليمان : دا ابوسعيد بن سليمان بن يحيى بن سعيد جعفي مقررى كوفى رحمته دي، ده په مصر كښې هم استوگنه كړې وه - (١)

دئ د عبدالله بن وهب، اسماعيل بن عليه، حفص غياث، محمد بن فضيل بن غزوان، وكيع بن الجراح، ابوبكر بن عياش او ابو خالد الاحمر رحمته وغيره نه روايت كوي -

اوددوى نه په روايت كونكو كښې امام بخارى، احمد بن الحسن ترمذى، حسن بن على الحلوانى، ابوزرعه رازى، ابوحاتم رازى او محمد بن يحيى ذهلى رحمته وغيره حضرات دي - (٢)

امام ابوحاتم رحمته فرمائى،، شيخ،، - (٣)

امام دارقطنى رحمته فرمائى،، ثقة،، - (٤)

مسلمه بن قاسم رحمته فرمائى،، لا باس به،، وكان عند العقيل ثقة،، وله احاديث مناكير،، - (٥)

حافظ ذهبي رحمته فرمائى،، صويلح،، - (٦)

ابن حبان رحمته دي په كتاب الثقات كښې ذكر كړې دي، او فرمائى،، ربما اغرب،، - (٧)

بقية حاشية د تير مخ] فى كتاب الجزية والموادعة، باب اخراج اليهود من جزيرة العرب، رقم (٣١٦٨)، و(ج ٢ ص ٤٢٨) كتاب المغازى، باب مرض النبی صلی الله علیه وسلم ووفاته، رقم (٤٤٣١) و(٤٤٣٢)، و(ج ٢ ص ٤٦ و ٤٧) كتاب المرضى، باب قول المريض : قوموا عني، رقم (٥٦٦٩)، (ج ٢ ص ١٠٩٤) كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة باب كراهية الخلاف، رقم (٧٣٦٦)، ومسلم فى صحيحه، فى كتاب الوصية، باب ترك الوصية لمن ليس له شئ يوصى فيه، رقم (٤٢٣٢ - ٤٢٣٤) -

(١) تهذيب الكمال (ج ٣١ ص ٣٦٩ و ٣٧٠) -

(٢) د شييوخ او د نلامذؤ دپاره او گورئ تهذيب الكمال (ج ٣١ ص ٣٦٩ و ٣٧٠) -

(٣) تهذيب الكمال (ج ٣١ ص ٣٧١) لفظ،، شيخ،، د تعديل د الفاظونه دي، د تفصيل دپاره او گورئ مقدمة الكاشف للشيخ محمد عوامة حفظه الله (ص ٤٥ و ٤٦) -

(٤) تهذيب التهذيب (ج ١١ ص ٢٢٧) -

(٥) حواله بالا -

(٦) الكاشف للذهبي (ج ٢ ص ٣٦٧)، رقم (٦١٨١) -

(٧) الثقات لابن حبان (ج ٩ ص ٢٦٣) -

البتہ امام نسائی رحمۃ اللہ علیہ ددہ تضعیف کرے دی، فرمائی دی ..، لیس ہشتم، (۱)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی .. صدوق یغنی، (۲)

خو حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ دامام نسائی رحمۃ اللہ علیہ پہ بارہ کنبی فرمائی . وکان النسائي سمي الرائي فيه، (۳)

دغہ شان دحافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ قول .. صدوق یغنی، باندے تبصرہ کولوسرہ بعضی محققین

وانی .. بل صدوق، حسن الحديث، فقد روى عنه جميع من الثقات، منهم : البخاري في الصحيح، وابو حاتم

وقال : شيخ، وثقة العقيل والدارقطني، وذكره ابن حبان في الثقات وقال : يغرب، وضعفه النسائي وحده،

وقال مسلم بن قاسم الاندلسي : لا بأس به ..... وله احاديث مناكير، (۴)

یعنی، ددہ مرتبہ د، صدوق یغنی، پہ .. خای صدوق حسن الحديث، پکار ددہ .. خکہ چہ ددہ نہ

دثقات وجماعت روایت کرے دی، چہ پہ کنبی امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ہم دے چہ ہغہ پہ خیل

صحيح کنبی دہغہ نہ روایت کرے دی، دغہ شان پہ دے کنبی ابو حاتم ہم دے فرمائی چہ

،، شيخ،، عقيلي او دارقطني ددہ توثيق کرے دی، ابن حبان ہم دے پہ کتاب الثقات کنبی

ذکر کرے دی اوفرمائی چہ کلہ ہغہ غریب حدیثونہ ہم نقل کوی . البتہ صرف امام نسائی

یواخی (خانلہ) ددہ تضعیف کرے دی نیز مسلم بن قاسم اندلسی رحمۃ اللہ علیہ ددہ پہ بارہ کنبی

فرمائی ،، لا بأس به، اوفرمائی چہ ددہ خہ احادیث منکر دی۔

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ خاوال ددہ نہ زیات احادیثونہ نہ دی

اخستلی، بلکہ دہغہ نہ نی خہ لگ احادیث اخستلی دی، کوم چہ معروف دی او ابن وہب نہ

مروی دی۔ (۵) واللہ اعلم

دیجی بن سلیمان رحمۃ اللہ علیہ انتقال پہ ۲۳۷ ہجری کنبی شوے دی۔ (۶) رحمہ اللہ تعالیٰ رحمة واسعة.

⑦ ابن وہب : دا مشهور امام حدیث اوفقہ ابو محمد عبد اللہ بن وہب بن مسلم قرشی، فہری.

مصری رحمۃ اللہ علیہ دے ددہ حالات د، کتاب العلم،، باب من یرد اللہ بہ عذرا یفقہ فی الدین،، لاتدی تیرشوی

دی۔ (۷)

⑧ یونس : دایونس بن یزید ایلی قرشی رحمۃ اللہ علیہ دے ددوی حالات پہ کتاب العلم،، باب من یرد اللہ

(۱) تہذیب الکمال (ج ۳۱ ص ۳۷۱)۔

(۲) تفریب التہذیب (ص ۵۹۱)، رقم (۷۵۶۴)۔

(۳) ہدی الساری (ص ۴۵۱)۔

(۴) تحریر تقریب التہذیب للڈکٲور بشار عواد معروف، والشیخ شعیب الارنؤ وط (ج ۴ ص ۸۷) رقم (۷۵۶۴)۔

(۵) ہدی الساری (ص ۴۵۱)۔

(۶) الکاشف للذہبی (ج ۲ ص ۳۶۷) رقم (۶۱۸۱)۔

(۷) کشف الباری (ج ۳ ص ۲۳۸)۔

به خدا یقین فی الدین»، لاندی تیرشوی دی - (۱)

④ ابن شهاب : دا امام محمد بن مسلم بن عبید الله بن عبد الله بن شهاب زهري رحمه الله دی. دده

حالات مختصرا د... بهد الوسی، درېم حدیث لاندی تیرشوی دی - (۲)

⑤ عبید الله بن عبد الله : دادمدینه منورې مشهور فقیه عبید الله بن عبد الله بن عتبہ بن

مسعود هذلی مدنی رحمه الله دی. دده حالات د... کتاب العلم، باب متى یصح سماع الصغير؟، لاندی

تیرشوی دی - (۳)

⑥ ابن عباس : دحضرت ابن عباس رضی الله عنهما حالات د... بهد الوسی... دخلورم حدیث لاندی

(۴) اود... کتاب الايمان، باب کفران العشیو کفر، دون کفر، لاندی تیرشوی دی - (۵)

**قوله: قَالَ لَمَّا اُشْتُدَّ بِالنَّبِيِّ - صَلَّى الله عليه وسلم - وَجَعَهُ قَالَ:** حضرت ابن

عباس رضی الله عنه فرمائی چې کله دحضور اکرم صلی الله علیه و آله په تکلیف کښې شدت پیدا شو نو هغوی

اوفرمائیل:

دا دحضور اکرم صلی الله علیه و آله دمرض وفات واقع ده. نبی صلی الله علیه و آله تقریبا دوه هفتې بیمار وو. دپنجشنبه

(جمعات)، دورخې نه دهغوی بیماری سخته شوې وه اودا دجمعات ورځ وه. ددې نه پس

دپیرې ورځه باندې دهغوی وصال او شو، گویا چې هغوی دوصال نه څلور ورځې وړاندې دا

ارشاد فرمائیلې دي - (۶)

**قوله: « اَتُونِي بِكِتَابِ اَكْتُبُ لَكُمْ كِتَابًا لَا تَضِلُّوا بَعْدَهُ »:** مالره دلیکلو سامان راؤږی

چې زه ستاسو دپاره یو داسې تحریر اولیکمه چې ددې نه پس به تاسو گمراه کیرې نه.

دلته رومبې لفظ .. کتاب.. نه .. ادوات الکتاب، مراد دی. دمسلم شریف په روایت کښې

تصریح موجود ده.. ایتونی بالکشف والدواة او اللوح والدواة، (۷) په دې کښې د... کشف، نه مراد

داوگی هلوکې دي. په داسې قسمه څیزونو باندې به دې حضرات ولیکل کول - (۸)

دویم لفظ .. کتاب.. نه مراد.. مکتوب.. یعنی تحریر مراد دي او.. اکتب، او.. دلا تظفلو..

(۱) کشف الباری (ج ۳ ص ۲۴۲) -

(۲) کشف الباری (ج ۳ ص ۲۲۶) -

(۳) کشف الباری (ج ۳ ص ۳۲۷) -

(۴) کشف الباری (ج ۱ ص ۴۳۵)

(۵) کشف الباری (ج ۲ ص ۲۰۵)

(۶) اوگوری صحیح البخاری (ج ۱ ص ۳۲۹) کتاب الجهاد والسير، باب هل یستشفع الی اهل الذمة

ومعاملتهم، رقم (۳۰۵۳) -

(۷) اوگوری صحیح مسلم، کتاب الوصیه، باب ترک الوصیه لمن لیس له شیئ یوصی فیه، رقم (۴۲۳۳) -

(۸) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۰۸) -

جواب امرواقع دي، خكه مجزوم دي - (۱)

قَالَ عُمَرُ ابْنُ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - غَلَبَهُ الْوَجَمُ وَعِنْدَنَا كِتَابُ اللَّهِ حَبْنًا فَأَخْتَلَفُوا وَكُتِبَ اللَّفْظُ. قَالَ «فَوُؤَاعَتِي، وَلَا يَتَّبِعُنِي عِنْدِي التَّنَازُعُ». فَتَوَرَّجَ ابْنُ عَبَّاسٍ يَقُولُ إِنَّ الرِّزْيَةَ كُلَّ الرِّزْيَةِ مَا حَالَ بَيْنَ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَبَيْنَ كِتَابِهِ.

حضرت عمر رضی اللہ عنہ او فرمائیل: په نبی کریم ﷺ باندې د تکلیف شدت دې او مونږ سره کتاب موجود دې کوم چې زموږ دپاره کافی دې، نو په صحابه کرامو کې اختلاف پیدا شو او شور شغړ زیات شو، نو حضور اکرم ﷺ او فرمائیل زمانه پاسی، زما په وړاندې جنگ جگړې صحیح نه دي، حضرت ابن عباس (چې کله د احديث روايت کړو، نو دې ویناسره بهر او وتلو: هو مصيبتته! وای مصيبتته! کوم چې د حضور اکرم ﷺ او دهغوی د تحریر په مینځ کې حائل شو.

حضور اکرم ﷺ څه لیکل غوښتل؟ حضرت عمر رضی اللہ عنہ ولې ددې مخالفت او کړو؟ آیا دروافضودوینا مطابق حضور اکرم ﷺ د حضرت علی رضی اللہ عنہ دپاره داستحقاق خلافت ظاهرول غوښتل؟ آیا هغوی دا و نیل غوښتل چې حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ لره دخلافت استحقاق نه وو؟

ددې ټولو امور په څه قدرې تفصیلی جائزه اخلو.

حضور اکرم ﷺ څه لیکل غوښتل: علامه خطابی رضی اللہ عنہ فرمائی چې دلته دوه احتماله دي: یو دا چې دهغوی رضی اللہ عنہ نه پس خلیفه جوړیدونکی نوم ئې لیکل غوښتل، چې خلق پکښې اختلاف اونه کړې اوددې نه به دفتنه اودضلالت دروازه پرانستلې شی -

دویم احتمال دادې چې حضور اکرم احکام دین لیکل غوښتل، چې دا اختلافاتو رفع او کړې شی. (۲)

دامام سفیان بن عیینه رضی اللہ عنہ نه علاوه نورو حضراتو رومې احتمال ته ترجیح ورکړې ده (۳) چې تاکید ئې دمسلم شریف دحدیث نه کیږي:

«عن عائشة قالت: قال لي رسول الله صلى الله عليه وسلم لي مرضه: ادع لي ابابكر اباه، واحاك، حتى اكتب

کتابا، فان احاف ان يتبعني متبعين ويقول قائل: انا اولي، ويابي الله والمؤمنون الا ابابكر»، (۴) يعني، حضور ﷺ د خپل مرض الموت په موقع باندې ماته او فرمائیل چې خپل والد ابوبکر او خپل ورور راوبله، دې دپاره چې زه تحریر اولیکمه، خکه چې ماته ددې خبرې اندېښنه ده چې څوک تمنا کونکې تمنا کولو سره اوانی، چې زه دخلافت ډیر حق داریم، اوالله تعالی او اهل ایمان دا بوبکر نه سوا به په بل چا باندې راضی نه وي، -

(۱) حواله بالا -

(۲) اعلام الحديث (ج ۱ ص ۲۱۷ و ۲۱۸) -

(۳) عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۷۱) -

(۴) صحيح مسلم، كتاب الفضائل، باب من فضائل ابی بکر الصديق رضی الله عنه، رقم (۶۱۸۱) -

بعضی حضرات وائی چې نبی اکرم ﷺ د صحابه کرامونه د امتحان اغستلو دپاره دا فرمائیلې وو.. ایټون بکتاب اکتب لکم کتابا، چې اوگوری ۱ چې دا حضرات په قرآن او حدیث باندې دپوره عمل اراده لری که نه، کله چې حضرت عمر رضی الله عنه او فرمائیل .. حسینا کتاب الله، نو هغوی ﷺ ته یقین اوشو.

خو دا جواب صحیح نه معلومیږی، ځکه چې حضور اکرم ﷺ ددې نه پس او فرمائیل .. لا تفلوا بعدا، که چرې د حضور اکرم ﷺ مقصد امتحان وونو .. لا تفلوا بعدا، نې ولې فرمائیل ! حضرت عمر رضی الله عنه مخالفت ولې اوکړو؟ حضرت عمر رضی الله عنه چې په دې موقع باندې د تحریر مخالفت اوکړو، دې لره په یو غلط محمل باندې د محموله کولو ضرورت نشته دې اونه حضرت عمر رضی الله عنه په دې سلسله کښې متهم کیدې شی، په غور کولو سره ددې مخالف وجه دا معلومیږی چې هغوی او کتل چې الله تعالی دین مکمل کړو او په یو معلومه اومتعینه طریقه باندې جاری اوساری شو، اوس په حضور اکرم ﷺ باندې د تکلیف د شدت عالم دې اود وصال وخت هم نيزدې دې، په دې کښې هیڅ څه شک نشته دې څنگه چې نورو خلقوته امراض او آلام لاحق کیږی ددې نه نه صرف حضور اکرم ﷺ مستثنی نه دې بلکه په هغوی باندې د دغه آلامو او امراضو اثر د عام خلقو په مقابله کښې څه زیات وی، لکه څنگه چې دهغوی ارشاد دې

«ان اوعک کما یعک رجلا منکم»، (۱)

یعنی .. ماته دومره سخته تبه وی څومره چې ستاسو په دوو کسانو باندې وی ..

دغه شان ارشاد دې .. اللهم انما محمد پیش یغضب کما یغضب البش، (۲) دغه شان د نبی کریم ﷺ ارشاد دې .. انا معشر الانبیاء یضاعف لنا البلاء، (۳)

د حضرت عمر رضی الله عنه خیال ووجې په داسې موقع باندې د تحریر لیکلو سره به منافقینو وغیره ته د تبلیس موقع ملاو شی، مثلاً هغوی یو بل د تحریر پیش کولو سره دا نې ونیلې شو چې دا حضور اکرم ﷺ لیکلې دې، ځکه حضرت عمر رضی الله عنه سوچ اوکړو چې په داسې موقع باندې د تحریر خاص ضرورت نشته، ټول د دین امور مونږ ته معلوم دی، د اصولو او قواعدو دپاره .. کتاب الله موجود دې لهذا فی الحال ددې د تحریر ضرورت نشته دې .. (۴)

خاص طور باندې دې دپاره هم ضرورت اونه گټرولو چې حضرت عمر رضی الله عنه در رسول الله ﷺ

(۱) صحیح البخاری (ج ۲ ص ۸۴۳)، کتاب المرضی، باب اشد الناس بلاء الانبیاء ثم الاول فالاول، رقم (۵۶۴۸)۔

(۲) صحیح مسلم، کتاب البر والصله والادب، باب من لعنه النبی صلی الله علیه وسلم، اوسیه، اودعاعلیه، ولیس هو اهلا لذلك : کان له زکاة واجرا ورحمة، رقم (۶۶۲۲)۔

(۳) مسند احمد (ج ۳ ص ۹۴)، مسند ابی سعید الخدری رضی الله عنه، وانظر السنن لابن ماجه، کتاب الفتن، باب الصبر علی البلاء، رقم (۴۰۲۴)۔

(۴) اوگوری اعلام الحدیث للخطابی (ج ۱ ص ۲۲۳-۲۲۶)۔



دمزاج شناس وو، موارد کلام حیثیت نه پیژندلو، چې هغوی علیهم السلام وجوبا و احتما خه کلام ارشاد فرمانی که ندبا اوارشادا، دا نه په ښه شان سره پیژندل - ددې خبرو د وجې نه حضرت عمر رضی الله عنه، عندنا کتاب الله حسبنا، و نیلوسره د حضور اکرم صلی الله علیه و آله تسلی او کره چې تاسو ته د فکر ضرورت نشته، انشاء الله دا امت من حیث المجموع ضلال باندې به نه مجتمع کیږي، مونږ سره.. کتاب الله موجود دي -

که چرې د خلافت خبره نه لیکل غوستل نوییاهم خبره واضحه ده چې حضور اکرم صلی الله علیه و آله په ۹ هجري کښې حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه لره امیر الحج جوړ کړې وو. د مرض وفات په ایامو کښې نه حضرت ابوبکر صدیق ته دامامت حکم کړې وو، ددې نه په واضحه توګه معلومېږي چې که چرې هغوی علیهم السلام د خلیفه په توګه باندې څوک نامزد کول غوستل، لهذا دې ته هم د لیکلو خه ضرورت محسوسه نه شو. حاصل دا چې د حضور اکرم صلی الله علیه و آله بعضې ارشادات وجوبی وی، په دې کښې نه هغوی دچا نه مشوره اخلی اونه په صحابه کرامو کښې څوک مراجعت کوی، لیکن په بعضې اوقاتو کښې د هغوی ارشادات وجوبی نه وی. په داسې صورت کښې هغوی مشوره هم کوی او د هغوی په خبره باندې صحابه کرام مراجعت هم کوی، دلته هم داسې اوشو چې حضرت عمر رضی الله عنه د قرآنواوشاوهو نه معلومه کړه چې په دې وخت کښې حضور اکرم په سخت تکلیف کښې دي او د هغوی دا ارشاد وجوبی هم نه دي، بیا دا چې په کوم څیز هغوی لیکل غواړي په هغې باندې عمل هم کیږي لګیادي او آئنده به پرې باندې هم عمل کیږي، نو ځکه هغوی په دې موقع باندې د تحریر مخالفت او کړو -

ددې تائید ددې خبرې نه هم کیدې شی که چرته خه وجوبی حکم و ونوصرف حضرت عمر رضی الله عنه نه بلکه که ټولې دنیا هم د هغوی علیهم السلام مخالف کولونویا به هم هغوی دې حکم لره پوره کولونه چاهم ایسارولې نه شو. هغوی علیهم السلام په دې موقع باندې یاد دې نه پس د فرصت ملاؤیدو باوجود تحریر نه لیکل ددې خبرې قوی دلیل دي چې دا حکم وجوبی نه وو، ځکه حضرت عمر رضی الله عنه د هغوی راحت په خاطر باندې ددې تحریر د لیکلو مخالفت او کړو. دا د څه قسمه بې ادبی یا گستاخی هرگز نه ده -

او گورئ د صلح حدیبیه په موقع باندې .. صلح نامه، د لیکلو په وخت کښې چې کله مشرکینو د رسول الله، په لفظ باندې اعتراض او کړو ونوهغوی علیهم السلام حضرت علی رضی الله عنه ته حکم او کړو.. امحه،.. لیکن حضرت علی رضی الله عنه د غایت محبت او دوفود جذبات کښې عرض او کړو.. والله، لا امحوا بدها، (۱) په دې باندې نه هغوی ناراضه شوانه نور څوک ناراض شول - بیا دلته دا خبره هم د پوهې ده چې ددې حکم مخاطب خو صرف حضرت عمر رضی الله عنه نه وو، بلکه ټول اهل بیت وو. هلته حضرت علی او حضرت عباس رضی الله عنه هم موجود و نو ټول به شور شراب جوړ کړي وو، چاهم کاغذ راؤنړو. آیا حضرت عمر رضی الله عنه ددې ټولواړ بند کړي وه چې په دې کښې څوک داسې پیدانه شی چې قلم او دوات راؤړي، که اونیلې شی چې کاغذ د حضرت

عمر رضی اللہ عنہ دوبری نہ نی راؤرو نومونر و نیلی شوچی حضرت علی رضی اللہ عنہ خو شیر خداوو، دهغوی په بهادرې که څه شک نه وو، بیا هغه د حضرت عمر رضی اللہ عنہ نه څنگه ویریدل؟! حاصل دا چې هغوی رضی اللہ عنہ د فریقینو په رای که دچانه هم ناراضه نه شو، گنی سزا به نی ورکړې وه یا به نی بلیغه تنبیه کړې وه، یا کم از کم دوباره تاکیدي حکم به نی فرمائیلې وواو حضرت عمر رضی اللہ عنہ ته به نی غصه (زورنه) کړې وه، البته ددې شور دوچې نه وقتی توگه باندې څه متاثره

شواو په دې باندې یو قسمه ناخوښی نی هم او کړه - <sup>(۱)</sup> والله تعالی اعلم دلتنه داهم امکان دې چې هغوی رضی اللہ عنہ په دې موقع باندې هغه وصیتونه لیکل غوښتل کوم چې روستو هغوی او کړه،

لکه څنگه چې هغوی مشرکین د جزیره العرب نه دویتلو <sup>(۲)</sup> راتلونکې وفودو ته په انعاماتو او اکرامونو سره درخصت کولو <sup>(۳)</sup>، په قرآن د عمل کولو <sup>(۴)</sup>، جیش اسامه لره دخپل هدف طرف ته دلیکلو <sup>(۵)</sup>، د مونځونودا هتمام کولو <sup>(۶)</sup>، د غلامانو د حقوقو درعايت کولو <sup>(۷)</sup>، او دهغوی قبر لره د بت پرستې ډیره نه جوړولو <sup>(۸)</sup> وصیتونه فرمائیلی وو۔

واقعہ قرطاس : دې حدیث ته ،، حدیث قرطاس ،، و نیلې کیږي اودا واقعہ د قرطاس واقعہ بللې کیږي۔

ددې واقعې په بنیاد باندې روافضو په حضرت عمر رضی اللہ عنہ ښه طعن او تشنیع (دې بدې) کړې دی اودغوی نی کړې ده چې دراصل خلیفه بلافضل کیدواستحقاق د حضرت علی رضی اللہ عنہ وو، هغوی هم ده لره لیکل غوښتل، لیکن حضرت عمر رضی اللہ عنہ هغوی رضی اللہ عنہ لره (معاذ الله) ددې نه ایسار کړل۔

په دې سلسله کښې ضرورت ددې خبرې دې چې دا ثابت کړې شی چې هم حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ احق بالخلافت وو او حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم ددې برعکس د حضرت علی رضی اللہ عنہ دخلافت متعلق څه تحریر لیکل نه غوښتل۔

استحقاق خلاف سیدنا حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ : مونږ په لاندې راتلونکې بحث کښې

<sup>(۱)</sup> اوگوری فضل الباری (ج ۲ ص ۱۲۵-۱۴۹)۔

<sup>(۲)</sup> اوگوری صحیح البخاری (ج ۱ ص ۴۲۹) کتاب الجهاد والسير، باب هل يستشفع الى اهل الذمة ومعاملتهم، رقم (۳۰۵۳)۔

<sup>(۳)</sup> حواله بالا۔

<sup>(۴)</sup> قال الداودي : وجزم به ابن التين - انظر فتح الباری (ج ۸ ص ۱۳۵)، کتاب المغازی، باب مرض النبی صلی الله علیه وسلم وفاته۔

<sup>(۵)</sup> قاله الهلبل، وقواه ابن بطلال، انظر شرح صحيح البخاری لابن بطلال (ج ۵ ص ۲۱۵) کتاب الجهاد، باب جوائز الوفود۔

<sup>(۶)</sup> قاله الحافظ احتمالا - فتح الباری (ج ۸ ص ۳۵)۔

<sup>(۷)</sup> حواله بالا۔

<sup>(۸)</sup> قاله عياض، فتح الباری (ج ۸ ص ۱۳۵)۔

د حضرت صدیق عليه السلام داستحقاق خلافت متعلق روایات ذکر کوو۔

①۔ د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نہ روایت دی :

، قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لم يرضه : ادع ال ابا بكر اباك و اهاك ، حق اكتب كتابا ، فان انا ان

يتبنى متمن ، ويقول قائل : انا اولي ، ويابى الله والمؤمنون الا ابا بكر ، ، (١)

يعنى ، حضور اكرم عليه السلام پہ خپل مرض الوفات کښې ماته او فرمايل ، زما دپاره خپل والد ابوبکر او خپل رور راوغواړه ، دې دپاره چې زه تحریر اولیکم ، ځکه چې ماته ددې خبرې اندېښنه دې چې څوک تمنا کونکې تمنا او کړې او څوک وایونکې داسې وینا وونکې چې زه دخلافت زیات حقداریم ، اوللہ تعالی ته او اهل ایمان ته د ابوبکر نه سوابل څوک منظور نه دې۔۔

په دې ورايت کښې د حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ دا حقیقت بالخلافت بدها ثابت کیږي۔

⑦۔ د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا په روایت کښې دی :

،..... لقد همت ـ اواردت ـ ان ارسل الى ابي بكر وابنه ، واعهد ، ان يقول القائلون ، اويتبنى المتشون ، ثم

قلت : يا بلى الله ويدفع المؤمنون ، او يدفع الله ويابى المؤمنون ، ، (٢)

يعنى ، زما اراده اوشوه چې زه ابوبکر او دهغه خونې راوبلم او وصیت او کړم ، ددې ویرې نه چې څوک وينونکې وینا اونه کړې او څوک تمنا کونکې تمنا اونه کړې چې خلافت هغه ته ملاؤ ديدل پکار دی ، بيا مې سوچ او کړو چې الله تعالی او اهل ایمان به په خپله باندې دې لره رد کړي ،۔

⑨۔ د حضرت علی رضی اللہ عنہ نه مرفوع روایت دې : ، سعت اذناى ووعا قلبى من رسول الله صلى الله

عليه وسلم : الناس تبع لقرئش ، صالحهم تبع لصالحهم ، وشراهم تبع لشراهم ، ، (٣)

يعنى ، خلق په هر صورت کښې د قریشو تابع دی ، ددوى نیک خلق د نیکو خلق تابع دی او دوى بد خلق د بدو خلقو تابع ،۔

⑥۔ د حضرت علی رضی اللہ عنہ نه مرفوعا مروی دی : ، ابوبکر وعمر سیدا کهول اهل الجنة من الاولين

والآخرين ، ما خلا النبيين والمرسلين ، لا تخبرها يا على ، ، (٤)

يعنى ، ابوبکر او عمر د جنت د زیات عمر د (مشرانو) خلقو سرداران به وی ، سوا دانبياء او د رسولانو نه ، لیکن اې علی ! هغوى ته مه وایه ،۔

⑤۔ د حضرت علی رضی اللہ عنہ نه مرفوعا روایت دې :

(١) صحيح مسلم ، كتاب الفضائل ، باب من فضائل ابي بكر الصديق رضى الله عنه ، رقم (٤١٨١)۔

(٢) صحيح البخارى (ج ٢ ص ٨٤٦) ، كتاب الرضى ، باب قول المريض : انى وجع ، اوواراساء ! واشتدبى الوجع ، رقم (٥٦٦٦) ، (ج ٢ ص ١٠٧٢) كتاب الاحكام ، باب الاستخلاخ ، رقم (٧٢١٧)۔

(٣) مسند احمد (ج ١ ص ١٠١) رقم (٧٩٠) من مسند على بن ابي طالب رضى الله عنه ۔

(٤) جامع الترمذى ، كتاب المناقب ، باب مناقب ابي بكر الصديق رضى الله عنه ، رقم (٣٤٦٦)۔

.. رحم الله ابا بکر و جفی اہنتہ، و حملفی الی دار الهجرة، واعتق بلالا من ماله، رحم الله عمر، يقول الحق وان کان مرا، و ماله صدیق، رحم الله عثمان تستحبہ الملائکۃ، رحم الله علیا، اللهم ادر الحق معہ حیث دار، (۱) یعنی .. الله تعالیٰ دې په ابوبکر باندې رحم او کړې. هغه خپله لور ماته په نکاح راکړه. زه نې تر دار هجرت پورې رواستم او دخپل مال نه نې حضرت بلال آزاد کړو. الله تعالیٰ دې په عمر باندې رحم او کړې حق وینا کوی اگر چه ترخه وی. حقه وینا هغه دې خانې ته را اورسلو چې خوک دوست نې نشته دې. الله تعالیٰ دې په عثمان باندې رحم او کړې چې دهغه نه فربتې هم حیا کوی، الله تعالیٰ دې په علی باندې رحم او کړې، اے الله! حق هغه طرف ته کړې کوم طرف ته چې د علی مخ وی. .. د دې نه دخلفاء په ترتیب باندې ښکاره تعریض کیږي۔

①- حضرت عبدالله بن عمر او حضرت ابوهریرہ رضی اللہ عنہما نه .. حدیث قلیب، مروی دې، حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم فرماني.

.. رایت الناس مجتبعین فی سعید، ققام ابوبکر فنزع ذنوبا او ذنوبین، فی بعض نزعہ ضعف، والله یغفر له، ثم اخذها عمر، فاستحالت یبدها غربا، فلم ارعق ریا فی الناس ضعف، والله یغفر له، ثم اخذها عمر، فاستحالت

یبدها غربا، فلم ارعق ریا فی الناس یقری فریه، حق ضرب الناس یعطن، (۲) (الفظ لحدیث ابن عمر) یعنی .. حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم فرماني چې ما (په خوب کښې) اولیدل چې خلق په یو خانې کښې ولاړ دی، حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ پاسېدو او هغوی یودوه ډوله اوبه راڅکلې، په دغه راڅکلو کښې څه کمزروی وه (په دې کښې دې خبرې طرف ته اشاره وه چې د حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ په دور خلافت کښې چونکه د مانعین زکوٰۃ فتنه پیداشوې وه او بل طرف ته څه دمد عیانو د نبوت شور اوزور وو، ځکه هغه دفتنوبه ختمولو کښې مصروف شوې وو، ددې وجې نه هغوی د اسلام داشاعت او تبلیغ هغه کار نامه انجام نه کړه کومه چې د حالاتو سازگار کیدو نه پس حضرت عمر رضی اللہ عنہ انجام کړه، الله تعالیٰ دې دهغوی کمزوری معاف کړی، ..

ددې نه پس حضرت عمر رضی اللہ عنہ هغه ډول سنبال کړو، دهغوی په لاس کښې راتلوسره هغه ډول چرس (دڅرمنې لوی ډول) جوړ شو، ماڅوک قوی اومضبوط سړې د حضرت عمر پشان ډول راڅکونکې اونه لیدلو. تردې پورې چې خلقو هلته دخپلو اوبسانو بارې جوړې کړې، (هلته نې مستقل قیام شروع کړو، ددې وجې نه چې د حضرت عمر دکارکردگي نه هغوی ته راحت او اطمینان زیات حاصل شی او هغوی د اسلام په اشاعت کښې لوښه برخه واغستله.)

ددې حدیث نه په واضحه توگه باندې اشاره ملاویږي چې حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نه پس حضرت

(۱) جامع الترمذی، کتاب المناقب، باب مناقب علی بن ابی طالب رضی الله عنه، رقم (۳۷۱۴)۔

(۲) صحیح البخاری (ج ۱ ص ۵۱۳) کتاب المناقب، باب علامات النبوة فی الاسلام، رقم (۳۶۳۳) و.

(ج ۱ ص ۵۱۷) کتاب فضائل اصحاب النبی صلی الله علیه وسلم، باب (بدون ترجمه، بعد باب قول النبی صلی

الله علیه وسلم : لو کنت متخذًا خلیلاً .....)، رقم (۳۶۶۴)، صحیح مسلم، کتاب فضائل الصحابة، باب من

فضائل عمر رضی الله عنه، رقم (۶۱۹۲-۶۱۹۷)۔

ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ اودھغه نه پس به حضرت عمر رضی اللہ عنہ خلیفه وی. خکه چې دانیاء کرامو خوبونه هم وحی وی -

④- د حضرت عبدالله بن عمر نه مروی په یو حدیث کښې حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم د خلفاء اربعه تذکره دهغوی د بعضې مناقبوسره اوکړه، داتذکره هم علی ترتیب الخلافت شوې دي .. اراف امتی

باقی ابوبکر، واشدهم فی الاسلام عمر، واصلدهم حیات عثمان، واقضاهم علی، .. ١)

یعنی .. زما په امت کښې په دې امت باندې د ټولونه زیات شفیق ابوبکر دي. د اسلام په باره کښې د ټولونه سخت عمر دي، د ټولونه رشتونې حیا والا عثمان دي او په عدل اونصاف کښې د ټولونه زیات علی دي،

⑤- هم د حضرت عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہ نه یو روایت مروی دي. دکوم داشاري نه چې د شیخینو ترتیب معلومېږي :

.. قال رسول الله صلى عليه وسلم : انا اول من تشق عنه الارض، ثم ابوبکر، ثم عمر..... ٢)

یعنی، د ټولونه وړاندې به زما قبر شق کېږي. بیا د ابوبکر بیا. د عمر ..

⑥- د حضرت علی رضی اللہ عنہ نه مرفوعا مروی دی :

.. قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لا يأكبر: يا ابا بکر، ان الله اعطاني ثواب من آمن بي منذ خلق آدم الى ان

بعثني، وان تعالی اعطاک يا ابا بکر ثواب من آمن بي منذ بعثني الى يوم القيامة، .. ٣)

یعنی، اے ابوبکر! الله تعالی مالره د حضرت آدم د پیدائش نه زما د بعثت پورې څومره خلقو چې ایمان راوړو د ټولو ثواب عطا کړو اوتالره زما د بعثت نه تر قیامته پورې چې څومره خلق ایمان راوړي دهغه ټولو خلقو ثواب عطا کړو.

⑦- د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا نه مرفوع روایت منقول دي :

.. قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : لا ينهني لقوم فيهم ابوبکر ان يؤمهم غيره، .. ٤)

یعنی، په کوم قوم اوجماعت کښې چې ابوبکر وی نوبل چالره امامت نه دي کول پکار، ..

⑧- د حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ نه مروی دی :

.. قال رسول الله صلى عليه وسلم : ان اهل الدرجات العلى يراهم من اسفل مثهم كما يرى الكواكب الطالع في

الافق من افاق السماء، وان ابا بکر وعمر منتهم وانعماء، .. ٥)

١) رواه ابو يعلى في مسنده، انظر المطالب العالیة بزوائد المسانيد الثمانية (ج ٤ ص ٨٥) باب ما اشترك فيه جماعة من الصحابة. رقم (٤٠٣١) -

٢) جامع الترمذی، ابواب المناقب، باب بلا ترجمة، تحت مناقب عمر بن الخطاب رضی الله عنه، رقم (٣٦٩٢) -

٣) كنز العمال (ج ١١ ص ٥٥٩)، كتاب الفضائل، الباب الثالث في ذكر الصحابة وفضلهم، رقم (٣٢٦٤٢) -

٤) جامع الترمذی، ابواب المناقب، باب مناقب ابی بکر صدیق رضی الله عنه، رقم (٣٦٧٣) -

٥) سنن ابن ماجه، المقدمة، فضل ابی بکر صدیق رضی الله عنه، رقم (٩٦) و جامع الترمذی، ابواب المناقب،

باب مناقب ابی بکر صدیق رضی الله عنه، رقم (٣٦٥٨) -

یعنی .. بلند در جات و اولاد حضرت توره به بنکته والاداسې گوری څنگه چې د آسمان په افق باندې راختونکې ستورې ښکاره کیږي او ابوبکر او عمر هم په هغې کښې دی او دوی ته به مزید ډیر څه ملاوېږي..

(۱۲) حضرت انس رضی الله عنه د حضور اکرم صلی الله علیه و آله ارشاد نقل کوي، کوم چې ئې حضرت علی ته خطاب کولو سره فرمائيلې و:

.. هذان سيدا كهول اهل الجنة من الاولين والآخرين، الا النبيين والبرسلين، لا تخبرها يا علي، .. (۱)

(۱۳) د حضرت حذیفه رضی الله عنه نه روایت دي:

.. قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اقتدوا بالنبيين من بعدي: إني بكم وعمر، .. (۲)

یعنی .. زما نه پس چې کوم دوه کسان دي، یعنې ابوبکر او عمر، د دوی اقتدا او کړي، ..

(۱۴) د حضرت جابر بن عبدالله رضی الله عنه نه روایت دي:

.. ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: اری الليلة رجل صالح، ان ابابكر يخط برسول الله صلى الله عليه وسلم، ويخط عمر ياني بكم، ويخط عثمان بعمري، قال جابر: فلما قربنا من عند رسول الله عليه وسلم: قلنا: اما الرجل الصالح فرسول الله صلى الله عليه وسلم، واما ذكر رسول الله صلى الله عليه وسلم من نوط بعضهم ببعض، فهم ولا هذا الامر الذي يعث الله به نبيه صلى الله عليه وسلم، .. (۳)

یعنی .. مانن شپه یونیک سړې خوب کښې اولیدو چې ابوبکر د حضور صلی الله علیه و آله سره لگیدلې دي او حضرت عمر د ابوبکر سره، او عثمان عمر سره. حضرت جابر رضی الله عنه فرماني چې کله مونږ د حضور اکرم صلی الله علیه و آله نه پاسیدو نومونې د تعبیر او کړو چې د انیک سړي خوپه خپله رسول الله صلی الله علیه و آله دي، باقی حضور اکرم صلی الله علیه و آله، دیویل سره د معلق کیدو چې کوم ذکر او کړو نو دا د دین او خلافت د زمه دارو تذکره ده، دڅه دپاره چې حضور اکرم صلی الله علیه و آله مبعوث شوې دي، ..

ددې روایت نه نه صرف دا معلومه شوه چې حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه احق بالخلافت دي، بلکه دا هم معلومه شوه چې دهغه نه پس به حضرت عمر رضی الله عنه خلیفه وی او دهغه نه پس به حضرت عثمان رضی الله عنه خلیفه وی.

(۱۵) د حضرت جبیر بن مطعم رضی الله عنه نه روایت دي:

.. ات امرأة النبي صلى الله عليه وسلم، فامرنا ان ترجم اليه، قالت: ارايت ان جئت ولم اجدك؟ كانها تقول: الموت، قال عليه الصلاة والسلام: ان لم تجديني فاني ابابكر، .. (۴)

(۱) جامع الترمذي، ابواب المناقب، باب مناقب ابي بكر صدیق رضی الله عنه، رقم (۳۶۶۴) \_

(۲) جامع الترمذي، ابواب المناقب، باب مناقب ابي بكر صدیق رضی الله عنه، رقم (۳۶۶۲، ۳۶۶۳) \_

(۳) مسند احمد (ج ۳ ص ۲۵۵)، مسند جابرین عبدالله رضی الله عنه، رقم (۱۴۸۸۱)، والمستدرک للحاکم (ج ۳ ص ۷۱)، کتاب معرفة الصحابة، فضائل ابي بكر الصديق رضی الله عنه \_

(۴) صحيح البخاری (ج ۱ ص ۵۱۶) کتاب فضائل اصحاب النبي صلى الله عليه وسلم، باب (بدون ترجمة، بعد باب قول النبي صلى الله عليه وسلم، لو كنت متخذًا خليلاً) ... [بقية حاشية به راروانه صفحه..]

یعنی .. یوه نسخه حضور اکرم ﷺ ته راغلله، هغوی ﷺ هغې ته ددوباره راتلو حکم او کړو، هغې عرض او کړو چې که چېرې زه راشمه او تاسونه اونه مومه گویا چې هغې د نبی ﷺ وصال طرف ته اشاره کوله، نو هغوی ﷺ ارشاد او فرمانیلو که زه نه ووم نو ته ابوبکر ته ورشه .. ددې روایت نه د حضرت ابوبکر صدیق رضی الله تعالی عنده خلافت باندې په واضحه توګه دلالت کیږي۔  
 (۱۵)۔ حضرت عبدالله بن عمر رضی الله تعالی عنده مروی دی :

.. کناد غیر یېن الناس فی زمن النبی صلی الله علیه وسلم، فنخیر ایا یکر، ثم عبر ابن الخطاب، ثم عثمان بن عفان رضی الله عنهم، (۱)

یعنی .. مونږ د حضور اکرم ﷺ په زمانه کښې بعضې حضراتو ته په بعضې باندې فضیلت ورکولو، نومونږ به د ټولونه رومې افضل ابوبکر لره، بیا عمر بن خطاب لره او بیا عثمان بن عفان رضی الله عنده لره ګرځولو۔۔

دغه شان ددې حدیث دیو بل طریق الفاظ دی : .. کنائی زمن النبی صلی الله علیه وسلم لاتعدل باین یکر احدا، ثم عمر، ثم عثمان، ثم تترك اصحاب النبی صلی الله علیه وسلم لاتفاضل بیئهم، (۲)  
 یعنی .. مونږ به د حضور ﷺ په زمانه کښې هېڅ څوک د حضرت ابوبکر سره نه برابرول. بیا د عمر درجه وه بیا د عثمان، بیا د نورو حضراتو صحابه په مینځ کښې به مو مفاضلت معامله نه کوله،۔

دا روایت هم ددې حضراتو د ترتیب افضلیت او بیا ترتیب احقیق بالخلافت باندې صریح ګویا دي.

(۱۶)۔ حضرت عمر رضی الله تعالی عنده فرمائی : .. ابوبکر سیدنا و خیرنا و احبنا الی رسول الله صلی الله علیه وسلم، (۳)  
 یعنی .. ابوبکر زموږ سردار، په مونږ ټولو کښې د ټولونه افضل او حضور اکرم ﷺ ته د ټولونه محبوب وو،۔

(۱۷)۔ د حضرت ابو موسی اشعری رضی الله تعالی عنده نه روایت دي : .. مرض النبی صلی الله علیه وسلم، فاشتد مرضه، فقال : مروا ایا یکر فلیصل بالناس، قالت عائشه : انه رجل رقیق، اذا قام مقامکم لم یستطع ان

بقیه حاشیه د تیرمخ] رقم (۳۶۵۹)، (ج ۲ ص ۱۰۷۲) کتاب الحکام، باب الاستخلاف، رقم (۷۲۲۰)، (ج ۲ ص ۱۰۹۴) کتاب الاعتصام بالکتاب والسنه، باب الاحکام التي تعرف بالدلائل وكيف معنى الدلالة وتفسيرها؟، رقم (۷۳۶۰)، وصحیح مسلم، کتاب فضائل الصحابه، باب من فضائل ابی بکر الصديق رضی الله عنه، رقم (۱۷۹۱ و ۶۱۸۰)۔

(۱) صحیح البخاری (ج ۱ ص ۵۱۶) کتاب فضائل اصحاب النبی صلی الله علیه وسلم، باب فضل ابی بکر بعد النبی صلی الله علیه وسلم، رقم (۳۶۵۵)۔

(۲) صحیح البخاری (ج ۱ ص ۵۱۶) کتاب فضائل اصحاب النبی صلی الله علیه وسلم، باب مناقب عثمان بن عفان ابی عمرو القریشی رضی الله عنه، رقم (۳۶۹۷)۔

(۳) جامع الترمذی، ابواب المناقب، باب مناقب ابی بکر صديق رضی الله عنه، رقم (۳۶۵۶)۔

یصل بالناس، قال مروا ابابکر فلیصل بالناس، فعاتت، فقال : مری ابابکر فیصل بالناس، فانکن صواحب یوسف، فاتاه الرسول، فصل بالناس فی حیاة النبی صلی الله علیه وسلم، (۱)۔

یعنی .. دحضور اکرم ﷺ بہ مرض کنہی چہ کلہ شدت پیدا شو نو هغوی اوفرمانیل چہ ابوبکر ته اوانی چہ هغه مونخ ورکری. حضرت عائشہ عرض اوکرو چہ هغه نرم دل سړی دې، ستاسو په خانی باندې چہ اوردیدریری نو مونخ به اونه کړې شی. نو هغوی اوفرمانیل چہ ابوبکر ته اوانی چہ مونخ ورکری حضرت عائشہ بیا خپله خبره دوباره کړه. هغوی اوفرمانیل چہ ابوبکر ته اوانی چہ مونخ ورکری اوتاسود یوسف علیہ السلام دبنخویشان ئې، قاصد ابوبکر ته ورغلواوهغوی دحضور اکرم ﷺ په ژوند کنہی خلقوته مونخ ورکړو..

دا روایت دحضرت ابوموسیٰ اشعری (رضی الله عنه) نه علاوه دحضرت عائشہ (۲) دحضرت عبدالله بن مسعود (۳) دحضرت عبدالله بن عباس (۴) دحضرت عبدالله بن عمر (۵) دحضرت عبدالله بن زمعه (۶) اودحضرت علی بن ابی طالب (۷) رضی الله عنہم نه هم مروی دې۔

نوحافظ سیوطی (رحمته الله علیه) فرمائی چہ دا حدیث متواتر دې۔ (۸)۔  
دحضرت ابوسعید خدری (رضی الله عنه) روایت دې:

.. خطب النبی صلی الله علیه وسلم، فقال : ان الله خير عبدا بين الدنيا وبين ما عندها، فاختار ما عند الله، فهك ابوبکر (رضی الله عنه)..... قال : يا ابا بکر، لاتك، ان من امن الناس على في صحته وماله ابوبکر، ولو كنت متخذاً خليلاً لاتخذت ابابکر، ولكن اخوة الاسلام ومودته، لايتقين في المسجد باب الاسد، الا باب ابی بکر، (۹)۔  
یعنی، حضور ﷺ خطبه ورکوله او وې فرمائیل چہ الله تعالی یو بند ته اختیار ورکړو چي

(۱) صحیح البخاری (ج ۱ ص ۹۳) کتاب الاذان، باب اهل العلم والفضل احق بالامامة. رقم (۶۷۸) و (ج ۱ ص ۴۷۹) کتاب احادیث الانبياء باب قول الله تعالى (لقد كان في يوسف واخوته آيات للسانين)، رقم (۳۳۸۵)، وصحیح مسلم، کتاب الصلاة، باب استخلاف الامام .....، رقم (۹۴۸)۔

(۲) صحیح البخاری (ج ۱ ص ۹۳) کتاب الاذان، باب اهل العلم والفضل احق بالامامة. رقم (۶۷۹)۔  
(۳) التمهيد (ج ۲ ص ۱۳۱)۔

(۴) مسند احمد (ج ۱ ص ۲۳۱ و ۲۳۲)، رقم (۲۰۵۵)، و (ج ۱ ص ۳۵۶) مسند عبدالله بن عباس، رقم (۳۳۵۵)۔

(۵) صحیح البخاری (ج ۱ ص ۹۳) کتاب الاذان، باب اهل العلم والفضل احق بالامامة. رقم (۶۸۲)۔

(۶) مسند احمد (ج ۴ ص ۳۲۲) مسند عبدالله بن زمعه، رقم (۱۹۱۱۳)۔

(۷) الاستيعاب بها مش الاصابة (ج ۲ ص ۲۵۱)، والتمهيد (ج ۲ ص ۱۲۹)۔

(۸) تاريخ الخلفاء (ص ۵۵)، فصل في الاحاديث والايات المشيرة الى خلفته وكلام الائمة في ذلك۔

(۹) صحیح البخاری (ج ۱ ص ۶۷ و ۶۸) کتاب الصلاة، باب الخوفا والمعرفة المسجد، رقم (۴۶۶)۔

و (ج ۱ ص ۵۱۶) کتاب فضائل اصحاب النبی صلی الله علیه وسلم، باب قول النبی صلی الله علیه وسلم : سدو الابواب الا باب ابی بکر. رقم (۳۶۵۴)، و (ج ۱ ص ۵۵۲) کتاب مناقب الانصار، باب هجرة النبی صلی الله علیه وسلم واصحابه الى المدينة، رقم (۳۹۰۴)، وصحیح مسلم، کتاب فضائل الصحابة، باب من فضائل ابی بکر الصديق رضی الله عنه، رقم (۶۱۷۰ و ۶۱۷۱)۔



یا خودبنا کنبی پاتې کیدل خوښ کړه یا څه چې ماسره دی هغه اختیار کړه. نو هغه بنده الله تعالى سره چې څه دی هغه ئې اختیار کړه، دې اوريدلو سره حضرت ابوبکر په جړا شو، هغوی اوفرمانیل اے ابوبکر! مه جاره! او وې فرمانیل که چرې ماڅوک خلیل جوړولو نو ابوبکر به مې جوړکړې وو، البته اسلامی اخوت او اسلامی مودت کافی دې. جمات طرف ته دکهولودو هره دروازه دې بنده کړې شی، او دابوبکر دروازه مستثنی ده...

علامه سیوطی رحمته الله فرمائی چې په دې حدیث کنبی دحضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه خلافت طرف ته اشاره ده. (۱)

دلته دا اشکال کیدې شی چې په مسند احمد کنبی دحضرت سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه حدیث دې، امر رسول الله صلی الله علیه وسلم پسد الابواب الشارعة فی المسجد وتروک باب علی،... (۲)، یعنی.. حضور اکرم صلی الله علیه وسلم حکم اوکړو چې دجمات طرف ته کومې دروازې دی هغه دې بندې کړې شی البته دحضرت علی دروازه دې پریخودې شی...

ددې یوجواب خودا دې چې په مسند احمد کنبی دا روایت دصحیحینودروایت متعارض دې، په کوم کنبی چې استثناء صرف دحضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه دپاره شوې ده. بیا دمسند احمد والاروایت، حجاج عن فطر، عن عبدالله بن شریک، عن عبدالله بن الرقیم الکثانی، په طریق سره مروی دې، داروایت دصحیحینودروایت معارضه نه شی کولې. ځکه چې فطرن خلیفه شیعې دې - (۳) عبدالله بن شریک عامری هم شیعې دې (۴) اوعبدالله بن الرقیم مجهول دې. (۵)

اوکه صحیح هم وی نوبیا هم وئیلې کیدې شی چې دحضرت علی رضی الله عنه په باره کنبی هغوی په شروع شروع کنبی ارشاد فرمائیلې دې، اودحضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه په باره کنبی بالکل په آخره کنبی کړې وو- والله اعلم-

(۶) حضرت ابو عبیده بن الجراح رضی الله عنه ته څه کسان دحضرت ابوبکر صدیق دبیعت په وخت کنبی راغلل اودهغوی په لاس باندې دبیعت خواش ئې ظاهرکړو، نو په دې باندې هغوی اوفرمانیل: .. تاتیل وفیکم ثالث ثلاثة، یعنی ایاپکې، قللت لیسند: من الثالث ثلاثة؟ قال: قول الله: (ثانی الثنین اذهما فی الغار)... (۷)

(۱) تاریخ الخلفاء (ص ۵۴) -

(۲) مسند احمد (ج ۱ ص ۱۷۵) مسند ابی اسحاق سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه، رقم (۱۵۱۱) -

(۳) شیعې جلد. انظر الکاشف (ج ۲ ص ۱۲۵) رقم (۴۴۹۴) -

(۴) ذکره ابن حبان فی المجروحین - فقال: .. کان غالباً فی التشیع. یروی عن الاثبات مالایشبه حدیث الثقات، فالتکب عن حدیثه اولی من الاحتجاج به، وقد کان مع ذلك مختاراً (ای من اصحاب المختار)... -

انظر تعلیقات الکمال (ج ۱ ص ۸۹) -

(۵) تهذیب الکمال (ج ۱ ص ۵۰۵-۵۰۶) -

(۶) المصنف لابن ابی شیبة (ج ۷ ص ۴۳۳ و ۴۳۴) کتاب المغازی باب ماجاء فی خلافة ابی بکر رضی الله عنه

وسیرته فی الردة، رقم (۳۷۰۴۰) -

یعنی .. تاسو مالره راروان نه اویه تاسو کښې په دریو کښې دریم سرې موجود دي ؟ مراد ابوبکر دي ، ما دمحمد نه تپوس او کړو چې دا دریم سرې څوک دي ؟ او فرمائیل نه چې دا نه تعالی ارشاد دي .. په دوو کښې دویم ، کله چې هغه دواړه په غار کښې وو ، -  
(۱۱) حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ فرمائی :

.. اجعلوا امامکم غیرکم ، فان رسول الله صلى الله عليه وسلم جعل امامنا غيرنا بعده ، - (۱)  
یعنی .. خپل امام هغه سرې جوړ کړئ کوم چې په تاسو ټولو کښې بهتروئ . ځکه چې رسول الله ﷺ دخپل ځان نه پس زموږ امام هغه سرې جوړ کړو کوم چې په موږ ټولو کښې دټولو نه بهتروو ، -

(۱۲) او حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ فرمائی : .. مارای المسلمون حسنا فهو عند الله حسن ، وما راوا سيئا فهو عند الله سيئ ، وقد رای اصحابه جميعا ان يستخلف ابابكر ، - (۲)

یعنی .. چې کوم خیزلره مسلمانان بهتر او گټورې نوهغه بهتر دي او کوم څیز لره چې مسلمانان بدتر او گټورې هغه بدتر دي او هغوی ﷺ ټولو صحابه کرامو حضرت ابوبکر لره خلیفه جوړ لودپاره بهتر او گټورلو ،

(۱۳) د حضرت علی رضی اللہ عنہ نه د حضرت شیعینو رضی اللہ عنہم په باره کښې تپوس او کړې شونو هغه او فرمائیل :

.. کانا امامی هدی ، راشدين مرشدین مصلحین منجحين خراج من الدنيا غیصین ، - (۳)  
یعنی .. دا دواړه حضرات د هدایت امامان او رهنماوو ، مصلح وو ، په مقاصدو د خیر کښې کامیاب او کامران وو ، د دنیانه او گټې ترې رخصت شوی وو ، یعنی طمع اولالچ یې خپل ځان ته نژدې پرې نه خودل ، -  
(۱۴) د حضرت علی رضی اللہ عنہ ارشاد دي :

.. ان الله جعل ابابكر وعمر حجة على من بعدهما من الولاة الى يوم القيامة ، فسبقا والله سبقا بعيدا ، واتعها والله من بعدهما اتعابا شديدا .. ، - (۴)

یعنی .. الله تعالی ابوبکر او عمر لره روستو تر قیامته پورې خلفاؤ باندې حجت جوړ کړو ، نو په خداي قسم ! هغې دواړو ډیر وړاندې پورې سبقت او کړو او دخپل مابعد لره نه ډیر په سخت تعجب او مشقت کښې واچول ، -

(۱۵) د حضرت علی رضی اللہ عنہ یو طویل اثر دي ، په کوم کښې چې هغوی ډیر په واضحه توگه باندې د حضرت شیعینو منقبت بیان فرمائیلوسره دهغوی دا حق بالخلافت کیدو ذکر فرمائیل دي :

(۱) الا ستيباع بهامش الاصابة (ج ۲ ص ۲۵۱) ، والتمهيد (ج ۲ ص ۱۳۱) -

(۲) المستدرک للحاکم (ج ۳ ص ۷۸) ، کتاب معرفة الصحابة -

(۳) طبقات ابن سعد (ج ۳ ص ۲۱۰) -

(۴) اسد الغابة (ج ۴ ص ۱۵۷) ترجمه عمر الفاروق رضی الله عنه -

... فلما حضرت رسول الله صلى الله عليه وسلم الوفاة قال : مروا ابائكم ان يصلوا بالناس، وهويرى مكان، فصل بالناس سبعة ايام في حياة رسول الله صلى الله عليه وسلم، فلما قبض الله عليه ارتد الناس عن الاسلام، فقالوا: نصل ولا نعطى الزكاة، فرضى اصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم والى ابويكم متفردين ابراهيم، فرجع ابراهيم رايهم جميعا، وقال : والله، لو منعني عقلا ما فرس الله ورسوله لجاهدتهم عليه، كما اجاهدكم على الصلاة فاعطى المسلمون البيعة طائعين، فكان اول ما سبق في ذلك من ولد عبد المطلب انا، فمضى عليه السلام وترك الدنيا وهي مقبلة، فخرج منها سليما، فصار فينا بسيرة رسول الله صلى الله عليه وسلم، لا تكسر من امره شيئا، حتى حضرته الوفاة، فرأى عمر اقوى عليها ولو كانت محاباة لآخرها ولداه، واستشار المسلمين في ذلك، فبينهم من رضى ومنهم من كره، وقالوا : اتؤمر علينا من كان عنانا وانت سي ؟ فباذا تقول لريك اذا قدمت عليه ؟ قال : اقول لهي اذا قدمت عليه : الهي ! امرت عليهم خيرا هلك، فامر علينا عمر، فقام فينا بامر صاحبيه، لا تكسر منه شيئا، نعرف فيه الزيادة كل يوم في الدين والدنيا وفتح الله به الارضين، ومصر به الامصار، لا تخاف في الله لومة لائم، البعيد والقريب سواء في العدل والحق، وغضب الله بالحق على لسانه وقلبه، حتى ان كنا لنظن ان السكينة تنطق على لسانه، وان ملكا بين عينيه يسدده ويوقفه..... الحديث (۱)

يعنى.. كله چې د حضور اكرم عليه السلام دوصال وخت راغللو نو هغوى ارشاد او فرمايلو چې ابويكرته او اوائې چې هغه خلقوته مونځ وركړى حالتكه حضور اكرم عليه السلام ته زما دموجودگې اود قرب خاص علم وو، نو هغوى د حضور اكرم عليه السلام په ژوند كېنې اوو ورځو پورې مونځونه او كړه بيا كله چې الله تعالى خپل نبي خپل خان ته او بللو نوڅه خلق مرتد شول، او ونييل به نې چې مونږ به مونځونه كوو خو زكوة به نه وركوو، ټول صحابه كرام راځي شو، ليكن ابويكر يو اځى په خپله راي باندې كلك ولاړ وو، بلكه دنورو دراې په مقابلې كېنې نې خپله راي برتر ثابته كړه او او فرماييل نې : په الله قسم كه چېرې داخلق ماته ديورسې راكولونه هم انكار او كړى كومه چې الله اورسول په هغوى باندې لازمه كړى وى نوزة به دهغې په وجه باندې هغوى سره جهاد كومه، څنگه چې دمونځ دپاره جهاد لازم وى - نو ټولو مسلمانانو دهغوى په لاس باندې په خوشحالي سره بيعت او كړو، په دې سلسله كېنې زه د عبدالمطلب په اولاد كېنې د ټولونه رومي ي يم، ابويكر - الله تعالى رحمتونه دى په هغه باندې دې نازل وى - لاړو اودنيا نې په دې حالت كېنې پريخودله چې دنيا دهغوى طرف ته روراندي كيدله، ليكن هغوى ددنيا نه خپل خان بچ كړو اولاره، په مونږ كېنې هغه د حضور اكرم عليه السلام په سيرت او طريقه مطابق روان وو، نومونږ دهغوى يوه معامله لره كوتبه اونه موندله، تردې پورې چې دهغوى دوفات وخت راغللو، هغوى اوكتل چې دخلاقت دپاره عمره پير مضبوط دې كه صرف دپرزوني اراده نې وه نو خپل اولاد كېنې به نې چاله ترجيح وركړي وه خو هغوى مسلمانانو سره مشوره او كړه بعضې راضى شول او بعضې خپل خفگان بنكاره كړو او ونې

ونیل چې تاسو په مونږ باندې یو داسې سړي امیر جوړول غواړئ چې ستاسو په ژوند کېنې نه تاسو د خپلې رانې نه اړولئ، الله ته په مخامخ کیدو سره به څه جواب ورکوي؟ هغوی ورته اوفرمانیل چې څه به عرض او کړم چې اې الله! ما په مسلمانانو باندې ستا په بندگانو کېنې د ټولو نه بهتر کس مقرر کړې دي، دغه شان هغوی په مونږ باندې حضرت عمر رضی الله عنه امیر جوړ کړو هغوی د مخکېنې دواړو ملگرو په شان په مونږ باندې حکومت او کړو. یو خبره قابل د اعتراض نه وه، روزانه به دیني او دنیاوی ترقی شروع وه الله تعالی د هغه په لاسونو باندې ملکونه فتح کړل ښارونه یې آباد کړل. هغوی ته به د چا د ملامتگر د ملامتیا ویره نه وه. عدل و انصاف کېنې به لرې او نژدې یو شان وو. الله تعالی د هغوی په زړه او ژبه باندې حق وراچولې وو تردې چې مونږ ته به پته اولگیده چې سکینت او وقار د هغوی د ژبې تابع دي او دا چې یو فرېشته د هغوی مخکېنې وی چې هغوی ته نیعه لار وړښائي.

⑤ حضرت علی رضی الله عنه ارشاد دي: ان اول من يدخل الجنة من هذه الامة ابوبکر وعمر، قال: فقال رجل: يا امير المؤمنين، يدخلونها قبلك؟ قال: والذي فلق الحبة وبرأ النسبة ليدخلانها قبلي ويشبعان من ثارها، وليدويان من مائها وان لموقوف مع معاوية في الحساب: (١)

يعني په دې امت کېنې د ټولو نه مخکېنې جنت ته داخليدو والا ابوبکر او عمر رضی الله عنهما به وی یو کس عرض او کړو اې امیر المومنین: آیا هغوی دواړه به ستاسو نه هم مخکېنې داخليږي؟ ونې فرمائیل: او! د هغه ذات قسم چا چې دانه اوشلوله او زنده سر نې پیدا کړل، هغوی دواړه به ځما نه مخکېنې جنت ته داخليږي د هغه ځاني د میوو نه به مریږي او د اوبو نه به تنده ختمووی. او څه به امیر معاویه سره به په حساب کتاب کېنې ولاړ یم.

⑥ حضرت علی رضی الله عنه ارشاد دي:

سبق رسول الله صلی الله علیه وسلم وصلى ابوبکر وثلاث عمر ثم غطتوا او اصابتمافقتة فما شاء الله عزوجل: (٢)  
يعني حضور پاک صلی الله علیه وسلم د ټولو نه اول دویم نمبر ابوبکر رضی الله عنه او دریم نمبر حضرت عمر رضی الله عنه وو، او بیا دې نه پس مونږ فتنو او نیولو.

⑦ عن ابن الزناد قال: قال رجل لعلي: يا امير المؤمنين ما بال المهاجرين والانصار قد موأبا بكم وانت ادنى منه منقبة واقدم منه سلبا واسبق سابقة؟ قال: ان كنت قريشيا فحسبك من عائذة قال: نعم قال لولان المومن عائذ الله لقتلتك ولئن بقيت لتأتينك منى روعة حصرا ويحك! ان ابا بکر سبقني الى اربع سبقني الى الامامة، وتقديم الامامة وتقديم الهجرة الى الغار واقشاء الاسلام ويحك ان الله ذم الناس كلهم ومدح ابا بکر فقال: الا تنصروا فقد نصرت الله: (٣)

(١) كتاب الكنى والاسماء للدولابي (١/١٩٩ و ١٢٠).

(٢) مسند احمد (١/١٢٤) رقم (١٠٢٠) و (١٤٧/١) رقم (١٢٥٦) و (١٢٥٩).

(٣) كنز الاعمال (١٢/٥١٤) رقم (٣٥٦٧٦).

یعنی یو کس د حضرت علی علیه السلام نه تپوس او کړو چې دا څه خبره ده چې انصارو او مهاجرینو ابوبکر رضی الله عنه مخکښې کړو حالانکه تاسو د هغوی په مقابلې کېنې د اوچتو مناقبو جوگه، په اسلام راوړلو کېنې د هغوی نه مخکښې او په کارنامو کېنې د هغوی نه زیات هم یی؟ هغوی ورته او فرمائیل که ته چې قریشی نې نو ستا تعلق به عانده سره وی، هغه عرض او کړو چې او، ونې فرمائیل که چېرې ایمان والد الله پناه نه وه اخستې نو ما به ته قتل کړې وې او که ته ژوندې پاتې شوې نو څما طرف نه به په تا باندې د سختې ویرې معامله رازی. هلاک شې! ابوبکر رضی الله عنه څما نه څلور څیزونو کېنې مخکښې دې امامت کېنې، هجرت کېنې، په غار کېنې پاتې کیدو د وجه او د اسلام په خورولو کېنې، او هلاک شې الله تعالی د ټولو خلقو مذمت بیان کړې دې او د ابوبکر رضی الله عنه نې تعریف کړې دې او ونې فرمائیل که چېرې ته د ابوبکر مدد نه کوي نو الله تعالی د هغوی مددگار دې.

(۵۹) صلة بن زفر رضی الله عنه فرمائی: کان علی اذا ذکر عند ابوبکر قال: السباق یذکرون! السباق یذکرون!

والذی نفس یدیه ما استبقنا ال څیر قط الاستبقنا الیه ابوبکر (۱)

یعنی هر کله چې به د حضرت علی رضی الله عنه په وړاندې د حضرت ابوبکر رضی الله عنه ذکر کیدلې شو نو وئیل به نې چې د ټولو نه مخکښې تللو والا ذکر شروع دې، په هغه ذات مې دې قسم وی چې د چا په قبضه کېنې څما ساه ده چې هر کله به یو نیک کار کېنې څمونې مقابلې کیدله نو ابوبکر رضی الله عنه به همیشې څمونې نه مخکښې والې کولو.

(۶۰) حضرت علی رضی الله عنه ارشاد فرمائی:

لقد امرنا النبی صلی الله علیه و آله ابابکر ان یصل بالناس وان ل شاهد وما انا بغائب وما ی مرض فرضنا لدینا ما رض

به النبی صلی الله علیه و آله لدیننا (۲)

یعنی حضور پاک صلی الله علیه و آله چې کله خلقو ته د جمع ورکولو حکم ابوبکر صدیق ته او کړو نو زه هم هلته کېنې حاضر ووم غائب نه ووم، زه بیمار هم نه ووم، هغوی چې زمونږ ځین د پاره کوم کس مقرر کړو هغه مونږ د خپلې دنیا د پاره هم خوښ کړو.

(۶۱) د حضرت علی رضی الله عنه نه منقول دی: ان اکرم الخلق من هذه الامة علی الله بعد نبیها وارفعهم

درجه: ابوبکر، لجمعه القران بعد رسول الله صلی الله علیه و آله و قیامه بدین الله مع قدیم سوابقه و فضائله (۳)

یعنی د الله تعالی په نیز باندې د حضور پاک صلی الله علیه و آله نه پس ددې امت د ټولو نه عزتمند ترین سړې او د درجه په اعتبار سره د ټولو نه اوچت ابوبکر صدیق رضی الله عنه دې ځکه چې هغوی د حضور پاک صلی الله علیه و آله نه پس قران جمع کړو، د الله د دین حفاظت نې او کړو او ددې نه علاوه نور فضائل او کارنامې نې هم دی.

(۱) کنز الاعمال (۵۱۴/۱۲) رقم (۳۵۶۷۵) -

(۲) کنز الاعمال (۱۲۵۱۳) رقم (۳۵۶۷۰) وانظر الطبقات البین سعد (۸۳/۳) -

(۳) کنز الاعمال (۵۱۶/۱۲) رقم (۳۵۶۸۳) -

۳۲. حضرت اسید بن صفوان رضی اللہ عنہ فرمائی: "مات ابی ابوبکر سحرة ثوباء، وارتجت المدينة بالهکاء ودهش الناس کيوم قبض رسول الله ﷺ جاء على بن ابی طالب مسرعاً باکیاً مسترجعاً وهو یقول الیوم انقطعت خلافة النبوة حق وقف على باب البیت الذی فیہ ابوبکر، ثم قال: رحمک الله ابا بکر، کنت اول القوم اسلاماً واخلصهم ايماناً واکثرهم یقیناً واعظم غفی واحدهم على الاسلام، واحوطهم على رسول الله ﷺ وامتهم على الصحابة احسنهم صحبة واعظم مناقب واکثرهم سوابق وارفعهم درجة اقر بهم من رسول الله ﷺ اشبههم به هدیا وستا وخلقاً ودلاً وارشافهم منزلة واکرمهم علیه واولثهم عنده" (۱)

یعنی ہر کلمہ چہ ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ وفات شو نو ہفہ باندی یو کپرا و اچولہ شود، پہ مدینہ کنہی غوغا شوہ پہ خلقو داسی حالت جوہ شو خنگہ چہ د حضور پاک ﷺ د وفات پہ موقع باندی وو پہ دغہ وخت کنہی حضرت علی رضی اللہ عنہ پہ تیزئی سرہ انا للہ وئیلو سرہ او پہ ژرا رالو او دا بہ نی وئیل چہ نن نبوت والا خلافت ختم شو تردی چہ د کور دروازی سرہ اودریدو او ونی فرمائیل: اللہ دی پہ تا باندی ای ابوبکر رحمتونہ نازل کری تاسو د تولو نہ مخکنی اسلام راوړلو والا، پہ ایمان کنہی د تولو نہ مخلص، پہ یقین کنہی د تولو نہ زیات، پہ استغناء، کنہی د تولو نہ اوچت، د اسلام د پاره د تولو نہ زیات مہربانہ، د رسول اللہ ﷺ د پاره د تولو نہ زیات محافظ، تاسو پہ صحابہ باندی د تولو نہ زیات احسان کولو والا، د ملگیریا پہ اعتبار سرہ د تولو نہ اعلیٰ، د مناقب پہ اعتبار سرہ اوچت، پہ فضائل کنہی د تولو نہ زیات، پہ درجہ کنہی اوچت، حضور پاک ﷺ تہ د تولو نہ نیزدی، طریقہ کار، اخلاق او عادت پہ اعتبار سرہ تاسو د هغوی مشابہ، پہ درجہ کنہی د تولو نہ اشرف او د حضور پاک ﷺ پہ نیز د تولو نہ عزتمند او اعتباری وی

۳۳. عن عبد غفور قال: سمعته یقول: قام علی رضی اللہ عنہ المنبر فذکر رسول الله فقال: قبض رسول الله واستخلف ابوبکر رضی اللہ عنہ فعمل بعمله وسار بسیرته حتی قبضه الله عزوجل علی ذالک ثم استخلف عمر فعمل بعملهما وسار بسیرتهما حتی قبضه الله علی ذالک (۲)

یعنی حضرت علی رضی اللہ عنہ پہ منبر باندی تشریف فرما شو او د حضور پاک ﷺ ذکر نی اوکړو، ونی فرمائیل چہ د حضور پاک ﷺ وفات اوشو نو ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ خلیفہ جوہ شو، هغوی هم د حضور پاک ﷺ پہ عمل او سیرت باندی روان وو، تردی چہ اللہ تعالیٰ هغوی خپل خان تہ راوغوښتل، بیا حضرت عمر رضی اللہ عنہ خلیفہ جوہ شو هغوی هم د مخکنی دواړو پہ عمل او سیرت باندی عمل ساتلو تردی چہ هغوی هم وفات شول

۳۴. حضرت علی رضی اللہ عنہ د یوم الجمل پہ موقع باندی ارشاد اوفرمائیلو: "ان رسول الله ﷺ لم یعهد الینا عهداً ناخذ به فی اماراة ولکنه شہدائنا من قبل انفسنا، ثم استخلف ابوبکر، رحمة الله علی ابی بکر،

(۱) کنز الاعمال (۱۲/۵۴۳، ۵۴۲)

(۲) مسند احمد (۱/۱۲۸) مسند علی رضی اللہ عنہ رقم (۱۰۵۵) و (۱۰۵۹)

فأقام واستقام، ثم استخلف عمر، رحمة الله على عمر، فأقام واستقام، حتى ضرب الدين هجرانه<sup>(۱)</sup>

یعنی حضور پاک ﷺ د امارت په سلسله کښې مونږ ته څه حکم نه وو کړې چې مونږ په هغې باندې جلیدلې وې البته دا معامله مونږ په خپلې راتې سره حل کړه بیا ابوبکر خلیفه شو الله دې په ابوبکر رضت نازل کړې په خپله هم صحیح وو او نور نې هم صحیح کړل، بیا حضرت عمر رضت خلیفه شو الله تعالی دې په عمر رضت باندې هم رحمت نازل کړې هغوی هم په استقامت باندې روان وو او نور نې هم روان کړل تر دې چې دین مکمل توگه باندې پوخ شو.

② محمد بن حنفیه رضی فرمائی: قلت لابی ای الناس خیر بعد رسول الله؟ قال ابوبکر: قلت ثم من؟

قال عمرو غشيت ان يقول عثمان قلت: ثم انت؟ قال: ما انا الا رجل من المسلمين<sup>(۲)</sup>

یعنی: ما خپل پلار نه تپوس او کړو چې د رسول الله ﷺ نه پس څوک د ټولو نه افضل دې؟ ونې فرمائیل: ابوبکر، ما تپوس او کړو چې بیا څوک؟ ونې فرمائیل: عمر، دې نه پس ماته ویره اوشوه چې د عثمان رضت نوم به اخلي ځکه ما ترې نه تپوس او کړو چې بیا تاسو یی؟ ونې فرمائیل چې څه خو په عام مسلمانو کښې یو مسلمان یم.

په دې روایت کښې حضرت علی رضت د شیخینو په ټنکاره سره افضلیت بیان کړې دې.

حضرت شاه ولی الله رضت فرمائی چې:

اما بیان افضلیت شیخین، پس از وی متواتر شده مرفوعا وموقوفا، هر چند این مسئله مذهب جمیع اهل حق است اما کسی از صحابه آن را مصرح ترد محکم ترجون علی مرتضی نیابورده<sup>(۳)</sup>

مطلب دادې چې: د شیخینو افضلیت د حضرت علی رضت نه متواتر ثابت دې اگر چې د شیخینو افضلیت د ټولو اهل حق مذهب دې خو بیا هم په صحابو کښې دا مسئله د حضرت علی رضت په شان په وضاحت او مضبوطی سره چا بیان کړې نه ده.

دغه شان د حضرت علی رضت نه دا روایت نقل کوونکو کښې ددوی خوی محمد بن الحنفیه نه علاوه عبدالله بن سلمه<sup>(۴)</sup>، علقمه بن قیس<sup>(۵)</sup>، عبدخیر<sup>(۶)</sup>، حضرت ابوجحیفه<sup>(۷)</sup>، النزال بن سبره<sup>(۸)</sup>، غیره ویر حضرات دی.

③ حضرت علی رضت ته چې کله دا معلومه شوه چې بعضې خلق ده لره د شیخینو نه افضل

(۱) مسند احمد (۱/۱۴) مسند علی رضت رقم (۹۲۱) -

(۲) صحیح البخاری (۵۱۸/۱) کتاب الفضائل اصحاب النبی ﷺ باب (بدون ترجمه بعد باب قول النبی ﷺ لو كنت متخذا خليلا) رقم (۳۶۷۱) -

(۳) ازالة الخفاء عن خلافة الخلفاء مترجم (۱/۲۵۴) -

(۴) سنن ابن ماجه المقدمة باب في فضائل اصحاب النبی ﷺ فضل عمر رضت رقم (۱۰۶) -

(۵) رواه احمد انظر ازالة الخفاء (۱/۲۵۶) -

(۶) مسند احمد (۱/۱۱۳) رقم (۹۰۸ و ۹۰۹) -

(۷) مسند احمد (۱/۱۰۶) رقم (۸۳۳) -

(۸) الاستيعاب بهامش الاصابة (۲/۲۵۲) ترجمة سيدنا ابى بكر الصديق رضت -

کنہی نو پہ منبر باندی اودریدو او حمد و ثنا نہ پس نہی اوفرمانیل

ایہا الناس انہ بلغنی ان قوما یفضلونی علی ابوبکر و عمر، ولو کنت تقدمت فیہ لعاقبت فیہ فمن سبعتہ بعد  
ہذا الیوم یقول ہذا ۱؎ ہو مقرر علیہ حد المفتی ثم قال: ان غیر ہذا الامۃ بعد نبیہا ابوبکر ثم عمر ثم اللہ تعالیٰ

اعلم بالخبر بعد قال: ولی المجلس الحسن بن علی، فقال: واللہ، لوسی الثالث لسی عثمان (۱)  
یعنی اے خلیفہ ماثہ دا خبرہ رارسیدلے دہ چہی خہ خلق مالہ پہ ابوبکر او عمر رضی اللہ عنہما باندی  
فضیلت راکوی کہ مخکنی نہ خما د طرف نہ تنبیہ شوے وہ نو ما بہ داسی خلقو تہ سزا  
ورکری وہ، د نن نہ پس چہی د چا نہ ما دا واوریدل نو پوہ دے شی چہی دے الزام لگوونکے  
دے، دہ باندی بہ د الزام لگولو حد لگی، بیا نہی اوفرمانیل چہی د نبی نہ پس یہ دے امت کنبی  
د تولو نہ بہترین ابوبکر دے بیا عمر دے دے نہ پس د اللہ پہ علم کنبی دہ چہی خوک افضل دے  
پہ دے مجلس کنبی حسن ہم وو، ونی فرمانیل کہ د دریم نوم نہی اخستلے وے نو د عثمان  
نوم بہ نہی اخستلو۔

(۲) عن ابن وائل قال: قيل لعلي بن ابي طالب عليه السلام الا تستخلف علينا؟ قال: ما استخلف رسول الله صلى الله عليه وسلم  
فاستخلف، ولكن ان يرد الله بالناس غيًّا فسيجمعهم بعدى على خيرهم كما جمعهم بعد نبیہم علی خیرہم (۲)  
صحہ الحاکم وقرۃ الذہبی

یعنی حضرت علی عليه السلام نہ تپوس اوکری شو چہی تاسو بہ خوک زمونہ د پارہ خلیفہ مقرر کری  
وو نو ونی فرمانیل چہی حضور پاک صلى الله عليه وسلم خوک خویش کری نہ وو نو بیا زہ ولے خویش کرم البتہ  
کہ اللہ تعالیٰ انسانانو سرہ د خیر فیصلہ کری وی نو خما نہ پس چہی خوک بہتر وی اللہ تعالیٰ  
بہ خلقو لرہ پہ ہغہ باندی جمع کری خنگہ چہی اللہ تعالیٰ د خپل نبی صلى الله عليه وسلم نہ پس پہ یو بہترین  
کس باندی دوی جمع کری وو۔

(۳) صحیح بخاری کنبی د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما نہ د حضرت علی او حضرت عباس رضی اللہ عنہما  
واقعہ منقول دہ:

ان علی بن ابي طالب خرج من عند رسول الله صلى الله عليه وسلم فی وجعہ الذی توی فیہ، فاعخذ یدہ عباس بن عبدالمطلب  
فقال له: انت واللہ بعد ثلاث عہد العما والی واللہ لاری رسول اللہ صلى الله عليه وسلم سوف یتوی من وجعہ ہذا انی لاعرف  
وجوہ بنی عہد المطلب عند الموت اذہب بنا الی رسول اللہ صلى الله عليه وسلم فلنسالہ فیمن ہذا الامران کان فینا علینا ذالک  
وان کان فی غیبتنا علینا فاقص بنا فقال: علی: انا واللہ لئن سالناہ رسول اللہ صلى الله عليه وسلم فمئعنناہ لا یعطیناہا الناس  
بعدہ والی لا سالنا رسول اللہ صلى الله عليه وسلم (۳)

(۱) ازالۃ الخفاء (۱/۲۶۱ و ۲۶۲)۔

(۲) المستدرک للحاکم (۳/۷۹) کتاب معرفۃ الصحابۃ باب ابی بکر الصدیق رضی اللہ عنہ۔

(۳) صحیح البخاری (۲/۶۳۹) کتاب المغازی باب مرض النبی صلى الله عليه وسلم ووفاتہ رقم (۴۴۶۷) و (۲/۹۲۷) کتاب

الاستیذان باب المعانقہ وقول الرجل کیف اصیبت؟ رقم (۶۲۶۶)۔



یعنی حضرت علی علیه السلام د حضور پاک صلی الله علیه و آله نه هغه وخت بهر او وتلو هر کله چې هغوی په مرض الوفات کښې وو، حضرت عباس علیه السلام د هغه لاس او نیولو او ونې ونیل چې په الله قسم: ته به درې ورځې پس د عصا تابع شي ماته یقین دي چې د حضور پاک صلی الله علیه و آله به په دې مرض کښې وفات کیږي ماته د مرګ په وخت د بنو عبدالمطلب د مخونو پیژندل کیدل معلوم دی مونږ ځان سره حضور پاک صلی الله علیه و آله ته بوځه چې مونږ ترې تپوس او کړو چې دا خلافت به چاته میلایي؟ که زموږ طرف ته راتلونکې وی نو پته به اولګې او که ځمونې طرف ته نه وی نو چې چاته میلایږي چې هغوی ته څه تاکیدی وصیت او فرماني حضرت علی علیه السلام او فرمائیل: په الله قسم که چرې مونږه حضور پاک صلی الله علیه و آله نه خلافت او غوښتلو او انکار نه او کړو نو بیا دا خلق چرې هم مونږ له به رانکړي، څه به حضور صلی الله علیه و آله نه تپوس نه کوم.

سقیفه بنو ساعده کښې د ابوبکر رضی الله عنه په لاس باندې د خلافت بیعت: مناسب معلومیږي چې لږ تفصیل سره په سقیفه بنی ساعده کښې د انصارو را جمع کیدل او د حضرات شیخین رضی الله عنهما هلته رسیدلو نه پس د حضرت ابوبکر رضی الله عنه په رشتوني لاس باندې د خلافت د بیعت واقعه ذکر شې چې په هغې سره د استحقاق د خلافت دې بحث کښې کافی وضاحت کیږي. حضور پاک صلی الله علیه و آله د گل په ورځ د ماسپښین په وخت د عالم فانی نه عالم جاودانی طرف ته تشریف یوړلو.

د ماښام په وخت یو کس رالو او ابوبکر صدیق رضی الله عنه ته نې خبر ورکړو چې انصار سقیفه بنی ساعده کښې جمع شوې دی او د سعد بن عبادۀ رضی الله عنه په لاس باندې بیعت کول غواړي او بعضې انصار دا هم وائي چې یو امیر ځمونږ نه او یو د قریشو نه به وی. د انصارو خیال دا وو چې د خلافت حق غوښتل انصارو ته حاصل دي ځکه چې انصارو د دین مدد او کړو او حضور پاک صلی الله علیه و آله نې ځان سره ایسار کړو او بیا دوی سره شول او د الله دشمنانو سره نې جهاد او کړو، بعضې په کښې ددې مخالفت هم او کړو او خپل مینځ کښې په نې خبرې واړولې.

هر کله چې ددې خبرې اطلاع شیخینو ته اوشوه نو دې دواړو بزرګانو ابو عبیدۀ بن الجراح خان سره کړو او ددې اختلاف د بندلود پاره سقیفه ته روان شول چې الله مه کړه څه فتنه پیدا نشي. کله چې دا دواړه هلته اورسیدل نو حضرت سعد رضی الله عنه اودریدلو او تقریر نې او کړلو:

اما بعد: ففتح الانصار وکتيبة الاسلام واتم يا معشر قريش، رهط بيننا، وقد دفت الينا دافعة من قومكم، فاذا هم يريدون ان يعصوبوا الامر!

یعنی مونږ انصار د دین اسلام مددګاران یو او د اسلام لښکر یو او تاسو اې د مهاجرینو ډلې په مونږ کښې یو وره ډله یی، یعنې تاسو لږ یی او مونږه ډیر یو، او ستاسو د قوم یو ورې ډلې ځمونږ سره پناه اخستې ده او اوس هغوی د خلافت حق ځمونږ نه په زور اخستل غواړي. د یو روایت مطابق حضرت سعد بن عبادۀ رضی الله عنه خپل تقریر کښې او فرمائیل:

يا معشر الانصار لكم سابقة في الدين وفي صلة في الاسلام، ليست لاحد من العرب، ان محمد صلی الله علیه و آله لبث في قومه

بضع عشرة سنة، يدعوهن الى عبادة الرحمن وخلق الانداد والاثان، فما آمن به الا قليل، ما كانوا يقدرون على منعه ولا على اعزال دينه ولا على دفع ضيم حتى اذا اراد الله بهم الفضيلة ساق اليكم الكرامة، وخصكم بالنعمة، ورتبكم الايمان به وبرسوله، والمنع له ولاصحابه، والاعزال له ولدينه، والجهاد لاعدائه، فكنتم اشد الناس على عدوه، حتى استقامت العرب لامرالله طوعا وكرها واعطى البعيد المقاتلة صاغرا، فذات لرسوله باسيا فكم

العرب وتوفاه الله وهو عنكم راض، وبكم قير العين، استهدوا بهذا الامر دون الناس، فانه لكم<sup>(۱)</sup> يعني اي د انصارو خلقو تاسو ته په دين کښې مخکښې والې حاصل دي او اسلام تاسو ته فضيلت درکړو چې عربو کښې چاته هم حاصل نه دي. محمد ﷺ په خپل قوم کښې د لسو کالو نه زيات پاتې شو، هغوی خلقو ته د الله تعالی د عبادت او د بتانو د پرېښودلو دعوت ورکولو، په دوی باندې ايمان راوړلو والا ډير لږ وو، هغوی نه د حضور پاک ﷺ دفاع کولې شوه او نه ئې د دين مدد کولې شو، او نه ئې يو ظلم لرې کولې شو، پس هر کله چې د الله تعالی اراده د هغوی د اوچتولو اوشوه نو دا عزت ئې ستاسو په تقدير کښې واچولو، او دا نعمت ئې تاسو سره خاص کړو، تاسو ئې په الله او رسول ايمان راوړلو والا، د دوی او د اصحابو ئې دفاع کولو والا، د دوی او د دين مدد کولو والا او دشمنانو سره د جهاد کولو توفيق ئې درکړو تاسو د هغوی په دشمنانو باندې د ټولو نه زيات سخت وئې، تردې چې د ټول عرب، که خوښه ئې وه او که نا، خود الله تعالی حکم پورا کولو د پاره تيار شول، هغه کس چې تابعدار نه وو هغه هم ذليل او عاجز راغې او تابعدار شو، تردې چې ټول عرب ستاسو د تورې په زور سره د رسول الله ﷺ تابعدار شو، د هغوی وفات په داسې حالت کښې اوشو چې هغوی زمونږ نه خوشحاله وو، خمونږ د وجه د هغوی سترگې يخې وې، لهدا د خلافت دا معامله خپل لاس کښې واخلي ځکه چې دا ستاسو د پاره دي.

حاضرينو دا تقرير ډير خوښ کړو او هر طرف نه د ستاينې آوازونه اوچت شول، تقرير نه پس په دې مسئله باندې بحث شروع شو او خپل مينځ کښې اوونيل که د قريشو مهاجرينو ددې نه انکار اوکړو او دا ئې اوونيل چې مونږ هجرت کولو والا يوو او اولنی صحابه يوو چې په دوی باندې مو رومې ايمان راوړو، او هم د هغه د قبيله او ډلې نه يوو، زمونږ حق زيات جوړېږي، نو داسې حالت کښې به څه کوئې؟

په دې باندې بعضې صحابه گرامو اوفرمائيل چې مونږ به اووايو چې يو امير به زمونږ نه وی او يو امير به ستاسو نه وی، او داوړه اميران به په صلاح اومشوره سره د خلافت کار سر ته رسوي. حضرت سعد بن عبادة په اوريدو سره اوفرمائيل چې دا رومې کمزوری ده.

حضرت عمر رضی الله عنه په دې موقع غوښتل چې څه اووانی او په زړه زړه کښې ئې د ويلو د پاره ډير سوچ کړې وو، خو هر کله چې هغه پاسيدلو والا وو دغه وخت ابوبکر صديق رضی الله عنه پاسيدو او د الله تعالی حمدو ثنا نه پس ئې اوفرمائيل:

«ان الله قد بعث فينا رسولا الى خلقه وشهيدا على امته ليعبدوه ويوحده، وهم يعبدون من دونه آلهة شتى

من حجر و خشب، فقطع على العرب ان يتكروا دين آبائهم، فخص الله المهاجرين الاولين من قومه بتصديقه، والايان به والبواسط له والصبر معه على شدة اذى قومهم وتكذيبهم اياها وكل الناس لهم مخالف زاد عليهم فلم يستحشوا القلة عددهم وشفت الناس لهم فهم اول من عبد الله في هذه الارض وآمن بالله وبالرسول، وهم اول اياؤه وعشيرته، واحق الناس بهذا الامر من بعد لا يتازعهم الا ظالم اتهم يا معشر الانصار من لا ينكر فضلهم في الدين ولا سابقتهم في الاسلام رضيكم الله انصار لدينه، ورسوله وجعل اليكم هجرة، وقيامكم جملة ازواجه واصحابه، فليس بعد المهاجرين عندنا بمنزلتكم فنحن الامراء واتهم الوزراء لا تفاوتون بمشورة ولا تقضى دونكم الامور<sup>(۱)</sup>

يعني الله تعالى په مونږ كښې دخپل مخلوق د پاره رسول شهيد او گواه را وليكو، چې خلق د الله تعالى عبادت او كړې او د هغه توحيد اختيار كړي، چې په دغه وخت كښې ددوى دا حالت وو چې د مختلف كانډو او لرگي جوړ شوي خدايانو عبادت نې كولو، د عرب خلقو ته د خپل پلار نيکه دين پريښودل گران شو نو دغه وخت كښې الله تعالى ددوى تصديق د پاره اولنى مهاجرين خوش كړل چې هغوى په دوى باندې ايمان راوړلو، په غم كښې ورسره شريك شول، ورسره كلك او دريدل چې كوم وخت د خپل قوم نه ورته سخت تكليفونه وريښ وو، هغوى دوى نه منلو، هر سړي مخالف وو، خو دا خلق په تعداد كښې د كموالى باوجود په ويره كښې او نه غور زيدل، حالانكه كفار به مسلمانو سره ډير په تكبر سره مخښي ته راتلل، خو هم دغه مسلمانان په دې زمكه باندې د ټولو نه مخكښې د الله تعالى عبادت كولو والا، په هغه باندې او په هغه د رسول باندې ايمان راوړونكې وو، او هم دا د هغه خپلوان او خاندان والا وو. هم دغه حضرات ددوى نه پس د خلافت ډير حقداره دي، او هم دوى سره به مقابله كولو والا ډير ظالم وي، اې د انصارو ډلې ستاسو د لوړ مقام او شرافت، او په دين كښې ستاسو د كارنامو نه انكار نشي كيدلې الله تاسو د خپل دين او د خپل رسول مددگاران جوړ كړئ، ستاسو طرف ته هجرت اوشو، په تاسو كښې د هغوى بيبياني او لوڼې لوڼې صحابه كرام عليهم السلام موجود دي، د اول مهاجرينو نه پس ستاسو د درجه برابر هيڅ څوك نشته، چې مونږ اميران يو نو تاسو به وزيران يئ، په يو مشوره كښې تاسو هيريدلې نه شئ او نه به ستاسو نه بغير څه فيصله كيږي.

په يو روايت كښې ابوبكر صديق رضي الله عنه انصارو ته په جواب كښې وفرمائيل: ما ذكرتم فيكم من خير فاقتم له اهل ولن يعرف هذا الامر الا لهذا الى من قرئش هم اوسط العرب نسبوا دارا<sup>(۲)</sup>  
يعني تاسو چې خپل كوم فضيلت بيان كړو واقعي تاسو ددې جوگه يئ خو د خلافت حقدار هم قرئش دي ځكه چې دوى په عربو كښې د نسل او قبيله په اعتبار سره د ټولو نه افضل دي.  
د حضرت صديق اكبر رضي الله عنه دې تقرير نه پس حباب بن منذر پاسيدو او ونې فرمائيل چې

(۱) الكامل لابن الاثير (۲/۲۲۳) -

(۲) صحيح البخاري (۲/۱۰۱) كتاب المحاربين باب رجم الحبلى من الزنا اذا احصنت رقم (۶۸۳۰) -

مناسب داده چې یو امیر څومونږ نه وی او یو ستاسو نه<sup>(۱)</sup>

صدیق اکبر علیه السلام دې موقع باندې افرمائیل چې د حضور پاک صلی الله علیه و آله ارشاد دې الامة من قریش<sup>(۲)</sup> یعنی خلفاء او امراء به د قریشو نه وی.

حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه دا هم افرمائیل: "انه لا یحل ان یکون للمسلمین امیران قائله مهبا یکن ذلکم یختلف امرهم واحکامهم وتفرق جماعتهم ویتنازعون فیما بینهم هنالك تترك السنة وتظهر البدعة وتعظم الفتنة وليس لاحد علی ذالک صلاح وان هذا الامر ی قریش ما اطاعوا الله واستقاموا علی امره قد بلغکم ذالک او سمعتموه عن رسول الله صلی الله علیه و آله ولا تنازعوا فتفشلوا وتذهب ریحکم واصبوا ان الله مع الصابرين فتحن الامراء واتم الوزراء اغواتانی الدین وانصارنا علیه<sup>(۳)</sup>

یعنی د مسلمانانو دوه امیران په یو وخت نه شی کیدې ځکه که داسې اوشوه نو په ټولو احکامو معاملو کښې به اختلاف پیدا شی او ددوی ډله به ګډه وډه شی. په خپل مینځ کښې به په جنگ شی. او په داسې موقع به سنت پرېښودې شی او بدعات به ښکاره شی. فتنه به غټه شی او بیا به ددې صحیح والي د چا اختیار کښې نه وی. دا خلافت به قریشو کښې وی تر کومې چې قریش د الله تابعدار وی او په دین باندې کلک وی. او دا خبره تاسو ته رارسیدلې ده یا هغوی دا افرمائیل چې دا خبره تاسو ته حضور پاک صلی الله علیه و آله نه اوریدلې ده چې جنگونه مه کوی کمزورې به شی. او ستاسو دېدې به ختمه شی. د صبر نه کار واخلی الله صبر والا سره دي. مونږ امیر یو او تاسو وزیر. تاسو زموږ دیني روریان او په دین کښې څومونږ مددګاران یی.

حضرت عمر فاروق رضی الله عنه هم افرمائیل سیفان فی عهد واحد لا یكونان او په یو روایت کښې دی هیاهات لا یجتمع فحلان فی مغرب<sup>(۴)</sup> یعنی په یو همیانۍ کښې دوه تورې او په یو ځاني دوه نران نشی ځاني کیدلې.

ددې حضراتو عقلی او نقلی دلائلو اوریدلو نه پس انصار رضی الله عنهم سر کښودلو،

په دې موقع باندې صدیق اکبر رضی الله عنه حضرت سعد بن عبادۀ رضی الله عنه ته خطاب کښې افرمائیل:

"ولقد علمت یا سعد ان رسول الله صلی الله علیه و آله قال، وانت قاعد، قریش ولا هذا الامر، غیر الناس تهام لیرهم وقاچرهم

<sup>(۱)</sup> الشامل للترمذی مع شرحه للقاری (۲/۲۱۹) -

<sup>(۲)</sup> المستدرک للحاکم (۴/۷۶) کتاب معرفة الصحابة ذکر فضائل قریش من حدیث علی رضی الله عنه والمسند لاحمد (۳/۱۲۹) رقم (۱۲۳۳۲) قال القاری: وهو حدیث صحیح ورد من طرق نحو اربعین صحابیا "جمع الوسائل فی شرح الشامل (۲/۲۱۹) -

<sup>(۳)</sup> کنز العمال (۵/۵۹۶) کتاب الخلافة والامارة الباب الاول فی خلافة الخلفاء. خلافة ابی بکر رضی الله عنه رقم (۱۴۰۵۹) -

<sup>(۴)</sup> السيرة الحلیة (۳/۳۵۸) باب ما یذکر فیہ مدة مرضه وما وقع فیہ وفاته صلی الله علیه وسلم) -

تهم لفاجهم<sup>(۱)</sup>

یعنی ای سعد تاته پته ده چې رسول الله ﷺ یو موقع باندې چې ته هلته کښې هم موجود وې فرمائیلې وو چې قریش به د خلافت ذمه دار وی ځکه چې ښه خلق ددې د نیکانو تابع دی او خراب خلق نه د خرابو تابع دی.

حضرت سعد رضی الله عنه او ونې فرمائیل 'صدقت نحن الوزراء واتم الامراء' (یعنی واقعی تا صحیح خبره او کړه مونږ به وزیر یوو او تاسو به امیر).

په دې روایت کښې ښکاره ده چې حضرت ابوبکر رضی الله عنه حضرت سعد رضی الله عنه ته قسم ورکړو چې ستا په موجودگي کښې حضور پاک ﷺ دا فرمائیلې وو چې د خلافت د کار والیان به د قریشو نه وی او حضرت سعد رضی الله عنه 'صدقت' ونيلو سره ددې تصدیق هم اوکړو.

د شمائل ترمذی یو روایت کښې دی چې هر کله انصارو 'منّا امیر ومنکم امیر' او فرمائیل نو حضرت عمر فاروق رضی الله عنه د حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه درې خصوصیات بیان کړل او په اعلان سره یې او فرمائیل چې اوایې په چا کښې د ابوبکر رضی الله عنه نه علاوه دا خصوصیات شته؟

اول: دا چې حضرت ابوبکر رضی الله عنه ته الله تعالی په قرآن کښې ثلث اثین اذعها فی الغار<sup>(۲)</sup> او فرمائیل. ابوبکر رضی الله عنه ته یې دویم او نیلو او دوی ته یې د غار ملگرې هم اونې. دویم: دا چې ابوبکر رضی الله عنه یې د حضور پاک ﷺ خاص ملگرې او د هغه محبت سره خاص او فرمائیلو<sup>(۳)</sup>.

دریم: دا چې الله تعالی ددوی د پاره خپل معیت خاصه ذکر کړو 'ان الله معنا'<sup>(۴)</sup>.

گنی د علم او احاطه په لحاظ سره د الله تعالی مرسته عام ده او ټولته شامله ده 'وهو معکم اینما کنتم'<sup>(۵)</sup> دا درې فضیلتونه د ابوبکر صدیق رضی الله عنه د قرآن د نص نه ثابت دی چې په هغې کښې دې طرف ته اشاره ده چې ابوبکر صدیق رضی الله عنه افضل دي او هم هغه د خلافت حقدار دي<sup>(۶)</sup>.

حضرت عمر رضی الله عنه د ابوبکر رضی الله عنه د فضائلو دلیلونو کښې صرف درې دلیلونه واخستل چې د رڼا ورځ په شان واضح دی گنی د آیت په سیاق و سباق کښې د صدیق اکبر رضی الله عنه د فضیلت دلیلونه نور هم ډیر دی: نو هغې کښې اول: د الله تعالی ارشاد دي 'الاتصروا فقد نصره الله اذ اخرجهم الذین کفروا'<sup>(۷)</sup>.

(۱) المسند لاحمد (۵/۱) رقم (۱۸) مسند ابی بکر الصديق ﷺ -

(۲) حواله بآله

(۳) التوبة/۳۹ -

(۴) التوبة/۳۹ -

(۵) التوبة/۳۹ -

(۶) الحديد/۴ -

(۷) شمائل الترمذی مع جمع الوسائل (۲/۲۲۰) -

(۸) التوبة/۳۹ -

په دې آيت كښې د ابوبكر رضي الله عنه نه علاوه ټولو ته د نصرت په پريښودو باندې زور نه ده ځكه چې ابوبكر صديق رضي الله عنه خو هغوی سره وو او د حضور پاك صلی الله علیه و آله مددگار وو، نو دوی د زورني نه بهر دی دویم: دا چې د الله د طرف نه د حضور پاك صلی الله علیه و آله په امداد كښې د ابوبكر صديق رضي الله عنه امداد هم شامل دې ځكه دوی حضور پاك صلی الله علیه و آله سره وو، نو دوی هم د حضور پاك صلی الله علیه و آله پشان د الله د طرف نه په امداد او مرسته كښې شامل وو، نو هم دوی به د خلافت حقدار وي.

دریم: دا چې قَاتِلَ اللَّهُ سكينته عليه كښې د عليه ضمير د صحيح قول په اعتبار سره ابوبكر صديق رضي الله عنه ته راجع دي، يعنی د الله د طرف نه سکون او اطمینان ابوبكر صديق رضي الله عنه ته شامل دي ځكه چې هم دوی به د حضور پاك صلی الله علیه و آله په محبت كښې انتهائی درجه پريشاننه او بې چين وو، الله دوی ته خاص سکون او اطمینان ورکړو.

څلورم: دا چې دې آيت كښې ابوبكر رضي الله عنه ته ثَانِ اثْنَيْنِ ونيلې شوې دی چې په هغې كښې دې طرف ته اشاره ده چې ابوبكر رضي الله عنه د علم او عمل په كمالاتو كښې د حضور پاك صلی الله علیه و آله ثانی او قائم مقام دي او په نزديكت او د غار په انواراتو او تجلياتو كښې د حضور پاك صلی الله علیه و آله ملگري او يار غار دي.

پنځم: دا چې اذِيقُوا لَهَا كښې د صَاحِبِ نه مراد په اجماع د مفسرينو ابوبكر صديق رضي الله عنه مراد دي الله تعالى په قران كښې خاص توگه باندې دوی د حضور پاك صلی الله علیه و آله خاص دوست، خاص مرستوال او د اخلاص نه ډك ريشتونې محبت كولو والا او خودلو، اشاره دي طرف ته ده چې د ابوبكر رضي الله عنه مرسته او دوستانه د هميشه د پاره قائم ده، د دنيا په ژوند كښې د حضور پاك صلی الله علیه و آله دوست دي او په عالم برزخ، عالم آخرت، ميدان حشر او په حوض كوثر باندې هم دوی د هغوی به دوست وي، دغه وجه نه بعضي علماؤ ليكلې دی چې څوك د ابوبكر صديق رضي الله عنه د صحابي كيدو نه انكار او كړی نو هغه كافر دي چې دي د الله تعالى د دي قول لَهَا انكار كړونكې دي.

شپږم: دا چې ابوبكر رضي الله عنه باره كښې ئې دا اَوْفَرَمَائِلَ يعنی اي ابوبكر ته غمگين او پريشانه كيږه مه دا د دي خبرې دليل دي چې ابوبكر صديق رضي الله عنه په حضور پاك صلی الله علیه و آله باندې خان قريانه وونكې عاشق او دوی هغوی د پاره غم شريك وو، اووم: دا لَا تَحْزَنْ نه پس اِنَّ اللَّهَ مَعَنَا ئې او فرمائيل او د الله تعالى د خصوصي مرستې زيرې ورکړو.

دي نه پس ابوبكر صديق رضي الله عنه او فرمائيل چې دا عمر او ابو عبیده رضي الله عنه دواړه دلته موجود دی تاسو دي دواړو كښې چې د چا په لاس كول غواړئ بيعت او كړئ؟<sup>(۱)</sup> دلته حضرت عمر او ابو عبیده رضي الله عنه او فرمائيل چې په الله قسم تاسو په ټولو مهاجرينو كښې افضل يئ، مونځ چې د دين ستن ده او د دين اسلام د ټولو نه اوچت او افضل ركن دي په هغې

(۱) هذا كله توضيح ما افاده القاري في شرح الشامل (۲/۲۲۰ و ۲۲۱).

(۲) السنن الكبرى للبيهقي (۸/۱۴۲) كتاب اهل البقي جماع ابواب الرعاة باب الائمة من قريش).

کنبي تاسو د حضور پاک ﷺ خليفه او قائم مقام شونی، اي ابوبکر اتاسو خپل لاس رامخکښي کړنی مونږ ستاسو په لاس باندې بيعت کوو<sup>(۱)</sup>

په يو روايت کښې دې چې ابوبکر رضی الله عنه حضرت عمر رضی الله عنه ته او فرمائيل چې لاس رامخکښي کړه چې ستا په لاس باندې بيعت او کړم، حضرت عمر رضی الله عنه ورته او فرمائيل چې تاسو افضل یئ، ابوبکر صديق جواب ورکړ و انت قوی مقي تاسو شما نه زیات قوی یئ، په دې باندې خبرې اترې اوشوې، په آخر کښې حضرت عمر رضی الله عنه او فرمائيل ان قوی لك مع فضلک شما قوت به ستاسو

فضيلت سره يو ځاني کار کوی، يعنی امير به تاسو افضل یئ او اقوی به د هغه وزیر وی<sup>(۲)</sup> دې نه پس حضرت عمر رضی الله عنه ابوبکر رضی الله عنه ته او فرمائيل چې بيعت د پاره لاس رامخکښي کړنی، د غه وخت چې کله حضرت عمر او حضرت ابو عبیده رضی الله عنه بيعت د پاره مخکښي راتلل غوښتل نو دغه وخت حضرت بشير بن سعد انصاری رامخکښي شو او پاسيدو او د ابوبکر صديق رضی الله عنه په لاس یئ بيعت او کړو، دې نه پس حضرت عمر او حضرت ابو عبیده رضی الله عنه بيعت او کړو<sup>(۳)</sup>

کله چې حباب بن منذر او کتل چې بشير بن سعد رضی الله عنه د ابوبکر رضی الله عنه په لاس باندې بيعت او کړو نو وئې ووتل چې تا د خپلولی خیال او نه ساتلو او د خپل تره خوی سعد بن عبادۀ امارت دې قبول نه کړو او په هغه دې حسد او کړو، بشير بن سعد رضی الله عنه ورته جواب ورکړو چې په الله قسم! دا خبره نه ده بلکه خبره دا ده چې د مهاجرينو حق د هغوی نه اخستل نه غواړم<sup>(۴)</sup> بیا د قبيله اوس خلق د قبيله خزرج امارت هم نه خوښه وو او هغه ته ویزه وه که يو ځل سعد بن عبادۀ امير جوړ کړي شو او امارت خزرج طرف ته لاړو نو بیا به قبيله اوس ته دې فضيلت کښې چرې هم حصه مېلاؤ نه شی.

د قبيله اوس نقيب او سردار حضرت اسيد بن حضير هلته کښې موجود وو هغوی قبيله اوس خلقو ته مشوره ورکړه چې پاسی او د ابوبکر په لاس باندې بيعت او کړنی، دا خلق پاسيدل او د ابوبکر رضی الله عنه په لاس باندې نې بيعت او کړو، او دا بيعت کول وو چې د سعد بن عبادۀ رضی الله عنه بيعت خبره بالکل ختمه شوه، دې نه پس څلورو طرفو نه خلق د ابوبکر صديق رضی الله عنه په بيعت باندې راجمع شول تردې چې د پښې لگيدلو ځاني هم پاتې نه شو<sup>(۵)</sup>

بيعت عامه: دا عام بيعت وو چې د گل په شپه باندې اوشو، په کومه ورځ چې حضور پاک ﷺ وفات شو، او دې نه پس په دويمه ورځ د نهې باندې د مسجد نبوی په منبر باندې بيعت عامه اوشو،<sup>(۶)</sup>

(۱) کنز الاعمال (۶۴۰/۵) رقم (۱۴۱۲۷)

(۲) کنز الاعمال (۶۵۲/۵) رقم (۱۴۱۴۰) وجمع الوسائل (۲۲۱/۲)

(۳) السيرة الحلبية (۳۵۸/۳)

(۴) حواله بالا

(۵) سيرة المصطفى (۲۱۱/۳ و ۲۱۲)

(۶) السيرة الحلبية (۲۵۹/۳)

د سقیفه بنی ساعده د بیعت په دویمه ورځ یعنی د نهې په ورځ عام خلق په مسجد نبوی کښې راجمع شول. ټول مشران صحابه کرام او انصار او مهاجرین رضی الله عنہم موجود وو، اول حضرت عمر رضی الله عنہ په منبر باندې یو مختصر او جامع تقریر اوکړو او په هغې کښې د ابوبکر رضی الله عنہ مخکښې والې اوفضائل نې شمیر کړل چې تاسود ابوبکر صدیق رضی الله عنہ په لاس باندې بیعت اوکړې دې نه پس حضرت ابوبکر رضی الله عنہ نې په منت سره په منبر کینولو او عام خلقو د هغوی په لاس باندې بیعت اوکړو. (۱)

د بیعت نه پس صدیق اکبر رضی الله عنہ یو مختصر خطبه اولوستله او په هغې کښې نې ارشاد افرمائیلو چې: 'ای خلقو! ستاسو دا خیال دې چې ما دا خلافت خکه قبول کړو چې ما د خلافت یا د امارت شوق ساتلو، یا په مسلمانانو باندې مې خپل فضیلت او اوچتوالې غوښتلو، نو قسم دې وی په هغه ذات د چا په قبضه کښې چې څما ساه ده؛ ما په دې اراده باندې خلافت قبول کړې نه دې. په الله قسم؛ ما د امارت یا خلافت لږ وخت د پاره هم خواش نه دې کړې، نه په پټه نه په ښکاره مې ده دې غوښتنه کړې ده.

څما خو دا خوښه وه چې څما نه علاوه بل صحابی ته دا منصب اوسپارلې شی چې په مسلمانو کښې نې انصاف کولو اوس څه تاسو ته صفا وایم چې ستاسو دا خلافت دې تاسو ته واپس وی چې کوم بیعت تاسو څما په لاس کړې وو هغه ټول ختم دې اوس چې چا ته غواړنې مشرې او خلافت ورته حواله کړی خکه چې زه تاسو نه یو کس یم. (۲)

د حضرت علی او حضرت زبیر رضی الله عنہما بیعت: چې کله ټولو بیعت اوکړو نو حضرت ابوبکر رضی الله عنہ په خلقو باندې نظر واچولو نو حضرت علی او حضرت زبیر رضی الله عنہما په نظر راغلل، ونې فرمائیل چې زه دې مجمع کښې حضرت علی او زبیر رضی الله عنہما نه وینم هغوی هم راوغواړې؛ د انصارو نه څو کسان پاسیدل او هغوی دواړه نې راوغوښتل.

ابوبکر رضی الله عنہ ورته افرمائیل چې ای د الله د رسول د تره خوښه او د هغوی خومه آیا تاسو په مسلمانانو کښې اختلاف اچوئې؟ او هم دا یې حضرت زبیر رضی الله عنہ ته هم افرمائیل،

دې دواړو حضراتو او وئیل چې ای د الله د رسول خلیفه؛ تاسو مونږ ملامت کوئې مه، مونږ په مسلمانانو کښې اختلاف نه اچوو، نه مونږ په څه باندې خفه یو، صرف دا خیال دې چې مونږ د خلافت په مشوره کښې شامل نه کړې شو باقی مونږ یقین سره وایو چې د خلافت حقدار ابوبکر رضی الله عنہ دې هغوی د حضور پاک صلی الله علیه و آله د غار ملګري دې. مونږ ته د هغوی فضیلت او مرتبه ډیره ښه معلومه ده حضور پاک صلی الله علیه و آله هغوی په خپل ژوند کښې امام مقرر کړې وو چې خلقو ته مونږ ورکړی. (۳)

په یو روایت کښې دی چې حضرت علی رضی الله عنہ افرمائیل: انه رضیه لدیننا افلا نرضاه لدنیانا؟ (۴)

(۱) البداية والنهاية (۲۴۸/۵) -

(۲) کنز الاعمال (۶۱۵/۵) رقم (۱۴۰۸۱) -

(۳) البداية والنهاية (۲۵۰/۵) -

(۴) جمع الوسائل (۲۲۰/۲) -



یعنی حضور پاک ﷺ حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ ڄمڻ دین د پاره خوین کڙي وو نو آيا مونڙ به نڀ دنيا د پاره نه خوبه وو؟

دې ونيلو سره دواړو د ابوبکر صديق رضی اللہ عنہ په لاس باندې بيعت اوکړو. شيعه گان وانی چې د حضرت علي رضی اللہ عنہ نه چا تپوس اوکړو او نه نڀ راويلو. نو شيعه گان دې دا اوواني چې د ابوبکر او عمر رضی اللہ عنہ چا تپوس کړي وو او چا راوغښتي وو؟ بلکه په خپله د فتنې د وېرې نه راغلې وو.

بهر حال حضرت علي او زبير رضی اللہ عنہ په شروع کښې د صديق اکبر په لاس باندې بيعت اوکړو. او حقيقت دادې چې حضرت علي رضی اللہ عنہ د ابوبکر رضی اللہ عنہ په لاس باندې په دغه ورځ بيعت کړې وو يا په بله ورځ باندې؟ خو امام بيهقي د حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ نه په يو روايت کښې نقل کړې دی چې د هغې خلاصه داده:

د حضور پاک ﷺ د وفات نه پس خلق د حضرت سعد بن عبادہ په کور (سقيفه بني ساعده) کښې راجمع شول په دې حضراتو کښې ابوبکر او عمر فاروق رضی اللہ عنہم موجود وو. د انصارو يو خطيب زيد بن ثابت رضی اللہ عنہ اودريدلو او ونې فرمائيل چې تاسو حضراتو ته معلومه ده چې حضور پاک ﷺ د مهاجرينو نه وو او مونږ هميشه د هغوی د انصارو او مددگارانو نه يو. اوس چې څوک خليفه وي مونږ به د هغه هم انصار او مددگار يو څنگه چې د حضور پاک ﷺ مددگار وو.

دې نه پس عمر فاروق رضی اللہ عنہ اودريدلو او ونې فرمائيل چې ستاسو خطيب صحيح اوونيل، که د دې نه علاوه بل صورت نڀ خودلې وو نو مونږ به منلې نه وه بيا د حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ لاس نڀ اوونولو او ونې فرمائيل چې اې حاضر خلقو! دا ستاسو ټولو امير دې ددوی په لاس باندې بيعت اوکړئ. په خپله حضرت عمر رضی اللہ عنہ او په دغه وخت موجوده انصارو او مهاجرينو د ابوبکر صديق رضی اللہ عنہ په لاس باندې بيعت اوکړو.

بيا حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ مسجدينوی ته تشریف راوړلو سره په منبر باندې کيناستلو او په موجوده خلقو نڀ نظر واچولو نو حضرت علي رضی اللہ عنہ په نظر راغلو هغوی د خلقو نه تپوس اوکړو نو د انصارو څه کسان په منډه هغوی پسې لاړلو. بيا حضرت علي رضی اللہ عنہ راوړسيدلو نو ابوبکر رضی اللہ عنہ ترې تپوس اوکړو اې حضور پاک ﷺ ده تره خوښا او د هغوی خومه آيا تاسو د مسلمانانو يو ځاني والي ټکري ټکري کول غواړئ؟ حضرت علي رضی اللہ عنہ او فرمائيل چې دالله د رسول خليفه تاسو مونږ ملامت کوئ مه او فوراً نڀ بيعت اوکړو.

بيا حضرت زبير رضی اللہ عنہ ښکاره نه شو نو د هغه تپوس نڀ اوکړو هغه هم حاضر شو هغه ته هم ابوبکر رضی اللہ عنہ او فرمائيل: اې د الله د رسول د ترور خوښا آيا تاسو د مسلمانانو په مينځ کښې جدا والي غواړئ؟ هغوی هم او فرمائيل چې اې د الله د رسول خليفه تاسو مونږ ملامت کوي مه. او بيعت نڀ اوکړلو.

امام بيهقي رضی اللہ عنہ فرماني چې محمد بن اسحاق خزيمه ته امام مسلم رضی اللہ عنہ راغللو او دا حديث نڀ

واوریدلو نو هغوی افرمائیل: هذا حديث يسوي بدنة<sup>۱</sup> چې دا حديث د قربانی د اوبن یا د غوا برابر دي، ابن خزیمه فرمائی چې "بدنة" نه بلکه "بدرة" یعنی د زرو دینارو د تهیلې برابر دي، حافظ ابن کثیر رحمه الله ده دې حديث ذکر کولو نه پس فرمائی:

وهذا اسناد صحيح محفوظ من حديث ابن نضرة البندر بن مالك بن قطعة عن ابي سعيد سعد بن مالك بن سنان الغدري وفيه فائدة جليلة وهي مباحية على بن ابي طالب اماني اول يوم اولى اليوم الثاني من الوفاة وهذا حق فان على بن ابي طالب لم يفارق الصديق في وقت من الاوقات ولم ينقطع في صلاة من الصلوات خلفه وغيره معه الى ذي القصة لما خرج الصديق شاهرا سيفه يريد قتال اهل الردة<sup>(۲)</sup>.

يعني د ابونضرة عن ابي سعيد په طريق سره روايت شوې دا سند بالکل صحيح او محفوظ دي او په دې کښې د يوې غټې فاندې خبره دا هم ده چې حضرت علي عليه السلام د ابوبکر رضي الله عنه په لاس باندې بيعت په رومي ورځ يا په دويمه ورځ کړې وو او هم دا خبره صحيح ده ځکه چې حضرت علي عليه السلام د ابوبکر رضي الله عنه نه يو وخت هم جدا شوې نه دي نه په يو مونځ کښې د هغوی شاته مونځ کولو نه روستو شوې دي او هر کله چې ابوبکر رضي الله عنه توره تياره کړه او دې القصة مقام ته د مرتدو سره جنگ کولو د پاره اووتلو نو حضرت علي عليه السلام هم د مددگار په طور دوی سره وتلي وو.

ښکاره دي وي چې ذکر شوې روايات شيعه علماؤ په خپل کتابونو کښې خپل سند سره ذکر کړي دي او په دې باندې څه نقد او جرح کړي نه ده، چنانچه د نهج البلاعة مشهور شارح ابن ابي الحديد شيعي په خپله شرح نهج البلاعة کښې دا روايات نقل کړي دي، هغه لیکي:

قال علي وزبير رضي الله عنه: ما غضبنا الا لان اخبرنا عن المشورة وانا لنرى ابا بكر احق الناس بها انه صاحب الغار وانا لنعرف له سنة وامرة رسول الله صلى الله عليه وسلم بالصلاة وهو<sup>(۳)</sup>.

يعني حضرت علي او حضرت زبير رضي الله عنه افرمائیل چې زمونږ ناراضگي صرف په مشوره کښې د نه شاملیدو د وجه نه اوشوه حالاتکه مونږ ابوبکر رضي الله عنه د نورو خلقو نه زيات د خلافت حقدار گڼو، او د غار د ملگرتيا فضيلت هم هغوی ته حاصل دي مونږ د هغوی بزرگي منو، او حضور پاک صلى الله عليه وسلم هغوی ته په خپله زندگي کښې د مونځ ورکولو حکم ورکړې وو. تجيلا د بيعت په سلسله کښې د سعيد بن زيد رضي الله عنه دا روايت هم ډير اهم دي چې هغه ابن جرير طبري خپل سند سره ذکر کړي دي:

قال عمرو بن حريث لسعيد بن زيد: اشهدت وفاة رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ قال نعم، قال: فسق ببيع ابي بكر؟ قال: يوم مات رسول الله صلى الله عليه وسلم كرهوا ان يقول بعض يوم وليسوا في جماعة، قال: فخالف عليه احد؟ قال: لا الا مرتد او من قد كاد ان يرتد لولا ان الله ينقذهم من الانصار، قال: فهل قعد احد من المهاجرين؟ قال: لا، فتابعهم.

(۱) السنن الكبرى للبيهقي (۱/۴۲۸) -

(۲) البداية والنهاية (۵/۳۴۹) -

(۳) شرح نهج البلاعة لابن ابي الحديد (۱/۱۵۳) رحما بينهم (۱/۲۱۵) -

المهاجرون علی بیعتہ من غیر ان یدعوہم (۱)

یعنی عمرو بن حرث د سعید بن زید رضی اللہ عنہ نہ تپوس اوکړو چې تاسو د رسول الله د وفات موقع کښې موجود وئې؟ ونې فرمائیل چې اوبیا تپوس اوکړو چې د ابوبکر رضی اللہ عنہ بیعت څه وخت اوشو؟ ونې فرمائیل چې په کومه ورځ د حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم انتقال اوشو په هغه ورځ بیعت اوشو، صحابه کرامو دا خبره خوښه نه وه چې د ورځې څه حصه بغیر جماعت او امیر نه تیره شوه، تپوس نې اوکړو چې آیا چا مخالفت هم کړې وو؟ ونې فرمائیل چې نا خو او مرتدینو بیعت نه وو کړې او انصار الله بچ کړل گڼی هغوی هم اوږدولو والا وو تپوس نې اوکړو چې مهاجرینو کښې څوک پاتې وو؟ نو ونې فرمائیل چې نا مهاجرینو بغیر رابللو مسلسل بیعت اوکړو دغه شان حبیب بن ابی ثابت فرمائی:

کان علی فی بیتہ اذا قیل له: قد جلس ابوبکر للبیعة فخرج فی قبضه ما علیه ازار ولا رداء، کراهیة ان یطعن عنہا حق بایعہ ثم جلس الیہ وبعث الی ثوبه فاتاة فتخلله ولزم مجلسه (۲)

یعنی حضرت علی رضی اللہ عنہ په خپل کور کښې وو چې خبر ورته راوړسیدلو چې ابوبکر رضی اللہ عنہ د بیعت د پاره ناست دې، حضرت علی رضی اللہ عنہ کرته اغوستې وه په جسم نې ځادر نه وو او په دې حالت کښې په تیزنۍ سره راووتلو ځکه چې هغوی ته دا خبره خوښه نه وه چې په دې سلسله کښې دې روستوالې اوشی، هلته رسیدو سره نې بیعت اوکړو بیا هلته کیناستلو او خپلو کپړو د پاره نې څوک اولیرل، هغه کپړې نې هم هلته واغوستلې او د ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ مجلس نې خپل کړو.

ایا حضرت علی رضی اللہ عنہ شپږو میاشتو پورې بیعت نه وو کړې؟ دلته د صحیحینو یو روایت نه معلومېږي چې حضرت علی رضی اللہ عنہ حضرت فاطمه رضی اللہ عنہا د وفات پورې یعنی د حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم د تلو نه شپږ میاشتو پورې بیعت نه وو کړې، دا روایت د ابن شهاب عن عروة عن عائشة په طریق سره مروی دې ددې الفاظ دادی:

توجدت فاطمة علی ابی بکر فی ذلک فهجرتہ فلم تکلمه حتی توفیت وعاشت بعد النبی صلی اللہ علیہ وسلم ستة اشهر فلما توفیت استکم علی وجوه الناس فالتبس مصالحة ابی بکر ومبايعته ولم یکن یأیام تلك الاشهر (۳)

حقیقت دادې چې ددې روایت نور طرق جمع کیدلو او کتلو نه پس ښکاره کیږي د بیعت نه کولو دا خبره د امام زهري کلام دې چې د روایتو په مینځ کښې راغلې ده، د امام زهري رحمۃ اللہ علیہ دا عادت وو چې د حدیث په مینځ کښې به نې (ادراج) څه شاملول (۴)

(۱) تاریخ ابن جریر الطبری (۴۷/۲) حدیث السقیفة)-

(۲) تاریخ الامم والملوک (۴۷/۲)-

(۳) صحیح البخاری (۶۰۹/۲) کتاب المغازی باب غزوة خیبر رقم (۴۲۴۰ و ۴۲۴۱) وصحیح المسلم کتاب

الجهاد باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم لا نورث ما ترکنا فهو صدقة رقم (۸۵۸۰)-

(۴) وكذا كان الزهري يفسر الاحاديث كثيرا وربما اسقط اداة التفسير فكان... [بقية حاشية به راوانه صفحه..]

چنانچه امام ابن جریر طبری رحمته دا روایت نقل کړې دې، ده هغې الفاظ دادې:

قال معمر: قتال رجل للزهري: اقدم بياعه على ستة اشهر، قال لا، ولا احد من بني هاشم: (۱)  
دغه شان سنن کبری بیهقی الفاظ دی:

قال معمر: قلت للزهري: كم مكثت فاطمة بعد النبي ﷺ؟ قال: ستة اشهر، قال: رجل للزهري: فلم يبايعه  
على ﷺ حتى مات فاطمة ﷺ قال: ولا احد من بني هاشم: (۲)

په دې دواړو روایاتو کښې دا خبره بالکل ښکاره کيږي چې د صحیحینو روایتونو کښې د  
روای د طرف نه قال رجل للزهري یا قلت للزهري الفاظ غورزیدلې دي. دا په حقیقت کښې د  
حضرت عائشه رضی الله عنها د کلام حصه نه ده.

چنانچه امام بیهقی رحمته فرماني:

وقول الزهري في قعوده على عن بيعة ابن بكر حتى توفيت فاطمة: منقطع وحديث ابن سعيد الخدري في مبايعته  
اياها حين يبيع بيعة العامة بعد السقيفة اصح: (۳)

يعني د حضرت فاطمة رضی الله عنها د وفات پورې د حضرت علي رضی الله عنه د حضرت ابوبکر رضی الله عنه د بيعت نه  
د ايساريدلو چې د زهري کوم قول دې هغه منقطع دې او بيعت عامه موقع باندې د واقعه  
سقيفه نه پس ددوی د بيعت چې کوم روایت د ابوسعید خدری رضی الله عنه نه مروی دې هغه اصح دې  
دغه شان هغوی په خپل يو بل تصنيف کښې د ادراج وضاحت کړې دې فرماني:

والذي روى ان علي رضی الله عنه لم يبايع اياك رضی الله عنه ستة اشهر ليس من قول عائشة انما هو من قول الزهري فادرجه  
بعض الرواقي الحديث عن عائشة في قصة فاطمة وحفظه معمر بن راشد فراه مفعلا وجعله من قول الزهري  
منقطعا من الحديث وقد روينا في الحديث الموصول عن ابن سعيد الخدري ومن تابعه من اهل المغازي ان  
عليبا يبايعه في بيعة العامة بعد البيعة التي جرت في السقيفة: (۴)

مطلب دادې چې دا کوم روایت دې چې حضرت علي رضی الله عنه د شپږو میاشتو پورې بيعت نه وو  
کړې دا د حضرت عائشه رضی الله عنها قول نه دې بلکه دا د امام رازی قول دې چې هغه بعضې راویانو  
د حضرت فاطمه رضی الله عنها د قصې لاندې د حضرت عائشه رضی الله عنها نه نقل کړو، او دې خبرې لره امام  
معمر بن راشد صحیح یاده کړې ده. او دا نې تفصیلا نقل کړې دې، او مونږ د ابوسعید  
خدری رضی الله عنه موصول روایت نقل کړې دې او د دوی تابعداري نورو اهل مغازیو هم کړې ده چې  
حضرت علي رضی الله عنه د بيعت سقيفه نه فوراً پس د بيعت عامه موقع کښې بيعت کړې وو.

بقیه حاشیه د تیر مخ] اقرانه ربما يقول له: افضل كلامك من كلام النبي ﷺ انظر النكت على كتاب ابن  
الصلاح (۸۶۹/۲) النوع العشرون: المدرج وفتح المغيث للسخاوي (۲۸۸/۱) -

(۱) تاريخ الامم والملوك (۴۴۸/۲) -

(۲) السنن الكبرى للبيهقي (۳۰۰/۶) كتاب قسم الفئ والغنيمة باب بيان مصرف اربعة اخماس الفئ -

(۳) حواله بالا

(۴) رحماء بينهم (۲۲۷/۱) نقلا عن "الاعتقاد على مذهب السلف" (ص ۱۸۰) -

دغه شان امام ابن حبان رحمته الله هم د ابو سعید خدری رضی الله عنه روایت ته اصح گرزولې دې چې حضرت علی رضی الله عنه شروع کښې بیعت کړې وو<sup>(۱)</sup>

لهذا د حضرت عائشه په روایت کښې چې د کوم بیعت ذکر دې د هغې باره کښې به دا اونیلې شی چې دا دویم بیعت وو، امام بیهقی فرمائی: ولعل الزهري اراد اعادة منها بعد البيعة ثم نهوضه اليها ثانيا وقيامه بواجباتها<sup>(۲)</sup>

مطلب دادې چې حضرت علی رضی الله عنه اول بیعت کړې وو بیا چې کله د حضرت فاطمه رضی الله عنها او د ابوبکر رضی الله عنه په مینځ کښې د میراث معامله راغله او په دې سلسله کښې د حضرت فاطمه رضی الله عنها په زړه کښې لږ خفگان راغلو نو حضرت علی رضی الله عنه د هغې تپوس او ډاډ د پاره حضرت ابوبکر رضی الله عنه سره د عملی تعاون وغیره نه ناست وو بیا چې کله د فاطمه رضی الله عنها انتقال اوشو نو دوباره ئې ابوبکر رضی الله عنه سره تعاون شروع کړو.

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی: وجمع غيره بانه بايعه بيعة ثانية مؤكدة للاول لازالة ما كان وقع بسبب البوئاث كما تقدم وعلى هذا فيحمل قول الزهري لم يبايعه على رضی الله عنه في تلك الايام على ارادة الملازمة له والضرورة وما اشبه ذلك فان في انقطاع مثله عن مثله ما يبرهن من لا يعرف باطن الامرانه بسبب عدم الرضا بخلافة فاطم من اطلق ذلك ويسبب ذلك اظهر على المبايعة التي يعد موت فاطمة رضی الله عنها لازالة هذه الشبهة<sup>(۳)</sup>

يعني: د امام بيهقي نه علاوه نورو حضراتو د دواړو رواياتو داسې تطبيق کړې دې چې حضرت علي رضی الله عنه د رومي بيعت تاکيد د پاره دويم بيعت کړې وو چې د ميراث د مسئلې د وجه چې کوم واقعات راغلې دي هغه ختم شي ددې مطلب په بنياد باندې د امام زهري دا قول چې: حضرت علي رضی الله عنه دغه ورځو کښې بيعت نه وو کړې به په دې محمول کړې شي چې د حضرت علي رضی الله عنه حضرت ابوبکر رضی الله عنه ته مخامخ کيدنه نه وه، وجه دا وه چې حضرت علي رضی الله عنه په شان شخصيت د ابوبکر رضی الله عنه نه لرې وو نو د حقيقت نه ناخبره خلقو ته دا شک کيدې شي چې حضرت علي رضی الله عنه د ابوبکر رضی الله عنه د خلافت نه خوشحاله نه وو، چنانچه بعضي نقل کونکو داسې خبره کړې هم ده، ددې غلط فهمي لرې کولو د پاره حضرت علي رضی الله عنه د فاطمه رضی الله عنها وفات نه پس دوباره بيعت اوکړو، والله اعلم.

د حضرت سعد بن عبادۀ رضی الله عنه بيعت: سقيفه د بنی ساعده موقع کښې هلته کښې موجود مشران مهاجرينو او انصارو د ابوبکر رضی الله عنه په لاس باندې بيعت اوکړو ددې نه پس بيعت عامه اوشو چې هغې کښې ټول مهاجرين او انصار شريک شول. دغه شان د ابوبکر رضی الله عنه په خلافت باندې د ټولو صحابه کرامو رضی الله عنهم اجماع جوړه شوه.

(۱) فتح الباری (۸/۴۹۵) کتاب المغازی باب غزوة خیبر) -

(۲) السنن الکبری (۶/۱۲۰۰) -

(۳) فتح الباری (۷/۴۹۵) - کتاب المغازی او اخر باب غزوة خیبر) -

البته د سعدبن عبادہ رضی اللہ عنہ په باره کښې روایت کښې رازی چې هغوی تر آخره پورې بیعت اونکړو، بلکه د بیعت نه ئې انکار اوکړو، حضرت عمر رضی اللہ عنہ رانې ورکړه چې د حضرت سعد رضی اللہ عنہ نه خامخا بیعت اخستل پکار دی، خو بشیربن سعد او فرمائیل چې هغه په دې معامله کښې بالکل یواځې دې هغه ته معافی اوکړئ او په خپل حالت کښې ئې پرېږدئ هغوی یو ځل انکار کړې دې او د ده په زور تنگولو سره خطره ده چې د هغه قبيله او خاندان په مرسته کښې راپاسی او خبره قتل وقتال ته اورسی دغه شان دا رانې ټولو ته خوښه راغله، د حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ په دور خلافت کښې هم په مدینه منوره کښې پاتې وو، بیا د حضرت عمر رضی اللہ عنہ په دور خلافت کښې شام ته لاړو او هم هلته کښې وفات شو.

ددې نه په ظاهره دا معلومیږي چې د ابوبکر رضی اللہ عنہ په خلافت باندې د ټولو صحابه کرام رضی اللہ عنہم اجماع نه وه، خو حقیقت دادې چې د ابوبکر رضی اللہ عنہ په خلافت باندې د ټولو صحابه اجماع شوې وه.

امام طبری رضی اللہ عنہ نقل کړې دی ان سعد پایم یومئذ<sup>(۱)</sup> یعنی حضرت سعد رضی اللہ عنہ هم په دغه ورځ بیعت کړې وو.

د قرائنو نه هم دا معلومیږي چې حضرت سعد رضی اللہ عنہ بیعت کړې وو، ځکه چې د سقیفه بنی ساعده موقع کښې ابوبکر رضی اللہ عنہ هغه ته په خطاب کښې فرمائیلې وو چې: "ولقد علمت یا سعد، ان رسول الله قال وانت قاعد قریش ولا هذا الامر فبالناس تبع لبرهم وفاجرهم تبع لفاجرهم".

یعنی ای سعد! تاته ښه معلومه ده چې تاسو د حضور صلی اللہ علیه و آله په خدمت کښې ناست وئ چې حضور پاک صلی اللہ علیه و آله او فرمائیل چې ددې خلافت ذمه دار قریش به وی ځکه چې د دوی نیکان خلق د دوی د نیکانو او فاجران د دوی د فاجرانو تابع دی.

په دې باندې هغوی د ابوبکر رضی اللہ عنہ تصدیق کولو سره اعتراف اوکړو صدقت نحن الوزراء واتم الامراء<sup>(۲)</sup>.

ددې تصدیق او اقرار نه پس د هغوی د بیعت نه انکار کول په ظاهره په عقل کښې نه راځي، ځکه اوونیلې به شی چې هغوی بیعت کړې وو.

او تر څو چې د بیعت نه د انکار کولو د روایت تعلق دې د هغې باره کښې به اوونیلې شی چې کله حضرت سعدبن عبادہ د ابوبکر رضی اللہ عنہ د خلافت د حق کیدلو اقرار اوکړو، نولاس ئې په لاس کښې ورکول ضروری او نه گڼل، حضرت عمر رضی اللہ عنہ دې پسې زور اولگولو چې په ظاهره هم د هغوی نه بیعت واخستلې شی، چې د هغې نه هغوی انکار اوکړو.

ددې نه دا لازم نه رازی چې هغوی د ابوبکر رضی اللہ عنہ خلافت د زړه نه تسلیم کړې نه وو، بلکه حقیقی واقعہ هم دغه ده چې هغوی د ابوبکر رضی اللہ عنہ د خلافت اقرار هم کړې وو او د زړه نه ئې

(۱) الطبقات الكبرى لابن سعد (۳/۲۱۶ و ۲۱۷) ترجمه سعدبن عبادہ رضی اللہ عنہ وکنز العمال (۵/۶۲۷ و ۶۲۸) رقم (۱۴۱۰۷) -

(۲) تاریخ ابن خلدون (۲/۴۰۰) -

(۳) المسند لاحمد (۱/۵) رقم (۱۸) -

منلی هم وو، دغه وجه ده چې هغوی د ابوبکر رضی الله عنه په ټول دور خلافت کښې هم په مدينه منوره کښې پاتې وو، د صديق اکبر رضی الله عنه د وفات نه پس شام ته ئې تشریف یووړو. په دغه وخت کښې د دوی نه یو داسې کار او نشو چې هغې ته د ابوبکر رضی الله عنه د خلافت نه خلاف او نیلې شی. تر څو چې د صديق اکبر رضی الله عنه پسې د مونځ نه کولو او په مجلس کښې د شرکت نه کولو تعلق دې نو دا یو فطری رد عمل دې چې یو کس څوک د خلیفه جوړولو د پاره د کور نه راوولی او خلق د هغه په لاس باندې د بیعت د پاره جذباتی هم وی، او هغه معمولی کس هم نه، د قبيله خزیج سردار چې په سخاوت کښې بې مثاله وو، حضور پاک صلی الله علیه و آله به اکثر د انصارو علم دوی ته ورکولو، او بیا ددوی د خوددارنی او غیرت په مخکښې، د دې ټولو صفاتو نه ډک کس چې د حق د اعتراف سره سره د خلافت د کار نه فارغ کړې شو نو فطری طور سره یو شرم په هغه کښې پیدا وو، چې د هغې د وجه هغه خاندله والې اختیار کړو. ځکه یقیني طور سره دا و نیلې شی چې د ابوبکر رضی الله عنه په خلافت باندې د ټولو صحابه کرامو رضی الله عنهم اجماع وه.

د خلافت مسئله باندې د اهل سنت او د اهل تشیع منشاء د اختلاف ددې ځانې پورې د قرآن د اشاراتو، بې شمیره احادیثو او آثارو، او د صحابه کرامو رضی الله عنهم د عمل او اجماع نه ثابته کړه چې حضرت ابوبکر رضی الله عنه د خلافت د ټولو نه زیات حق لرلو او صحابه کرامو د هغوی بالکل په حقه سره خوښونه کړې وه.

دلته د اهل سنت او د اهل تشیع په مینځ کښې د اختلاف منشاء جائزه اخستلو سره دا مسئله نوره زیاته هم واضح کیږي.

د اهل تشیع په نیز باندې د خلافت دارومدار په قربات او علاقه مصاهرت باندې دې ځکه د شیع گانو په نیز د حضور پاک صلی الله علیه و آله نه پس خلافت حضرت علی رضی الله عنه له پکار وو، چې هغوی د دوی نژدې رسته دار او خوم وو،

اهل سنت فرمائی چې د خلافت دارومدار په تقرب باندې دې په رسته دارۍ نه دې، کوم کس چې الله او رسول صلی الله علیه و آله ته نژدې وی هغه کس به د رسول صلی الله علیه و آله خلیفه او جانشین وی، خلافت نبوت له قربات او مصاهرت یعنی رسته دارنی ته څه ضرورت دې؟

که د خلافت دارومدار نسبي رسته دارنی باندې وو نو حضور پاک صلی الله علیه و آله نه پس به د هغوی خلیفه د هغوی تره حضرت عباس رضی الله عنه وو یا د هغوی لور حضرت فاطمه رضی الله عنها وه، بیا د فاطمه رضی الله عنها نه پس حضرت حسن رضی الله عنه دویم خلیفه وو، د هغې نه پس به حضرت حسین رضی الله عنه دریم خلیفه وو، د هغې نه پس که حضرت علی رضی الله عنه ژوندي وو نو بیا به هغوی څلورم خلیفه جوړ شوې وو.

حاصل دا دې چې که چرې د خلافت دارومدار په رسته دارنی باندې وو نو د شیع گانو د دې قاعدې مطابق د حضرت علی رضی الله عنه به څلورم خلیفه جوړیدلو. لهدا که اهل سنت حضرت علی رضی الله عنه څلورم خلیفه جوړ کړو نو څه گناه ئې او کړه؟ او بیا چې حضرت علی رضی الله عنه ته خپل دور کښې کوم خلافت میلاؤ شو نو د مهاجرینو او انصارو بیعت نه ورته میلاؤ شو، اهل تشیع خو حضرت علی رضی الله عنه ته هیڅ هم ور نه کړل.

او که د خلافت مدار علاقه مصاهرت (خوځرگنې) او گټر لې شی نو بیا هم د حضرت علی (علیه السلام) په مقابلې کېنې حضرت عثمان (رضی الله عنه) بغیر د څه روکاوت نه د خلافت حقدار دې، ځکه چې حضرت عثمان (رضی الله عنه) د حضور پاک (صلی الله علیه و آله) دوچنده څوم وو، چې د هغوی په نکاح د حضور پاک (صلی الله علیه و آله) دوه لوریانې یو بل پسې راغلې، او هم دغې وجه نه هغوی په اسلام کېنې په «ذوالنورین» لقب مشهور شو.

پاتې شوه دا خبره چې د عثمان ذوالنورین (رضی الله عنه) په نکاح کېنې چې کومې دوه لوریانې راغلې وې هغوی د حضور پاک (صلی الله علیه و آله) په وړاندې وفات شوې وې، نو دا خبره د خلافت حق نه ختمونې، ځکه چې د دې وجه نه هغوی ته کومه خاص مرتبه میلاو شوې وه هغه صرف د نکاح نه حاصله شوې وه، د بې بی ژوندنې پاتې کیدلو یا نه پاتې کیدلو ته پکېنې حاجت نشته څنگه چې حضرت علی (رضی الله عنه) ته د فاطمه (رضی الله عنها) نه پس د څومتوب عزت حاصل وو، د حضرت علی (رضی الله عنه) دا شرف د فاطمه (رضی الله عنها) د وفات سره ختم نه شو.

پاتې شوه دا خبره چې شیعه گان وائی چې دا دواړه لوریانې رقیه او ام کلثوم (رضی الله عنهما) د حضور پاک (صلی الله علیه و آله) نه وېې، بلکه د خدیجه (رضی الله عنها) د رومبې خاوند نه وې نو دا صفا د هوکه او فریب دې.

د شیعه گانو کتاب «اصول کافی» کېنې صفا موجود دی: «تزوج خدیجة وهوا بن یسف وعمرین سنة فولدله منها قبل مبعثه القاسم ورقية وزینب وامر کلثوم، وولد له بعد المبعث الطیب والطاهر وفاطمة» (۱)

یعنی «حضور پاک (صلی الله علیه و آله) خدیجه (رضی الله عنها) سره نکاح او کړه په هغه وخت کېنې د هغوی عمر د شلو نه زیات وو، چنانچه د پیغمبرنې نه مخکېنې د خدیجه (رضی الله عنها) د بطن نه د هغوی څوئی قاسم او لوریانې رقیه، زینب او ام کلثوم پیدا شوې، او د پیغمبرنې نه پس طیب، طاهر او فاطمه پیدا شوه،

مطلب دادې چې د فاطمه (رضی الله عنها) په شان رقیه او ام کلثوم هم د هغوی لوریانې وې چې په هغې کې د فاطمه (رضی الله عنها) پیدائش د پیغمبرنې نه بعد شوې دې او د رقیه او ام کلثوم (رضی الله عنهما) پیدائش د پیغمبرنې نه مخکېنې شوې دې، او په پیدا کیدلو کېنې مخکېنې والې او روستو والې په خلافت کېنې څه فرق نه پیدا کوی، د حضرت علی (رضی الله عنه) ته د څومتوب کوم عزت حاصل وو هغه د فاطمه (رضی الله عنها) نه وفات نه پس هم باقی وو او د وفات نه پس دا عزت ختم نه شو، دغه شان

د حضرت عثمان (رضی الله عنه) دوچنده د څومتوب شرف او گټر نې (۲) «الله سبحانه وتعالى اعلم وعلمه اتم واحکم د خلافت مسئله دلته مونږ په مختصر انداز سره د مخکېنې کولو کوشش کړې دې. د تفصیل د پاره «الالة الغفاء» از شاه ولی الله «رحماء بینهم» از مولانا محمدنافع صاحب دامت برکاتهم «سیرت مصطفی» از مولانا محمد ادریس کاندهلوی (رحمه الله) مطالعه به فائده مند وی.

فخر ابن عباس یقول: ان الرزية کل الرزية ما حال بین رسول الله (صلی الله علیه و آله) و بین کتابه.

حضرت عباس (رضی الله عنه) دې وویلوه سره اووتلو چې دا ډیر غټ مصیبت دې چې د حضور (صلی الله علیه و آله) او د

(۱) اصول کافی کلینی (۲۷۸) -

(۲) سیرت مصطفی (۲۳۲/۳ - ۲۳۴) -



هغوی د کتابت په مینځ کښي دیوال شو.

ده دې جملې نه ظاهراً دا ښکاره کیږي چې ابن عباس رضی الله عنه دغه مجلس کښې موجود وو خو حقیقت دادې چې هغوی دې مجلس کښې موجود نه وو هغوی به دا جمله عموماً ونيله چې کله به ئې دا حدیث اورولو چنانچه امام بخاری د دې حدیث په یو طریق کښې نقل کړې دی قال عبیدالله: فکان ابن عباس یقول: ان الرزية،<sup>(۱)</sup> دغه شان د مستخرج ابی نعیم په حدیث کښې دی قال عبیدالله فسمعت ابن عباس یقول: الخ<sup>(۲)</sup>

ددې حاصل دا شو چې ابن عباس رضی الله عنه کله دا حدیث عبیدالله رضی الله عنه ته واورولو نو په آخره کښې د جملې سره د هغه ځانې نه اووتلو کوم ځانې نه ئې چې حدیث اورولو. په دې غیر ظاهري صورت باندې محمول کولو وجه داده چې عبیدالله تابعی دې او د هغوی شمیر په دویمه طبقه کښې کیږي، هغوی د قصې او واقعي دوران کښې موجود نه وو ځکه د هغوی پیدائش د حضور پاک صلی الله علیه و آله د وفات نه پس شوې وو او بیا هغوی دا حدیث د ابن عباس رضی الله عنه نه ډیره موده پس هم واوریدلو،<sup>(۳)</sup>

د ابن عباس رضی الله عنه خپله رائي دا وه چې حضور پاک صلی الله علیه و آله دا خط لیکلې وي، والله اعلم د توجمة الباب سره مناسبت: د ابن عباس رضی الله عنه د حدیث الباب مناسبت د ترجمې نه بالکل ښکاره دي، چې په هغې کښې لیکلې شوې دی چې حضور پاک صلی الله علیه و آله د خط د لیکلو اراده کړې وه چې په هغې سره به د امت اختلاف لرې شوې وو او د هغوی اراده هم په حقه او جائز ده، ددې نه د حدیث د لیکلو جائز کیدل معلومیږي.

فائدة: امام بخاری په دې باب کښې څلور احادیث ذکر کړي دي:

اول حدیث د حضرت علی رضی الله عنه دې چې په هغې کښې ذکر دی چې حضرت علی رضی الله عنه یوه صحیفه لیکلې وه چې کومه به هغوی د توري په کاش کښې ساتله، په دې روایت کښې دا امکان موجود دي چې هغوی دا احادیث د حضور پاک صلی الله علیه و آله د وفات نه پس لیکلې وي او چه د کوم کتابت نه هغوی منع فرمائېلې وه هغه خبره علی رضی الله عنه ته رسیدلې نه وه، ځکه ئې دې نه پس دویم حدیث د ابوهریره رضی الله عنه ذکر کړو چې په هغې کښې د کتابت حکم دي چونکه دا د نهی نه پس وارد شوې دي ځکه د نهی عن کتابة الحدیث منسوخ شو. دي نه پس د حضرت عبدالله بن عمرو رضی الله عنه حدیث دي د هغې په بعضې طرقو کښې موجود دي چې هغوی د حضور پاک صلی الله علیه و آله نه د کتابت اجازت غوښتلې وو او هغوی ورته اجازت ورکړو<sup>(۴)</sup>

دا حدیث د ابوهریره رضی الله عنه حدیث اکټولای شاه<sup>(۵)</sup> په مقابله کښې ددې وجه قوی دي چې د امر بالکتابة والاحادیث کښې دا احتمال شته چې د یو کس د ناپوهیدلو یا پوندوالی وغیره

(۱) صحیح البخاری (۸۴۶/۲ و ۸۴۷) کتاب المرضی باب قول المرضی قوموا عني رقم (۵۶۶۹) -

(۲) فتح الباری (۱۲۰۹) -

(۳) حواله بالا

(۴) اخرجه العقيلي كما في فتح الباری (۲۰۹/۱) -

یعنی د عذر د وجه هغوی ورته اجازت ورکړې وی.  
او په آخر کښې د ابن عباس رضی الله عنه په حدیث سره د باب ختمیدنه نې اوکړه، چې په هغې کښې د حضور پاک صلی الله علیه و آله د داسې خط په باره کښې ذکر دې چې هغې سره اختلافات ختمیږي او د ضلالت و گمراهۍ دوازه بندېږي <sup>(۱)</sup>، والله اعلم

### ۳۰- باب: الْعِلْمُ وَالْعِظَةُ بِاللَّيْلِ

ترجمة الباب کښې دلته "العظة" دې او په بعضو نسخو کښې "اليقظة" دې او هم دا د حدیث زیات مناسب دې، دغه شان په بعضو نسخو کښې د مخکښې باب نه پس دې <sup>(۱)</sup>  
تیر شوې باب سره مناسبت: د دې باب د مخکښې باب سره تعلق څه دا شان دې چې په مخکښې باب کښې د کتابت علم ذکر دې، چې د علم په پوخ والی او کوشش او محنت باندې دلالت کوی او په دې باب کښې د شپې په وخت کښې د تعلیم او نصیحت ذکر دې، دا هم د محنت، جدوجهد او د علم د حاصلولو په گران والی باندې دلیل دې، <sup>(۲)</sup> والله اعلم  
د ترجمة الباب مقصد: حافظ ابن حجر فرماني چې مصنف په دې باب سره خبرداري ورکوي چې د ماسخوتنه نه پس خبرې په دې صورت کښې منع دي چې کله د خیر خبره نه وي <sup>(۳)</sup>  
حضرت گنګوهي رحمته الله علیه فرماني چې د دې باب نه پس "باب السمر فی العلم" راړوان دې دا دواړه بابونه نژدې دی خو دواړو کښې فرق دې د دې فرق ښکاره کولو د پاره دا دوه بابونه جدا جدا راوړلې شوي دي.  
د دې باب غرض په دې خبره باندې تنبییه ورکول دی چې خوب او کړې او بیا راپاسې نو د هغې نه پس خبرې "سمر" کښې داخلې نه دي او هم دغه وجه ده چې امام بخاري رحمته الله علیه دلته د سمر ذکر او نه کړلو.  
د بل ترجمة الباب نچور دا دې چې عام سمر خو منع دې البته سمر فی العلم منع نه دې <sup>(۴)</sup>  
حضرت شیخ الهمدني رحمته الله علیه فرماني: د حضرت عبدالله بن مسعود روایت دې "كان النبي صلی الله علیه و آله يتخولنا بالموظعة في الايام كراهة السأمة علينا" <sup>(۵)</sup>  
دغه شان د حضرت انس رضی الله عنه حدیث دې "يسروا ولا تعسروا" <sup>(۶)</sup>

<sup>(۱)</sup> فتح الباری (۱/۲۱۰) -

<sup>(۲)</sup> عمدة القاری (۲/۱۷۲) -

<sup>(۳)</sup> عمدة القاری (۲/۲۱۷۲) -

<sup>(۴)</sup> فتح الباری (۱/۲۱۰) -

<sup>(۵)</sup> لامع الدرر مع الكنز المتوارى فی معادن لامع الدرر (۲/۳۵۹ و ۳۶۰) -

<sup>(۶)</sup> صحيح البخاری (۱/۱۶) کتاب العلم باب ما كان النبي صلی الله علیه و آله يتخولهم بالموظعة... رقم (۶۹) -

<sup>(۷)</sup> صحيح البخاری (۱/۱۶) کتاب العلم باب ما كان النبي صلی الله علیه و آله يتخولهم بالموظعة... رقم (۶۹) -

دغه شان د ابن عباس رضی اللہ عنہ ارشاد دی: «لا تمل الناس هذا القرآن»<sup>(۱)</sup>

د دې ټولو روایاتو او آثارو نه ظاهره ده چې د تذکیر او تعلیم د پاره د آوریډونکو تازگی ضروری ده، او شپه چونکه د خوب او آرام د پاره وی نو د دې نه د شپې تعلیم او تذکیر مکروه والی په خیال کښې راژی.

نو مولف نهاب العلم والعظة باللیل لگولو سره د داسې روایت بیان او فرمائیلو چې د هغې نه صفا معلومېږي چې په وخت د ضرورت کښې اوده پاسول او تعلیم او تذکیر ورکول ورته لازم دی.<sup>(۲)</sup>  
 [۱۱۵] حَدَّثَنَا صَدَقَةُ أَخْبَرَنَا ابْنُ عُيَيْنَةَ عَنْ مَعْبَرٍ عَنِ الزُّهْرِيِّ عَنْ هُنْدٍ عَنْ أُمِّ سَلَمَةَ وَخَمْرُو وَيَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ عَنِ الزُّهْرِيِّ عَنْ هُنْدٍ عَنْ أُمِّ سَلَمَةَ قَالَتْ اسْتَيْقِظَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - ذَاتَ لَيْلَةٍ فَقَالَ «سُبْحَانَ اللَّهِ مَاذَا أُنْزِلَ اللَّيْلَةَ مِنَ الْفِتَنِ وَمَاذَا أُفْتِحَ مِنَ الْخَزَائِنِ أُفِقُوا صَوَاحِبَاتِ الْحَجْرِ، قُرْبَ كَاسِيَةٍ فِي الدُّنْيَا عَارِيَةً فِي الْآخِرَةِ»  
 [۱۶۶۵۸، ۵۸۶۴، ۵۵۰۶، ۳۴۰۴، ۱۰۷۴۱]

## رجال الحديث

① صدقه: دا صدقه بن الفضل ابو الفضل مروزی رحمته اللہ علیہ دی.<sup>(۳)</sup>  
 هغوی د اسماعیل بن علیه، حجاج بن محمد، سفیان بن عیینه، عبدالله بن وهب، عبدالرحمن بن مهدي، محمد بن جعفر غندر، ابومعاويه، معتمر بن سليمان، وكيع بن الجراح، يحيى بن سعيد القطان او يزيد بن هارون رحمته اللہ علیہ وغيره نه د حديث روايت كړې دي.  
 د دوی نه روايت كړونكو كښې امام بخاری، امام عبدالله بن عبدالرحمن، محمد بن نصر مروزی، يعقوب بن سفیان فارسی، او عبیدالله بن واصل بخاری رحمته اللہ علیہ وغيره دي.<sup>(۴)</sup>  
 وهب بن جریر رحمته اللہ علیہ فرمائی: «جزى الله اسحاق بن راهويه وصدقه ويعنبر عن الاسلام محبوا حيوا السنة بارض المشرق»<sup>(۵)</sup>

عباس بن عبدالعظيم عنبری رحمته اللہ علیہ فرمائی: «رايت ثلاثة جعلتهم حجة فيما بيني وبين الله: احمد بن حنبل، وزيد بن المبارك، وصدقه بن الفضل»<sup>(۶)</sup>  
 امام نسائي فرمائی: ثقة<sup>(۷)</sup>

(۱) صحيح البخارى (۹۳۸/۲) كتاب الدعوات باب ما يكره من السجع فى الدعاء رقم (۶۳۳۷) -

(۲) ابواب والتراجم (ص ۵۵) -

(۳) تهذيب الكمال (۱۴۴/۱۳) -

(۴) تهذيب الكمال (۱۴۴/۱۳ و ۱۴۵) -

(۵) تهذيب الكمال (۱۴۵/۱۳) -

(۶) حواله بالا

(۷) تهذيب الكمال (۱۴۶/۱۳) -

حافظ ذہبی فرمائی: الامام الحافظ القدوة شیخ الاسلام<sup>(۱)</sup>

ابو بشیر دولابی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ثقہ<sup>(۲)</sup>

حافظ ذہبی بیا فرمائی: امام ثبت<sup>(۳)</sup>

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ثقہ<sup>(۴)</sup>

ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کرې دی او فرمائی: کان صاحب حدیث وسنة<sup>(۵)</sup>

د دوی انتقال ۲۲۳ هجری یا ۲۲۲ هجری کنبی اوشو<sup>(۶)</sup> رحمہ اللہ تعالیٰ رحمة واسعة

⑥ ابن عیینہ: دا مشہور محدث سفیان بن عیینہ بن ابی عمران ہلالی رحمۃ اللہ علیہ دی، د دوی مختصر حالات د بدء الوحی پہ رومی حدیث کنبی تیر شوې دی<sup>(۷)</sup> او خہ تفصیل سرہ پہ

کتاب العلم: باب قول المحدث: حدثنا او اخبرنا وانهانا: لاتدی تیر شوې دی<sup>(۸)</sup>

⑦ معمر: دا امام معمر بن راشد از دی بصری رحمۃ اللہ علیہ دی د دوی حالات اوس روستو باب: باب کتابه العلم: لاتدی تیر شول،

⑧ عمرو: دا مشہور امام او فقیہ عمرو بن دینار مکی جمحی رحمۃ اللہ علیہ دی د دوی حالات اوس روستو باب: باب کتابه العلم: لاتدی تیر شوې دی.

⑨ یحییٰ بن سعید: دا امام یحییٰ بن سعید انصاری مدنی رحمۃ اللہ علیہ دی، د دوی مختصر حالات

د بدء الوحی پہ رومی حدیث کنبی دی<sup>(۹)</sup> او لہ تفصیل سرہ پہ کتاب الایمان: باب صوم رمضان

احتسابا من الایمان کنبی تیر شوې دی<sup>(۱۰)</sup>

تنبیہ: بعضی حضراتو دلته د یحییٰ بن سعید مصداق یحییٰ القطان گرزولې دی دا خبرہ

صحیح نہ ده ځکه چې د یحییٰ القطان د امام زہری رحمۃ اللہ علیہ سرہ ملاقات او اوریدنه ثابت نہ

ده<sup>(۱۱)</sup>

(۱) سیر اعلام النبلاء (۴۸۹/۱۰)

(۲) کتاب الکنی والاسماء (۸۰/۲)

(۳) الکاشف (۵۰۲/۱) رقم (۲۳۸۶)

(۴) تقریب التهذیب (ص ۲۷۵) رقم (۲۹۱۸)

(۵) الثقات لابن حبان (۳۲۱/۸)

(۶) سیر اعلام النبلاء (۴۹۰/۱۰)

(۷) کشف الباری (۲۳۸/۱)

(۸) کشف الباری (۱۰۲/۳)

(۹) کتاب الباری (۲۳۸/۱)

(۱۰) کشف الباری (۳۲۱/۲)

(۱۱) فتح الباری (۲۱۰/۱) وعمدة القاری (۱۷۲/۲)

① الزهري دا امام محمد بن مسلم بن عبید الله بن عبدالله بن شهاب زهري رحمته الله دې د دوی مختصر حالات د 'نہد الوسی' د دریم حدیث لاندې تیر شوي دي<sup>(۱)</sup>

② هند دا هند بنت الحارث الفراسیة پکس الفاء بعدا را مهلة ثم الف ثم سین مهلة - کتاب ده، دوی ته به فرشیه هم وئیلې شو<sup>(۲)</sup>، دا د معبد بن المقداد بن الاسود بی بی ده<sup>(۳)</sup>، دا د ام سلمه رضی الله عنها نه روایت کوی، د هغوی سره خصوصی تعلق لرونکو نه وه<sup>(۴)</sup>، د دې نه امام زهري رحمته الله روایت کوی<sup>(۵)</sup>، ابن حبان دا په کتاب الشقات کښې ذکر کړې ده<sup>(۶)</sup>،

حافظ ابن حجر فرماني ثقة<sup>(۷)</sup>، د دوی حدیث د مسلم نه علاوه باقي د صحاح په کتابونو کښې موجود دي<sup>(۸)</sup>، رحمها الله تعالی رحمة واسعة

تنبيه: دا هند بن الحارث فراسیه صرف د ام سلمه رضی الله عنها نه روایت کوی او د دې نه روایت کونکو کښې د امام زهري نه علاوه بل څوک نشته، د دې باره کښې د جرح و تعدیل علماؤ نه څه قسم تعدیل او تجریح هم نقل نه دي، البته صرف امام ابن حبان دوی په 'کتاب الشقات' کښې ذکر کړې ده، ځکه چې هغه هر هغه راوی ثقه گنړی چې د چا باره کښې جرح منقول نه وي، اگرچه تعدیل د چا نه منقول وي یا نه<sup>(۹)</sup>،

خو د جمهور په نیز داسې راوی مجهول گنړلې شی او د هغه حدیث د 'صحیح' مرتبې ته رسیدلې نه شی<sup>(۱۰)</sup>،

د دې جواب دا دي چې بعضي حضراتو دې ته صحابیه وئیلې دي، نو په دې صورت کښې خو هیڅ اعتراض نشته او که دا صحابیه نه وي نو تابعیه به وي او په تابعینو کښې که داسې حضرات وي چې د هغوی تعدیل او تجریح منقول نه وي د هغوی روایات بعضي حضرات نه قبلوی او بعضي ډیر نښي قبلوی، چنانچه حافظ سخاوی رحمته الله فرماني:

(۱) کشف الباری (۱/۳۲۶) -

(۲) كما في الصحيح البخاري: حدثني هند القرشية (۱/۱۱۷) كتاب الاذان باب مكث الامام مصلاه بعد السلام

رقم (۸۵۰) -

(۳) نهذيب الكمال (۳۵/۳۲۰) -

(۴) حواله بالا

(۵) حواله بالا

(۶) الثقات لابن حبان (۵/۵۱۷) -

(۷) تفریب التهذيب (ص ۷۵۴) رقم (۸۶۹۵) -

(۸) نهذيب الكمال (۳۵/۳۲۰) -

(۹) قال ابن حبان: لان العدل من لم يعرف منه الجرح ضد التعديل فمن لم يعلم بجرح فهو عدل اذا لم يبين ضده. الثقات لابن حبان (۱/۱۳) -

(۱۰) فتح المغيب للسخاوي (۲/۴۴) -

وقد قيل هذا القسم مطلقاً من العلماء من لم يشترط في الراوي مزيداً على الاسلام وعزاً ابن المواق للحنفية حيث قال: انهم لم يفصلوا بين من روى عنه واحد وبين من روى عنه اكثر من واحد بل قبلوا رواية المجهول على الاطلاق (۱)

يعنى علماء په راوى کښې د مسلمان کيدو شرط نه علاوه بل شرط لگولې نه دي دا حضرات داسې مجهول راوى روايت قبلوى، او دا خبره ابن المواق احنافو ته منسوب کړې ده، چنانچه هغه وائي چې احنافو په يو راوى کښې دا فرق نه دي کړې چې د ده نه يو کس روايت کوى يا د يو نه زيات روايت کوى، بلکه مطلقاً د مجهول روايت قبلوى. حافظ سخاوى فرماني چې: "مجهول راوى، چې د چا نه صرف يو راوى روايت کوى هغه قبلول ددې علماءو حضراتو په مذهب باندې لازم دى چې وائي چې د يو عادل راوى د چا نه روايت کول د هغه تعديل دي، بلکه امام نووى خو ډيرو محقيقينو پسې دا خبره منسوب کړې ده چې د هغوى په نيز داسې راوى قابل احتجاج دي، دغه شان ابن خزيمه رحمته الله عليه هم د دې خبرې قائل دي چې عين جهالت د يو مشهور راوى په روايت کولو سره ختمېږي، او دې طرف ته د هغه د شاگرد ابن حبان کلام هم اشاره کوى (۲)

حافظ سخاوى فرماني: "وبالجملة: فرواية امامنا قل للشريعة لرجل ممن لم يرو عنه سوى واحد في مقام الاحتجاج: كافية في تعريفه وتعديله (۳)"

يعنى يو امام چې د شريعت ناقل او راوى مشهور وي او هغه د احتجاج او استدلال په ثاني کښې د يو داسې راوى نه روايت اوکړى چې د هغه نه سوا د يو کس نه چا روايت نه وي کړې، نو د هغه د تعريف او تعديل د پاره ډيره ده. دې حيثيت سره که اوکتلې شى نو د امام بخارى په شان د شريعت نقل کونکي امير المؤمنين فى الحديث د هندبنت الحارث يا ددې پشان نور راويانو نه حديث نقل کول، دغه راوى لره به د جهالت نه اوباسى، دغه شان حافظ ابن کثير رحمته الله عليه فرماني:

"اذا كان في عصر التابعين والقرن المشهود لهم بالخير فانه يستأنس بروايته ويستضاه بهائي مواطن (۴)"

يعنى هغه راوى چې هغه نه صرف يو کس روايت کړې وي، تابعين يا قرون فاضله سره تعلق لري نو د هغه روايت به د استيناس په طور سره اخستلې شى او مختلف خايونو کښې د هغې نه فائده هم اخستلې شى "والله سبحانه اعلم

(۱) فتح المغيث للسخاوى (۴۵/۲) -

(۲) فتح المغيث (۴۵/۲) -

(۳) فتح المغيث للسخاوى (۵۰/۲) -

(۴) اختصار علوم الحديث (ص ۸۱) النوع الثالث والعشرون: معرفة من تقبل روايته ومن لا تقبل وبين الجرح والتعديل) -

(۸) ام سلمه رضی اللہ عنہا دا ام سلمه هند بنت ابی امیة بن المغيرة بن عبد الله بن عمر بن مخزوم قرشیة مخزومیہ رضی اللہ عنہا ده، د ابوامیه نوم سهیل یا حذیفه وونیلې شی<sup>(۱)</sup>

ام سلمه رضی اللہ عنہا د حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم په زوجیت کښې د راتلو نه مخکښې د خپل تره خوی حضرت ابوسلمه رضی اللہ عنہ په نکاح کښې وه. د هغه نه د دوی اولاد عمر، بره، سلمه، عمره او دره پیدا شوې وو. دا ابوسلمه د حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم د ترور بره بنت عبدالمطلب خونې وو<sup>(۲)</sup>

ابوسلمه رضی اللہ عنہ او ام سلمه رضی اللہ عنہا د وارو حبشې طرف ته هجرت کړې وو<sup>(۳)</sup> کله چې حضرت ابوسلمه د غزوو احد نه پس وفات شو نو دصحيح قول مطابق په ۴ هجري کښې حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم دوی سره نکاح اوکړه<sup>(۴)</sup>

حضرت ام سلمه رضی اللہ عنہا یو ځل خپل تیر شوې خاوند ابوسلمه رضی اللہ عنہ سره خبرې کولې چې ما اوریدلې دی چې د کومې ښځې خاوند مړ شی او هغه جنتی وی. او د هغه بی بی د هغه نه پس بل چا سره واده اونه کړی نو الله تعالی به دا دواړه په جنت کښې یوځاني کوی. دغه شان که ښځه وفات شی او خاوند پاتې شی بیا به هم دا حالت وی. په دې باندې ابوسلمه رضی اللہ عنہ اوفرمانیل چې ته ځما نه وعده اخستل غواړې چې څه ستا نه پس بل چا سره واده او نه کړم او ته ځما نه پس بل چا سره واده اونه کړې؟ بیا ئې اوفرمانیل چې ځما خبره به ته اومنې؟ ام سلمه رضی اللہ عنہا اوفرمانیل چې د منلو په غرض سره خو مشوره کوم، په دې سره ابوسلمه رضی اللہ عنہ

اوفرمانیل چې ته ځما نه پس نکاح اوکړه او دعا ئې اوکړه اللهم ارحم ام سلمة بعدی رجلا ځوا

مفی لا یخبرها ولا یؤفیها یعنی ام سلمه رضی اللہ عنہا ته داسې کس ورکړه چې ځما نه څه وی او نه هغه رسوا کړی او نه تکلیف ورکړی. حضرت ام سلمه رضی اللہ عنہا فرمانې چې د ابوسلمه رضی اللہ عنہ د وفات نه پس ما سوچ کولو چې د ابوسلمه رضی اللہ عنہ نه څوک څه کیدلې شی<sup>(۵)</sup>

دلته حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم هغوی ته د خاوند د وفات نه پس اوفرمانیل چې:

ما من عبد تصیبه مصیبة فیقول: انا لله وانا الیه راجعون اللهم اجن فی مصیبتی واخلف لی ځوا منها الا اجره

اللهی مصیبتته واخلف له ځوا منها<sup>(۶)</sup>

یعنی چې کوم بنده په مصیبت کښې مبتلا وی او هغه انا لله وانا الیه راجعون وویل نو پس عرض اوکړې چې ای الله ما ته په دې مصیبت باندې اجر راکړې او د دې نه څه بدله راکړې، نو الله تعالی ده ته به دې مصیبت باندې اجر ورکوی او د دې نه څه بدله ورته ورکوی<sup>(۷)</sup>

ام سلمه رضی اللہ عنہا فرمانی چې کله د ابوسلمه رضی اللہ عنہ انتقال اوشو نو ما سوچ کولو چې د ابوسلمه نه څوک څه کیدلې شی، خو بیا مې زړه اوکړه او مې وویل، نو الله تعالی د هغه په ځاني باندې

(۱) تهذيب الكمال (۳۵۳/۱۷) -

(۲) السيرة الحلبية (۳/۳۱۹) -

(۳) حواله بالا

(۴) تهذيب التهذيب (۴۵۶/۱۲) -

(۵) الاصابة (۴/۴۲۳) -

رسول الله ﷺ را کړو،

هر کله چې ابوسلمه ﷺ وفات شو نو ابوبکر ﷺ مخکښې هغې ته د نکاح خبر ور واستولو، هغوی انکار او کړو، د هغې نه پس حضرت عمر ﷺ خبر اوليگلو هغوی انکار او کړو، دې نه پس حضور پاک ﷺ حاطب بن ابی بلتعنه قاصد جوړ کړو او ونې ليرلو، هغوی د حضور پاک ﷺ پيغام اور رسولو.

ام سلمه ﷺ چې کوم ځاني حوشحاله شوه هلته هغې د هونيارتيا نه هم کار واخستلو، هغې او فرمانيې چې څما عمر اوس ډير دې څما واره واره بچي دي او په ما کښې غيرت هم ډير دې حضور پاک ﷺ ورته تسلي ورکړه او د هغوی نکاح حضور پاک ﷺ سره اوشوه.

د ام سلمه ﷺ فراست او هونيارتيا منلې شوې ده، د غزوه حديبيه په موقع کښې حضور پاک ﷺ صحابه کرامو ﷺ ته د هدی د ذبح کولو او د سر خړيلو حکم درې پيرې ورکړو خو نه چا هدی ذبح کړه او نه چا حلق او کړو،

ام سلمه ﷺ ته چې خبر اوشو نو مشوره نې ورکړه چې اې رسول الله! صحابه کرام به دې روغې باندي خفه دي، تاسو چاته څه وايئ مه، تاسو خپله هدی ذبح کړې او حلق او کړنې،

حضور ﷺ په دې مشوره باندي عمل او کړو بس د هغوی هدی ذبح کول وو چې ټولو صحابه کرامو ﷺ فوراً خپل خپل ځناور ذبح کړل او حلق نې او کړو، دغه شان دا غټه مسئله د ام المومنين ﷺ په مشورې سره په آسانۍ سره حل شوه.

ام سلمه ﷺ د حضور ﷺ نه علاوه د ابوسلمه ﷺ او فاطمه ﷺ نه هم حديث نقل کوي.

د ام سلمه ﷺ نه روايت کونکو کښې عمر بن ابی سلمه، زينب بنت ابی سلمه، عامر بن ابی اميه، مصعب بن عبدالله بن ابی اميه، عبدالله بن رافع، نافع، سفينه، خيره د حسن بصری مور، سليمان بن يسار، اسامه بن زيد، هند بنت الحارث، صفيه بنت شيبه، ابو عثمان النهدي، عروه بن الزبير، امام شعبی او کريب مولى ابن عباس ﷺ وغيره ډير صحابه کرام او تابعين شامل دي.

د ام سلمه ﷺ نه تقريبا دوه سوه او اته اويا (۲۷۸) احاديث روايت شوي دي، په هغې کښې ديارلس احاديث متفق عليه دي، په دريو کښې امام بخاري متفرد دې او په دريو کښې امام مسلم متفرد دې.

د ام سلمه ﷺ د وفات په کال کښې ډير اختلاف دې بعضو ۵۹ هجري ياده کړې ده او بعضي فرماني چې ۶۱ هجري کښې وفات شوې ده.

(۱) صحيح المسلم كتاب الجنائز باب ما يقال عند المصيبة رقم (۲۱۲۶-۲۱۲۹).

(۲) الاصابه (۴/۴۲۳).

(۳) السيرة الحلبية (۳/۲۳).

(۴) تهذيب الكمال (۳۱۷/۳۵-۳۱۹).

(۵) خلاصة الخزرجي (ص ۴۹۶).

(۶) تهذيب التهذيب (۴۵۷/۱۲ و ۴۵۷).



ام سلمه رضی اللہ عنہا د حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم پہ بیبیانو کنبی د تولو نہ پہ آخره کنبی وفات شوہ (۱)  
رضی اللہ عنہا وارضاهما

**قوله:** حدثنا صدقة اخبرنا ابن عيينة، عن معمر، عن الزهري، عن هند عن ام سلمة وعمرو ويحيى بن سعيد عن الزهري عن هند عن ام سلمة: به دي سند كنبي د كشميهني به روايت كنبي عن هند به خاني من امرأة راغلي دي، دغه شان به بل سند كنبي هم د ابوذر به روايت كنبي د هند به خاني امرأة لفظ راغلي دي.  
گويا امام زهري رحمته اللہ علیہ بعضي وخت نوم بشكاره ذكر كوي او بعضي وخت پٽ ذكر كوي. (۲)

**قوله:** وعمرو ويحيى بن سعيد: ذا دواړه نومونه يا خو مرفوع دي يا مكسور دي.  
د مرفوع په صورت كنبي استيناف دي گويا ابن عيينه چې كوم خاني د معمر نه روايت كوي هلته كنبي د عمرو بن دينار او يحيى بن سعيد نه هم روايت كوي، البته د عمرو نه مخكنبي صيغه د اذاحديث نې حذف كړه، چنانچې په مسند الحميدي كنبي ددي سند څه دا شان دي: حدثنا الحميدي قال: حدثنا سفيان، قال: حدثنا عمرو بن دينار ويحيى بن سعيد عن الزهري.. وحدثنا معمر.. (۳) او د كسري په حالت كنبي به په معمر باندې عطف وي (۴)

**قوله:** استيقظ النبي صلی اللہ علیہ وسلم ذات ليلة: حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم يو ورځ د خوب نه پاسيدلو،

**قوله:** فقال: سبحان الله! هغوی او فرمائيل: سبحان الله!  
دا لفظ مصدر دي خو د حيرانتيا د پاره استعمال يږي، او دلته هم د تعجب د پاره استعمال شوې دي (۵)

**قوله:** ماذا انزل الليلة من القتر وماذا فتح من الخزائن؟: نن شپه كومې كومې فتني نازلې شوې دي او د رحمت كومې كومې خزاني كولاو شوې دي؟

ماذا: كنبي ما سواليه ده او ذا: اسم اشاره ده، گويا ماذا الوقوف په معنى كنبي ده، يعنى دا څنگه واقفيت دي،

دا هم ممكن دي چې ما: خو سواليه وي او ذا: موصوله وي، نو اوس مطلب به دا شى ما الذى

انزل الليلة: يعنى نن شپه نازلېدونكې فتني كومې كومې دي؟  
دا هم احتمال دي چې ماذا: توله استفهاميه كلمه وي،

(۱) سيرة المصطفى (۳/۳۰۶) -

(۲) فتح الباري (۱/۲۱۰) -

(۳) مسند الحميدي (۱/۱۶۰) - احاديث ام سلمه زوج النبي صلی اللہ علیہ وسلم رقم (۲۹۲۰) -

(۴) فتح الباري (۱/۲۱۰) -

(۵) عمدة القاري (۲/۱۷۳) -

یو احتمال دا دې چې 'ما' نکره موصوفه یعنی 'دشي' په معنی کښې وی.  
یو امکان دا هم دې چې 'ما' استفهام د پاره وی او 'ذا' زانده وی (۱)

'اتل' د مجهول صیغې سره دې او د کشمیهنی په روایت کښې 'اتل الله' راغلې دې.  
'اتل لغوی معنی اقامت یعنی اودرول دی، څنگه چې وئیلې شی 'اتل الحیش بالهند' او 'اتل الاملا بالقصر' او یا ددې معنی په لغت کښې یو څیز لره د بره نه لاندې حرکت ورکولو ته او را کوزولو ته وئیلې شی.  
دلته د لغوی معنی نه علاوه 'خوب' مراد دې، گویا الله تعالی حضور پاک ﷺ ته د وحی په ذریعه په خوب کښې دا ذکر شوې څیزونه اوخودل، چې د هغې نه په 'اتل' سره تعبیر اوکړې شو (۲). بیا دلته د 'فتن' نه مراد عذاب دې او د 'خزائن' نه مراد رحمت دې.  
'عذاب' نې 'فتنة' سره تعبیر اوکړو ځکه چې دا فتنې په اصل کښې عذاب ته رسوونکې اسباب دی (۳).

علامه داؤدی رحمه الله فرمائی چې 'ما ذا اتل الليلة من الفتن' او 'ما ذا فتح من الخزائن' دواړه یو دی، دویمه جمله د رومبې تاکید دې ځکه چې فتح کړې شوې خزانې د فتنې سبب جوړیږي (۴).  
خو ښکاره داده چې دا جدا جدا دی او مطلب دادې چې حضور پاک ﷺ اول په خوب کښې اولیدل چې د هغوی نه پس ډیرې فتنې راتلونکې دي او د هغوی امت ته به خزانې حاصلیږي. د خوب نه پاسیدو نه پس د تعبیر په ذریعه یا د وحی په ذریعه سره ددې حقیقت معلوم شو.  
ددوی د دې پیشن گویی مطابق د هغوی نه پس څومره فتنې په امت کښې پیدا شوې او صحابه کرامو ﷺ او د هغوی نه پس خلقو ته څومره خزانې میلاؤ شوې او هغوی څومره ملکونه فتح کړل دا ټول د حضور پاک ﷺ د معجزاتو نه وو (۵).  
**قوله: ايقظوا صاحب الحجر: حجري واله راباسوئی.**

'ایقظ' د باب افعال نه د امر صیغه ده او 'صواحب' جمع ده په بعضو نسخو کښې 'صواحات' الحجز دي او دا جمع الجمع ده، ددې نه مراد ازواج مطهرات ﷺ دي. گویا چې په دغه شیه د ام سلمه رضی الله عنہا نمبر وو، حضور پاک ﷺ چې کله دا کلمات او فرمائیل نو ام سلمه رضی الله عنہا دا واوریدل او نقل نې کړل (۶).

(۱) عمدة القاری (۱۷۳/۲) او (۱۷۴) -

(۲) عمدة القاری (۱۷۴/۲) وفتح الباری (۲۱۰/۱) -

(۳) حواله جات بالا

(۴) حواله جات بالا

(۵) عمدة القاری (۱۷۴/۲) -

(۶) حواله بالا

علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ یو احتمال دا لیکلې دې چې دا 'ایقظو' مجرد دې او ددې معنی 'انتبهو' ده، دې نه پس 'صواب الحجر' منادی د وجه نه به منصوب وی<sup>(۱)</sup>،

خو دا صرف احتمال دې نه د روایت نه ثابت ده او نه د لفظ نه ددې تائید کیږي، ځکه که چېرې 'ایقظو' د مجردو نه وو نو 'ایقظن' جمع مونث حاضر به یې راوړلې<sup>(۲)</sup>، حضور پاک عليه السلام ددې ارشاد په ذریعہ گویا دا او فرمائیل چې دا وخت د اوده کیدلو او د ناراستۍ نه دې په داسې وخت کښې الله تعالی طرف ته رجوع پکار ده چې د فتنو نه بچ شی او د الله تعالی د رحمتونو نه ډک شی

فائده په دې کښې سړو ته تعلیم دې چې خپل کوروالاد شپې به وخت کښې د مونځ او د ذکر د پاره راپاسونی خاص طور په داسې حالاتو کښې چې د الله تعالی ویره پیدا کیدلو والا حالات مخکې ته وی<sup>(۳)</sup>

**قوله: قرب کاسیة فی الدنيا عاریة فی الآخرة:** ډیرې ښځې په دنیا کښې کپړې اغوستونکې به وی، آخرت کښې به یې پردې وی. 'زب' د تقلیل د پاره استعمالیږي او په زیاتوالی سره د 'تکثیر' د پاره هم استعمالیږي، او دلته د 'تکثیر' د پاره ده.

د 'زب' مجرور به مکسور وی ددې صفت یا خو مفرد راوړلې شی، لکه وئیلې کیږي 'زب صدیق' وی عرفته 'او کله جمله د صفت په توګه سره راوړلې شی لکه 'زب صدیق لم يتغير عرفته' او کله د

هغې صفت شبه جمله راوړلې شی لکه 'زب صدیق عندك عرفته' او 'زب صدیق فی الشدة عرفته'

دلته هم 'فی الدنيا' شبه جمله ګرځولو سره د 'کاسیة' صفت او ګرځولو

بیا 'عاریة' مجرور هم او وئیلې شو په دې صورت کښې دا براه راست د 'کاسیة' صفت ګرځي،

او دا مرفوع هم او وئیلې شو په دې صورت کښې به دا د مبتدا د پاره خبر جوړ شی یعنی 'فی

عاریة فی الآخرة' او بیا به دا ټوله جمله د 'کاسیة' صفت او ګرځولې شی،

دلته دا هم دا معلومیدل ضروری دی چې 'د زب' او ددې مجرور یو فعل ماضی سره څه

معنوی اعتبار سره څه تعلق او اتصال شته، لهذا تقدیری عبارت دا شان شی 'زب کاسیة فی الدنيا

عاریة فی الآخرة عرفتها' بیا د 'زب' حرف جار او ددې مجرور د پاره اعرابی اعتبار سره یو فعل یا

شبه فعل سره څه تعلق ضروری دې که نا؟ دواړه خبرې دی، که تعلق ضروری او ګرځولې شی

نو دا جار مجرور 'عرفته' سره به متعلق شی گنې 'زب' ته به اسم وئیلو سره دا به مبتدا یا

مفعول او ګرځو، لهذا 'زب کاسیة' په مبتدای او 'عرفتها' به ددې خبرشی یا 'زب کاسیة' به مفعول

(۱) شرح الکرامنی (۲/۱۳۰)

(۲) عمدة القاری (۲/۱۷۴)

(۳) فیض الہادی (۲/۱۵۶)

مقدم او عرفتها: به ددې عامل شی<sup>(۱)</sup>  
 دلفظ کاسیة تحقیق: لفظ کاسیه د کسا یکسو نه اسم فاعل د مؤنث صیغه ده. ددې معنی  
 کپړا ورکول او اغوستل دی، خو دلته اسم فاعل د اسم مفعول په معنی سره دې گویا 'کاسیه'  
 د 'مکسوة' په معنی سره دې لکه 'ماء دافق' د 'مدفوق' په معنی سره دې او 'عیشة راضیة' د  
 'مرضیة' په معنی سره دې په دې معنی کښې د حطینه شاعر دا شعر هم دې:

دم الکامر لا ترحل له غیتها      واقعد فانک انت الطاعم الکاس

یعنی: د شرافت څیزونه پرېښودو سره دې پسې مه کیږه، کینه خکه چې ته خو صرف د خوړلو  
 او اغوښتلو د پاره یې.

دلته 'الکاسی' د 'المکسوة' په معنی سره دی، چاته چې کپړې اغوښتلې شوې وی<sup>(۲)</sup>  
 د حدیث شریف مفهوم: ددې جملې مفهوم یا خو دادې چې دا ښځې داسې سپکې او نرمې  
 کپړې اغوندې چې هغې سره دننه اندامونه ښکارېږي، یا د اندامونو رنګ ترې بهر راوړي.  
 دغه شان ددې په حکم کښې دا هم دی چې کپړې دومره تنګې واچولې شی چې دننه اندامونه  
 بهر راوځي او د هغې جوړښت ښکاره شی،

دغه شان ددې مفهوم دا هم دې چې دا ښځې په دنیا کښې عمده او قیمتی لباس  
 اغوستونکې دی خو په آخرت کښې به د حسنات او نیکو نه بالکل خالی وی<sup>(۳)</sup>  
 علامه طیبی رحمته الله علیه فرماني چې حضور پاک صلی الله علیه و آله وسلم چې کومې خپلې بیبیانې د خوب نه راپاسولې د  
 هغې علت په دې جمله کښې بیان شوې دی، گویا هغوی دا فرماني چې ازواج مطهرات په دې  
 حیثیت سره چې د حضور پاک صلی الله علیه و آله وسلم کور والا او بیبیانې دي، دوی له د غفلت او ناراستۍ نه کار  
 اخستل پکار نه دی، او په دې خبره بهر ورسه کولو سره کیناستل نه دی پکار  
 چې مونږ د حضور پاک صلی الله علیه و آله وسلم بیبیانې یوو، خکه که عمل نه وی نو اکثر داسې تعلق په کار نه  
 رازي<sup>(۴)</sup>.

د حدیث شریف نه اخستلې شوې څه فائده: د حدیث باب نه دا معلومه شوه چې سړی له د  
 شپې په وخت کښې خپل کور والا راپاسول پکار دی چې مونږ او کړی او د الله ذکر او کړی،  
 خاص کر چې کله څه غټه واقعه راشي یا وپرونکې خوب او وینی.  
 دغه شان علماؤ لیکلي دي چې د خوب نه پاسیدو نه پس د الله ذکر کول مستحب دی،  
 یو خبره دا هم معلومه شوه چې عالم لره چې د کومو خبرو نه ویره وی د هغې نه خپل منونکي  
 خبرول پکار دی، او د داسې راتلونکې حادثو نه د بچ کیدلو طریقه هم ښودل پکار دی،  
 بل دا حدیث په یو لونیو پېشن گویي: باندې هم مشتمل دي چې په راتلونکي وخت به داسې

<sup>(۱)</sup> جمع الهوامع (۲/۲۵-۲۸)

<sup>(۲)</sup> عمدة القاری (۲/۱۷۵)

<sup>(۳)</sup> عمدة القاری (۲/۱۷۴)

<sup>(۴)</sup> حواله بالا

بنځې راشی چې لباس اغوښتلو سره سره به یې پرده وی، نن سبا دا خمونې زمانې سره څنګه په ښکاره لګی، اعاذنا الله من جییم الشرور والفتن مآظهر منها وما یطین. (۱) والله اعلم وعلمه اتم واحکم.

### ۳۱- باب: السَّمَرُ فِي الْعِلْمِ

د 'هپ' اضافت 'السمر' طرف ته شوې دې هم دا د ابوذر رضی الله عنه روایت دې او معنی نې ده: هَذَا هَابٌ لِي بِيَانِ السَّمَرِ بِالْعِلْمِ

د ابوذر نه علاوه باقی روایاتو کښې د 'هپ' په لفظ باندې تنوین دې گویا اضافت نه دې او 'السمر' مرفوع دې نو تقدیری عبارت به داسې شی: هَذَا هَابٌ فِيهِ السَّمَرُ بِالْعِلْمِ. (۲)  
دلفظ 'سمو' تحقیق: 'سمر' د میم فتحې سره هم وئیلې شی او دا سکون سره هم وئیلې شی، ددې معنی د شپې خبرې کول دي،

سَمَرٌ سَمَرٌ وَسَمَرٌ: د شپې قصې کول.

په اصل کښې 'سمر' د سپوږمۍ رنگ ته وئیلې شی ځکه چې عربیان به د سپوږمۍ په شپو کښې ناست به وو، ګپ به نې لگولو او قصې به نې کولې. (۳)

تیر شوي باب سره مناسبت: په دې باب کښې او مخکښې باب کښې مناسبت ښکاره دې چې په مخکښې باب کښې د شپې د علم و نصیحت د مشغلي بیان وو، او په دې باب کښې د شپې د علمی مشغولتیا ذکر دي. (۴)

د ترجمة الباب مقصد: حافظ ابن حجر فرمائی چې د امام بخاری مقصد دادې چې د اوده کیدو نه مخکښې که د علم قصې او کړې شی نو منع نه دي.

په دې ترجمه کښې او تیر شوي ترجمه کښې د حافظ رحمته الله علیه په نظر کښې فرق دادې چې تیره شوي ترجمه عامه ده په دې کښې د اوده کیدو نه مخکښې تخصیص نه دې شوي او دلته د دې قید لحاظ ساتلې شوي دي. (۵)

خلاصه دا چې امام بخاری په اول کښې د شپې د وعظ و تذکیر او تعلیم و تبلیغ جواز بیان کړې دې او اوس دلته دې باب کښې د اوده کیدو نه مخکښې د علمی قصه گوۍ جواز بیان کوی. حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه فرمائی چې امام بخاری په دې ترجمه الباب سره دا وئیل غواړي چې په روایاتو کښې د عشاء نه پس د قصې وئیلو نه منع راغلې ده، خو د حاجت په قدر او مناسب وخت کښې د شپې د علم قصې کول ثابت او منلې شوې دي، او دا د دې ممانعت نه بهر ده. گویا امام بخاری دا وئیل غواړي چې د ممانعت تعلق یې فائدي خبرو سره دې او که علمی

(۱) عمدة القاری (۲/۱۷۴ او ۱۷۵) وفتح الباری (۱/۲۱۱) -

(۲) عمدة القاری (۲/۱۷۵) -

(۳) مختار الصحاح (ص ۳۱۲ و ۳۱۳) وعمدة القاری (۲/۱۷۵) -

(۴) عمدة القاری (۲/۱۷۵) -

(۵) فتح الباری (۱/۲۱۱) -

قصی وی او هغه بیان کړې شی نو دا جانز دی په دې کښې څه کراحت نشته.

حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ چې کوم مطلب بیان کړې دې په هغې کښې د دې ترجمې او د مخکښې ترجمې فرق ښکاره دې. د مخکښې ترجمې مقصد خو د شپې په وخت د وعظ او تذکیر جواز بیان شوی دې ددې توهم لرې کولو د پاره چې په دې کښې به اوریدونکو ته تکلیف وی، لہذا دا مکروه کیدل پکار دی، نو د حدیث نه نې اوښودله چې دا مکروه هم نه

دی<sup>(۱)</sup>، والله تعالی اعلم

[۱۱۶] حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عَفِيرٍ قَالَ حَدَّثَنِي اللَّيْثُ قَالَ حَدَّثَنِي عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ خَالِدٍ عَنْ ابْنِ شَهَابٍ عَنْ سَالِمٍ وَأَبِي بَكْرِ بْنِ سُلَيْمَانَ بْنِ أَبِي حُمَةَ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عُمَرَ قَالَ صَلَّى بِنَا النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - الْعِشَاءُ فِي آخِرِ حَيَاتِهِ، فَلَمَّا سَلَّمَ قَامَ فَقَالَ «أَرَأَيْتَكُمْ لَيْلَتَكُمْ هَذِهِ، فَإِنَّ رَأْسَ مِائَةِ سَنَةٍ مِنْهَا لَا يَبْقَى مِنْهُ هُوَ عَلَى ظَهْرِ الْأَرْضِ أَحَدٌ» [۵۷۶، ۵۳۹]

## رجال الحديث

① سعيد بن عفير: دا سعيد بن عفير دې ددوی حالات کتاب العلم باب من يرد الله به خيرا يققهه في الدين (لاندې راغلي دي)<sup>(۲)</sup>

② الليث: دا امام ابو الحارث ليث بن سعد بن عبد الرحمن فهمي رحمۃ اللہ علیہ دې ددوی حالات تهذيب الوصی د دریم حدیث (لاندې تیر شوې دي)<sup>(۳)</sup>

③ عبد الرحمن بن خالد: دا عبد الرحمن بن خالد بن مسافر فهمي مصري دي، ددوی کښت ابو خالد يا ابو الوليد دي دا د امام ليث بن سعد د مشرانو نه دي<sup>(۴)</sup> هشام بن عبد الملك د طرف نه دي د مصر امير وو<sup>(۵)</sup> دوی د امام زهري نه روايت کوي.

④ د دوی نه روايت کوونکو کښې امام ليث بن سعد او يحيى بن ايوب مصري رحمۃ اللہ علیہ دي<sup>(۶)</sup>

(۱) الابواب والتراجم (ص ۵۵ و ۵۶) -

(۲) قوله عبدالله بن عمر رضي الله عنهما الحديث اخرجه البخاري ايضا في صحيحه (۸۰/۱) في كتاب مواقيت الصلاة باب ذكر العشاء والعمرة ومن رآه واسعا رقم (۵۶۴) و (۸۴/۱) كتاب مواقيت الصلاة باب السر في الفقه والخير بعد العشاء رقم (۶۰۱) ومسلم في صحيحه في كتاب الفضائل باب بيان معنى قوله عليه السلام على راس مائة سنة لا يبقى نفس منقوسة ممن هو موجود الآن رقم (۶۴۷۹) و (۶۴۸۰) -

(۳) كشف الباري (۳/ ۲۷۴) -

(۴) تهذيب الكمال (۷۶/ ۱۷) -

(۵) حواله بالا

(۶) حواله بالا

- امام ابو حاتم فرمائی: سالم<sup>(۱)</sup>  
 امام نسائی فرمائی: تیس بہ باس<sup>(۲)</sup>  
 امام سعید بن یونس فرمائی: وكان ثبتاً في الحديث<sup>(۳)</sup>  
 امام عجلي رحمہ اللہ فرمائی: مصرى ثقة<sup>(۴)</sup>  
 امام ذہلی رحمہ اللہ فرمائی: ثبت<sup>(۵)</sup>  
 امام دارقطنی رحمہ اللہ فرمائی: ثقة<sup>(۶)</sup>  
 امام نسائی رحمہ اللہ دوی د امام زہری پہ شاگردانو کنبی د ابن ابی ذئب رحمہ اللہ وغیرہ پہ طبقات کنبی شمیر کرې دې<sup>(۷)</sup>  
 امام یحییٰ بن معین رحمہ اللہ فرمائی: كان عنده عن الزهري فيه مائة حديث كان الليث يحدث بها عنه وكان جده شهيد فتح بيت المقدس مع عمر بن الخطاب رضي الله عنه<sup>(۸)</sup>  
 امام ابن حبان دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کرې دې<sup>(۹)</sup>  
 البته ساجی رحمہ اللہ فرمائی: هو عندهم من اهل الصدق وله مناكير<sup>(۱۰)</sup>  
 دلته مناکیر د تفرّد پہ معنی باندې بہ محمول کیږي<sup>(۱۱)</sup>  
 ددوی وفات په ۱۲۷ هجری کنبی او شو<sup>(۱۲)</sup> رحمه الله تعالى رحمة واسعة  
 ⑤ ابن شهاب: دا امام محمد بن مسلم بن عبيد الله بن شهاب زهري رحمہ اللہ دې ددوی مختصر حالات د "بدء الوحي" د دریم حدیث لاندې تیر شوې دي<sup>(۱۳)</sup>  
 ⑥ سالم: دا جلیل القدر تابعی، د مدینه منوره پہ فقهاؤ سبعه کنبی مشهور فقیه، د حضرت

(۱) تهذيب الكمال (۷۷/۱۷) -

(۲) حواله بالا

(۳) حواله بالا

(۴) تهذيب التهذيب (۱۶۶/۶) -

(۵) حواله بالا

(۶) حواله بالا

(۷) حواله بالا

(۸) تهذيب الكمال (۷۷/۱۷) -

(۹) الثقات لابن حبان (۸۳/۷) -

(۱۰) تهذيب التهذيب (۱۶۶/۶) -

(۱۱) تعليقات الكاشف (۶۲۶/۱) رقم (۳۱۸۴) -

(۱۲) تهذيب الكمال (۷/۱۷) -

(۱۳) كشف الباري (۳۲۶/۱) -

عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ نوسی ابو عمر یا ابو عبدالله سالم بن عبدالله بن عمر بن الخطاب قرشی عدوی مدنی رضی اللہ عنہ دې ددوی حالات د کتاب الایمان باب الحیاء من الایمان د لاتدی تیر شوي دی <sup>(۱)</sup>

① ابوبکر بن سلیمان بن ابی حشمه: دا ابوبکر بن سلیمان بن ابی حشمه قرشی عدوی مدنی رضی اللہ عنہ دی <sup>(۲)</sup>

د ابوبکر د کنیت نه مشهور دې د دوی بل نوم نشته، د ابو حشمه نوم عبدالله بن حذیفه دې، بعضو عدی بن حاتم وئیلې دې <sup>(۳)</sup>

دوی د حکیم بن حزام، سعید بن زید بن عمرو بن نفیل، عبدالله بن عمر، سلیمان بن ابی حشمه، ابوهریره، ام المومنین حفصه بنت عمر بن الخطاب او الشفاء رضی اللہ عنہ نه روایت کوي. ددوی نه روایت کوونکو کښې ابن شهاب زهري، اسماعیل بن محمد بن سعد بن ابی وقاص، صالح بن کیسان، محمد بن منکدر، خالد بن الیاس، او یزید بن قسیط رضی اللہ عنہ شامل دي <sup>(۴)</sup>

امام زهري رضی اللہ عنہ فرماني ګان من علماء قریش <sup>(۵)</sup>

حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ فرماني ثقة عارف بالنسب <sup>(۶)</sup>

ابن حبان رضی اللہ عنہ دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي <sup>(۷)</sup> رحمة الله تعالى رحمة واسعة

⑤ عبدالله بن عمرو رضی اللہ عنہ: د عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہ حالات د کتاب الایمان باب الایمان و قول النبی ﷺ:

بني الاسلام على خمس د لاتدی تیر شوي دي <sup>(۸)</sup>

قوله: صلى بنا رسول الله ﷺ العشاء في آخر حياته: حضور پاک ﷺ مونږ ته په

آخری ژوند کښې د ماسخوتن مونږ راګړو،

د حضرت جابر رضی اللہ عنہ په روایت کښې د حضور پاک ﷺ د وفات نه یو میاشت مخکښې وضاحت

موجود دي: سمعت النبی ﷺ: يقول قبل ان يموت بشهر <sup>(۹)</sup>

د حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ روایت دي: لما رجع النبی ﷺ من تبوك سالوا عن الساعة فقال

<sup>(۱)</sup> كشف الباری (۱۲۸/۲)

<sup>(۲)</sup> تهذيب الكمال (۹۳/۳۳)

<sup>(۳)</sup> عمدة القاری (۱۷۶/۲) وتهذيب الكمال (۹۴/۳۳)

<sup>(۴)</sup> تهذيب الكمال (۹۴۹/۳۳)

<sup>(۵)</sup> حواله بالا

<sup>(۶)</sup> تقريب التهذيب (ص ۶۲۳) رقم (۷۹۶۷)

<sup>(۷)</sup> الثقاب لابن حبان (۵۶۶/۵)

<sup>(۸)</sup> كشف الباری (۱۶۳۷)

<sup>(۹)</sup> صحيح السلم كتاب فضائل الصحابة باب بيان معنى قوله ﷺ: على راس مائة سنة لا يبقى نفس متفوسه من هو موجود الان رقم (۶۴۸۱) و (۶۴۸۳)



رسول الله ﷺ لا تأتئ مائة سنة وعلى الارض نفس منقوسة اليوم<sup>(۱)</sup>

یعنی: دیوبک نه واپس راتلو په وخت هر کله چې حضور پاک ﷺ نه د قیامت باره کښې تپوس اوکړې شو نو دا ارشار نې او فرمائیلو، چې د هغې حاصل دادې چې هغوی او فرمائیل چې نن خومره خلق ژوندی دی په دوی باندې به سل کاله تیر نه وی چې ټول به ختم شی.

**قوله:** فلما سلم قام، فقال: کله چې هغوی سلام او گرځولو نو پاسیدو او ونې فرمائیل:

ارایکم لیلکم هذه؟

آیا تاسو دا شپه اولیدله؟ (دا یاده ساتئ)

ارایکم: کښې همزه د استفهام د پاره ده اودا جمله د استخبار د پاره راځی یعنی دا د 'اخبرونی' په معنی کښې ده، ځکه چې لیدل د خبر ورکولو سبب دې او مقصود دلته زورنه ده، یعنی دا شپه یاده ساتئ<sup>(۲)</sup>

مطلب دادې چې حضور پاک ﷺ چې 'ارایکم لیلکم هذه؟' او فرمائیل د دې معنی دا شوه چې اووایی دا کومه شپه ده؟ او دا به هغه کس وائی چاته چې دا شپه معلومه وی، نو حضور پاک ﷺ خو د شپې متعلق صوره خبر معلوم کړې دې او په حقیقت کښې په دې باندې زورنه ده چې دا شپه یاده کړئ او یاد نې اوساتئ.

**قوله:** فان راس مائة سنة منها لا يبقى ممن هو على ظهر الارض احد: ځکه چې د دې شپې نه سل کاله پس به په دې زمکه کښې چې اوس څوک موجود دی، دې کښې به څوک هم پاتې نه شی.

هم دا روایت مخکښې راروان دې په هغې کښې دی 'یرید بذلك انها تغیر ذلك القران'<sup>(۳)</sup>، یعنی: مطلب دادې چې دا به سلو کالو پورې ټول اهل قران ختم کړی.

د حدیث شریف مفهوم او مقصد: د حدیث شریف مفهوم خو ښکاره دې چې حضور پاک ﷺ پېشن گوئی فرمائیلې ده چې اوس وخت خومره خلق موجود دی د نن نه سل کاله پوره کیدو نه پس به څوک به باقی پاتې نه وی.

ابن بطلال رحمه الله فرمائی چې دې ارشاد پاک سره هغوی ښودنه کول غواړی چې راتلونکې سل کښې دننه دننه ټول به ختم شی ستاسو عمرونه د مخکښې امتونو په شان اوږده نه دی نو لهذه دا لنډی عمرونه مو په کار راولئ او په عبادت کښې د څه محنت نه کار واخلي<sup>(۴)</sup>.

امام نووی فرمائی چې د دې مقصد دا دې چې په دغه شپه خومره خلق د زمکې په مخ باندې

(۱) صحیح المسلم کتاب فضائل الصحابة باب بیان معنی قوله ﷺ على راس مائة سنة لا يبقى نفس منقوسة الخ رقم (۶۴۸۵) -

(۲) فتح الباری (۲۱۱/۱) -

(۳) صحیح البخاری (۸۴/۱) -

(۴) صحیح البخاری لابن بطلال (۱۹۲/۱) -

و د هغوی باره کښې نې خبر ورکړې دې چې دوی به سل کالو نه زیات نه پاتې کېږي، که ددوی عمر دې نه مخکښې کم وي او که زیات (۱)

تنبيه امام ابو امامه بن النخاس رضی الله عنه ددې حدیث نه په دې خبره استدلال کړې دې چې په دې امت کښې به د یو سړی عمر د سلو کالو نه نه زیاتېږي (۲)

خو محققین علماؤ دا رد کړې ده چې د حضور پاک صلی الله علیه و آله مقصد دا نه وو بلکه د هغوی دا مطلب وو چې د هغوی ارشاد په وخت کښې چې کوم خلق موجود دی په دې کښې به سل کاله پس څوک هم موجود نه وي ټول به سل کاله تیریدو سره ختم شي او هم دغه اوشوه، د ابو امامه وینا چې څوک به هم سل کاله پس ژوندې نه وي، غلطه ده (۳)

چنانچه په صحابه کرامو کښې د حضرت حکیم بن حزام بن خویلد، حسان بن ثابت، حویطب بن عبدالعزی، سعید بن یروع، حمن بن عوف او د مخرمه بن نوفل رضی الله عنه عمرونه د یو سل شلو پورې وو (۴)

دغه شان د حضرت انس رضی الله عنه عمر هم د سلو کالو نه اوږدېدلې وو (۵)

دغه شان حضرات تابعینو کښې او بیا د هغې نه پس محدثینو کښې ډیر حضرات داسې تیر شوې دی چې هغوی د سلو کالو نه زیات عمر اوموندلو (۶)

حافظ ذهبی دې سلسله کښې یو مستقل رساله لیکلې ده چې د هغې نوم کتاب اهل المائة فصاعدا دې

د ذکر شوې پېشن گوین تحقیق: حضور پاک صلی الله علیه و آله په ۱۰ هجری کښې چې کومه پېشن گوڼی فرمایلي وه چې د نن نه سل کاله پس به په موجوده خلقو کښې څوک هم ژوندې نه وي، ټکې په ټکې پورا شوه. چنانچه په صحابه کرامو کښې د ټولو نه آخر وفات کیدونکې حضرت عامر بن وائله لیشی رضی الله عنه وو، چې د هغوی د وفات په باره کښې آخری قول ۱۱۰ هجری دې، چې د هغې تصحیح حافظ ذهبی رحمته الله علیه کړې دې (۷)

باقی چې څومره صحابه کرام دی هغوی ټول دې هجری نه مخکښې وفات شوي وو. هیات خصو: د حدیث الباب نه د خضر د وفات منوونکی دلیل نیسی، ځکه چې:

(۱) شرح النووی علی صحیح المسلم (۳۱۰/۲) کتاب فضائل الصحابة باب بیان معنی قوله صلی الله علیه و آله علی راس مائة سنة لا یبقی.. الخ -

(۲) الاجوبة المرضیة للسخاوی (۳۸۰/۲) -

(۳) حواله بالا

(۴) فتح المغیث للعراقی (۴۵۵-۴۵۷) -

(۵) قال الذهبي فی الکاشف (۲۵۶/۱۰) رقم (۴۷۷) "جاوز المائة" -

(۶) کالقاضی شریح، فانه عمر نحو مائة وثمان سنین او اکثر، انظر تقریب التهذیب (ص ۲۶۵) و کالقاضی ابی طیب طاهر بن عبدالله الطبری فانه عاش مائة سنة وستین، انظر وفيات الاعیان لابن خلکان (۵۱۴/۲) -

(۷) قال الذهبي رحمته الله علیه فی الکاشف (۵۲۷/۱) رقم (۲۵۴۸) وبه ختم الصحابة فی الدنيا مات ستة عشر ومائة علی الصحیح (" -

فان على راس مائة سنة لا يلقى ممن هو على ظهر الارض احد

او د حيات خضر قائلين وانى چې دې حديث كښې د "على ظهر الارض" قيد دې او خضر عليه السلام هغه وخت سمندر كښې وو، يا دا چې دې حديث د عموم نه خضر عليه السلام مخصوص دې، څنگه عيسى عليه السلام او دغه شان ابليس د دې نه برى دى (۱)

د حيات خضر بحث مونږ په كتاب العلم ټاپ ما ذكرى د هاب موسى عليه السلام فى البحر الى الحضرة كښې كړې دې (۲)

د حديث الباب د ترجمة الباب سره مطابقت: د حديث باب د ترجمة الباب سره مطابقت ښكاره دې ځكه چې په دې كښې دى صلى الله عليه وآله وسلم العشاء فى آخر حياته فلما سلما قام فقال: ارايتكم كويا حضورياك عليه السلام د عشاء نه پس خبرې او كړې او دا سمر فى العلم ده، يعنى د شپې په وخت كښې د علمي خبرو ياد دده انى ده \_ والله سبحانه وتعالى اعلم

(۱۱۷) حَدَّثَنَا آدَمُ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ قَالَ حَدَّثَنَا الْحَكَمُ قَالَ سَمِعْتُ سَعِيدَ بْنَ جُبَيْرٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ (۲) قَالَ بَشْتُ فِي بَيْتِ خَالَتِي مَيْمُونَةَ بِنْتِ الْحَارِثِ زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

(۱) فتح الباری (۴۳۴/۶) کتاب احادیث الانبياء باب حديث الحضر مع موسى عليهما السلام) -

(۲) كشف الباری (۳۴۵/۳-۳۵۰)

(۳) قوله: عن ابن عباس رضى الله عنهما: الحديث، أخرجه البخارى أيضا فى صحيحه (ج ۱ ص ۲۵) كتاب الوضوء باب التخفيف فى الوضوء، رقم (۱۳۸) و (ج ۱ ص ۳۰) كتاب الوضوء، باب قراءة القرآن بعد الحدث وغيره، رقم (۱۸۳) و (ج ۱ ص ۹۷) كتاب الاذان، باب يقوم عن يمين الامام بحذانه سواء اذا كان اثنين، رقم (۶۹۷)، وباب اذا قام الرجل عن يسار الامام، رقم (۶۹۸) وباب اذا لم ينو الامام أن يؤم ثم جاء قوم فأهمهم، رقم (۶۹۹) و (ج ۱ ص ۱۰۰) كتاب الاذان، باب اذا قام الرجل عن يسار الامام، رقم (۷۲۶) و (ج ۱ ص ۱۰۱) كتاب الاذان، باب ميمنة المسجد والامام، رقم (۷۲۸) و (ج ۱ ص ۱۱۸) كتاب الاذان، باب وضوء الصبيان، رقم (۸۵۹) و (ج ۱ ص ۱۳۵) كتاب الوتر، باب ماجاء فى الوتر، رقم (۹۹۲) و (ج ۱ ص ۱۵۹ و ۱۶۰)، كتاب العمل فى الصلاة باب استعانة اليد فى الصلاة اذا كان من أمر الصلاة، رقم (۱۱۹۸) و (ج ۲ ص ۶۵۷) كتاب التفسير، سورة آل عمران، باب (ان فى خلق السموات والارض...) الآية، رقم (۴۵۶۹)، وباب (الذين يذكرون الله قياما وقعودا وعلى جنوبهم...)، رقم (۴۵۷۰)، وباب (ربنا انك من تدخل النار فقد أضرته...)، رقم (۴۵۷۱) وباب (ربنا اننا سمعنا مناديا ينادى للايمان) رقم (۴۵۷۲)، و (ج ۲ ص ۸۷۷) كتاب اللباس، باب الذوائب، رقم (۵۹۱۹) و (ج ۲ ص ۹۱۸) كتاب الأدب، باب رفع البصر الى السماء، رقم (۶۲۱۵) و (ج ۲ ص ۹۳۴ و ۹۳۵) كتاب الدعوات، باب اذا انتبه بالليل، رقم (۶۳۱۶) و (ج ۲ ص ۱۱۱۰) كتاب التوحيد، باب ما جاء فى تخليق السموات والارض وغيرها من الخلائق، رقم (۷۴۵۲) ومسلم فى صحيحه فى كتاب الطهارة، باب السواك، رقم (۵۹۶) وفى كتاب الصلاة المسافرين، باب صلاة النبى (ص) دعائه بالليل، رقم (۱۷۸۸ - ۱۸۰۱) والنسائى فى سننه، فى كتاب الاذان، باب ايدان المؤمنين الأئمة بالسلوة، رقم (۶۸۷) وفى كتاب الافتتاح، باب الدعاء فى السجود رقم (۱۱۲۲) ... [بقية حاشية په راروانه صفحه..]

وسلم- وَكَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - عِنْدَهَا فِي لَيْلَتِهَا، فَصَلَّى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - الْعِشَاءَ، ثُمَّ جَاءَ إِلَى مَنْزِلِهِ، فَصَلَّى أَرْبَعَ رَكَعَاتٍ، ثُمَّ نَامَ، ثُمَّ قَامَ، ثُمَّ قَالَ «نَامَ الْعُلَمَاءُ». أَوْ كَلِمَةً تُشَبِّهُهَا، ثُمَّ قَامَ فَقُمْتُ عَنْ يَسَارِهِ، فَجَعَلَنِي عَنْ يَمِينِهِ، فَصَلَّى خَمْسَ رَكَعَاتٍ ثُمَّ صَلَّى رَكَعَتَيْنِ، ثُمَّ نَامَ حَتَّى سَمِعْتُ غَطِيطَهُ - أَوْ خَطِيطَهُ - ثُمَّ خَرَجَ إِلَى الصَّلَاةِ [۱۳۸، ۱۸۱، ۶۶۵-۶۶۷، ۶۹۳، ۶۹۵، ۸۲۱، ۹۴۷، ۱۱۴۰، ۴۲۹۳-۴۲۹۶، ۵۵۷۵، ۵۸۶۱، ۵۹۵۷، ۷۰۱۴]

## رجال الحديث

- ① آدم: دا آدم بن ابی ایاس عبدالرحمن العسقلانی رحمته الله دې د دوی حالات د کتاب الایمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویدله د لاتدی تیر شوې دی<sup>(۱)</sup>
- ② شعبه: دا امام شعبه بن الحجاج بن الورد عتکی بصری رحمته الله دې ددوی حالات هم دې ذکر شوې باب کنبې تیر شوې دی<sup>(۲)</sup>
- ③ الحکم: دا الحکم - یفتح الحاء البهله والكاف بن عتیبه-مصر- الکندی الکوفی رحمته الله دې ابو محمد یا ابو عبدالله یا ابو عمر نې کنیت دې.
- دوی د عدی بن عدی کندي یا قبيله کنده د یوې ښځې مولى وو<sup>(۳)</sup>
- دوی د ابو جحیفه السوائی رحمته الله نه علاوه قاضی شریح، عبدالرحمن بن ابی لیلی، ابووائل شقیق بن سلمه، ابراهیم نخعی، سعید بن سعد، طاؤس، عکرمه، مجاهد، عمرو بن میمون، عامر شعبی، عطاء ابن ابی رباح، مقسم، قیس ابن ابی حازم، ابوصالح السمان او ابراهیم تیمی رحمته الله وغیره نه روایت کوی،
- د دوی نه حدیث نقل کوونکو کنبې منصور بن المعتمر، امام اعمش، مسعر بن کدام، مالک بن معول، امام اوزاعی، امام شعبه، ابو عوانه او حمزة بن حبيب الزيات وغیره ډیر حضرات دي<sup>(۴)</sup>

بقیه حاشیه د تیر مخ] و فی کتاب قیام اللیل، باب ذکر ما یستفتح به القیام، رقم (۱۶۲۰، ۱۶۲۱) و باب ذکر الاختلاف علی حبیب بن ابی ثابت فی حدیث ابن عباس فی الوتر رقم (۱۷۰۵-۱۷۰۷) و ابو داؤد فی سننه، فی کتاب الطهارة، باب السواک لمن قام من اللیل، رقم (۵۸) و فی کتاب الصلاة، باب الرجلین یؤم أحدهما صاحبه کیف یقومان؟ رقم (۶۱۰ و ۶۱۱) و فی کتاب التطوع، باب فی صلاة اللیل، رقم (۱۳۵۳-۱۳۵۸) و (۱۳۶۴ و ۱۳۶۵) و (۱۳۶۷)، و الترمذی فی جامعه، فی کتاب الصلاة، باب ما جاء فی الرجل یصلی ومعه رجل، رقم (۲۲۲) و ابن ماجه فی سننه، فی کتاب اقامة الصلاة، باب ما جاء فی الدعاء اذا قام الرجل من اللیل، رقم (۱۳۵۵) و باب ما جاء فی کم یصلی باللیل، رقم (۱۳۶۳).

<sup>(۱)</sup> کشف الباری (۱/۶۷۸)-

<sup>(۲)</sup> کشف الباری (۱/۶۷۸)-

<sup>(۳)</sup> تهذیب الکمال (۷/۱۱۴)-

<sup>(۴)</sup> تهذیب الکمال (۷/۱۱۵-۱۱۷)-

امام اوزاعي رحمته الله فرماني: ما بين لايتها الله منه: (١)  
 مجاهد بن رومي رحمته الله فرماني: رايت الحكم في مسجد الخيف وعلما الناس عيال عليه: (٢)  
 عباس دوري رحمته الله فرماني: وكان صاحب عبادة وفعل: (٣)  
 سفيان بن عيينة رحمته الله فرماني: ما كان بالكوفة بعد ابراهيم والشعبي مثل الحكم وحما: (٤)  
 عبد الرحمن بن مهدي فرماني ثبت ثقة: (٥)  
 عبد الله بن احمد بن حنبل رحمهما الله فرماني: سالت ابي: من اثبت الناس في ابراهيم؟ قال: الحكم بن عتيبة، ثم منصور: (٦)  
 امام يحيى بن معين رحمته الله فرماني: الحكم بن عتيبة ثقة: (٧)  
 امام ابو حاتم رحمته الله فرماني ثقة: (٨)  
 امام نسائي رحمته الله فرماني ثقة ثبت: (٩)  
 امام عجلي رحمته الله فرماني ثبت ثقة في الحديث وكان من فقهاء اصحاب ابراهيم وكان صاحب سنة واتهام: (١٠)  
 يعقوب بن سفيان رحمته الله فرماني: كان قتيها ثقة، (١١)  
 ابن سعد رحمته الله فرماني: كان الحكم بن عتيبة ثقة، قتيها، عالما، عاليا، رفيعا، كثير الحديث: (١٢)  
 حافظ ذهبي فرماني: قتيه الكوفة مع حماد ..... عابد، قانت، ثقة، صاحب سنة: (١٣)  
 البته عجلي رحمته الله فرماني: وكان فيه تشيع الا ذلك لم يظهر منه الا بعد موته: (١٤)

(١) تهذيب الكمال (١١٧/٧) -

(٢) حواله بالا

(٣) تهذيب الكمال (١١٨/٧) -

(٤) حواله بالا

(٥) حواله بالا

(٦) تهذيب الكمال (١١٨، ١١٩/٧) -

(٧) تهذيب الكمال (١١٩/٧) -

(٨) حواله بالا

(٩) حواله بالا

(١٠) تهذيب التهذيب (٤٣٤/٢) -

(١١) تهذيب التهذيب (ج ٢ ص ٤٣٤)

(١٢) الطبقات لابن سعد (٣٣٢/٦) -

(١٣) الكاشف (٣٤٤/١) رقم (١١٨٥/٧) -

(١٤) تهذيب الكمال (١١٩/٧) -

دغه شان د امام شعبه نه نقل دی ګان الحکم یفضل علیا علی ابن بکر و عمر<sup>(۱)</sup>  
خو حقیقت دادې چې دا خبره شاذ او مردود ده، ډیرو حضراتو دده د صاحب سنة تصریح  
کړې ده، او چا هم د تشیع ذکر نه دې کړې،  
بیا حافظ ذهبی رحمته الله علیه فرماني چې د امام شعبه دا قول د سلیمان شاذ کونی په واسطه سره نقل  
دې او شاذ کونی اعتباری نه دې چنانچه حافظ ذهبی فرماني الشاذ کونی لیس بهتدوما اقلن ان  
الحکم یقیم منه هذا<sup>(۲)</sup>

دغه شان ابن حبان رحمته الله علیه د دوی تذکره چې کله په الثقات کښې اوکړه نو ورسره ئې دا هم  
اولیکل ګان یدلس<sup>(۳)</sup> په دې بنیاد باندې حافظ ابن حجر د دوی باره کښې لیکلې دی  
ثقة، ثبت، فقیه الا انه ربما دلس<sup>(۴)</sup>

خو په خپله حافظ ابن حجر رحمته الله علیه دوی په خپل کتاب تعریف اهل التقدیس بمراتب الموصوفین  
پالتدلیس کښې په دویمه طبقه د مدلسینو کښې شمیر کړې دې دا دویمه طبقې والا حضرات  
هغه خلق دی چې د ائمه کبار نه دی او د هغوی د عمومی روایاتو په مقابل کښې تدلیس ډیر  
کم دی، لهدغه د هغوی د امامت، اوچت شان، او د قلت تدلیس د وجه نه ائمه د دوی د تدلیس  
تحمل هم کړې دې او په خپل صحیح کښې ددوی احادیث قبول کړې هم دی<sup>(۵)</sup>

زور نه: امام بخاری د دوی د تذکرې په آخره کښې لیکي: وقال بعض اهل النسب: الحکم بن عتیبة  
بن النہاس، اسمہ عبدل، من بنی سعد بن عجل بن لعیج، فلا دري حفظه امر لا؟<sup>(۶)</sup>

یعنی بعضې نسبنامو د "حکم بن عتیبه" نسب نامه لیکلو کښې دا تفصیل ذکر کړې دې،  
معلومه نه ده چې هغوی په صحیح توګه باندې یاد کړې دې او لیکلې دې یا نه؟  
نو ګویا امام بخاری د احتمال په درجه کښې ذکر کوی چې "الحکم بن عتیبه" چې کوم فقیه  
مشهور دې هغه، او دا "الحکم بن عتیبه بن النہاس" یو کس دې.

په اصل کښې دلته د بعضې علماؤ باندې خلط راغلې دې نو هشام بن الکلبی د ټولو نه  
مخکښې د دوی نسب نامه دغه شان ذکر کړه، د دې نه پس ابن حبان او ابو احمد الحاکم د  
دوی په اتباع کښې هم دا خبره نقل کړه، ښکاری چې دا دواړه د دوی په نیز په یقین سره یو  
سړې وو<sup>(۷)</sup>

(۱) سیر اعلام النبلاء (۲۰۹/۵) -

(۲) حواله بالا

(۳) تهذیب التهذیب (۴۳۴/۲) -

(۴) تقریب التهذیب (ص ۱۷۵) رقم (۱۴۵۳) -

(۵) طبقات المدلسین (تعریف اهل التقدیس بمراتب الموصوفین بالتدلیس) (ص ۵۸) -

(۶) التاريخ الكبير (۳۳۳/۲) رقم (۲۶۵۴) -

(۷) تهذیب التهذیب (۴۳۵/۲) و تعلیقات التاريخ الكبير (۳۳۳/۲-۳۵) -

او حافظ ذهبی وغیره په یقین سره دا بیان کړې دې چې الحکم بن عتیبه چې مشهور فقیه دې هغه جدا دې او الحکم بن عتیبه بن النہاس یو بیل سړې دې. آخری ذکر کړې شوې د کوفې قاضی وو او د ده نه یو روایت نقل نه دې<sup>(۱)</sup>

امام بخاری ته په یقین سره دا خبره منسوب کول صحیح نه دی معلومېږي چې هغوی دواړه یو گڼل. هغوی د بعضې اهل نسب ذکر کولو سره صرف د یو احتمال ذکر کړې دې<sup>(۲)</sup>، والله اعلم د الحکم بن عتیبه رضی الله عنه ولادت د ابراهیم نخعی د پیدائش په کال ۴۶ هجری کښې اوشو، او په ۱۱۵ هجری کښې وفات شو<sup>(۳)</sup>، رحمه الله تعالی رحمة واسعة

① سعید بن جبیر: دا مشهور تابعی عالم امام سعید بن جبیر بن هشام اسدی والبی کوفی رضی الله عنه دې ابو محمد یا ابو عبدالله د دوی کښت دې<sup>(۴)</sup>

دوی په صحابه کرامو کښې د حضرت ابن عباس، عبدالله بن مغفل، حضرت عائشه، عدی بن حاتم، ابو موسی اشعری، ابوهریره، ابو سعید بدري (وهو مرسل)، ابن عمر، عبدالله بن زبیر، ضحاک بن قیس، انس او د ابو سعید خدری رضی الله عنه نه روایت د حدیث کوی.

د دوی نه روایت کوونکو کښې ابو صالح السمان، ایوب سختیانی، سلمه بن کهیل، سلیمان الاحول، امام اعمش، عدی بن ثابت، عطاء بن السائب، مالک بن دینار، مجاهد، امام زهری، موسی ابن ابی عائشه، ابواسحاق سبیعی او ابو الزبیر مکی رضی الله عنه په شان ډیر حضرات تابعین او اتباع تابعین دی<sup>(۵)</sup>.

امام نووی رحمته الله علیه فرماني: کان سعید من کبار ائمة التابعین متقدمهم فی التفسیر والحديث والفقہ والعبادة والورع وغيرها من صفات اهل الخیر<sup>(۶)</sup>

امام سفیان ثوری رحمته الله علیه دوی له په ابراهیم نخعی رضی الله عنه باندې علمی اعتبار سره فوقیت ورکوي<sup>(۷)</sup> چې د ابن عباس رضی الله عنه نه به اهل کوفه مسائل تپوس کولې نو وویل به ئې: ایس منکم سعید بن جبیر؟<sup>(۸)</sup>

میمون بن مهران رضی الله عنه فرماني: لقد مات سعید بن جبیر وماعلی الارض احد الا وهو محتاج الى علمه<sup>(۹)</sup>

① میزان الاعتدال (۵۷۷/۱) -

② تهذيب التهذيب (۴۳۵/۲) -

③ سير اعلام النبلاء (۲۱۲/۵) -

④ تهذيب الكمال (۳۵۸/۱۰) -

⑤ تهذيب الكمال (۳۵۸/۱۰) - ۳۶۱ -

⑥ تهذيب الاسماء واللغات (۲۱۶/۱) -

⑦ تهذيب الاسماء واللغات (۲۱۶/۱) -

⑧ حواله بالا وسير اعلام النبلاء (۳۲۵/۴) -

⑨ سير اعلام النبلاء (۳۲۵/۴) -

حسین فرمائی: کان اعلمهم بالقرآن مجاهد واعلمهم بالحج عطاء واعلمهم بالحلل والحرام طاووس واعلمهم بالطلاق سعید بن المسیب، واجمعهم لهذا العلوم سعید بن جبیر: (۱)

علی بن المدینی فرمائی: لیس فی اصحاب ابن عباس مثل سعید بن جبیر، قیل: ولا طاووس؟ قال: ولا طاووس، ولا احد: (۲)

ابو القاسم هبة الله بن الحسن طبری رحمہ اللہ فرمائی: وثيقة امام حجة على المسلمين: (۳)  
د حضرت سعید بن جبیر رحمہ اللہ یہ اوچت شان او امامت باندی د علماؤ اتفاق دی، او د دوی مناقب او فضائل ہم زیات دی، ۹۴ھ کنبی د حجاج بن یوسف د لاسہ شہید شو: (۴)

۵) ابن عباس رضی اللہ عنہ: حضرت عبد الله بن عباس رضی اللہ عنہ حالات د یدہ الوسی: د خلورم نمبر حدیث لاتدی (۵) او کتاب الایمان: باب کفران العشیرو کفر، دون کفر: لاتدی ہم راغلی دی: (۶)

بت فی بیت خالقی میمونہ بنت الحارث زوجہ النبی صلی اللہ علیہ وسلم وکان النبی صلی اللہ علیہ وسلم عندها فی لیلتها.  
ما د خپلی ترور میمونہ بنت الحارث، چې د حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم بی بی ده، په کور کنبی شپہ تیرہ کړه، حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم د هغوی د نمبر په شپہ کنبی هغوی سره وو.

د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ دې حدیث ته "لیلة التبیات" والا حدیث وئیلې شی، امام بخاری دلته مختصراً او مخکنی تفصیلاً د دې تخریج کړې دې: (۷)

حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ چې کومه واقعه بیان کړې ده، دغه وخت د هغوی عمر لس کاله وو څنگه چې مسند احمد کنبی وضاحت راغلی دې: (۸)

میمونہ بنت الحارث رضی اللہ عنہ: دا أم المومنین میمونہ بنت الحارث رضی اللہ عنہ ده، مخکنی د دې نوم "برہ" وو، حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم دا بدل کړو او "میمونہ" ئې کینودلو: (۹)

په جاهلیت کنبی د دوی نکاح مسعود بن عمر سره شوې وه، هغه دوی پرینودل، نو د ابوهرم په نکاح کنبی راغله، د ابوهرم د وفات نه پس د حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم په زوجیت کنبی راغله: (۱۰)

(۱) سیر اعلام النبلاء (۴/۱۷۴)۔

(۲) حواله بالا

(۳) تهذیب الکمال (۱۰/۳۷۶)۔

(۴) تهذیب الکمال و تعلیقات الکمال (۱۰/۳۷۶) تهذیب الکمال (۱۰/۳۵۸-۳۷۶) و سیر اعلام النبلاء

(۴/۳۳۲۱) والطبقات الکبری لابن سعد (۶/۲۵۶-۲۶۷) و تهذیب الاسماء واللغات (۱/۲۱۶)۔

(۵) کشف الباری (۱/۴۳۵)

(۶) کشف الباری (۲/۲۰۵)۔

(۷) قد مر تخریجه (أنفا)۔

(۸) مسند احمد (۱/۳۶۴) رقم (۳۴۳۷)۔

(۹) السيرة الحلیة (۳/۳۲۳) والطبقات الکبری لابن سعد (۸/۱۳۷)۔

(۱۰) السيرة الحلیة (۳/۳۲۳) والاصابة (۴/۱۱۷ و ۴/۱۱۲) والطبقات (۸/۱۳۲)۔



حضرت میمونه رضی اللہ عنہا د ابن عباس رضی اللہ عنہ او خالد بن ولید رضی اللہ عنہ ترور وه<sup>(۱)</sup> د حضرت عباس رضی اللہ عنہ بی بی، د ابن عباس رضی اللہ عنہ مور، ام الفضل لبابه بنت الحارث سگه خور، اسماء بنت عمیس، سلمی بنت عمیس، زینب بنت خزیمه، دا درې واره د حضرت میمونه مور شریک خوربانې وې<sup>(۲)</sup> په ۷ هجری کښې چې کله حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم عمره القضاء له تشریف اوړې وو، په دغه موقع کښې دوی سره نکاح اوکړه<sup>(۳)</sup> ابن سعد رضی اللہ عنہ فرماني چې دا د هغوی آخری بی بی وه، چې دې نه پس هغوی بله نکاح چاسره اونه کړه<sup>(۴)</sup>

حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم چې کله د جعفر بن ابی طالب په ذریعه د نکاح پیغام وراولیرلو، نو هغوی حضرت عباس رضی اللہ عنہ خپل وکیل جوړ کړو، او دغه عباس رضی اللہ عنہ د دوی نکاح اوکړه<sup>(۵)</sup> د حضرت میمونه رضی اللہ عنہا نکاح د احرام په حالت کښې شوې وه یا حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم په دغه کښې وخت کښې بغیر احرام وو؟ په دې کښې روایات مختلف دی دا خاني د هغې تفصیل نه دي، خو بیا هم ابن حجر رضی اللہ عنہ لیکي: ومنهم من عقد علیها وهو محرم وبني بها بعد ان احل من عبرته بالتطهيم وهو حلال في الحل، وذلك بين من سياق القصة عند ابن اسحاق<sup>(۶)</sup>

د حضرت میمونه رضی اللہ عنہا نه تقریبا چالیس احادیث روایت شوې دي، په هغې کښې اووه احادیث متفق علیه دي، په هغې کښې په یو حدیث کښې امام بخاری او پنځو احادیث کښې امام مسلم متفرد دي<sup>(۷)</sup> د حضرت میمونه رضی اللہ عنہا وفات د صحیح قول مطابق په ۵۱ هجری کښې د سرف په مقام باندې اوشو، او هم هلته کښې دفن شوه<sup>(۸)</sup> رضی الله عنها وارضاه

**قوله: فصلی النبی صلی اللہ علیہ وسلم العشاء ثم جاء الى منزله فصلی اربع رکعات ثم نام، ثم قام، ثم قال: نام الغلیم، او کلمة تشبهها، ثم قام فقامت عن يساره، فجعلني عن يمينه، فصلی خمس رکعات، ثم صلی رکعتين: حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم د ماسخوتن مونځ اوکړو، بیا ئې خپل کور ته تشریف راوړو، هغوی څلور رکعاته اوکړل، بیا پاسیدو، بیا اوده شو، بیا پاسیدو، بیا افرمانیل چې ماشوم اوده شو؟ یا ئې دا سې څه خبره اوکړه، بیا هغوی پاسیدل او څه د هغوی گس لاس ته اودریدم، نو هغوی څه ښی طرف ته کړم او بیا ئې پنځه**

(۱) السيرة الحلبية (۳/۳۲۳) -

(۲) حواله بالا

(۳) الإصابة (۴/۱۱۴) -

(۴) الطبقات الكبرى لابن سعد (۸/۱۳۲) -

(۵) الإصابة (۴/۱۱۴ و ۴/۱۲) -

(۶) الإصابة (۴/۱۲) -

(۷) خلاصة الخزرجی (ص ۴۹۶) -

(۸) الإصابة (۴/۲۳) والسيرة الحلبية (۳/۳۲۳) -

رکعاته ادا کړل، او بیا یې دوه رکعاته او کړل.

**قوله:** نام الغليم: غليم يانې مکسوره مشدده سره د غلام تصغير دې دا تصغير د شفقت د پاره دې<sup>(۱)</sup>

حضرت گنګوهی رحمته الله علیه فرماني لعل ذلك كان استفهام او اخبار ليشغل ببعض ما يفعله باهله من الالاعه وغيرها<sup>(۲)</sup>

مطلب دادې چې ددې جملې د ونيلو دا مقصد وو چې حضور پاک ﷺ خپل کور والا سره ملاعبت کول غوښتل، ظاهره ده چې ددې د پاره د تستر يعنې د پردې ضرورت رازی ځکه حضور پاک ﷺ او فرمايل نام الغليم

د حضرت ابن عباس رضي الله عنه په حديث کښې اختلاف دې چې هغوی څومره رکعتونه کړي وو. بعضو کښې يوولس، بعضو کښې ديارلس، بعضو کښې پنځلس او بعضو کښې د اوولسو ذکر دې.

په کومو رواياتو کښې چې اوولسو رکعاتو ذکر دې په هغې کښې آخری دوه رکعاته د فجر سنت متعلق دي، دولس رکعاته نوافل او درې رکعاته د وتر دي.

چې په کوم کښې د پنځلسو ذکر دې په هغې کښې د فجر د دوو رکعاتو ذکر پريښودې دي چې په کوم روايات کښې د ديارلسو ذکر دې، په هغې کښې اته رکعاته نوافل دي درې رکعاته وتر دي او په اخر کښې دوه رکعاتونه د فجر سنت دي.

بيا چې په کوم رکعات کښې د يوولسو رکعاتو ذکر دې په هغې د فجر سنت ذکر نه دي، اته رکعاته نوافل دي او درې رکعاته وتر دي.

دلته چې ابن عباس رضي الله عنه فرماني ثم جاء الى منزله فصل اربع ركعات يعنې هغوی د ماسخوتن مونځ کولو نه پس کور ته راغلل او څلور رکعاته يې ادا کړل، او غالبه دا ده چې دا څلور رکعاته د ماسخوتن سنت به وي<sup>(۳)</sup>

دې نه پس هغوی ارام او کړلو بيا څه وخت پس پاسيدلو او مونځ کول يې شروع کړل، دغه وخت هغوی دا هم او فرمايل چې نام الغليم ماشوم اوده شو، بيا چې کله هغوی مونځ کولو نو ابن عباس رضي الله عنه پاسيدلو او په دې مونځونو کښې ورسره شريک شو، په اخره هغوی د وتر نه هم فارغ شول. د هغې نه پس يې چې کوم دوه رکعاته او کړل د هغې پاره کښې يو احتمال خو دادې کوم چې حافظ رحمته الله علیه وغيره فرماني چې دې نه پس دوه رکعاته د فجر سنت دي، دويم احتمال دا هم دې چې دا هغه دوه رکعاته دي کوم چې به حضور پاک ﷺ د وتر نه پس ادا کول<sup>(۴)</sup>

(۱) شرح الکرمانی (۲/۱۳۳) -

(۲) لامع الداری (۲/۳۶۳ و ۳۶۴) -

(۳) فضل الباری (۲/۱۶۱) -

(۴) فتح الباری (۱/۲۱۲) -

گویا چې په دې حدیث کښې د رکعاتو په تعداد کښې اجمال دې تفصیل هغه دې چې کوم مخکښې کتاب الوضوء وغیره کښې به رازي<sup>۱</sup>، والله اعلم

تنبيه دلته مونږ د رکعاتو په تعداد کښې د تطبیق په حوالي سره چې کومه خبره او کړه، هغې صرف د ابن عباس رضی الله عنه دې حدیث پورې متعلق ده، باقي د هغوی رضی الله عنهم د قیام اللیل کښې د رکعاتو تعداد څه وو، نوددې باره کښې به مخکښې انشاء الله په کتاب الوتر کښې بحث کیږي

**قوله:** "ثم نام حتى سمعت غطيطة او خطيطة ثم خرج الى الصلاة: بيا هغوی اوده شول تر دې چې ما د هغوی د خړیدو اواز هم واوریدلو. بيا هغوی د مونځ د پاره راووتلو.

'غطيطة' د اودو په حالت کښې چې د پوزې نه چې کوم اواز بهر راوځي هغې ته وائي، یعنی خړیدل<sup>۲</sup>

'خطيطة' په قول د داودی د غطيطة مترادف دي<sup>۳</sup>، او ابن بطلال رحمته الله فرماني چې د اهل لغت په نیز د خطيطة بالخاء المعجمة، څه وجود نشته<sup>۴</sup>، قاضی عیاض هم د ابن بطلال پیروی کړې ده<sup>۵</sup>

خو ابن الاثير رحمته الله لیکلې دی چې 'الخطيطة قريب من الغطيطة وهو صوت النائم والغاء والعين متقاربتين'<sup>۶</sup>، یعنی 'خطيطة غطيطة ته نژدې نژدې دي. د اوده کس خړیدلو ته وائي. خا او غین دواړه قريب المخرج دی ځکه یو د بل په خاني استعمالوی. تقریبا دغه خبره صاحب تاج العروس هم کړې ده<sup>۷</sup>

**قوله:** ثم خرج الى الصلاة: بيا د سحر مونځ له اووتلو.

د حدیث د ترجمة الباب سره مناسبت: په دې باب امام بخاري رحمته الله دوه حدیثونه ذکر کړي دي، یو د ابن عمر رضی الله عنه حدیث دې چې د هغې مناسبت 'باب السجدة العلم' نه ښکاره دې ځکه چې په دې کښې دی چې 'قلما سلم قام، فقال: ارايتکم' یعنی هغوی د ماسخوتن مونځ نه د فارغ کیدلو نه پس دا خبرې او فرماتیلې، او د ماسخوتن مونځ نه پس خبرو ته 'سمر وئیلې شی.

البته دویم حدیث چې د ابن عباس نه دي یعنی 'يبيتوته ابن عباس في بيت خالته ميسونة والا حدیث مناسبت د باب نه زیات واضحه نه دي.

ددې مناسبت ښکاره کولو د پاره ابن المنیر او د هغه شاگردانو وئیلې دی چې ترجمه ددې

(۱) تنخرج مرة فارجع هناك-

(۲) فتح الباری (۲۱۲/۱) - مختار الصحاح (ص ۴۷۶)-

(۳) فتح الباری (۲۱۲/۱)-

(۴) قال ابن بطلال: ولم اجدها عند اهل اللغة بالغاء "شرح ابن بطلال (۱۹۳/۱)-

(۵) فتح الباری (۲۱۲/۱)-

(۶) النهاية لابن الاثير (۴۸/۲)-

(۷) تاج العروس (۱۳۱/۵)-

حدیث کنبی دننه د نام الغلیم د جملې نه ثابتېږي<sup>(۱)</sup>، بیا هغوی فرماني چې عین ممکن ده چې ابن عباس رضی الله عنه د حضور پاک صلی الله علیه و آله د ټولې شپې د احوالو نظاره نې کوله، او هم دغه سمر دې او دا بله خبره ده چې دا قولې سمر نه دې بلکه فعلی سمر دې، گویا چې ابن عباس رضی الله عنه ټوله شپه په سمر کنبې تیره کړه، ځکه چې د هغه وینیدل او د حضور پاک صلی الله علیه و آله د احوالو او د افعالو نظاره کول او هغه زده کول هم سمر دې<sup>(۲)</sup>، علامه کرمانی رحمته الله علیه د ابن المنیر رحمته الله علیه ددې توجیه نه علاوه دوه نورې هم توجیه کړې دي: یو دا چې دې واقعې کنبې دی چې حضور پاک صلی الله علیه و آله ابن عباس رضی الله عنه لره د گس طرف نه ښی لاس ته کړو دا اگرچه کار دې خو بیا هم ونیلې شی چې گویا هغوی ابن عباس رضی الله عنه ته او فرمائیل قف عن یقینی او د هغوی گس طرف ته کیدل ددې خبرې په ځانې دی چې هغه به وقت ونیلې وی<sup>(۳)</sup>،

دویمه توجیه هغوی دا کړې وه چې کله په یو ځانې کنبې د خپلوانو گنډه کیږي نو هلته څه نه څه خبرې خامخا کیږي، دلته به هم هغوی خبرې کړې وی، او دا خبره ډیره لرې ده چې حضور پاک صلی الله علیه و آله د ماسخوتن نه پس کور ته راغلې وی او حضرت ابن عباس رضی الله عنه هلته د اوسیدو د پاره راغلې وی او هغوی ورسره بالکل خبرې او نه کړې، یقیناً هغوی به څه خبره کړې وی، او دا هم ښکاره ده چې د هغوی هره خبره به د علم او د فائدې وی. ددې نه سمر ثابتېږي<sup>(۴)</sup>، خو حافظ ابن حجر رحمته الله علیه دا ټول توجیهات بعید ګرځولو سره رد کړې دي. تر څو چې د ابن المنیر د رومی توجیه تعلق دې نو هغې ته سمر ددې وجه ونیلې نشی، صرف یو نیمه جمله ونیلو ته سمر ونیلې نشی، د دې د پاره قابل اعتماد خبرې کول پکار دی<sup>(۵)</sup>، دغه شان د هغوی دویمه توجیه نې داسې رد کړې ده چې ابن عباس رضی الله عنه چې د حضور پاک صلی الله علیه و آله د افعالو او احوالو ته کتلې دی نو دې ته به سمر یعنی ټوله شپه ویکه خو به ونیلې شی خو د سمر اطلاق په دې نه کیږي، ځکه چې په قول د اسماعیلی رحمته الله علیه د سمر د پاره گنډه او خبره کول ضروري دی<sup>(۶)</sup>،

(۱) المتواری علی تراجم ابواب البخاری (ص ۶۲) وفتح الباری (۲۱۳/۱) حضرت گنګوهی هم د دې نه ترجمه ثابته کړې ده په دې طریقي سره چې هغوی نام الغلیم او فرمائیل او یو جملې سره د سمر تحقق کیږي او د هغوی د جملې سره تېوس کول وو په دې مطلب چې هغوی خپلې کوروالا سره اختلاط کول غوښتل د دې جملې نه دا هم معلومه شوه چې په داسې کارونو کنبې پرده کول پکار دی، او ظاهره ده چې دا علم دې لهدا سمر فی العلم ثابت شو. الکنز المتواری (۳۶۴/۲) -

(۲) المتواری (ص ۶۲) وفتح الباری (۲۱۳/۱) -

(۳) شرح الکرماني (۱۳۴/۲) -

(۴) حواله بالا

(۵) فتح الباری (۲۱۳/۱) -

(۶) حواله سابقه

دغه شان حافظ رحمۃ اللہ علیہ د علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ په رومبې توجیه رد کولو سره فرمانی چې دا توجیه  
 بعد ده، ځکه چې د کس لاس نه بنی طرف کولو دا عمل د خوب د راپاسیدو نه لږ ساعت  
 مخکینې واقع ده، اود خوب د راپاسیدلو نه پس خبرې کولو ته "سمر" وئیلې نشی. (۱)  
 بیا د علامه کرمانی دویمه توجیه ده د هغې باره کښې وئیلې شی چې دا صرف قیاس دې په  
 حدیث کښې داسې قسم خبره نشته چې هغې ته "سمر" اووئیلې شی  
 د حافظ ابن حجر رانې داده چې امام بخاری د دې روایت په بعضې طرق کښې راغلې الفاظو  
 طرف ته اشاره کړې ده چې په هغې کښې څه ښکاره موجود دی. فتححدث رسول الله صلی الله علیه و آله مع اهله  
 ساعه (۲)

یعنی حضور پاک صلی الله علیه و آله خپل کور والاسره لږې شان خبرې اوکړې دا د خپل د وجه د خپرو هر  
 قسم ته شامل دې ښکاره ده چې دا یو طرف ته تحدث مع الاهل دې نوبل طرف ته "سمری العلم"  
 هم دې چې د هغوی یو یو خبره سراسر علم او دینی فائده ده (۳)  
 حضرت شیخ الهند رحمۃ اللہ علیہ هم دا توجیه خوښه کړې ده (۴)  
 علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ اگرچې د حافظ رحمۃ اللہ علیہ په ټول تقریر باندې اعتراض او رد کړې دې (۵) خو بیا هم  
 د حافظ رحمۃ اللہ علیہ خبره مضبوطه ده او د امام بخاری د طرز مناسب هم ده. والله اعلم  
 د سمر متعلق څه روایات په "سمری العلم" کښې لاندې ورکړې شوي واقعي هم راتلې شی:

①.. قال انس: نظرنا للنبي صلی الله علیه و آله ذات ليلة حتى كان شط الليل يلفه فجاء فصل لنا ثم غطينا فقال: الا ان

الناس قد صلوا ثم رقدوا وانكم لم تزالوا في صلاة ما انتظروا الصلاة (۶)

یعنی حضرت انس رضی الله عنه فرمانی چې یو شپه مونږ د حضور پاک صلی الله علیه و آله انتظار کولو تر دې چې  
 نیمه شپه شوه هغوی مونږ راوړو بیا ئې خطبه اولوستله او ونې فرمائیل اوورنې خلق مونږ  
 کولو نه پس اووه شوي هم دی او تاسو چې تر کومه د مونږ په انتظار کښې ونی گویا چې  
 تاسو په مونږ کښې مشغول وی.

②.. حضرت عمر رضی الله عنه فرمانی:

كان رسول الله صلی الله علیه و آله يسمر مع ابن بكير في الامر من امر المسلمين وانا معهما (۷)

(۱) حواله سابقه

(۲) صحيح البخاری (۶۵۷/۲) كتاب التفسير باب "ان في خلق السموات والارض..." رقم (۴۵۶۹) و  
 (۱۱۱۰/۲) كتاب التوحيد باب ما جاء في تخليق السموات والارض وغيرها من الخلائق رقم (۷۴۵۲) -

(۳) فتح الباری (۲۱۳/۱) -

(۴) الايواب والتراجم (ص ۵۶) -

(۵) عمدة القاری (۱۷۷/۲، ۱۷۸) -

(۶) صحيح البخاری (۸۴/۱) كتاب مواقيت الصلاة باب السمر في الفقه والخير بعد العشاء رقم (۶۰۰) -

(۷) جامع الترمذی ابواب الصلاة باب ما جاء في الرخصة في السمر بعد العشاء رقم (۱۶۹) -

یعنی حضور پاک ﷺ به د ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ سر د شپې د مسلمانانو د معاملاتو باره کښې خبرې کولې او څه به ورسره هم ووم.

(۳) حضرت عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ فرماني

کان النبی ﷺ یحدثنا عن بنی اسرائیل حتی یصبح ما یقوم الا ال عظم صلاة (۱)

یعنی حضور پاک ﷺ به مونږ ته د بنی اسرائیلو باره کښې خبرې کولې تر دې سحر به شو، بیا به د لونی مونږ یعنی د فرض مونږ د بڼه سیدلو. هم دا روایت د عمران بن حصین رضی اللہ عنہ به هم دي.

(۴) حضرت اوس بن حذیفه فرماني: کنت فی الوفد الذین اتوا النبی ﷺ اسلمو من ثقیف من بنی

مالک انزلنا فی قبة له فکان یختلف الینا بین یرته و بین المسجد فاذا صلی العشاء الاخيرة انصرف الینا ولا

نبرم حتی یحدثنا ویشتکی قریشا ویشتکی اهل مكة (۲)

یعنی د قبيله ثقیف یو شاخ بنو مالک مسلمان کیدلو سره د وفد په شکل کښې راغلل. څه په دغه وفد کښې ووم، حضور پاک ﷺ مونږ پر خیمه کښې ایسار کړو. هغوی به د خپل کور او مسجد په مینځ کښې مونږ له راتللو او چې کله به هغوی ﷺ د ماسخوتن مونږ او کړلو نو زمونږ طرف ته به راغلو مونږ به خبرې کولې او هغوی به مونږ ته د قریشو او اهل مکه د ظلمونو خبرې کولې.

(۵) «ابن بطال رضی اللہ عنہ خپل سند سره د ابوموسی اشعری او د عمر رضی اللہ عنہ واقعہ نقل کړې ده

ابوموسی اشعری فرماني

«اتیت عبراکم فی حاجة بعد العشاء فقال: هذه الساعة؟ فقلت انه شی من الفقه قال: نعم، فکبته، فذهبت

لاقوم، فقال: اجلس فقلت: الصلاة فقال: انانی صلاة فلم یتزل جلوسا حتی طلعت الفجر (۳)

یعنی څه د عشاء نه پس حضرت عمر رضی اللہ عنہ لږه د یو ضرورت د پاره راغلم هغوی او فرمائیل. په دا وخت؟ ما ورته اووئیل چې د دین خبره ده نو هغوی اجازت راکړو ما چې خبره اوکړه نو پاسیدلو، او ونې فرمائیل چې کینا، ما ورته اووئیل چې زه به مونږ اوکړم، نو ونې فرمائیل چې مونږ په مونږ کښې یو، دغه شان د سحر پورې مونږ ناست وو.

یو اشکال او دهغې حل: د حضرت عبداللہ بن مسعود یو حدیث دي چې هغوی ئې مرفوعا نقل

کوي لا سمرالالبصل او مسافر (۴)

یعنی د مونږ گزار او مسافر نه علاوه د بل چا د پاره د سمر گنجانش نشته.

(۱) سنن ابی داود کتاب العلم باب الحدیث عن بنی اسرائیل رقم (۳۶۶۳) -

(۲) سند احمد (۴۳۷/۴) حدیث عمران بن حصین رضی اللہ عنہ رقم (۲۰۱۶۳) -

(۳) سند احمد (۹/۴) حدیث اوس بن اوس الثقفي وهو اوس بن حذیفه رقم (۱۶۲۶۶) -

(۴) شرح ابن بطال (۱۹۲/۱) -

(۵) سند احمد (۴۱۲/۱) رقم (۳۹۱۷) و (۴۴۴/۱) رقم (۴۲۴۴) و (۴۶۳/۱) رقم (۴۴۱۹) -

ددې روایت نه معلومېږي چې د دې دواړه کسانو نه علاوه د بل چا د پاره د "سمر" اجازت نشته دغه شان د سمر د اجازت او د "سمر" په احادیثو کېنې ښکاره توگه باندې تعارض راځي

ددې جواب دادې چې دا روایت امام احمد رحمته الله علیه په خپل مسند کېنې تخریج کړې دې <sup>(۱)</sup> ددې په دوه طریقو کېنې انقطاع ده چنانچه دا خیشمه بن عبدالرحمن د عبدالله بن مسعود نه نقل کوي، حالانکه خیشمه ته د عبدالله بن مسعود نه سماع حاصله نه ده <sup>(۲)</sup> او په بل طریق کېنې خیشمه د عبدالله بن مسعود رحمته الله علیه نه په واسطه سره نقل کوي او دا نې مبهم کولو سره داسې ذکر کړې دې "عن سمع ابن مسعود" او دا مبهم واسطه مجهول ده <sup>(۳)</sup>

او که فرض کړه دا حدیث صحیح او ثابت هم وی بیا هم مونږ ونیلې شو چې "سمری العلم" کولو والا د "مصل" په حکم کېنې دې <sup>(۴)</sup>

څنگه چې حضرت عمر رضی الله عنه ابو موسی اشعری رضی الله عنه ته او فرمائیل "انانی صلا" <sup>(۵)</sup> د حدیث د بیوتیت نه علماؤ ډیرې فاندې راوستلې دی چې د هغې مختصر ذکر علامه عینی رحمته الله علیه کړې دې <sup>(۶)</sup> "والله اعلم وعلیه واتم واحکم"

## ۴۲- باب: حفظ العلم

د تیرشوی باب سره مناسبت په تیرشوی باب کېنې د "سمری العلم" ذکر وړ او په دې باب کېنې د "حفظ علم" ددې دواړو په مینځ کېنې مناسبت بالکل واضحه دې، د سمر فی العلم د مقاصدو نه حفظ علم هم دې <sup>(۱)</sup>

د ترجمه الباب مقصد: حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله علیه فرماني چې په دې باب سره دامام بخاری رحمته الله علیه مقصد اسباب د حفظ علم بیانول دي او دا حدیثو په ذریعه نې اونیودله چې حفظ علم به هله حاصلېږي چې کله خپل خان د علم د پاره مکمل طور باندې فارغه کړې <sup>(۲)</sup> حضرت شیخ الهمد رحمته الله علیه فرماني چې د دې باب د بیانولو مقصد دې چې د تعلیم نه پس د حفظ او عدم نیان کوشش هم لازمی دې، ظاهره خبره ده چې په هیرو لوگ کبیر اول کفران نعمت دې اودویم د چې د تعلیم تبلیغ اود عمل جمله امور ضروريه په حفظ باندې موقوف دي -

<sup>(۱)</sup> حواله سابقه

<sup>(۲)</sup> فی تهذیب الکمال لیس اسم عبدالله بن مسعود من شیوخ خیشمه. انظر تهذیب الکمال (۳۷۱/۸) -

<sup>(۳)</sup> فتح الباری (۲۱۳/۱) -

<sup>(۴)</sup> حواله بالا

<sup>(۵)</sup> شرح ابن بطلال (۱۹۲/۱) -

<sup>(۶)</sup> عمدة القاری (۱۸۰/۲) -

<sup>(۷)</sup> عمدة القاری (۲ ص ۱۸۰) -

<sup>(۸)</sup> الكنز المتواری (ج ۲ ص ۳۶۵) -

دې باب د رومبي روايت نه معلومه شوه چه خومره په علم کبني مشغولتيا وي هغومره به په حفظ کبني قوت اومدد ملاويږي. اود دويم روايت نه دا معلومه شوه چه دحافظې قوي کيدل هم مفيد اومطلوب دی. اگرچه قوت حافظه يو خلقي امردي ليکن ددي دپاره موءيدات اومضرات وي. ددې رعايت ساتل مستحسن دی. دامام شافعي رحمته الله شعرهم داحال بيانوي

شکوت الی وکیم سؤحظی فاوصان الی ترک البعاصی

فان العلم نور من الهي ونور الله لا يعطى لبعاص

يعنی "ماخپل استاذ وکيع رحمته الله ته دخپلې قوت حافظې دکموالی شکايت اکرې نو هغوی ماته دگناه دپريخودلو وصيت اوکړو. ددې وجې نه چه علم دالله تعالى دنورته يو نوردي اوظاهره ده چه الله تعالى خپل نوريو عاصی اونا فرمان ته نه ورکوي. . . حاصل دخبرې دادې چه امام بخاري رحمته الله ددې ترجمه الباب نه دانبودل غواړي چه طالب علم لره دحديث ديا دلولواهتمام پکاردي. امام بخاري رحمته الله په دې باب کبني درې روايتونه ذکر کړيدي.

ددې روايتونو دکتلونه معلومو ميري چه دعلم ديا دلولو ديږ صورتونه دي -

①- اول ملازمت. يعنی داستاذ حديث صحبت اختيارول اوپه کثرت سره هغه ته تگ راتگ ساتل. چه دهغه علوم باربار اوريدلو اوپه ليدلو باندې راشي او دا يوه قاعده ده چه يو څيز څومره په تکرار سره مخې ته راځي نو هغه په زړه کبني قراريسي. دا ملازمت معلوميري دحضرت ابوهريره رضي الله عنه ددې قول: "کان يلزم رسول الله صلى الله عليه وسلم بشبه بطنه ويحضر ملايحضرون. . . نه.

②- دويم څيز هغه مذاکره ده. يعنی چه کوم علم حاصل شى دهغې کول. هغې لره باربار رته کول او يادول اوشى. اوددې طرف اشاره "ويحفظ ملايحفظون. . نه ملاويږي.

③- دريم څيز هغه دعاو او وزارى ده ځکه چه يوکس سره هر څومره ذهن ولې نه وي دهغه پوهه هر څومره تيزه ولې وي نه ليکن دالله تعالى دعنايت نه بغير هيڅ هم نه کيږي. نولهذا حق تعالى نه دي دعا غواړي اوپه بزرگانو دي دعا کوي. څنگه چه حضرت ابوهريره رضي الله عنه په نبى صلى الله عليه وسلم باندې دعاو کړه.

④- څلورم څيز خورول دعلم دي چه څومره دعلم دخوريدو کوشش اومحنت اوکړشى هم هغه هومره به علم محفوظ پاتې کيږي، څنگه چه دباب په اخرى حديث کبني دي طرف ته اشاره ده - والله اعلم

١١٨١ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ حَدَّثَنِي مَالِكٌ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنِ الْأَعْرَابِيِّ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ<sup>٢</sup>، قَالَ إِنَّ النَّاسَ يَقُولُونَ أَكْثَرُ أَبُو هُرَيْرَةَ، وَلَوْلَا آيَتَانِ فِي كِتَابِ اللَّهِ مَا

(١) اوگوري الابواب والتراجم (ص ٥٦) -

(٢) قوله عن أبي هريرة رضي الله عنه: الحديث. أخرجه البخاري أيضاً في صحيحه (ج ١ ص ٢٢) في كتاب العلم. باب حفظ العلم. رقم (١١٩) وفي (ج ١ ص ٢٧٤، ٢٧٥). في .. [بقية حاشيه به راړوانه صفحه..]



حَدَّثْتُ حَدِيثًا، ثُمَّ تَلَوْا (إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُمُونَ مَا أُنْزِلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ إِلَى قَوْلِهِ (الرَّجِيمُ) إِنَّ إِخْوَانَنَا مِنَ الْمُهَاجِرِينَ كَانُوا يَشْفَعُ لَهُمُ الْبُشْرَى بِالْأَسْوَاقِ، وَإِنَّ إِخْوَانَنَا مِنَ الْأَنْصَارِ كَانُوا يَشْفَعُ لَهُمُ الْعَمَلُ فِي أَمْوَالِهِمْ، وَإِنَّ أَبَاهُ رِزْقَةً كَانُوا يَنْزِلُهُمْ سُبُلٌ مِنَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - بِشَيْءٍ بَطْنِيهِ وَيَحْضَرُونَ مَا لَا يَحْضَرُونَ، وَيَحْفَظُونَ مَا لَا يَحْفَظُونَ [۱۹۴۲، ۲۲۲۳، ۶۹۲۱]

## رجال الحديث

- ① عبدالعزيز بن عبدالله: دا عبدالعزيز بن عبدالله بن يحيى قرشى عامرى اويسى مدنى رحمته الله دې دده حالات هم په دې كتاب كښي په باب الحرام على الحديث.. لاندې تير شوى دى.
  - ② مالك: دا امام مالك بن انس رحمته الله دې ددوى حالات د بده الوسى.. په دويم حديث كښي اوبه كتاب الايمان، باب من الدين القراء من الفتن. لاندې تير شوى دى.
  - ③ ابن شهاب: دا امام محمد بن مسلم بن عبدالله بن شهاب زهرى رحمته الله دې دده مختصر حالات د بده الوسى. دريم حديث د لاندې تير شوى دى.
  - ④ الاعرج: دا ابوداود عبدالرحمن بن هرم اعرج مدنى قرشى رحمته الله دې دده حالات په كتاب الايمان، باب حب الرسول رحمته الله من الايمان.. كښي تير شوى دى.
  - ⑤ حضرت ابوهريره رضي الله عنه: حضرت ابوهريره رضي الله عنه حالات د كتاب الايمان، باب امور الايمان. لاندې تير شوى دى.
- قوله: ان الناس يقولون: اكثر ابوهريرة خلق واني چه ابوهريره رحمته الله حد كړې دې چه دومره حديثونه بيانوي:**  
 حضرت ابوهريره رضي الله عنه د حديثو ټولونه لوي حافظ وو، ددې وجي نه امام بخاري رحمته الله په دې

بقية حاشية د ترميز] كتاب البيوع، باب ما جاء في قول الله تعالى: (فاذا قضيت الصلوة فانثروا في الأرض.....) رقم (۲۰۴۷) و (ج ۱ ص ۳۱۶) كتاب الحث والمزارعة، باب ما جاء في الغرس. رقم (۲۳۵۰) و (ج ۱ ص ۵۱۴، ۵۱۵) كتاب المناقب، باب (بدون الترجمة، بعد باب سؤال المشركين أن يربهم النبي ص) آية، فأراهم انشفاق القمر) رقم (۳۶۴۸) و (ج ۲ ص ۱۰۹۳) كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة، باب الحججة على من قال: ان احكام النبي ص كانت ظاهرة..... رقم (۷۳۵۴) وسلم في صحيحه، في كتاب فضائل الصحابة، باب من فضائل أبي هريرة الدوسي (رض) رقم (۶۳۹۷-۶۴۰۰) والترمذي في جامعه، في ابواب المناقب، باب مناقب أبي هريرة رضي الله عنه، رقم (۳۸۳۴ و ۳۸۳۵)-

(۱) كشف الباری (ج ۱ ص ۲۹۰)، و (ج ۲ ص ۸۰)-

(۲) كشف الباری (ج ۱ ص ۳۲۶)-

(۳) كشف الباری ج ۲ ص ۱۱۱)-

(۴) كشف الباری (ج ۱ ص ۲۵۹)-

باب کنبی صرف هم ددوی روایاتونه ذکر کړی دی.

حضرت ابوهریره رضی الله عنه حافظ کیدو د وجې نه به موقع په موقع حدیثونه نقل کول بعضې خلقو به په داسې موقع ونيول چه ابوهریره هم حد کړې دي چه کوم خانې کنبی گوري هلته به حدیث پیش کوی حاله که نور مهاجرین او انصار ددوی پشان هرڅې کنبی حدیث نه روایت کوی.

**قوله:** ولولا آياتان في كتاب الله ما حدثت حديثاً: که چرته په کتاب الله کنبی دوه ایتونه نه وو نو ما به هیڅ یو حدیث هم نه وو بیان کړې.

**قوله:** ثم يتلو: ان الذين يكتُمون ما انزلنا من البينات - الى قوله الرحيم: ن بیا به هغوی دا ایت لوستلو چه دهغې مفهوم دي:

..چه کوم خلق هغه مضامین پتوی کوم چه مونږ ښکاره نازل کړی دی ده هغې نه پس چه مونږ خلقو دپاره په خپل کتاب کنبې په ښه شان سره واضح کړی دی په داسې خلقو الله تعالی هم لعنت وائي او ټول لعنت ویونکې پرې هم لعنت وائي، لیکن هغه خلق چه توبه اوباسی او خپل عمل نیک کړی او هغه پټ کړې شوی تعلیمات څرگنده اوبیان کړی نو زه به هغوی معاف کړم او دهغوی توبه به قبوله کړم او زه توبه قبولونکې او مهربان یم،،.

**قوله:** ان اخواننا من المهاجرين كان يشغلهم الصفق (۲) بالاسواق، وان

اخواننا من الانصار كان يشغلهم العمل في اموالهم: - زما مهاجرین روڼو لره په بازار کنبی دهغوی تجارت اود بیع شراء معاملاتومصرفه کړی او زما انصارو روڼو لره دهغوی دپتوزمینداری کروندې وغیره عمل مصرفه کړی وو.

**قوله:** وان اباهريرة كان يلزم رسول الله صلى الله عليه وسلم يشبع بطنه ويحضر

ما لا يضرهون ويحفظ ما لا يحفظون: او ابوهریره به در رسول الله ﷺ په دربار کنبی به صرف په دومره خبره هم حاضر باش وو چه دیو وخت خوراک ملاوشی، نوڅکه هغه په داسې خایونو کنبی به هم حاضریدو په کوم خانې کنبی چه به نورڅوک نه ووحاضر او هغه خبرې به ئي هم یادولې چه کومو لره به نورچانه وې یادې کړې.

حضرت ابوهریره رضی الله عنه ټولونه اولنی وجه دخپل اکثار کثرت والی، دا بیان کړې ده چه په کتاب الله کنبی په کتمان علم باندې وعید راغلې دي، ددې وجې نه څه دحضور ﷺ ارشادات حسب موقع روایت کوم.

ددې نه پس هغوی دنورو انصارو او مهاجرینو رضی الله عنهم په کثرت سره دا حدیثونه روایت کولو وجه بیان کړېده چه مهاجرینو وروڼه تجارت پیشه خلق وو، په بازار کنبی به د تجارت په معاملاتو کنبی مصرفه وو اوحضرات انصار زمیندار خلق وو هغوی لره به ددې نه فرصت نه ملاویدو، ددې وجې نه زما په مقابله کنبی دهغوی روایات کم دي.

(۱) سورة البقرة ۱۵۹ او ۱۶۰ -

(۲) الصفق: باسکان الغاء، وهو ضرب اليد على اليد، وجرت به عادتهم عند عقد البيع فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۳)

بیا هغوی خپل کیفیت بیان کړې دې چه زما دحضور ﷺ په مجلس کښې دحاضر باشې اودهغوی سره دملازمت دا حال ووجه څه به په هردم کښې دهغوی په مجلس کښې پروت وو، چه ماته به دیو وخت روتې ملاوشوه دا زما دپاره کافی وه، ماته دنورڅه څیز غم اوفکر نه وو ځکه چه زمانه څه کور وو او نه مې دگتلولو اودجمع کولو څه فکروو، بس: زما هم یو فکر ووجه دنی ﷺ هروخت یو ځانې یم اودهغوی ارشادات په خپله سینه کښې محفوظ کومه، هم دا وجه وه چه حضرات مهاجرین او انصار ﷺ نه خوزما پشان ملازمت اوحاضر باشې اختیارولې شوه اونه ئې زما پشان دحفظ حدیث اهتمام کولې شو نو ددې منطقی نتیجه هم داراووتله چه زما دحدیثیه ذخیره کښې اضافه کيږي او دوعیدنه دپچ کیدویه وجه مادحضور ﷺ ارشادات ښه ډیر خواره کړه.

**قوله: وان ابا هريرة كان يلزم رسول الله ﷺ بشيعة بطنه:** او ابو هريره ؓ به درسول الله ﷺ سره هر وخت وو، ده ته ددنیا دنورڅه څیز فکرنه وو دهغوی دپاره صرف دومره کافی وه چه دیو وخت خوراک ورته ملاوشی -

دا مفهوم بره هم بیان شوې دې هم داصحیح اومتبادر مطلب دې -  
حضرت شاه ولی الله ؒ په خپل طباعی اود هانت سره ددې یو بل مطلب هم بیان کړې دې، کوم دغیر متبادر کیدو په وجه مرجوح دې هغوی فرماني:

..کان یلازمه ما یریدة من المدة، ولا یقوم من مجلسه حق یستوفی حظه منه، کقولهم: فلان یحدث شہم بطنه ویساق شہم بطنه،،(۱)

یعنی،، هغوی به درسول الله ﷺ مجلس سره پیوست وو تر هغه وخته پورې به نه پاسیدل ترڅو چه به هغوی ته خپله پوره حصه نه وه حاصله شوې اودهغوی به دعلم نه گیده نه ډکیده، څنگه چه ونیلې کيږي فلا ئې په مړه گیده خبرې اترې کوی اوفلا نکې په مړه گیده سفر کوی -

تنبيه: حضرت ابو هريره ؓ چه دلته کوم څه بیان کړې دي هغه دحقیقت حال دظاهرولو دپاره اودخلقو داعتراض دجواب ورکولو دپاره فرمائیلى دی. دې سره دحضرات مهاجرین او انصار وﷺ تحقیر شان هرگز مقصود نه وو - (۲) والله اعلم

(۱۱۹) حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ أَبِي بَكْرٍ أَبُو مُصْعَبٍ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ دِينَارٍ عَنِ ابْنِ أَبِي ذُنْبٍ عَنْ سَعِيدِ الْمَقْبُرِيِّ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنْ أَسْمَعُ مِنْكَ حَدِيثًا كَثِيرًا أُنْسَا. قَالَ «ابْطِ رِدَائَكَ» فَبَسَطْتُهُ. قَالَ فَقَرَفَ بِيَدَيْهِ ثُمَّ قَالَ «عُمَهُ» فَعَمَّمَتْهُ فَمَا أَلَيْسَتْ شَيْئًا بَعْدَهُ.

(۱) تراجم ابواب البخاری (ص ۱۵) -

(۲) اوگوردي لامع الدراری مع الكنز المتراوی (ج ۲ ص ۳۶۶ و ۳۶۸)

## رجال الحديث

① احمد بن ابی بکر ابو مصعب دا ابو مصعب احمد بن ابی بکر القاسم بن الحارث بن زرارہ بن عبد الرحمن بن عوف قرشی زہری مدنی رحمۃ اللہ علیہ دے دمدنی منورے قاضی اوفقیہ وو۔ (۱)

دے دامام مالک، عبد العزیز بن محمد در اور دی، مغیرہ بن عبد الرحمن، محمد بن ابراہیم بن دینار، عبد العزیز بن ابی حازم اود یوسف بن یعقوب بن ابی سلمۃ الماجشون رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ نہ حدیث روایت کوی۔

اود دوی نہ پد روایت کولو کنبی امام بخاری، امام مسلم، امام ترمذی، امام ابوداود، امام ابن ماجہ، یقی بن مخلد اندلسی، زکریا بن یحیی السجزی، امام احمد بن حنبل، ابوزرعہ او ابو حاتم رازی رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ نور دیر حضرات شامل دی۔ (۲)

امام ابوزرعہ او امام ابو حاتم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: صدوق۔ (۳)

امام مسلم بن قاسم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: مدنی ثقہ۔ (۴)

ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ..وكان قتيها متقنا عالما بذهب اهل المدينة،۔ (۵)

ابن سعد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی:، و هو من فقهاء اهل المدينة،۔ (۶)

حافظ ذہبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی:، ثقة حجة،۔ (۷)

دغہ شان دغہ فرمائی:، قاض المدينة وعالما،۔ (۸)

دغہ دغوی فرمائی:، احد الاثبات، وشيخ اهل المدينة وقاضيه ومحدثهم،۔ (۹)

زبير بن بكار رحمۃ اللہ علیہ فرمائی:، مات وهو قتيه اهل المدينة غير مدافع،۔ (۱۰)

امام دارقطنی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی:، ثقة في الموطأ،۔ (۱۱)

حافظ خررجی رحمۃ اللہ علیہ د امام ذہبی رحمۃ اللہ علیہ نہ نقل کری دی: ..كان اماما في السنة والاحكام، قتيها، فصيحاً، بليغاً،۔ (۱۲)

(۱) تہذیب الکمال (ج ۱ ص ۲۷۸)

(۲) تہذیب الکمال (ج ۱ ص ۲۷۹ او ۲۸۰)۔

(۳) حوالہ بالا۔

(۴) تعليقات تہذیب الکمال (ج ۱ ص ۲۸۰)

(۵) الثقات لابن حبان (ج ۸ ص ۲۱)۔

(۶) الطبقات لابن سعد (ج ۱ ص ۴۴)۔

(۷) میزان الاعتدال (ج ۱ ص ۸۴)، رقم (۳۰۳)۔

(۸) الکاشف للذہبی (ج ۱ ص ۱۹۱)، رقم (۱۳)۔

(۹) تذکرۃ الحفاظ (ج ۲ ص ۴۸۲)، رقم (۴۹۷)۔

(۱۰) تہذیب الکمال (ج ۱ ص ۲۸۰)۔

(۱۱) تذکرۃ الحفاظ (ج ۲ ص ۴۸۳)۔

(۱۲) خلاصۃ الخزرجی (ص ۴)۔

دا دابومصعب احمدبن ابی بکر مدنی رحمته الله په باره کښې دمختلف علما، رجال توثیقي کلمات دی. په دې کښې چاهم په هغوی باندې جرح نه ده کړې -

البته دابوخشمه رحمته الله نه دهغه خونې تېوس اوکړو چه زه دچا چا نه احادیث واورم ؟ نو ابوخشمه وونیل ، «لاکتب عن ابی مصعب واکتب عن شت» ، (۱)

لیکن حافظ ذهبی رحمته الله ددې تردید کړې دي او ونیلی دی ، «ثقة حجة، ما آدری مامعنی قول ابی خشمه لابنه احمد: لاکتب عن ابی مصعب واکتب عن شت؟» ، (۲)

حافظ ابن حجر رحمته الله لیکلی دی :

ويعتدل ان يكون مراد ابی خشمه دخوله في القضاء او اكاره من الفتوى بالرأى ، (۳)

یعنی .. ابوخشمه چه کوم خپل خونې دهغه ، ابومصعب ، نه دروايت لیکلونه منع کړې وو ددې وجه داکیدې شی چه هغه د قضاء منصب سنبهال کړې وو او یا دا وجه کیدشی چه هغه درای او دنظر په لحاظ سره فتوی ورکولې ..

دغه شان قاضی عیاض رحمته الله فرماني و انما قال ذلك ، لان ابا مصعب كان يبيل الى الرأي ، و ابوخشمه

من اهل الحديث ، ومن يتأثر بذلك ، فلذلك نهى عنه ، والا فهو ثقة لا تعلم احدا ذكره الا بخبر ، (۴)

یعنی .. ابوخشمه چه څه ونیلی دی هغه په دې بنیاد چه ابومصعب فقیه وو ، د قیاس او اجتهاد نه به ئې کار اغستلو . اود ابوخشمه تعلق دمحدثینو مکتب فکر سره وو . کوم چه قیاس او رائې لره ډیر ناخوښ گنړی ، ددې وجې نه دوی خپل خوې منع کړې وو . گنې ابومصعب ثقة دی ، زمومر دعلم مطابق ټولو حضراتو دهغوی تذکره په تعدیل او په توثیق سره کړې ده ..

ظاهره ده چه داکلام موثر او قادح نه دې -

بیاحافظ ابن حجر رحمته الله هغوی لره صدوق گرزولې دې (۵) ، غالباهغوی د ابوخشمه دکلام نه متأثره شوی دی ځکه ئې داسې لیکلی دی - لیکن حقه خبره داده چه هغوی ته ثقة او حجت ونیل پکار دی څنگه چه دبقاد حدیث د تبصرو نه معلومیرې او حافظ ذهبی رحمته الله وغیره ددې

تصریح کړې ده - (۶) ، والله اعلم

په ۲۴۲ هجری ، کښې دهغوی انتقال وشو . عمر ئې دنوی کالو نه زیات وو ، (۷) ، رحمه الله تعالی

رحمة واسعة -

(۱) تعليقات تهذيب الكمال (ج ۱ ص ۲۸۰) ، نقلا عن تاريخ ابن ابی خشمه -

(۲) ميزان الاعتدال (ج ۱ ص ۸۳) ، رقم (۳۰۳) -

(۳) تهذيب التهذيب (ج ۱ ص ۲۰) -

(۴) تعليقات الرفع والتكميل لشيخنا عبدالفتاح ابو غدة رحمته الله (ص ۲۳) ، ونقلا من ترتيب المدارك ، للقاظی

عیاض رحمته الله (ج ۳ ص ۳۴۷ ، ۳۴۸) -

(۵) تقريب التهذيب (ص ۷۸) ، رقم (۱۷) -

(۶) اوگورئ التهذيب (ج ۱ ص ۵۸) ، رقم (۱۷) -

(۷) تقريب التهذيب (ص ۷۸) ، (۱۷) -

⑦ محمد بن ابرهیم بن دینار: دی د مدینی منورې مشهور فقیه ابو عبد الله محمد بن ابرهیم بن دینار مدنی رحمته الله علیه دی، بعضې حضراتو د دوی لقب «صندل»، بنودلې دي- (۱)

دی د اسامه بن زید لیثی، محمد بن عبد الرحمن بن ابی ذئب، محمد بن عجلان، موسی بن عقبه رحمته الله علیه وغیره نه روایت حدیث کوی -

او د دوی نه روایت کونکو کښې ابو مصعب احمد بن ابی بکر، عبد الله بن وهب، ابو هشام محمد بن مسلمه، یحیی بن ابرهیم او یعقوب بن محمد زهري وغیره شامل دی- (۲)

امام بخاری رحمته الله علیه فرماني، «معروف الحديث»، (۳)

امام ابو حاتم رحمته الله علیه فرماني، «كان من فقهاء المدينة نحو مالك، وكان ثقة»، (۴)

امام دارقطني رحمته الله علیه فرماني، «ثقة»، (۵)

امام ابن عبد البر رحمته الله علیه فرماني: «كان مقفى اهل المدينة مع مالك، وعبد العزيز بن ابي سلمة وبعدهما وكان قتيها فاضلا، له بالعلم رواية وعناية»، (۶)

يعنى دې د امام مالك او د عبد العزيز بن ابی سلمة رحمته الله علیه هم وزن او هم سيال دي، دهغوی په زمانه کښې هم او دهغوی نه پس هم د مدینې منورې مفتی پاتې شوې دي، فاضل فقیه وو، دهغوی د علم سره ډیر ښه مناسبت وواو د حدیثو روایت به ئې کول، -

هم د ابن عبد البر رحمته الله علیه نه منقول دی، «كان مدار الفتوى في اخر زمان مالك وبعده على البغوية بن عبد الرحمن ومحمد بن ابرهيم بن دينار»، (۷)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني، «ثقة فقيه»، (۸)

ابن حبان رحمته الله علیه دې په کتاب الثقات ذکر کړې دي- (۹)

په ۱۸۲ هجري کې دده انتقال شوې دي- (۱۰) رحمه الله تعالى رحمة واسعة

⑧ ابن ابی ذئب: دا امام محمد بن عبد الرحمن بن المغيرة بن الحارث بن ابی ذئب قرشي

(۱) تهذيب الكمال (ج ۲۴ ص ۳۰۶) -

(۲) د شيوخ او تلامزه د تفصيل دپاره او گوري، تهذيب الكمال (ج ۲۴ ص ۳۰۶ و ۳۰۷) -

(۳) التاريخ الكبير (ج ۱ ص ۲۵)، رقم (۲۵) -

(۴) تهذيب الكمال (ج ۲۴ ص ۳۰۸) -

(۵) تهذيب التهذيب (ج ۹ ص ۸) -

(۶) تهذيب الكمال (ج ۲۴ ص ۳۰۸) -

(۷) حواله بالا -

(۸) تقييب التهذيب (ص ۴۶۵)، رقم (۵۶۹۲) -

(۹) الثقات لابن حبان (ص ۳۹) -

(۱۰) تهذيب التهذيب (ج ۸ ص ۸) -

عامری مدنی رحمہ اللہ دے دہ کنیت ابو الحارث دے، د ابن ابی ذئب پہ نوم سرہ مشہور دے د  
ابو ذئب نوم هشام دے (۱)

دے د عکرمہ مولیٰ دابن عباس، شرجبیل بن سعد، سعید مقبری، نافع مولیٰ دابن عمر،  
صالح مولیٰ دالتوامہ، شعبہ مولیٰ دابن عباس، ابن شہاب زہری، اسحاق بن  
یزید الہذلی، محمد بن المنکدر او مسلم بن جندب رحمہم اللہ وغیرہ نہ روایت کوی۔  
اودہ نہ عبد اللہ بن المبارک، یحییٰ بن سعید القطان، ابن ابی فدیک، شبابہ بن سوار، حجاج  
بن محمد، ابونعیم، وکیع، آدم بن ابی ایاس عبد اللہ بن مسلمہ القعنبی، عبد اللہ بن وہب،  
عبد اللہ بن نمیر او ابو عاصم الضحاک بن مخلد رحمہم اللہ وغیرہ روایت کوی۔ (۲)

ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی، «کان عالماً، ثقة، فقیہاً، ورعاً، عابداً، فاضلاً...»، (۳)

امام احمد رحمہ اللہ فرمائی، «ابن ابی ذئب یشہہ یسعید بن المسیب»، (۴)  
دامام احمد نہ تپوس او کړې شو چہ ابن ابی ذئب د خان نہ روستو څوک دخپل خان پشان  
پریخی دے؟ نو وویل چہ نہ پہ مدینہ کنبی اونہ دم دینې نہ سواپہ بل خانې کنبی دهغه پشان  
څوک شته (۵)

بلہ داچہ امام احمد رحمہ اللہ فرمائی: ابن ابی ذئب کان ثقة صدوقاً، افضل من مالک بن انس، الا ان مالک  
اشد تنقیۃ للرجال منه، ابن ابی ذئب کان لایبال عن یحدث»، (۶)

یعنی، «ابن ابی ذئب ثقة او صدوق دے او دامام مالک نہ ہم زیات دے، البتہ امام مالک  
درجالو پہ انتخاب کنبی دابن ابی ذئب نہ زیاد ماهر دے ځکه چہ ابن ابی ذئب ددے پرواہ نہ  
کوی چہ دکوم معیار راوی نہ روایت او کوی»،

امام یحییٰ بن معین رحمہ اللہ فرمائی، «ابن ابی ذئب ثقة، وکل من روی عنه ابن ابی ذئب ثقة الا ابا جابر  
البیاض...»، (۷)

امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی، «ثقة»، (۸)

حماد بن خالد رحمہ اللہ فرمائی، «کان ثقة فی حدیثہ، صدوقاً، رجلاً صالحاً ورعاً»، (۹)

(۱) تہذیب الکمال (ج ۲۵ ص ۶۳۰)۔

(۲) دشیو خو او تلامذ دپارہ او گوړی، تہذیب الکمال (ج ۲۵ ص ۶۳۴)۔

(۳) تعلیقات تہذیب الکمال (ج ۲۵ ص ۶۳۱)۔

(۴) تہذیب الکمال (ج ۲۵ ص ۶۳۴)۔

(۵) تہذیب الکمال (ج ۲۵ ص ۶۳۴)۔

(۶) حوالہ بالہ۔

(۷) تہذیب الکمال (ج ۲۵ ص ۶۳۵)۔

(۸) تہذیب الکمال (ج ۲۵ ص ۶۳۶)۔

(۹) تہذیب الکمال (ج ۲۵ ص ۶۳۸)۔

امام علی بن المدینی رحمہ اللہ فرماني .. ابن ابی ذئب ثبت... (۱)  
 ابو حاتم رحمہ اللہ فرماني .. ثقة یقہ، اوثق من اسامہ بن زید،... (۲)  
 ابو زرعه رحمہ اللہ فرماني .. ابن ابی ذئب مدینی، قرشی، مخزومی، ثقة،... (۳)  
 خلیلی رحمہ اللہ فرماني .. ثقة، اثنی علیہ مالک، ققیہ من اثبۃ اهل المدينة.... (۴)  
 امام احمد رحمہ اللہ فرماني .. هو اورع و اقوال بالحق من مالک... (۵)  
 مصعب الزبیری رحمہ اللہ فرماني .. کان ابن ابی ذئب ققیہ المدينة،... (۶)  
 ابن حبان رحمہ اللہ فرماني .. وکان من فقہاء اهل المدينة وعبادہم، وکان من اقوال اهل زمانہ بالحق،... (۷)  
 یعنی .. دہی داهل مدینہ د فقہاء اود عابدانوںہ دے اود خلیلی زمانہی دتولونہ لوی حق گو  
 وو... دوی دحق گوہی واقعات مورخینواو اصحاب سیر ذکر کری دی -  
 ابن حبان رحمہ اللہ فرماني چہ یو خل ہارون الرشید بادشاہ دمدینہی فقہاء کرامو تہ دعوت  
 ورکرو تہ دے کنبی دنورو فقہاء کرامونہ علاوہ امام مالک او ابن ابی ذئب رحمہ اللہ ہم وو -  
 ہارون الرشید دہغوی نہ د خپل خان بارہ کنبی تپوس اوکرو ہریو کس دہغہ تعریفونہ  
 اوکرل او دہغہ خوبیانہی شمیرلے خوچہ کلہ نی دابن ابی ذئب نہ تپوس اوکرو نواول  
 خوہغوی معذرت اوغوبستوچہ خہ تبصرہ کول نہ غوارم خوچہ کلہ اصرار زیات شونو وے  
 وئیل .. اما بعد، ان سالت فان اراک ظالما غشوما، تاخذ الامول من حیث لا یصل لک، وتنقہا فیا لایرض  
 اللہ ورسولہ، ولو جدت اعوانا لخلعتک من ہذا الامر، وادخلت فیہ من ہوانصم للہ وللمسلمین منک،...  
 مطلب دادے .. چہ خہ تا ظالم او غاصب گنرم، تہ داسی طریقے سرہ مال حاصلی چہ ہغہ تا لرد  
 حلال نہ وی او بہ داسی خایونو کنبی خرچ کوی چہ دہغہ خانہی بہ خرچ کولو بانڈی اللہ دہغہ  
 رسول ﷺ راضی نہ وی، حقیقت دا دے کہ چرتہ ماتہ مخلص مددگار ملاوشونو خہ بہ تہ  
 دخلافت نہ معزول کریم او خلافت بہ ہغہ چاتہ حوالہ کریم کوم چہ ستا پہ مقابلہ کنبی دالہ  
 تعالی اود مسلمانو پہ حق کنبی دیر خیر خواہ وی...  
 وائی چہ ہارون الرشید خپل سرخکتہ کرو. امام مالک رحمہ اللہ فرماني چہ ما خلیلی کپری  
 راغونڈی کری خکہ چہ ماتہ یقین ووچہ اوس بہ ددہ سردتہی نہ جدہ کری شے او بہ مابانڈی  
 بہ د وینو خاٹکی راہریوخی...

(۱) تعلیقات تہذیب الکمال (ج ۲۵ ص ۶۳۴) -

(۲) تعلیقات تہذیب الکمال (ج ۲۵ ص ۶۴۳) -

(۳) برنی حوالہ -

(۴) تہذیب التہذیب (ج ۹ ص ۳۰۷) -

(۵) سیر اعلام النبلاء (ج ۷ ص ۱۴۲) -

(۶) سیر اعلام النبلاء (ج ۷ ص ۱۴۴) -

(۷) الثقات لابن حبان (ج ۷ ص ۳۹۰) -



په خبره کښي خليفه خپل سراوچت کړ و او وې ونييل چه ته ددې ټولو په مقابلې کښي رښتوني يې ددې نه پس نې هغه رخصت کړ و او د ابن ابی ذئب په عطيه کښي نې اضافه اکره (۱) يوځل ابو جعفر المنصور ته ابن ابی ذئب (عليه السلام) ونييل چه خلق لگيا دې مری تاسو دهغوی مدد په مال فني سره ولې نه کوې؟

نو منصور او نييل چه ما د سرحدونو په حفاظت کښي مال لگولې دې - او که ما سرحدونه نه وو بند کړې نو ته به خپل کور کښي دننه ذبح کړې شوې وې.  
ابن ابی ذئب (عليه السلام) فوراً او فرمائيل چه د سرحدونو د حفاظت سره سره خلقو ته دهغوی حق هم ورکول ضروري دې. حضرت عمر (رضي الله عنه) ستا نه بهتر وو. او هغه دواړه کار نه کړې وو.

منصور خپل سر ښکته کړ و او وې ونييل .. هذا اخيرا هل الحجاز، (۲)

يوځل نې هم دې ابو جعفر منصور ته په مخامخ او نييل .. الظلم فاش بهايك، چه ظلم ستا په دروازه خور شوې دې. (۳)

يوځل ابو جعفر ده نه دخپل خان په باره کښي تپوس اکر و چه څه څنگه خليفه يم ؟ نو وې فرمائيل .. ورب هذه البنية، انك لجائر، (۴) يعنی په خداي چه ته ظالم نې -

په ابن ابی ذئب باندې بعضو د قدری الزام لگولې دې. پس ابن حبان (عليه السلام) فرماني .. وكان مع ذلك يرى القدر، ويقول به وكان مالك بهجرامن اجله، -

يعنی باوجود د دې چه صاحب د فضل او د مناقب او کمال و و ليکن د قدریه رانې نې ساتله. امام مالک ددې وجې نه متروک کړې وو. (۵)

دغه شان واقدي (عليه السلام) نقل کړی دی .. وكانوا يرمونه بالقدر، (۶)

ليکن دا الزام درست او صحيح نه دې ځکه چه واقدي فرماني .. وما كان قدريا، لقد كان يتقوا قولهم ويعيبه، (۷)

دغه شان مصعب الزبيري نه چه کله تپوس او کړې شو چه آیا ابن ابی ذئب قدری وو؟ نو هغه

جواب ورکړ و چه .. معاذ الله ان يكون قدريا، (۸)

بلکه واقدي (عليه السلام) ددې الزام حقيقت بيانوی.

(۱) الثقات لابن حبان (ج ۷ ص ۳۹۰ و ۳۹۱) -

(۲) سير اعلام النبلاء (ج ۷ ص ۴۴ و ۴۳) -

(۳) سير اعلام النبلاء (ج ۷ ص ۴۴) -

(۴) پورتنی حواله -

(۵) الثقات لابن حبان (ج ۷ ص ۳۹۱) -

(۶) تهذيب التهذيب (ج ۹ ص ۳۰۵) -

(۷) سير اعلام النبلاء (ج ۷ ص ۱۴۰) -

(۸) سير اعلام النبلاء (ج ۷ ص ۱۴۵) -

«وكان رجلا كريها، يجلس اليه كل احد، ويفشاه، فلا يطرده، ولا يقول له شيئا، وان مرض عاده،

فكانوا يتهمون به بالقدر لهذا وشبهه»، (۱)

يعنى دې ډير شريف سړې وو ده ته به هر قسمه خلق راتلل او ده به چا ته څه نه وئيل او نه به نې چا ته دخپل ځان نه دپاسيدو دپاره وئيل او دغه شان چه څوك به بيمار شو نو ده به بلا امتياز دهرچا عيادت او پوښتنه كوله د داسي خبرو دوجې نه دې مهتم بالقدر او گټلې شو... تقريباً هم دآ خبره مصعب الزبيري رضي الله عنه هم بيان كړې ده هغه فرماني:

«انما كان من المهدي قد اخذوا اهل القدر وعزبهم، ونفوهم، فجاء منهم قوم الى ابن ابي ذئب، فجلسوا اليه

واعصوا به من الضرب، فقيل: هو قدرى، لاجل ذلك، لقد حدثني من ائمة به انه ماتكم فيه قط»، (۲)

يعنى «دخليفه مهدي په زمانه كښي چه كله قدريه گرفتار كړي شو او دوى وهلې كيدل اوجلا وطن كيدل په دې وخت كښي څه كسان دوى ته راغلي وو او ددې پناه ي اغستې وه د دې وجې نه ورته قدرى او ئيلې شو گټې ماته ښه معتمد عليه كسانو بيان كړي دى چه ده كله هم دقدريه رائي نه ده خپله كړې»،

حاصل دا چه په ده كوم قدرى الزام دې هغه بالكل ثابت نه دى.

تر كومه چه دامام مالك رضي الله عنه، دهجران،، خبره ده نو هغه به هلله صحيح وه چه دې په حقيقت كښي قدرى وو چه كله اصلا قدرى كيدل ثابت نه دى نو دامام مالك رضي الله عنه هجران به هم بالكل ثابت نه وى.

بيادامام مالك رضي الله عنه نه دده صفت او ثنا هم منقول ده كومه چه مونږه ورستو ذكر كړې ده، البته په دې هيڅ شك نه شته چه ددې دواړو نه ده يو بل متعلق نا مناسب تبصرې منقولې دى علماء رجال دداسي قسمه اقوال غير معتبره گرزولې دى،، پس حافظ ذهبي رحمته الله عليه فرماني:

وهكل حال فكلما الاقربان بعضهم في بعض لايعول على كثرة منه، فلا نقصت جلالة مالك يقول ابن ابي ذئب فيه، ولا ضعف العلماء ابن ابي ذئب بمقالته هذه، بل هما عالما بالدين في زمنهما، (۳)، (۴)

يعنى «بهر حال دمعاصرينو په حق كښي دمعاصرينو كلام اكثر او بيشتر معتبر نه دى، دابن ابى ذئب دكلام نه دامام مالك رضي الله عنه په جلالت شان كښي څه كمې نه دې راغلې اونه دداسې قسمه كلام دوجې نه دابن ابى ذئب چا تضعيف كړې دې دواړه په دواړه په خپله زمانه كښي دمدينې منورې فقيهان او عالمان گټلې كيده -الله تعالى دې ددې دواړو نه راضى شى -

يوه بله خبره چه ددوى په باره كښي قابل تنقيح ده هغه داده چه بعضي حضراتو دامام زهرى (ح) په احاديثو كښي ده لره معولى شان كمزورې گټلې دې دعلی ابن المدینی نه چه دده باره په تپوس او كړې شو نووي فرمائيل:

(۱) سير اعلام النبلاء (ج ۷ ص ۱۴۱) -

(۲) سير اعلام النبلاء (ج ۷ ص ۱۴۵) -

(۳) سير اعلام النبلاء (ج ۷ ص ۱۴۳) -

«کان عندنا ثقیة وکانوا یوهنونه فی اشیاء رواها عن الزهری»، (۱)

یعنی دې زموږ په وړاندې ثقه دې څه خلق دې په بعضې روایتو کښې کمزورې گڼي کوم چه دې د زهری نه نقل کوي،...

دغه شان امام احمد رحمته الله علیه هم دده توثیق کړې دې هغه هم د زهری په روایاتو باندې تحفظات ظاهر کړي دي. (۲)

لیکن حقیقت دادي چه ده لره دامام زهری رحمته الله علیه د روایاتو په سلسله کمزورې گرځول هم درست نه دی. ددې وجه داده چه یعقوب بن شیبه رحمته الله علیه فرماني:

«الحمد لله عن الزهري عرض، والعرض عند جميع من ادر كنا صحيح»، (۳)

یعنی دوی چه کوم روایتونه دامام زهری رحمته الله علیه نه اغستی دی هغه عرضا دقراءت علی الشیخ په طور باندې اغستی دی او، عرض، دټولو علما په نیز درست دې،...

بلکه حافظ ابن حجر رحمته الله علیه ددې حقیقت دامام زهری رحمته الله علیه دواره نه نقل کړې دې چه یو خل ابن ابی ذئب او امام زهری رحمته الله علیه په مینځ کښې په څه خبره باندې مباحثه او مناقشه اوشوه دې سلسله کښې په امام زهری باندې څه خبره ناگواره محسوس شوه نو هغه قسم او کړو چه ده ته به هیڅ یو حدیث نه اوړوام ورستو ابن ابی ذئب ته شرمندگي اوشوه اود هغوي نه ئي معافی اوغستله پس د معافی او تلافی نه ئي امام زهری ته عرض او کړو چه تاسو ماته څه حدیثونه په لیکلوسره راکښې نو امام زهری څه حدیثونه په لیکلوسره ورکړه، نو ده به هم دهغه حدیثونه روایت کول. (۴)

ددې نه معلومه شوه چه دامام زهری رح، نه د اکثر روایات د مکاتبت یادمناولي په ذریعه حاصل شده دی اوپه دې طریقه حاصل شوی روایات دمحدثینو په نیز معتبر دی. (۵)

هم دغه وجه ده چه دامام یحیی بن معین رحمته الله علیه نه عثمان دارمی رحمته الله علیه پوښتنه اوکړه، «ابن ابی ذئب مالهله فی الزهري؟»، نوې فرمائیل ابن ابی ذئب ثقیة، (۶)

دهغه شان عمرو بن علی الفلاس رحمته الله علیه فرماني، «ابن ابی ذئب فی الزهري احب الی من کل شای»، (۷)

بیادلته دې دا هم واضحه وی چه امام بخاری رحمته الله علیه دابن ابی ذئب نه کوم مرویات اغستی دی هغه ټول ئي متابعتا اغستی دی (۸) والله اعلم

(۱) میزان الاعتدال (ج ۳ ص ۶۲۰)، رقم (۷۸۳۷) -

(۲) میزان الاعتدال (ج ۳ ص ۶۲۰)، رقم (۷۸۳۷) -

(۳) سیر اعلام النبلاء (ج ۷ ص ۱۴۷) -

(۴) تهذیب التهذیب (ج ۹ ص ۳۰۷) -

(۵) اوگوری شرح نخبه الفكر علی القاری (ص ۶۷۷-۶۸۳) -

(۶) تهذیب التهذیب (ج ۹ ص ۳۰۶) -

(۷) پورتنی حواله -

(۸) هدی الساری (ص ۴۰) -

۱۵۸ هجری کنبی په کوفه کنبی وفات شو. (۱)

⑤ سعید المقبری دا ابوسعید بن ابی سعید کیسان مقبری مدنی رضی الله عنه دې دده حالات په

کتاب الایمان، باب صوم رمضان احتساباً من الایمان لاتنډې تیر شوې دې (۲)

⑥ حضرت ابو هریره رضی الله عنه د حضرت ابو هریره رضی الله عنه حالات په کتاب الایمان، باب امور الایمان،

لاتنډې تیر شوې دې (۳)

**قوله:** قلت يا رسول الله، اني اسمع منك حديثاً كثيراً انساه: ما عرض او کړ وای د الله

رسوله، ص، څه ستاسو نه ډیر حدیثونه اورم چه هغې لره هیږه وم

**قوله:** قال: ابسط رداءك فبسطته: هغوی راته او فرماییل چه خپل څادر خور کړه ما هغه

خور کړو

**قوله:** قال فغرف بيديه، ثم قال: ضمه، فضمته: وی فرماییل چه نبی صلی الله علیه و آله د خپل

دواړ لاسونو لپې ډکولې او په څادر کنبی اچولې - بیا ښي اووښل دې لره خپلې سینې سره

اولگودنو ما خپلې سینې سره اولگولو.

**قوله:** فمانسيت شيئاً بعدة: ددې نه پس ماته څه څیز هیر نه شو

حضرت ابو هریره رضی الله عنه ددې روایت په ذریعې دخپل کثرت حفظ یوه بله وجه بیان کړې ده.

درومې حدیث نه خو ده معلومه شوه چه دوی به درسول الله صلی الله علیه و آله سره ډیر پاتې کیدل اودنبی

صلی الله علیه و آله خبرې به ښي اورېدې او محفوظ کولې به ښي او د دې روایت نه معلومه شوه چه نبی اکرم

صلی الله علیه و آله ددوی دپاره خاص دعا او خاص توجه کړې وه.

پس ددې دپاره ښي یومخصوص صورت دا اختیار کړو چه نبی صلی الله علیه و آله خپل دواړه لپې ډکې کړې

او په څادر کنبی واچولې. ظاهر ادا څه حسی څیز نه وللیکن معنوي اعتبار سره نبی صلی الله علیه و آله

د فیض او دمعرفت یوه غټه حصه اوددې دحفاظت دپاره قوت حافظه په ودیعت سره

کیڅودله اوحکم ښي اوکړو چه دې لره خپلې سینې سره اولگوه وه هغه دې لره خپلې سینې

سره جوخت کړو ددې اثر دا ظاهر شو چه هغه بیا کله یوحديث هم هیر نه کړو.

ودحديث باب په مختلف طرق کنبی تعارض او دهغې حل: دلته.. فمانسيت شيئاً بعدة،،،

شيئاً.. نکره تحت النفي واقع ده چه عموم ترې معلومیري. غه شان دسفیان بن عیینه عن

الزهری په روایت کنبی دی.. فوالذي بعثه بالحق، مانسيت شيئاً سمعته منه،،، (۴)

(۱) سیر اعلام النبلاء (ج ۷ ص ۱۴۸) -

(۲) کشف الباری (ج ۲ ص ۳۳۶) -

(۳) کشف الباری (ج ۱ ص ۶۵۹) -

(۴) صحيح البخاري (۲ ص ۱۰۹۳)، کتاب الاعتصام بالکتاب والسنة و باب الحجة على من قال: ان احكام

الله من اجله كانت ظاهرة..... رقم (۷۳۵۴) -

اود ابرهیم بن سعد عن الزهری په طریق کنبی دی.. فوالذی بمشه بالحق، مانسیت من مقاله تلک الیوم هذا، (۱)

دغه شان امام مسلم په خپل صحیح کنبی. یونس عن ابن شهاب، په طریق سره نقل کړې دي چه دهغې الفاظ ددی فمانسیت بعد ذلك الیوم شیا حدیثی به، (۲) ددی ټولورواياتونه دا خبره په عموم سره پوهه کنبی ته راځی چه حضرت ابوهریره رضی الله عنه ددی نه پس یو خبره هم نه ده هیره کړې.

لیکن د.. شعيب عن الزهری په طریق مروی روایت کنبی .. فمانسیت من مقالة رسول الله ﷺ تلک من شیء، (۳)

ددې مطلب دادې چه ددی واقعی نه پس ما دحضور اکرم ﷺ دهغه وخت دمخصوص کلام څه څه هم نه دی هیر کړی دهغه پوره کلام لره مامکمل یاد کړلو...

ظا هره ده چه په دې کنبی عموم نیشته دهغه شان په دې مختلف طرقو په مینځ کنبی تعارض پیدا کیځی. ددی جواب دتطبيق په صورت کنبی هم ورکړې کیځی اودترجیح په صورت کنبی هم - دترجیح په صورت کنبی دعموم ولا روایت ته ترجیح ورکړې کیځی. ځکه چه حضرت ابوهریره رضی الله عنه خپل کثرت محفوظات لره بیانول غواړی -

دتطبيق په صورت کنبی وائیلی شی چه دادوه مختلف اوځانله ځانله واقعی دی. دشعيب عن الزهری.. والا طریق کنبی دهغه مخصوص واقعی ذکر دې. دباقی محفوظاتو او مسموعاتو ذکر نیشته. او دنورو روایاتو تعلق دنور وقعاتو سره دې چه په هغې کنبی حضرت ابوهریره رضی الله عنه مطلقا دخپل کثرت محفوظاتو ذکر کول غواړی. (۴)

دتطبيق یو صورت دا هم کیدشی چه د.. شعيب عن الزهری ولا طریق کنبی .. فمانسیت من مقالة رسول الله ﷺ تلک من شیء.. کنبی چه کوم .. من مقالة .. دې په دې کنبی .. من .. سببید گنړلې شی - نواوس به مطلب ده شی چه دحضور اکرم ﷺ ددی واقعی او ارشاد دوجې نه بیا ما څه شی هیر نه کړو - (۵)

دهغه شان ده هم ممکن دي چه په دې طریق کنبی .. من،، دابتداء غایت د بیان دپاره وی. نو اوس به مطلب دا شی چه کله دحضور اکرم نه دمقاله صادره شوه نو دغه وخت نه پس ما څه

(۱) صحیح البخاری (ج ۱ ص ۳۱۶) کتاب الحرث والمزارعة، باب ما جاء فی الغرس. رقم (۲۳۵۰) -

(۲) صحیح مسلم. کتاب فضائل الصحابة، باب من فضائل ابی هريره الدوسي رضی الله عنه رقم (۳۹۹) کو (۶۴۰۰) -

(۳) صحیح البخاری (ج ۱ ص ۲۷۵)، کتاب البيوع، باب ما جاء فی قول الله تعالى: (فاذ قضيت الصلاة...)،

رقم (۶۰۴۷) -

(۴) اوکوزي فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۵)

(۵) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۵) -

(۶) الکتر المتوری (ج ۲ ص ۳۶۸) -

شي نه دي هير کړې، هم برنې حواله -  
 يو اشکال او دهغې جواب: د حديث باب نه معلومېږي چه حضرت ابوهريره رضي الله عنه ددې واقعي نه  
 پس هيڅ نه دي هير کړي حالانکه په کتاب الطب کښي د حضرت ابوهريره رضي الله عنه شاگرد حضرت  
 ابوسلمه رضي الله عنه دهغوی نه مرفوع حديث، لا يورد مريض على مصحح،، دنقل کولونه پس فرماني:  
 وانکه ابوهريره رضي الله عنه حديث الاول (وهو حديث: لا عدوى ولا صفر.....)، قلنا: الم تحدث انه لا عدوى،  
 فرطن بالحشية، قال ابوسلمه: فما رايته نسى حديثا غيره... (۱)

يعني، حضرت ابوهريره رضي الله عنه د لا عدوى.....، والا حديث نه انکار او کړنو مونږ ورته عرض  
 او کړو چه هم تاسو مونږ ته د لا عدوى..... والا حديث نه وو بيان کړې؟ نو حضرت ابوهريره  
رضي الله عنه مبهم شاته خبرې سره خبره ختمه کړه، ابوسلمه رضي الله عنه فرماني چه ما هغوی لره نه دي  
 کتلي چه ددې حديث نه ي علاوه بل حديث هير کړې وي،،  
 دغه شان امام طحاوي رحمه الله په شرح مشکل الآثار،، کښي يورويت نقل کړې دې چه په هغې  
 کښي حضرت ابوذر رضي الله عنه فرماني نسبت افضلها واخيلا.....، (۲) يعني اي ابوهريره تا ددې  
 ارشاد دټولونه افضله يا دټولونه بهتره حصه هيره کړې ده،،  
 ددې دواړو روايتونو نه معلومېږي چه حضرت ابوهريره رضي الله عنه نه هيره شوې ده، حالانکه په  
 حديث باب کښي د دې خبرې تصريح ده چه په حضرت ابوهريره باندې بيا څه نسيان نه وو  
 طاري شوې -

ددې يو جواب خو دا ورکړې شوې دې چه دنسيان دا واقعه دحديث باب دواقعي نه وړاندې  
 وه. او دحديث باب دواقعي نه پس بيا نسيان نه وو طاري شوې (۳)  
 دويم جواب دا ورکړې شوې دې چه دراصل دعدم نسيان وعده عمومي نه وه بلکه ديو  
 مخصوص حديث سره متعلق وه، لکه څنگه چه حضرت ابوهريره رضي الله عنه مرفوع حديث نقل کوي  
 : انه لن يسط احدشويه حتى اقصى مقالتي هذه ثم يجهم اليه ثوبه، الا وى ما اقول، فبسطت ثوبه على حتى اذ  
 اقصى رسول الله صلى الله عليه وسلم مقالته، جبعته الى صدرى، فبانسيت من مقالة رسول الله صلى الله عليه وسلم تلك من شيء،، (۴)  
 يعني حضور اکرم صلى الله عليه وسلم يوځله او فرمائيل چه کوم سړى خپل څادر خور کړو تر دې پورې چه زه  
 خپله خبره ختمه کړم او بيا دې څادر لره خپلې سينې سره پيوست کړې نوچه کوم څه زه ونيم نو

(۱) صحيح البخارى (ج ۲ ص ۸۵۹) كتاب الطب، باب بيان لاهامة، رقم (۵۷۷۱) -

(۲) شرح مشکل الآثار (ج ۴ ص ۳۵۲) باب بيان مشکل ما روى عن رسول الله صلى الله عليه وسلم فيما كان من قوله،  
 وابوهريره حاضر: ايکم بسط ثوبه، ثم اخذ من حديثي هذا وفانه لا ينسى شيئا سمعه، وان اباهريه فعل  
 ذلك، فما نسي بعد ذلك شيئا سمعه -

(۳) اوگورئ شرح مشکل الآثار (ج ۴ ص ۳۵۲) -

(۴) صحيح البخارى (كتاب البيوع، باب ما جاء فى ج ۱ ص ۲۷۵) قول الله تعالى (فاذ قضيت الصلاة.....)،

هغه به ورته ښه طریقې سره ورته محفوظ شی نو بس ما خپل خادر خور کړو تردې پورې چې حضور اکرم ﷺ خپله خبره ختمه کړه، ما خپل خادر خپلې سینې سره پیوست کړو، بس ما د حضور اکرم ﷺ د دهغې خبرې نه هیڅ څیز هم نه دې هیر کړې...

هغه مخصوص حدیث کوم یو دې؟ حافظ ابن حجر او علامه عینی رحمهما الله دا ذکر کړې دې: مامن رجل یسمع کلمة او کلمتین او ثلاثا او اربعا او غسبا مما فرض الله، فیتعلمهن، ویعلمهن الا دحل الجنة..... (۱)

بعضې حضراتو دا جواب ورکړې دې چې په حقیقت کښې نسیان حضرت ابوهریره رضی الله عنه ته نه دې لاحق شوی بلکه حضرت ابوسلمه رضی الله عنه ته لاحق شوی دې چې هغوی دا حدیث دبل یو شیخ نه اوریدلې دې اودا ئې اوگنړل چې دامې دحضرت ابوهریره رضی الله عنه نه اوریدلې دې، حالانکه دابوهریره رضی الله عنه نه ئې نه وو اوریدلې، هیره تې خپله شوې وه اودهیرې نسبت ئې حضرت ابوهریره رضی الله عنه ته کړې دې - (۲)

بعضې حضراتو دا امکان هم ظاهر کړې دې چې حضرت ابوهریره رضی الله عنه حقیقه د روایت نه انکار نه دې کړې البتہ دای گنړلې دی چې شاگرد به دهرویاتو په مینځ کښې په تطبیق باندې به نه پوهیږي هغوی ځکه دانکار عنوان اختیار کړو - (۳)

ددې ټولو جوابونه معلومېږي چې زیات قرین قیاس دا لگي چې د خائله خائله واقعات دی: -  
رومې داواقعہ راپېښه شوه چې حضور اکرم ﷺ دا حدیثو دیادولوترغیب ورکولودپاره ارشاد وفرمائیلو انه لن یسط احد ثوبه حتی اقصی مقاتلی هذه، ثم یجمع الیه ثوبه الا و ما اقول.....،  
په دې موقعه حضرت ابوهریره رضی الله عنه په موجب د ارشاد نبوی باندې عمل اوکړو نو دودعې مطابق ټول ارشادات ئې ازیږ شو، اود دهغې مخصوص ارشاداتو څخه هغوی ئې هیڅ یو څیز هم نه دې هیر کړې -

په دویم ځل دا واقعہ راپېښه شوه چې کله حضرت ابوهریره رضی الله عنه ته د نسیان شکایت محسوس شو اودوی مخکښې نه دنبی ﷺ دتصرف او دتوجو مظهر هم کتلې نه وو ځکه ئې مطلقا دقوت حافظې دپاره درخواست اوکړو، اونبی ﷺ هم دهغه شان عمل کولو حکم ورکړواو ورسره ورسره ئې دلپود کولو اشاره هم اوکړله، ددې نه پس بیا هغه دهرقسمة د نسیان نه محفوظ شو، نو بس کوم کوم څې کښې چې هغوی طرف ته د نسیان نسبت شوې دې که هغوی په خپله کړي وی یا بل چا دهغوی طرف ته د نسیان نسبت کړې وی نو دابه ددې اخری واقعې نه دوراندې واقعات وی -  
او که دخائله خائله واقعات ګرځولو کښې اشکال محسوسېږي چې دادواړه حدیثونه خویو دی

(۱) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۵)، نقلًا عن جامع الترمذی والعلیة لابی نعیم، وانظر المسند للامام احمد (ج ۲ ص ۳۴۲) رقم (۸۳۹۰)، و (ج ۲ ص ۴۲۷)، رقم (۹۵۱۳) -

(۲) الكنز المتوارى (ج ۲ ص ۳۶۸) -

(۳) هم یږنی حواله -

بیا څنگه ځانله ځانله واقعات او گرځو نوږه داسې صورت کښي به د عموم والا حدیث په خپل ځې کښي برقرار او گټور او د خصوص والا حدیث کښي به تاویل او کړو کوم چه مونږ شاته بیان کړې دې چه په "من مقالة....." کښي "من"، به سببه او گټورلې شی او یا به "من"، دابتداء غایت دپاره او گرځولې شی -

یو بل اشکال او دهغې جواب: دلته دیو بل روایت نه هم اشکال کیږي، هغه دا چه الفضل بن عمرو بن امیه ضمری د خپل والد صاحب حسن بن عمرو نه نقل کوي:

"تحدثت عند ابن هريرة بحديث فانكره، فقلت: اني قد سمعته منك، قال: ان كنت سمعته مني فهو مكتوب عندي، فاخذ بيدي الى بيته، فارانا كتباً كثيرة، من حديث رسول الله ﷺ، فوجد ذلك الحديث، فقال: قد

اخبرتك اني ان كنت قد حدثت بك به فهو مكتوب عندي"، جامع بيان العلم وفضله (ج ۱ ص ۳۲۳) رقم (۳۳۳) -

یعنی "ما حضرت ابوهریره رضی الله عنه وړاندې ته دیو حدیث تذکره او کړه نو هغوی ددې نه انکار او کړو ماورته عرض او کړو چه جی ما دا حدیث دستاسونه اوریدلې: هغوی او نیل که چرې ځمانه دې اوریدلې وی نو دا به ماسره لیکې موجود وی، بیای زه لاس نیولې خان سره کورته بوتلم او ټولې لیکلې شوې نوشتې راته اوښودلې چه په هغې کښي هغه حدیث راپیداشو، نووې فرمائیل چه ما تاته نوې وائیلي که چرته ما نه دې دا حدیث اوریدلې وی نو ماسره به لیکلې شوې موجود وی، -

ددې روایت نه معلومیږي چه په ابوهریره رضی الله عنه باندې نسیان طاری شوې وو او هغه هم په مابعد زمانه کښي -

ددې جواب اول خودا دې چه داروایت منکر او انتهای ضعیف دې (۱) ځکه چه په دې کښي حسن بن عمرو، راوی انتهای مجهول دې - (۲) او که دې لره ثابت هم او گټور نو دحافظ ابن حجر رحمته الله علیه دقول مطابق دیوه نادره واقعه ده (۳) اود یو واقعې نیمې دوجې نه دهغوی دقوت حفظ مسلم خصوصیت باندې څه اثر نه پریوزی - والله سبحانه وتعال اعلم -

حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ الْمُنْذِرِ قَالَ حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي قُدَيْكٍ بِهَذَا أَوْ قَالَ عَرَفَ يَدِي فِيهِ (۳۴۴۸)

## رجال الحديث

① ابراهيم بن المنذر: دا ابو اسحاق ابراهيم بن المنذر قرشي اسدي مدني رحمته الله علیه دې ددې حالات

د کتاب العلم په ابتداء کښي باب من سئل علما وهو مشغول في حديثه..... سره تیر شوې دې (۴)

② ابن ابي فديك: دا محمد بن اسماعيل بن مسلم بن ابي فديك دهلي مدني رحمته الله علیه، ابو

(۱) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۵) -

(۲) تعليقات جامع بيان العلم وفضله (ج ۱ ص ۳۲۴)، رقم (۴۲۲) -

(۳) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۵) -

(۴) اوگوري کشف الباری (ج ۳ ص ۳۸-۵)



اسماعیل ددی کنیت دی. او دا ابوفدیک په نوم مشهور دی. او د ابوفدیک نوم دینار دی (۱)  
دې د سلمه بن وردان، د ضحاک بن عثمان، ابن ابی ذئب، ابراهیم بن الفضل مخزومی رضی اللہ عنہ  
وغیره د اهل مدینې خخه روایت کوی -

او ددوی نه روایت کونکو کښي ابرهیم بن المنذر، سلمه بن شبيب، احمد بن الازهر، عبد بن  
حميد، هارون الجمال، حسين بن عيسى بسطامي او محمد بن مصفى رضی اللہ عنہ وغیره ډیر شي  
حضرات شامل دي (۲)  
امام يحيى بن معين رضی اللہ عنہ فرماني ثقه (۳) -

نیز هغوی فرماني کان اروی الناس عن ابن ابی ذئب، وهولثقه، (۴)

امام نسائي رضی اللہ عنہ فرماني.. ليس به باس (۵)

حافظ ذهبی رحمته اللہ علیہ ددی په تذکره کښي لیکي.. الامام، الثقة، المحدث... (۶)

نیز هغوی فرماني.. صدوق، مشهور، يحتج به في الكتب السنة، (۷)

ابن حبان رحمته اللہ علیہ دې په کتاب الثقات کښي ذکر کړې دي - (۸)

البته يعقوب بن سفيان رحمته اللہ علیہ دې ضعيف گرځولي دي (۹)

دغه شان ابن سعد رحمته اللہ علیہ فرماني.. وكان كثير الحديث، وليس بحجة، (۱۰) ليکن ده خبره دې هم  
واضحه وي چه ددی په باره کښي مطلقاً، ضعف، اطلاق کول صحيح نه دي. څنگه چه  
دروستو علماء دا قولونه معلومېږي -

نیز د ابن سعد رحمته اللہ علیہ ترديد کولو سره حافظ ذهبی رحمته اللہ علیہ فرماني، قال ابن سعد وحده: ليس بحجة،  
وولثقه جماعة، (۱۱)

يعني، دې لږه صرف ابن سعد رحمته اللہ علیہ غير محتج به گرځولي دي، گني دده پوره بوجماعه توثيق  
کړې دي څنگه چه امام ذهبی په يومقام کښي فرماني:

(۱) تهذيب الكمال (ج ۲۴ ص ۴۸۵) -

(۲) د شيوخ و استادانود تفصيل دپاره او گورې تهذيب الكمال (ج ۲۴ ص ۳۸۵ - ۴۸۷) -

(۳) تاريخ الدارمي (ص ۲۱۸) رقم (۸۱۹) -

(۴) تعليقات تهذيب الكمال (ج ۲۴ ص ۴۸۸) -

(۵) تهذيب الكمال (ج ۳۴ ص ۴۸۸) -

(۶) سير اعلام النبلاء (ج ۹ ص ۴۸۶) -

(۷) ميزان الاعتدل (ج ۹ ص ۴۸۳) رقم (۷۲۳۶) -

(۸) الثقات لابن حبان (ج ۹ ص ۴۲) -

(۹) تعليقات تهذيب الكمال (ج ۲۴ ص ۴۸۸) نقلا عن المعرفة والتاريخ (۳ - ۵۳) -

(۱۰) الثقات الكبرى لابن سعد (ج ۵ ص ۴۳۸) -

(۱۱) ميزان الاعتدل (ج ۳ ص ۴۸۳) رقم (۸۲۳۶) -

وقد احتج باین ابی فدیك الجماعة، وثقه غیر واحد، لكن معن احفظ منه واتقن،— (۱)  
یعنی ابن ابی فدیك لره اصحاب اصول سته محتج به گر خولې دي او یونه زیات حضراتو دده  
توثیق کړې دي او دا بله خبره چه معن بن عیسی دده په مقابله کښي زیات متقن او حافظ  
دي،— په اصل کښي ابن سعد په کتاب الطبقات کښي روميې دمعن بن عیسی رضی الله عنه تذکره  
لیکلي ده او دده په باره کښي ذکر کړی دی .. وکان ثقة کثیر الحديث ثبتا مامونا،— (۲) او ددي نه  
پس ئ دابن ابی فدیك تذکره لیکلي ده دې سره ئ لیکلي دی وکان کثیر الحديث، وليس بحجة،  
حافظ ذهبی رضی الله عنه هم دې خبرې ته اشاره کړې ده چه دده متعلق ئ دلیس بحجة کومه وېنا  
شوې ده هغه دمعن بن عیسی سره دتقابل په اعتبار سره ده گڼي فی نفسه هغه ثقة دي. والله اعلم  
د ابن ابی فدیك رضی الله عنه انتقال په ۲۲ کال ۲۰ هجري کښي شوي دي (۳) رحمه الله تعالى رحمة واسعة  
دې طريق لره د ذکر کولو مقصد: دامام بخاری رضی الله عنه مقصد دمتن الفاظو کښي تبدیلی طرف ته  
اشاره کول دي او هغه ده چه په دې مقام باندې امام بخاری رضی الله عنه دا حدیث داحد بن ابی بکر  
ابومصعب، عن محمد بن ابراهيم بن دينار عن ابن ابی ذئب عن سعيد البقری عن ابی هريرة، طریق سره نقل  
کړې دي، چه الفاظ ئ دا دی ....، قعوف ییدیہ .....، - او هم دا حدیث امام بخاری: د ابراهيم  
بن المنذر عن ابن ابی فدیك عن ابن ابی ذئب، په طریق سره هم نقل کوی (۴) لیکن په دې کښي  
الفاظ دی عرف پیدا فیه،—

دبعضي حضراتو نه دلته عجیبه خبط شوې دي ځکه چه دلته امام بخاری رضی الله عنه داسې  
فرمائیلي دي: حدثنا ابراهيم بن المنذر، قال حدثنا ابن ابی فدیك بهذا، ای بالحديث الذي تقدم،  
اوروستو دابن ابی فدیك څه تذکره هم نه درغلي، بهذا، خو په داسې وخت کښي وائیلي  
کیږي چه کله یو حدیث په سند او متن سره یوځي راغلي وی او ددي نه پس بل سند راشی اویا  
دهغې نه پس دواړه سندونه متحد راشی نو دې لره ذکر کولو سره.. بهذا، ، وائی او مطلب داوی  
چه کوم سند او متن تیر شوي دي ددي حدیث سند مخکښي هم هغه شان دي او متن ئ هم هغه  
دي. حالانکه دلته چه څنگه سند بدل دي دغه شان متن هم مختلف ذکر شوي دي—  
ددې اشکال دوچي نه بعضي حضراتو دا وئیلي دي چه دابن ابی فدیك هم هغه محمد بن  
ابراهيم بن دينار دي کوم چه دابن ابی ذئب شاگرد دي او دبرني حدیث په سند کښي تیر شوي  
دي لیکن دا غلطه ده، ځکه چه ابن ابی فدیك بالکل بدل شخصیت دي او محمد بن ابراهيم

(۱) سیر اعلام النبلاء (ج ۹ ص ۴۸۷)۔

(۲) اوگوري طبقات ابن سعد (ج ۵ ص ۴۳۸)۔

(۳) الکاشف (ج ۲ ص ۱۵۸) رقم (۴۷۲۷)

(۴) اوگوري صحيح البخاری (ج ۱ ص ۱۴۵و ۱۵) باب (بدون ترجمة بعد باب سوال المشرکین ان یريهم النبي ﷺ) رقم (۳۶۴۸)۔

بن دینار خانله یویل شخصیت دې، ابن ابی فدیك محمد بن اسماعیل بن مسلم دې اودې لیشی دې اودهغوی کنیه ابو اسماعیل ده اومحمد بن ابرهیم بن دینار جهنې دې اودهغه کنیت ابو عبد الله دې البته دواړه دابن ابی ذئب نه په روایت کولوکښې اودمدنی کیدویه حیثیت سره څه اشتراک لری۔<sup>(۱)</sup>

اصل کښې دا غلطی ددې حدیث په دویمه طریقه باندې دنظر نه کولویه وجه پېښه شوې ده مونږ چه روستو کومه حواله ورکړې ده که چرته هغه هم دنظر لاندې وې نو بیابه دا غلطی نه واقع کېدله۔ اصل کښې دلته مصنف ته ټول روایت مقصود نه وو، نو ځکه ئی داسې اوکړه چه دابراهم بن المنذر نه پس ئی دابن ابی فدیك ذکر کولوسره دې خبرې ته اشاره اوکړه چه دا روایت په یو بل سند سره هم منقول دې، چه په هغې کښې د... غراف بیده، په صیغه دمفرد سره

راغلې دې نه چه په صیغې دثنیې سره او په هغې کښې د... فیه، زیاتی هم شته۔<sup>(۲)</sup> والله اعلم  
 ۱۲۰۱ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ قَالَ حَدَّثَنِي أَخِي عَنْ ابْنِ أَبِي ذُنْبٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ حَفِظْتُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَعَافِينَ، فَأَنَا أَحَدُهُمَا قَبِيْلَتُهُ، وَأَمَّا الْآخَرُ فَلَوْ بَيَّنَّتُهُ قُطِعَ هَذَا الْبُلْعُومُ

### رجال الحديث

① اسماعيل: دې ابو عبد الله اسماعيل بن ابی اويس عبد الله بن عبد الله بن اويس بن مالک بن ابی عامر اصبحی مدنی رحمته الله دې اودده حالات په کتاب الايمان، باب تفاضل اهل الايمان فی الاعمال، کښې تیر شوي دي۔<sup>(۳)</sup>

② اخي: دې د اسماعيل بن ابی اويس ورور عبد الحميد بن ابی اويس عبد الله بن عبد الله بن اويس بن مالک بن ابی عامر اصبحی مدنی رحمته الله دې اودده کنیت ابوبکر ده۔<sup>(۴)</sup>  
 دې د سليمان بن بلال، امام مالک، ابن ابی ذئب، محمد بن عجلان، سفیان ثوري اودخپل والد ابو اويس رحمته الله وغيره نه روایت کوی۔

اوددې نه روایت کونکو کښې ابرهیم بن المنذر، اسحاق بن راهويه، اسحاق بن موسى انصاری، اودده ورور اسماعيل بن ابی اويس، ايوب بن سليمان بن بلال، محمد بن رافع نيسابوري، محمد بن سعد کاتب الواقدي اويعقوب بن محمد زهري رحمته الله وغيره ډیر شي حضرات شامل دي۔<sup>(۵)</sup>

(۱) د دواړو حضراتو تراجم مونږ روستو ذکر کړی دی۔ فلیراجع۔

(۲) اوگوري فنج الباری (ص ۲۱۶)۔

(۳) کشف الباری (ج ۲ ص ۱۱۳)۔

(۴) تهذيب الكمال (ص ۱۶) (۴۴۴)۔

(۵) دشيوخ واولاد تلامذو د تفصيل دپاره اوگوري تهذيب الكمال (ص ۱۶) (۴۴۴ او ۴۴۵)۔

امام یحیی بن معین رحمته فرماني چه ثقة، (۱)  
 امام ابو داود رحمته ده لره داسماعيل بن ابي اويس خخه زیات فوقیت ورکني - (۲)  
 امام دارقطني رحمته فرماني حجة، (۳)  
 حافظ ذهبي رحمته فرماني ثقة، (۴)  
 ابن حبان رحمته دې په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې (۵)  
 البته امام نسائي دې ضعیف گرزولي دې - (۶)

دهغه شان ازدي وئيلي دی كان يضع الحديث، (۷)  
 ترکوم خې پورې چه دامام نسائي دتضعیف تعلق دې نو هغه مبهم دې اودتوثیق افرادچه دی  
 نوهغوی ډیر گټور شې دی -

اوکوم خې پورې چه دازدي د قول تعلق دې نواول خو هغه پخپله حجت نه دې - (۸)  
 بیا ابن عبدالبر رحمته ددې ډیر سخت تردید کړې دې او وئيلي دی هذا رجم بالنظر الفاسد وكذب محض، (۹)

حافظ ذهبي رحمته فرماني وهذا منه زلة قبيحة، (۱۰)  
 حافظ ابن حجر رحمته فرماني چه زما په خیال ازدي دوضع حدیث الزام په عبدالحمید بن ابي  
 اویس باندې نه دې لگولې، بلکه دابوبکر الاعشی په نوم یوبل راوی دې دهغه په باره کښې  
 وائيلي دی (۱۱) او اگر چه د عبدالحمید کنیت هم ابوبکر الاعشی دې، د عبدالحمید بن اویس  
 خخه دابن ماجه نه علاوه ټول اصحاب اصول سته احادیث اغستی دې (۱۲)

ددوی انتقال په کال ۲۰۲ هجري کښې شوي دې - (۱۳) رحمه الله تعالى رحمة واسعة

(۱) تهذيب الكمال (ج ۱۶ ص ۴۴۵) -

(۲) حواله بالا -

(۳) میزان الاعتدال (ج ۲ ص ۵۳۸) رقم (۴۷۶۴). وتهذيب التهذيب (ج ۶ ص ۱۱۸) -

(۴) الكاشف (ج ۱ ص ۶۱۷) رقم (۳۱۱۰) -

(۵) الثقات لابن حبان (ج ۸ ص ۳۹۸) -

(۶) تهذيب التهذيب (ج ۶ ص ۱۱۸). وهدي الساري (ص ۱۶) -

(۷) میزان الاعتدال (ج ۲ ص ۵۳۸) رقم (۴۷۶۴) -

(۸) اوکورئ الرفع والتكميل للكنوى مع التعليقات الحافلة على الرفع والتكميل ليشخ عبدالفتاح ابو غدة (۲۷۲ - ۲۷۴) -

(۹) هدي الساري (ص ۱۶) -

(۱۰) میزان الاعتدال (ج ۲ ص ۳۸) -

(۱۱) هدي الساري (ص ۱۶). وتهذيب التهذيب (ج ۶ ص ۱۱۸) -

(۱۲) هدي الساري (ث ۳۱۶) -

(۱۳) خلاصة الخزرجي (ص ۲۲۲) -

⑤ ابن ابی ذئب: دا امام محمد بن عبدالرحمن بن المغیره بن حارث بن ابی ذئب قرشی مدنی رحمہ اللہ دې دده حالات اوس دمخکښې حدیث سره تیر شو.

⑥ سعید المقبری: ابو سعید بن سعید کیسان مقبری مدنی رحمہ اللہ دده حالات په کتاب الایمان، باب مومر رمضان احتسابها من الایمان، لاندې تیر شوی دی (۱).

⑦ حضرت ابو هريره رضی اللہ عنہ: د حضرت ابو هريره رضی اللہ عنہ حالات د کتاب الایمان په باب امور الایمان، لاندې تیر شوی دی (۲).

قوله: حفظت من رسول الله صلى الله عليه وسلم وعاءين. ما در رسول الله ﷺ نه دوه وعاء (تهلیې) دعلم زده کړې دي. وعاء ظرف ته وائي. گویا چه دظرف په ذکر کولو سره مطروف یعنی دمحل په ذکر کولو سره یی، حال، مراد اغستې دي (۳). دلته دا اشکال پیدا کیږي چه روستور اغلی دی چه حضرت ابو هريره رضی اللہ عنہ به دحضرت عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہ په باره کښې وائیل چه «کان یکتب ولا اکتب» (۴) یعنی «هغه به لیکل کول او مابه لیکل نه کول» نو بیا ده سره دوه «وعاء»، دکوم څې نه راغلي؟

ددې جواب دا دي چه دلته د «وعائین»، نه نوعین من العلم، مراد دی، یعنی ماته دحضور اکرم ﷺ دعلمو نه دوه نوعینې یادې وې، که چرته دامې لیکلې وې نو دوه لوخي یا دوه تهلیې به ترې ډکې شوې وې (۵).

یا داسې هم وائیلې کیدشي چه حضرت ابو هريره رضی اللہ عنہ به په شروع کښې لیکل نه کول لیکن بیا روستو لیکل کول، یا یی په بل چالیکلی وو (۶).

بیادا هم زده کړه چه په دې روایت خو «وعائین»، دې او دمسنند احمد په یو روایت کښې دی چه «حفظت ثلاثة اجرية پشت منها جرابین»، (۷) چه «منادرې تهلیې یادې کړې وې او په هغې کښې مې دوه تهلیې خوارې کړې دي».

په دې دواړو روایاتونو کښې هیڅ تعارض نشته، بلکل ممکنه ده چه یو وعاء دېلې وعاء په مقابله کښې غټ وی چه په وعاء کښې څومره وی هغه په دواو جرابو کښې راځی او په وړکي کښې دیوې جرابې په اندازه وی (۸). بلکه د المحدث الفاضل، په یو منقطع طریق سره «خمسة

(۱) کشف الباری (ج ۲۳۳۶).

(۲) کشف الباری (ج ۱ ص ۶۵۹).

(۳) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۶).

(۴) صیغ البخاری (ج ۱ ص ۲۲) کتاب العلم، باب کتابه العلم، رقم (۱۱۳).

(۵) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۶).

(۶) هم برنی حواله.

(۷) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۶).

(۸) هم برنی حواله.

اجریة، هم را غلبی دې. دې لره هم په تقدیر د ثبوت سابقه محمل باندې محمول کولې شی. (۱)  
والله اعلم

**قوله:** فاما احدهما فثبتته: بس په هغه دواو نوعو کښې یوه نوعه علم ما خور کړو.  
د اسماعیلی په روایت، بی الناس، اضافه هم شته. (۲) مطلب دادې چې ما د علم یوه نوعه په  
خلقو کښې خوراکړه.

**قوله:** واما الاخر فلو ثبتته قطع هذا البلعوم: پاتې شوه دویمه نوعه، نوکه چرته زه هغه خوره  
کړم نو داسې به پرې کړې شی.

په دې نوع ثانی کښې څه وو: ① حضرات علماء فرماني چې په دې کښې د ظالمانو  
حکمرانانو نومونه وو، هم دغه شان پکښې ددوی حالات اودوی د زمانو تعین پکښې وو، ځکه  
چې حضرت ابوهریره رضی الله عنه به کله کله دې ته اشاره هم کوله، مثلاً فرمائیل بې .. اعوذ بالله من  
راس الستین وامارة الصبیان، .. یعنی .. زه د الله تعالی پناه غواړم د شپېتود اواخرنه اود  
هلاکونود امارت نه، ددې نه دهغوی اشاره دیزیدبن معاویه خلافت طرف ته وه، ځکه چې  
یزید په ۷۰ هجري کښې خلیفه جوړ شوې وو، الله تعالی د ابوهریره رضی الله عنه دعا قبوله کړه  
اوپه ۵۹ هجري کښې یې انتقال اوشو. (۳)

② بعضی حضرات وائي چې په دې نوع ثانی کښې دهغې فتوت ذکره وه کومې چې  
د حضور پاک صلی الله علیه و آله نه پس واقع شوې. (۴) لکه د حضرت عثمان رضی الله عنه شهادت او دکعبې  
محاصره اودهغې سوزېدل بیا دهغې دمنهدم کیدو نه پس دهغې تعمیر کول وغیره.  
③ ابن بطلال رحمته الله د ابوالزناد رحمته الله نه نقل کوی:

.. یعنی انها کانت احادیث اشراط الساعة وماعرف به عليه السلام من فساد الدين وتغير الاحوال، والتفريع  
لحقوق الله تعالى، کوله عليه السلام: .. یكون فساد هذا الدين على یدی اغیلة سفهاء من قریش، .. (۵)

(۱) برانې حواله.

(۲) هم برنې حواله.

(۳) کذا قال الحافظ رحمته الله فی فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۶)، وقال ایضاً فی فتح الباری (ج ۱ ص ۱۳۰). کتاب الفتن،  
کتاب الفتن، باب قول النبی صلی الله علیه و آله هلاک امتی علی یدی اغیلة سفهاء؛ وفي رواية ابن ابی شیبة: ان  
اباهريرة كان يمشي في السوق، ويقول: اللهم لاتدركني ستة سنين ولا مارة الصبيان... ولكن الذي رواه  
احمد عن ابی هريرة مرفوعاً .. تعوذوا بالله من راس السبين وامارة الصبيان... انظر السند (ج ۲ ص ۲۳۲۶)، رقم  
(۸۳۰۲ و ۸۳۰۳)، و (ج ۲ ص ۳۵۵)، رقم (۸۶۳۹)، و (ج ۲ ص ۴۴۸)، رقم (۹۷۸۲)، فتنه.

(۴) اوگوری رساله شرح تراجم ابواب صبح البخاری (ص ۱۵ و ۱۶).

(۵) شرح ابن بطلال (ج ۱ ص ۱۹۵) \_ د حدیث شریف دپاره اوگوری صحیح البخاری (ج ۲ ص ۱۰۴۶)، کتاب  
الفتن، باب قول النبی صلی الله علیه و آله هلاک امتی علی یدی اغیلة سفهاء... رقم (۷۰۵۸)، اوسند احمد (ج ۲ ص ۲۸۸)،  
رقم (۷۸۵۸)، و (ج ۲ ص ۲۹۹)، رقم (۷۹۶۱)، و (ج ۲ ص ۳۰۴)، رقم (۸۰۲۰) ... [بقیه حاشیه په راروانه صفحه..]

حاصل داشوه چه ددی نوع علم نه مرادهغه احادیث دی کوم چه دقیامت دعلاماتو سره متعلق دی. نیز هغه احادیث پکېنې هم دی په کومو کېنې چه حضور اکرم ﷺ دینی فساد، داحوالو تغیر او الله تعالی د حقوق توضیع (ضائع) ذکر کړی دی، څنگه چه ارشاد دې: ددی دین خراب تیا به دقریش دیوڅو بې وقوف هلکانود لاسه کیځي...

حضرت ابوهریره رضی الله عنه ته ددی سفهاء نوم په نوم علم وو. (۱)  
ددی حدیث نه د اشراط ساعت (علامات دقیامت) مراد اغستلو سره ممکنه ده چه چاته اشکال اوشی چه د اشراط ساعتو احادیث خو نورو صحابو ته هم معلوم وو نو هغوی خوبیان کړی وو، نو لهذا داسې مراد اغستل ډیره بعیده خبره ده.

ددی جواب دا دې چه دقیامت علامات ډیر داسې دی چه عام خلقو عقلونو کېنې دهغې د تحمل قوت نشته، نو حضرت ابوهریره رضی الله عنه ته او دده پشان ډیر صحابه کراموته دهغې بنودنه شوې وه او دعام خلقونه دهغې اخفاء شوې وه. والله اعلم.

(۲) علامه کرمانی رحمته الله علیه فرماني چه بعضې متصوفین (صفیاء کرام) ددی مراد علم الاسرار اخلي، څنگه چه هغوی وائي چه دنوع اول علم الاحکام او علم الاخلاق دی او دنوع ثاني نه مراد علم الاسرار دې، چه هغه دعلماء او داهل معرفت سره مختص دی، هم ددی حضراتو کېنې دچا شعر دې:

یارب جوهر علم الاحکام لواهور به لقیل: انت من یعبد الوثنا

و لاستحل رجال مسلمون دمی بیرون اقام ما یاتونه حسنا

(خما سره بعضې داسې علمی جوهر دی که چرسته زه هغه ښکاره کړم نو ماته به او نیلی شی چه ته هم دیت پرستونه ئ او ډیر شی مسلمانان به خما وینا حلاله او گرځوی، گو یا چه هغوی به دخپل قبیح ترین فعل مسحتسن او گنری.)

علامه کرمانی رحمته الله علیه دداسې متصوفینو چه دهغوی اعمال او اخلاق دشریعت دقید نه ازاد دی، دهغی خبر اغستی دې او فرمائیلی دی چه ددی حدیث نه د علم الاسرار مراد اغستل خو بعید نه دی، خود شریعت دقواعدو او دعقائدو کماحقه دپابندې دقید لحاظ ساتل ډیر ضروری دی. (۳)

(۴) حضرت گنګوهی رحمته الله علیه فرماني چه اهل حقیقت یعنی حضرات صوفیه کرامو دا حدیث په خپلې مدعا باندې محمول کړې دې خو دخه بعیده نه ده. (۵)  
حضرت شیخ الحدیث صاحب رحمته الله علیه فرماني چه دحضرت گنګوهی رحمته الله علیه مراد هغه باطنیه او

بقیه حاشیه د تیر مخ [ (ج ۲ ص ۳۲۸)، رقم (۸۳۲۹)، رقم (ج ۲ ص ۴۸۵)، رقم (۱۰۲۹۷) ]  
(۱) اوگوری صحیح البخاری (ج ۲ ص ۱۰۴۶)، کتاب الفتن، باب قول النبی ﷺ هلاک امتی علی یدی

اغیلمه سفهاء، رقم (۷۰۵۸).

(۲) شرح الکرمانی (ج ۲ ص ۳۶۹).

(۳) لایع الدارای (ج ۲ ص ۳۶۹).

متصفین نه دی د کومو ذکر چه مخکښې راغلې دې بلکه ددې نه مراد اهل حق عارفین کاملین دی. د کومو دننه چه دمعرفت بالله خصوصیت د شریعت باندې عمل کولو سره او د حضور ﷺ د کاملې اتباع سره راځي. (۱)

چنانچه د علامه قسطلانی رحمه الله د کلام نه ددې تائید کړی، هغه وائي.

ددې نه مراد علم الاسرار دي. کوم چه د اهل عرفان او مشاهدات او اهل اتقان او د اهل رسوخ سره مختص دی. کوم چه په حقیقت د علم شرايع او د اتباع رسول ﷺ نتیجه ده. او داسې علوم د مجاهدو په سمندر غتو و هو نکو خلقو ته حاصلېږي.

علامه قسطلانی رحمه الله فرماني چه په دې مقام کښې داسې علوم مراد کیدل لکه لرې ده، ځکه

چه د داسې علومو د پتوالی هډو څه وجه نشته دي. (۲) والله اعلم

ابن المنیر رحمه الله فرماني چه اهل باطنیه دې حدیث لره د باطل عقائدو او نظریاتو تصحیح لره د هتیارو (اسلحه) توگه استعمال کړې دي او وائیلی دی چه شریعت یو ظاهر دي او یو باطن دي. .... د باطن څه څیز دي؟ حقیقت دا دي چه دوی د دین د بیخکندې لره نوم باطن د شریعت

ایښي دي. (۳) والله اعلم

**قوله: قال ابو عبد الله: البلعوم هجري الطعَام:** ابو عبد الله (امام بخاری رحمه الله) فرماني چه بلعوم د خوراک نالي ته وائیلی کړی. دا عبارت صرف د مستملې په روایت کښې دي. (۴)

بلعوم د بآء په ضمه سره دي. (۵)  
ابن بطل رحمه الله فرماني چه بلعوم د حلقوم په معنی دی. اودا د پیپهرونه والا تر دسره د نالي پورې ته وائي، اودې سره متصل تر معدې پورې د خوراک نالي ته،، مرئ،، وائي. (۶)

دلته د بلعوم نه مراد حلق او ترخړه ده. (۷) والله اعلم

د احادیث باب د ترجمة الباب سره مطابقت: د اباب،، باب حفظ العلم،، دې اوپه دې کښې درې حدیثونه مذکور دي. د رومبی حدیث د باب سره مناسبت واضحه دي چه په دې کښې اشتغال (مشغولتیا) علمی مذکوره ده او چه څومره مشغولتیه وی هم هغه شان به په حفظ علم کښې مدد حاصلېږي.

بیا په دې حدیث کښې دلزوم او د حضور او د مذاکره علمی ذکر هم دي،، وان ابا هريرة کان يلزم رسول الله ﷺ بشبهه يطنه ويضرم ولا يعضون ويحفظون ولا يحفظون،، د اټول د حفظ علم اسباب دی. په دویم

(۱) الكنز المتواری (ج ۲ ص ۳۶۹) -

(۲) شرح القسطلانی (ج ۱ ص ۲۱۲) -

(۳) او کوری فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۶) -

(۴) عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۸۶) -

(۵) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۶) -

(۶) شرح ابن بطل (ج ۱ ص ۱۹۶) -

(۷) او کوری القاموس الوحيد (ص ۱۷۹) -



حدیث کنبی د آه وزاری (ژړه فریاد) اود حضور اکرم ﷺ نه د دعاد طلب دي. چه دا ښه ظاهره ده دحفظ حدیث دپاره اهم ترین سبب دي -  
 دریم حدیث کنبی دعلم دنشر اواشاعت ذکر دي او داهم دحفظ علم اود حفاظت دعلم دپاره یوه لویه ذریعه ده - والله سبحانه وتعال اعلم

### ۴۳- باب: الانصات للعلماء

د تیرشوی باب سره مناسبت : مخکنې باب .. باب حفظ العلم، تیرشوی دي اوپه دي باب کنبی د انصات یعنی دچپوالی او استماع یعنی غوږ اېخودو ذکر دي. په دواړو کنبی مناسبت واضحه دي چه علم دعلماء نه په حاصلولو سره حفظ کیږي او دي دپاره انصات یعنی سکوت اواستماع ضروری ده، دي دپاره چه چرته څه خبره داوړېدو نه پاتې نشي (۱) ، والله اعلم  
 مقصد دترجمة الباب : ابن بطلال رحمه الله فرماني چه دامام بخاری رحمه الله مقصود متعلمینو ته تنبیه ورکول دی چه دعلماء په وړاندې انصات اودهغوی توقیر لازمی دي. ځکه چه علماء دحضرات انبیاء کراموعلیهم السلام وارثان دي او الله جل جلاله خپل مومنانویندگانوته دنبی کریم ﷺ په وړاندې داواز اوچتولونه منع فرمانيلي دي چه چرته جبط (ضائع کیدل) داعمالو رانشی - اوحضرات علماء خو دانبیاء کراموعلیهم السلام وارثان دي. نوځکه دوی سره هم دتوقیر او داجلال معامله پکارده اومتعلمینو لره ددوی په وړاندې داستماع او دسکوت نه کار اخستل پکار دی - (۲)

علامه عینی رحمه الله هم دتیرشوی باب سره دمناسبت په خپې کنبی دترجمة الباب مقصد طرف ته اشاره کړې ده چه امام بخاری رحمه الله دواوایل غواړي چه حفظ علم کوم چه مطلوب دي د دي دحاصلولو دپاره دعلماء دواړاندې په ناسته اوپه سکوت سره دهغوی خبرې اوړېدل اودهغوی نه استفاده کول ضروری ده - (۳)

حضرت گنگوهی رحمه الله فرماني چه دامام بخاری رحمه الله مقصد دادې چه وعظ اونصیحت په وخت کنبی خلقو لره چپ کول جائز دی، اگر چه خلق په ذکر او تلاوت وغیره کنبی ولې مشغول نه وی خویبام دهغوی چپ کول جائز دی - (۴)

حضرت شیخ الهند رحمه الله فرماني چه حضرت ابن عباس رضی الله عنه ته حضور اکرم ﷺ ارشاد فرمانيلي

و: لا الفینک تالی القوم وهم فی حدیث من حدیثهم، فتقص علیهم، فتقطع علیهم قتلهم..... (۵)

یعنی، «زه تا لره داسې وونه گورم چه یوډلې اوټولگی ته راشې اوهغوی په خپله گفتگو کنبی مشغول وی او ته دهغوی خبره کت کړي اوخپله خبره شروع کړي اوهغوی لره په سترې توب

(۱) عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۸۶) -

(۲) شرح ابن بطلال (ج ۱ ص ۱۹۶) -

(۳) عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۸۶) -

(۴) لامع الدار (ج ۲ ص ۳۷۱) -

(۵) صحیح البخاری (ج ۲ ص ۸۳۸) کتاب الدعوات، باب ما یکره من السمع من الدعاء - (۶۳۳۸) -

کنبی مبتلا کړې،... دې ارشادونه او دداسې قسمه نورو ارشاداتو نه معلومېږي چا بل چه لره خاموش کول درست نه دی، او دې سره انصاف للعلماء ددې مخالف دي. ددې وجې نه مؤلف رحمته ثابت کړه چه دتعلیم او تبلیغ ضرورت دوجې نه په اوقات خاصه کنبې هم دا استنصاف مباح او مستحسن دي - والله تعالی اعلم (۱)  
 بعضی حضراتو دا مقصد بیان کړې دي چه امام بخاری رحمته دلته دحفظ علم اودتحصیل علم طریقہ بیانول غواړي چه شاگردلره پکاردی دطلب علم او د درس په دوران کنبې بل څه څیز سره مشغوله کیدل نه دی پکار، بلکه ده لره پکاردی چه په مکمل طور باندې خپل معلم اوشیخ طرف ته متوجې وی او زړه او ذهن لره په یکسونې سره داستاذطرف ته ملتفت ساتي. (۲) والله تعالی اعلم

[۱۲۱] حَدَّثَنَا حَجَّاجٌ قَالَ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ قَالَ أَخْبَرَنِي عَلِيُّ بْنُ مُدْرِكٍ عَنْ أَبِي زُرْعَةَ عَنْ جَبْرِ أَنَّ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ لَهُ فِي حُجَّةِ الْوُدَّاعِ «اسْتَنْصِصِ النَّاسَ» فَقَالَ «لَا تَرْجُوا بَعْدِي كُفَّارًا يَضْرِبُ بَعْضُكُمْ رِقَابَ بَعْضٍ» [۴۱۴۳، ۶۴۷۵، ۶۶۶۹]

### رجال الحديث

- ① حجاج: دا ابو محمد حجاج بن منهال انماطی بصری رحمته دي، ددی حالات په «، کتاب الايمان»، «باب ما جاء من الاعمال بالنية والحسبة»، ولکل مانوی، په ضمن کنبې تیرشوی دی. (۳)
- ② شعبه: امیر المومنین فی الحديث امام شعبه بن الحجاج رحمته ددوی حالات په «، کتاب الايمان»، «باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده»، لاندې تیرشوی دی. (۴)
- ③ علی بن مدرک: دا ابو مدرک علی بن مدرک نخعی وهبیلی کوفی دی. (۵)  
 دې دابراهيم نخعی، تیمم بن طرفة طائی، عبد الرحمن بن یزید نخعی هلال بن یساف، ابوزرعه بن عمرو بن جریر اود ابوصالح رحمته نه روایت کوی -  
 اودده نه روایت کونکو کنبې اشعث بن سوار، حنش بن الحارث نخعی، سلیمان الاعمش، شعبه بن الحجاج او عبد الرحمن بن عبد المسعودی رحمته شامل دی. (۶)
- امام یحیی بن معین او نسائی رحمته فرمائی چه «، ثقة»، (۷)

(۱) الابواب والتراجم (ص ۵۶ و ۵۷) -

(۲) اوگوری الكنز المتواری (ج ۲ ص ۳۷۰ و ۳۷۱) -

(۳) کشف الباری (ج ۲ ص ۷۴۴) -

(۴) کشف الباری (ج ۱ ص ۶۷۸) -

(۵) تهذیب الکمال (ج ۲۱ ص ۱۲۶) -

(۶) دشیوخ او تلامذو د تفصیل دپاره اوگوری، تهذیب الکمال (ج ۲۱ ص ۱۲۸) -

(۷) تهذیب الکمال (ج ۲۱ ص ۱۲۸) -

ابو حاتم رحمته فرمائی: .. صالح صدوق، (۱)

نیز هغوی فرمائی: .. ثقة، (۲)

امام عجل رحمته فرمائی: .. کفی ثقة، (۳)

ابن حبان رحمته هغوی لره په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي او ليکلی دی چه دده دحضرت ابو مسعود بدري رحمته نه حديث اورېدلي دي (۴)

حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: .. ثقة، (۵)

دده استقال په کال ۱۲۰ هجري کښې شوې دي. (۶) رحمه الله تعالى رحمة واسعة

⑦ ابو زرعه: دي دحضرت جرير بن عبدالله بجلی رحمته نوسی دي، دده حالات په .. کتاب الايمان

، باب الجهاد من الايمان، سره تیر شوی دی. (۷)

⑧ جويو: دا حضرت جرير بن عبدالله بجلی رحمته دي، دده حالات په کتاب الايمان، باب قول النبي

ﷺ: الدين النصيحة، دلاندي تیر شوي دي. (۸)

قوله: أن النبي ﷺ قال له في حجة الوداع: حضورا کرم ﷺ هغه ته دحجة الوداع په

موقع باندې فرمانيلى وو.

بعضي علماء په دي باندې دا اشکال کړي دي چه حضرت جرير رحمته دحضورا کرم ﷺ دوفات نه څلويښت ورځې وړاندې مسلمان شوي وو. (۹) نو لهذا هغه په حجة الوداع کښې څنگه

شريکي دي دي شي؟ معلومه شوه چه په حديث کښې د، له، لفظ وهم دي. (۱۰)

ليکن دا صحيح نه ده ځکه چه ابن حبان رحمته ليکلی دی چه دي په رمضان ۱۰ هجري کښې مسلمان شوي وو (۱۱)، دصحيح بخاري په باب حجة الوداع کښې هم ددي حديث په بل طريق

کښې دی: .. ان النبي ﷺ قال في حجة الوداع نجريز، .....، (۱۲)

(۱) هم برتنی حواله -

(۲) هم برتنی حواله -

(۳) تهذيب التهذيب (ج ۷ ص ۳۸۱) -

(۴) الثقات لابن حبان (ج ۵ ص ۱۶۵) -

(۵) تقريب التهذيب (ص ۳۰۵)، رقم (۴۷۹۶) -

(۶) الثقات لابن حبان (ج ۵ ص ۱۶۵) -

(۷) كشف الباری (ج ۲ ص ۳۰۴) -

(۸) كشف الباری (ج ۲ ص ۷۶۴) -

(۹) قاله ابن عبد البر في الاستيعاب (بهاش الاصابة ج ۱ ص ۲۳۲) -

(۱۰) اوگوري: فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۷) -

(۱۱) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۷) -

(۱۲) صحيح الباری (ج ۲۶۳۲)، کتاب المغازی، باب حجة الوداع، رقم (۴۴۰۵) -

لهذا راجع هم داده چه دې دحجة الوداع نه مخکنې مسلمان شوې وو. (۱)

**قوله: استنصت الناس: خلق خاموش کړه**

دامام بخاری رحمه الله مقصد هم دادې چه نبی ﷺ حضرت جریر رضي الله عنه ته وفرمائیل .. استنصت الناس، ای اطلب الانصات من الناس، -

انصات واستماع کښې فرق: حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چه په قران کریم کښې الله جل شانہ: واذا قرئ القرآن فاستمعوا له وانصتوا (۲) فرمائیلی دی او په دې کښې داستماع اودانصات په مینځ کښې فرق شوې دې، نوهغوی فرمائی، چه .. انصات، مطلق سکوت او چپوالی ته وائی. که هغې سره دغورایخودواورېدل وی اوکه نه وی، مثلا داچه په سکوت سره یو خبره واورې خوفکړی په یو بل څیز کښې وی -

دغه شان .. استماع، چه کله په سکوت سره وی اوکله په نطق سره، داسې چه خبرې کونکې اورېدونکې هم وی یعنی هم خبرې کئی اوهم ئی خبروته غورایخې وی (۳) لیکن د علما، لغت داقولویه رنړه کښې صحیح دا معلومیږی چه انصات خاص دې او .. استماع، عام ده داستماع معنی مطلقا دغورایخودوده، که سکوت وی اوکه نه وی (۴) وانصات داسې سکوت ته وائی چه په هغې کښې استماع هم وی - (۵)

دسفيان ثوري رحمه الله قول دې .. کان يقال: اول العلم الاستماع، ثم الانصات، ثم الحفظ، ثم العمل، ثم النشأ، - (۶)

امام علی بن المدینی رحمه الله دسفيان بن عیینه رحمه الله په وړاندې دمطرف رحمه الله قول نقل کړو .. چه الانصات من العینین، نوهغوی ددې تشریح دریافت کړه نووی فرمائیل .. اذا حدثت رجلا فلم ينظر اليك لم يكن منصتا، - (۷)

یعنی، که ته چرته چاسره څه خبره کوي اوهغه سته خبره داسې اورئ چه سته طرف ته نه گورئ نوهغه ته به .. منصت، نه وانیلې کیږی، -

(۱) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۷) -

(۲) الاعراف ۱۰۴ -

(۳) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۷) -

(۴) استمع له والیه: اصغى. تاج العروس (ج ۵۳۸۹) مادة، سمع، -

(۵) قدقید الراغب والقیومی بالاستماع، قالوا: انصت ينصت انصاتا، اذا سكت سكوت مستمع - انظرتاج العروس (ج ۱ ص ۵۹۱) مادة، نصت، -

(۶) جامع بیان العلم وفضله (ج ۱ ص ۴۷۷)، باب منازل العلماء، رقم (۷۶۰) -

(۷) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۷) -

**قوله: فقال:** لا ترجعوا بعدی کفاراً یضرب بعضکم رقاب بعض: نبی ﷺ او فرمانیل چه خمانه پس دیوبل ستونو وهلو په وجه کافران جوړنه شی - ددې نه معلومیري چه مسلمان لره قتل کول کفر دې اودا دخارجو رای ده - مرجه خوداسې قسمه حدیثونه رد کړي دي، ځکه چه دهغې دوراندي دایمان نه پس بیایو معصیت اگناه، هم مضر نه دي - اهل السنة والجماعة ددې مختلف توجیهات کوي:

① یوه توجیح کومه چه ډیره مشهوره ده هغه داده چه داپه مستحل باندې محمول دي لیکن داتوجیه ضعیفه ده، ځکه چه حضور اکرم ﷺ دلفظ .. کفر، اطلاق په مخصوصو جرائمو باندې کړي دي اود معصیت په استحلال کښې دڅه قسمه گناه تخصیص نشته، بلکه کومو گناه لره هم چه چاحلاله (جائز) او گنرله پس هغه کس به کافر شی -

② دویمه توجیح داده، چه ددې معنی ده چه دکافرانو مشابه نه شی یعنی داکار دکافرانو دي چه دی مسلمانان قتل کوي، لهذا تا سودی دافعالویشان افعال مه کوي - خلاصه ده شوه چه دافعل دکافرانو دي اوداد کفر یو قسم دي -

③ دریمه توجیح داده چه د، لا ترجعوا کفاراً، معنی، لا تر تدوا، یعنی مرتدنه شی -

④ څلورمه توجیح داده چه، لا ترجعوا بعدی کفاراً ای بنعمة الاسلام، یعنی داسلام دنعمت ناشکری کونکی جوړنه شی، ځکه چه اسلام دسلم نه ماخوژدي، او هغه غواري مصلحت لره او مسالمت لره نه دي لره چه دیوبل مقابلې دپاره تلوارونه راوچت کړي اومقاتله اوشی -

⑤ پنځمه توجیح داده چه دلته دکافرنه مراد کافر بالله نه دي، بلکه دکافرنه متکفربالاسلام

مراد دي یعنی په اسلحوسره دیوبل مقابلې ته مه راځي - (۱) والله تعالی اعلم

په دي ټولو توجیهاتو کښې دویمه توجیح ذهن ته دکوڅیدوپه وجه ډیره راجح ده، یعنی دیوبل ستونو وهل کافرانه فعل دي اود داسې حرکت کولوپه وجه دکافرانو مشابه نشي - والله اعلم -

**قوله: یضرب بعضکم رقاب بعض:** یضرب، مرفوع دي او هم دغه صحیح روایت دي - یا دا، د کفار، صفت دي یاد، لا ترجعوا، دفاعل نه حال دي - او بعضی حضراتو د، یضرب، په، یا،

جزم هم صحیح گرځولې دي لیکن امام نووی رحمه الله وغیره ددې تردید کړي دي - (۲) والله اعلم - یو اشکال او دهغې جواب: ددې حدیث نه بعضې حضراتو داجماع په عدم حجیت باندې

استدلال کړي دي، ځکه چه په دي حدیث کښې دی، لا ترجعوا بعدی کفاراً، یعنی خمانه پس تاسو کافران جوړنشي، ددې نه معلومیري چه دټولو خلقونه دکافرانو جوړېدو امکان شته - اوظاهره ده چه دکومو خلقونه دکافرکیدو امکان شته هغه معصوم نه دي، نولهذا دامت اجماع هم حجت نه دي -

(۱) دتوجیحاتو دپاره اوگوری شرح النووی علی صحیح مسلم (ج ۱ ص ۵۸)، کتاب الايمان. باب معنی قول النبی ﷺ لا ترجعوا بعدی کفاراً..... وعمدة القاری (ج ۲ ص ۱۸۷) -

(۲) تفصیلات دپاره اوگوری شرح النووی (ج ۱ ص ۵۸)، وعمدة القاری (ج ۲ ص ۱۸۷) -

ددې جواب دادې چه دامت داجماع حجيت داد امت اجتماعى معصوميت دوجې نه دي. کوم چه دخبر صادق .. لا تجتمع ائمة على ضلالة،<sup>(۱)</sup> نه ثابت دي، داجماع حجيت مونږ دي خبرې نه نه ثابتوچه فى نفسه دامت گمراهی ممکن نه ده دا هم داسې ده چه دحضور اکرم ﷺ په باره کښې سره ددې نه چه نبی ﷺ معصوم وو بياهم ارشاد شوې دي (لن اشرکت لیحطن عملک) \_ (او دښى ﷺ نه داشراک ممتنع کيدل قطعى توگه باندې ثابت دی، خودنفس امکان په بنياد باندې (لن اشرکت لیحطن عملک) وائيلې شوى دی - دلته هم دامت عصمت اودې په نتيجه کښې دامت داجماع حجيت دحضور اکرم ﷺ ارشاد .. لا تجتمع، نه ثابت ده او، لا ترجعوا بعدى کفاراً،، دنفس امکان په بنياد وائيلې شوى دی -<sup>(۲)</sup> والله اعلم

#### ۴۴- باب: ما يستحب للعالم اذا سئل: اى الناس اعلم؟

#### في كل العلم الى الله

.. ما يستحب، کښې .. ما،، موصوله هم کيدې شى او مصدريه هم،، اذا سئل، کښې .. اذا،، ظرفيه دي، چه دهغې تعلق دما قبل واقع فعل .. يستحب،، سره دي -  
.. في كل، کښې .. فاء،، فصيحیه ده اوجمله دشرط محذوف جزاءه، تقديري عبارت داسې دي .. اذا سئل اى الناس اعلم فليكل العلم الى الله،، اوييا .. في كل،، اگرچه خبردې ليکن دانشاء په معنى کيدې .. فليكل العلم الى الله،، -<sup>(۴)</sup>

دتير شوى باب سره مناسبت: تير شوې باب .. باب الانصاف للعلماء،، وو دهغې حقيقت ددې چه شاگرد په حالت سماع کښې دشيخ طرف ته متوجې کيدوسره خپل معاملات هغه ته حواله کړي اوبه دې باب کښې چه څه مذکور دی دهغې حاصل دادې چه کله عالم نه داتپوس او کړې شى چه دتولونه لوي عالم څوک دي؟ نو ددې معامله دې الله ته اوسپارې - په دې شان دواړو بابونو کښې مناسبت واضحه کيږي -<sup>(۵)</sup>

<sup>(۱)</sup> قال العجلوني فى كشف الخفاء (ج ۲ ص ۳۵۰): رواه احمد والطبراني وابن ابى خيثمة فى تاريخه ... وابن ابى عاصم فى السنة، ... وابونعيم والحاكم، ... وابن منده، ومن طريقه الضياء، ... وكذا هو عند الترمذى، وراه عبد بن حميد وابن ماجه، ... وراه الحاكم، ... وبالحجلة، فالحديث مشهور المتن، وله اسانيد كثيرة وشواهد عديدة فى المرفوع وغيره، ...

<sup>(۲)</sup> الزمر ۶۵ -

<sup>(۳)</sup> اوگورئ عمدة القارى (ج ۲ ص ۱۸۷ او ۱۸۸) -

<sup>(۴)</sup> اوگورئ عمدة القارى (ج ۲ ص ۱۸۸)، ولکنز المتوارى (ج ۲ ص ۳۷۱) -

<sup>(۵)</sup> همدة القارى (ج ۲ ص ۱۸۸) -

مقصد در ترجمه الباب : حضرت شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے کہ عالم نہ کلمہ دے، ای الناس اعلم، سوال اوشی نو، انا اعلم، وائیل نامناسبہ دہ اگرچہ یہ دغہ وخت کنبی پہ دی باندی، اعلم الناس، متحقق وی بلکہ مستحب دادی ہے ددی پہ جواب کنبی، اللہ اعلم، وائی خنگہ چہ و حدیث باب نہ دامرواضح دی۔

ددی نہ دمؤلف مقصد ہم دا معلومیری چہ علماء لہ بالخصوص دعلم پہ بارہ کنبی پہ ہر حال کنبی تواضع اختیارول پکاردی اودخپل نقصان اودحق سبحانہ وتعالیٰ ذکمال دہان ساتل مناسب دی، نیز دلویں اودعجب اسباب خنگہ چہ علماء تہ یرمیسردی، دی وجہ نہ ہم علماؤلرہ پہ دی کنبی پورہ احتیاط پکاردی۔ واللہ اعلم

[۱۲۲] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ حَدَّثَنَا سَفْيَانُ قَالَ حَدَّثَنَا عَمْرُو قَالَ أَخْبَرَنِي سَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ قَالَ قُلْتُ لِابْنِ عَبَّاسٍ إِنَّ نَوْفًا الْيَكَالِي يَزْعُمُ أَنَّ مُوسَى لَيْسَ بِمُوسَى بَنِي إِسْرَائِيلَ، إِنَّمَا هُوَ مُوسَى آخَرٌ. فَقَالَ كَذَبَ عَدُوُّ اللَّهِ، حَدَّثَنَا أَبِي بْنُ كَعْبٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ « قَامَ مُوسَى النَّبِيُّ خَطِيبًا فِي بَنِي إِسْرَائِيلَ، فُسِّلَ أَى النَّاسِ أَعْلَمُ فَقَالَ أَنَا أَعْلَمُ. فَعَبَّ اللَّهُ عَلَيْهِ، إِذْ لَمْ يَرِدْ الْعِلْمَ إِلَيْهِ، فَأَوْحَى اللَّهُ إِلَيْهِ أَنَّ عَبْدًا مِنْ عِبَادِي يَجْمَعُ الْبَحْرَيْنِ هُوَ أَعْلَمُ مِنْكَ. قَالَ يَارَبِّ وَكَيْفَ بِهِ فِقِيلٌ لَهُ إِجْمِلُ حُوثًا فِي مِكَتَلٍ فَإِذَا فَقَدْتَهُ فَبُوتُمْ، فَأَنْطَلَقَ وَالْطَّلَقُ بِقَتَاهُ يُوشَعُ بْنُ نُونٍ، وَحَمَلًا حُوثًا فِي مِكَتَلٍ، حَتَّى كَانَا عِنْدَ الصَّخْرَةِ وَضَعَا رُءُوسَهُمَا وَنَامَا فَانْطَلَّ الْحُوثُ مِنَ الْمِكَتَلِ فَأَتَحَدَّ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ سَرِيًّا، وَكَانَ لِمُوسَى وَقْتَاهُ عَجْبًا، فَأَنْطَلَقَا بَقِيَّةَ لَيْلَتِهِمَا وَيَوْمَهِمَا فَلَمَّا أَصْبَحَ قَالَ مُوسَى لِقَتَاهُ أَتَيْنَا عِدَاءَنَا، لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هَذَا نَصَبًا، وَلَمْ يَجِدْ مُوسَى مَسَامِينَ النَّصَبِ حَتَّى جَاوَزَ الْمَكَانَ الَّذِي أُمِرَ بِهِ. فَقَالَ لَهُ قَتَاهُ أَرَأَيْتَ إِذَا أَوَيْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَبِيتُ الْحُوثَ، قَالَ مُوسَى ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِي، فَأَرْتَدَّا عَلَى آثَارِهِمَا قَصَصًا، فَلَمَّا تَوَهَّيَا إِلَى الصَّخْرَةِ إِذْ أَرَجُلٌ مُسَجًى بِثَوْبٍ - أَوْ قَالَ تَسَجًى بِثَوْبِهِ - فَسَلَّمَ مُوسَى. فَقَالَ الْخَضِرُ وَأَنْتَ يَا رُضِكُ السَّلَامُ فَقَالَ أَنَا مُوسَى. فَقَالَ مُوسَى بَنِي إِسْرَائِيلَ قَالَ نَعَمْ. قَالَ هَلْ أَتَّبَعَكَ عَلَى أَنَّ تُعَلِّمَنِي مِمَّا عَلِمْتَ رَشَدًا قَالَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا، يَا مُوسَى إِنِّي عَلَى عِلْمٍ مِنْ عِلْمِ اللَّهِ عَلَمِيهِ لَا تَعْلَمُهُ أَنْتَ، وَأَنْتَ عَلَى عِلْمٍ عَلَمِيكَ لَا أَعْلَمُهُ. قَالَ سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ صَابِرًا، وَلَا أَعْصِي لَكَ أَمْرًا، فَأَنْطَلَقَا يَخِشِيَانِ عَلَى سَاحِلِ الْبَحْرِ لَيْسَ لَهُمَا سَفِينَةٌ، فَمَرَّتْ بِهِمَا سَفِينَةٌ،

(۱) الابواب وتراجم (ص ۵۷)۔

(۲) قوله، «ابی بن کعب»، قد مرتخرج هذا الحديث في كتاب العلم، باب ما ذكر في ذهاب، موسى (ع) في البحر الى الخضر.....

فَكَلَّمُوهُمْ أَنْ يَحْمِلُوهُمْ، فَعَرَفَ الْخَضِرُ حَمْلَهُمَا بِغَيْرِ تَوَلٍّ، فَبَاءَ عَصْفُورٌ قَوْعَهُ عَلَى حَرْفِ السَّفِينَةِ، فَفَرَّقَهُمَا وَأَوْفَرَتَيْنِ فِي الْبَحْرِ. فَقَالَ الْخَضِرُ يَا مُوسَى، مَا نَعَصَّ عِلَيسَ وَعِلْمُكَ مِنْ عِلْمِ اللَّهِ إِلَّا كَنَفَرَةٍ هَذَا الْعَصْفُورُ فِي الْبَحْرِ. فَعَمِدَ الْخَضِرُ إِلَى لَوْحٍ مِنَ الْأَوَاجِ السَّفِينَةِ فَزَرَعَهُ. فَقَالَ مُوسَى قَوْمٌ حَمَلُونَا بِغَيْرِ تَوَلٍّ، عَمَدَتْ إِلَى سَفِينَتِهِمْ فَحَرَقَتَهَا لِتَغْرُقَ أَهْلَهَا قَالَ أَلَمْ أَقُلْ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا قَالَ لَا تَوَاضِعْنِي بِمَا نَبِيتُ. فَكَانَتْ الْأُولَى مِنْ مُوسَى نَبِيًّا ثَانًا. فَأَنْطَلَقَا فَإِذَا غَلَامٌ يَلْعَبُ مَعَ الْغُلَّامَيْنِ، فَأَخَذَ الْخَضِرُ بِرَأْسِهِ مِنْ أَعْلَاهُ فَاقْتَلَعَ رَأْسَهُ بِيَدِهِ. فَقَالَ مُوسَى أَقْتَلْتَ نَفْسًا زَكِيَّةً بِغَيْرِ نَفْسٍ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا. قَالَ ابْنُ عِيْنَةَ وَهَذَا أَوْكَدٌ. فَأَنْطَلَقَا حَتَّى إِذَا آتَا أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطْعَمُوا أَهْلَهَا، فَأَبَوْا أَنْ يُضَيِّقُوا لَهُمَا، فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَنْ يَنْقُضَ فَاقَامَهُ. قَالَ الْخَضِرُ بِيَدِهِ فَأَقَامَهُ. فَقَالَ لَهُ مُوسَى لَوْ شِئْتَ لَاتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْرًا. قَالَ هَذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ». قَالَ النَّبِيُّ - صلى الله عليه وسلم - «يَرْحَمُ اللَّهُ مُوسَى، لَوِ دُفِنَا لَوَصَّيْتُ يَعْصَ عَلَيْنَا مِنْ أَمْرِهِمَا»

### رجال الحديث

- ① عبدالله بن محمد: دا ابو جعفر عبدالله بن محمد بن عبدالله بن جعفر بن اليمان بن اخنس جعفي مسندي بخارى رحمته الله دي، دده حالات په كتاب الايمان،،، باب امور الايمان،،، دلاتدي تيرشوى دى-)
- ② سفيان: دا امام ابو محمد سفيان بن عيينه ابى عمران هلالى كوفى رحمته الله دي دده حالات په كتاب الايمان،،، باب قول المحدث: حدثنا او اخبرنا واثاننا،،، دلاتدي تيرشوى دى-)
- ③ عمرو: دا مشهور امام اوفقيه عمرو بن دينار مكى رحمته الله دي، دده حالات هم په دي جلد كښي په،،، باب كتابه العلم،،، كښي تيرشوى دى -
- ④ سعيد بن جبير: دا مشهور تابعى عالم امام سعيد بن جبير كوفى رحمته الله دي، دده حالات اوس په،،، باب السبرى العلم،،، دلاتدي تيرشو -
- ⑤ حضرت ابن عباس رضي الله عنه: د حضرت عبدالله بن عباس رضي الله عنه حالات د،،، بده الوصى،،، په خلورم حديث په ضمن كښي تير شو (۲) او د كتاب الايمان په،،، باب كفران العشير و كفر دون كفر،،، دلاتدي تير شو (۳)

(۱) كشف البارى (ج ۱ ص ۶۵۷) -

(۲) كشف البارى (ج ۳ ص ۸۲) -

(۳) كشف البارى (ج ۱ ص ۴۳۵) -

(۴) كشف البارى (ج ۲ ص ۲۰۵) -



⑤ نواف بکا لی : دا نواف بفتح النون وسكون الواو، بعدها فام بن فضالة بفتح الفاء الحمدی الهمکال بکسها الهاء الموحدة وتخفيف الکاف بفتح الهمزة دي ددة ابو الرشيد، ابو رشدين، ابو عمرو مختلف کنتونه بنودلي کيری - په اهل دمشق يابه اهل فلسطين کښې دده شمار کيږي ديوقول مطابق دي دکعب اخبار سکه خوي دي - (۱)

دي دحضرت ثوبان مولي درسول الله ﷺ او دحضرت عبدالله بن عمرو بن العاص، او علي بن ابي طالب، ابو ايوب انصاري رضی الله عنه او دکعب اخبار بفتح الهمزة نه روايت کوي -  
اودده نه خالد بن صبيح، سعيد بن جبیر، شهر بن حوشب، نسیر بن ذعلوق، ابواسحاق همداني، ابو عمران جوني او ابوهارون عبيد بن جابر وغيره روايت کوي - (۲)

ابو عمران جوني بفتح الهمزة فرماني .. کان نواف ابن امرأة کعب، احد العلماء، - (۳)

يحي بن ابي عمرو الشيباني بفتح الهمزة فرماني .. کان نواف اما ما لاهل دمشق، - (۴)

ابن حبان بفتح الهمزة دي په کتاب الثقات کښې ذکر کړي دي اوليکلي دي .. يروي القمص، - (۵)  
په صحيح جېنو کښې دده ذکر په حديث موسی والخضر سره راغلې دي - (۶) وائيلى کيږي چه يو کس نواف بکالي بفتح الهمزة ته راغو او ورته ي ووييل چه ته ما په خوب کښي ليدلي ئ چه ستا په لاس کښي يوه لويه نيزه ده اودهغې په سر کښي يوه روشناني ده، چه خلق ترې فائده اخلي او ته ديولنبرک قيادت کوي -

نواف بکالي بفتح الهمزة ورته او ووييل که چرته ته رښتوني ئ نو ماته شهادت حاصل شو، اوهم داسې اوشو، چه دي دمحمد بن سره جهاد ته لاړو او هلته شهيد شو - (۷)

د ۹۰ هجري نه والتر ۱۰۰ هجري په مينځ کښي شهيد شوې دي (۸) رحمه الله تعالى رحمة واسعة  
⑥ ابي بن کعب رضی الله عنه: دحضرت ابي بن کعب رضی الله عنه حالات په کتاب العلم، پاپ ما ذکر ذهاب موسی عليه الصلاة والسلام في البحر الى الخضر،، لاندې تير شوي دي - (۹)

قوله: قلت لابن عباس: ان نواف البکالي يزعم ان موسی ليس بموسى بنى اسرائيل، انما هو موسی اخر: سعيد بن جبیر بفتح الهمزة فرماني چه ما حضرت ابن عباس رضی الله عنه

(۱) تهذيب الكمال (ج ۳۰ ص ۶۵) -

(۲) دشيوخ او تلامذو دپاره او گوئى، تهذيب الكمال (ج ۳۰ ص ۶۵) -

(۳) هم برنې حواله -

(۴) تهذيب التهذيب (ج ۱۰ ص ۴۹۰) -

(۵) الثقات لابن حبان (ج ۵ ص ۴۸۳) -

(۶) تهذيب الكمال (ج ۳۰ ص ۶۶) -

(۷) تهذيب الكمال (ج ۳۰ ص ۶۶) -

(۸) تهذيب التهذيب (ج ۱۰ ص ۴۹۰) -

(۹) كشف الباري (۳ ص ۲۹۱) -

ته اونې چه د نونف بکالی دعوی ده چه په قصه د خضر علیه السلام موسی دبنی اسرائیلو نبی حضرت موسی علیه السلام نه دې، بلکه دا بل څوک موسی دې -

داروایت مخکې تیر شوې دې - (۱) په دې کښې د حضرت ابن عباس او د حضرت حربن قیس په مینځ کښې مناظره مذکورده، هغه مناظره بله ده، او دهغې تعلق د حضرت خضر علیه السلام سره دې یعنی په هغې کښې دا اختلاف وو چه موسی علیه السلام چاته ورغلي وو هغه څوک وو؟ حضرت ابن عباس علیه السلام فرمائیل چه هغه خضروو او حربن قیس څوک بل څوک یادولو، لیکن په یو روایت کښې هم نشته چه هغوی څوک یادولو -

اوپه روایت باب کښې چه کومه مناظره ده دهغې تعلق د حضرت موسی علیه السلام سره دې، د سعید بن جبیر علیه السلام او د نونف بکالی علیه السلام په مینځ کښې مناظره په دې خبرې وه چه کوم موسی خضر علیه السلام ته ورغلي وو هغه موسی بن عمران نبی دبنی اسرائیلو نبی وو، او نونف بکالی نوسعید بن جبیر خو وائی چه هغه هم موسی بن عمران دبنی اسرائیلو نبی وو، او نونف بکالی وائی چه هغه بل موسی دې، یعنی بن میثا بن یوسف بن یعقوب بن اسحاق بن ابراهیم علیهم السلام دې او د حضرت موسی علیه السلام نه مخکې تیر شوې دې او دې هم نبی مرسل وو، داهل تورات هم دا رانې ده - (۲)

حضرت سعید بن جبیر علیه السلام د حضرت عباس علیه السلام نه تپوس او کړونو هغه روته دبنی اکرم علیه السلام حدیث واورولو اودا ئی ورته اوونیل چه کوم موسی د حضرت خضر علیه السلام سره ملاو شوې وو هغه موسی دبنی اسرائیلو وو

**قوله: فقال کذب عدوالله:** حضرت ابن عباس علیه السلام او فرمائیل چه دالله دښمن دروغ وائی دی -

ابن التین وغیره تمام شراحو رانې داده چه حضرت ابن عباس چه خبره او کړه نو ددې مقصد دانه دې چه نونف بکالی د اولیاء الله نه خارج شو او په اعداء الله کښې داخل شوې دې - بلکه د علماء حق عادت دې چه کله خلاف حق خبره واورې نو دهغوی په طبیعت کښې حرکت راشی، نو په داسې موقع باندې سخت کلمات ترې اووآیلې شی، او ددې حقیقت مرادنه وی - (۳)

حافظ ابن حجر علیه السلام فرمائی چه ممکن ده چه حضرت ابن عباس علیه السلام ته د نونف دایمان دصحت باره کښې شک شوې وو، ځکه ئی داسې سخته خبره کړې وی - (۴)

لیکن دایو احتمال محض دې ددې هیڅ څه حقیقت نشته، په اصل کښې د حضرت ابن عباس او د حربن قیس علیه السلام په مینځ کښې چه کله مناظره شوې وه په هغه وخت کښې حضرت ابن

(۱) اوگوری: صحیح البخاری (ج ۱ ص ۱۷)، کتاب العلم، باب ما ذکر فی ذهاب موسی علیه السلام فی البحر الی الغضر، رقم (۷۴)، و باب الخروج فی طلب العلم، رقم (۷۸) -

(۲) اوگوری: عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۹۳) -

(۳) اوگوری: فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۹)، او عمدة القاری القاری (ج ۲ ص ۱۹۳) -

(۴) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۹) -

عباس عليه السلام ته د حضرت ابی عليه السلام د حدیث علم نه وو دې وجې نه حضرت ابی راغلی او هغوی فیصله اوکړه نوچه کله د سعید بن جبیر او دنوف بکالی په مینځ کښې مناظره اوشوه نودغه وخت کښې حضرت ابن عباس عليه السلام ته حدیث معلوم وو او دنوف بکالی کلام بالکل د حدیث خلاف وو نوځکه حضرت ابن عباس عليه السلام ته جوش راغلو او اونی فرمائیل: کذب عدو الله، والله اعلم

**قوله: حدثنا ابی بن کعب عن النبی صلی الله علیه وسلم: قام موسی النبی**

**خطیباً فی بنی اسرائیل، فسل: ای الناس اعلم؟ فقال: انا اعلم: مونږ ته** حضرت ابی بن کعب د نبی عليه السلام نه نقل کولو سره حدیث او رولوچه حضرت موسی عليه السلام په بنی اسرائیلو کښې خطبې دپاره اور دېدلو، نو دهغوی نه تپوس اوکړې شو چه په خلقو کښې دتولونه زیات عالم څوک دې؟ نو اوفرمائیل یی چه زه دتولونه لوی عالم یم ددواو روایتونو په مینځ کښې تعارض اودهغې ازاله: داروایت چه مخکښې تیرشویه دې کښې دی، هل تعلم احدا اعلم منك؟، نو حضرت موسی عليه السلام اوفرمائیل چه، لا، اویه روایت باب کښې دی، ای الناس اعلم؟ فقال انا اعلم،.

حاصل دا چه په روایت باب کښې حضرت موسی عليه السلام دخپل خان دپاره اعلمیت ثابت کړو او ددویم روایت حاصل دا دې چه هغه دخپل خان نه بل دلوی اعلم نفی اوکړه، ظاهره ده چه دا اعلمیت نه دنفی کولوسره خوداعلم اثبات نه راځی. نوددې حل دادې چه په اصل کښې سائل اول دا تپوس اوکړو، ای الناس اعلم، نو حضرت موسی عليه السلام دهغې جواب کښې اوفرمائیل، انا اعلم، نو هغه بیا تپوس اوکړو، هل تعلم احدا اعلم منك؟، نو حضرت موسی عليه السلام اوفرمائیل، لا،.

ایا د حضرت موسی علیه السلام د اعلم نفی کول درست دی؟ دلته اشکال کیږی چه د حضرت موسی عليه السلام د، لا، وائیلو سره د، اعلم، نفی څنگه اوشوه؟ داخولاف واقع ده،

ځکه چه الله تعالی فرمائی، **پلی عهدنا خفضاً**، چه زمونږ بنده خضر دستانه زیات اعلم دې. خودا اشکال دلته ځکه نه کیږی چه حضرت موسی عليه السلام دخپل علم اوزعم په اعتبار سره نفی کړې وه، لهدا دهغوی د، انا اعلم، وائیل خلاف واقع نه وو ځکه چه څنگه هغوی په خپل گمان کښې گنډل هم هغسې خبر یی وړکړو، خپل خان دپاره اعلمیت هغوی د خپل گمان په اعتبار سره ثابت کړې وو نه چه دنفس الامر په اعتبار سره، لهدا دالله جل شانہ قول، **پلی عهدنا**

**خفضاً**، بلکل ټیک دی، هغه دنفس الامر په اعتبار سره دې. والله اعلم. فائده: دلته یوه مسئله بله هم حل شوه، اوهغه دا چه دمعتزله په وړاندې کذب الخبر دې ته وائی چه کوم عمدا خلاف واقع بیان شی.

اواهل سنت فرمائی چه کذب هغه خبر دې کوم چه خلاف واقع وی که عمدا وی اوکه سهوا وی. هم دا وجه ده چه الله تعالی دهغه په، انا اعلم، وائیلولره رد کړل او اوفرمائیلو، پلی،

عهدنا حضری،۔۔۔ دجواب حاصل دا دې چه حضرت موسی ﷺ دخپل خان پاره فی الواقع اعلمیت نوثابت کړې، بلکه دخپل گمان اوطن په اعتبار سره کړې وو په دې باندې څه گرفت نشته، اوس دگمان اوطن په اعتبار سره دهغوی خبره ټیک ده، چه دهغوی کوم گمان وو نو دهغوی خبرهم دهغې مطابق وو۔ والله اعلم

**قوله:** فعتب الله عليه اذ لم يرد العلم اليه: پس الله تعالى په هغوی باندې عتاب اوفرمائیلو چه هغوی علم دالله تعالی طرف ته اونه سپارلو او دا ئی او نه وائیل چه،، الله اعلم،،، عتاب،، وائي ناراض کیدوته، دادتغیر نفسانی اثر دې او الله تعالی دتغیراتو نه پاک دې ددې وجي نه علماء ارشاد فرماني چه،، دعتب الله،، معنی ده،، آغذه،، الله تعالی دهغوی مواخذه اوفرمائیل، حضرات انبیاء کرام علیهم السلام دالله تعالی مقرب ترین بنده گان دی، دهغوی نه په معمولی خبرو باندې هم مواخذه کیږي، الله تعالی ته داعنوان خوښ نه شو، بلکه دوی لره پکاروو چه دې علم ئی دالله تعالی طرف ته سپارلې وو او دا ئی وائیلې وو چه،، الله اعلم،،، (۱)

ابن بطلال رحمه الله فرماني چه دالله تعالی عتاب حضرت موسی ﷺ لره په دې وجه اوشو چه هغوی لره مطلق ددې جواب نو ورکول پکار، (۲) لیکن ابن منیر رحمه الله فرماني چه ځما په نیز دا صحیح خبره نه ده چه هغوی لره جواب ورکول نه وو پکار، بلکه دالله تعالی دعلم طرف ته واپس کول متعین وو، که چرته موسی ﷺ د،، انا،، وائیلوسره،، والله اعلم،، هم وائیلې وې نو عتاب به نه وو شوې۔ دعتاب وجه داده چه هغوی،، انا علم،، خو اوئیل لیکن دې سره ئی،، والله اعلم،، اونه وئیل، (۳) والله اعلم

**قوله:** فأوحى الله اليه ان عبد امرن عبادی مجمع البحرين هو اعلم منك: الله تعالی حضرت موسی ﷺ ته وحی اوکړه چه دمعجم البحرين سره ځما په بندگانو کښي یو بنده دې، کوم چه ستا نه لوي عالم دې۔ دمعجم البحرين نه مراد بحر فارس اوروم ملتقی دې، چرته چه دواړه یوڅې کیږي۔ (۱) بیادلته دحضرت خضر رحمه الله چه کوم اعلمیت مذکور دې هغه مخصوص اعتبار سره دې، دحضرت خضر رحمه الله سره دموسی ﷺ په نسبت د،، کونیاتو،، علم زیات وو، اودحضرت موسی ﷺ سره دحضرت خضر رحمه الله په نسبت د،، شرعیاتو،، علم زیات وو، لیکن په یو جزئی حیثیت سره دحضرت خضر رحمه الله په حضرت موسی ﷺ باندې یوقسم تفوق حاصل وو۔

(۱) اوگوری فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۹)، او عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۹۳)۔

(۲) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۹)۔

(۳) المتواری علی تراجم ابواب البخاری (ص ۶۴)، او فتح الباری (ج ۱ ص ۲۱۹)۔

(۴) اوگوری الجامع لاحکام القرآن للقرطبی (ج ۱ ص ۹)۔

**قوله: قال: یارب، وکیف به؟** عرضی او کو چہ ای پر رو دیگا رھغوی تہ رسبدل بہ خنگہ وی؟  
 کلہ چہ حضرت موسی علیہ السلام تہ دہ معلومہ شوہ چہ یولو ی عالم دی وخت کنبی موجود دی  
 نو حضرت موسی علیہ السلام تہ دھغہ سرہ د ملاقات او دھغہ نہ دعلم حاصلو لوشوق پیدا شو، حضرت  
 موسی علیہ السلام دخیل گمان پہ اعتبار سرہ .. انا اعلم، وائیلی وو، پہ غوراو تتبع سرہ ئ نہ وائیلی،  
 اوس چہ کلہ اللہ تعالی دخیل یوبندہ ذکر او کو نو ہغہ وائیل چہ .. کیف بہ ؟، ای .. کیف  
 اللقاء بہ ؟، چہ دھغی سرہ د ملاوہدو بہ خہ صورت وی؟

**قوله: فقیل لہ: احمِل حوتاً فی مکتل:** ہغہ تہ وائیلی شو چہ پہ یوزمبیل (شکور)  
 کنبی یو محنتی (کب) خان سرہ واخلہ۔

د کتاب التفسیر کنبی پہ یوروایت کنبی دی .. غذنونا میتاحیث ینفخ فیہ الروح، (۱) چہ یو مرکب  
 خان سرہ واخلہ نو چہ چرتہ پہ دی کنبی روح و اچولپ شی ہلتہ بہ خضر علیہ السلام ملاوشی۔

**قوله: فاذا فقدتہ فہو ثمر:** چہ چرتہ مو دی اورک کرو ہم ہلتہ بہ ہغہ موجود وی۔  
 د کب دور کیدو مطلب دادی چہ کلہ پہ ہغی کنبی روح و اچولپ شی او ہغہ پہ ابو کنبی ددوب  
 شی نوتانہ بہ ہغہ ہلتہ ملاوشی۔

**قوله: فانطلق وانطلق بفتاہ یوشع بن نون وحمل حوتاً فی مکتل، حتی کانا**

**عند الصخرة وضعا رو سکما وناما:** حضرت موسی علیہ السلام خیل خادم یوشع بن نون د خان سرہ  
 کرو اوروان شول، دی دوارو یو کب پہ یو پیچی کنبی واخستلو، کلہ چہ ہغوی یو پی گتھی تہ  
 اورسبدل نودوارو خیل سرونہ کب خودل او اودہ شول۔

**قوله: فأنسل الحوت من المکتل:** یکب دیچی نہ غلی شاتہ روان شو۔  
 امام بخاری رحمہ اللہ پہ کتاب التفسیر کنبی د سفیان بن عیینہ رحمہ اللہ پہ طریق سرہ ہم د احادیث نقل  
 کردی پہ دی کنبی دی:

.. قال سفیان: وفي حديث غير مصرود، قال: وفي اصل الصخرة غن، يقال لها: الحياة، لا يصيب من مائها شيء

الاحي، فاصاب الحوت من ماء تلك العين، قال: فتحرك، وانسل من المکتل، فدخل البحر، (۲)

.. سفیان رحمہ اللہ فرمائی چہ د عمرو بن دینار نہ علاوہ دنورو حضراتو پہ روایت کنبی دی چہ  
 د دھغی گتھی (چٹان) دلاندی یوہ چشمہ وہ، چہ ہغی بہ .. حیات، یعنی اب حیات، وئیلی کیدو  
 ہغہ بہ چہ گرم خیزتہ لگیدل دی نو ہغہ بہ جونڈی کیدو، نویس ہغہ کب تہ ہم دغہ اوبہ  
 اولگیڈی۔ اوپہ کب کنبی حرکت پیدا شو او ہغہ دیچی نہ وتلو سرہ سمندر تہ داخل شو، ..

**قوله: فاتخذ سبيله في البحر سر باوکان لموسى وفتاہ عجباً:** نو کب پہ سمندر کنبی

(۱) صحیح البخاری (ج ۲ ص ۶۸۹) کتاب التفسیر، باب: (فلما بلغا مجمع البحرين نسيا حوتهما)، رقم (۴۷۲۶)

(۲) صحیح البخاری (ج ۲ ص ۶۹۰) کتاب التفسیر، باب: (فلما جاوزا قال لفتاه: اتنا غدا نأكل...)، رقم (۴۷۲۷)۔

سرنگ جوړولوسره خپله لازه اختیارکړه دحضرت موسی علیه السلام د خادم دپاره دتعجب سبب جوړشو.

د کتاب التفسیر په روایت کښې دی: .. وامسك الله عن الحوت جریة الماء، فصار عليه مثل الطاق، (۱) الله تعالی د کب نه دابو بهیدل ایسار کړل نودده دپاره دایوه طاقچه جوړه شوه،.. حضرت یوشع علیه السلام چې کله دا کیفیت اوکتلونوده ته ډیر تعجب اوشو، او روستو چې حضرت موسی علیه السلام هم ددې کیفیت علم اوشو اوپه واپس راتوباندې ئې دغه خې اوکتلونوهغه ته هم تعجب اوشو.

**قوله: فأنطلقاً بقية ليلتهما ويومهما:** هغوی دواړه باقی شپه او ورځ مزل اوکړو.

بعضې حضرات وائی چې داپه اصل کښې .. بقية يومهما وليلتها، دې دلته قلب واقع شوې دې، څنگه چې د کتاب التفسیر په روایت کښې په صحیح توگه باندې راغلی دی (۲) اوددې قرینه داده چې دې نه پس .. فلما أصبح....، راغلي دي او، اصبح، د شپې نه پس وی دورځې نه پس نه وې. (۳)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چې کیدشی د.. فلما أصبح، معنی داوی چې .. ددغې شپې صبا شوکوم چې ددغې ورځې نه پس راځی دکومې ورځې چې دلته تذکره شوې ده،.. مطلب داشو چې د شپې باقی حصه ئ هم تلل اومزل ئ کولوتردې چې ورځ شوه اوتوله ورځ ئ هم مزل اوکړو بیا شپه راغله اودغه شپه ئ هم مزل اوکړو او بیا سحر شو. (۴) لیکن اقرب اوتردې خبره هم هغه ده کومه چې وړاندې بیان شوه، ځکه چې ددغه روایت په بل طریق کښې د .. یوم، تقدیم په .. لیله، باندې راغلي دي.

**قوله: فلما أصبح قال موسى لفتاه: أتنا غدا نأخذنا لقد لقينا من سفرنا هذا نصبا:**

کله چې سحرشونو موسی علیه السلام خپل خادم ته اوفرمانیل چې زمونږ خوراک راوړه مونږ ته ددې سفر نه ډیره ستریتوب اورسیدو. اوداهله چې کله دوی دصخرې نه واورېدل نوموسی علیه السلام اوږې شو. ددې نه مخکې داوړې او د سترپوالی هلوڅه احساس نوو شوې.

**قوله: ولم يجد موسى مساً من النصب حتى جاوز المكان الذي امر به:** حضرت موسی علیه السلام ته دستوماتیا هلوڅه اثرهم محسوس شوې نو، تردې چې دهغه خې نه هم واورېدل کوم خې ته چې درسیدلو حکم دالله تعالی دطرف نه شوې وو.

(۱) صحیح البخاری (ج ۲ ص ۶۸۷) کتاب التفسیر، باب: (واذا قال موسى لفتاه: لا أبرح حتى ابلغ مجمع البحرين اواضی حقبا...) رقم (۴۷۲۵).

(۲) هم برنی حواله.

(۳) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۲۰).

(۴) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۲۰).



اوداد.. من این،، به معنی هم ممکن دی چې دلته سلام دکوم خې نه راغللو؟ گویا چې به دې مخ دزمکې یاخو دیلاد کفر دایادي نه یاداچې دغلته دسلام څه بله ضریقه مروجه وو. نو هغوی تپوس اوکړو چې دلته سلام دکوم خې نه راغللو؟<sup>(۱)</sup>

دمسلم شریف په روایت کښې دی .. فکشف الثوب عن وجهه قال : وعلیکم السلام،،<sup>(۲)</sup> ددې نه معلومېږي چې حضرت خضر عليه السلام جواب ورکړې وو.. ددوانو روایتونو په مینځ کښې تطبیق داسې کیدلې چې حضرت خضر عليه السلام پوښې دسلام جواب ورکړو.. بیه په تعجب سره تپوس اوکړو.. ان بارضک السلام؟..<sup>(۳)</sup>

**قوله: فقال: انا موسى: موسى عليه السلام** او فرمانيږي زه موسى یم.

دکتاب التفسیر په روایت کښې دی .. من انت .. قال انا موسى،،<sup>(۴)</sup> گویا چې .. انا موسى،، دحضرت عليه السلام دسوال په جواب کښې وائیلې شوی دی.

**قوله: فقال: موسى بنی اسرائیل؟ قال: نعم: هغوی تپوس اوکړو چې دبنی اسرائیلو موسى؟** نوارشادی اوکړو چې او:

صحيح مسلم کښې دابواسحاق په روایت کښې دی چې کله حضرت موسى .. انا موسى، او فرمانيږي نو حضرت خضر عليه السلام تپوس اوکړو.. ومن موسى؟ قال: موسى بنی اسرائیل،،<sup>(۵)</sup>

البته دعبدين حمیدروایت سره دلته یو اشکال کیږي، اوهغه داچې کله موسى عليه السلام،، انسلام علیک یا خضر،، وائیلوسره سلام اوکړو اوهغوی جواب ورکړو.. وعلیک السلام یا موسى،، گویا چې هغوی دشروع حضرت موسى عليه السلام پیژندلې وو، بیا حضرت موسى عليه السلام تپوس اوکړو.. وما یدریک ان موسى،،؟ تاته چا وائیل چې زه موسى یم ؟،، نو هغوی جواب ورکړو.. ادر لیک الذی ادر لیک،، ماته ستا باره هغه چا خبر راکوچا چې تاته څما باره کښې خبر درکړې دي،<sup>(۶)</sup>

دې نه معلومېږي چې .. من انت؟،، او.. موسى بنی اسرائیل،،،، وائیلوسره هیدوسوال نه دي شوي - حافظ رحمه الله فرماني چې دصحيح خنودروایت په مقابله کښې دعبدين حمیدوالا روایت ثبوت مشکوک دي -<sup>(۷)</sup> والله اعلم

<sup>(۱)</sup> اوگورئ: فتح الباری (ج ۱ ص ۲۲۰) -

<sup>(۲)</sup> صحيح مسلم. کتاب الفضائل. باب من فضائل الخضر. رقم (۶۱۶۵) -

<sup>(۳)</sup> فتح الباری (ج ۸ ص ۴۱۷) کتاب التفسیر. باب (فلما بلغا مجمع بينهما.....) -

<sup>(۴)</sup> صحيح البخاری (ج ۲ ص ۶۸۹) کتاب التفسیر. باب: (فلما بلغا مجمع بينهما.....). رقم (۴۷۲۶) -

<sup>(۵)</sup> صحيح مسلم. کتاب الفضائل. باب من فضائل الخضر. رقم (۶۱۶۵) -

<sup>(۶)</sup> فتح الباری (ج ۸ ص ۴۱۷) کتاب التفسیر. باب: (فلما بلغا مجمع بينهما.....) -

<sup>(۷)</sup> هم برنی حواله -



**قوله: قال: هل اتبعك على ان تعلمني مما علمت رشدًا:** موسی علیه السلام اونیل چې ایا زه تابهې روستونه څم چې دالله تعالی دطرف نه تاته چې کوم علم اوهدایت دین ښودلې شوې دې نو دهغې ته ماته ښودنه اوکړې؟

.. رشد، «بضم الراء وسكون الشين المعجمة» او.. رشد، «بفتححتین» په دواړو طریقوسره لوستلې کېږي،<sup>(۱)</sup> داکثروعلماؤ په نیز دا دواړه په یو معنی دی -<sup>(۲)</sup>

بعضی حضرات وائی چې بفتححتین .. دین، په معنی کښې دی او.. رشد، «بضم فسکون» صلاح نظر یعنی هدایت ته وائیلي کېږي -<sup>(۳)</sup>

بیا.. رشد، «د تعلیق، مفعول ثانی دی، دې وجې نه منصوب دې .. دعلیت، مفعول ثانی جوړول لرې خبره ده»<sup>(۴)</sup>

**قوله: قال: انک لن تستطیع معی صیرا:** اوفرمائیل چې ای موسی: ته به ماسره صبر اونه کړې شې -

**قوله: یا موسی: انی علی علم من علم الله علمیه لاتعلمه انت، وانت علی علم**

**علیکه لااعلمه:** ای موسی زه دالله دعلومونه په یو مخصوص علم کښې یم کوم چې الله تعالی ماته ښودلې دی، ته هغه نه پیژنې او ته په یو مخصوص علم باندې یی کوم چې الله تاته ښودلی دی هغه زه نه پیژنم - دحضرت موسی علیه السلام سره علوم تشریعیه وو، اودحضرت خضر علیه السلام سره علوم تکوینییه - او دا چې فرمائیلی دی .. لاتعلمه انت، او.. لااعلمه، ددې مطلب دادې چې نه ته کلی طور باندې څمادعلوم نه واقف یی: اونه زه ستا دعلومونه کلی طور باندې واقف یم -

ظاهره داده چې حضرت موسی ته دبعضې .. کونیاتو، علم وو، اوحضرت خضر علیه السلام ته دشریعت دومره علم به خامخه ووچې دهغې په رڼه باندې هغه خپله عقیده صحیح ساتلې وې او عمل یی یې کولو -<sup>(۵)</sup>

یو اشکال او دهغې جواب: دلته دا اشکال شوې دې چې الله تعالی په موسی علیه السلام باندې کوم نکیرفرمائیلې وو په هغې کښې حضرت خضر علیه السلام .. اعلم، ، گرزولې شوې وو، څنگه چې فرمائیلې شوی دی .. ان هذا من عبادي بهیمة البحرین هواعلم منك، (کما فی حدیث الهاب) یعنی یو بنده په مجمع البحرین کښې اوسېږي هغه ستا نه زیات علم والاږي -

(۱) فتح الباری (ج ۸ ص ۱۷ و ۱۸) -

(۲) حواله بالا -

(۳) فتح الباری (ج ۸ ص ۱۸) -

(۴) حواله بالا -

(۵) اوگوری فتح الباری (ج ۸ ص ۱۸) -

اعلم داسم تفضیل صیغه ده او اسم تفضیل ددې خبرې متقاضی وی چې مفضل او مفضل علیه په نفس فعل کښې شریک وی، لهذا اس دامطلب راوتلو چې حضرت موسی او حضرت خضر علیهما السلام دواړه په علم، کښې مشترک دی او چې کله ددواړو په علم کښې دنوعیت تشریعی او تکوینی په اعتبار سره اختلاف پیدا شونو بیا اشتراک کوم څې کښې راغللو؟ نو لهذا، اعلم، و نیل څنگه صحیح شو؟

ددې اشکال جواب هم هغه دې دکوم طرف ته چې اس اشاره اوشوه چې فی الجمله خودواړه دعقائدو او اعمالو علومو کښې متحدوو، که حضرت موسی عليه السلام په یو علم کښې ښه ماهر و نو حضرت خضر عليه السلام په قدر ضرورت دهغې نه واقف وو، دهغه رنگه که حضرت خضر عليه السلام ته دکوینیا تو علم زیات وو، خوڅه نه څه دتکوینیا تو علم حضرت موسی عليه السلام ته هم وو، گویا چې په نفس علم شریعت او علم کوینیات کښې فی الجمله دواړه شریک وو، ددې نه پس حضرت خضر عليه السلام ته په علم ټوڼیه کښې په حضرت موسی عليه السلام باندې تفوق حاصل وو، نو لهذا حضرت خضر عليه السلام ته د حضرت موسی عليه السلام په مقابله کښې، اعلم، وانیلو کښې نه څه اشکال شته اونه په دواړو کښې څه تعارض - والله اعلم -

**قوله: قال: ستجدني ان شاء الله صابرا ولا اعصي لك امرا: حضرت موسی عليه السلام**  
او نیل چې ان شاء الله ته به مالره صابر او مومني اوزه به ستا دیو حکم نه به هم مخ نه اړوم -  
**قوله: فانطلقا يمسيان على ساحل البحر، ليس لهما سفينة، فمرت بهما سفينة،**

**فكلموهم ان يحملوهما، فعرف الخضر فحملوهما بغير نول: بس هغوی دواړه ددریاب په غاړه روان شو، او دهغوی سره کشتي نه وه اچانکي یوه کشتي تیر دله نوهغوی ورسره خبره اوکړه چې مونږ دخان سره سواره کړې، چې خضر عليه السلام ئی اوپیژندلنو بغیر دڅه کرایه او معاوضې نه ئی سواره کړل -**

حضرت خضر عليه السلام خو اول معذرت اوکړو چې ته څماسره نه شې تللي، ځکه چې څما معاملات دتکوینیا تو سره متعلق دی، او هغه دظاهر شریعت په اعتبار هغه قابل اعتراض دی اوته به څه ظاهري بدئي لره او گورئ اوچپ به پاتې نه شې -

لیکن حضرت موسی عليه السلام شوق دمجبورئ د لاسه دمکملې اتباع اویه یو موقعه باندې هم دتنقید او اعتراض نه دخان ساتلو وعده اوکړه نوهغوی دخان سره دپوتللو اجازت ورکړل -

ددې نه پس دریاب په غاړه روان شول، دهغوی سره خپله څه کشتي نه وه چې په هغې کښې سواره شوې وي، په دې کښې یو کشتي راغلله، دکشتي والوسره دهغوی خبرې اوشوې نو هغوی حضرت خضر عليه السلام اوپیژندونو بغیر دڅه معاوضې اوداجرت نه یی هغوی کینول

**قوله: فبأعصفور فوق على حرف السفينة، فنقر نقرة او نقرتين في البحر: په دې**  
کښې یوه چنچره راغلله اودکشتي په غاړه کیناسته، او په دریاب کښې یی یودوه ځله مخوکه ووهله ... عصفور، وړې مرغې ته وانیلې کیږی -

ددې نه بعضود دې مراد.. صرد.. نومې مرغې وانيلې ده. (۱) چې په اردو کښې ورته،، لتوره.. وانيلې کښېږي. (۲) بعضې حضرات واني چې دا.. خطاف، يعنې ښاپېرک وو. (۳) والله اهل

قوله: فقال الخضر: يا موسى، ما نقص علمي وعلمك من علم الله الا كنقرة هذا

العصفور في البحر: حضرت خضر عليه السلام او فرمايل اي موسى. خما اوستا علم دالله تعالى دعلم نه صرف دومره اخستې دې څومره چې دې چنچرې سمندر نه واخستلې -

دلته لفظ د.. نقص، وارد شوېدې چې معنى يې د کميدو ده، نولهدا اوس به يې مطلب داشى چې خما اوستا ددواړو علم دالله تعالى علم نه دومره کم کړلو څومره چې دې چنچرې ده سمندر اوبونه کمې کړې - خو څنگه چې دا خبره منلې شوې ده چې الله تعالى علم غير متناهي دې، دمتناهي ددې سره هېڅ نسبت نشته. نولهدا په دې نقص څه سوال دې ؟ ددې د جواب ورکولو سره شارحينو ليکلى دى چې دلته،، نقص،، په خپله ظاهري معنى باندې نه دې، بلکه ددې معنى د.. اخذ،، ده نولهدا اوس به مطلب داشى،، ما اخذ علمي وعلمك من علم الله الا كنقرة هذا العصفور من البحر،، - يعنى خما اوستا يعنى ددواړو علم په يو خې سره دالله تعالى علم نه چې څومره علم اخستې دې نودهغې نسبت هم دومره دې څومره چې ددې چنچرې په مخوکه کښې د موجود اوبو نسبت چې سمندر سره دې - (۴)

بعضې علما، ليکي چې دلته،، علم،، په معنى د.. معلوم،، سره دې او مطلب دا دې چې دالله جل شانته د معلوما توارزموږ په معلوتو کښې بس دا نسبت دې کوم چې ديوې قطري دسمندر سره دې - (۵)

او بعضې حضرات دواويلې دى چې په دې کښې،، الا،، د.. ولا،، په معنى دې گويا اوس په تقدير داسې وى،، ما نقص علمي وعلمك من علم الله ولا كنقرة هذا العصفور،، - خما اوستا علم دالله تعالى دعلم نه هېڅ هم کم نه کړل، تردې چې ددې چنچرې دمخو کې داوبو په مقدار هم کم نه کړو. (۶)

امام اسماعيلی رحمه الله فرمائي چې داطرز تعبير مبالغة دنفى مطلق دپاره دى، يعنى چنچرې يا يومارغه دسمندر نه ديو څيز هم کمې اونه کړو، دهغه شان خما اوستا علم دالله تعالى دعلم نه هم هېڅ کمې اونه کړو، او هم داسې ده څنگه چې يو شاعر ويلي دي:

(۱) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۲۰) -

(۲) اوگورئ مصباح الفات (ص ۴۶۶) -

(۳) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۲۰) -

(۴) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۲۰) -

(۵) هم برنئ حواله -

(۶) هم برنئ حواله -

ولا عیب فیهم ان سیولهم بهن فلول من قرام الکتاب

یعنی په هغوی کښې هیڅ عیب نشته سوا ددې نه چې دهغوی په تورو کښې ددښمن لښکر دمقابلې دوجې نه غاښونه پیدا شوې دي.

په دې شعر کښې دا وائیل مقصود دی چې په دغه ممدوحینو کښې هیڅ عیب نشته، دغه شان دلته هم دالله جل شان په علم کښې دهیڅ قسمه نقص نه موجود ېدو بیا نول مقصودی<sup>(۱)</sup> په کتاب التفسیر کښې دامضمون ډیر په واضحه توگه باندې راغلې دي، څنگه چې فرمائیلې دي: .. والله، ماعلی و ماعلیک فی جنب علم الله، الا کما اخذ هذا الطائر بمنقاره من البحر...<sup>(۲)</sup> قسم په خدای پاک چې ستا و خما علم دالله تعالی علم په بس هم داسې دي لکه څنگه چې دهغې چنچرې دسمندر نه دخپلې مخو کښې په ذریعې اوبه واخستې...

**قوله: فعمد الحضرة الى لوح من السقينة فنزعه:** حضرت خضر علیهم السلام دکشتې دتختو طرف ته لاړو په هغې کښې یوه تخته راوسته.

**قوله: فقال موسى قوم حملونا بغیر نول عمدت الي سقینتم فخرقتم بالتفرق**

اهلها: حضرت موسی افرمائیل دې خلقو مونږ بغیر دڅه اجرت نه کینولو اتا داسې کار او کړو چې ددی کشتۍ نه دي تخته راوستله چې دا کشتۍ والا غرق کړې؛ حضرت موسی علیهم السلام په موقعه باندې سخت الفاظ هم اوئیل. دربیعه بن انس په روایت کښې دي: ان موسى لما رأى ذلك امتلا غصبا وشد ثيابا، وقال: اردت اهلاكم، ستعلم انك اول هالك،...<sup>(۳)</sup>

یعنی حضرت موسی علیهم السلام دغصې نه ډک شواو خپل لستورنې ئ راوښستل او ویوا ئیل چې ته خلقو لره هلاکول غواړې، تاته به زرمعلومه شی دتولونه رومې به هم ته هلاک کړې...

**قوله: قال: الم اقل لك انك لن تستطیع معي صبرا؟** حضرت خضر علیهم السلام افرمائیل چې تاته مانو وائیلې چې ته خماسره صبر نه شی کولې؟ حضرت موسی علیهم السلام تاپه دې موقع باندې تنبیه اوشوه چې مادو عدې خلاف ورزی او کړه نوهغوی فورا معذرت او کړو.

**قوله: قال: لا تاخذني بما نسيت:** عرض ئ او کړو چې خمپه هیره باندې مؤخذه مه فرماني.

**قوله: فكانت الاولى من موسى نسيانا:** په اول ځل دموسی علیهم السلام نه په هیره باندې اعتراض شوې وو. د کتاب التفسیر په روایت کښې دی: .. كانت الاولى نسيانا، والوسطى شطا، والثالثة عبدا،...<sup>(۴)</sup>

(۱) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۲۰).

(۲) صحيح البخارى (ج ۲ ص ۶۸۹) كتاب التفسير، باب: (فلما بلغا مجمع بينهما.....)، رقم (۴۷۲۶).

(۳) فتح الباری (ج ۸ ص ۴۱۹)، كتاب التفسير، باب: (فلما بلغ مجمع بينهما.....).

(۴) صحيح البخارى (ج ۲ ص ۶۸۹) كتاب التفسير، باب: (فلما بلغا مجمع بينهما.....)، رقم (۴۷۲۶).

په اول ځل څی اعتراض په هیږه سره کړې وو، په دوهم ځل یی شرط لگلو سره او نیل ډان سالتک من شی بعدھا فلا تصحیفی (۶)

چې که چرته مې ددې نه پس هم اعتراض او کړونو ته مې دخان سره مه ساته، او په درېم ځل څی په قصدا او عمد اکړې وو،

د حضرت ابن عباس (رضی الله عنہما) یو مرفوع روایت دی: «الاول نسیان، والثانیة عذر، والثالثة فراق»، (۷) په اول ځل څی په هیږه سره اعتراض کړې وو، په دوهم ځل څی عذر پیش کړو په درېم ځل څی فراق او جدای راغلله، البته حضرت ابی بن کعب (رضی الله عنہ) نه فراء (۸) نقل کړې دی، ولې مېس موسی ولکنه من معارض الکلام، (۹) یعنی: د موسی علیه الصلاة والسلام نه هیږه خونه وه شوې، البته داداشارو کتایو او دتوربی: دقبیلې نه وو، حافظ (رضی الله عنہ) فرماني چې ددې روایت سند ضعیف دی، ددې وچې نه اصل اعتماد په اولنی روایاتو باندې دی، که چرته دا خبره درست وه نو حضرت موسی (علیه السلام) په دوهم او درېم ځل باندې ولې د معارض کلام اعتراض کولو، نه ولې کار نه اخستو؟ (۱۰)

**قوله: فانطلقا، فاذا غلام يلعب مع الغلمان، فاخذ الخضر براسه من اعلاه فاقتلع**

**راسه يده:** بیا دواړه روان شول، اچانک یو هلک ورته ملا شو، چې دنورو هلکانو سره څی لوبې کولې، حضرت خضر (علیه السلام) دهغه سر دبره نه اونیولو او په لاس سره څی دهغه سر دبدن نه جدا کړو.

عبد بن حمید دا بن جریج روایت نقل کړې دې چې په هغې کښې دی:

«فاضجعه ثم ذبحه بالسكين»، (۱۱) چې هغه څی سملولو او بیا څی په چاړې سره ذبح کړو، دغه شان دطبری په یو روایت کښې دی: «فاخذ صخرة فثلغ راسه» (۱۲) یعنی هغوی یو کانې اوچت کړو او دهغه سر څی پې اوچولو،

په دې کښې دا اخری روایت کمزورې دې (۱۳)، اگر چې په دې درې اړو کښې تطبیق کیدی شی چې اول څی په کانې ورله سر او و هلو بیا څی په چاقو یا په چرې سره دهغه مرئ کت کړه، کومه څرمن وغیره به اینختې نو هغه څی په لاس سره دبدن نه جدا کړه (۱۴)، والله اعلم

(۱) الکف (۷۶) -

(۲) رواه ابن مردويه من طريق عكرمه عن ابن عباس رضى الله عنهما - فتح الباری (ج ۸ ص ۱۹۹) -

(۳) فتح الباری (ج ۸ ص ۱۹۹) -

(۴) هم برنئ حواله

(۵) فتح الباری (ج ۸ ص ۱۹۹) -

(۶) هم برنئ حواله -

(۷) قاله الحافظ في الفتح (ج ۸ ص ۱۹۹) -

(۸) اوگوزی فتح الباری (ج ۸ ص ۱۹۹) -

د کتاب التفسیر په روایت کښې دی .. فاعذلهاما کافرا ظریفا... (۱)  
دغه شان د صحیح مسلم وغیره په یو روایت کښې دی .. واما الغلام فطیع یوم طبع کافرا... (۲)  
ددې مطلب دانه دې چې داهلک فی الحال کافر شو، بلکه مطلب دادې که چرته ژوندې پاتې  
شونو کافریه شی -

یو اشکال اودهغې جواب : دلته یو اشکال کیږی چې په حدیث کښې دی .. کل مولود یولد مل  
الفطرة ..... (۳) چې هر یو ماشوم په فطرت د دین اسلام باندې پیدا کیږی ..... اوددې  
ماشوم په باره په حدیث کښې تصریح راغلې ده چې دا ماشوم کافر مطبوع شوې وو- ددې  
جواب دادې چې د ماشوم دغې نه مستثنی دې، یا دا ونیولې شی چې د فطرت نه مراد استعداد  
د اسلام دې، یعنی په هریو کښې د اسلام د قبولولو صلاحیت اېښودې شوې دې، خو دې به دغه  
صلاحیت د صحیح استعمال لویه خې به غلط استعمال کړی او کافریه شی - والله اعلم

**قوله: فقال موسى: اقتلت نفساً زكية بغير نفس؟** حضرت موسی علیه السلام او فرمائیل چې  
تا دیو بې گناه وینه په ناحقه توې کړه؟

**قوله: قال: الم اقل لك انك لن تستطيع معي صبرا؟** ویوئیل چې تاته ما نو ویلی  
چې ته څما سره صبر نه شې کولی؟

**قوله: قال ابن عيينة: هذا اوكل: ابن عينة** فرمائي چې دا اولنې کلام ډیر سخت وو-  
ددې نه پس حضرت موسی او شرمېد او اوئیلې (ان سالتك عن شيء بعد ما فلا تصحني....) " "  
اوس که چرته ددې نه پس که مې دخه باره کښې اعتراض او کړونوته ما دخان سره مه  
ساته، ..

**قوله: فأنطلقا، حتى ذاتيا أهل قرية استطعما أهلها فأبوا أن يضيفوهما: هغی**  
دواړه مخکښې لاړل تردې چې هغوی دیو کلی والوته اورسیدل نو دهغوی نه ئ روتې او غسته  
نو هغې ددی د ملستیا نه انکار او کړو-

**قوله: فوجدا فيها جدار يريدان ينقض فاقامه، قال الخضر بيده فاقامه:**  
بیادارو اوکتل چې په دهغه کلی کښې یو دیوال وو چې په غور زېدو، نو هغه ئ سیدهاکړو،  
یعنی خضر علیه السلام په خپل لاس سره اشاره او کړه او هغه ئ ښغ کړو-

**فقال له موسى: لو شئت لأتخذت عليه أجراً**

(۱) صحیح الباری (ج ۲ ص ۶۸۹) کتاب التفسیر، باب (فلما بلغا مجمع بينهما.....)، رقم (۴۷۲۶) -

(۲) صحیح مسلم، کتاب الفضائل الخضر، رقم (۶۱۶۵)، ومسنداحمد (ج ۵ ص ۲۱) رقم (۲۱۴۳۵)، والدر  
النور (ج ۳ ص ۲۳۷) -

(۳) صحیح البخاری (ج ۱ ص ۱۸۵) کتاب الجنائز، باب ما قبل فی اولاد المشرکین، رقم (۱۳۸۵) -

(۴) کافی رواية سعید بن جبیر عند ابن مردويه، انظر فتح الباری (ج ۸ ص ۴۲۰) -

حضرت موسیٰ (علیه السلام) او نیل که تا غسل نوبه دې کار به دې اجرت اخستې وو۔  
په یو روایت کېنې دې چې حضرت موسیٰ (علیه السلام) او فرمائیل

،، انا دعنا هذه القرية، فلم يفيقونا، لوشئت لاتغذت عليه اجرا،، (۱)

یعنی ،، مونږ دې کلی ته داخل شونو دې خلقونه زمونږ مېلمستیا اوکړه اونه ئ مونږ ته دخوراک دپاره څه راکړه، ددې په بدله کېنې که تا غسل نوبه دې کار به دې څه اجرت اغستې وو۔۔۔

**قوله: قال: هذا فراق بيني وبينك:** او فرمائیل یی چې دا زما وستا په مینځ کېنې د جدای وخت دې۔ په قران کریم کېنې (۲) نیز د دې حدیث په دویم طرق کېنې ددې نه پس تفصیل موجود دې چې حضرت خضر (علیه السلام) د جدا کیدونه مخکېنې ددې واقعاتو پټ اسرار بیان کړل (۳)

**قوله: قال النبي صلى الله عليه وسلم: يرحم الله موسى، لوددنا لو صبر حتى**

**يقص علينا من أمرهما:** نبی (علیه السلام) ارشاد او فرمائیل الله تعالی دې په حضرت موسیٰ (علیه السلام) باندې رحم اوکړی، مونږ خواهش وو چې هغه صبر کړې وو نو دهغوی نور حالات به هم مونږ ته بیان شوې وو۔

**قوله: قال محمد بن يوسف: ثنا به علي بن خشرم، قال: ثنا سفیان بن**

**عیینه بطوله:** محمد بن یوسف فربری وائی چې علی بن خشرم مونږ تادا حدیث واورولو، دهغوی او نیل چې مونږ ته سفیان بن عیینه دانپوره حدیث بیان کړو۔

دا عبارت په بعضې نسخو کېنې شته او په اکثر وکېنې نشته، محمد بن یوسف فربری (رحمه الله) کوم چې دامام بخاری رحمه الله شاگرد دې، هغه دخپل علواسناد بیان کول غواړی چې داروایت امام بخاری عبدالله بن محمد مسندی عن ابن عیینه نقل کوی، او ماته داروایت دعلی بن خشرم عن ابن عیینه په طریق باندې حاصل دې، په دې شان گو یافربری دامام بخاری برابر شو۔ والله اعلم۔

ایا حضرت خضر علیه السلام دحضرت موسیٰ علیه السلام نه افضل وو ؟ د: بعضې جاهلان ویناده چې د حضرت موسیٰ (علیه السلام) په مقابل کېنې حضرت خضر (علیه السلام) افضل وو اودا قصه ددې دلیل او گواهي ده۔ لیکن ددې خبرې دحقیقت سره دلرې نه هم تعلق نشته، حضرت موسیٰ (علیه السلام) چې الله تعالی دکوم رسالت، او کلام او په تورات سره خاص کړې دې، بیا دهغوی په شریعت کېنې ټول انبیاء دبنی اسرائیلوشامل او داخل وو۔ دې دلائلو طرف نظر کولو سره

(۱) صحیح البخاری (ج ۲ ص ۶۹۰) کتاب التفسیر، باب: (فلما جاوزا قال لفتاه ..... ) رقم (۴۷۲۷)۔

(۲) او گورئ سورة الکهف ازایت ۸۲ تا ۸۷۔

(۳) او گورئ صحیح البخاری (ج ۲ ص ۶۸۷\_ ۶۹۰)، کتاب التفسیر، رقم (۴۷۶۵\_ ۴۷۶۷)، و صحیح

مسلم، کتاب، کتاب الفضائل، باب من فضائل الخضر، رقم (۶۱۶۳\_ ۶۱۶۸)

یوعقل مندرې هم داخبره نشی کولې، دالله تعالی ارشاددې: **يُؤَسِّسُ لَكَ عَلَى النَّاسِ**

**بِرِسَالَتِي وَيُكَلِّمُكَ** (۱)

اوکه حضرت خضر عليه السلام نبی وو نو په دې خبره دتولو اتفاق دې چې رسول نه وو اودا خبره معلومه او مسلمه ده چې رسول افضل وی دهغه سړی په مقابله کښې چې هغه صرف نبی - اوکه علی سبیل التنزل دا اومونو چې حضرت خضر عليه السلام رسول وو، نو بیا هم دحضرت موسی عليه السلام رسالت لوی اودهغوی امت گټور او افضل وو -

اوکه چرته حضرت خضر عليه السلام ولی وونو بیا خود حضرت موسی عليه السلام افضلیت واضح او بین دې (۲) ایا احکام شریعت لره نظر انداز کولو گنجائش شته؟ دمذکورہ قصې نه بعضې زناده نو دا استدلال کړې دې د عام احکام شریعت تعلق دعوامو او غیبی خلقوسره دې، اود خواص امت دپاره دنصوصواو ظاهر شریعت ضرورت نشته، بلکه دهغوی دپاره داحکم دې چې کومې خبرې طرف دهغوی د زړه مېلان اوشی نوهم هغه دې کوی - ځکه چې ددی زړونه دخیرې او گندگي نه پاک دی، ددې وجې نه په دهغه زړونوباندې دعلوم الهیه اودحقائق ربانیه وړود کیږي، نوپه دې طریقه هغوی دکائناتو داسرار نه هم خبر وی او جزوی احکامونه هم پېژني، ددې وجې نه هغوی تادشریعت کلی احکاماتو حاجت نه پاتې کیږي څنگه چې دحضرت خضر عليه السلام واقعه ده چې هغوی تاکوم علوم حاصل وودهغې په بنیادباندې هغه داحکام شریعې ظاهره نه مستغنی شوې وو، دوی دخپل تائیددپاره د مشهور حدیث **استفت قلبك واستفت نفسك ثلاث مراتب..... وان افتاك الناس وافتكك،** (۳) نه هم تمسک کړې دې -

علامه قرطبی رحمته الله فرماني چې دا نظریه محض کفر اوزندقه دې، ځکه چې ددې په شاباندې یقیني دشریعت نه انکار مقصود دې، ځکه چې الله تعالی دطریقه اوسنت مقرر کړې دې چې په احکام خداوندی باندې پوهیدل اوخبرتیا بغیر دحضرات رسولانو او انبیاء کرامودواسطې نه ممکن نه ده اوالله جل شانهدې حضرات انبیاءاورسلانو داطاعت حکم کړې دې اوهم دې ته ی دهدایت لاره وانیلې ده، په دې خبره باندې دسلف اجماع هم ده -

اوس که یوسړې دادعوی کوی چې حضرات انبیاء کرامو اورسلان عظاموچې د اوامرو اونواهی کومې طریقې راوړې دی نودهغې پرېښودوسره بله یوه لاره اختیار کړې شی چې ددې وجې نه دحضراتو انبیاء کرامودلارې نه استغناء اوشی نو داسې سړې کافر دې -

علامه قرطبی رحمته الله فرماني چې داسې قسم دعوی عین دعوی دثبوت ده. گویاچې حضور اکرم خاتم النبیین صلی الله علیه و آله نه پس دهغه سړې دخپل خان دپاره ثبوت ثابتول غواړی، ځکه چې کوم سړې داواشی چې زه دخپل زړه نه فتوی اخلم اوهم داحکم خداوندی دې، نو دۀ تانه دکتاب ضروت شته اونه دست حاجت. گویاچې داسې دحضور اکرم صلی الله علیه و آله پشان دعوی کوی **ان روم القدس**

(۱) الا عراف ۱۴۴ -

(۲) اوگوزی فتح الباری (ج ۱ ص ۲۲۱) -

(۳) مسند احمد (ج ۴ ص ۲۲۸) احادیث وابصة بن معبد رضی الله عنه، رقم (۱۸۱۶۹) -



نقاش روحی، (۱) و ظاهره ده چی دازندیقت او کفر دی (۲)

حضرت موسی او خضر علیهما السلام دقصې نه مستنبط شو فواید: حضرت موسی اود خضر علیهما الصلاة والسلام ددې قصې نه ډیر شې فاندې مستنبط کړې شوی دی، خو فاندې دادی: ① ددې قصې نه معلومه شوه چې طالب علم لره دعالم ادب بهرحال ملحوظ ساتل پکار دی، اویه دوی باندې اعتراضاتونه دی کول پکار که چرته دهغوی په یوه خبره باندې پوهه ولره رانشی نوتواویل دې پکښې کوی -

② یوه فائده دامعلومه شوه چې کله دوه مفسدات مخې ته راشی یوعظیم اوبل اخف، نودمفسده عظیمه دفعه کولودپاره دخفیف مفسده ارتکاب کېدې شی -

③ ددې قصې نه دشریعت داعظیم اصل هم مخې ته راغللوچې کوم شې په شریعت کېنې راغلې وی ټولولره دزړه نه تسلیمول پکار دی، اگرکه دهغې بعضې حکمتونه زمونږپه پوهه کېنې رانشی - مطلب دادې چې الله جل شانہ مونږته کوم شرايع اواحکام راکړی دی هغه په هرحال کېنې حجت او واجب التسليم دی، اوهغه په عقولوباندې حجت دی، عقول په هغې باندې حجت نه دی چې که چرته دهغې حکمتونه په ذهن کېنې رانشی نو هغه شرايع او احکام به پرېخودلې شی - (۳)

## ۴۵- باب: مَنْ سَأَلَ وَهُوَ قَائِمٌ عَالِمًا جَالِسًا

„وهوقائم، دمن سال نه حال دې او، عالماجالسا، دسال مفعول به دې - (۴)

دباب سابق سره مناسبت: په تیر شوی باب کېنې حضرت موسی علیه السلام دحضرت خضر علیه السلام نه سوال کول اوعلم زده مذکور و، اویه دې باب کېنې دناست عالم نه دولار طالب علم علمی سوال کول مذکور دی، په دې شان دواړو بابونو کېنې مناسبت ظاهره دي - (۵)  
دترجمة الباب مقصد: ابن المنیر رحمه الله اودهغه په اتباع کېنې حافظ ابن حجر اوعلامه عینی رحمه الله فرمائی چې دامام بخاری مقصود ددې باب نه دادې چې که چرته یو سړې په ولاړه ولاړه دیوعالم نه دکومې مسئلې تپوس کوی نو دادهغه حدیث په وعید کېنې نه دې داخل په کوم کېنې چې حضور اکرم ﷺ فرمایلي دی: من احب ان یشل له الرجال قیاما فلیتوا مقعدة من

(۱) حلیة الاولیاء لابی نعیم (ج ۱ ص ۲۸)، ترجمة احمد بن ابی الحواری، وانظر شعب الایمان للبيهقي (ج ۲ ص ۶۷) رقم (۱۱۸۵)، و(ج ۷ ص ۲۹۹)، رقم (۱۰۳۷۶)، ومشكاة المصابيح (ج ۳ ص ۱۴۵۸)، کتاب الرقاق، باب التوکل والصبر، الفصل الثانی، رقم (۵۳۰۰) -

(۲) اوگورئ فتح الباری (ج ۱ ص ۲۲۱ و ۲۲۲) -

(۳) دفوائد مذکوره اودنوروفاندودپاره اوگورئ عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۹۷) -

(۴) عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۹۶) -

(۵) هم پورتنی حواله

الثار، (۱) یعنی.. کوم سرې چې د خوښوی چې خلق دې دهغه دپاره اودرېږي نو هغه خپله ټکانه خانله په جهنم کښې جوړه کړی،.. گویا چې امام بخاری رحمته الله علیه دافرمانیل غواړې چې که چرته څوک ناست وی اودهغه نه یوولای سړې تپوس اوکړې او هغه دعجب نه هم مامون وی نو په داسې صورت کښې هیڅ حرج نشته. (۲)

حضرت شیخ الهند رحمته الله علیه فرماني چې په مخکښې باب تیر شو.. باب من برك على ركبته عند الامام اوالمحدث، ددې نه معلومه شوه چې دمحدث په وړاندې په تواضع ادب او اطمینان سره ناسته مناسب ده، اوس دا وائیل غواړی چې عندا الحاجة په ولاړه باندې هم سوال کولې شې، جلوس اوبروک ضروری نه دی. (۳)

دلته قابل غور خبره داده چې په ترجمه کښې دوه څیزونه یو جلوس دعالم او بل قیام دسائل - حافظ و غیره د غرض بیانولو کښې په جلوس عالم باندې نظر کړې دې - اوشیخ الهند رحمته الله علیه په غرض بیانولو سره په قیام سائل باندې نظر کړې دې -

حضرت گنگوهی رحمته الله علیه فرماني چونکه په دې حالت سوال کول سوء ادب گنرلې کیږي، نو ددې وهم دفع کولو دپاره امام بخاری رحمته الله علیه ترجمه الباب قائم کړې دې، ځکه چې قاعده ده .. الضرورات تبیح المحظورات، (۴)

داهم عین ممکنه ده چې حضرت امام بخاری رحمته الله علیه ددې ترجمه الباب نه په دې خبره باندې تنبیه کړی وی چې که چرته د ضرورت نه طالب علم ولاړ وی اود عالم نه علم حاصل کړی اوعالم ناست وی نو دامباح اوجائز دی، بعضې سلفویه په ولاړه باندې علم حاصلول ناخوښه گنرل، په هغوی باندې رد کړې دې، لکه څنگه چې امام مالک رحمته الله علیه نه چاتپوس اوکړو .. لم لم تکتب عن عمرو بن دينار؟، چې تاد عمرو بن دینار نه حدیثونه ولې اونه لیکل؟ نو امام مالک رحمته الله علیه جواب ورکړو .. اتیته والناس یکتبون عنه قیاما، فأجللت حدیث رسول الله صل الله علیه وسلم ان اکتبه وانا قائم. (۵)

یعنی .. چې څنگه زه هغوی ته ورغلم نو اومې کتل چې خلق دهغه نه په ولاړه ولاړه حدیثونه لیکي، نوماته دا حدیث پاک داحترام نه خلاف محسوس شوه چې په ولاړه ولاړه اولیکم،.. دغه شان امام مالک رحمته الله علیه اوکتل چې ابو حازم رحمته الله علیه په خپله حلقه حدیثونه بیانول، امام مالک

(۱) سنن ابی داود، کتاب الادب، باب الرجل یقوم للرجل یعظمه بذلك. رقم (۲۵۶۹)، هم دې سره جامع الترمذی، کتاب الادب، باب ما جافی کراهیه قیام الرجل للرجل، (۲۸۶۵) -

(۲) المتواری (ص ۴۶۵)، وفتح الباری (ج ۱ ص ۲۲۲)، وعمدة القاری (ج ۲ ص ۱۹۶) -

(۳) الابواب والتراجم (ص ۵۷) -

(۴) لامع الدرای (ج ۲ ص ۳۷۹) -

(۵) الجامع لاخلق الراوی واداب السامع (۲۲۵)، باب اصلاح المحدث هیئته ..... الاحوال التي یکره التحذیر فیها، رقم (۹۷۹) -

هغه څې سره تیر شو او اونی فرمائیل :

«ان لم اجد موضعا اجلس فيه، فكرهت ان اخذ حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم وانا قائم»<sup>(۱)</sup>، یعنی .. ماته دناسټې څې ملاؤنه شو، ددې وځې نه ماته داخبره ښه ښکاره نه شوه چې څه حضور اکرم ﷺ کوم حديث په ولاړه ولاړه حاصل کړم، .. حضرت امام بخاري رحمه الله دا وښودل چې په داسې طريقه باندې علم حاصلولو او په مسئله معلومولو کښې څه باک نشته، که چرته ضرورت وي، البته په امام مالک رحمه الله باندې دا دې غلبه وه، نو ددې وځې نه هغوی په دهغه حالت کښې دهغوی نه اخذ حديث خوښ نه کړه . دهغه شان داهم ممکن ده چې امام بخاري رحمه الله د.. من سال.....، لفظ راوړلوسره دې خبرې طرف ته اشاره کړې وي چې په ولاړه ولاړه باندې سوال کولو کښې څه بدې نشته. البته مستقل توگه باندې په ولاړه باندې علم حاصلول مناست نه دی . دحديث نه په ولاړه ولاړه باندې دعالم نه سوال کولو اجازت معلومېږي، ليکن په مستقل توگه باندې دولاړې صورت کښې علم حاصلولو اجازت نه معلومېږي .

لهذا ممکن ده چې امام بخاري رحمه الله په امام مالک رحمه الله باندې رد نه ئ کړي، بلکه دا ئ ښودلی وي چې که چرته ضرورت وي اوڅوک په ولاړه باندې سوال کوي او عالم ناست وي نوبه دې څه مضائقه (بدې) نشته، بلکه جائز دی .

او امام مالک رحمه الله چې کوم کراحت منقول دي نو د مستقل حديثونو د ليکلو په باره کې دې چې استاذ ناسته باندې بيان کوي او ټول خلق په ولاړه ولاړه باندې حديثونه ليکي . والله اعلم (۱۲۳) حَدَّثَنَا عُمَانُ قَالَ أَخْبَرَنَا جَرِيرٌ عَنْ مَنْصُورٍ عَنْ أَبِي وَائِلٍ عَنْ أَبِي مُوسَى قَالَ :

جَاءَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ، مَا الْقِتَالُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَإِنَّ أَحَدَنَا يُقَاتِلُ غَضَبًا، وَيُقَاتِلُ حِمِيَّةً. فَقَالَ لَهُ رَسُولُهُ - قَالَ وَمَا رَفَعَ إِلَيْهِ رَأْسُهُ إِلَّا أَنَّهُ كَانَ قَائِمًا - فَقَالَ «مَنْ قَاتَلَ لِيَكُونَ كَلِمَةً لِلَّهِ هِيَ الْعُلْيَا فَمُوفَى سَبِيلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ» [۲۶۵۵، ۲۹۵۸، ۷۰۲۰]

### رجال الحديث

① عثمان : دامشهور محدث عثمان بن محمد بن ابی شيبه رحمه الله دي، دده احوال په كتاب العلم

.. باب من جعل لاهل العلم اياما معلومة، لاندې تير شوی دی . (۲)

② جرير : دا جرير بن عبد الحميد قرط ضبي رازی رحمه الله دي، دده حالات هم په كتاب العلم ، باب

من جعل لاهل العلم اياما معلومة، لاندې تير شوی دی . (۳)

(۱) هم برنی حواله . رقم (۹۷۸) .

(۲) کشف الباری (ج ۳ ص ۲۲۹) .

(۳) کشف الباری (ج ۳ ص ۲۳۰) .

- ③ منصور: دامشهور محدث ابو عتاب منصور بن المعتمر السلمی الکوفی رحمته الله دی د دوی حالات هم په کتاب العلم، باب من جعل لاهل العلم اياما معلومة، دلاندې تیر شوی دی (۱)
- ④ ابو وائل: د ابو وائل شقیق بن مسلم اسدی کوفی رحمته الله دی د دوی حالات په کتاب العلم، باب خوف المؤمن من ان یحبط عمله وهو لا یسعر، دلاندې تیر شوی دی (۲)
- ⑤ حضرت ابو موسیٰ اشعری (رض): د حضرت ابو موسیٰ اشعری رحمته الله حالات په کتاب الایمان، باب ای الاسلام افضل، دلاندې تیر شوی دی (۳)

**قوله قال: جاء رجل الى النبي: يوسف بنی کریم رحمته الله ته حاضر شو.**

و جل مبهم، نه څوک مراد دی؟ د بخاري شریف په یو روایت کښې دي: قال اعرابي للنبي رحمته الله (۴) دا اعرابی یا، رجل مبهم، څوک دی؟ د طبرانی په یو روایت کښې دي، عن ابي موسى انه قال: يا رسول الله..... (۵) د دې نه معلومېږي چه سائل حضرت ابو موسیٰ اشعری رحمته الله دي، لیکن حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه داروایت، وهم، دي ځکه اگر چه حضرت ابو موسیٰ اشعری خو خپل نوم مبهم ساتلو سره هم روایت کولي شي، خو دا خبره ډیره بعیده ده چه دهغوي خپل خان ته، اعرابی، وویلې وي (۶) همدغه شان د حضرت معاذ بن جبل رحمته الله نه هم د دې قسم روایت منقول دي، انه قال: يا رسول الله، كل بقى سلمة يقاتل، فمنهم من يقاتل رياء..... (۷) د دې نه معلومېږي چه سائل حضرت معاذ بن جبل رحمته الله دي، لیکن د حضرت ابو موسیٰ اشعری رحمته الله دوي لره، اعرابی، گرځول ممکن نه دي، د دې وجه نه یا خو به داسې وویلې شي چه دا حدیث ضعیف دي او که چرې ثابت وي نو دابه په تعدد واقعه باندې محمولولې شي (۸) البته حافظ بن حجر رحمته الله فرماني چه دلته کښې د، رجل مبهم، یاد، اعرابی، نه حضرت لاحق بن ضميره رحمته الله مراد کیدل شي، چه دهغوي روایت ابو موسیٰ المدیني رحمته الله په خپل کتاب الصحابه کښې نقل کړي دي، وفدت على النبي رحمته الله فسأله عن الرجل يلتبس الاجر والذكر. فقال: لا شيء له... (۹) خود دې حدیث سند هم ضعیفه دي (۱۰) والله اعلم

١) کشف الباری (ج ۲ ص ۲۳۲)۔

٢) کشف الباری (ج ۲ ص ۵۵۹)۔

٣) کشف الباری ج ۲ ص ۶۹۰۔

٤) صحيح البخاری ج ۱ ص ۴۴۰ کتاب فرض الخمس، باب من قاتل للمغنم هل ينقص من اجره؟ رقم ۳۱۲۶

٥) فتح الباری ج ۱ ص ۲۸ کتاب الجهاد، باب من قاتل لتكون كلمة الله هي العليا)۔

٦) فتح الباری ج ۶ ص ۲۸)۔

٧) نقله الحافظ عن.. فوائد ابی بکر بن ابی الحديد.. انظر فتح الباری ج ۶ ص ۲۸)۔

٨) حواله بالا)۔

٩) حواله بالا)۔

١٠) حواله بالا)۔

**قوله: فقال: يا رسول الله، ما القتال في سبيل الله؟ فان احدا يقاتل**

غضباً، ويقا تل حمية: دالله په لار کښې جهنګيدل څنگه جهنګيدل دي،؟ په مونږه کښې ځوک دغصې دوجه نه جهنګ کوي اوځوک دغيرت دوجه نه جهنګ کوي. دبخاري شريف په يوروايت کښې دي،. الرجل يقاتل للمغنم،. والرجل يقاتل للذكر،. والرجل يقاتل ليدى مكانه... يعنى سړي دغنيمت دمال دپاره جهنګ کوي،. دشهرت دپاره جهنګ کوي اودريا کاري دپاره جهنګ کوي،. ددې دواړو روايتونو دملاولونه پس دمعلوميږي چه دقتال سببونه پنځه څيزونه دي،. غصب،. حميت،. غنيمت،. شهرت اوريا کاري (۱) حافظ رحمه الله فرماني چه دغصې مال جلب منفعت وي اودغيرت اوحميت مال دفع مضرت وي (۲)

**قوله: فرفع اليه راسه: نو هغوی خپل سر مبارک ددي کس طرفته اوچت کړو**

**قوله: قال: وما رفع راسه الا انه كان قائماً: حضرت ابو موسى اشعري رحمه الله فرماني**

چه هغوی خپل سر مبارک ځکه اوچت کړي ووجه هغه کس ولاړوو. ظاهره خو داده چه ددې جملې وايونکي حضرت ابو موسى اشعري دي،. اگرچه دااحتمال هم پکښې شته چه ددې وايونکي بل راوي وي (۳) هم ددې ځای نه امام بخاري ترجمه الباب اخذ کړيدې،. من سال وهو قائم عالما جالسا..

**قوله: فقال: من قاتل لتكون كلمة الله هي العليا فهو في سبيل الله: تاسو**

اوفرماښل چه کم کس ددې خبرې دوجه نه قتال کړي وي چه دالله پاک نوم اودهغه ددين نوم سر بلنده شي نو هغه د... في سبيل الله.. مصداق دې، يعنى دهغه قتال کول به دالله په لار کښې شمارلې شي،. دادحضور اکرم ﷺ دجوامع الکلم څني ده،. جمله خو مختصره ده خوهر يو څيز ته شامل ده. تاسونه چه کله تپوس اوکړي شو چه انسان ډير کارونه مثال په طور باندي،. غصه،. غنيمت،. شهرت،. ريا کاري په وجه باندي کوي نو په دې کښې به کم يو صورت دالله په لار کښې شمارلې شي؟ نو تاسوداسي اونه ووتل چه په دې کښې يو صورت هم د... في سبيل الله مصداق نه دې،. اونه موورته داسي اووتل چه داټول صورتونه په،. في سبيل الله.. کښې داخل دي،. ددې وجه داده چه په دیکښې په هر يو صورت کښې دمدحې اړخ هم شته اودذم اړخ هم شته دې نوکه تاسو په اثبات کښې جواب ورکړي وونو دذم اړخ به هم په.. في سبيل الله.. کښې داخل شوي وو،. اوکه په نفی کښې جواب ورکړي وونو دمدحې اړخ به ترينه خارج شوي وو،. نو ددې وجه نه تاسو جدا جواب ورکړو چه که هر يو صورت وي خوچه دالله (جل جلاله) دنوم اودده ددين سر بلندي په کښې مقصودوي اونيت هم خالص وي (۴)

(۱) قاله الحافظ رحمه الله في الفتح ج ۶ ص ۲۸)۔

(۲) حواله بالا)۔

(۳) حواله بالا)۔

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۳۲۲ و ج ۶ ص ۲۹)۔

حاصل داجه دقتال سبب خو کله قوت عقلیه وي او کله قوت غضبیه وي او کله قوت شهوانیه وي، نو په دېکښې د، ، في سبيل الله، ، د کيدلو صلاحيت صرف په قوت عقلیه کېښې دې. (۱)  
 په قتال کېښې دا علاء کلمه الله نه علاوه دڅه بل غرض نيت: د دې حديث نه معلومه شوه چه دجهاد او د مجاهدينو چه څه فضائل راغلي دي نو هغه دهغه مجاهدينو دپاره دي چه څوک دا علاء کلمه الله دپاره جهاد کوي لهذا، ، من قاتل لتكون كلمة الله هي العليا فهو في سبيل الله ، ، مطلب به داسې چه، ، لا يكون في سبيل الله الا من كان سبب قتاله طلب اعلام كلمة الله فقط، ، يعني د کوم کس سبب قتال چه اعلام کلمه الله وي نو دا هغه قتال به، ، في سبيل الله، ، شمار لې شي او که په دې کېښې ئې د مذکور ه اسبابو نه د يو سبب اضافه او کړله نو دهغه قتال به، ، في سبيل الله، ، نه نه شمار لې کيږي. ليکن په دې کېښې دا احتمال هم شته دې چه د دې معنی داسې چه يو کس اراده خود اعلام کلمه الله کړي ده خو ضمناً نه اصلاً او نه مقصوداً د يو بل سبب نيت هم او کړي نو هغه هم به، ، في سبيل الله، ، کېښې داخل دي. امام طبري رحمه الله د دې تصريح کړي ده، د جمهورو او د محققينو هم دارائي ده. (۲) والله اعلم

دا ابو الوليد بن الشحنة حلبی حنفی يوه واقعه: امير تيمور لنگ د اسلامی سلطنت د توسيع اراده او کړه او اسلامی ښارونه ئې يو بل پسې په خپله قبضه کېښې اخستل شروع کړل، کله چه د شام ښارونو ته اور سیدو او هلته کېښې ئې ويني توي کړي نو دهغه ځای علماؤ او خواص ئې رااوغستل، او دهغې نه ئې تپوس او کړو چه دقتال، ، في سبيل الله، ، دې او که نه دې؟ او د دواړو طرفونو مقتولين به په جنت کېښې وي او که په جهنم کېښې؟ علامه ابن الشحنة حنفی رحمه الله د دیر ذهانت مظاهره او کړه ځکه که چرته داسې ئې وويلې وو چه، ، قتلاکم في النار، ، چې ستاسو مړی به په جهنم کېښې وي نو تيمور لنگ به خفه شوي وو او دوی ته به دهغه غصه متوجه شوي وه او که داسې ئې ويلي وو چه، ، قتلانا، ، چه زمونږه مړی به په جهنم کېښې وي نو بيا دا خطر وه چه تيمور به ورته وويل چه تا ولې دا خپل خلق نه منع کول؟ ليکن الله تعالی د دې په زړه کېښې دا خبره واچوله چه دا مذکور حديث ئې ورته واورولو، يعني چه کم کس دا علاء کلمه الله دپاره جهاد کوی نو هغه به حقیقی مجاهد او د جهاد د فضائلو مستحق وي. نو تيمور لنگ خاموشه شو. (۳)

## ۴۶- باب السُّؤَالِ وَالْفُتْيَا عِنْدَ رَمَى الْجَمَارِ.

د سابق باب سره مناسبت: په دې باب او په ما قبل باب کېښې مناسبت بالکل واضح دي، ځکه چه په تير شوي باب کېښې هم د، ، سوال عن العلم ذکر و او په دې باب کېښې هم د سوال ذکر دي. د ترجمه الباب نه مقصد: حافظ ابن حجر رحمه الله فرما ئېلي دي چه امام بخاری رحمه الله دواڼې چه عالم مشغول وي نو د مشغولې په حالت کېښې هم دهغه نه سوال کول جائز دي، خو په دې شرط چه

(۱) فتح الباری ج ۶ ص ۲۹-.

(۲) فتح الباری ج ۶ ص ۲۹-.

(۳) او گوړی الضوء الامع ج ۱ ص ۴-.

هغه په خپله مشغولتوب کښې بالکل ډوب نه وي (۱) حافظ ابن حجر رحمته الله علیه صرف د سوال لفظ ته کتلې دي، حالانکه امام بخاري رحمته الله علیه په ترجمه کښې د سوال د لفظ سره لفظ د،، فتيا،، هم ذکر کړې دي،، سوال،، د طالب علم کار دي او،، فتيا،، د عالم کار دي، لهدا د ترجمه غرض داسې بيانول پکار دي چه د دواړو لفظونو لحاظ پکښې اوساتلي شي، علامه ابن بطال رحمته الله علیه او دوي په تابع دارې کښې علامه کرمانی او علامه عيني رحمهما الله فرماني چه دامام بخاري رحمته الله علیه مقصد دادي چه که عالم مشغول وي نو دهغه نه په هم هغه حالت کښې سوال کول جائز دي او هغه عالم دې حالت کښې جواب هم ورکولې شي خو په دې شرط باندې چه په دې مشغوليت کښې جواب ورکول جائز هم وي (۲) حضرت گنگوھی رحمته الله علیه فرماني چه ددي باب او تير شوي باب مقصد يودې ځکه چه د مشغوليت په وخت کښې سوال کول بې ادبي شمار لې شي نو د توهم دلرې کولو په غرض ئې د اباب روړې دې چه د ضرورت په وخت کښې د ابې بې ادبي کښې نه دي داخل چه سرې سوال او کړي (۳) حضرت شيخ الهند رحمته الله علیه فرماني چه دامام بخاري غرض ددې ترجمه نه دادي چه اگر چه وخت د مشغوليت هم وي خو د ضرورت په وخت کښې د داسې مشغولتيا په حالت کښې هم په سوال او جواب کښې هيڅ حرج نشته، (۴) حاصل داشو چه درمی جمار په وخت کښې که چرې دا عالم نه سوال او شو نو سوال کول جائز دي، او دغه شان عالم جواب هم ورکولې شي په دې باندې د تنبيه ضرورت ځکه راپېښ شو چه،، درمی جمار،، په وخت کښې په سوال جواب کولو کښې دا خطر ه وي چه رش به جوړ شي، چه هغه درمي کونکو والادپاره د تنگې سبب وي نو دا هغې تقاضا دا وه چه سوال او جواب دې جائز نشي، خو امام بخاري رحمته الله علیه او فرمانيل چه جائز ده، يا خو ئې ددې دوجه نه جواز بيان کړو چه په لاره کښې د علم تذکره کول د علم بې قدرې ده، نو امام بخاري او فرمانيل چه هغه د عبادت محفل دې اوس که سوال تعلق هم د دغه عبادت وي کم چه هلته ادا کولې شي نو بيا خو سوال کول مناسب دي ځکه چه سوال او نکړې شي نو د عبادت دوخت ختميدلو خطر ه ده، والله اعلم

[۱۲۴] حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ أَبِي سَلَمَةَ عَنِ الزُّهْرِيِّ عَنْ عِيسَى بْنِ طَلْحَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو قَالَ رَأَيْتُ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - عِنْدَ الْحَجَرَةِ وَهُوَ يُسْأَلُ، فَقَالَ رَجُلٌ يَا رَسُولَ اللَّهِ تَحْزَنُ قَبْلَ أَنْ أُرْمَى. قَالَ «أُرْمَوْا حَزَنَ». قَالَ آخِرُ يَا رَسُولَ اللَّهِ حَاقَتْ قَبْلَ أَنْ أَتَحْزَنَ. قَالَ «اتَحْزَنُوا حَزَنَ». فَمَا سَبَلَ عَنْ شَيْءٍ فَعَدَّ مَوْلَا آخِرًا إِلَّا قَالَ أَفْعَلْ وَلَا حَزَنَ.

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۲۲۳ -

(۲) شرح صحیح البخاری لابن بطال ج ۱ ص ۲۰۴، و شرح الکرماني ج ۲ ص ۱۴۹، و عمدة القاری ج ۲ ص ۱۹۸ -

(۳) او گوړې لامع الدراری ج ۲ ص ۳۷۹ -

(۴) الابواب و التراجم ص ۵۷ -

## رجال الحديث

① ابو نعیم: دا مشهور محدث ابو نعیم الفضل بن دکن الملائی الکوفی الا حول رحمہ اللہ ددوی حالات د کتاب الایمان، باب فضل من استبرأ لدينه، دلاندی تیر شوې دې<sup>(۱)</sup>

② عبد العزيز بن ابي سلمه: دامشهور فقيه اومحدث عبدالعزيز بن عبدالله بن ابي سلمه الماجشون المدني التيمي رحمہ اللہ دې اودده کنیت ابو عبدالله یا ابوالاصبع دې، دادې دنیکه ابوسلمه نوم میمون یا دینار دې<sup>(۲)</sup> دوی دامام زهری، محمد بن المنکدر، وهب بن کيسان، هلال بن ابي ميمونه، اودخپل تره یعقوب بن ابي سلمه، سهیل بن ابي صالح، عبدالرحمان بن القاسم بن محمد، عبدالله بن الفضل الهاشمی، عبدالله بن دینار، سعد بن ابراهيم، هشام بن عروة اودايوب سختیانی رحمہم اللہ نه روایت کوي. اوددوي نه داخلق روایات کوي، ابراهيم بن طهمان، وهو من اقرانه، زهير بن معاوية، ليث بن سعد، وكيع بن الجراح، عبدالرحمان بن مهدي، عبدالله بن وهب، ابو داود طيالسي، ابوسلمه التبوذكي. ابو نعیم الفضل بن دکن رحمہ اللہ (۳) دابن معین رحمہ اللہ نه چه کله تپوس اوکړی شو چه: عبدالعزیز بن الماجشون هو مثل الليث وابراهيم بن سعد؟، نو هغوی جواب ورکړو چه: لا، هو دونهما، انما كان رجلاً يقول بالقدر والكلام، ثم تركه، واقبل الى السنة ولم يكن من شانه الحديث، فلما قدم بغداد كتبوا عنه، فكان يعد يقول: جعلني اهل بغداد محدثاً وكان صدوقاً ثقة..<sup>(۴)</sup>

يعني د عبد العزيز بن ابي سلمه مقام د ليث بن سعد اود ابراهيم بن سعد نه کم تر دې، ددوي نظريات رومبي د قدريو په شان وو، بيا ئي هغه پريخودل اود سنت طرف ته راغلل، د حدیثو سره ئي ډیره مشغولتیه نه وه، البته چه بغداد ته لاړو نو دهغه خائ خلقو ترینه په کثرت سره حدیثونه اولیکل، نودوي به بیا داوایل چه دبغداد خلقو زمانه محدث جوړ کړو، او هغوی صدوق اوثقه وو،.. امام ابو زرعه، امام ابو حاتم، امام ابوداودا وامام نسائي رحمهم اللہ فرماني چه، ثقة.. او ابن خراش وائي چه، صدوق..<sup>(۵)</sup>

ابن سعد رحمہ اللہ فرماني چه،.. وکان ثقة كثير الحديث،<sup>(۶)</sup>  
حافظ ذهبي رحمہ اللہ فرماني، ثقة مشهور، وکان اماماً عظماً،<sup>(۷)</sup>  
امام عجلي رحمہ اللہ فرماني چه، ثقة، مامون رجل صالح..<sup>(۸)</sup>

(۱) کشف الباری ج ۱ ص ۶۶۹۔

(۲) تهذيب الكمال ج ۱۸ ص ۱۵۲۔

(۳) د شیوخ اودتالا مذهب تفصیل دپاره اوگورې تهذيب الكمال ج ۱۸ ص ۱۵۴، ۱۵۳) وسیرا علام النبلا ج ۷ ص ۳۱۰، ۳۰۹۔

(۴) تهذيب الكمال (ج ۱۸ ص ۱۵۶)۔

(۵) حواله باله.

(۶) الطبقات لابن سعد ج ۷ ص ۳۲۳۔

(۷) الکاشف ج ۱ ص ۶۶) رقم (۳۳۹۵)۔

(۸) تعليقات تهذيب الكمال ج ۱۸ ص ۱۵۷۔



امام دارقطنی رحمته فرمائی: ،، حافظ، (۱) امام احمد بن صالح رحمته فرمائی: کان لڑھا، صاحب سنۃ، ثقہ، (۲) امام ابوبکر البزار رحمته فرمائی: ثقہ، (۳) امام اشہب رحمته فرمائی: ہوا علم من مالک، (۴) موسیٰ بن ہارون الحمال رحمته فرمائی: کان ثبتاً متقناً، (۵) حافظ ابن حجر رحمته فرمائی: ثقہ فقیہ مصنف، (۶) ابن جبان رحمته دوی پہ کتاب الثقات کنبی لیکلی دی اوفرمانی چہ، ،، وکان فقیہاً، وروعا، متابعاً لہب اہل الحرمین من اسلافہ، مفرعاً علی اصولہم، ذاباً عنہم، (۷)

بشر بن السری رحمته فرمائی چہ: لم یسمع ابن ابی ذئب ولا ماجشون من الزہری، (۸) لیکن احمد بن سنان فرمائی چہ د مطلق سماع نہ انکار صحیح نہ معلو میبری، بلکہ مطلب دادی چہ عبدالعزیز د امام زہری نہ عرضا حدیثونہ اخستی دی (۹) چنانچہ امام بخاری رحمته پہ دی باندی تصریح کری دہ، ،، سمع الزہری، (۱۰)

د لفظ،، ماجشون،، تحقیق،،، ماجشون،، د خنی حصراتو پہ نیز دجیم د کسرہ سرہ و نیلی شو ی دی او خنی حضراتو دا مفتوح و نیلی دی، بلکہ خنی حضراتو و نیلی دی چہ یہ دی لفظ باندی در ی وارہ حرکات صحیح دی، (۱۱) بیا دوجی نسبیہ پہ بیا کنبی و نیلی شوی دی چہ چونکہ دوی اصباہان تہ تلی وو، اودغہ خائی د خلقو نہ بہ نی دھغوی د حالاتو معلو مولو دپارہ،، چونی چونی،، (یعنی تہ سنگہ یی؟) و نیل، نو خکہ د دوی لقب،، ماجشون،، او گر خیدو،

ابراہیم حربی وائی چہ دادفارسی نہ معرب دی، پہ اصل کنبی،، ماہ گون،، وو، یعنی د سپورمی رنگ والا، چونکہ د دوی دوارہ انتگی سرہ وو خکہ ورتہ،، ماہ گون،، و نیلی شی نو بیا نی معرب کرو نو،، ماجشون،، ترینہ جویشو، (۱۲) د عبدالعزیز بن ابی سلمہ رحمته انتقال پہ ۱۶۴ ہجری کنبی شوی دی، (۱۳)

(۱) حوالہ بالہ۔

(۲) تہذیب التہذیب ج ۱۸ ص ۳۴۴۔

(۳) حوالہ بالہ۔

(۴) حوالہ بالہ۔

(۵) حوالہ بالہ۔

(۶) تقریب التہذیب ص ۳۵۷ رقم ۴۱۰۴۔

(۷) الثقات لابن حبان ج ۷ ص ۱۱۱۔

(۸) تہذیب الکمال ج ۱۸ ص ۱۵۶۔

(۹) پورتنی حوالہ۔

(۱۰) التاریخ الکبیر ج ۶ ص ۱۳ رقم ۱۵۳۰۔

(۱۱) اوگوری تقریب التہذیب ص ۳۵۷ رقم ۴۱۰۴، والمغنی فی ضبط ائسماء الرجال ص ۶۷، ۶۸۔

(۱۲) اوگوری تہذیب الکمال ج ۱۸ ص ۱۵۵، وسیر اعلام النبلا ج ۷ ص ۳۱۰۔

(۱۳) الکاشف ج ۱ ص ۶۵۶، رقم (۳۳۹۵)۔

⑤ الزهري: دوی محمد بن مسلم بن شهاب زهري رحمته الله دی، د دوی حالات په ،، پده الوی،،  
د دریم حدیث د لاتدی تیر شوی دی. (۱)

⑥ عیسیٰ بن طلحه: دوی ابو محمد عیسیٰ بن طلحه بن عبید الله قرشی تیمی مدنی رحمته الله دی،

د دوی حالات په ،، کتاب العلم، باب الفتیاء وهو واقف على الدابة وغیرها،، کښې تیر شوی دی. (۲)

⑦ عبدالله بن عمرو: د حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص رضی الله عنه حالات په کتاب  
الایمان،، باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده،، د لاتدی تیر شوی دی. (۳)

**قوله قال: رایت النبی صلی الله علیه وسلم عند الجمرة وهو یسئل: حضرت**  
عبدالله بن عمرو رضی الله عنه فرمائی چه ما رسول الله صلی الله علیه وسلم،، جمره،، سره او کتلو چه خلقو ترینه  
تپوسونه کول،

.. الجمره،، کښې الف لام یا خو د جنس دپاره دې، لهذا هره یوه جمره ترې نه مراد کیږي شی،  
اویا د عهد دپاره دې نومراده ترینه جمره العقبه ده ځکه چه کله،، الجمره،، مطلق او نیلی شی  
نو ددې اطلاق په جمره العقبه باندې کیږي. (۴)

په ترجمه الباب باندې اشکالات: ځنی حضراتو په ترجمه الباب باندې دا اشکال کړې دي چه  
په حدیث باب کښې خو دا مذکور نه دی چه دا سوال درمی په حالت کښې شوی وو، بلکه په  
دې کښې خو صرف دومره خبره ده چه هغوی،، جمره،، سره ولاړ وو. ددې جواب دا ورکړي  
شوې دي چه امام بخاری رحمته الله اکثر د عموم نه تمسک (استدلال) کوي، او، سوال عند  
الجمرة،، عام دي برابر ده که د اشتغال بالرمی په حالت کښې وی او که د هغې نه  
د فارغیدلو په حالت کښې وی، ځکه په ترجمه الباب باندې هیڅ اشکال نشته. (۵)

امام اسماعیلی رحمته الله په ترجمه الباب باندې دا اشکال کړی دي چه په ترجمه الباب کښې چه  
دکم خای تصریح شوی ده، ددې ذکر هیڅ فائده نشته، ځکه چه په سوال او جواب کښې  
د خای د تخصیص څه معنی ده؟ بیا خو امام بخاری رحمته الله له،، باب السئوال والمسئول علی  
طراحة،، او،، باب السئوال يوم النحر،، هم قانمول پکاروو، د علامه اسماعیلی رحمته الله داوینه چه،،  
د ترجمه الباب هیڅ فائده نشته،، صحیح نه ده، ځکه چه ددې فوائد مونږه رومبی ذکر کړي  
دی. البته دوی په امام بخاری دا خبره لازمه کړه چه دوی له دا نور ابواب هم قانمول پکاروو  
لهذا د،، باب السئوال والمسئول علی طراحة،، د مضمون ترجمه په،، باب الفتیاء وهو واقف علی الدابة  
وغیرها،، سره منعقد کړی شوه. او،، باب السئوال يوم النحر،، ترجمه واقعی چه اهم ده، کمی ته

(۱) کشف الباری (ج ۱ ص ۳۲۶)۔

(۲) کشف الباری ج ۳ ص ۴۰۳۔

(۳) کشف الباری (ج ۱ ص ۶۷۹)۔

(۴) عمدة القاری (ج ۲ ص ۱۹۸)۔

(۵) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۲۳)۔

چه هغوی اشاره هم او کرده، خکه کیدی شی چه چا داخیال کړې ووجه یوم النحر دخوراک خکاک اودا لوبو ورځې وې، لهدا په دې ورځ په تعلیم اوتعلیم کښې مشغولتوب نه دې پکار، نو امام بخاری رحمته الله علیه کچرې دترجمه قائمه کړې وه نو ونیلی شوی به ووجه امام بخاری دا خبره ښکاره کړه چه په دې ورځ کښې علم حاصلول جائز دي اگر که دا دخوراک خکاک اود لوبو توقو ورځې دې، بلکه د لوبو توقو په ځای دعلم په حصول کښې مشغوله اوسیدل ډیر غوره او اولی دی. (۱)

قوله: فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ تَحَرَّتْ قَبْلَ أَنْ أُرْمَى. قَالَ «أَزْمِرُ وَلَا حَرَجَ». قَالَ آخَرُ يَا رَسُولَ اللَّهِ حَقَّقْتُ قَبْلَ أَنْ أَتَحَرَّ. قَالَ «اتَحَرَّ وَلَا حَرَجَ». فَمَسَّ بِكَ عَنْ شَيْءٍ فَيَدْرِي مَا أَفْعَلُ وَلَا حَرَجَ: يوكس تپوس اوکړو چه یارسول الله ﷺ ما درمی نه مخکښې قربانی اوکړله، نو هغوی ورته اوفرمانیل چه اوس رمی اوکړه، هیڅ حرج نشته، یو بل کس ترینه تپوس اوکړو چه یارسول الله، ما دقربانی نه مخکښې حلق اوکړلو، نو هغوي ورته اوفرمانیل چه اوس قربانی اوکړه، هیڅ حرج نشته: دهغوی نه چه دڅه څیز دتقدیم اوتاخیر په باره کښې تپوس اوکړې شو نو هغوي ورته اونیل چه، اوس اوکړه، هیڅ حرج نشته، داحديث وړاندې تیر شوی دې اوهم هلته ددې سره متعلقه مباحث هم په تفصیل سره راغلی دی، فلما جاء الیه. (۲)

دحديث په ترجمه الباب باندي انطباق: روستو اشاره تیر شو چه امام بخاری رحمته الله علیه د، رایت النبی صلی الله علیه وسلم عند الجمره وهو یسئل، د عموم نه ترجمه ثابته کړې ده چه هغوی جمره سره وو برابره ده چه رمی کښې مشغول وواوکه درمی نه فارغ شوی وو، والله اعلم

(۴۷) باب: قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى (وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا) دسابق باب سره مناسبت: په دواړه بابونو کښې مناسبت داسی دی چه په دواړو کښې سوال کول ذکر کړی شوی دی، البته په رومبی باب کښې مسئول ذکر کړې شوی دی او سائل ته دده د علم ضرورت دی، اوپه دې باب کښې مسئول مذکور نه دې. (۳) دترجمه الباب مقصد: علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چه دامام بخاری مقصد دادی چه ځنی علوم داسی دی چه په هغې باندې الله تعالی انبیاء او ملائکه ته هم اطلاع نه ده ورکړی. (۴) ددې تائید ددینه کيږي چه کله د یهودیانو وړاندې هغوي دا آیت ((وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا)) مبارک اولوستلو (۵) نو هغوی یهودیانو تپوس اوکړو چه دا خطاب صرف زمونږ دپاره دې یا تا

(۱) پورتنی حواله.

(۲) اوگوری کشف الباری (ج ۳ ص ۴۱۰، ۴۰۵) کتاب العلم وهو واقف علی الدابة وغیرها.

(۳) عمدة القاری ج ۲ ص ۱۹۹.

(۴) پورتنی حواله.

(۵) الاسراء (۸۵).

سو هم په دې کښې دا خل یې ؟ نو تاسو ورته اوفرمائیل چه ، بل لحن وانتم لم لوت من العلم الا قليلا ، (۱) په دې باندې په ظاهره دا اشکال دې چه د اباب خو په ، کتاب الایمان ، کښې ذکر کول پکار دی ځکه چه د دې تعلق دا اعتقادی مسائلو سره دي . لیکن د اهام ښکاره ده چه د دې تعلق د کتاب العلم سره هم دې ځکه امام بخاری رحمه الله داپه ، کتاب العلم ، کښې ذکر کړې دي . حضرت شیخ الهند رحمه الله فرمائی چه امام بخاری دا اوونیل چه سړی له پکار دی چه تواضع اختیار کړی اود خلاف تواضع کارونو نه خان بیج کړی . ځکه چه د ټولو مخلوقاتو علم چه رایوڅې کړی شی نو بیا هم هغه قلیل دې نو دیو کس د علم قلت اوسپکوالی پېژندل هیڅ گران نه دی ، حکماء دا وینا کړی ده چه یوسړي څومره هم لوی او غټ عالم شی خو بالبداهت دهغه جهل دهغه د علم نه ډیر زیات وي ، یعنی دسړي علم متناهی اود هغه جهل غیر متناهی دي ، لهذا علماء له پکار دی چه دخپل علم د لږوالې اوسپکوالې لحاظ اوساتی اود خلاف تواضع کارونو نه احتراز اوکړی . (۲)

په مذکوره باب او د تیر شوی باب په مینځ کښې فرق : د دې نه پس پوه شې چه شیخ الهند رحمه الله فرمائی چه روستو یو باب تیر شوی دي ، باب ما يستحب للعالم اذا سئل اي الناس اعلم ؟ فی کل العلم الی الله ، د دې غرض ئې هم د ابیان کړي ووچه علماء له تواضع اختیارول پکار دي اودلته کښې د دې باب مقصد ئې هم د ابیان کړو ، آخر په دواړو کښې څه فرق دي ؟ په دې دواړو بابونو کښې د افرق کیدی شی چه په تیر شوی باب یعنی ، ما يستحب للعالم ..... ، نه د تواضع مسنونو طریقه کړې شوی ده او په دې باب کښې امام بخاری رحمه الله د دې علت طرف ته اشاره کړې ده ، یعنی تواضع ځکه اختیارول پکار دي چه دسړي علم څومره هم زیات وی دهغې هیڅ حیثیت نشته ، الله تعالی ټولو مخلوقاتو ته خطاب کوی «وما اوتیتهم من العلم الا قليلا» یعنی ستاسو د ټولو علم لږ دي ، قلیل دي ، د ټول مخلوق علم قلیل دي نو دیو کس د علم به څه حیثیت وی ؟

د اهام ممکن ده چه امام بخاری د دې باب نه د تواضع تعلیم اوتبلیغ ورکړی وي اود ، باب ما يستحب للعالم ..... ، نه ادب خودلی وی ، یعنی چه ډیر علماء راجمع شوی وی او اتفاقاً په کښې دیو کس نه دا تپوس اوکړی شی چه ، اي الناس اعلم ؟ ، نو عالم به څنگه جواب ورکوي ، نو د حدیث نه دا معلومه شوه چه الله ته حواله کول پکار دی اوداسی ونیل پکار دی ، الله اعلم ، یعنی الله تعالی ښه پوهیږي چه څوک لوڼي عالم دي .

حضرت شیخ الحدیث رحمه الله فرمائی چه د ترجمه اولی نه مراد او غرض د علماء دپاره تواضع ده ، یعنی دیو عالم دپاره د اناسب نه دی چه هغه خپل خان په خپله اعلم الناس او گنړی ، اگر چه واقعی هغه اعلم وی ځکه چه حضرات انبیاء ﷺ دخپلو امتونو په مقابله کښې اعلم دی ، بیا هم دوی حضراتو ته د ، اي الناس اعلم ، په جواب کښې ، الله اعلم ، ونیلو

(۱) عمدة القاری ج ۲ ص ۱۹۹ -

(۲) الابواب والتراجم ص ۵۸ -

تلقین ورکړې شوی دی، ظاهرده چه د واضح په توگه باندې تواضع ده. اوددې ترجمې غرض دالله تعالی دعلم په مقابلې کښې دمخلوقاتو تردې پورې چه دانبياء دعلم قلت بیانول مقصوددی، چه کم قطعی اویقینی دې، نوداسې په دواړو تراجمو کښې فرق ښکاره کیږي. (۱)

۱۲۵۱ | ۲) حَدَّثَنَا قَيْسُ بْنُ حَفْصٍ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ قَالَ حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ سَلَمَانُ عَنْ إِبْرَاهِيمَ عَنْ عَلْقَمَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ بَيْنَا أَنَا أُمِّى مَعَ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فِي خَرِبِ الْمَدِينَةِ، وَهُوَ يَقُولُ عَلَيَّ عَصِيبٌ مَعَهُ، فَمَرَّ بِنَفَرٍ مِنَ الْيَهُودِ، فَقَالَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ سَلُوهُ عَنِ الرُّوحِ. وَقَالَ بَعْضُهُمْ لَا تَسْأَلُوهُ لَا يَجِبُ فِيهِ بَشَرٌ تَكْرَهُهُ. فَقَالَ بَعْضُهُمْ لَنَسْأَلُهُ، فَقَامَ رَجُلٌ مِنْهُمْ فَقَالَ يَا أَبَا الْقَاسِمِ، مَا الرُّوحُ فَسَكَتَ. فَقُلْتُ إِنَّهُ يُوحَى إِلَيْهِ. فَقُمْتُ، فَلَمَّا انْجَلَى عَنْهُ، قَالَ (وَسَأَلْتُكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أَوْتَاوْنِي الْعِلْمَ إِلَّا قَلِيلًا). قَالَ الْأَعْمَشُ هَكَذَا فِي قِرَاءَتِنَا. [۴۴۴۴، ۴۸۶۷، ۷۰۱۸، ۷۰۲۴]

### رجال الحديث

① قيس بن حفص : دوی ابو محمد قيس بن حفص بن القعقاع التميمي الدارمي البصري رحمته الله دي. (۲) دوی د اسماعيل بن عليه، عبدالواحد بن زياد، هشيم بن بشير، معتمر بن سليمان، عبدالوارث بن سعيد، يزيد بن زريع اود ابو عوانه رحمته الله نه روايت حديث كړی دي. اوددوي نه روايت كونكو كښې امام بخاري، امام ابوداود، امام احمد بن الحسن الترمذی، ابوزرع، ابوحاتم، يعقوب بن سفيان، عبدالعزيز بن معاويه اوفضل بن محمد شعرائي رحمته الله شامل دي. (۳)

امام ابن معين رحمته الله فرماني چه :، ثقة.. (۴)

امام دارقطني رحمته الله فرماني : ثقة.. (۵)

(۱) الكنز المتواری ج ۲ ص ۳۸۱، ۳۸۳ -

(۲) قوله :، عن عبدالله رضي الله عنه :، الحديث، اخرجہ البخاری ايضا فی صحيحه ج ۲ ص ۶۸۶ كتاب التفسير، سورة الاسراء، باب : ((ويستلونك عن الروح))، رقم (۴۷۲۱)، ج ۲ ص ۱۰۸۳ كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة، باب ما يكره من كثرة السؤال وتكلف ما لا يعنيه، رقم (۷۲۹۷)، ج ۲ ص ۱۱۱۱ كتاب التوحيد، باب : ((ولقد سبقت كلمتنا لعبادنا المرسلين))، رقم (۷۴۵۶)، و باب قول الله تعالى ((انما قولنا لشيء ..))، رقم (۷۴۶۲)، ومسلم في صحيحه، في كتاب صفات المنافقين باب سوال اليهود النبي صلى الله عليه وسلم عن الروح وقوله تعالى : ((يستلونك عن الروح))، رقم (۷۰۵۹ - ۷۰۶۱) والترمذی فی جامعہ، فی ابواب التفسير، باب : ومن سورة بنی اسرائيل، رقم (۳۱۴۱) -

(۳) تهذيب الكمال ج ۲۴ ص ۲۱، رقم (۴۸۹۹) -

(۴) د شيخو اود تلامذه د تفصيل د پاره اوگوري، تهذيب الكمال ج ۲۴ ص ۲۲، ۲۳ -

(۵) تهذيب الكمال ج ۲۴، ص ۲۳ -

(۶) تهذيب الكمال ج ۸ ص ۳۹۰ -

امام عجلې فرمائی، لا پاس به،<sup>(۱)</sup> امام ابو حاتم رحمۃ اللہ علیہ فرمائی، شیخ...<sup>(۲)</sup> ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کرې دې اوفرمانی، یعرب...<sup>(۳)</sup>، یعنی دوی تفرد اختیار وی او غریب احادیثه راوی. غالباً حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ د دوی نه متاثره شوې دې اودانی فرمائی دی، ثقة له افراد...<sup>(۴)</sup> البته د دوی باره کنبی، د... یعرب... تصریح کول د ابن حبان تفرد دې، گنی د دوی نه علاوه بل چاهم په دوی داسې کلام نه دې کرې. څنگه چه پورته د دوی حضراتو اقوال نقل کرې شو.<sup>(۵)</sup> د دوی انتقال په ۲۲۷ هجری کنبی شوی دې.<sup>(۶)</sup>

⑥ عبدالواحد: دوی عبدالواحد بن زیاد عبدی بصری رحمۃ اللہ علیہ دی، د دوی حالات په کتاب الایمان، باب الجهاد من الایمان... دلاتدې تیر شوی دی.<sup>(۷)</sup>

⑦ الاعمش سلیمان بن مهران: دوی امام ابو محمد سلیمان بن مهران اسدی کوفی المعروف بالاعمش رحمۃ اللہ علیہ دی، د دوی حالات په کتاب الایمان، باب ظلم دون ظلم... دلاتدې تیر شوی دی.<sup>(۸)</sup>

⑧ ابراہیم: دوی مشهور امام او فقیه ابراہیم بن یزید بن قیس بن اسود نخعی رحمۃ اللہ علیہ دې، د دوی حالات هم په کتاب الایمان، باب ظلم دون ظلم... دلاتدې تیر شوی دې.<sup>(۹)</sup>

⑨ علقمه: دې دکوفی مشهور تابعی فقیه او امام ابو شبل علقمه بن قیس بن عبدالله بن مالک نخعی کوفی رحمۃ اللہ علیہ دې. د دوی حالات هم په کتاب الایمان، باب ظلم دون ظلم... دلاتدې تیر شوی دی.<sup>(۱۰)</sup>

⑩ عبدالله رحمۃ اللہ علیہ: دوی مشهور صحابی حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ دی، د دوی حالات هم په کتاب الایمان، باب ظلم دون ظلم... دلاتدې تیر شوی دی،<sup>(۱۱)</sup>

قوله: قال: بینا انا امی مع النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی خرب المدینہ:

حضرت عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ فرمائی چه یو ځلې زه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سره دمدينې منورې په

<sup>(۱)</sup> تهذيب الكمال ج ۲۴ ص ۲۳.

<sup>(۲)</sup> پورتنی حواله -

<sup>(۳)</sup> الثقات لابن حبان ج ۹ ص ۱۵.

<sup>(۴)</sup> تقريب التهذيب ص ۵۶، رقم ۵۵۶۹.

<sup>(۵)</sup> اوگوری: تحرير تقريب التهذيب ج ۳ ص ۱۸۷، رقم ۵۵۶۹.

<sup>(۶)</sup> اوگوری حاشية السبط ابن العمى على الكاشف ج ۲ ص ۱۳۹، رقم ۴۵۹۹.

<sup>(۷)</sup> كشف الباری ج ۲ ص ۳۰۱.

<sup>(۸)</sup> كشف الباری ج ۲ ص ۲۵۱.

<sup>(۹)</sup> كشف الباری ج ۲ ص ۲۵۳.

<sup>(۱۰)</sup> كشف الباری ج ۲ ص ۲۵۶.

<sup>(۱۱)</sup> كشف الباری ج ۲ ص ۲۵۷.

کهندر اتو باندې تیریدم.

خوب: دځاء معجمې دفتحې سره اود، راء، دکسري سره راځی. دامفرد هم استعمالیږي اود، خبره، د جمع په طور هم مستعمل دي. لکه، کلمه، او، کلم، (۱) دا لفظ خرب «بکسر الخاء المعجمه وبفتح الراء المهمله» هم ضبط کړی شوی دي. (۲) ددې معنی ویرانه او کهندر راځی، په صحیح بخاری کښې په دې مقام کښې خو دا لفظ هم دغه شان دي یعنی، خرب، البته په نورو مقاماتو کښې، حرث، واقع شوی دي. (۳) هم دغه شان په صحیح مسلم کښې هم، حرث، واقع شوی دي، (۴) البته ددې په یو طریق کښې، نخل، راغلې دي. (۵) په دې ټولو روایاتو کښې تطبیق داسې کیدی شی چه هغه ځای په اصل کښې کهندر پاتې شوی وو، بیا روستو په کښې کرونده وغیره هم کولی شوه اوځنی خلکو پکښې د کهجورو ونې هم کرلې وې. اود کهندر ځنی نښې پکښې هم باقی پاتې شوی وې. والله اعلم.

**قوله: وهويتوكا على عسيب معه:** هغوی د کهجورې دونې په یوه لښتي باندې اړخ لگولې وو، علامه صنعانی ~~رحمته الله علیه~~ فرمائی چه د کهجورې ښاخ ته، سعف، وئیلی شی، بیا په، سعف، کښې چه دجرې کمه حصه پرته چوپړا، وی هغې ته، کرب، وئیلی شی، او ددینه بره حصه په کمه چه د کهجورې پانې نه وی هغې ته، عسیب، وئیلی شی. (۱) ځنی حضرات وائي چه «عسیب» د کهجورې هغه ښاخ دي چه دهغې نه پانې صفا کړې شی. (۲)

**قوله: فمر بنفر من اليهود:** نو هغوی دیهودیانو په یو ډلې باندې تیر شو، دبخاری شریف په نورو مقاماتو کښې داسې دی، مر بنفر من اليهود، البته د کتاب التفسیر په طریق کښې داسې دی. الامر اليهود، (۳) دطبری په یو روایت کښې، «اذمرونا علی یهود»، راغلې دي. (۴)

(۱) اوگوری عمدة القاری ج ۲ ص ۲۰۰.

(۲) فتح الباری ج ۱ ص ۳۲۴، وعمدة القاری ج ۲ ص ۲۰۰.

(۳) روستو مونږه ددې حدیث تخریج کړې دي فلیراجع الیه.

(۴) صحیح مسلم، کتاب صفات المنافقین، باب سوال اليهود النبی صلی الله علیه وسلم عن الروح.....

رقم (۷۰۵۹)، (۷۰۶۰).

(۵) پورتنی حواله، رقم (۷۰۶۱).

(۶) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۰۰.

(۷) پورتنی حواله) \_ فاندہ: دکهجرې ونه: نخلة: تنه: جذع النخلة، پوستکی اوریشي، لیف: دښاخ د کټ کولو نه پس چه کمه حصه دتنې سره باقي پاتې شی، کرناف: دښاخ دجرې بلنه حصه کرب: دښاخ نړۍ حصه عسیب: پوره ښاخ سعف پانې: خوص اوگوری القاموس الوحید: د کهجورې غنچه کابیه، قنو، عذق، کهجورې چه څه سره انځنې وی شماریخ ددې مفرد شروخ یا شمراخ راځی، بیا دکهجورو ترتیب دادې: طلع، بلح، بسر، زهو، معو، رطب، تمر، اوگوری کفایة المتحرف ص ۳۸) وفقه اللغة ص ۲۷۱، والمعجم العربیة الاخری) \_

(۸) صحیح بخاری ج ۲ ص ۶۶۶ کتاب التفسیر، سورة بنی اسرائیل، باب: ویستلونک عن الروح، رقم (۴۷۲۱)

(۹) تفسیر الطبری ج ۱۵ ص ۶۷ تحت تفسیر قوله تعالی: ویستلوناک عن الروح.

په دې دواړو روایاتو کېنې تطبیق په داسې طریقه کیدې شی چې په لاره کېنې نې ملاکات شوې وی، یعنې دیو طرف نه حضور مبارک صحابه کرامو سره روان وو او دبل طرف نه یهودی راروان وو،

فَقَالَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ سَلُوهُ عَنِ الرُّوحِ. وَقَالَ بَعْضُهُمْ لَا تَسْأَلُوهُ لَا يَجِبُ عَلَيْهِ شَيْءٌ تَكْرَهُونَهُ. فَقَالَ بَعْضُهُمْ لَسْأَلْنَاهُ. فَقَامَ رَجُلٌ مِنْهُمْ فَقَالَ يَا أَبَا الْقَاسِمِ، مَا الرُّوحُ فَكُتِّ. فَقُلْتُ إِنَّهُ يُوْحَى إِلَيْهِ. فَقُمْتُ، فَلَمَّا انْجَلَى عَنْهُ، قَالَ (وَسَأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوْتُوا مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا).

یهودیانو کېنې ځنې کسانو څنو ته اوونیل چې دروح په باره کېنې سوال اوکړې، په دوی کېنې ځنې خلکو اوونیل چې ددوی نه سوال مه کوې، هسې نه چې دوی په جواب کېنې داسې خبره اوکړې چې دهغې دوجې تاسو ته خفگان یا شرمندگی درورسی، څنو اوونیل چې مونږه خو به خامخا تپوس کوو، چنانچې په دې کېنې یوکس اودریدو اوونیل... ای ابو القاسم، روح څه څیز دې؟ نو هغوی خاموشه شو، نو ما اوونیل چې په تاسو باندې وحی نازلېږي. نو زه اودریدم، بیا چې کله دوحی اثرات ختم شو نو هغوی اوفرمانیل «وَسَأَلُونَكَ» یعنې داخلاق تاسو نه دروح په باره کېنې سوال کوی نو تاسو ورته اووانې چې روح څما درب حکم دې اودې خلکو ته لېشان علم ملاو شوې دې.

واقعہ مذکورہ په مدینہ منورہ کېنې شوی وه اوکه په مکہ مکرمہ کېنې؟ ددې حدیث نه معلومیږي چې داواقعہ په مدینہ منورہ کېنې شوی ده، حالانکه دامام احمد اودامام ترمذی رحمہما اللہ د روایتونو نه معلومیږي چې داواقعہ په مکہ مکرمہ کېنې شوی ده، ځکه چې حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما نه روایت دې:

، قالت قریش ليهود: اعطونا شيئاً نسأل عنه هذا الرجل، فقال: سلوه عن الروح، فانزل الله تعالى «وَسَأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوْتُوا مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا»، قالوا اوتينا علما كميذا، اوتينا التوراة، ومن اوتي التوراة فقد اوتي خيرا كثيرا، فانزلت: ((قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِثْلَ الدِّهْنِ لَنَفِذَ الْبَحْرُ...)) الى آخر الآية (١) اللفظ للترمذی

یعنې، قریشو یهودو ته درخواست کړې وو چې مونږه له څه داسې څیز راکړې چې دهغې تپوس مونږه د حضور مبارک نه اوکړو، نو یهودیا نو اوونیل چې، روح، باره کېنې ترې نه سوال اوکړې، نو الله تعالی آیت نازل کړو «یَسْئَلُونَكَ» یعنې داخلاق تاسو نه دروح په باره کېنې تپوس کوی نو تاسو ورته اوفرمانې چې روح څما درب حکم دې، او تاسو ته خو لېشان علم درکړې شوې دې. یهودو اوونیل چې مونږه له خوډیر علم راکړی شوی دې، مونږه له خو تورات هم راکړی شوی دې اوچا له چه تورا ورکړی شوی دې نو هغوی ته خیر کثیر ورکړی شوی دې، (ځکه چې په دې کېنې حکمت او د عقل خبرې دې او چا ته چې د حکمت اود عقل

(١) جامع الترمذی، ابواب التفسیر، ومن سورة بنی اسرائیل، رقم (۳۱۴۰)، ونسند الامام احمد ج (ص ۲۵۵)، رقم (۲۳۰۹)۔



خبرې ورکړې شي نو هغوی ته خیر کثیر ورکړې شی، نو دا آیت نازل شو، «قُلْ لَّوْكَانَ الْبَشَرُ مِثْلًا.....» یعنی تاسو اوواني چه که سمندر زما درب د کلماتو دلیکلو دپارهم سیاهی جوړه کړې شی نو سمندر به ختم شی خو زما درب کلمات به ختم نه شی، ددې روایت نه معلومېږي چه دا واقعه په مکه مکرمه کښې شوی ده، او ددې تائید ددې نه کېږي چه دا آیت دسورة بنی اسرائیل دې، اویه مکه مکرمه کښې نازل شوی دې، (۱) حافظ ابن کثیر رحمه الله فرماني چه ددې داجواب کیدلې شی چه دا آیت مکرر نازل شوی وی، یوځل په مدینه منوره کښې او یوځل په مکه مکرمه کښې، (۲) مگر د حافظ ابن القیم د رانې مطابق دا واقعه هم په مدینه منوره کښې شوی ده، څنگه چه دصحيح بخاری روایت ناطق دې، هغوی فرماني که چرې دا واقعه په مکه مکرمه کښې شوی وي، او حضور مبارک له ددې متعلق علم ورکړې شوې وو، نو هغوی به دیهودیانو په سوال باندې خاموشی ولې اختیاروله؟ بلکه فوراً به هغوی جواب ورکړې وو، ستاسو خاموشی اختیارول ددې خبرې دلیل دې چه تر اوسه پورې ددې متعلق هغوی ته علم نه وو ورکړې شوی، (۳) لیکن حقیقت دادې چه په مکيه النزول کیدو باندې دلالت کونکی د ټولو روایاتو رد ممکن نه دې، ځکه چه داروایات کم از کم حسن ضرور دې، بلکه حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه، رجاله رجال مسلم، (۴)

پاتې شو دا ابن القیم اعتراض نوداهغې جواب حافظ ابن کثیر رحمه الله ورکړې دې: چه کله دنبي اکرم ﷺ نه په مدینه منوره کښې دوباره سوال اوشو نو هغوی دمزيد بیان په انتظار کښې خاموشه شو چه شاید ددې متعلق څه تفصیلی بیان راشی، لیکن د الله تعالی دطرفه فرشتې دا اوئیل چه تاسو هم دا آیت اولولئ، (۵) اویا دې دصحيح بخاری روایت له ترجیح ورکړې شی، چنانچه حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني که چرې دا جمع ممکن وی نو فیها والا فافی الصحيح اصح... (۶) والله اعلم

خلاصه د کلام: بهر حال خلاصه داشوه چه د صحیحینو دروایت نه خو دامعلومېږي چه داواقعه په مدینه منوره کښې شوې ده او ابن عباس رحمه الله دروایت نه کوم چه په مسند احمد اوجامع ترمذی کښې دې، دهغې نه معلومېږي چه داواقعه دمکه مکرمه ده، اودا آیت مکيه النزول دې، اوس به یا خو دترجیح طریقه اختیارولی شی، لکه څنگه چه حافظ ابن القیم رحمه الله داطریقه اختیارکړې ده، اویا به دا جمع کولی شی اود تعدد نزول قول به اختیارولی شی، حافظ ابن القیم رحمه الله په دې مقام کښې یوه بله خبره هم کړې ده، هغه دا چه دابن عباس رحمه الله

(۱) اوگوری الجامع لا حکام القرآن للقرطبي ج ۱۰ ص ۲۰۳، تفسیر سورة بنی اسرائیل۔

(۲) اوگوری تفسیر ابن کثیر ج ۳ ص ۶۰، سورة الاسراء، ویستلونک عن الروح۔

(۳) اوگوری کتاب الروح لابن القیم ص ۳۶۶۔

(۴) فتح الباری ج ۸ ص ۴۰۱، کتاب التفسیر، باب: ویستلونک عن الروح۔

(۵) اوگوری تفسیر ابن کثیر ج ۳ ص ۶۰۔

(۶) فتح الباری ج ۸ ص ۴۰۱۔

روایات دیر مضطرب دي (۱)، اوس یا خوبه داوینلی شی چه ددوی دا شاگردانو بیانات مختلف شوی دی اویا به داسی اووایو چه پخپله ددوی اقوال مختلف اومتعدد دي. گویا مطلب داشو چه چونکه دحضرت ابن عباس رضی الله عنه په بیاناتو کښې اختلاف دي لهذا ددې په مقابلې کښې به دحضرت عبدالله ابن مسعود رضی الله عنه روایت (کم چه په صحیحونو کښې دي، راجع وی . والعلم عندالله سبحانه وتعالى

د روح متعلق یو څو مباحث : بحث اول : دلته کښې رومبې بحث دادې چه یهودیانو دکم روح،، متعلق سوال کړې وو دهغې نه څه مراد دي؟ په دې کښې اختلاف دي .

① دتولونه مشهور قول دادې چه د،، روح حیات،، متعلق سوال شوی وو. امام فخرالدین رازی. قاضی ابوبکر بن العربی رحمهما الله هم دا قول اختیار کړې دي، علامه خطابی اوعلامه کرمانی رحمهما الله دا کثرو علماؤ نه دانقل کړی دی،

② ځنی حضرات وائي چه د،، روح انسانی،، متعلق سوال شوی وو. په،، روح حیات،، او،، روح انسانی،، کښې فرق واضح دي،، روح حیات،، عام دي ددې نه مراد دهر ژوندی مخلوق روح دي،، برابره ده چه هغه دانسان روح وی او که دڅه بل مخلوق روح وی . اوروح انسانی خاص دي ددې نه مراد صرف دانسان روح دي. ځنی حضرات وائي چه دحضرت جبرائیل علیه السلام روح مراد دي ، ③ ځنی حضرات وائي چه دحضرت عیسی علیه السلام روح مراد دي،

④ ځنی حضرات وائي چه ددې نه مراد قرآن شریف دي، ⑤ ځنو ترې نه،، وحی،، مراد اخستی ده، ⑥ یو قول دادې چه ددې نه مراد یوه مخصوصه فرشته ده چه دقیامت په ورځ به په صف کښې یواځې ولاړه وي، ⑦ یو قول دادې چه ددې نه مراد یوه مخصوصه فرشته ده، دهغې به یوولس زره وزرې او مخونه وی ، ⑧ یو قول دادې چه ددې نه مراد یوه فرشته ده چه دهغې به اویازره ژبې وی اود یو قول مطابق اویا زره مخونه به ئې وی، په هر مخ به ئې اویا زره ژبې وی، اودهرې ژبې به زر لغته وی، هغه فرشته به د الله تعالی تسبیح کوی اودهرې تسبیح نه به یوه فرشته پیدا کیږي، چه هغه به نوروفرشتو سره آلوځی . هم دغه شان یو قول دادې چه یوه فرشته ده چه دهغې دواړه خپې به په آخرې زمکه کښې وی اوسر به ئې عرش سره لگي،

⑨ یو قول دادې چه دروح نه مراد دبنیادمانو په شان یو مخلوق مراد دي چه هغې ته،، روح وونیلی شی، دامخلوق خوراک ځکاک کوي، دآسمان نه چه کله هم فرشته راکوځیگی، نو داروح هم ورسره لاندې راځی،

⑩ یو قول دادې چه ددینه دملاتکو یو خاص صنف مراد دي. چه خوراک ځکاک کوی. دلته کښې دي دا خبره واضحه وی چه دروح متعلق چه څومره هم اقوال نقل شو، نو دا په هغه صورت کښې دي چه په قرآن کریم کښې وارد شوی،، روح،، دتبع (تلاش، په معنی کښې

شی، خصوصاً په «وَسْئَلُكَ عَنِ الرُّوحِ»<sup>(۱)</sup>، والايت کښې چه کم روح راغلې دې دهغې په باره کښې دا اقول نه دی<sup>(۲)</sup> په دې اقولو کښې دټولو نه مشهور قول پومبې قول دې، اود اکثرو علماؤ هم دارانې ده چه دحضور اکرم ﷺ نه د روح دحقیقت په باره کښې سوال شوی وو، دحافظ ابن القيم رحمته الله علیه وائې: حافظ ابن القيم رحمته الله علیه فرمائی چه په آیت کښې دروح نه روح انسانی مراد نه دې، داکثرو سلفو بلکه دټولو رانې داده چه دروح نه مراد یوه لوڼې فرشته ده چه دهغې په باره کښې الله تعالی خبر ورکړې دې چه هغه به دقیامت په ورځ نورو فرشتو سره ولاړه وی، دبنیادمانو ارواح ترینه مراد نه دی، ددې وجه داده چه یهودیانو کم سوال کړې وو دهغې مېنې داوه چه هغوی دداسې څیز په باره کښې تپوس کول غوښتل چه دهغې علم د وحې الهی نه بغیر ممکن نه وو، او هغه هم هغه روح دې چه دهغې نه صرف الله تعالی واقف دې، حالانکه دبنیادمانو روحونه څه د عیب څیز نه دې، اومختلف خلقو اومختلفو مذهبونو والا په دې باندې کلام کړې دې، لهذا دبنیادمانو دارواو متعلق جواب ورکول دنبوت دښونه نه ده<sup>(۳)</sup>

حاصل داچه دابن القيم رحمته الله علیه په نیز دلته د، روح، نه مرادیوه فرشته ده. چه دهغې ذکر الله تعالی په «يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا.....»<sup>(۴)</sup> او په «تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ فِيهَا يَدُنْ رَیْهَمُ»<sup>(۵)</sup> کښې کړې دې<sup>(۶)</sup>

دحافظ ابن القيم رحمته الله علیه په وائې باندې تبصره: دحافظ ابن القيم رحمته الله علیه خبره په ظاهره باندې ډیره مضبوطه ده، بیا هم علی الاطلاق ددینه انکار کول چه دروح نه مراد، روح حیات، یا روح انسانی نه دې، مشکل دی، آخیره دې کښې څه دتعجب خبره ده چه که فلاسفه، حکماؤ، اومختلفو ډلو اواهل مذهبو دروح متعلق کلام کړې دې نوکه دیونې نه داسوال اوشی نوڅه به اوشی، ؟ دلفسفیانو اود حکماؤ خبرې په اټکل اوبه گمان باندې مېنې وی، اوبنې چه کمه خبره کوی هغه ثابته اوواضحه او مستحکم وی. لهذا عین ممکن دی چه سوال دروح انسانی یا دروح حیات متعلق وی، اوددې حقیقت معلوم کړې شوی وی چه داروح په بدن انسانی کښې څنگه ځانې شوی دې؟ اوددې نوعیت څه دې؟ چنانچه دبعضو اهل نظرو دارانې ده چه امتزاج الروح بالبدن په باره کښې سوال وو<sup>(۷)</sup>

دوئم بحث: دوئم بحث دادې چه بنې اکرم ﷺ ته ددې سوال جواب ورکړې شوي وواوکه نه؟ نو یو جماعت وائې چه حضور اکرم ﷺ ته دروح حقیقت نه وویان شوي، چنانچه ابن بطلان رحمته الله علیه دمهلې رحمته الله علیه نه نقل کړی دی:

(۱) اوگوری فتح الباری ج ۸ ص ۴۰۲ -

(۲) اوگوری کتاب الروح ص ۳۶۳، ۳۶۴ -

(۳) سورة النبأ (۳۸) -

(۴) سورة القدر (۴) -

(۵) کتاب الروح ص (۳) -

(۶) اوگوری فتح الباری ج ۸ ص ۴۰۲ -

.. هذا يدل على ان من العلم اشياء لم يطلع الله عليها لحيها، ولا شهيرة. اراد الله تعالى ان يختبر خلقه فيرققهم على المعجز عن علم ما لا يدركون حتى يخطرهم الى رد العلم اليه. الا تسع قوله تعالى ((وَلَا يُخَفِّضُونَ رُتَبًا)) عمن علمه (الْأَمَّا شَاءَ)) فعلم الروح ما لم يشاء تعالى ان يطلع عليه احد من خلقه...

مطلب داچه. دا حدیث په دې خبره دلالت کوي چه خنی خیزونه داسې دی چه دهغې علم الله تعالی نه یو نسی له ورکړې دې اونه بل یوکس ته. الله تعالی غواړي چه دخپل مخلوق امتحان واخلی. اودکمو خیزونو ادراک چه مخلوق نشی کولې دهغې نه عاجزه کیدلویاندي زان پوهه کړی. ځکه چه مجبور اهغوی ددې علم الله تعالی ته اوسپاری. دالله تعالی ارشاد دې. خلق د الله تعالی دعلم هیڅ احاطه نشی کولې مگر څومره چه هغه اغواړي. روح. علم هم الله تعالی دخپل زان سره خاص کړې دې. دالله تعالی اراده داده چه په مخلوق کښې څوک هم ددې نه واقف نه شی. یوه بله ډله فرمانی چه هغوی ته دروح حقیقت اوعلم ورکړی شوي وو. او هغوی ددې دحقیقت نه واقف وو. نوعلامه عینی رحمته الله علیه فرمانی

جل منصب النبي صلى الله عليه وسلم، وهو حبيب الله وسيد خلقه، ان يكون غير عالم بالروح، وكيف وقد من الله عليه بقوله: ((وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا))، وقد قال اكثر العلماء: ليس في الآية دليل على ان الروح لا يعلم، ولا على ان النبي صلى الله عليه وسلم لم يكن يعلمها... (١٠)

۰۰ یعنی حضور نبی اکرم ﷺ چه دانه حبیب اود مخلوق سردار دی. دهغوی مقام اور مرتبه ددی خبری نه دیره اوچته دد چه هغوی.. روح.. اونه پیژنی، اودا کیدی هم شی. اوالله تعالی په خپل ارشاد سره لوی احسان ظاهر کړو.. اوالله تعالی هغوی له دداسې داسې کارونو علم ورکړو چه دهغې علم ددینه مخکښې هغوی ته نه وو. اوپه هغوی باندی دالله تعالی لوی فضل دی.. اکثر علما، وانی چه آیت گڼې ددی خبرې هیڅ دلیل نشته چه دروح علم نه شی کیدی اونه ددی خبرې څه دلیل شته چه حضور اکرم ﷺ ته دروح علم نه وو ورکړې شوی.. دامام ابوالقاسم سهیلی رحمه الله رجحان هم دی طرف ته دی. (۲)

دریم بحث: دلته دریم بحث دادې چه هغوی دیهودیانود سوال جواب ورکړو او که نه؟ په دې کښې اختلاف دي:

ڇڻي حضرت وائي چه يهوديانو علي وجه التعنت سوال ڪري وو. تحقيق ئي مقصود نه وو بلڪه حضور اڪرم ﷺ تنگول ئي مقصد وو. ڇڪه تاسو جواب ورن ڪرو. (۲)

ځني حضرات وائي چه تاسو جواب ورکړو. په داسې توگه چه الله تعالی هغوی ته اوونیل «قُلِ الْيُؤْمِنُ مِنْ أَمْرِي» یعنی تاسو اووای چه روح، زما درې حکم دي، اود، امر، نه مراد شریعت دي، مطلب دادي چه دهغه امر دجنس نه ده دڅه دپاره چه تاسو مبعوث کړي شوي وي، یعنی

(۱) اوگوری شرح ابن بطلال ج (۱ ص ۲۰۴)۔

(<sup>١</sup>) عمدة القاري ج ٢ ص ٢٠١...

(۱) اوگوری الروض الانف ج ۱ ص ۱۹۷-)

(۱) اوگوری الروض الانف ج ۱ ص ۱۹۷ -

یودینی اوشرعی خیزدې چه دهغې حقیقت دطبیعت، فلسفه، قیاس اورانې نه معلومول ممکن نه دی بلکه ددین په ذریعه به دهغې حقیقت معلومه ولې شی، تاسویه دین کښې داخل شی، نو تاسوته به پخپله ددې حقیقت معلوم شی. (۱)

نودقرآن اوحديث نه معلومېږي چه، روح، قبض کولې شی، او عذاب ورته ورکولې شی او هغه ته دردم رسې، جنت ته هم لیږلې شی او هلته به خوند او مزې اخلي، او دغه شان نورهم ډیر اوصاف په نصوصو کښې وارد شوي دي، (۲)

ددې نه دا معلومه شوه چې روح یو سپک جسم دي، حضرات علماء محققین فرماني چې روح هغه سپک جسم دي چې د انسان په بدن کښې داسې خور شوې دي لکه څنگه چې د گلاب اوبه په گلاب کښې خورې شوې وي او دهغې خوشبو په هغې کښې خوره شوې وي. (۳)

خلووم بحث: دلته یو بحث ضمنی شاتې دي چې الله تعالی فرماني: **قُلِ الرُّوُحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي** دلته د امر ذکر دي، قرآن کریم د الله تعالی د پاره د امر سره سره خلق هم ثابت کړې دي ارشاد دي: **أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ**. (۴)

خلق او امر کښې څه فرق دي؟ لنډه دا اوگنډه چې دي کښې اختلاف دي: ابن ابی حاتم رحمه الله د سفیان بن عیینة رحمه الله نه نقل کړې دي: **الخلق ما دون العرش والأمر ما فوق ذلك** (۵)

دغه شان ابن ابی حاتم د سفیان بن عیینة نه نقل کړې دي: **الخلق هو الخلق والأمر هو الكلام** (۶) په دې دواړو تفسیرونو کښې لفظی فرق دي معنی د دواړو یوه ده، مطلب دادي چې د امر تعلق د بړه عرش سره دي د الله تعالی د طرف نه حکم رازی، او د خلق تعلق لاندې سره دي، لاندې ټول صرف مخلوقات دي.

امام غزالي رحمه الله فرماني: **فالأجسام ذات الكمية والبقادر من عالم الخلق وكل موجود منزلة عن الكمية والبقادر فانه من عالم الأمر** (۷)

یعنی د عالم خلق تعلق د هغې جسمونو سره دي چې کمیت او مقدار والادی او عالم امر تعلق هغه موجوداتو سره دي چې د کمیت او مقدار نه خالي وي.

شیخ عربی محی الدین فرماني چې عالم خلق هغه دي چې په واسطه سره پیدا شوي دي لهذا څوک چې الله تعالی لفظ: **کن** سره پیدا کړل هغه د عالم امر څیز دي او کوم څیز چې بل څیز نه پیدا شوي دي هغه د عالم خلق څیز دي. (۸)

(۱) پورتنی حواله -

(۲) پورتنی حواله -

(۳) التفسیر الکبیر للرازي (۴۴/۲۱) و کتاب الروح لابن القيم (ص ۴۲۲) -

(۴) الاعراف ۵/۵۴ -

(۵) الدر المنثور (۹۲/۲) سورة اعراف -

(۶) حواله بالا

(۷) احیاء علوم الدین (۱۳۵۶) کتاب ذم الغرور -

(۸) الفتوحات المکیة (۱۷۵/۳) السؤال الثالث والخمسون ومائة -

حضرت تھانوی رحمۃ اللہ علیہ د صوفیاء حضراتو نہ نقل کړې دی چې د عالم امر تعلق مجرداتو سره دي، دې نه دا مطلب او وتلو چې عالم خلق د مادیاتو نه دې<sup>(۱)</sup> علامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرماني چې لفظ 'امر' په قرآنکښې شل ځایونو کښې راغلي دي او ددې په معنی کښې علماؤ ډیرې خبرې کړې دي خو زموږ مطلب د سورة اعراف ددې آیت 'الاله الخلق والامر' طرف ته توجه راړول دی چې کوم ځانې 'امر' د 'خلق' په مقابلې کښې ایښودې دي چې د هغې نه موږ په دې نتیجه رسیدلې یو چې د الله تعالی په نیز دوه مدونه جدا جدا دی یو 'امر' بل 'خلق'.

په دواړو کښې څه فرق دي؟ دا موږ د مخکښې آیتونو نه په آسانی سره پیژنو، اول نې اوفرمانیل: 'إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ'.

(بې شکه ستاسو رب الله دي چا چې آسمانونه او زمکې په شپږ ورځو کښې پیدا کړل، دا خو 'خلق' شو په مینځ کښې د 'استواء علی العرش' ذکر کولو سره چې، شان حکمرانی ظاهره وی ونې فرمانیل چې 'يُعْثِي الْبَلَّ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهِ' (۲) یعنی دا مخلوقات په یو معین نظام باندې چلول چې هغې ته تدبیر او تصرف ونیلې شی دا 'امر' شو.

دغه شان په سورة طلاق کښې ارشاد دي: 'اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ' (۳).

گویا د دنیا مثال د یو غټې کارخانې دي چې په هغې کښې مختلف قسم مشینونه لږیدلې وی، څوک کپړا جوړه وی څوک اوږه اغېزې څوک کتابونه چهاپ کوی څوک په ښارونو کښې پلنرا رسوی څوک پکې چلوی وغیره.

په هر یو مشین کښې ډیرې پورې دي چې د مشین غرض و غایت لحاظ کولو سره یو مقرر اندازه باندې لگولې شی بیا ټولې پرې راجمع کولو سره مشین فټ کړي شی، چې کله ټول مشینونه فټ شی او تیار شی بیا د الیکټرک (بجلی)، خزاني نه هر مشین ته جدا جدا لارو سره کړنټه پریښودلې شی، په یو وخت کښې ولاړ مشینونه د خپل جوړځت مطابق په تاویدو او کار کولو کښې لگیا شی، بجلی هر یو مشین او هر یو پرېزې لره په یو خاص ساخت او مقصد مطابق تاوې، تر دې چې کومه لره او ډیره بجلی د رنډا په لیمبونو او قمقمو کښې رسولې شی نو هلته رسیدلو سره هم د دغې قمقمو رنګ و ښکته اختیاره وی.

ددې مثال نه دا خبره ښکاره کیږي چې د مشین ډهانچه تیارول، ددې پرزو ته صحیح ترتیب

(۱) مسائل السلوک علی هامش بیان القرآن تحت آیه 'الاله الخلق والامر' -

(۲) الاعراف/ ۵۴ -

(۳) حواله بالا

(۴) الطلاق/ ۱۲ -

ورکول او بیا فتن کول د یو سلسلې کار دې چې د هغې د پوره کولو نه پس د مشین چالو کولو د پاره د یو بل خیز، بجلی یا استیم (لوگي) د هغې د خزاني نه د راوړلو ضرورت وی. داسې اوښته الله تعالی رومې د آسمان او زمکې ټول مشینونه پیدا کړل چې هغې ته 'خلق' ونیلې شی. هره وړه غټه پورزه یې د صحیح اندازې مطابق تیاره کړه چې هغې ته 'تقدیر' ونیلې شوې دې او ټولې پرزې نې یوځانې کړې او مشین نې فتن کړو چې هغې ته 'تصور' یا 'تسویه'

ونیلې شی 'خلقتکم ثم صورکم' (۱) او 'فاذا سوته' (۲) دا ټول د افعال خلق په زمره کېږي وو. اوس ضرورت وو چې کوم مشین په کوم کار کېږي لگول وو نو اودې لگولې شی، د مشین د چالو کولو د پاره د 'امر الهی' بجلی پریښودې شوه او کیدې شی ددې تعلق اسم 'باری' سره وی 'الخالق الهی المصور' (۳) او حدیث کېږي دی 'قلب الحبة وبها النسبة' (۴)

سوره حدید کېږي دی 'من قبل ان ندھا' (۵) ای النفوس کما هو مړی من ابن عباس وقتاده والحسن (۶) مطلب د هغه ځانې نه حکم اوشو چې 'خا' نو فوراً روان شو، او دې امر الهی ته نې اوفرمانیل 'إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ' (۷) بل ځانې کېږي ډیر په وضاحت سره امر کن 'خلق جسد باندې مرتب کولو سره ارشاد اوشو 'خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ' (۸) بلکه د تلاش نه ښکارېږي چې په قرآن کریم کېږي 'کن فیکون' چې 'خومره خایونو کېږي راغلې دې عموماً د خلق او ابداع ذکر کولو نه پس راغلې دې چې د هغې نه دا خیال کېږي چې کلمه 'کن' خطاب د خلق نه پس د تدبیر او تصرف وغیره د پاره وی.

بهرحال د امر معنی دلته د حکم ده او هغه حکم دغه دې چې کوم لفظ کن سره تعبیر کړي شوي دې او لفظ کن جنس کلام نه چې د الله تعالی صفت قدیم دې څنگه چې مونږ د هغه ټول صفات مثلاً حیات، سمع، بصر، وغیره بلا کیف منو نو کلام الله او کلمه الله متعلق هم دغه مسلک منل پکار دی.

خلاصه دا شوه چې دروح سره په قرآن کېږي اکثر خایونو کېږي د امر لفظ استعمال شوي دي مثلاً قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي (۹)

(۱) الاعراف/۱۱-

(۲) ص/۷۲-

(۳) الحشر/۲۴-

(۴) صحیح البخاری (۱/۴۲۸) کتاب الجهاد والسير باب فکاک الاسیر رقم (۳۰۴۷) من قول سيدنا علي بن أبي طالب

(۵) الحديد/۲۲-

(۶) انظر الدر المنثور (۶/۱۷۶ و ۱۷۷)-

(۷) يس/۸۲-

(۸) آل عمران/۵۹-

(۹) بنی اسرائیل/۸۵-

او: وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِّنْ أَمْرِنَا ۚ إِنَّهُ يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ ۚ إِنَّهُ يُكَلِّمُ الْمَلَائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ ۚ

او مخکنې تیر شوې دی چې د روح مېدا د الله تعالی صفت قدیمه کلام دې چې د صفت علم وحيات لاندې دي، گویا هم دغه حیثیت لحاظ ساتلو سره "نفعت فيه من روعي" کښې خپل خان طرف ته منسوب کړې دې ځکه چې د کلام او امر نسبت د متکلم او امر نه د صادر او مصدور وی د مخلوق او د خالق نه وی ځکه "الا له الخلق والامر" کښې نې امر د خلق مقابله کښې اولگولور<sup>(۱)</sup>، والله اعلم

**قوله: قال الاعمش: هکذا فی قراءتی:** امام اعمش رحمته فرماني چې زمونږ قراءت کښې هم دغه شان ده.

مطلب دادې چې دې آیت کښې متواتر او مشهور قراءت: وَمَا أَوْتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا دې خو د امام اعمش رحمته قراءت: وَمَا أَوْتُوا د صیغه غائب سره دې شارحینو ښکاره کړې ده چې دا قراءت نه د قراءات سبعو نه دې او نه څه مشهور قراءت دې <sup>(۵)</sup>، والله اعلم بالصواب

### ۳۸. بَابُ مَنْ تَرَكَ بَعْضَ الْاِخْتِيَارِ خَافَةَ أَنْ يَقْصُرَ فَمِنْ بَعْضِ النَّاسِ عَنْهُ فَيَقْعُو فِي أَشَدِّ مِنْهُ

په دې ترجمه کښې د "الاختیار" نه "المختار" یعنی "الشئ المختار" یا "فعل المختار" مراد دې، مطلب د ترجمه الباب دادې:

"دا باب د هغه کس په بیان کښې دې چې خپل بعضې مستحب عمل یا قول ددې وجه پرېږدي چې د بعضې خلقو عقل کم وی نو په دې عمل یا خبره به پوه نه شی بیا به د دې نه په سخته خبره کښې اونځلی<sup>(۶)</sup>"

مخکښې باب سره مناسبت: د دې باب مخکښې باب سره مناسبت دا شان دې چې مخکښې باب کښې د سوال کونکي د سوال جواب د څه حکمت د وجه ورنه کړې شو، دلته هم د بعضې اعمال مختاره او مستحبه د پرېښودلو ذکر دې<sup>(۷)</sup>

(۱) الشوری ۵۲-

(۲) المؤمن ۱۵-

(۳) التحل ۲-

(۴) الروح فی القرآن (ص ۱۰۸-۱۱۱) مطبوعه در ضمن مجموعه "تالیفات عثمانی"  
تم فتح الباری (۱/۲۲۴) و عمدة القاری (۲/۲۰۲)-

(۵) عمدة القاری (۲/۲۰۲)-

(۶) حواله بالا



د ترجمه الباب مقصد: د امام بخاری مقصد دادې که چېرې یو مستحب عمل کولو د وجه د خلقو په غلط فهمی کښې د غورزیدلو ویره وی نو دا مستحب پریښودل پکار دی، ځکه د مستحب پریښودلو سره به زیات نه زیات دا اوشی چې اجر و ثواب به نه ملایوگی. او د خلقو په مسئله کښې غورزیدل ډیره گرانه ده چې څه عملی یا علمی غلطی کښې مبتلا شی او دا غلطی به راروانه وی، چنانچه د نبی کریم ﷺ اراده وه چې د ابراهیم (علیه السلام) په شان د کعبې جوړنه او کړی خو ددې ویرې نې پریښوده چې قریش به وانی چې زمونږ څیزونه وړانه وی او خپل څیز ترې جوړه وی.

د ترجمه الباب مقصد: باندې یو اشکال او د هغې جواب: دلته یو سوال دا پیدا کیږي چې ددې ترجمه الباب تعلق خو کتاب العلم سره او نه شو ځکه دې کښې خود اعمالو د پریښودلو ذکر دې ددې جواب دادې چې تعلیم څنگه قولی وی دغه شان فعلی هم وی، استاذان عالمان د خلقو هر قسم اصلاح کوی، څنگه چې د هغوی علمونو ته ترقی ورکوی دغه شان د هغوی اعمال هم برابره وی، لهدا که د اعمالو د صحیح کولو ضرورت راشی او اصلاح په عملی صورت کښې د اختیارولو تقاضا کوی او خطر ده دا وی چې د بعضی اعمال اختیارولو سره موجوده خلق په غلطی کښې غورزیدلې شی نواصلح کونکوله پکار دی چې هغه داسې مستحب عمل پریږدی خلاصه دا شوه چې کله تعلیم قولی وی او کله عملی، که عملی تعلیم کښې په یو خاص مسئله کښې دا خطر ده چې خلق به غلط فهمی کښې مبتلا شی، نو دا کول نه دی پکار بلکه پریښودل پکار دی (۱)

د بعضی علماؤ د کلام نه دا معلومېږي چې دلته «من ترك بعض الاختيار» کښې اقوالو او افعال دواړه داخل دی.

لهذا مطلب دا شو چې بعضی افعال ددې خطري د وجه پریښودلې شی چې څوک په غلط فهمی کښې راگیر نه شی. او بعضی اقوال ددې وجه بیان نه کړې شی چې اوريدونکې به په غلط فهمی کښې او غورزیوگی، دواړه پریښودلې شی، مختار او خوښ چې څنگه افعال وی دغه شان اقوال هم وی.

بعضی علمونه داسې وی چې د عوامو په مخکښې د بیانولو نه وی که بیان کړې شی نو عوام به غلط فهمی کښې او غورزیوگی، نو هلته دې چپوالې اوشی (۲)

[۱۲۶] حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى عَنْ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنِ الْأُسُودِ قَالَ قَالَ لِي ابْنُ الزُّبَيْرِ كَأَنَّهُ عَائِشَةُ تُبَيِّرُ إِلَيْكَ كَثِيرًا فَمَا حَدَّثْتُكَ فِي الْكُعْبَةِ قُلْتُ قَالَتْ لِي قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - «يَا عَائِشَةُ، لَوْلَا قَوْمُكَ حَدِيثُ عَبْدِ هُمٍ - قَالَ ابْنُ الزُّبَيْرِ بَكَفٍ - لَنَقَضْتُ الْكُعْبَةَ فَيَعْلَتْ لَهَا بَابَيْنِ بَابٌ يَدْخُلُ النَّاسُ، وَبَابٌ يَخْرُجُونَ». فَقَعْلَهُ ابْنُ الزُّبَيْرِ - [۱۵۰۶-۱۵۰۹، ۳۱۸۸، ۴۲۱۴، ۶۸۱۶]

(۱) الكنز المتواری علی لامع الدراری (۲/۳۸۳) -

(۲) حواله بالا

## رجال الحديث

① عبیدالله بن موسی: دا عبیدالله بن موسی بن بازام عبسی کوفی رحمہ اللہ دې ددوی حالات د کتاب الایمان: باب الایمان و قول النبی ص: ۹: ہی الاسلام علی خمس: لاندې تیر شوې دې (۱)  
 ② اسرائیل: دا مشهور محدث اسرائیل بن یونس بن ابی اسحاق همدانی سبیعی کوفی رحمہ اللہ دې دده کنیت ابویوسف دې دوی د عیسی بن یونس رور دې (۲)  
 دوی د خپل نیکه ابواسحاق سبیعی نه علاوه زیاد بن علاقہ، زید بن جبیر، عاصم بن بهدله، عاصم الاحول، سماک بن حرب، امام اعمش، عثمان بن ابی زرعہ، مجزاة بن زاهر اسلمی، موسی بن ابی عائشہ او هشام بن عروہ رحمہم اللہ وغیرہ نه د حدیث روایت کوی.  
 دده نه روایت کوونکو کښې دده خوښې مهدی، ابواحمد الزبیری، نصر بن شمیل، ابوداود طیالسی، ابوالولید طیالسی، عبدالرزاق صنعانی، وکیع، یحیی بن آدم، محمد بن اسحاق، ابوغسان نهدی، ابونعیم او علی بن الجعد رحمہم اللہ وغیرہ ډیر حضرات شامل دي (۳)  
 عیسی بن یونس رحمہ اللہ فرمائی چې ماته اسرائیل بیان او کړو کنت احفظ حدیث ابی اسحاق کما احفظ السوذة من القرآن (۴)

امام احمد رحمہ اللہ په دده په حافظه حیرانه کیدلو او فرمائیل به ئې: کان شیخنا ثقة (۵)

یحیی ابن معین فرمائی: ثقة (۶)

امام عجلې رحمہ اللہ فرمائی: کتبى ثقة (۷)

ابو حاتم رحمہ اللہ فرمائی: ثقة صدوق من اتقن اصحاب ابی اسحاق (۸)

ابن سعد رحمہ اللہ فرمائی: وکان ثقة حدث عنه الناس کثیرا و منهم من يستضعفه (۹)

امام احمد رحمہ اللہ نه ابوطالب تپوس او کړو: ایها اثبت: شریک او اسرائیل؟ نو وئې: فرمائیل: اسرائیل کان یودی ما سم کان اثبت من شریک نیا هغوی تپوس او کړو: من احب الیک یونس او اسرائیل فی ابی

(۱) کشف الباری (۶۳۶/۱) -

(۲) تهذیب الکمال (۵۱۵/۲) رقم (۴۰۲) -

(۳) تهذیب الکمال (۵۱۵/۲) - (۵۱۸) -

(۴) تهذیب الکمال (۵۱۹/۲) -

(۵) حواله بالا

(۶) تهذیب الکمال (۵۲۱/۲) -

(۷) حواله بالا

(۸) تهذیب الکمال (۵۲۱/۲) -

(۹) الطبقات (۳۷۴/۲) -

اسحاق؟ نو وني فرمائيل اسرائيل: لانه کان صاحب کتاب؟<sup>(۱)</sup>  
هر کله چې د امام احمد رحمته الله علیه نه تپوس او کړې شو که چرې اسرائيل يو حديث کښي منفرد وی

نو حجت دې که نه؟ نو وني فرمائيل اسرائيل ثبت الحديث؟<sup>(۲)</sup>  
عيسى بن يونس رحمته الله علیه فرماني چې زموږ ملگری سفیان او شریک په مینځ کښې چې کله به د ابواسحاق سبعی رحمته الله علیه د احادیثو باره کښې اختلاف رالو نو خما والد یونس بن ابی اسحاق طرف ته به راغلو، هغه به ونیل چې خما خوی اسرائيل ته لاړ شی: فهوروی عنه مئی اتقن لها مئی؟<sup>(۳)</sup> امام شعبه رحمته الله علیه ته چې کله اوونیلې شوو حديثاً حديث ابن اسحاق قال: سلو عنها اسرائيل فانه اثبت فيه مئی؟<sup>(۴)</sup>

امام عبدالرحمن بن مهدي رحمته الله علیه فرماني چې زه د ابواسحاق سبعی حديثونه د سفیان په طريق سره ځکه نه روايت کوم چې ما دې رواياتو سلسله کښې د سفیان ثوري په ځاني په اسرائيل باندې بهر وښه کړې ده ځکه چې اسرائيل دې رواياتو له پورا روايت کوي.<sup>(۵)</sup>

امام عبدالرحمن بن مهدي رحمته الله علیه فرماني چې اسرائيل فی ابن اسحاق اثبت من شعبة والثوري؟<sup>(۶)</sup>  
يعنی اسرائيل د ابواسحاق په رواياتونو کښې د شعبه او ثوري رحمهما الله نه زیات قوی دې.  
محمد بن عبد الله بن نمير رحمته الله علیه فرماني ثقة؟<sup>(۷)</sup>

امام ترمذی رحمته الله علیه فرماني اسرائيل ثبت فی حديث ابن اسحاق؟<sup>(۸)</sup>  
اسرائيل بن يونس په باره کښې د محدثينو او د جرح وتعديل علماؤ اقوال ستاسو مخکښې دی دې ټولو حضراتو د دوی پورا توثيق کړې دې خو بعضې حضراتو پکښې په ده باندې کلام هم کړې دې چنانچه: امام يحيى القطان رحمته الله علیه به د ده د ابويحيى القنات نه اخستلې شوي رواياتو په وجه په ده باندې کلام کولو او ونيل به ئې زوی عنه مناکړ؟<sup>(۹)</sup>  
دغه شان يعقوب بن شيبه رحمته الله علیه فرماني صالح الحديث وفي حديثه لين؟<sup>(۱۰)</sup>

(۱) تهذيب الكمال (۵۱۹/۲) -

(۲) تهذيب الكمال (۵۲۰/۲) -

(۳) تهذيب الكمال (۵۲۲/۲) -

(۴) الكامل (۴۲۲/۱) -

(۵) الكامل (۴۲۳/۱) -

(۶) حواله بالا

(۷) تهذيب التهذيب (۶۲۳/۱) -

(۸) حواله بالا

(۹) تهذيب التهذيب (۲۶۲/۱) -

(۱۰) حواله بالا

دغه شان هغوی فرمائی: ثقة صدوق و ليس في الحديث بالقوى ولا بالساقط (۱)  
دغه شان ابن حزم رحمته الله اسراييل نې مطلقاً ضعيف گرځولې دې او دده رواياتو کښې نې ډير روايات رد کړي دي (۲)

دغه شان علي بن المديني فرمائی: اسراييل ضعيف (۳)  
اسراييل بن يونس رحمته الله په باره کښې چې د ذکر شوي حضراتو په کلام کښې غور او کړې شي نو معلومېږي چې يا خو جرح مبهم ده څنگه چې د علي بن المديني، يعقوب بن شيبه يا د ابن حزم کلام دي، او ترڅو چې د يحيى القطان رحمته الله د کلام تعلق دي نو حافظ رحمته الله د هغې په باره کښې تفصيل ذکر کړې دې چې هغې سره د اسراييل لمن بالکل صفا کيږي چنانچه هغوی فرمائي: وقد بحث عن ذلك فوجدت الامام ابا بكر بن ابي عيشة قد كشف علة ذلك وابانها بها فيه الشفاه لمن انصف قال ابن ابي عيشة في تاريخه قيل ليحيى بن معين: ان اسراييل روى عن ابي يحيى القتات ثلاثاً

وعن ابراهيم بن مهاجر ثلاثاً يعني منكرات فقال لم يوت ابي منها (۴)  
مطلب دادې چې: ما د امام يحيى القطان رحمته الله د کلام وجه د پيدا کيدلو کوشش او کړو، چنانچه ماته دا وجه د امام ابوبکر بن ابي خيشم رحمته الله د کلام نه معلومه شوه، هغوی چې کومه وجه بيان کړې ده د هغې نه هر انصاف خوښوونکې کس مطمئن کيدې شي، چنانچه هغوی فرمائي چې امام يحيى ابن معين رحمته الله ته چا اوونيل چې اسراييل د ابويحيى القتات نه درې سوه او ابراهيم بن مهاجر نه درې سوه منکر احاديث نقل کړي دي، ابن معين جواب ورکړو چې دا خرابوالي د اسراييل د وجه نه نه دي بلکه د ابراهيم بن مهاجر او ابويحيى القتات د وجه نه راغلي دي.

حافظ ابن حجر فرمائي: خبره حقيقت کښې هم دغه ده چې کومه ابن معين رحمته الله فرمائي لهدا د ابن القطان رحمته الله کلام به هم په دې باندې محمول کولې شي چې هغوی په دې احاديثو منکرو باندې نکير کړې دي چې کوم هغه د يحيى القتات نه نقل کوي، او هغوی دا اوگنېله چې دا خرابوالي د اسراييل د وجه نه دي، خو واقعه دا ده چې دا خرابوالي د ابويحيى د وجه دي، هسې هم ائمه ناقدينو ابويحيى ضعيف گرځولي دي او د اسراييل علماؤ توثيق کړې دي لهدا دلته هم کلام په ابويحيى باندې محمول کول ښه خبره ده په نسبت د اسراييل (۵)  
حافظ ابن حجر رحمته الله د نورو حضراتو د تضعيف باره کښې تبصره کولو سره ليکي:

وبعد ثبوت ذلك واحتجاج الشيخين به لا يجهل من متاخر لا خبرة له بحقيقة من تقدمه ان يطلق على اسراييل الضعف ويورد الاحاديث الصحيحة التي يرويها داثماً، لاستداده الى كون القطان كان يحبل عليه من غير

(۱) تهذيب التهذيب (۱/۲۶۲) -

(۲) تهذيب الكمال (۱/۲۶۳) -

(۳) تهذيب الكمال (۲/۵۲۲) -

(۴) هدى السارى (ص ۳۹۰) -

(۵) هدى السارى (ص ۳۹۰) -

ان يعرف وجه ذلك الحمل (۱)

مطلب دادی چی کله دجرح او تعدیل علماؤ توثیقات مخبني ته راغلل اود شیخینو د دوی نه احتجاج هم ثابت شو نو یو داسې متاخر سړي د پاره چې هغه ته د خپلو متقدمینو په باره کښې پوره علم نه وی نو هغوی باندې د ضعف اطلاق کول او په دې بنیاد باندې د هغوی صحیح روایات رد کول بالکل نا مناسبه ده. په دې سلسله کښې د ابن القطان د قول نه استناد هم فائده مند نه دي هرکله چې هغه د ابن القطان د قول صحیح محمل نه پیژنی. حافظ ذهبی هم ډیر په زور دار انداز سره د هغوی دفاع کړې ده چنانچه ونې فرمائیل:

«اسرائیل اعتدله البخاری ومسلم فی الاصول وهو الثبت کلا سطوانة فلا یلتفت ال تضعیف من ضعفه» (۲)  
یعنی په اسرائیل باندې امام بخاری او امام مسلم رحمهما په اصولو کښې احتجاج کړې دي نه چې په متابعاتو او فروغو کښې. هغوی په ثقه او ثبت کیدلو کښې د اسطوانتو ستنې په شان دي لهذا دوی ضعیف گنړلو والا کلام ته بالکل توجه پکار نه ده.

دغه شانه حافظ ابن حجر رحمهما فرمائی ثقة تکلم فیه بلا حجة (۳)

دغه شان حافظ صاحب فرمائی:

«وسام اسرائیل من ابن اسحاق فی غایة الاتقان للزومه ایاه لانه جده وکان عصیما به» (۴)  
یعنی د اسرائیل د ابواسحاق نه سماع ډیر د مضبوطه ده ځکه چې هغه به هر وخت ابواسحاق سره وو، او ځکه چې هغه د هغوی نیکه وو او هغه سره خاص کړې شوې وو.  
ابن عدی د دوی یو څو روایات چې منکر به گنړلې کیدل، د نقل کولو نه پس لیکي: «واسرائیل بن یونس بن ابن اسحاق السبئی کثیر الحديث مستقیم الحديث فی حدیث ابن اسحاق وغيرهم وقد حدث عنه الامة، ولم يتخلف احد الی الرواية عنه وهذه الاحادیث التي ذکرتها من انکار احادیثه رواها وکل ذلك یحتمل» (۵)  
یعنی اسرائیل بن یونس کثیر الحديث او دهغوی روایات اگر چې د ابواسحاق نه وی یا د بل نه، تهییک دی. دده نه لوڼي لوڼي امامانو راویت کړې دي، چا د هغه د روایاتو نه انکار نه دي کړي. دا حدیثونه چې کوم ما ذکر کړل دده د منکرترین روایاتو نه گنړلې شی خو حقیقت دادی چې دا هم اخستلې شی.

دغه شان هغوی مخکښې فرمائی: «وسائر ما ذکرنا من حدیثه ومالم اذکره کلها محتملة وحديثه عامتها مستقيمة وهو من اهل الصدق والحفظ» (۶)

(۱) حواله بالا

(۲) میزان الاعتدال (۲۰۹/۱) -

(۳) تقریب التهذیب (ص ۱۰۴) رقم (۴۰۱) -

(۴) فتح الباری (۳۵۱/۱) کتاب الوضوء باب: اذا القي على ظهر المصلي قدر او جيفة لم تفسد عليه صلاته -

(۵) الکامل (۴۲۵/۱) -

(۶) الکامل لابن عدی (۴۲۶/۱) -

یعنی ددوی ټول احادیث کوم چه ما ذکر کړل یا مې نه دی ذکر کړی ټول د قبلولو قابل دی. ددوی اکثر احادیث صحیح دی، دې په صدق او حفظ سره د متصف روایتو ځینې دي.

دغه شان هغوی فرماني: «ولاسرائیل اخبار کثیره غیر ما ذکرته واضعافها عن الشيوخ الذين يروى عنهم»

وحديثه الغالب عليه الاستقامة وهو من يكتب حديثه ويحتم به (۱)

یعنی: د اسرائیل چې کوم روایات ما ذکر کړل د دې نه علاوه ډیر احادیث دي بلکه د دې نه څو چنده زیات روایات هغه د خپل شیوخو نه نقل کوي. ددوی ډیر احادیث تهنیک دی او هغوی د هغه روایانو نه دي د چا احادیث چې لیکلې شی او د چا د روایاتو نه چې استدلال او

احتجاج کیږي.

اسرائیل بن یونس رحمه الله ۱۰۰ هجری کښې پیدا شوې وو، او ۱۶۰ هـ یا ۱۶۱ هـ یا ۱۲۲ هـ کښې

د هغوی انتقال او شو (۲) رحمه الله تعالى رحمة واسعة

① ابواسحاق: دا مشهور تابعی ابواسحاق عمرو بن عبدالله بن عبیدسیعی کوفی رحمه الله دی، د

دوی حالات د کتاب الايمان باب الصلوة من الايمان د لاتدې تیر شوې دي (۳)

② الاسود: دا مشهور تابعی اسود بن یزید بن قیس نخعی کوفی رحمه الله دی، د دوی کښت

ابوعمر ویا ابو عبدالرحمان دي (۴)

دوی د عبدالرحمن بن یزید رور، د علقمه بن قیس وراره او ابراهیم نخعی ماما دي دوی په

عمر کښې د خپل تره نه زیات وو، (۵)

دوی د ابوبکر صدیق، حضرت عمر، حضرت علی، حضرت عبدالله بن مسعود، حضرت

حذیفه، حضرت بلال، حضرت عائشه، حضرت ابومحذوره او حضرت ابوموسی اشعري رضی الله عنه

وغیره نه د حدیثو روایت کړي دي،

د دوی نه روایت کوونکو کښې دده ځونې عبدالرحمن، رور عبدالرحمن بن یزید، وراره

ابراهیم نخعی، عماره بن عمیر، ابواسحاق سبیعی، ابوبرده بن ابی موسی، محارب بن وثار

او اشعث بن ابی الشعثاء رضی الله عنه وغیره دي (۶)

حضرت عائشه رضی الله عنها فرماني: «ما بالعراق رجل اكرم على من الاسود» (۷) یعنی: په عراق کښې څما په

نیز د اسود نه څوک زیات قابل د احترام نشته.

(۱) حواله بالا

(۲) تهذيب الكمال (۵۶۴/۲)

(۳) كشف الباری (۳۷۰/۲)

(۴) تهذيب الكمال (۲۳۳/۳)

(۵) تهذيب الاسماء واللغات (۱۲۲/۱)

(۶) تهذيب الكمال (۲۳۳/۳ - ۲۳۴)

(۷) طبقات ابن سعد (۷۳/۶)

عمارة بن عمیر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ماکان الاسود الا راہبا من الراهبان (۱) یعنی د اسود د عبادت گزارى او د دنیا نہ مخ اړولو دا حالت وو گویا چې هغه د دنیا پرینسودونکو راہبانو نہ وو.

امام عجلې رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: کولی چاهلی، ثقة، رجل صالح (۲) یعنی دې د کوفې دې، د جاهلیت زمانه نې کتلې ده، ثقة او نیک سړې دې. ابراهیم نخعی رحمۃ اللہ علیہ دوی لره د عبدالله بن مسعود رضی اللہ عنہ هغه شاگردانو او ملگرو کښې شمیر کړې دې چاته چې د فتوی ورکولو اجازت وو (۳).

امام ابن حبان فرمائی: کان فقیها زاهدا (۴)

امام احمد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ثقة من اهل الخیر (۵) امام یحیی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: ثقة (۶)

امام نووی رحمۃ اللہ علیہ لیکي: قال احمد بن حنبل: هو ثقة من اهل الخیر و اتفقوا علی توثیقه و جلالته (۷)

حافظ ذهبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: و هو نظیر مسروق فی الجلالة والعلم والثقة والسن یضرب لعبادتهما الشل (۸)

ابن سعد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: وکان ثقة وله احادیث صالحة (۹)

اسود بن یزید رحمۃ اللہ علیہ عابد، زاهد او شپه رتړونکې بزړگ وو، ددوی د عبادت دا شان وو چې په رمضان کښې به په دوو شپو کښې او په غیر رمضان کښې به په شپږو شپو کښې د قرآن د ختم کولو عادت وو، او روزانه به یې اووه سوه رکعاته کول (۱۰)

په دې هم خلقو وئیل چې اسود په خپل خاندان کښې د ټولو نه کم عبادت کوونکې گنرلې شو (۱۱)

او دغه وجه ده چې خلقو به وئیل آل الأسود اهل الجنة (۱۲) یعنی د اسود خاندان والا جنتیان دی د اسود بن یزید دوفات په سلسله کښې د علماؤ نه ډیرې خبرې منقول دی خو بیا هم حافظ

ذهبی فرمائی چې د ټولو نه راجح کار د ۷۵ ه دې (۱۳) رحمة الله تعالى رحمة واسعة.

(۱) تعليقات تهذيب الكمال (۲۳۵/۳)

(۲) تهذيب التهذيب (۳/۱)

(۳) حواله بالا

(۴) الثقات لابن حبان (۳۱/۴)

(۵) تهذيب الكمال (۲۴۴/۳)

(۶) حواله بالا

(۷) تهذيب الاسماء واللغات (۱۲۲/۱)

(۸) سير اعلام النبلاء (۵۰/۴)

(۹) طبقات ابن سعد (۷۵/۶)

(۱۰) سير اعلام النبلاء (۵۱/۶)

(۱۱) تهذيب الاسماء واللغات (۱۲۲/۱)

(۱۲) عمدة القاري (۲۰۲/۲)

(۱۳) سير اعلام النبلاء (۵۳/۴)

⑤ ابن الزبیر: دا حضرت عبدالله بن الزبیر بن العوام رضی اللہ عنہ دی، ددوی حالات روستوناب اسم من کذب علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم د لاندی تیر شوې دی.

⑥ عائشه: دا ام المومنین صدیقہ بنت صدیق حضرت عائشہ بنت ابوبکر الصديق رضی اللہ عنہا ده، ددوی حالات د ہمدہ الوسی د دویم حدیث لاندی مختصر راغلې دی (۱)

**قوله: قال: قال لي ابن زبير: كانت عائشة تسر اليك كثيرا فما حدثتك في**

الکعبة؟: اسود فرمائی چې ابن زبیر رضی اللہ عنہ ماته او فرمائیل چې حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا تاته ډیر د راز خبرې کولې، هغوی تاسو ته د کعبې په باره کښې څه او فرمائیل؟

حضرت عبدالله بن الزبیر د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا خورې وو او هغوی سماع هم کړې وه بیا به اسود بن یزید رضی اللہ عنہ به د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا علوم حاصلولو د پاره ډیر هغوی طرف ته تلو راتلو، ځکه به ئې هغه ته ډیرې خبرې د خلقو په غیر موجودگي کښې کولې، او غالباً هم به ډې

خصوصیت سره حضرت ابن الزبیر رضی اللہ عنہ تسر اليك كثيرا: فرمائیلې دی

عبدالله بن زبیر رضی اللہ عنہ چې د اسود رضی اللہ عنہ نه تپوس او کړو نو دا د هغه وخت خبره ده چې کله عبدالله بن زبیر د کعبې د نوې جوړیدلو اراده کړې وه، صورت دا شو چې یزید بن معاویه د طرف نه د حصین بن نمیر یو غټ لښکر د عبدالله بن الزبیر د ښکته کولو د پاره مکې طرف ته راروان شو، محرم ۲۴ هجری په آخره کښې مکې ته راوړسیدو تقریباً ۲۴ اورځې ئې محاصره او کړه د هغې نه پس چې کله د یزید مرگ واقع شو نو دا لښکر واپس لاړلو، د یزید نه پس د هغه خوي معاویه بن یزید خلیفه شو، چې څلور میاشتې پس مړ شو، بیا مروان حاکم جوړ شو لس میاشتې ژوندې وو هغه هم مړ شو، دهغې نه پس د هغه خوي عبدالملک بن مروان خلیفه جوړ شو او هغه بیا په ټولو ښارونو روو قبضه او کړه او مکه مکرمې ته ئې حجاج بن یوسف ثقفی اولیږلو، هغه عبدالله بن الزبیر رضی اللہ عنہ شهید کړلو او دغه شان په بیت الله شریف او مکه معظمه باندې د عبدالملک قبضه اوشوله،

د اهل شام دې حملي دوران کښې هغوی د بیت الله شریف نه گیرچاپیره په دیوالونو باندې منجنیق لگولو سره کانډې او اور اوورولو، چې د هغې نه کعبې تعمیر او غلاف ته نقصان اوړسیدلو.

چې کله د حصین بن نمیر محاصره ختمه شوه او عبدالله بن زبیر ته لگ آرام میلاؤ شو نو هغوی د کعبې د نوې جوړیدلو اراده او کړله او دې سلسله کښې ئې مشورې او کړې بعضې خوددوی هم خیال وو خو د ډیرو حضراتو رائي وه چې بیت الله دې په خپل حال پریښودې شی. د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ هم دا رائي وه او د دغه خلقو وینا وه چې د کوم عمارت د اطرافو نه حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم طواف او کړو او چې په کومه د هغوی نظر پریوتلو نو په هغې کښې د تبدیلی او نکرې شی، بلکه صحیح والې او مرمت دې او کړې شی.



خلقو ته چې کله ویره اوشوه نو عبدالله بن زبیر په خپله لاس کښې کوداله واخستله او بره اوختلو او په خپل لاس نې کانې راغورزول شروع کړل، چې کله خلکو اوکتل چې هغوی ته څه نقصان اونه رسیدلو نو نور ورسره هم شامل شول د هغې نه پس نې کعبه الله د بنیاده پورې اوکنستلو، او د حضرت ابراهیم علیه السلام بنیادونه تلاش کړې شول چې میلاد هم شول، حضرت ابن الزبیر هم د هغې مطابق تعمیر اوکړلو<sup>(۱)</sup>

حضرت ابن الزبیر خو چونکه صرف خپل تائید مقصود وو ځکه نې د اسود بن یزید علیه السلام نه تېوس اوکړو چې حضرت عائشه رضی الله عنها څه بیان کړې وو؟

چنانچه ابن الزبیر د کعبې جوړیدل د حضور پاک ﷺ په خوښه باندې اوکړل، دروازې نې لاندې کړې، دوه دروازې نې کړې او د حطیم حصه نې د کعبې په جوړولو کښې دننه واخستله. د حضرت عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه نه پس هر کله چې د عبدالملک د سپه سالار حجاج بن یوسف غلبه اوشوه نو هغه د عبدالملک په حکم سره بیت الله شریف وران کړو او دوباره نې د قریشو د جوړولو مطابق کړو.

عبدالملک بن مروان ته د حضور پاک ﷺ ارشاد نه وو رسیدلې روستو چې هغه ته علم اوشو نو افسوس نې اوکړو او ونې ونیل دودنا انا ترکناه وماتولی من ذلك یعنی کاش چې مونږ کعبه چې څنگه عبدالله بن زبیر رضی الله عنه کړې وه، هم هغه حال کښې مو پریښودې وه!

روستو بیا عباسی خلیفه مهدی د امام مالک سره مشوره اوکړه چې کعبه بیا د سره د عبدالله ابن الزبیر د تعمیر مطابق جوړه کړي، امام مالک ډیر حکیمانه مشوره ورکړه او ونې فرمائیل ان اکره ان یتخذها البلوک لعمه یعنی ماته دا اندازه ده چې بادشاهان او مالداران به بیت الله شریف د لوبو څیز اوکنډې چې یو ته د ابن الزبیر تعمیر خوښې رازی او بل ته به د حجاج، او دریم ته به یو بل صورت خوښ راتلې شی، دغه شان به کعبې نه د لوبو چیز جوړ شی، چنانچه خلیفه مهدی خپله اراده ختمه کړه<sup>(۲)</sup>

**قوله: قلت: قالت لی:** ما ورته اونې (اسود بن یزید اوونیل، چې ماته حضرت عائشه رضی الله عنها دا بیان کړې دې.

د ابن ابی شیبه علیه السلام روایت دې قلت: لقد حدثنی حدیثاً کثیراً انسیت بعضه وانا اذکر بعضه قال: ای ابن الزبیر ما نسیت اذکر تک قلت: قالت: (۳)

مطلب دادې چې اسود فرمانی چې حضرت عائشه رضی الله عنها ماته ډیر حدیثونه واورول، په هغې کښې بعضې ماته څه یاد دی او څه ما هیر کړې دی ابن الزبیر رضی الله عنه ورته او فرمائیل چې ته وایا، چې څه هیره وې زه به درته یادوم بیا اسود دا ذکر شوې حدیث ذکر کړو.

(۱) الکامل فی التاريخ (۳/۳۱۶-۳۵۴) والبدایة والنهاية (۸/۲۵۰-۲۵۱) صحیح مسلم کتاب الحج باب نقض الکعبه وبنائها رقم (۳۲۴۵) وفتح الملهم (۳/۳۶۴-۳۶۶)

(۲) البدایة والنهاية (۸/۲۵۰)

(۳) انظر فتح الباری (۱/۲۲۴)

قوله: قال النبي ﷺ: يا عائشة لولا قومك حديث عهدهم: حضور باک ﷺ  
 اوفرمائیل چې ای عائشة، که چرې ستا قوم (قریش) نوې مسلمانان شوې نه وې،

حديث عهدهم: کښې په حديث باندې تنوين دې او په عهدهم کښې عهد مرفوع دې چې د  
 'حديث' صفة مشبهه فاعل دې. (۱)

قوله: قال ابن الزبير يکفر: ابن زبير رضی الله عنه اوفرمائیل یعنی د کفر زمانه اوسه پورې لاتیره  
 شوې نه ده.

حضرت ابن الزبير چې دلته راتلو سره د 'يکفر' کومه لقمه ورکړه نو د هغې څه مطلب دې؟  
 علامه کرمانی صاحب فرمائی چې ددې مطلب يا خو دادې چې کله حديث عهدهم پورې اسود  
 اورسيدلو نوابن الزبير يکفر ونيلو سره حديث دباقي حصې د ختميدلو طرف ته اشاره اوکړله،

يا دا مطلب دې چې اسود اول حديث بيانولو سره د آخر حديث طرف ته اشاره اوکړله، او دا  
 دغه شان ده څنگه چې ونيلې شى قراءت الم ذلك الكتاب يعنى ما الم ذلك الكتاب ونيلې  
 دې، چې د هغې مقصد د پوره سورة د ونيلو خبر ورکوى، چې کله اسود د حديث اوله حصه  
 اووټيله نو ابن الزبير ورته اوفرمائیل چې ددې آخرى حصه دا ده. (۲)

خو تردې خبره داده چې کله اسود 'لولا قومك حديث عهدهم پورې حديث اوفرمائيلو نو دهغه د  
 مخکښې لفظ په باره کښې څه شک شان اوشو هغوى په دې باندې اونختل، ابن الزبير دې  
 موقع کښې اووټيل چې مخکښې لفظ يکفر دې دا لفظ هغوى ته ياد نه وو.

پاتې شو ددې نه مخکښې مضمون نو په هغې کښې دوه احتماله دى کيدې شى چې  
 مخکښې مضمون اسود ته ياد نه وى او ابن الزبير ونيلې وى، او دا هم کيدې شى چې اسود  
 ته هغه حصه ياده وى او هم هغوى دا ونيلى وى.

ايا په دې روايت کښې ادراج دې؟ دا روايت مستخرج اسماعيلې کښې دې په هغې کښې دى  
 چې اسود اووټيل حديثى حديثا حقت اوله ونسيت آخره اسماعيلې هغې لره د 'له دين معاينة عن  
 لى اسحاق' په طريق سره نقل کړې دې اودانې د اسرائيل د باب په روايت باندې غوره گرځولې دې، (۳)  
 د اسماعيلې ددې روايت نه د رومى احتمال ستاننه کيږي چې اسود صرف اوله حصه  
 واوروله، آخره حصه ئې واوروله نه، ځکه چې هغه ورته ياده نه وه.

خو هم دا اسود روايت مخکښې مصنف په کتاب الحج، (۴) او کتاب التمنى، (۵) کښې نقل کړې

(۱) فتح الباری (۱/۲۲۴) -

(۲) شرح الکرماني (۲/۱۵۲) -

(۳) فتح الباری (۱/۲۲۵) -

(۴) صحيح البخاری (۱/۲۱۵) کتاب الحج باب فضل مكة وبنيناها رقم (۱۵۸۴) -

(۵) صحيح البخاری (۲/۱۰۷۵-۱۰۸۶) کتاب التمنى باب ما يجوز من اللو رقم (۷۲۴۳) -

دې، په دې کښې ټول روایت د اسود نه مروی دي، دغه شان صحیح مسلم<sup>(۱)</sup>، سنن نسائي<sup>(۲)</sup> او جامع ترمذی<sup>(۳)</sup> کښې هم دغه روایت د اسود بن یزید نه منقول دي او په دې ټولو کښې مکمل حدیث هم دده نه منقول دي البته په دې ټولو کښې د 'بکفر' په ځانې 'بالجاهلیة' لفظ دي. ددې نه د دویم احتمال تائید کيږي چې اسود ته پوره روایت یاد وو او هم هغوی پوره روایت نقل کړي دي.

که د اسماعيلي روایت صحیح او گټلې شي نو ونیلې به شي چې د اسود په نورو روایاتو کښې ادراج دي یعنی یو حصه یو روای د اسود نه واوریده او نقل نې کړه او دویمه حصه د ابن الزبیر نه روایت شوې ده چې هغه یو روای په ادراج سره نقل کړې ده.

که د اسماعيلي روایت صحیح اونه گټلې شي یا دا اوونیلې شي چې 'نسیت آخره' صرف یو نیمه کلمه ده پورا باقی حصه نه ده نو بیا به دا ونیلې شي چې ټول روایت هم اسود نقل کړي دي او دا هم دهغه د مرویاتو نه دي<sup>(۴)</sup>، والله اعلم

**قوله: لنقضت الکعبة فجعلت لها بابين. باب يدخل الناس وباب يخرجون ففعله**

**ابن الزبیر:** نو ما به کعبه غورزولې وه بیا به ما دهغې دوه دروازې جوړې کړې وې په یو درواز به خلق داخلیدل او په یو دروازې به خلق وتل. چنانچه ابن الزبیر هم دغه شان اوکړل.

د ابوذر په نسخه کښې دلته دواړو ځایونو کښې 'بابا' منصوب واقع شوې دي نو په دې صورت کښې به دا د 'بابين' نه بدل او گرزولې شي.

او باقی ټولو نسخو کښې 'باب' د رفع سره دي چې په استیناف باندې محمول دي<sup>(۵)</sup>، والله اعلم. د حدیث باب د ترجمة الباب سره مطابقت: د حدیث باب د ترجمة الباب سره مطابقت بالکل واضح دي چونکه قریش د کعبې شریفې په سلسله کښې ډیر حساس او د هغې ډیر عزت کوونکې وو او چونکه هغوی نو مسلم وو اسلام ته نوې نوې راغلې وو، نو دهغوی په زړه کښې دا خیال راتلې شو چې حضور ﷺ د کعبې په تعمیر کښې چې بدلې راوستلو نو ددې د پاره چې د قریشو د پاسه هغوی ته اوچتوالی حاصل شي او ددې نه بیا فتنه جوړیدلې شوه، نو حضور ﷺ د دغې ویرې د وجه دا کار پریښودلو<sup>(۶)</sup>، والله اعلم

(۱) صحیح مسلم کتاب الحج باب جدر الکعبة وبابها رقم (۳۲۴۹) -

(۲) سنن نسائي کتاب المناسک باب بناء الکعبة رقم (۲۹۰۵) -

(۳) جامع الترمذی ابواب الحج باب ما جاء فی کسر الکعبة رقم (۸۷۵) -

(۴) فتح الباری (۱/۲۲۵) -

(۵) فتح الباری (۱/۲۲۵) -

(۶) حواله بالا

۳۹- باب: مَنْ خَصَّ بِالْعِلْمِ قَوْمًا دُونَ قَوْمٍ كَرَاهِيَّةً أَنْ لَا يَقْبَلَهُمُوا  
 دا باب د هغه کس په باره کښې دې چې علم یو جماعت سره خاص کوی، بل جماعت ته هغه  
 علم نه ښائی. ددې ویرې چې دا دویم جماعت پوه نه شی. دلته دودن د غیر په معنی باندې دې  
 د 'دودن' په معنی کښې نا<sup>(۱)</sup>

مخکښې باب سره مناسبت: د دې باب مناسبت مخکښې باب سره ډیر واضح دې چې په  
 مخکښې باب کښې د خلقو د کم فهمی په وجه بعضې اعمال مختاره، مستحبه او امور  
 مباحه پریښودل ذکر وو، او په دې باب کښې هم د دغې ویرې نه څه خلقو ته علمی خبرې نه  
 ښودل مذکور دی،<sup>(۲)</sup>

مقدمه د ترجمه الباب او مخکښې باب کښې او دې باب کښې فوق: امام بخاری رحمته الله علیه ددې باب نه  
 دا فرمائیل غواړی چې د حاضرینو د پوهې په اعتبار سره خبره کول پکار دی او د هغوی د  
 عقل او پوهې په اعتبار سره وئیل پکار دی، داسې خبره کول پکار نه دی چې د هغوی د سوچ  
 د دائرې نه بهر وی او هغوی څه غلط فهمی کښې مبتلا شی، لهذا که څه پټ علوم وی چې د  
 هر چا په مخکښې د بیانولو نه وی نو هغه د هر چا په مخکښې بیانول پکار نه دی، بلکه چې  
 څوک ددې اهل وی عقل مند وی د هغې مخکښې دې بیان کړې شی، دغه شان که یو سړی یو  
 خاص جماعت ته علم اوبښائی نورو ته ئې اونه ښائی ددې ویرې چې هغوی به پوهه نه شی، نو  
 په دې کښې هیڅ گناه نشته، دا جائز دی.

حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه فرمائی چې ددې باب مقصود دادې که یو شیخ یو عقل مند  
 شاگرد ته یا یو مخصوص جماعت ته په مخصوص وخت څه د علم حاصلولو موقع ورکړی او  
 نورو ته ور نکړی نو ددې اجازت دې او دا کتمان علم کښې نه راځی، او نه نورو له په دې  
 باندې د اعتراض حق دې، چنانچه وئیلې شی چې د امام ابوحنیفه رحمته الله علیه به دوه مجلسونه کیدل  
 یو به عام مجلس وو او بل مجلس کښې به صرف علماء او حافظان حاضریدل.<sup>(۳)</sup>

دلته دا هم معلومیدل پکار دی چې اولنې ترجمه الباب عام دې چې اقوال او افعالو دواړو ته  
 شامل دې، او دا باب اقوالو سره خاص دې.<sup>(۴)</sup>

حضرت انور شاه کشمیری صاحب رحمته الله علیه فرمائی چې ددې باب د ترجمه تعلق د شریف او ضعیف  
 په مینځ کښې فرق سره دې او د مخکښې ترجمې تعلق د غبی او بلید، او د ذکی او فطین په  
 مینځ کښې فرق سره دې.<sup>(۵)</sup>

حاصله دا ده چې حضرات علماء کرامو لره د علمی یا یو مسئلې د بیان په وخت کښې د

(۱) فتح الباری (۲۲۵/۱) وعمدة القاری (۲۰۴/۲) -

(۲) عمدة القاری (۲۰۴/۲) -

(۳) الكنز المتواری (۳۸۵/۲) -

(۴) فتح الباری (۲۲۵/۱) -

(۵) فیض الباری (۲۲۳/۱) -

حاضرینو خیال ساتل پکار دی. کہ عقل نہ لرونکی او غبی بلید قسم خلق وی نو د هغوی مخکنې دې علمی او باریکې مسئلې بیان نه کړې شی، دغه شان د شریف او وضیع په مینځ کښې د فرق هم خیال او ساتلې شی،

دغه وجه ده چې علما، کرام خاص خاص خیزونه بیانول نه خوښه وی مثلاً امام احمد ابن حنبل به ددې احادیثو بیانول نه غوښتل چې د هغې نه به "خروج علی السلطان یعنی سلطان المسلمین" خلاف د بغاوت مضمون معلومیدلو (۱)

امام مالک رحمہ اللہ به احادیث صفات بیانول نه غوښتل (۲)

امام ابویوسف رحمہ اللہ فرمائی "من تتبع غریب الحديث کذب" (۳)

د امام ابوحنیفه رحمہ اللہ نه هم دا قسم قول منقول دي (۴)

حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ د حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم نه د علم دوه لوبښې اغستلې وو چې هغې کښې یو لوبښې هغوی په خلقو کښې خور کړو او دویم نې بیان نه کړو (۵)

حضرت انس بن مالک چې کله د حجاج ابن یوسف په مخکښې د عرنینو حدیث بیان کړو نو حسن بصری دا خوښ نه کړلو ځکه حجاج ابن یوسف دې حدیث لره د وینې تویولو ذریعه جوړه کړه (۶)

په دې سلسله کښې ضابطه دا ده چې کوم ځانې مراد نه وی او د ظاهر حدیث نه بدعت ته طاقت میلایوگي نو په داسې موقعو کښې حدیث پټول پکار دی چې اوریدونکې به صرف په ظاهر باندې عمل شروع کړي (۷)

[۱۲۷] وَقَالَ عَلَى حَدِّثُوا النَّاسَ بِمَا يَعْرِفُونَ، أَتُحِبُّونَ أَنْ يَكْذِبَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ

حضرت علی رضی اللہ عنہ فرمائی چې خلقو ته "د دین" هغه خبرې وراوښایئ چې په کومو هغوی پوهیږي، آیا تاسو دا غواړئ چې الله او د هغه رسول او نه منلې شی؟

په الله او په رسول به ځکه دروغ وئیلې کیږي چې دا خبره د هغوی په عقل راغلې هم نه ده، دا د هغوی د پوهې د دائرې نه بهر ده نو هغوی به دا ناممکن گنري او انکار به کوي، که دغه خبره الله طرف ته منسوب وی نو دا الله تعالی باندې به دروغ اوئیلې شی او که حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم طرف ته منسوب وی نو د هغوی به تکذیب لارم راځي.

(۱) فتح الباری (۲۲۵/۱) -

(۲) حواله سابقه

(۳) المحدث الفاضل بین الراوی والراعی (ص ۵۶۲) فقره (۷۶۹) الکفایه فی علم الروایه (ص ۱۴۲) جامع بیان

العلم وفضله (۱۰۳۳/۲) رقم (۱۹۸۶) -

(۴) فتح المغیث للسخاوی (۱۰/۴) -

(۵) صحیح البخاری (۲۳/۱) کتاب العلم باب حفظ العلم رقم (۱۲۰) -

(۶) فتح الباری (۲۲۵/۱) -

(۷) حواله بالا

د آدم ابن ابی ایاس په کتاب "کتاب العلم" او د ابونعیم د "مستخرج" په روایاتو کېنې نوره هم اضافه ده: "وعدوا ما ینکرهن" (یعنې چې کوم معروف نه وی او د چا په پوه کېنې چې شک وی نو هغه پرېږدئ).

ددې اثر نه دا معلومېږي چې متشابهاًت د عام خلقو په مخکېنې بیانول پکار نه دی. حضرت عبدالله بن مسعود ارشاد دي: "ما انت به حدیث قوما حدیثاً لا تهلله مقولهم الا کان لبعثهم فتنة" (یعنې هر کله چې تاسو چاته یو داسې حدیث وراوړئ چې کوم ځانې ته د هغوی عقل نه رسېږي نو د هغه د پاره به دا د امتحان ذریعه جوړېږي). دغه شان حضرت عروه رضی الله عنه فرماني: "ما حدثت احداً بشيء من العلم قط لم یبلغه عقله الا کان ضللاً علیهم" (یعنې چې ما کله هم چا سره د هغه د عقل نه اوچته خبره کړې ده نو هغه د هغه د پاره په غلطۍ او گمراهۍ کېنې د غورزیدلو وجه جوړه شوه).

حضرت ابوهریره رضی الله عنه فرماني: "لقد حدثتکم باحدیث لوحدثت بها من عمر لضرر فی بالدرة" (یعنې ما تاسو ته هغه احادیث اورولې دي که چرې ما د حضرت عمر رضی الله عنه په دور کېنې دا احادیث اورولې وو نو هغوی به څما په درې سره خبر اخستلې).

**قوله: حَدَّثَنَا عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى عَنْ مَعْرُوفِ بْنِ خَرْبُوذِ عَنْ أَبِي الطَّفِيلِ**

**عَنْ عَلِيٍّ بِذَلِكَ:** دا د حضرت علی رضی الله عنه د ذکر شوی اثر سند دي د ابوذر په روایت کېنې سند د نور کله په شان مخکېنې دي، او د کشمینی په روایت کېنې دا ټول اثر سره د سنده غورزیدلې دي او د باقی حضراتو په نسخو کېنې اول متن دي او روستو سند ذکر دي (۵). متن په سند باندې د مخکېنې والي څه وجه ده؟ علامه کرمانی رحمته الله علیه ددې ډیرې نکتې ذکر کړې دي یو دا چې حدیث مرفوع او په اثر د صحابی کېنې د فرق ظاهرولو دپاره نې داسې کړې دي.

دویمه وجه دا هم ممکنه ده چې امام بخاری دي اثر لره د ترجمه جز جوړول غواړي، ځکه نې د سند نه مخکېنې متن ذکر کړو.

دریمه احتمال لرونکې وجه دا بیان کړې ده چې چونکې په دې سند کېنې معروف بن خربوذ ضعیف دي، نو ددې ضعیف راوی د ضعف د وجه دا فرق کړي شوې دي. یا مقصود تفنن او تنوع دي څه بل زیاتې کار په نظر کېنې نشته (۶).

(۱) فتح الباری (۲۲۵/۱) -

(۲) مقدمة صحيح المسلم باب نهی عن الحديث بكل ما سمع رقم (۱۳) وجامع بيان العلم وفضله (۵۳۹/۱) رقم (۸۸۸) -

(۳) جامع بيان العلم وفضله (۵۳۹/۱) رقم (۸۸۹) -

(۴) جامع بيان العلم وفضله (۱۰۰۳/۲) رقم (۱۹۱۳) -

(۵) فتح الباری (۲۲۵/۱) -

(۶) شرح الکرماني (۱۵۵/۲) -

## رجال الحديث

① عبیدالله بن موسی: دا عبیدہ اللہ بن موسی بازام عبسی کوفی رحمہ اللہ دی ددوی حالات د کتاب الایمان و قول النبی ﷺ: ہی الاسلام علی خمس: د لاندې تیر شوې دی. <sup>(۱)</sup>

② معروف ابن خربوذ: دا معروف بن خربوذ د بقیة الغمام المعجزة و تشدید الرأه المفتوحة بعدھا پام محدثه مضبوطه و بعدھا واد ساکنه و آخره ذال معجزة مکی مولی عثمان دې <sup>(۲)</sup> ددوی شمیر صغار تابعینو کښې کیږي. <sup>(۳)</sup>

دوی د حضرت ابوالطفیل عامر بن واثله لیشی رحمہ اللہ، عبدالله بن بریده (ان کان محفوظا)، ابوجعفر محمد بن علی بن حسین، محمد بن عمر بن عتبہ او ابو عبدالله مولی ابن عباس رضی اللہ عنہ نه روایت نقل کوي.

دده نه روایت کوونکو کښې ابوداود طیالسی، ابوعاصم النبیل، عبیدالله بن موسی، فضل بن موسی سینائی، وکیع بن الجراح او ابوبکر بن عیاش و غیره حضرات دي. <sup>(۴)</sup>

امام ابن معین فرمائی: ضعیف <sup>(۵)</sup>

امام احمد رحمہ اللہ فرمائی: ما ادری کیف حدیثه؟ <sup>(۶)</sup> یعنی ماته معلومه نه ده چې د هغوی حدیثونه د کومې درجې دي؟

امام عقیلي رحمہ اللہ دوی په کتاب الضعفاء کښې ذکر کړې دي او وئيلي دي: لا یتابع علی حدیثه ولا یعرف الا به <sup>(۷)</sup>

ابن حبان رحمہ اللہ په خپل کتاب الضعفاء کښې نقل کړې دي چې ده به کتابونه اخستل او د هغې نه به ئې احادیث بیانول، روستو د هغه حافظه کمزورې شوې وه چنانچه بیا به ئې توهم سره روایت کولو. <sup>(۸)</sup>

خو حافظ رحمہ اللہ فرمائی چې د معروف بن خربوذ په روایت کښې دا خبره نه معلومېږي، ممکنه ده چې ابن حبان د بل چا حالات ده هغه نوم سره او ترجمې لاندې ذکر کړې وي. <sup>(۹)</sup>

<sup>(۱)</sup> کشف الباری (۶۳۶/۱)

<sup>(۲)</sup> تهذیب الکمال (۲۸/۲۶۳)

<sup>(۳)</sup> هدی الساری (۴۴۴)

<sup>(۴)</sup> تهذیب الکمال (۲۸/۶۲۴)

<sup>(۵)</sup> تهذیب الکمال (۲۸/۲۶۴)

<sup>(۶)</sup> حواله بالا)

<sup>(۷)</sup> کتاب الضعفاء للمقبلی (۴/۲۲۰)

<sup>(۸)</sup> تهذیب التهذیب (۴/۲۲۰)

<sup>(۹)</sup> حواله بالا. قال الدكتور فی تعلیقانه علی تهذیب الکمال (۲۸/۲۶۵) کذا قال الحافظ ولم تقف علیه فی

المطبوع من "المجروحین" -

ددې په مقابله کښې ساجي ﷺ فرماني صدوق (۱)

امام ابو حاتم ﷺ فرماني نیکې حدیثه (۲)

ابن حبان دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي (۳)

حافظ ابن حجر فرماني صدوق رېا وګان اخباريا، علامه (۴)

حافظ ذهبي فرماني صدوق شيعي (۵)

حاصله داده چې معروف بن خربوذ اکثر و حضراتو کمزوري ګڼلې دي خو بيا هم خو حضراتو

په نرم انداز کښې د دوی تعديل کړې دي.

ددوی احاديث ډير کم دي (۶) بيا امام بخاري خو صرف دغه يو اثر نقل کړې دي چې په هغې

کښې دده واسطه نشته، دي نه علاوه دده نه ئې بل ځانې کښې روايت اخستې نه دي (۷)

او امام مسلم، امام ابوداود او امام ابن ماجه ﷺ هم دده صرف د يو حديث اخراج کړې دي

سعت ابا الطفيل يقول: راي رسول الله يظوف بالبيت ويستلم الركن بمحجن معه ويقبل المحجن (۸)

(اللفظ لاسلم)

ګويا امام بخاري ﷺ دده نه مرفوع روايت نقل کړې نه دي ورسره ورسره متن مخکښې کولو

اوسند روستو کولوسره ئې دا اشاره هم اوکړه چې په دې سند کښې څه ضعف دي او امام مسلم

ﷺ هم دده حديث استشهداً نقل کړي دي، اصالة نا (۹) والله اعلم (رحمه الله تعالى رحمة واسعة)

⑤ حضرت ابو الطفيل: دا حضرت ابو الطفيل عامر بن واثله بن عبدالله بن عمر بن جحش

ليشي ؓ دي بعضې حضراتو دده نوم د عامر په ځانې عمرو بنودلې دي خو صحيح خبره هم

عامر دي (۱۰)

دوی د غزوۀ احد په کال باندې پيدا شوي وو، او د حضور پاک ﷺ د ژوند نه ئې تقريبا اته کاله

(۱) تهذيب التهذيب (۱۰/۲۳۱) -

(۲) تهذيب الكمال (۲۸/۲۶۴) -

(۳) الثقات لابن حبان (۵/۴۳۹) -

(۴) تقريب التهذيب (۵۴۰ ص) رقم (۶۷۹۱) -

(۵) ميزان الاعتدال (۴/۱۴۴) رقم (۸۶۵۵) -

(۶) حواله بالا -

(۷) هدي الساري (ص ۴۴۴) -

(۸) صحيح مسلم كتاب الحج باب جواز الطواف على بغير وغيره.. رقم (۳۰۷۷) وسنن ابی داود كتاب

الناسك باب الطواف الواجب رقم (۱۸۷۹) وسنن ابن ماجه كتاب الناسك باب من استلم الركن بمحجنه

رقم (۲۹۴۹) -

(۹) تعليقات الكاشف (۲/۲۸۰) رقم (۵۵۵۱) -

(۱۰) تهذيب الكمال (۱۴/۷۹) -



موندلې وو<sup>(۱)</sup>

دوی د حضور ﷺ نه علاوه د حضرت ابوبکر، حضرت عمر، حضرت علی، حضرت معاذ بن جبل او حضرت عبدالله بن مسعود وغیره نه روایت د حدیث نقل کړې دي. او دده نه روایت کونکو کښې حبیب ابن ابی ثابت، امام زهري، ابوالزیر مکی، علی بن زید بن جعدان، عبدالله ابن عثمان بن خشیم، معروف بن خربوذ، سعید الجریري او فطر بن خلیفه وغیره نه علاوه ډیر حضرات دي<sup>(۲)</sup>

حضرت ابوالطفیل رضی الله عنه په کوفه کښې اوسدلو، بیا مکه ته راغلو او هم هلته کښې وفات شو<sup>(۳)</sup>. حضرت ابوالطفیل رضی الله عنه د حضرت علی رضی الله عنه د خاص مینه کوونکې نه دي او د هغوی د خصوصی اصحابو نه وو، هغوی سره په ټولو معرکو کښې شریک وو. د حضرت ابوبکر او حضرت عمر رضی الله عنهما فصل او کمال نه منلو. او حضرت عثمان رضی الله عنه سره به نه مینه کوله، خو بیا هم حضرت علی رضی الله عنه به نه مقدم کولو<sup>(۴)</sup>.

د حضرت علی رضی الله عنه او اهل بیت سره د میلادو او ربط لرلو په وجه خوارج دده نه خفا او په ده باندې نه مختلف قسم الزامونه لگول<sup>(۵)</sup>.

حافظ ذهبی رحمه الله نقل کوي: وکان ابوالطفیل ثقة فیا یثقله صادقاً عالماً شاعراً فاسحاً عرواً طویلاً وشهد مع علی حروباً<sup>(۶)</sup>.

یعنی دوی په نقل کښې ثقه او معتمد وو رشتونې وو عالم شاعر او شپوار وو. عمر نه ډیر اوسیدلو، او حضرت علی رضی الله عنه سره په ټولو جنگونو کښې شریک وو. حضرت ابوالطفیل هغه آخری صحابی دي چې د هغه د وفات سره په دنیا کښې د حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم دور ختم شو<sup>(۷)</sup>.

ددوی نه تقریباً شل احادیث مروی دي<sup>(۸)</sup> چې ده هغې نه په بخاری کښې صرف یو حدیث دي او په مسلم شریف کښې دوه روایتونه دي<sup>(۹)</sup>. ابن عبد البر رحمه الله فرماني چې دده نه څلور احادیث مروی دي<sup>(۱۰)</sup>، غالباً چې ددوی مراد په اصول سته کښې روایت کړې شوي احادیث دي، چې ټول څلور دي<sup>(۱۱)</sup>.

(۱) حواله بالا

(۲) تهذيب الكمال (۱۴۷۹-۸۰)

(۳) حواله بالا

(۴) الاستيعاب بهامش الاصابة (۱۱۷/۴)

(۵) تهذيب التهذيب (۸۳/۵)

(۶) سير اعلام النبلاء (۴۷۰/۳)

(۷) سير اعلام النبلاء (۴۶۷/۳)

(۸) الكامل لابن عدي (۸۷/۵)

(۹) خلاصة الخزرجي (ص ۱۸۴۵) وذخائر المواريث (۹۶/۲)

(۱۰) تعليقات معجم الصحابة (۳۸۸۶/۱۱)

(۱۱) ذخائر المواريث (۹۶/۳)

د اصح قول په اعتبار سره ددوی وفات په ۱۱۰ هجری کښې او شول<sup>(۱)</sup>، رضى الله عنه وارضاه.  
 (۵) حضرت علی رضی الله عنه د حضرت علی رضی الله عنه تذکره په دې جلد کښې په باب اثم من کذب علی  
 النبی صلی الله علیه و آله لاندې تیره شوې ده.

[۱۲۸] حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ قَالَ حَدَّثَنَا مُعَاذُ بْنُ هِشَامٍ قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي عَنْ  
 قَتَادَةَ قَالَ حَدَّثَنَا أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ أَنَّ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَمُعَاذُ رَدِيقُهُ عَلَى  
 الرَّحْلِ قَالَ «يَا مُعَاذُ بْنَ جَبَلٍ». قَالَ لَبَّيْكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَسَعْدَيْكَ. قَالَ «يَا مُعَاذُ».  
 قَالَ لَبَّيْكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَسَعْدَيْكَ. ثَلَاثًا.  
 قَالَ «مَا مِنْ أَحَدٍ يَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ صِدْقًا مِنْ قَلْبِهِ إِلَّا حَرَّمَهُ اللَّهُ  
 عَلَى النَّارِ». قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَفَلَا أَخْبَرْتَهُ النَّاسَ فَيَسْتَبْشِرُوا قَالَ «إِذَا يَتَكَلَّمُوا». وَأَخْبَرِيهَا  
 مُعَاذٌ عِنْدَ مَوْتِهِ ثَلَاثًا

### رجال الحديث

① اسحاق بن ابراهيم: دا د فقه او حديث مشهور امام اسحاق بن ابراهيم بن مخلد حنظلي  
رحمته الله دي، ددوی حالات د کتاب العلم باب فضل من علم وعلم د لاندې تیر شوې دي<sup>(۱)</sup>.  
 ② معاذ بن هشام: دا معاذ بن هشام بن ابی عبدالله سنبر الدستواني بصري رحمته الله دي<sup>(۲)</sup>.  
 دوی د اشعث بن عبدالملک، بکیر بن ابی السميطة، شعبه بن الحجاج، عبدالله بن عون،  
 يحيى بن العلاء الرازي او خپل پلار هشام الدستواني رحمته الله نه روایت کوي.  
 او د ده نه امام احمد، اسحاق بن راهويه، علي بن المديني، عمرو بن علي الصيرفي، محمد  
 بن بشار بن دار، عبيدالله بن عمر القوارى، بکیر بن خلف، ابراهيم بن عرعره، ابوسعید  
 الأشج، نصر بن علي، ابوهشام الرفاعي، یزید بن سنان او زید بن اخزم رحمته الله وغیره حضراتو نه  
 علاوه نور ډیر حضرات روایت کوي<sup>(۳)</sup>.

امام يحيى بن معين فرماني صدوق وليس بحجة<sup>(۴)</sup>  
 امام يحيى بن معين رحمته الله فرماني ثقة<sup>(۵)</sup>  
 دغه شان هغوی فرماني ليس بذلك القوي<sup>(۶)</sup>

(۱) سير اعلام النبلاء (۳/۴۷۰) -

(۲) كشف الباري (۳/۳۷۱) -

(۳) تهذيب الكمال (۲۸/۱۳۹) -

(۴) تهذيب الكمال (۲۸/۱۴۰-۱۴۱) -

(۵) تهذيب الكمال (۲۸/۲۴۱) -

(۶) تهذيب التهذيب (۱۰/۱۹۷) -

(۷) حواله بالا

ابن قانع رحمه الله فرماني: ثقة مأمون (۱)

حافظ ذهبي رحمه الله فرماني: صدوق صاحب حديث، معروف (۲)

حافظ ذهبي رحمه الله دده د تذکري په شروع کښې ليکي: معاذ بن هشام ابن ابي عبد الله يې سني الامام المحدث، الثقة، البصري (۳)

حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني: صدوق ربه اوهم (۴)

ابن عدی فرماني: ولعماذ بن هشام من ابيه من قتاده حديث كثير ولعماذ من اخيه احاديث سالمة وهو ربه يلفظ للشي بعد الشيء وارجوانه صدوق (۵)

ابن حبان دوی په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دی او ليکلي دي: وكان من المتقنين (۶)

حاصله داده چې د ابن معين دا قول دده باره کښې مختلف دي کله په ثقه ونيلو سره نې توثيق

کړې دي او کله د "صدوق وليس بحجة" د توثيق سره سره نې د هغه درجه هم اوچته ښودلې ده چې هغه "حجت" نه دي. ابن قانع، ابن ذهبي او ابن حبان رحمه الله د دوی توثيق کړې دي خو بيا هم که چرې دې کښې څه کمزوري وي نو هم قابل د تحمل او احتجاج دي. حضرات شيخين په دوی اعتماد کړې دي اگرچې امام بخاري ترې زيات حديثونه اخستي نه دي (۷)

مهجري کښې د دوی وفات او شواهد (۸) رحمه الله تعالى رحمة واسعة

(۹) ابی: دا معاذ بن هشام پلار هشام بن عبدالله سنبر دستواني بصري رحمه الله دي. د دوی حالات د

کتاب الايمان باب زيادة الايمان ونقصانه دلاندې تیر شوي دي (۱۰)

(۱۱) قتاده: دا امام قتاده بن دعامة سدوسي بصري رحمه الله دي. د دوی حالات د کتاب الايمان باب من

الايمان ان يحب لآخيه ما يحب لنفسه دلاندې تیر شوي دي (۱۲)

(۱۳) انس بن مالک رحمه الله: حضرت انس بن مالک رحمه الله حالات هم د کتاب الايمان باب من الايمان ان

يحب لآخيه ما يحب لنفسه دلاندې تیر شوي دي (۱۴)

(۱) حواله بالا

(۲) ميزان الاعتدال (۱۳۳/۴) رقم (۸۶۱۵)-

(۳) سير اعلام النبلاء (۳۷۲/۹)-

(۴) تقريب التهذيب (ص ۵۳۶) رقم (۸۶۱۵)-

(۵) الكامل (۴۳۴/۶)-

(۶) الثقات لابن حبان (۱۸۶، ۱۸۸/۹)-

(۷) هدى الساري (ص ۴۴۴)-

(۸) سير اعلام النبلاء (۳۷۲/۹)-

(۹) كشف الباري (۴۵۶/۲)-

(۱۰) كشف الباري (۳/۲)-

(۱۱) كشف الباري (۶/۲)-

قوله: ان النبي ﷺ ومعاذ رديفه علمي الرجل قال: يا معاذ بن جبل: حضورياک ﷺ او فرمانيل: اي معاذ بن جبل: دغه وخت معاذ رضی اللہ عنہ حضور ﷺ پسې شاته په سورلي ناست وو،

رديف ياردف هغه کس ته ونييلې شې چې په يو سورلي کېنې چا پسې شاته سوړوي<sup>(۱)</sup>  
 رحل په اصل کېنې د اوښ کجاوې ته وائي<sup>(۲)</sup> خو دلته د "رحل" اطلاق تجوزاً شوې دې ځکه چې د کتاب الجهاد په روايت کېنې راروان دی چې حضورياک ﷺ په يو څر باندې سوړ وو او معاذ رضی اللہ عنہ هغوی پسې شاته سوړ وو، ددغې څر نوم عفیر<sup>(۳)</sup> بالعين البهيملة والفاء مصغر<sup>(۴)</sup> وو.  
 د حافظ ابن الصلاح رائي داده چې دا دواړه واقعي جدا جدا دی، په يو کېنې د سورلي ځناور اوښ وو او په بل کېنې څر<sup>(۵)</sup>

خو امام نووي رحمه الله فرماني چې کيديشی چې واقعه يوه وي او "على الرجل" معنی "على قدر مؤخره الرجل" وي<sup>(۶)</sup>

دې نه پس دا زده کړه چې په بخاری شريف کېنې خو دی "على حمار يقال له: عفیر"<sup>(۷)</sup> خو په مسند احمد کېنې "يقال له يعفور" دي<sup>(۸)</sup>

په دې سلسله کېنې عیدوس او ابن القيم رحمهما الله رائي خو داده چې دا دواړه د يو څر دوه نومونه دي. خو د حافظ دمیاطي رحمه الله رائي دا ده چې دا دواړه جدا جدا څرونه وو، يو مقوقس

د هديې په طور رالېږلې وو، او يو فروه بن عمر<sup>(۹)</sup>، والله اعلم  
 "يا معاذ ابن جبل" کېنې "ابن" خو په اتفاق سره منصوب دې البته معاذ باندې په نصب ونيلي شې يا ضمه؟ په دې کېنې اختلاف دې ابن مالک رحمه الله د ضمي ونيلو قائل دې او ابن الحاجب رحمه الله د فتحې.

د ضمي ونيلو وجه خو ښکاره ده چې دا منادی مفرد ده او منادی مفرد معرفي لره په علامت رفع سره مېنې گرځوي، او د ضمه ونيلو وجه داده چې منادی "ابن" يا "ابنة" سره متصف کيدو

(۱) مختار الصحاح (ص ۲۴۰) -

(۲) الرجل: البعير مختار الصحاح (ص ۲۳۷) وانظر فتح الباری (۱/۲۲۶) -

(۳) عن معاذ بن جبل رضي الله عنه قال: كنت ردف النبي ﷺ على الحمار يقال له عفیر "صحيح البخاری" (۱/۴۰۰) كتاب الجهاد باب اسم الفرس والحمار رقم (۲۸۵۶) -

(۴) شرح النووي على صحيح مسلم (۱/۴۴) كتاب الايمان باب الدليل على ان من مات على التوحيد دخل الجنة قطعا) -

(۵) حواله بالا

(۶) صحيح البخاری (۱/۴۰۰) كتاب الجهاد باب اسم الفرس والحمار رقم (۲۸۵۶) -

(۷) مسند احمد (۵/۲۳۸) رقم (۲۲۴۲۳) حديث معاذ بن جبل رضي الله عنه -

(۸) فتح الباری (۶/۵۹)

سره راشی نو ددی استعمال ډیر دی، او کثرت استعمال تخفیف غواری، لهذا چونکه دا مفعول دې ددې حرکت اصلیه فتحه ده، نو ځکه مو ور له تخفیفاً فتحه ورکړه (۱)

حضرت معاذ بن جبل رضی الله عنه دامشهور انصاری صحابی حضرت معاذ بن جبل بن عمو بن اوس خزرجی انصاری رضی الله عنه دی، ددوی کنیت ابو عبدالرحمن دی (۲)

د اتلس کالو په عمر کښې نې اسلام راوړلو، بیعت عقبه ثانیه، غزوه بدر او نورو غزواتو کښې حضور پاک صلی الله علیه و آله سره شریک شوې وو (۳)

دوی به د حضور پاک صلی الله علیه و آله نه روایت حدیث کولو.

د دوی نه حضرت عبدالله بن عمر، حضرت عبدالله بن عباس، حضرت جابر، حضرت انس، حضرت ابوامامه، حضرت ابوثعلبه خُشنی او حضرت عبدالرحمن بن سمره رضی الله عنه نه علاوه په تابعینو کښې ابوالاسود دؤلی، کثیر بن مره، ابوانل، ابن ابی لیلی، عمرو بن میمون، ابومسلم خولانی، مسروق او عبدالرحمن بن غنم رضی الله عنه وغیره نه علاوه ډیر حضرات د حدیث روایت کوي (۴)

د حضرت معاذ بن جبل شمیر د صحابه په علماؤ کښې کیدلو، د حضور پاک صلی الله علیه و آله نه ددوی ډیر مناقب رانقل دی.

حضور پاک صلی الله علیه و آله او فرمائیل چې قرآن د څلورو کسانو نه حاصل کړئ، او بیا ئې د عبدالله بن مسعود، سالم مولى ابی حذیفه، ابی بن کعب او معاذ بن جبل رضی الله عنه نومونه ئې واخستل (۵)

د حضور پاک صلی الله علیه و آله ارشاد دی: **اعلمهم بالحلل والحرام معاذ بن جبل** (۶)

هغوی رضی الله عنه دا ارشاد او فرمائیل نعم الرجل معاذ بن جبل (۷)

دغه شان هغوی رضی الله عنه دا هم او فرمائیل یا معاذ ان لا حک فی الله (۸)

سهل بن ابی حشمه رضی الله عنه فرمائی چې د حضور پاک صلی الله علیه و آله په دور کښې فتوی ورکولو والا شپږ کسان وو، د مهاجرینو نه درې: حضرت عمر، حضرت عثمان او حضرت علی رضی الله عنه او په انصارو کښې درې: حضرت ابی بن کعب، حضرت معاذ او حضرت زید رضی الله عنه (۹)

(۱) اوضح المسالك (۷۹/۳) باب النداء الفصل الثاني في اقسام المنادى واحكامه، شرح الجامی (ص ۱۲۷) المنصوبات توابع المنادى -

(۲) تهذيب الكمال (۱۰۵، ۱۰۶/۲۸) -

(۳) تهذيب الكمال (۱۰۷/۲۸) -

(۴) تهذيب الكمال (۱۰۸، ۱۰۹/۲۸) -

(۵) صحيح البخارى (۵۳۷/۱) كتاب فضائل اصحاب النبي صلی الله علیه و آله باب مناقب معاذ بن جبل، رقم (۳۸۰۶) -

(۶) جامع الترمذی ابواب المناقب، باب مناقب معاذ بن جبل وزید بن ثابت و ابی بن کعب و ابی عبيدة بن الجراح رضی الله عنه رقم (۳۷۹۰، ۳۷۹۱) -

(۷) جامع الترمذی ابواب المناقب، باب مناقب معاذ بن جبل، رقم (۳۷۹۵) -

(۸) سنن النسائي كتاب السهو باب نوع آخر من الدعاء رقم (۱۳۰۴) -

(۹) سير اعلام النبلاء (۴۵۲/۱) -

حضرت عمر رضی اللہ عنہ فرمائی: من اراد الفقه فليأت معاذ بن جبل (۱)  
 یو خل مدینہ کنیې دا واقعہ اوشوہ چې یو سړې تقریبا دوه کاله د کور نه غائب وو، د هغې نه  
 پس چې کور ته راغلو نو ښځه نې حامله وه، حضرت عمر رضی اللہ عنہ هغه سنگساره کول  
 او غوښتل، حضرت معاذ بن جبل اعتراض اوکړو او ونې فرمائیل، چې دا ښځه خو سنگسار  
 کولې شی خو چې ددې په خیته کنیې کوم بچي دې دا به وژلې نه شی؟ حضرت عمر رضی اللہ عنہ هغه  
 پرېښودله نو دې نه پس چې د هغې خونې اوشو او د هغه مشابېت هم ددې خاوند سره وو، او  
 د هغه مخکنی غاښونه هم راوتلې وو، او دې سړی خپله هم اونې چې دا ځما خونې دې، په  
 دې موقعه حضرت عمر رضی اللہ عنہ او فرمائیل: عجزت النساء ان یلدن مثل معاذ، لولا معاذ لهلك عمر، یعنی  
 ښځې د معاذ په شان شخصیت پیدا کولو نه عاجزې دی، که معاذ نه وو نو عمر به هلاک  
 شوې وو (۲)  
 شهر بن حوشب رضی اللہ عنہ فرمائی چې کله به د حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم صحابه کرام خپل مینځ کنیې خبرې  
 کولې او په هغوی کنیې به معاذ بن جبل هم وو نو نورو حضراتو به هغوی ته د ویرې نه ډک  
 نظرونو سره کتل (۳)

حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ فرمائی: ان معاذ كان امة قاتلا لله حنيفا (۴)  
 چا اوڼې چې دا صفت خو د ابراهیم عليه السلام دې: ان ابراهيم كان امة قاتلا لله حنيفا ولم يك من  
 البشر کين (۵)

حضرت عبدالله بن مسعود او فرمائیل: الامة: الذي يعلم الخير ويؤتم به، والقانت: المطيع لله عزوجل  
 وكذلك كان معاذ معلبا للخير، مطيعا لله عزوجل ولرسوله صلی اللہ علیہ وسلم (۶)  
 د حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم هغوی باندې دومره اعتماد وو چې ددې اندازه دې خبرې نه اولگوو چې کله  
 هغوی صلی اللہ علیہ وسلم د مکه مکرمه نه حنین طرف روان شول نو په دې موقع نې حضرت معاذ رضی اللہ عنہ ددې  
 وجه په مکه کنیې پرېښودلو چې هغوی به خلقو ته دین او قرآن ښائی (۷)  
 دغه شان حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم هغوی لره په آخری عمر کنیې د یمن قاضی او د دین رهنما جوړکړو  
 او وې لیرلو (۸)

(۱) المستدرک للحاکم (۲۷۱، ۲۷۲/۳) - صححه ووافقه الذهبي -

(۲) سیر اعلام النبلاء (۴۵۲/۱) -

(۳) سیر اعلام النبلاء (۴۵۲، ۴۵۳/۱) -

(۴) تهذيب الاسماء واللغات (۹۹/۲) -

(۵) النحل (۱۲۰) -

(۶) تهذيب الاسماء واللغات (۹۹/۲) -

(۷) سیر اعلام النبلاء (۴۵۹/۱) -

(۸) تهذيب الاسماء واللغات (۱۰۰/۲) -

د یمن نه د واپس کیدو نه پس د ابوبکر رضی الله عنه په اجازت سره د جهاد په نیت سره شام ته لاړلو، هلته طاعون عمواس د وجه وفات شو<sup>(۱)</sup>

د وفات په وخت کښې د هغوی عمر ۳۳ یا ۳۴ کال وو<sup>(۲)</sup>

حضرت معاذ رضی الله عنه باندې د طاعون اثر اوشو نو بار بار به بیهوشی راتله، گوزاره کیدلو سره نې افرمائیل رضی الله عنه رب غفی غمک، فوعزتک، انک لتعلم ان احبک رضی الله عنه یعنی ای خما رب: خما صرف ستا د جدائی غم دې، ستا د عزت دې قسم وی، تاته پته ده چې خه تاسره محبت کوم<sup>(۳)</sup>

دغه شان په دې موقع نې افرمائیل رضی الله عنه اللهم انک تعلم ان کنت اخافک، وانا الیوم ارجوک، ان لم اکن احب الدنيا وطول البقاء فیها لکری الاھار، ولا لغرس الاشجار، لکن لظبا الهواجر ومکابدة الساعات ومزاحمة العلماء بالوکب عند حلق الذکر<sup>(۴)</sup>

یعنی ای الله تاته پته ده چې خه به ستانه ویریدم او نن خه ستانه د بخښنې او کرم امید کوم، خه ستانه د یر عمر خواش دې د پاره نه کوم چې نهروونه اوکنوم، اونی اولگوم، بلکه دا محبت د غرمې په گرمۍ کښې د تندې د پاره، د ژوند وختونه په ښه طریقه او پورا کوشش کولو د پاره او د ذکر وتعلیم په دائره کښې د عالمانو گوندو سره گوندنې میل اوول او کیناستلو د پاره دې<sup>(۵)</sup>

حضرت معاذ رضی الله عنه نه تقریبا یو سل او اووه اويا احادیث نقل دی، چې په هغې کښې متفی علیه دوه حدیثونه دی، او بخاری په دریو حدیثو کښې او امام مسلم یو حدیث نه متفرد دی<sup>(۶)</sup>

۱۸ هجری نې طاعون عمواس کښې ددوی وفات اوشو<sup>(۷)</sup> رضی الله تعالی عنه وارضاه

**قوله: قال: لبيك يا رسول الله وسعديك، قال: يا معاذ، قال: لبيك يا رسول**

**الله وسعديك ثلاثاً:** حضرت معاذ رضی الله عنه عرض اوکړ ولبیک یا رسول الله وسعدیک زیا رسول الله خه حاضر یم او ستا د حکم پوره کولو د پاره تیار یم، بیا هغوی رضی الله عنه آواز او فرمائیلو ای معاذ:

هغوی عرض اوکړ ولبیک یا رسول الله وسعدیک دغه شان درې پیرې اوشول.

لبیک: عربی کښې ونیلې شی لب بالکان یلب الباهایو خانې مقیم کیدل او هغه بیا لازم گنول، دغه شان د لب په خانې لب هم ونیلې شی<sup>(۸)</sup>

امام فراهید رضی الله عنه فرمائی هم ددې نه د لبیک لفظ جوړ شوې دې چې د هغې معنی خه ستا

(۱) حواله بالا

(۲) حواله بالا

(۳) حواله بالا

(۴) تهذيب الاسماء واللغات (۲/۱۰۰) -

(۵) تهذيب الاسماء واللغات (۲/۹۸) وخلاصة الخرزجي (ص ۳۷۹) -

(۶) سیر اعلام النبلاء (۱/۴۶۱) -

(۷) مختار الصحاح (ص ۵۸۹) -

تابعدار او حکم منلو باندې مقيم او او کلک يم (۱)  
 دا مفعول مطلق کيدو د وجه منصوب دې څنگه چې 'حمدا لله' او 'شکرا لله' کښې 'حمدا' او  
 'شکرا' منصوب دي (۲)

'لبیک' د تشبیه صیغه ده، د تاکید د وجه دا تشبیه راوړلې شوه، نو گویا د 'لبیک' معنی 'الب'  
 لك الباهابعد الباه و اقامه بعد اقامه' (۳)

امام خليل نحوی رحمه الله فرمائی چې د 'لب یلب' نه جوړ دي، وئیلې شی 'دار فلان تلب داری' یعنی  
 د فلانکی کور څما کور ته مخامخ دي، لهذا د لبیک معنی شوه انا مواجهک بما تحب اجابه  
 لك (۴) یعنی ته چې د کوم څیز څما نه غوښتنه کوي څه د هغې بالکل ستا د خوښې مطابق  
 مخکښې راتلو والايم  
 ښکاره دي وی چې دا تشبیه په مثني باندې دلالت کونکې نه ده بلکه په تکثیر باندې دلالت  
 پاره ده (۵)

دا هم یاد ساتی چې دا لفظ همیشه د پاره ضمیر مخاطب په طرف مضاف کیږي نه چې غائب  
 طرف ته، مگر شاذ طریقي سره (۶)

'سعدیک': 'سعد' اسعا' یعنی د مساعده او اعانت په معنی باندې دي گویا د 'اسعدک اسعاده' بعد  
 اسعاده' معنی کښې دي، او مفعول مطلق بنیاد باندې منصوب دي (۷)

حضور پاک ﷺ دومره اهتمام سره دوه درې پیرې چې معاذ الله ته آواز ورکړو نو په اصل کښې  
 هغوی دا غوښتل چې هغه د دوی د خبرې د اوږدو او د پوهیدلو د پاره پوره د زړه او روح سره  
 متوجه شی، چې کله معاذ الله پوره طور سره متوجه شو نو هغه وخت هغوی مخکښې او فرمائیل.

قوله: قال: ما من احد يشهد ان لا اله الا الله وان محمدا رسول الله صدقا

من قلبه الا حرمه الله على النار: حضور پاک ﷺ او فرمائیل چې کوم سړي په رشتونی  
 زړه سره ددې خبرې گواهي ورکړي چې د الله نه سوا بل څوک معبود نشته او دا چې  
 محمد ﷺ د الله تعالی رسول دي، په هغه باندې به الله تعالی د جهنم اور حرام کړي.

'صدقا' د 'صادقا' په معنی سره دي. د 'من قلبه' تعلق 'صدقا' سره هم کیږي او مطلب به وی  
 چې هغه سړي به په ژبه سره د شهادت تلفظ کوي او په زړه سره ددې تصدیق کوي، او دا هم

(۱) حواله بالا

(۲) حواله بالا

(۳) حواله بالا

(۴) حواله بالا

(۵) المعجم المفصل فی الاعراب للاستاذ طاهر يوسف الخطيب (۳/۳۸۲)

(۶) حواله بالا

(۷) مختار الصحاح (ص ۲۹۹۰) والمعجم المفصل فی الاعراب (۳/۳۳۸)



ممکن ده چې ددې تعلق یشهد<sup>۱</sup> سره وی، یعنی په زړه سره رشتونې گواهی ورکوي. په دې کښې اولنې احتمال بهتر دي<sup>۲</sup>،

دلته دا خبره زده کړه چې د صدق<sup>۳</sup> اطلاق په افعالو او اقوالو دواړو باندې کېږي. اقوال صادق هغه اقوال دي چې د واقع مطابق وي او افعال صادق هغه افعال دي چې خوښکړې شوې وي، دلته دواړه معنی یعنی استقامت قولی او فعلی مراد دي<sup>۴</sup>،

د حدیث باب نه مرجئو استدلال او دهغې و: ددې حدیث نه مرجئه دلیل نیولې دي چې دایمان نه پس د بل څیز ضرورت نشته.

خوارجو دا قسم احادیث رد کړل، او اهل سنة والجماعة ټول احادیث په خپل ځانې باندې اېږدي او ټول مني او دهغې مناسبه معنی وائي، ددې حدیث هم ډیرې معنې بیان کړې شوې دي.

① یو معنی دا بیان کړې شوې ده چې دا اگرچې مطلق دي چې کوم سړي د توحید او رسالت گواهی ورکوي هغه به جهنم ته نه ځي. خو بیا هم دا حکم په حقیقت کښې مقید دي مامن احد

یشهد، تائها<sup>۵</sup> سره، یعنی چې کوم سړي توحید او رسالت گواهي سره توبه اویاسی او دې دنیا نه رخصت شي نو هغه باندې به اور حرام وي.

② یو معنی دا هم بیان کړې شوې ده چې دا او دا قسم چې څومره احادیث راغلې دي هغه ټول د فرائضو او احکامو د نازلیدو نه مخکښې راغلې دي، لهذا د فرائضو نازلیدو نه پس صرف شهادتین بس نه دي، په فرائضو او احکامو باندې به هم عمل کول وي.

دې جواب باندې اعتراض دي ځکه چې دا روایات خو د ابوهریره او حضرت ابو موسی اشعري<sup>۶</sup> نه هم مروی دي<sup>۷</sup>،

د حضرت ابوهریره<sup>۸</sup> په اسلام کښې روستوالي او د ابو موسی اشعري<sup>۹</sup> مخکښې والې د ابوهریره<sup>۱۰</sup> د اسلام راوړلو په کال باندې معروفه ده، دغه وخت د ډیرو فرائضو نازلیدنه شوې وه.

③ یو معنی دا هم وئيلي شوې ده چې دا حکم د غالب احوالو په اعتبار سره دي ځکه چې موحد عام طور تابعداري کوي او د گناه نه ځان بچ کوي.

④ یو مطلب دا بیان کړې شوې دي چې حرمة الله علی النار نه مراد د همیشه د پاره حراموالي دي، نه چې صرف داخیلیدنه.

⑤ یو مطلب دا بیان کړې شوې دي چې تحریم علی النار نه مراد فی الجملة حرام والې دي ځکه چې حدیث د شفاعت نه معلومېږي چې د مومن د سجدي ځایونه به اور نه خوري، او دغه شان ژبه هم چې په څه سره هغه د توحید گواهی ورکړې ده.

① فتح الباری (۲۲۶/۱) وعمدة القاری (۲۰۷/۲) -

② فتح الباری (۲۲۶/۱) -

③ صحیح المسلم کتاب الايمان باب الدلیل علی ان من مات علی التوحید دخل الجنة قطاعرقم (۱۴۷)

④ لایوموسی اشعري مستند احمد (۴/۴۰۲، ۴۱۱/۴) رقم (۱۹۸۲۶) و (۱۹۹۲۵) -

⑤ یو مطلب دا بیان کړې شوې دې چې دلته د 'النار' نه مراد د جهنم هغه طبقه ده چې کومه د کافرانو د پاره تیاره شوې ده، نه چې هغه طبقه چې کومه د گناهکار اهل توحید د پاره تیاره شوې ده.

⑥ حضرت حسن بصری رحمته الله ان ذلك لمن قال الكلمة وادى حقها ورفضتها یعنی دا حکم د هغه کس د پاره دې چې دې کلمې ونیلو نه پس ددې حقوق او فرائض هم په ځانې راوړي. (۱)

⑦ یو مطلب دا هم کیدې شى چې ددې کلمې تاثیر په حقیقت کښې هم دغه دې چې اور به حرام کړې شى په دې شرط چې څه مانع موجود نه وي، که څه مانع وی نو ددې کلمې به بیا دا اثر نه وي، او گوره د نهر او بهیرې، چې کوم طرف ته د نهر رخ وی هغه طرف ته روانې وی لیکن که څوک بند اولگوى نو اوږدېږي او چې هغه بند لري کپشې نو بیا په خپل رخ باندې روانې شى، دغه شان ددې کلمې خاصیت دې چې په هغه به جهنم حرام کړي او جنت ته به نې بوځي، په دې شرط چې دې خاصیت لره بندولو والا څه څیز یا عمل ظاهر نه شى، که یو عمل داسې ښکاره شى او هغه طاقتور وی نو ددې خاصیت به منع کړي او چې کله ددې عمل اثر ختم شى نو ددې کلمې اثر خاصیت به ښکاره شى.

او د اثر د ختمیدو دوه صورتونه دي. یو صورت دادې چې الله تعالی نې په خپل کرم سره لري کړي او دویم صورت دادې چې سړې به عذاب اوځکى او د سزا ځکلو نه پس به هغه روکاوت ختم شى. بهر حال ددې کلمې اثر به خامخا ښکاره کیږي. والله سبحانه وتعالى اعلم

**قوله: قال: يا رسول الله افلا اخبر به الناس فيستبشرون؟** حضرت معاذ رضي الله عنه عرض اوکړو چې یا رسول الله څه خلقو ته ددې خبرې زیرې ورنکړم چې هغوی خوشحاله شى؟

**قوله: قال: اذا يتكلموا:** هغوی ارشاد او فرمائیل چې بیا به خلق په اعتماد کولوسره په اعمالو کښې کمې کول شروع کړي.

په عامو نسخو کښې 'فيستبشرون' د نون حذف سره دې. او د ابوذر په نسخه کښې 'فيستبشرون' په اثبات دنون دې.

په اولنۍ صورت کښې 'فيستبشرون' م'ان ناصبه مقدره د وجه منصوب دې. او په دویم صورت کښې به تقدیری عبارت داسې وی 'فهم يستبشرون' (۲)

'اذا يتكلموا' ان اغبرتهم يتكلموا په معنی باندې ده. (۳)

د اصیلې او کشمېنې نسخو مطابق دا لفظ 'يتكلموا' نون سره دې چې د هغې معنی انکار ده، مطلب دادې چې بیا به خو خلق د عمل نه انکار اوکړي. (۴)

(۱) عمدة القاری (۲۰۷، ۲۰۸/۲) فتح الباری (۲۲۶، ۲۲۷/۱) -

(۲) فتح الباری (۲۲۷/۱) وتحفة الباری لشيخ الاسلام زکریا الانصاری (۱۴۳/۱) -

(۳) حواله بالا

(۴) حواله بالا

په مسند بزار کښې د حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه دا حدیث مروی دې چې حضور پاک صلی الله علیه و آله یو ورځ او فرمائیل: **من قال: لا اله الا الله دخل الجنة** په دې باندې حضرت معاذ رضی الله عنه د حضور پاک صلی الله علیه و آله نه د خلقو د خوشحالولو په غرض اجازت او غوښتلو، نو هغوی اجازت ورکړو. هغه په خوشحالی زر او تلو، په لار کښې حضرت عمر رضی الله عنه سره میلاړ شولو، هغوی تپوس او کړو څه خبره ده؟ حضرت معاذ رضی الله عنه ورته هغه خبره او کړه، حضرت عمر رضی الله عنه او فرمائیل چې تندی مه کوه، لږ هسار شه، بیا هغه د حضور پاک صلی الله علیه و آله په خدمت کښې حاضر شو او تپوس نې او کړو چې اې د الله نبی صلی الله علیه و آله! هم ستاسو راني افضله ده، خو بیا هم ځما راني داده چې خلق دا خوشخبری واورې نو په اعتماد سره به کینی او عمل به نه کوی، هغوی رضی الله عنه او فرمائیل چې هغه واپس راوغواړه، نو بیا هغه واپس راوغوښتې شو.

**قوله: واخبر بها معاذ عند موته تأثما:** حضرت معاذ رضی الله عنه د وفات په وخت کښې ځان د گناه نه بچ کولو په غرض خلقو ته ددې خبر ورکړو.

'موته' کښې ضمیر حضرت معاذ رضی الله عنه ته راجع دې، علامه کرمانی رحمته الله فرماني چې دا احتمال هم دې چې ضمیر حضور پاک صلی الله علیه و آله طرف ته راجع وی (۲) په اول صورت کښې به 'عند موته' مطلب دا وی قبل موت معاذ او بل صورت کښې به مطلب وی بعد موت النبي صلی الله علیه و آله.

دا خبره خو د احتمال د حده پورې رشتیا ده خو بیا هم صحیح دلته اولنې صورت دې (۳) ځکه چې په مسند احمد کښې د جابر رضی الله عنه دا صحیح روایت دې هغوی فرماني: **اخبنا من شهد معاذ حين حضرته الوفاة يقول: اكشفوا عني سجع القبة احدكم حديثا سمعته من رسول الله لم يتعق ان احدكم الا ان تتكلموا.** (۴)

تأثم د باب تفعل مصدر دې په دې کښې د سلب عن ماخذ یا خروج عن الشيء خاصیت ښکارېږي. گویا تأثما معنی: خروجاً عن الاثم (۵) او مطلب به دا وی چې حضرت معاذ رضی الله عنه د وفات په وخت کښې د کتمان علم د گناه نه وتلو د پاره دا بیان کړو.

په باب تفعل کښې د دخول فی الشيء خاصیت معلومېږي، په دغه اعتبار سره تقدیری عبارت به دا وی: **اخبنا من شهد معاذ عند موته مخافة الدخول في الاثم** یعنی په گناه کښې د داخلیدلو د ویره نه ئې

(۱) کشف الاستار عن زوائد البزار (۱/۱۲) رقتم (۸) کتاب الايمان باب توحيد الله وسبحانه -

(۲) شرح الکرماني (۱/۱۵۵) -

(۳) فتح الباری (۱/۲۲۷) -

(۴) مسند احمد (۵/۳۳۷) رقم (۲۲۴۱۰) -

(۵) قال الزبيدي في تاج العروس (۸/۱۷۹) مادة "أثم": تأثم الرجل: تاب منه، أي: من الاثم، واستغفر منه، وهو على السلب كانه سلب ذات الاثم بالتوبة والاستغفار او رام ذلك بهما وايضا: فعل فعلا خرج به من الاثم كما يقال: تخرج اذا فعل فعلا خرج به من الحرج، وفي حديث معاذ: فاخبر بها عند موته تأثما (").

دا روایت نقل کړو.

د منع کولو باوجود حضرت معاذ رضی الله عنه دا حدیث د خلقو مخکښې ولې بیان کړ؟ دلته سوال پیدا کیږي چې کله حضور پاک صلی الله علیه و آله حضرت معاذ رضی الله عنه ته دا فرمائیلې وو چې خلقو ته مه وایه. که دې اوونیلو نو خلق به په دې باندې بهر ورسه او کړی نو حضرت معاذ رضی الله عنه ته کتمان علم ویره ولې راغله؟

ددې ډیر جوابونه ورکړي شوي دي:

① قاضي عياض فرماني چې حضرت معاذ رضی الله عنه د حضور پاک صلی الله علیه و آله منع کول په حرام والي باندې اونه گنرله، بلکه هغوی دا او گنرله چې په ما کېنې د زیری کومه اراده پیدا شوې ده د هغې ختمیدل نې مقصود دی. (۱)

② کیدي شی چې د ابوهریره رضی الله عنه هغه قصي (۲) چې په هغې کېنې حضور پاک صلی الله علیه و آله هغوی ته د زیری ورکولو اجازت ورکړې وو، د حضرت معاذ رضی الله عنه ددې واقعي نه پس وی لهدا هغوی دغه واقعي لره ناسخه او خپله منسوخه او گنرله، او دغه شان نې په آخری وخت کېنې نې دا حدیث د خلقو په مخکښې نقل کړو.

③ کیدېشي چې د منع تعلق علی وجه العموم وی د مخصوص خلقو په مخکښې د بیاندلو نه منع نه وی. (۳)

خوپه دې ټولو جوابونو باندې اعتراض دي

چنانچه په اولنی جواب اشکال دا دي چې کله په روایت کېنې ښکاره منع موجود ده (۴) نو دا د عظیمت ماتولو باندې ولې واخستلې شو؟

دغه شان په دویم جواب اشکال دادې چې راروان روایت نه دا په ذهن کېنې راځي، چې د ابوهریره رضی الله عنه واقعه د معاذ رضی الله عنه د واقعي نه مخکښې وه، ځکه چې د حضرت ابوهریره رضی الله عنه په حدیث کېنې دی چې حضور پاک صلی الله علیه و آله هغوی ته ارشاد او فرمائیلو چې لاږ شه؛ چې کوم خلق دي باغ نه بهر دی ټولو ته اطلاع ورکړه چې څوک لا اله الا الله یقین سره او وائی الله تعالی به هغه جنت ته داخله وي، هغوی د باغ نه وتلو کېنې وو چې حضرت عمر رضی الله عنه ورته لاږ کېنې میلان شو، هغوی ته چې کله معلومه شوه نو ابوهریره رضی الله عنه نې په زوره منع کړلو او د حضور پاک صلی الله علیه و آله په خدمت کېنې حاضر شو او وجه نې ورته اوښودله چې یا رسول الله! مکوه چې خلق عمل کوی، هسې نه خلق په دې باندې بهر ورسه شروع کړی، نو هغوی صلی الله علیه و آله اجازت ورکولو سره او فرمائیل فغلمه (۵)

(۱) فتح الباری (۲۲۸/۱) -

(۲) صحیح مسلم کتاب الايمان باب الدليل على ان من مات على التوحيد دخل الجنة قطعا رقم (۱۴۷) -

(۳) فتح الباری (۲۲۸/۱) -

(۴) کما فی روایت سابق "لا انی اخاف ان يتكلوا" -

(۵) صحیح المسلم کتاب الايمان باب الدليل على ان من مات على التوحيد دخل الجنة قطعا رقم (۱۴۷) -

چنانچه روستو بیا هغوی هم دغه مفهوم او مضمون حضرت انس رضی الله عنه ته په خطاب کښې اوفرمانیلو. په هغې کښې هغوی خلقو ته د اورولو حکم صرف دا چې ور نې نه کړو بلکه د معاذ رضی الله عنه د تبشیر جذبه نې هم یخه کړه، ددې نه علاوه صرف د احتمال د وجه نسخ ثابتیږي نا<sup>(۱)</sup>

او په دریم جواب اشکال دادې چې په مسند احمد کښې راغلې دې چې حضرت معاذ رضی الله عنه د خپل وفات په وخت کښې ارشاد اوفرمانیلو چې خلق ماته راوغواړئ هر کله چې ټول راغلل نو هغوی دا حدیث واورولو<sup>(۲)</sup>

لهذا دا به اوونیلې شی چې حضرت معاذ رضی الله عنه دا اوگنړله چې دا نهی تحریمی نه ده بلکه تنزیهی ده، او د منع کیدو وجه د سستوالی ویره ده، او سستوالې په شروع کښې وی، هرکله چې سرې د اعمالو شوقی او عادتې نه وی، او چې کله دا اعمالو عادی شی نو بیا سستوالې نه وی په خپله په هغه کښې د تابعدارنې شوق پیدا شی بیا یې په خپله کوی.

گویا په شروع کښې د سستوالی ویره وه، په اعمالو کښې د کموالی اندیښنه وه، دې نه پس دا خطر ختمه شوه او معاذ رضی الله عنه اوگنړله چې د کوم علت په وجه منع کړې شوې وه هغه علت باقی پاتې نه شو، لهذا که چرې دا حدیث بیان نه کړې شو نو د کتمان علم د گناه خطر ده. والله اعلم

یو اعتراض او د هغې جواب: دلته د یو اعتراض جواب په خیال کښې راغلو، اعتراض دادې چې هر کله حضرت معاذ رضی الله عنه د کتمان علم د گناه نه د وتلو اراده اوکړه او د هغې د وجې نې حدیث بیان کړو نو هغه ته دا خیال ولې راغلو چې د حدیث بیان کیدو په صورت کښې د حضور پاک صلی الله علیه وسلم د صفا منع کولو مخالفت گناه لزمیږي؟

نو ددې جواب دادې چې هغوی ته دا علم وو چې د حضور پاک صلی الله علیه وسلم دا منع کول د اټکال په قید سره وو. هرکله چې د قید یعنی سستوالې ختم شو، نو مقید هم ختم شو<sup>(۳)</sup>، والله اعلم.

۱۲۹۱ حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ قَالَ حَدَّثَنَا مَعْمَرٌ قَالَ سَمِعْتُ أَبِي قَالَ سَمِعْتُ أَنَسًا قَالَ دُكِرَ لِي أَنَّ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ لِمُعَاذٍ «مَنْ لَقِيَ اللَّهَ لَا يَشْرِكُ بِهِ شَيْئًا دَخَلَ الْجَنَّةَ». قَالَ أَلَا أَيْبَرُ النَّاسَ قَالَ «لَا، إِيَّيْ أَخَافُ أَنْ يَتَكَلَّمُوا»

(۱) قال السخاوی فی فتح المغیث (۵۲/۴) بحث الناسخ والمنسوخ) فقال الشافعی فیما رواه البیهقی فی المدخل من طریقہ ولا یستدل علی الناسخ والمنسوخ الا بخیر عن رسول الله صلی الله علیه وسلم او بوقت یدل علی ان احدهما بعد الآخر او یقول من سمع الحدیث یعنی من الصحابة او العامة الاجماع هو. کما قال المصنف اوضح اوشهر اذا النسخ لا یصار الیه بالاجتهاد والرأی وانما یصار الیه عند معرفة التاريخ<sup>(۱)</sup>

(۲) عن معاذ بن جبل انه اذ حضر قال: ادخلو علی الناس فادخلو علیه فقال: انی سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول: من مات لا یشرک بالله شینا جعله الله فی الجنة وما کنت احدثکموه الا عند الموت، الشہید علی ذلك عویم وابوالدرداء فاتو ابوالدرداء، فقال: صدق اخي، وما کان یحدثکم به الا عند موته مسند احمد (۴۵۰/۶)

رقم (۲۸۰۹۸) احادیث ابی الدرداء -

(۳) شرح الکرماني (۱۵۶/۲) -

## رجال الحديث

① مسدد: دا مسدد بن مسرهد بن مسریل بن مرعیل الاسدی البصری رحمہ اللہ دی، ابوالحسن ددوی کنیت دی<sup>(۱)</sup>

منصور بن عبد اللہ خالدی ددوی نسب نامہ داسی ذکر کری دے مسدد بن مسرهد بن مسریل بن مغریل بن مرعیل بن اردنل بن سرندل، بن غرندل بن ماسک بن مستورد الاسدی<sup>(۲)</sup> خو حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی چې د نسب دا جلیلد منکر او عجیبہ ده او ینکاری چې دا د خاتنه جوړه شوې ده، او منصور د اعتماد قابل نه دی<sup>(۳)</sup>

بعضی خلقو و نیلې دی چې د هغوی نوم عبد الملک بن عبد العزیز وو<sup>(۴)</sup> گویا مسدد لقب دی. دوی د مهدی بن میمون، حماد بن زید، عبد اللہ بن یحیی بن ابی کثیر، هشیم، عبد الوارث، ابو عوانه، ابو الاحوص، معتمر، سفیان بن عیینہ، فضیل بن عیاض، یحیی القطان، عیسی بن یونس، وکیع او د هغوی والد الجراح بن ملیح رحمہ اللہ وغیرہ نه روایت کوی. دده نه روایت کوونکو کښې امام بخاری، امام ابوداود، ابوذرعه، ابوحاتم، یعقوب بن سفیان الفسوی، یعقوب بن شیبہ السدوسی، ابواسحاق، جوزجانی، محمد بن یحیی ذہلی او احمد بن عبد اللہ عجمی رحمہ اللہ وغیرہ حضرات دی<sup>(۵)</sup>

یحیی بن القطان فرمائی چې څه دده کور ته لاړ شم او ده ته حدیثونه اوروم نو دې د هغې اهل دی<sup>(۶)</sup> امام احمد بن حنبل رحمہ اللہ فرمائی مسدد صدوق، فاکت عنه فلا تعد<sup>(۷)</sup> یعنی مسدد رشتونې دي دده نه چې څوک حدیثونه لیکي نو بل چاته د تلو ضرورت نشته.

امام یحیی بن معین رحمہ اللہ فرمائی (صدوق)<sup>(۸)</sup> دغه شان هغوی فرمائی (انه ثقة ثقة)<sup>(۹)</sup>

امام نسائی رحمہ اللہ فرمائی (ثقة)<sup>(۱۰)</sup> امام عجلې رحمہ اللہ فرمائی (مسدد، بصري ثقة)<sup>(۱۱)</sup>

امام ابوحاتم رحمہ اللہ فرمائی (كان ثقة)<sup>(۱۲)</sup>

(۱) التاريخ الكبير للبخاری (۷۲/۸) رقم (۲۲۰۹) -

(۲) سير اعلام النبلاء (۵۹۴/۱۰) تهذيب التهذيب (۱۰۹/۱۰) -

(۳) سير اعلام النبلاء (۵۹۴/۱۰) -

(۴) تهذيب التهذيب (۱۰۹/۱۰) -

(۵) تهذيب الكمال (۴۴۵/۲۷) وسير اعلام النبلاء (۵۹۱، ۵۹۲/۱۰) -

(۶) تهذيب الكمال (۴۴۶/۲۸) -

(۷) حواله بالا -

(۸) حواله بالا -

(۹) حواله بالا -

(۱۰) حواله بالا -

(۱۱) تهذيب الكمال (۴۴۷/۲۸) -

(۱۲) كتاب الجرح والتعديل لابن ابی حاتم (۵۰۰/۸) رقم (۱۵۳۰۵) -

ابن قانع رحمته فرمائی: کان ثقة (۱)

امام ابن حبان رحمته دوی پہ کتاب الثقات کنبی ذکر کرے دی (۲)

حافظ ذہبی فرمائی: الامام الحافظ الحجة.. احدا لعلام الحديث وكان من الائمة الاثبات (۳)

حافظ ابن حجر فرمائی: ثقة حافظ (۴)

پہ بصرہ کنبی د تولو نہ مخکنبی "مسند" لیكونکے ہم دی وو (۵)

۲۲۸ ہجری کنبی ددوی انتقال اوشو (۶) رحمة الله تعالى رحمة واسعة

⑤ معتمر: ابو معتمر بن سليمان بن طرخان تيمی بصری رحمته دی ددوی لقب "طفيل" وو. د بنومره مولی وو، بنوتيميم کنبی د اوسيدو د وجه تيمی رابلي شو، گنی پہ حقيقت کنبی د بنوتيميم نہ وو (۷)

دوی د خپل پلار سليمان بن طرخان، منصور بن المعتمر، ايوب سختياني، حميد الطويل، عمرو بن دينار بصری، ليث بن ابي سليم، خالد الخذاء، اشعث بن عبد الملك، عاصم الاحول، يونس بن عبيد او اسحاق بن سويد رحمته وغيره نہ روايت کوي.

ددوی نہ امام عبد الله بن مبارک، عبد الرزاق بن همام صنعاني، عبد الله بن مسلمة القعنبي، امام اصمعي، يحيى بن يحيى نيسابوري، مسدد بن مسرهد، محمد بن السلام البيهقي، ابو كريب محمد بن العلاء ابوسلمه بن اسماعيل او امام احمد بن حنبل رحمته وغيره روايت کوي (۸)

امام يحيى بن معين فرمائی: ثقة (۹) ابو حاتم رحمته فرمائی: "ثقة صدوق"، (۱۰)

قرة بن خالد رحمته فرمائی: "ما معتمر عندنا دون سلمان التيمي"، (۱۱) يعني "معتمر.. زمونہ پہ نيزد سليمان التيمي نہ کم نہ دي،"

ابن سعد رحمته فرمائی: "كان ثقة"، (۱۲)

(۱) تهذيب التهذيب (۱۰/۱۰۹)-

(۲) الثقات لابن حبان (۹/۲۰۰)-

(۳) سير اعلام النبلاء (۱۰/۵۹۱)-

(۴) تقريب التهذيب (ص ۵۲۸) رقم (۶۵۹۸)-

(۵) تهذيب التهذيب (۱۰/۱۰۹)-

(۶) التاريخ الكبير للبخاري (۸/۷۲، ۷۳) رقم (۲۲۰۹)-

(۷) تهذيب الكمال (۲۸/۲۵۰)-

(۸) تهذيب الكمال (۲۸/۲۵۰، ۲۵۳)-

(۹) تهذيب الكمال (۲۸/۲۵۴)-

(۱۰) الجرح والتعديل (ج ۸ ص ۴۶۱)، رقم (۱۵۱۵۲)-

(۱۱) حواله بالا -

(۱۲) الطبقات (ج ۷ ص ۲۹۰)-

امام عجلې فرمائی، بصری ثقہ،<sup>(۱)</sup>

امام احمد فرمائی، ماکان احفظ معتمرین سلیمان، قلما کنا نساله عن شیء الا عندہ فیہ شیء،<sup>(۲)</sup>

حافظ ذہبی فرمائی، احد الثقات الاعلام،<sup>(۳)</sup>

دغہ شان ہغوی فرمائی، کان راسا فی العلم والعبادۃ کأبیہ،<sup>(۴)</sup> یعنی، دخل والدیشان دې ہم

پہ علم او عبادت کنې فائق وو، حافظ ابن حجر فرمائی، ثقہ،<sup>(۵)</sup>

البته امام یحیی القطان فرمائی، اذا حدثکم البعثریشیین فاعرضوا، فانه سین الحفظ،<sup>(۶)</sup>

یعنی، معتمرچې کله تاسو ته حدیث بیانوی نو دې لرہ هغې نورو احادیثو سرہ موازنہ کوئ، ځکه چې دې د حافظہ پہ اعتبار سرہ کمزورې دې،

دغہ شان ابن دحیہ ہم دامام ابن معین فرمائی نه نقل کړی دی، لیس بحجۃ،<sup>(۷)</sup>

دغہ شان ابن خراش وائی، صدوق یخطئ من حفظه، واذحدث من کتابه فهو ثقہ،<sup>(۸)</sup> لیکن حافظ

ذہبی فرمائی دغہ پہ بارہ کنې ددې قسمہ اقوال نقل کولو سرہ فرمائی، هو ثقہ مطلقا،<sup>(۹)</sup>

داعین ممکنہ ده چې امام یحیی القطان فرمائی دغہ صرف د حافظہ پہ بنیاد باندې دروایت

شدہ احادیثو پہ بارہ کنې فرمائی وی، دامام یحیی بن معین فرمائی تبصرہ ہم پہ دې باندې

محمول کولوشی ځکه چې په خپلہ ہم دغہ نه ددہ توثیق منقول دې، کوم چې مونږ ذکر کړې دې۔

بیا حافظ ابن حجر فرمائی، اکثر ما اخرجہ لہ البخاری متابعا علیہ، واحتج بہ الجباعة،<sup>(۱۰)</sup>

یعنی، امام بخاری چې دغہ نه کوم احادیث روایت کړی دی اکثر و متابعت موجود

دې او دغې سرہ ټولو اصحاب اصول ستہ احتجاج کړې دې،

ابن حبان فرمائی ہم دې په کتاب الثقات کنې ذکر کړې دې۔<sup>(۱۱)</sup>

ددہ انتقال کال ۱۸۷ هجري کنې شوې دې۔<sup>(۱۲)</sup> رحبه الله تعالی رحمة واسعة

(۱) تهذيب التهذيب (ج ۱۰ ص ۲۸)۔

(۲) حوالہ بالا۔

(۳) میزان الاعتدال (ج ۴ ص ۱۴۲)، رقم (۸۶۴۸)۔

(۴) الکاشف (ج ۲۲۷۹)، رقم (۵۵۴۶)۔

(۵) تقريب التهذيب (ص ۵۳۹)، رقم (۶۷۸۵)۔

(۶) تهذيب التهذيب (ج ۱۰ ص ۲۲۸)۔

(۷) میزان الاعتدال (ج ۴ ص ۱۴۲)، رقم (۸۶۴۸)۔

(۸) حوالہ بالا۔

(۹) حوالہ بالا۔

(۱۰) هدى السارى (ص ۴۴۴)۔

(۱۱) الثقات لابن حبان (ج ۷ ص ۵۲۱، ۵۲۲)۔

(۱۲) تهذيب الكمال (ج ۲۸ ص ۲۵۵)۔



⑤ ابی : دا دمترین سلیمان والد سلیمان بن طرخان <sup>(۱)</sup> تیمی بصری رحمته دی، اصلا قبیله تیم سره دده سره تعلق نشته، چونکه په دې کښې پاتې شوی وو ددې وجې نه د.. تیمی، نسبت سره معروف شو. <sup>(۲)</sup>

دې د حضرت انس رضی الله عنه نه علاوه ابو عثمان نهدي، یزید بن عبدالله بن الشخیر، امام طائوس، ابومجلز، یحیی بن یعمر، بکر بن عبدالله المزنی، حسن بصری، ثابت بنانی قتاده، رقبه بن مصقله رحمته وغیره نه روایت کوی.

او د دوی نه روایت کونکو کښې ابواسحاق سبیعی، معتمرین سلیمان، شعبه بن الحجاج، سفیان ثوری، حماد بن سلمه، یزید بن زریع، عبدالله بن المبارك، هشیم بن بشیر، سفیان بن عیینه، اسماعیل بن علیه، یحیی القطان، محمد بن فضیل او یزید بن هارون رحمته وغیره ډیر حضرات دی. <sup>(۳)</sup>

امام شعبه رحمته فرمائی، «مارایت احدا اصدق من سلیمان التیمی»، <sup>(۴)</sup> یعنی .. ما د سلیمان تیمی نه لوی څوک صادق نه دې موندلې،.

امام احمد بن حنبل، امام یحیی بن معین او امام نسائی رحمته فرمائی، «ثقة»، <sup>(۵)</sup>

امام عجلې رحمته فرمائی، «تأیی ثقة وکان من خيار اهل البصرة» <sup>(۶)</sup> یعنی، «دا تابعی او ثقہ دې اود دوی شمیر د اهل بصره په صالح ترین خلقو کښې کیږي».

امام ابن سعد رحمته فرمائی، «وکان ثقة کثیر الحديث»، <sup>(۷)</sup>

سفیان ثوری رحمته فرمائی، «حفاظ البصريين ثلاثة : سليمان التيمي، وعاصم الاحول، وداود بن ابي هند،

وکان عاصم احفظهم»، <sup>(۸)</sup> یعنی، «د بصرې اعلى ترین حافظ حدیث درې دي یو سلیمان تیمی، دویم عاصم الاحول، دریم داود بن ابی هند، بیا په دې ټولو کښې عاصم د ټولو نه زیات احفظ دي»،.

<sup>(۱)</sup> د، طرخان.. د تلفظ په سلسله کښې علامه مجد الدین فیروز آبادی او علامه زبیدی رحمته فرمائی، «(طرخان بالفتح ولا تضم) انت (ولا تكسر) وان فعله المحدثون) والصابوب : الاقتصار على الفتح... تاج العروس (ج ۲ ص ۲۶۹) \_ حافظ ابن حجر رحمته په هدی الساری کښې، «طاء... باندې صرف کسره ضبط کړې ده \_ او گوري (۲۲۲۰) او حافظ مغلطانی رحمته د ابو علی جیاني رحمته کتاب، «تقليد المهمل.. نه نقل کړې دي،، طرخان یکسر الطاء المهمله، ويقال : بضمها... او گوري اكمال تهذيب الكمال (ج ۶ ص ۷۰)».

<sup>(۲)</sup> او گوري تهذيب الكمال (ج ۱۲ ص ۵).

<sup>(۳)</sup> د شیوخو او تلامذه د باره او گوري تهذيب الكمال (ج ۱۲ ص ۸).

<sup>(۴)</sup> تهذيب الكمال (ج ۱۲ ص ۸).

<sup>(۵)</sup> تهذيب الكمال (ج ۱۲ ص ۸).

<sup>(۶)</sup> تهذيب الكمال (ج ۱۲ ص ۸).

<sup>(۷)</sup> الطبقات الكبرى (ج ۷ ص ۲۵۲).

<sup>(۸)</sup> تهذيب الكمال (ج ۱۲ ص ۹)، والجرح والتعديل (ج ۴ ص ۱۲۱)، رقم (۵۶۵۸).

ابن حبان رحمہ اللہ پہ کتاب الثقات کتب فرمائی .. کان من عباد اہل البصرة وصالحیہم ثقة، واتقاناً، وحفظاً، وسنة،، (۱)

امام دارقطنی رحمہ اللہ دوی لرہ ثقہ،، او رجل حافظ ګرزولہ دی،، (۲)

حافظ ذہبی رحمہ اللہ فرمائی .. الامام احد الاثبات،، (۳)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی .. ثقة عابد،، (۴)

البته امام یحییٰ بن معین رحمہ اللہ نہ منقول دی چې دوی بہ تدلیس کولو۔ (۵)

غالباً ہم دا وجہ دہ چې امام بخاری رحمہ اللہ فرمائی .. وما روی عن الحسن وابن سيرين فهو صالح اذا قال : سمعت او قلت،، (۶)

سليمان تيمی رحمہ اللہ ديورو تابعینونہ روایت کوی، لیکن علماؤ ددی تصریح کړې دہ چې دہ ته ددوی نہ سماع حاصلہ نہ دہ، دغہ شان سليمان تيمی دنافع، عطاء، عکرمہ، اوسعيد بن المسيب نہ چې کوم روایاتونہ نقل کوی هغه مراسیل دی۔ (۷)

اودوی دحضرت انس رضی اللہ عنہ نہ روایت کوی، نو حافظ ابن حجر رحمہ اللہ، سليمان عن ابی مجلز عن انس، په طریق سره مروی ديوروایت لاندې فرمائی :

«قد تقدم في باب الحد للعاظم، وسليمان التيمي حديث عن انس بلا واسطة، وقد سمع من انس عدة احاديث، وروى عن اصحابه عنه عدة احاديث وفيه دلالة على انه لم يدلس،،» (۸)

يعنى، د سليمان تيمی يو حديث کوم چې هغه دحضرت انس رضی اللہ عنہ نہ بلا واسطه نقل فرمائی .. باب الحد للعاظم، کتبې تير شوې دي، دي دحضرت انس رضی اللہ عنہ نہ بلا واسطه خو احاديث روایت کوی. او ديرو روایاتونہ ہم دحضرت انس رضی اللہ عنہ نہ بالواسطه روایت کوی۔ اودا دي خبرې دليل دي چې دي تدلیس نہ کوی،،

ددوی تدلیس۔ علی سبيل التسليم۔ داسې ووچې علماؤ ددی تحمل کړې دي، دغہ شان حافظ مزى رحمہ اللہ ددوی دتدلیس هروڅه ذکر نہ دي کړې۔

(۱) اکمال تهذيب الكمال لمغلطای (ج ۶ ص ۷۰) وتهذيب التهذيب (ج ۴ ص ۲۰۲)۔

(۲) تعليقات تهذيب الكمال (ج ۱۲ ص ۱۳)۔

(۳) ميزان الاعتدال (ج ۲ ص ۲۱۲) رقم (۳۴۸۱)۔

(۴) تقريب التهذيب (ص ۲۲۵) رقم (۲۵۷۵)۔

(۵) كما في رواية الدوري عن ابن معين \_ انظر تعليقات الكاشف (ج ۱ ص ۴۶۱)، رقم (۲۱۰۲)۔

(۶) التاريخ الكبير (ج ۴ ص ۲۱) رقم (۱۸۲۸)، وفي تهذيب التهذيب (ج ۴ ص ۲۰۲) : .. اذا قال سمعت او حدثنا۔

(۷) اوگوري تهذيب التهذيب \_ ج ۴ ص ۲۰۲، ۲۰۳۔

(۸) فتح الباری (ج ۱۱ ص ۲۳)، کتاب الاستئذان باب آية العجايب۔

دغه شان حافظ ابن حجر رحمته الله هم په ١١ هجری الساری، کښې چې په کوم فصل کښې متکلم فیه رواه د بخاری ذکر کړی دی هغې کښې ئې ددوی تذکره نه ده کړې.

حافظ ابن حجر رحمته الله دې لره په خپله رساله ١١، تعریف اهل التقديس بمراتب الموصوفین بالتدلیس، کښې ١١، په مرتبه ثانیه، کښې ذکر کړی دی، او دا مرتبه دهغې حضراتو دپاره مخصوص ده کومو چې به ډیر کم تدلیس کولو، او انمه ددوی دتدلیس تحمل کولوسره ددوی دا حدیثونه خپلو کتابونو کښې تخریج کړې دي. (١)  
ددوی مناقب بې شمیره دی، دتفصیلی حالاتو او واقعاتو دپاره کتب سیر او خاص طور باندې حلیه الاولیاء، (٢) ته مراجعت او کړئ.

١٤٣ هجري کښې هغوی وفات شوې دي. (٣) رحمه الله تعالی رحمة واسعة

ج) حضرت انس رضی الله عنه: د حضرت انس رضی الله عنه حالات د کتاب الایمان، باب من الایمان ان یحب لایه ما یحب لنفسه، لاندې تیر شوی دی. (٤)

قوله: قَالَ ذَكَرَ لِي أَنَّ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ لِمُعَاذٍ: حضرت انس رضی الله عنه فرمائی چې ماته بیان شو چې حضور صلی الله علیه و آله حضرت معاذ رضی الله عنه ته او فرمایل -

دلته، ذکرل، د مجهول صیغه ده، حافظ رحمته الله فرمائی چې د حضرت انس رضی الله عنه ته چا بیان کړو؟ په یو طریق کښې هم ماته ددې صراحت ملاؤ نشو. (٥) دغه شان شاته د حضرت جابر رضی الله عنه

روایت تیر شوې دي، چې په هغې کښې هغه فرمائی، «اخبرنا من شهد معاذًا حين حضرته الوفا

.....»، (٦) په دې کښې هم د «من شهد»، مصداق څوک دي؟ یقیني طور باندې معلوم نه دی، پخپله براه راست دي دواړو حضراتو د حضرت معاذ رضی الله عنه نه ددې حدیث سماع معلومه نه ده، ځکه چې د حضرت معاذ رضی الله عنه انتقال په وخت شام کښې کیدو په دغه وخت کښې حضرت

انس رضی الله عنه او حضرت جابر رضی الله عنه په مدینه منوره کښې وو. (٧)

البته د صحیح بخاری په کتاب الجهاد کښې هم داسې یو روایت د حضرت معاذ رضی الله عنه نه مروی دي کوم چې دهغوی نه عمرو بن میمون اودی رضی الله عنه نقل کوی، (٨) دې د مشهور مخضرمینونه

(١) اوگوری تعریف اهل التقديس بمراتب الموصوفین بالتدلیس (ص ١٣ و ٢٣) و تعلیقات الکاشف ج ١ ص ٤٦١، رقم (٢١٠٢) -

(٢) اوگوری حلیه الاولیاء (ج ٣ ص ٢٧ - ٣٧) -

(٣) الکاشف (ج ١ ص ٤٦١)، رقم (٢١٠٢) -

(٤) کشف الباری (ج ٢ ص ٦) -

(٥) فتح الباری (ج ١ ص ٢٢٧) -

(٦) مسند احمد (ج ٥ ص ٢٣٧)، رقم (٢٢٤١٠) -

(٧) فتح الباری (ج ١ ص ٢٢٧) -

(٨) صحیح البخاری (ج ١ ص ٤٠٠)، کتاب الجهاد، باب اسم الفرس والحصار، رقم (٢٨٥٦) -

دې، دغه شان امام نسائي په سنن کبری کښې هم داسې قسمه روايت دحضرت معاذ رضي الله عنه حضرت عبدالرحمن بن سمره رضي الله عنه نقل کوي (۱)، ددې دواړو روايتونونه استيناس کيدشي چې دلته حضرت انس اودغه شان دحضرت جابروړاندې نقل کولووالا عمروبن ميمون يا عبدالرحمن بن سمره کښې په يووې - (۲)

**قوله: مَنْ لَقِيَ اللَّهَ لَا يَشْرِكُ بِهِ شَيْئًا دَخَلَ الْجَنَّةَ:** کوم سړې چې الله تعالى سره په دې حال کښې ملاؤ شي چې الله تعالى سره نې هيڅ څيز هم شريک نه نې جوړ کړې نوهغه به جنت کښې داخلېږي

بعضې حضرات وائي چې .. من لقي الله، نه مراد دې .. من لقي الاجل الذي قدره الله، يعنى الموت، گويا دلقاء الله نه .. مرگ، مراد دې، داهم امکان دې چې، لقاء الله .. نه بعث .. يا .. رويت باري، .. مراد وى (۳)، يعنى په کومه ورځ چې به دوباره ژوندى راپاسى .. يا په کومه ورځ باندې چې به دالله تعالى رويت حاصلېږي اوهغه کله شرک نه وى کړې نوهغه به جنت کښې داخلېږي.

بيا دلته .. لايشرك به شيئا، کښې صرف په نفى اشتراک باندې اکتفاکړې شوي ده. اثبات توحيد ذکر نه دې کړې، ليکن اقتضاء دلته .. توحيد، ملحوظ دې. دغه شان .. توحيد .. سره سره اثبات رسالت او نور ضروريات هم لزوما ملحوظ دي -

او دا داسې دى څنگه چې ونيلي کيږي .. من توفاصحت صلاته، - اوددې مطلب دا وى چې چا اودس اوکړو اودنور وشرائطولحاظ نى هم اوساتى نودده مونځ به درست وى -

اوس به دمذکور ه عبارت مطلب داوى چې دکوم سړى مرگ په داسې حال کښې راغلې وى چې هغه په هغې ټولواورو باندې ايمان لري په کوموچې ايمان لرل ضرورى وى نوهغه به جنت ته داخلېږي - (۴)

دلته د .. دخل الجنة، الفاظ دي، چې په کوم کښې دجنت د دخول عمومي خبر دې، که قبل التعذيب داخل وى اوکه بعد التعذيب، اوددې نه رومبي حديث کښې .. رحمه الله على النار، الفاظ وونو هلته هغه مشهور اشکال راپېښ شوي وو دکوم تقريرچې مونږ کړې دې او ونيلي مو دى چې دې حديث نه مرجئو استدلال کړې دې او ددې ترديد هم په تفصيل سره راغلې دې، ليکن دا اشکال به په دې حديث باندې نه کيږي - (۵) والله اعلم

(۱) اوگورئ سنن النسائي الكبرى (ج ۶ ص ۲۷۹). کتاب عمل اليوم والليلة، باب ثواب من كان يشهد ان لا اله الا الله، رقم (۱۰۹۷۵-۱۰۹۷۸).

(۲) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۲۷ و ۲۲۸).

(۳) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۲۷ و ۲۲۸).

(۴) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۲۸).

(۵) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۲۸).

قوله: قَالَ أَلَا أَبْتَرُ النَّاسَ: حضرت معاذ رضی اللہ عنہ عرض اوکړو چې زه هغې خلقوته خوشخبري نه اوروم؟

قوله قَالَ «لَا»: نو هغوی او فرمائیل نه، یعنی خلقوته دا خوشخبري مه اوروه،

قوله: إِنِّي أَخَافُ أَنْ يَتَكَلَّمُوا: ماته ویره ده چې هغوی به په دې باندې تکیه اولگوي او کښی به.

په بعضو نسخو کښې د «ان»، لفظ موجود نه دې او عبارت داسې دې «لَا خَافَ أَنْ يَتَكَلَّمُوا»، په دې صورت کښې یاد ساتل پکار دی چې مطلب هم هغه دې کوم چې مونږ شاته بیان کړې دې «یعنی، لا، مستقل جمله ده او «خاف ان يتكلموا»، جمله استینافیه ده \_ او مطلب دې «لشهرهم، فان الخاف ان يتكلموا»<sup>(۱)</sup>

دا خبره دحسن بن سفيان په مسند کښې په وضاحت سره راغلې ده، چې دهغې الفاظ دی «قال: لا دعهم فليتناقسوا في الاعمال، فان الخاف ان يتكلموا»،<sup>(۲)</sup> یعنی «هغوی ته خوشخبري مه اوروه بلکه هغوی لره په اعمالو کښې دیوبل نه مخکښې کیدو ته پریږدده، ځکه چې ماته ویره ده، چې هغوی به خوشخبري اوریدو سره په دې باندې تکیه اولگوي او کښی به»،<sup>(۳)</sup> دحديث باب درجمة الباب سره مناسبت: د مذکور باب لاندې د دواړو حديثونو درجمة الباب سره مطابقت بلېکل واضح دې چې په هغې کښې دحضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم حضرت معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ لره دعلم خبره ښودل او بیا دعا موخلقو ښودنې نه منع کول مذکور دی \_ والله سبحانه وتعالى اعلم

### هـ - باب: الْحَيَاءُ فِي الْعِلْمِ

«حیا»، سره متعلق جمله امور مونږ په تفصیل سره شاته ذکر کړي دي -<sup>(۴)</sup>

باب سابق سره مناسبت: ددې باب دسابق باب سره مناسبت دا دې چې سابقه باب کښې ذکر دی چې په مخصوص حالت کښې دیو علم خاص خاص خلقو سره تخصیص کیدشی -  
اوس په دې باب کښې امام بخاری رحمته اللہ علیہ تنبیه کول غواړي چې کوم یو کس دا اوگنړي چې دا علم دچاسره خاص دي، نو دتپوس کولو نه دې حیا نه کوي چې دحیا دوجې نه کښی، بلکه ده لره پکار دی چې په هر صورت کښې دامور دینیه او امور دنیاوییه متعلق سوال کوي او په دې سلسله کښې دې دحیا نه کار نه اخلی -<sup>(۵)</sup> والله اعلم

مقصد درجمة الباب: امام بخاری ددې ترجمه نه څه بیانول غوښتل غواړي؟

(۱) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۲۸) -

(۲) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۲۸) -

(۳) اوگورئ کشف الباری (ج ۱ ص ۶۷۱-۶۷۶) کتاب الايمان، باب امور الايمان -

(۴) اوگورئ عمدة القاری (ج ۲ ص ۲۱۰) -

عام شارحین حافظ ابن حجر<sup>(۱)</sup> علامه سندھی<sup>(۲)</sup> شاه ولی الله<sup>(۳)</sup> وغیره راڻي دا ده چي امام بخاري<sup>(۴)</sup> د حيا، في العلم مذمت بيانول غواړي او دا بنودل غواړي چي علم کښي حيا نه ده کول پکار، ځکه څوک چي په علم کښي حيا کوي هغه د علم نه محروميږي، د امام مجاهد اثر او بيا د حضرت ام سلمه<sup>(۵)</sup> روايت او د حضرت ابن عمر<sup>(۶)</sup> واقعه ددې حيا د مذموم کيدو باندې دال دي.

خود ابن بطل، کرمانی، شيخ الاسلام زکريا انصاري، علامه عيني او حضرت کشميري<sup>(۷)</sup> راڻي دا ده چي دلته د امام بخاري<sup>(۸)</sup> غرض تفصيل دې چي بعضو مواقعو کښي حيا کول مذموم ده او ترک حيا محمود دی او په بعضي مقاماتو کښي ترک حيا مذموم ده او حيا کول محمود ده.

چرته چي استعمال حيا مطلوب وي او ممدوح وي دهغي د اثبات دپاره د حضرت ام سلمه<sup>(۹)</sup> او د حضرت ابن عمر<sup>(۱۰)</sup> رواياتونه راوړلي دي او چرته چي ترک حيا مطلوب او محمود دی هلته د حضرت عائشه<sup>(۱۱)</sup> او د امام مجاهد<sup>(۱۲)</sup> اثر نې ذکر کړې دي.

حضرت شيخ الهند<sup>(۱۳)</sup> فرماني: «مؤلف، ترجمه مطلقه کيخوده، عدم استحباب او استحباب څه نې هم اونه وئيل، په ظاهره باندې معلومېږي چي عدم استحباب مقصود دي، کما هو به الاعلام او قول د مجاهد<sup>(۱۴)</sup> او قول د صديقه<sup>(۱۵)</sup> نه هم دا ظاهره ده، خو د تامل نه پس د معلومېږي چي د مؤلف په ذهن کښي ددې څه تفصيل شته، ددې اشاراتونه بنودل غواړي، ځکه نې د ترجمه سره د حکم تصريح نه ده فرمايلې، ارشاد: «ان الله لا يستحي من الحق»، سراسر حق او مسلم دي، خود مؤلف مقصود دا دي چي ددې معنی دا ده چي په وجه حيا د علم او تفقه نه محرومه پاتې نشي، دا مطلب نه دي چي حيا دي نه کوي او د تعليم او تعلم په وخت دي حيا خاتنه نه پرېږدي، چي څه وئيل غواړي بغير د سوچ او فکر نه دي وائي،».

خلاصه دا چي په ترجمه الباب «الحياء في العلم»، کښي دوه خبرې قابل لحاظ دي، اصل دا چي حيا دوجي نه د علم او تعلم نه محروم پاتې نشي او په دي کښي چاته تامل نشي کيدې، ددې د تائيد دپاره مؤلف «ترجمه»، لاندې د مجاهد<sup>(۱۶)</sup> اثر او د حضرت صديقه<sup>(۱۷)</sup> اثريان کړه او په دي باندې نې قناعت اوکړو.

دوئم دا چي په تعليم او تعلم کښي حتی الوسع حيا کول مستحسن دي، يعنی مواقع حيا کښي خوهرگز دي داسې نه کوي چي د علم نه محروم پاتې شي خود محرومي نه دېچکيدوسره څومره چي حيا کولوشي نو د مستحسن دي «الحياء من الايمان»، او «الحياء خير كله»، په دي

(۱) فتح الباري (ج ۱ ص ۲۲۹)۔

(۲) حاشية السندی علی صحيح البخاری (ج ۱ ص ۷۱)۔

(۳) شرح تراجم ابواب صحيح البخای (ص ۱۶)۔

(۴) اوگوري شرح صحيح البخاری لابن بطل (ج ۱ ص ۲۱۰)۔ وشرح الکرمانی (ج ۲ ص ۱۶۰)۔ و تحفة

الباري (ج ۱ ص ۱۴۵)۔ وعمدة القاری (ج ۲ ص ۲۱۰) و فیض الباری (ج ۱ ص ۲۲۷)۔

جزء کنبی قدری خفاء ده او دمؤلف دطرز نه معلومیږي چې مقصود اصلی ددې جزء بیان کول دی -

اوپه دې باب کنبی نې دوه حدیثونه بیان کړي دي. هغه دواړه ددې جزء دلیونه دي - په اول حدیث کنبی چې کوم دحضرت ام سلیم رضی الله عنه قصه مذکور ده دهغې نه خویليداهت دحیا ثبوت دوباره اوږدیم باره کیږي. اوگوري ام سلیم چې حاضره شوه او قبل السؤال نې چې کوم عرض اوکړو. یا رسول الله، ان الله لا یتحیی من الحق، داحیا نه ده نوڅه دی؟ حضرت ام سلمه رضی الله عنها ته نسبت دي، فقط امرسلة وجهها، نو هغوی او فرمانیل، تريت بينك قيم يشبهها ولدها،

ارشاد، تريت بينك، نه دحیا نبوی ډیره لطیفه خوشبو راوړي. خو په دې حالت حیا کنبی هم دتعلیم او تعلم فرض چې څنگه کیدي شوا داء نې کړو او مقصود لره نې فوت کیدو ته پرې نه خو -

زمونږ د معروضاتو دتائید دپاره یوه قوی قرینه دا هم ده چې ددې باب نه پس دویم باب، من استحيا فامرطيرة بالسؤال، منعقد کولو سره نې دحضرت علی رضی الله عنه روایت، کنت رجلا مذا...، بیان کړې دي - چې دهغې نه معلومیږي چې په وجه دحیا نه دسؤال ترک کولو کنبی څه حرج نشته، البته پکار دی چې دبل چا په واسطه سره دحکم شرعی نه خان خبر کړې شی، دعلم نه محرومه پاتې نشی -

اوس پاتې شودویم روایت، یعنی دحضرت ابن عمر رضی الله عنه روایت کوم چې په ابواب العلم کنبی مکرر تیر شوې دي: ان رسول الله ﷺ قال: ان من الشجر شجرة لا يسقط ورقها..... ددې په مطابقت کیدشي چاته تردد وی، خومعروضاتو سابقه مطابق هم دا ذهن ته رازی چې دمؤلف رحمه الله غرض هم دا دي چې ابن عمر په وجه دحیا کوم سکوت اختیار کړو او جواب نې ور نه کړو دا حیا هم مستحسن ده، داحیا هغه نه ده کومه، ان الله لا یتحیی من الحق، یا، لا یتعلم العلم

مستحي ولا مستکبر، مخالف ده - ددې مخالف صرف هغه ده کوم چې دحیا دوجي نه علم ترک کړي - دچا نه تپوس نه کوی او دعلم نه محروم پاتې شی - دحضرت ابن عمر په سکوت کنبی هم ددې احتمال نشته، اول خوداسکوت عن الجواب دي، عن السؤال نه دي، دویم ابن عمر رضی الله عنه ته پته وه چې کوم جواب واقعی جواب دي هغه به نبی کریم ﷺ ارشاد فرمانی چې ټولونه به معلومه شی، باقی دحضرت عمر رضی الله عنه ارشاد هغه صرف دمسرت قلبی اظهار دپاره وو، دې نه دابن عمر رضی الله عنه دسکوت کراهیت او هغه هم شرعی، دپوهې نه ډیره لرې ده، کما قال

بعض الاعلام - والله تعالى اعلم، (۱)

قوله: وَقَالَ مُجَاهِدٌ لَا يَتَعَلَّمُ الْعِلْمَ مُسْتَحْيٍ وَلَا مُسْتَكْبِرٍ: امام مجاهد رحمه الله فرمانی حیا کولو والا علم نشی حاصلولی او دتکبر کولو والا -

امام مجاهد بن جبر مکی رحمه الله حالات هم په کتاب العلم کنبی، باب الفهم في العلم، لاتدي

تیرشوی دی - (۱)

دامام مجاهد رحمه الله ددې اثر تخریج دامام مجاهد رحمته مذکوره اثر لره ابو نعیم رحمته په ..  
حلیه الاولیاء، امام دارمی رحمته په خپل .. سنن، کنبی عبدالغنی بن سعید رحمته په .. ادب  
المحدث، کنبی او امام بیهقی رحمته په .. المدخل، کنبی موصول تخریج کړي دي - (۲)  
د مذکور اثر مطلب دامام مجاهد رحمته مذکوره اثر مطلب واضحه دي چې کوم سړي کنبی  
حیا وی یا تکبر وی هغه علم نشي حاصلولې -

د.. حیا، مطلب دا دي چې طالب علم په خپل زړه کنبی دا اوگنړي چې که ما د سوال اوکړو نو  
خلق به څه وانی چې دده ته خوځه هم نه دی معلوم. دده ته خودا وړه شان خبره هم نه ده معلومه -  
اومتکبره سړي دا فکر کوی اوهو: که زه سوال کوم نو دخلقوبه وړاندې به زما سپکاوي وی  
اوزه به سپک اوگنړلې شم. حالانکه زما په وړاندې دنور خلقو څه حیثیت دي -

علامه عینی رحمته فرماني: وللعلم آفات، فاعظها: الاستكاف، وثمرته: الجهل والذلة في الدنيا والا  
خرقة، - (۳) یعنی .. علم سره ډیر آفتونه لگیدلی دی. په دې کنبی دپولونه لوی آفت تکبر دي  
او ددې نتیجه جهالت سره سره په دنیا او آخرت کنبی ذلت ظاهرېږي، -

امام ابوحنیفه رحمته نه چا تپوس اوکړو چې دا عظیم علم تاسو څنگه حاصل کړو؟ نو وني  
فرمائیل .. ما بخلت بالا فائدة ولا استكفت عن الاستفادة، - (۴) یعنی .. ما نورو ته علمی فائده  
رسولو کنبی بخل نه دي کړي او نه ما دبل چاته په استفاده کولو کنبی عار نه دي اوگنړلو، -  
قوله: وَقَالَتْ عَائِشَةُ نِعَمَ النِّسَاءِ نِسَاءُ الْأَنْصَارِ لَمْ يَمْنَعْنَهُنَّ الْحَيَاءُ أَنْ يَتَّقِبْنَ

فِي الدِّينِ : حضرت عائشه رضی الله عنها فرماني چې دانصارو زنانه څه ډیرې ښې دي ددین دپوهې  
په سلسله کنبی هغوی لره حیا نه مانع کیږي -

دحضرت عائشه رضی الله عنها مختصر حالات د.. بدء الوسی، په دویم حدیث سره تیرشوی دی - (۵)  
د حضرت عائشه رضی الله عنها دمذکور اثر تخریج: دي اثر لره امام مسلم رحمته په خپل .. صحیح،  
کنبی (۶)، امام ابوداود رحمته په خپل سنن کنبی (۷)

(۱) اوگورئ: کشف الباری (ج ۳ ص ۳۰۷) -

(۲) اوگورئ: حلیه الاولیاء لابی نعیم (ج ۳ ص ۲۸۷) - سنن الدارمی (ج ۱ ص ۱۴۷) المقدمة، باب البلاغ عن رسول الله صلى الله عليه وسلم وتعليم السنن، رقم (۵۵۱) - وتغليق التعليق (ج ۲ ص ۹۳) -

(۳) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۱۰ -

(۴) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۱۰ -

(۵) کشف الباری (ج ۱ ص ۲۹۱) -

(۶) صحیح مسلم، کتاب الحيض، باب استحباب استعمال المغتسل من الحيض فرصة من مسك في موضع

الدم، رقم (۷۵۰) -

(۷) سنن ابی داود، کتاب الطهارة، باب الاغتسال من الحيض، رقم (۳۱۶) -



امام ابن ماجه رحمته الله په خپل سنن کښې <sup>(۱)</sup>، امام احمد رحمته الله په خپل مسند، کښې <sup>(۲)</sup> او امام عبدالرزاق صنعاني رحمته الله په مصنف، کښې <sup>(۳)</sup>، موصلا تخریج کړې دي <sup>(۴)</sup>۔  
 دمذکورۀ آثارو دترجمة الباب سره مطابقت ددې دواړو آثارو مطابقت دترجمة الباب سره واضحه دي چې دعلم په سلسله کښې حیا لره مانع نه دی جوړول پکار، نودغه شان دامام مجاهد رحمته الله اثر په دې خبره باندې دلیل دي چې کوم سړي حیا لره مانع جوړه وی نوهغه به علم حاصل نه کړي، لهذا د طلب علم په سلسله کښې ترک حیا مطلوب او محمود ده۔  
 دغه شان دحضرت عائشه رضی الله عنها اثر په ښکاره طور باندې دلالت کوی چې دعلم اوفقه حاصلولو په سلسله کښې حیا مانع گرزول صحیح نه دی، څنگه چې دانصارو زنانو تعریف اومدحه په دې سلسله کښې کړې شوې ده چې هغوی په طلب علم کښې دترک حیا نه کار اخستې دي، کوم چې په دې څې کښې محمود او مطلوب دي <sup>(۵)</sup>۔

،،نعم، فعل مدح دي، او دې سره کله تاء د تانیث لگوری کوم چې ددې فعل دکیدو دلیل اوعلامت دي اوکله ددې دغیر منصرف کیدو دوجې نه تاء دتانیث نه بغیر استعمالیږي، گویا چې په دې کښې دحرف مشابها پيدا کیږي، دلته دحضرت عائشه رضی الله عنها په کلام کښې په دې دویمې طریقې سره ،،نعم النساء..... استعمال شوې دي <sup>(۶)</sup>، والله علم۔

[۱۳۰] حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَلَامٍ قَالَ أَخْبَرَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ قَالَ حَدَّثَنَا هِشَامُ عَنْ أَبِيهِ عَنْ زَيْنَبِ ابْنَةِ أُمِّ سَلَمَةَ عَنْ أُمِّ سَلَمَةَ <sup>(۷)</sup> قَالَتْ جَاءَتْ أُمُّ سَلَمَةَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ -

(۱) سنن ابن ماجه، کتاب الطهارة، باب فی الحائض کیف تغتسل؟ رقم (۶۴۲)۔

(۲) مسند احمد (ج ۶ ص ۱۴۸)، رقم (۲۵۱۶۰)۔

(۳) مصنف عبدالرزاق (ج ۱ ص ۳۱۴)، کتاب الحيض، رقم (۱۲۰۸)۔

(۴) مزيد تفصيل دپاره اوگوری تغليق التعليق (ج ۲ ص ۹۵ و ۹۴)۔

(۵) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۱۰۔

(۶) عمدة القاری ج ۲ ص ۲۱۰۔

(۷) قوله : ام سلمه رضى الله عنها : احديث اخرجه البخارى ايضا فى صحيحه (ج ۱ ص ۴۲) كتاب الغسل (الوضوء)، باب اذا احتلمت المرأة رقم (۲۸۲)، و(ج ۱ ص ۴۶۸ و ۴۶۹) كتاب احاديث الانبياء باب : واذا قال ربك للملائكة اني نجعل فى الارض خليفة) رقم (۳۳۲۸) و(ج ۲ ص ۹۰۰) كتاب الادب، باب التبسم والضحك، رقم (۶۰۹۱) و(ج ۲ ص ۹۰۴)۔ كتاب الادب، باب مالا يستحيان الحق للفتنة فى الدين، رقم (۶۱۲۱)۔ ومسلم فى صحيحه، فى كتاب الحيض، باب وجوب الغسل على المرأة بخروج المني منها، رقم (۸۱۲)۔ والترمذى فى جامعه فى كتاب الطهارة، باب غسل المرأة ترى فى منامها مايبرى الرجل، رقم (۱۲۲)۔ والنسائى فى سننه الصغرى، فى كتاب الطهارة، باب غسل المرأة ترى فى منامها مايبرى الرجل، رقم (۱۹۷)، وفى سننه الكبرى، فى كتاب الطهارة، باب ايجاب الغسل على المرأة اذا احتلمت ورات الماء، رقم (۲۰۱)۔ وابن ماجه فى سننه، فى كتاب الطهارة باب فى المرأة ترى فى منامها مايبرى الرجل، رقم (۶۰۰)۔ واحمد فى مسنده (ج ۶ ص ۳۰۶) مسند ام سلمه، رقم (۲۷۱۴۸)۔

قَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ، قَبِلَ عَلَيَّ الْمَرْأَةُ مِنْ غُلْبٍ إِذَا حُكِمْتُ قَالَ النَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - «إِذَا رَأَى الْمَاءَ» فَقَطَّطَ أُمْسَلَةً - تَعْنِي وَجْهَهَا - وَقَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَتَعْلِمُ الْمَرْأَةُ قَالَ «تَعْمَرُ تَرَبَّتْ يَمِينُكَ فِيمَنْ نَشَبَهَا وَلَدَهَا».

### رجال الحديث

① محمد بن سلام : دا ابو عبدالله محمد بن سلام بن الفرج السلمی البیکندی رحمہ اللہ دی، ددہ حالات پہ کتاب الایمان، باب قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم : انا اعلمکم باللہ، وان المعرفة فعل القلب....، (لندی تیرشوی دی - ۱)

② ابو معاویہ : دا محمد بن خازم التمیمی السعدی الکوفی رحمہ اللہ دی، ابو معاویہ ددہ کنیت دی، پہ بچپن کنبی دخلورو یا اتھو کالو پہ عمر کنبی نابینا شوې وو، دی وجہ نہ بہ ابو معاویہ الضریر نومې دو - ۲)

دی دامام اعمش، شعبہ بن الحجاج، هشام بن عروہ، یحییٰ بن سعید الاتصاری، ابواسحاق شیبانی او ابو مالک اشجعی رحمہم اللہ وغیرہ حضراتو نہ روایت کوی -

اوددہ نہ روایت کو نکو کنبی ددوی شیخ ابن جریج، اعمش، یحییٰ بن سعید القطان، احمد بن حنبل، یحییٰ بن معین، ابوبکر بن ابی شیبہ، عثمان بن ابی شیبہ، او خشمہ، قتیبہ بن سعید، احمد بن منیع، صدقہ بن الفضل او سعید بن منصور رحمہم اللہ وغیرہ دی - ۳)

امام احمد او امام ابن معین نہ تپوس او کړې شو چې ابو معاویہ او په جریر کنبی څوک زیات ستاسو په نزد ډیر قوی دی او خوښ دی؟ ونې فرمائیل دا اعمش دا حدیثو په سلسله کنبی ابو معاویہ زموږ په نزد ډیر خوښ دی - ۴)

امام اعمش رحمہ اللہ ابو معاویہ ته خطاب کولو سره فرمائی، امانت، قد ربطت راس کيسك، - ۵) یعنی تا خود خپلې تیلې خله په مطبوطیا سره تړلې ده، گویا چې د قوت حفظ طرف ته اشاره ده.

امام شعبه رحمہ اللہ فرمائی، هذا صاحب الاعمش فاعرفوه، - ۶)

یعنی دا د اعمش خاص شاگرد دی، د لره ښه او پیژنی، -

ابونعیم رحمہ اللہ فرمائی چې ابو معاویہ دی د اعمش سره شل کالو پورې وو - ۷)

په خپله ابو معاویہ الضریر رحمہ اللہ فرمائی، البصراء كانوا على عيال اعتد الاعمش، - ۸)

۱) کشف الباری (ج ۲ ص ۹۳) -

۲) تعذیب الکمال (ج ۲ ص ۱۲۳ او ۱۲۴) -

۳) دشو خواو تلامذہ تفصیل دپاره او گورئ تعذیب الکمال (ج ۲ ص ۱۲۴ او ۱۲۸) -

۴) تعذیب الکمال (ج ۲ ص ۱۲۸) -

۵) تعذیب الکمال (ج ۲ ص ۱۳۱) -

۶) تعذیب الکمال (ج ۲ ص ۱۳۱) -

۷) تعذیب الکمال (ج ۲ ص ۱۳۱) -

۸) تعذیب الکمال (ج ۲ ص ۱۳۱) -

یعنی .. د اعمش سره د حدیثونو په سلسله کېنې بیناگان حضرات هم زما محتاج وو..  
ابومعاویه به فرمائیږي:

..کل حدیث اقول فيه: «فهو ما حفظته من في الحديث، وما قلت: «وذكر فلان»، فهو ما لم احفظه من فيه، وقرئ على من كتاب، فعرفته، فحفظته ما قرئ على»،<sup>(۱)</sup>

یعنی .. کله چې د.. حدیثنا، لفظ سره حدیث بیان کومه نو د دې مطلب دادې چې ما دغه حدیث براه راست دمحدث د ژبې نه اوریدلې دې او چې کله زه د .. ذکر فلان، ونیلو سره روایت کوم نو د دې مطلب دا دې چې ما دغه حدیث براه راست نه دې اوریدلې، زما دوړاندې دیو کتاب نه لوستې شوې دې، او ما هغې لره یاد کړې دې،..

احمد بن عمر الوکیعی رحمته فرمائی، «ما درکنا احدا کان اعلم باحدیث الاعمش من ابی معاویه»،<sup>(۲)</sup>  
امام عجلې رحمته فرمائی، «کفی ثقة، یری الارعاء، وکان لاین القول فيه»،<sup>(۳)</sup>

امام نسائی رحمته فرمائی، «ثقة»،<sup>(۴)</sup>

ابن خراش فرمائی، «صدوق، وهو في الاعمش ثقة، وفي غيره فيه اضطراب»،<sup>(۵)</sup> یعنی، د دې صدوق دې، د اعمش په احادیثو کېنې ثقه دې، دده نه علاوه د باقی حضراتو روایتونو کېنې څه اضطراب موندې شی،..

ابن حبان رحمته فرمائی، «کان حافظا متقنا، ولكنه کان مرجئا»،<sup>(۶)</sup>

يعقوب بن شيبة رحمته فرمائی، «کان من الثقات، وربما دلس وکان یری الارعاء»،<sup>(۷)</sup> یعنی، هغه د ثقاتو نه دې، کله تدلیس هم کوی، هغه د ارجاء قائل وو،..

امام ابوداود رحمته فرمائی، «کان مرجئا»،<sup>(۸)</sup> بلکه هغه فرمائی، «ابومعاویه رئیس المرجئة بالکوفة»،<sup>(۹)</sup>

<sup>(۱)</sup> تعذيب الكمال (ج ۲۵ ص ۱۳۲) -

<sup>(۲)</sup> سير اعلام النبلاء (ج ۹ ص ۷۶) -

<sup>(۳)</sup> سير اعلام النبلاء (ج ۹ ص ۷۶) -

<sup>(۴)</sup> تعذيب الكمال (ج ۲۵ ص ۱۳۲) -

<sup>(۵)</sup> تعذيب الكمال (ج ۲۵ ص ۱۳۲) -

<sup>(۶)</sup> الثقات لابن حبان (ج ۷ ص ۴۴۲)، ونقل كل من المزني والذهبي بعد قوله: «كان مرجئا، خبيثا» -

انظر تهذيب الكمال (ج ۲۵ ص ۱۳۲) وسير اعلام النبلاء (ج ۹ ص ۷۷) ولم احد هذه الزيادة في المطبوعة -

<sup>(۷)</sup> تعذيب الكمال (ج ۲۵ ص ۱۳۲) -

<sup>(۸)</sup> تعذيب الكمال (ج ۲۵ ص ۱۳۲) -

<sup>(۹)</sup> تعذيب الكمال (ج ۲۵ ص ۱۳۲) -

حافظ ذهبی رحمته اللہ علیہ ددہ بہ تذکرہ کنہی لیکي .. الامام الحافظ الحجة ..... احد الاعلام، - (۱)

دغه شان هغه فرماني .. محمد بن حازم الضمير، ثقة ثبت، - (۲)

ابن مسعود رحمته اللہ علیہ فرماني .. وكان ثقة كثير الحديث، يدللس، وكان مرجحة، - (۳)

حاصل دټولو اقوالو دادې چې ابو معاويه محمد بن حازم الضرير ثقہ او متقن راوی دې، دامام اعمش په احاديثو کنښې دهغه درجه ډيره لويه ده، اوچې کله دنورو حضراتونه کوم رواياتونه نقل کوي نوپه کنښې هم غلطی کوي -

په دۀ باندې چې بعضې حضراتو کوم کلام کړې دې دهغې حاصل دا دې چې دې دمرجته بلکه .. راس المرجته، نه وو، کله تدلیس هم کوي اود اعمش نه علاوه د باقي حضراتوپه رواياتو لگ کمزوري وو -

ليکن عام محدثينوددۀ روايات قبول کړي دي - ددې وجه داده چې .. راس المرجته، کيدو باوجود ددۀ داسې يو روايات هم مروی نه دې کوم نه چې دهغه دارجاء دبدعت ترويج کيږي - ترکومې پورې چې د تدلیس تعلق دې، نو اول خو دې ډير تدلیس نه کوي اوبيا ددۀ شمير په لوي ائمه حديث کنښې دې دچاچه معمولی تدلیس نه علماء صرف نظر کړې دې - (۴)

ترکوم خې پورې چې دنورو حضراتوپه رواياتو کنښې اضطراب اود کمزوري تعلق دې. نوپه دې سلسله کنښې حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرماني چې امام بخاري رحمته اللہ علیہ اول خو دهغوی په احاديثو باندې اعتماد کړې دې کوم چې داعمش نه مروی دي، البته داعمش نه علاوه هشام بن عروه نه يوخواحاديث ئې اغستی دي، خودهغې متابعات موجود دې، اود بريد بن ابی برده نه ئې هم يوحدیث اغستې دې، دهغې متابعت هم موجود دې - (۵)

هم دا وجه ده چې حافظ ذهبی رحمته اللہ علیہ دهغه په باره کنښې په واضحه طور باندې ليکلی دی چې ..  
ثقة ثبت ما علمت فيه مقالاً يوجب وهنه مطلقاً، - (۶)

يعنی .. دې ثقہ او ثبت دي، ماته ددۀ په باره هيڅ داسې کلام معلوم نه دې کوم چې مطلق دهغه کمزوري لره مستوجب وي -

په ۱۹۴هـ يا ۱۹۵هـ ددۀ انتقال شوې دې - (۷) رحمه الله تعالى رحمة واسعة -

(۱) سير اعلام النبلاء (ج ۹ ص ۷۳) -

(۲) ميزان الاعتدال (ج ۳ ص ۵۳۳)، رقم (۷۴۶۶) -

(۳) طبقات ابن سعد (ج ۶ ص ۳۹۲) -

(۴) اوگوري تعريف اهل التقديس بمراتب الموصوفين بالتدليس (ص ۳۶) -

(۵) اوگوري هدي الساري (ص ۴۳۸) -

(۶) ميزان الاعتدال (ج ۳ ص ۵۳۳)، رقم (۷۴۶۶) -

(۷) سير اعلام النبلاء (ج ۹ ص ۷۷) -

⑥ هشام: دا هشام بن عروه بن الزبير بن العوام قرشی مدنی رضی اللہ عنہ دی. ددة تفصیلی حالات پہ کتاب الایمان، باب حسن اسلام المرء، لاندی تیر شوی دی۔<sup>(۱)</sup>

⑦ ایہ (عروة بن الزبير): دا حضرت عروة بن الزبير بن العوام قرشی اسدی مدنی رضی اللہ عنہ دی، ددة تفصیلی حالات ہم پہ کتاب الایمان، باب حسن اسلام المرء، لاندی تیر شوی دی۔<sup>(۲)</sup>

⑧ زينب بنت ام سلمة: دا دحضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم ربیبہ. حضرت ام سلمہ رضی اللہ عنہا لور، زينب، بنت ابی سلمہ عبد اللہ بن عبد المطلب بن ہلال مخزومیہ قرشیہ رضی اللہ عنہا ده۔<sup>(۳)</sup>

پہ حبشہ کنبی ددی ولادت شوی وو او ددی نوم برہ کیخودي شوي وو. حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم پہ „زينب، سرہ بدل کرو۔“<sup>(۴)</sup>

دا دحضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نه علاوہ حضرت زينب بنت جحش، حضرت عائشہ، حضرت ام سلمہ، حضرت ام حبیبہ او حضرت حبیبہ بنت ام حبیبہ رضی اللہ عنہن نه روایت کوی۔

او دي نه روایت کونکو کنبی امام شعبی، حمید بن نافع مدنی، عبید اللہ بن عبد اللہ بن عتبہ بن مسعود، عروه بن الزبير، علی بن الحسین، قاسم بن محمد، ابوسلمہ بن عبد الرحمن بن عوف، دھغوی خوي ابو عبیدہ بن عبد اللہ بن زمعہ، ابوقلابہ جرمی، کلیب بن وائل، عمرو بن شعيب او عراق بن مالک رضی اللہ عنہم وغيرہ دی۔<sup>(۵)</sup>

ددی شمیرہ دمدينہ منورې پہ فقیہ بنحو کنبی کیدولو۔

ابورافع الصانغ فرمائی، „كنت اذا ذكرت امرأة قتيه بالمدينة ذكرت زينب بنت ابی سلمة.....“۔

دغه شان هغه فرمائی، „وهي يومئذ اقته امرأة بالمدينة“،<sup>(۶)</sup>

يو عجيبه خصوصيت نې دايان شوې دي چې كله به حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم غسل دپاره به تشریف یوو نو حضرت ام سلمہ رضی اللہ عنہا به خپلې لور ته اوښل چې حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم له ورشه، هلته به هغه داخله شوه نو نبی صلی اللہ علیہ وسلم به ورته په مخ باندې داوبو خاسکی ور اوښندل او بیا به ئې واپس کړه۔ ونيلې کيږي چې هغه معمره اوضعیفہ شوې وه لیکن دهغې دمخ په خکله اوتازگي کنبې څه فرق راغلې نه وو۔<sup>(۷)</sup>

په صحیح بخاری کنبی دهغې براه راست روایت صرف یودې، او په مسلم کنبی یو حدیث متفرددې، البته بالواسطه ډیر روایات دي، په اصول سته کنبی دهغې روایات موجود دي.<sup>(۸)</sup>

(۱) کشف الباری (ج ۲ ص ۴۳۲)۔

(۲) کشف الباری (ج ۲ ص ۴۳۶)۔

(۳) تهذيب الكمال (ج ۳۵ ص ۱۸۵)، ومعرفة الصحابة لابی نعيم (ج ۵ ص ۲۳۹)، رقم (۳۸۸۴)۔

(۴) تهذيب الكمال (ج ۳۵ ص ۱۸۵)، ومعرفة الصحابة لابی نعيم (ج ۵ ص ۲۳۹)، رقم (۳۸۸۴)۔

(۵) د شیوخو رواة دپاره اوگوري تهذيب الكمال (ج ۳۵ ص ۱۸۵)۔

(۶) الاصابة (ج ۴ ص ۳۱۷)۔

(۷) الاصابة (ج ۴ ص ۳۱۷)۔

(۸) اوگوري عمدة القاري (ج ۲ ص ۲۱۱)۔ وقال الخزرجي في ... [بقیه حاشیه په راروانه صفحه..]

په ۷۳هـ کښې دهغې انتقال اوشو، حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما ددې په جنازه کښې حاضر شوي وو۔ (۱) رضی الله عنهما وارضاهما

① ام سلمه رضی اللہ عنہا : د حضرت ام سلمه رضی اللہ عنہا حالات هم په کتاب العلم کښې ، باب العتلة والعلم باللیل، لاندې تیر شوي دي۔

قوله: قَالَتْ جَاءَتْ أُمُّ سَلِيمٍ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : حضرت ام سلمه رضی اللہ عنہا فرماني چې ام سليم حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم لره راغله۔

حضرت ام سليم رضی الله عنها : دا ام سليم بنت ملحان د حضرت انس رضی، والده ده ددې دنامې باره کښې مختلف اقوال دي :

بعضو، سهله،، ونيلې دې، بعضو، رميله،، بعضو، رميشه،، بعضو،، رميصاء،، بعضو،، عميصاء،، بعضو،، مليکه،، بعضو،، رميساء،، بعضو،، انيشه،، بعضو،، انيفه،، ونيلې دې (۲) بعضو ونيلې دي چې،، انيفه،، او انيشه،، دواړه نومونه محرف دي، صحيح انيسه،، دې (۳) بياد بعضو حضراتو مثلاً ابن عبد البر، عبد الحق او قاضي عياض حتمي راي دا ده چې د حضرت انس رضی، دمور نوم،، مليکه،، دې، امام نووی رحمۃ اللہ علیہ دې قول لره صحيح گرزولي دي، او ابن سعد، ابن منده او ابن الحصار رحمۃ اللہ علیہ جزماً ونيلې دي چې،، دا،، مليکه،، د حضرت انس رضی اللہ عنہ د نيا نوم دې۔ امام الحرمين او د عبد الغني رحمۃ اللہ علیہ دکلام نه هم دامستفاد کيږي۔ (۴)

ددې دويم قول تائيد د ابو الشيخ،، فوائد العراقيين،، ديوروايت نه هم کيږي، چې په هغې کښې حضرت انس رضی اللہ عنہ فرماني،، ارسلتني جدتي الى النبي صلی اللہ علیہ وسلم، واسمها مليكة.....،، (۵)

او د رومبني قول تائيد د صحيح بخاري وغيره ددې روايت نه کيږي کوم چې،، مالك عن اسحاق بن عباد الله بن ابي طلحة عن انس بن مالك،، په طريق سره مروی دې په دې روايت کښې دي،، ان جدته مليكة دعت رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم لطعام صنعته له، فاكل منه، ثم قال : قوموا فلاصل لك، قال

بقیه حاشیه د تیر منخ الخلاصة (ص ۴۹۱) : صحابیة لها في البخاری حدیثان ومسلم فرد حدیث، وكذا قال، ولم احد في صحيح البخاری من روايتها عن النبي صلی اللہ علیہ وسلم مباشرة الا حديثاً واحداً، كما قال العيني رحمه الله، وهو حدیث : نهی رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم عن الدباء والحتم والمقبر والمزفت ..... صحيح البخاری (ج ۱ ص ۴۹۶) كتاب المناقب، باب قول الله تعالى : (يا ايها الناس انا خلقناكم من ذكروا نثى ..... رقم (۳۴۹۲)۔

(۱) تهذيب الكمال (ج ۳ ص ۱۸۶)۔  
(۲) اوگوري تهذيب الكمال (ج ۳ ص ۳۶۵)، والاصابة (ج ۴ ص ۴۶۱)، وفتح الباری (ج ۱ ص ۴۸۹) كتاب الصلاة، باب الصلاة على الحصر۔

(۳) اوگوري تعليقات تفريز تهذيب (ص ۷۵۷)، رقم (۸۷۳۷)۔

(۴) فتح الباری (ج ۱ ص ۴۸۹) كتاب الصلاة، باب الصلاة على الحصر۔

(۵) فتح الباری (ج ۱ ص ۴۸۹) كتاب الصلاة، باب الصلاة على الحصر۔

انس : قمت ال حصیر لنا قد اسود من طول مالبس، فنضحت بهاء فقام رسول الله ﷺ وصفت، والیتیم وراعه والعجوز من ورائنا.....، (۱)

ددې روایت په سند کښې اسحاق بن عبدالله بن ابی طلحه دحضرت انس رضی الله عنه وراره دې، ځکه چې عبدالله بن ابی طلحه دام سلیم خوي او دحضرت انس اخيانی رور دې (۲) په روایت کښې .. جدته، ضمیر شارحینو د، اسحاق، طرفته راگز لودې (۳) لهذا، ملیکه، داسحاق بن عبدالله بن ابی طلحه نیه شوه اوهم دا دحضرت انس رضی الله عنه مورام سلیم ده ځکه چې هم دا روایت، سفیان بن عیینة عن اسحاق بن عبدالله بن ابی طلحة عن انس، په طریق نه مختصرا مروی

دی، په کوم کښې چې دی، صفت انا ویتیم یی متا خلف النبی ﷺ، وای امر سلیم خلفنا، (۴) حافظ ابن حجر رحمه الله فرمائی چې دواړو روایتونو لره که یوه قصه او گرزو نو بیا خوامتین ده چې ملیکه داسحاق نیا ده او دحضرت انس رضی الله عنه مور ده، خو دلته د واقعي دتعدد امکان هم شته دې چې حضور اکرم ﷺ لره دعوت ورکول او دنبي ﷺ مونږ کول دحضرت ام سلیم د دعوت په بنا باندې مستقل واقعه شوه اوملیکه یعنی دام سلیم دمور ددعوت واقعه مستقلة شوه او دحضرت انس د نیا نوم ملیکه کیدل د دې خبرې منافی نه دی چې داسحاق نیه یعنی

دحضرت انس د والدې نوم ملیکه وی - (۵) والله اعلم

حضرت ام سلیم رضی الله عنها دحضور اکرم ﷺ نه روایت کوی -

اوددې نه په ورايت کونکو کښې حضرت انس، حضرت عبدالله عباس رضی الله عنه نه علاوه عمرو بن عاصم انصاری او ابوسلمه بن عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنه دی - (۶)

دحضرت ام سلیم نکاح په جاهلیت کښې دمالک بن النضر سره شوې وه، دحضرت انس رضی الله عنه دولادت نه بعد دا اوددې قوم مسلمان شو، دې خپل خاوند ته هم داسلام دعوت ورکړو خو هغه خفا شواوشام ته لاړو او هلته مړ شو - (۷)

ددې نه پس ابوطلحه هغې ته دنکاح پیغام پیش کړو، حضرت ام سلیم ددې په جواب کښې اوئیل که چرې اسلام دې راوړو نونکاح به اوشی هغې مزیدتبلیغ هم کړې دې - ابوطلحه دڅه فکر دپاره مهلت طلب کړو او بیا په رضا اوپه رغبت سره مسلمان شو، دغه شان دام سلیم نکاح دحضرت ابوطلحه سره اوشوه - (۸)

(۱) صحیح بخاری (ج ۱ ص ۵۵)، کتاب الصلاة باب الصلاة علی الحصر رقم (۳۸۰) -

(۲) فتح الباری (ج ۱ ص ۴۸۹) -

(۳) فتح الباری (ج ۱ ص ۴۸۹) -

(۴) صحیح البخاری (ج ۱ ص ۱۰۱) - کتاب الاذان، باب المرأة وحدها تكون صفا، رقم (۷۶۷) -

(۵) اوگوری فتح الباری (ج ۱ ص ۴۸۹) -

(۶) تفصیل دپاره اوگوری تهذیب الکمال (ج ۳ ص ۳۶۶)، ومعرفة الصحابة لابی نعیم (ج ۵ ص ۳۴۷) -

(۷) تهذیب الکمال (ج ۳ ص ۳۶۶)، والاصابة (ج ۴ ص ۴۶۱) -

(۸) حواله جات بالا - او دغه شان اوگوری معرفه الصحابة لابی نعیم (ج ۵ ص ۳۴۷) -

دهغوی سره ئې یوخوې پیداشوې وو. اوڅه بیمارې دوجې نه وفات شو. حضرت ام سلیم دکمال صبر، زبردست حکمت او مصلحت نه کار واغستلو او بیا زوستونې خپل خاوند خبر کړو. حضرت ابو طلحه چې کله حضور اکرم ﷺ ته دا واقعه بیان کړه نوښی کریم ﷺ دې دواړو دپاره دبرکت دعا اوکړه، چې دوی نه لس خامن پیداشو، کوم چې ټول په ټوله حاملین علم او قرآن وو. (۱)

حضور نبی اکرم ﷺ ددوی سره ډیر خصوصی تعلق وو، نبی کریم ﷺ وخت په وخت ددوی کور ته تللو. (۲)

دحضرت ام سلیم ﷺ هم دحضور نبی اکرم ﷺ سره خصوصی تعلق وو، کله به چې نبی کریم ﷺ هلته لاړ نو دې به خصوصی انتظام کولو، (حضور نبی اکرم ﷺ یوځل دوی کره اوډه شو، اود نبی کریم ﷺ نه خوله روانه شوه، حضرت ام سلیم دغه خوله په یوشمېه کښې جمع کول شروع کړه، حضور اکرم ﷺ تپوس اوکړو چې څه کوې؟ نو جواب ئې ورکړه ستاسو خوله جمع کومه، دابه دخوشوبه طور باندې مونږ استعمالو، ځکه چې دینه لویه خوشبویه نشته. (۳)

حضرت ام سلیم ﷺ ډیره باهمته او بهادره ښځه وه، دغزه خیبریه موقع باندې دخپل خاوند حضرت ابو طلحه رضی الله عنه سره شریکه شوې وه اودخپل خان سره ئې یو خنجر اخیودې وو. ونیل به ئې که چرته یو مشرک نزدې راغلونه نوپه دې دهغه خټپه څری کړم. (۴)

دحضرت ام سلیم ﷺ په باره کښې حضور ﷺ ارشاد فرمایلي دي: دخلت الجنة فرايت امرأة ابن طلحة، (۵) یعنی: زه جنت ته داخل شوم نو هلته ما دابو طلحه ښځه ام سلیم اولیدهله. . .

دحضرت ام سلیم ﷺ نه تقریبا څورلس احادیث مروی دي، په دې کښې دوه متفق علیه دي اوپه دې کښې یو حدیث کښې امام بخاری اوپه دوه حدیثونه کښې امام مسلم متفرد دي. (۶)

دحضرت عثمان رضی الله عنه په دور خلافت کښې ددې انتقال اوشو. (۷) رضی الله عنها وارضاه

**قوله: فَقَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَعْبِي مِنْ أَحَدٍ:** حضرت ام سلیم ﷺ عرض اوکړو یا رسول الله! یقینا الله تعالی دحق خبرې نه شرمیږي نه.

،،حیا، یو نفسانی تغیر او عاجزی ده کوم چې یوسړی ته هغه وخت لاحق کیږي کله چې ده ته

(۱) تهذیب الکمال (ج ۳۵ ص ۳۶۶)، والاصابة (ج ۴ ص ۴۶۱)۔

(۲) الاصابة (ج ۴ ص ۴۶۱)۔

(۳) الاصابة (ج ۴ ص ۴۶۱)۔

(۴) معرفة الصحابة لابی نعیم (ج ۵ ص ۳۴۸)۔ دغه شان اوگورئ صحیح مسلم، کتاب الفضائل، باب طیب عرقه صلی الله علیه وسلم والتبرک به، رقم (۶۰۵۵-۶۰۵۷)۔

(۵) اوگورئ صحیح مسلم، کتاب جهاد، باب غزوة النساء مع الرجال، رقم (۴۶۸۰)۔

(۶) معرفة الصحابة لابی نعیم (ج ۵ ص ۳۴۸)۔

(۷) خلاصة الخرجی (ص ۴۹۸)۔

(۸) تفریب التهذیب (ص ۷۵۷)، رقم (۸۷۳۷)۔



د یو عیب یا قابل مذمت خیز د لاحق کیدو ویریدوی<sup>(۱)</sup> او ظاهره ده چې الله تعالی د داسې قسمه تغیر اوانکسار نه منزّه اویاک دې، دې وجې علماء د داسې قسمه نصوصو توجیهات او تاویلات کړي دي

نوددې یو تاویل دا شوی دې.. ان الله لا یستحي من الحق،: ان الله لا ینتم من بیان الحق،<sup>(۲)</sup> په معنی کښې دې، مطلب دا دې چې الله عزوجل حق ضرور بیانوی. ددې بیانول نه پرېږدی.

یو مطلب دا بیان شوی دې.. ان الله لا یامر بالعیال الحق ولا یبیهه،<sup>(۳)</sup> یعنی الله تعالی د حق په سلسله کښې نه د حیا حکم ورکوي اونه ددې اجازت ورکوي.

ونیلې کیدیشی چې په دې کښې خودالله تعالی نه د حیا نفی کړې شوي ده نو لهذا د توجیه او د تاویل څه ضرورت دې؟

خو دا ونیل درست نه دی ځکه چې چرته مونږ.. ان الله لا یستحي من الحق، وانیلوسره دالله

تعالی د حق نه د حیا نفی کړې ده هلته دې نه د احم لازم راځي.. ان الله یستحي من الباطل، یعنی الله تعالی د حق د حیا نه خونښی نه کوي البته د باطل نه حیا فرمانی. گویا که دیو جهت نه نفی

ده نو دویم جهت نه اثبات دې او د اثبات په صورت کښې توجیه او د تاویل ضروری دې.<sup>(۴)</sup>

البته دا ونیلې کیدیشی چې الله تعالی لره دکومې حیا اثبات کیږي، ددې د توجیه ضرورت

نشته، ځکه دې لره او ددې پشان نورو نصوصو لره په ظاهر باندې کیخودلې شی. په داسې

موقعه باندې ټول اشکال دې وجې نه کیږي چې مونږ صفات حق لره په صفات خلق باندې

قیاس کوو. داڅه ضروری دی چې په مخلوق کښې حیا د تغیر نفسانی نوم دې نودالله تعالی

حیا دې هم دغه تغیر وی؟ لَیْسَ کِبَیْطُهُ شَيْءٌ وَهُوَ التَّيْمَةُ الْبَصِيرُ والله اعلم

حضرت ام سلیم رضی الله عنها د کلام دخپل مخکښې سوال د تمهید دپاره کړې وو، هغه چې دڅه

متعلق سوال کول غواړي دهغې متعلق تپوس کولونه شرمیږي. دې وجې نه هغې تمهید دا

اونیل چې الله تعالی د حق خبرې نه حیا نه کوي، مونږ دالله تعالی مخلوق یو حق خبرې دپاره

یو سوال کوو چې دهغې تعلق د حیا سره دې.<sup>(۵)</sup>

قوله: فَهَلْ عَلَى الْمَرْأَةِ مِنْ غُسْلِ إِذَا احْتَلَمَتْ؟ آیا په ښځو باندې غسل واجب دې

که چرې هغې ته احتلام وی؟

..احتلام، د باب افتعال مصدر دې، کوم چې، دحلم، (بضم الحاء المبهمة وسكون الهمزة نه ماخوذ

<sup>(۱)</sup> اوگوری شرح النووی علی صحیح مسلم (ج ۱ ص ۱۴۶)، کتاب الحيض، باب وجوب الغسل علی المرأة

یخروج المني منها - وعمدة القاری (ج ۲ ص ۲۱۲) -

<sup>(۲)</sup> اوگوری شرح النووی علی صحیح مسلم (ج ۱ ص ۱۴۶)، کتاب الحيض، باب وجوب الغسل علی المرأة

یخروج المني منها - وعمدة القاری (ج ۲ ص ۲۱۲) -

<sup>(۳)</sup> شرح النووی علی صحیح مسلم (ج ۱ ص ۱۴۶) -

<sup>(۴)</sup> اوگوری فتح الباری (ج ۱ ص ۲۸۹) کتاب الغسل، باب اذا احتلمت المرأة -

<sup>(۵)</sup> فتح الباری (ج ۱ ص ۲۲۹) -



**قوله:** فَقَطَّطَ أَمْسَلَمَةً - نَعْنِي وَجَدَهَا: بس حضرت ام سلمه پت کړو. یعنی خپل مخ لږه - مطلب دا دي چې د حضرت ام سليم سوال او د حضور اکرم ﷺ جواب اوریدو - سره حضرت ام سلمه ﷺ د حیا د وجې نه مخ پت کړو -

په دې حدیث کښې د حضرت ام سلمه ﷺ ذکر دي. او د مسلم شریف په روایت کښې دی چې دې په موقعه کښې حضرت عائشه ﷺ موجوده وه. او هغې ونیلې وو. یا ام سلمه، ففقت النسله تربیت یېنک،<sup>(۱)</sup>

قاضی عیاضی رحمه فرماني چې د صحیح بخاری روایت راجع دي او دا د حضرت ام سلمه ﷺ واقع ده -<sup>(۲)</sup>

ابن عبد البر رحمه د ذهلی رحمه نه نقل کړی دی چې دواړه روایاتونه صحیح دي. د دواړو حدیثونو په مینځ کښې د جمع او تطبیق د وجې ونیلې شوی دی. چې دا دواړه مستقل حدیثونه دي. او د احم مېکنه ده چې په دې مجلس کښې دواړه ازواج مطهرات موجودې وې او دواړو نکیر کړې وې -<sup>(۳)</sup>

بیا دې حدیث لږه امام مسلم رحمه د حضرت انس رضي په مسانید کښې هم ذکر کړې دي -<sup>(۴)</sup> په دې بنیاد باندې بعضې حضراتو دا ونیلې دي چې په دغه مجلس کښې حضرت انس هم موجود وو -<sup>(۵)</sup>

خو حافظ ابن حجر رحمه فرماني چې حضرت انس رضي هلته موجود نه وو. البته هغوی دا حدیث دخپلې مور ام سليم نه اوریدلې وو -<sup>(۶)</sup>

دغه شان په مسند احمد کښې هم د حضرت ابن عمر په مسانید کښې هم دا حدیث مذکور دي<sup>(۷)</sup> حافظ رحمه دلته هم دا خبره کړې ده چې هغوی دا حدیث یا خو دام سليم نه اوریدلې دي یا نې دېل چانه -<sup>(۸)</sup>

**قوله:** وَقَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَتَحْتَلِمُ الْمَرْأَةُ قَالَ «نَعَمْ» حضرت ام سليم رحمه عرض او کړو یا رسول الله. آیا ښخوته هم احتلام کیږي؟ نو ښی کریم ﷺ او فرمانيل او! دې نه معلومه شوه چې حضرت ام سلمه رضي ته پته نه وه او ظاهره هم دا ده چې هغې ته

(۱) صحیح مسلم. کتاب الحيض. باب وجوب الغسل على المرأة بخروج المني منها. رقم (۷۰۹) -

(۲) فتح الباری (ج ۱ ص ۳۸۸) - کتاب الغسل. باب اذا احتلمت المرأة -

(۳) فتح الباری (ج ۱ ص ۳۸۸) - کتاب الغسل. باب اذا احتلمت المرأة - واو جز المالک (ج ۱ ص ۵۴۶). کتاب الطهارة. باب غسل المرأة اذا رأت في المنام مثل ما يرى الرجل -

(۴) صحیح مسلم. کتاب الحيض. باب وجوب الغسل على المرأة بخروج المني منها. رقم (۷۰۹ - ۷۱۱) -

(۵) فتح الباری (ج ۱ ص ۳۸۸). و او جز المالک (ج ۱ ص ۵۴۶) -

(۶) فتح الباری (ج ۱ ص ۳۸۸). و او جز المالک (ج ۱ ص ۵۴۶) -

(۷) مسند احمد (ج ۲ ص ۹۰) مسند عبدالله بن عمر رضي رقم (۵۶۳۹) -

(۸) فتح الباری (ج ۱ ص ۳۸۸). و او جز المالک (ج ۱ ص ۵۴۶) -

دا صورت نه وو پېښ شوي -

ایا ازواج مطهرات ته احتلام کیدلو که نه؟ اوس دلته دا مسئله پېښه شوه چې آیا ازواج مطهراتو ته احتلام کیدیشی که نه؟

علامه سیوطی رحمۃ اللہ علیہ د قرطبی رحمۃ اللہ علیہ نه نقل کړی دی چې د حضرت عائشه او د حضرت ام سلمه رضی اللہ عنہما انکار د دې خبرې ثبوت دې چې په ښځو کېنې احتلام ډیر قلیل الوقوع دې - (۱)

علامه سیوطی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې زما په نیز ظاهره دا ده چې د حضرت ازواج مطهرات ته د احتلام وقوع نه کیږي، ځکه چې احتلام د شیطاني اثر نتیجه ده، د حضور صلی اللہ علیہ وسلم د تکریم او د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د برکت د وجې نه دوی د شیطاني اثرات نه محفوظه کړې شوې وې، څنگه چې په خپله حضور صلی اللہ علیہ وسلم د هر قسمه شیطاني اثرات نه محفوظ کړې شوې دې - (۲)

علامه سیوطی فرمائی چې ما شیخ ولی الدین لره لیدلې وو چې فرمانيلي زموږ په بعضې اصحاب درس کېنې مذاکره کوله او وویل نې چې ازواج مطهرات ته د احتلام وقوع نه کیږي ځکه چې هغوی د بیداری او یا د خوب په حالت کېنې د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه علاوه د بل چا اطاعت نه کوي او شیطان د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم شکل او صورت اختیارولې نشي - دې خبرې او ریدلو سره ماته ډیره خوشحالي اوشوه - (۳)

دغه شان علامه سیوطی رحمۃ اللہ علیہ په یو بل ځانې کېنې فرمانيلي دی چې دې امر نه څه مانع دي چې دا د حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د ازواجو مطهراتو خصوصیت وي؟ (۴)

خو علامه زرقانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې دلته مانع دا دي چې خصوصیات د احتمال په بنا باندې نه ثابتیږي - (۵)

دغه شان حافظ ولی الدین عراقی رحمۃ اللہ علیہ چې کومه خبره کړې ده هغه هم قابل نظر ده ځکه چې د احتلام وجه صرف هغه نه ده کومه چې هغه بیان کړې ده بلکه کله منی د وعاء د ډکیدو د وجې نه هم کیږي، او کله د دې وجه بله خبره هم کیدیشی، بعضې علماء چې د عدم احتلام کوم قول اختیار کړي دې هغه صرف د حضراتو انبیاء کرامو په باره کېنې دې - (۶)

علامه عبدالحی لکهنوی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې په دې سلسله کېنې قول محقق دا دي چې په دې مقام کېنې نه خو دا دعوی کیدیشی چې حضرات ازواج مطهرات نه مطلق احتلام نفی او کړي شي او نه دا دعوی کیدیشی چې دهغوی نه وقوع احتلام ممنوع دي، بلکه داسي دي اونیلي شي چې حضرات مطهرات چونکه امهات المؤمنین دي او دمسلمانانو دپاره حرام دی نو الله عزوجل خپل دښمن ابلیس لره دخلقو شکل شباهت اختیار لوسره په دوی باندې نه مسلط

(۱) زهر الریعی علی المجتبی (ج ۱ ص ۴۲)، کتاب الطهارة، باب غسل المرأة ترى فی منامها ما یری الرجل -

(۲) حواله بالا -

(۳) حواله بالا -

(۴) تنویر الحوالک (ص ۷۱) کتاب الطهارة، باب غسل المرأة اذا رات فی المنام مثل ما یری الرجل -

(۵) شرح الزرقانی علی المؤطا (ج ۱ ص ۱۰۳)، غسل المرأة اذا رات مثل ما یری الرجل -

(۶) حواله بالا -

کوی اوپه دې مخصوص صورت کښې دوی نه داحتلام وقوع نه کيږي. بياهم دوی نه دمطلق احتلام نفی کول دعدم وقوع نشته دی. (۱) والله اعلم

**قوله:** تَرَبَّيْتُ بِمِثْلِكَ: ستا ښې لاس دې په خاوره کړې شی. دا جمله بدعتا بیه ده. بياهم دا صرف دزجر دپاره استعمال شوې ده. ددې حقیقی معنی مقصود نه وی. (۲)

**قوله:** فِيمَ رُشِمَهَا وَلَكِنَّهَا: بیا اولاد ددې څنگه مشابه کيږي؟  
یعنی که دښځې منی نه وه نو بیا به بچې دښځې مشابه نه وو. دې نه معلومیږي چې د مشابهت سبب دا منی ده.

دولد د مشابهت سبب او دده د تذکیر او تانیث سبب: په صحیح بخاری کښې دحضرت انس رضی الله عنه روایت دې چې کله حضرت عبدالله بن سلام رضی الله عنه ته دحضور صلی الله علیه و آله مدینه منوره ته دتشریف راوړلو علم اوشو نو هغه دښې کریم صلی الله علیه و آله په خدمت کښې حاضر شواو عرض ئې اوکړو چې څه ستاسونه یو دري تپوسونه کول غواړم، او دهغې جواب هم ښې وړکولې شی. په دغه درې سوالونو کښې یو سوال داوو، ما پال الولد یزوم الی ایه، او ال امه؟، یعنی ماشوم خپلې موریا پلار ته مائل یعنی دهغوی سره مشابه ولې وی؟،

په دې باندې حضور اکرم صلی الله علیه و آله ارشاد وفرمائیلو: «..... واما الولد فاذا سبق ماء الرجل ماء المرأة ثم الولد، واذ سبق ماء المرأة ماء الرجل ذعت الولد»، (۳)

یعنی «کله چې دسړی منی دښځې دمنې نه سابقه وی نو هغه ماشوم خپل طرف ته راکاږي او چې کله دښځې منی د سړی دمنې نه سبقت اوکړي نو هغه ماشوم خپل طرف ته راکاږي»،  
په صحیح مسلم کښې دحضرت عائشه رضی الله عنها نه مرفوع روایت دې «اذا علا ماءها ماء الرجل اشته الولد اغواله، واذ علا ماء الرجل ماءها اشته اصنامها»، (۴)

یعنی «کله چې دښځې منی دسړی په مني باندې غالب راشی نو ماشوم د میندو مشابه وی او کله چې دسړی منی دښځې په مني باندې غالب راشی نو ماشوم دخپل ترونو مشابه وی»،  
بره دحضرت عبدالله بن سلام رضی الله عنه دحدیث نه معلومه شوه چې سبب د مشابهت «سبق»، اود حضرت عائشه رضی الله عنها دحدیث نه معلومه شوه چې سبب مشابهت «غلبه»، ده.  
بیا امام مسلم رحمته الله علیه دحضرت ثویان رضی الله عنه نه مرفوعاً نقل کړی دی:

«ماء الرجل ابيض، وماء المرأة اصفر، فاذا اجتمعا فعلا منی الرجل منی المرأة اذکر، اباذن الله، واذ علا منی

(۱) السعاية (ج ۱ ص ۳۰۹)۔

(۲) اوگوری الاستذکار (ج ۱ ص ۳۳۹)، وعارضة الاحوذی (ج ۱ ص ۱۸۸)، واوز المسالك (ج ۱ ص ۵۴۴)۔

(۳) اوگوری صحیح البخاری (ج ۱ ص ۵۶۱)، کتاب مناقب الانصار، باب (بلا ترجمه)، بعد باب قول النبی صلی الله علیه وسلم: اللهم امض لا صحابی هجرتهم.. ومرثيته لمن مات بمكة)، رقم (۳۹۳۸)۔

(۴) صحیح مسلم، کتاب الحيض، باب وجوب الغسل علی المرأة بخروج المنی منها، رقم (۷۱۵)۔

المرأة من الرجل أشباه ذن الله.....، (۱)۔

یعنی .. دسری منی سپینہ دہ او دبنخې منی زیرہ دہ، کله چې دواړه جمع شی او دسری منی دبنخې په منې باندې غالب راشی نو دالله په حکم سره ماشوم مذکر پیداشی او چې کله دبنخې منی دسری په منې باندې غالب راشی نو دالله په حکم سره ماشوم مؤنث پیداشی،۔

بعینه هم د داسې مضمون روایت په لفظ ..علو،، سره امام احمد رحمۃ اللہ علیہ دحضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ نه هم نقل کړی دی .. یتلقی الماء ان، فاذا علا ماء الرجل ماء المرأة اذکرت، واذا علا ماء المرأة ماء الرجل

آشت ..... (۲) یعنی .. دواړه اوبه یوځې کیږی، کله چې دسری اوبه دبنخې په اوبو باندې غالبه راشی نو ښځه مذکر اوځېگوی اوچې کله دبنخې اوبه دسری په اوبو باندې غالبه راشی نو ښځه مؤنثه اوځېگوی۔

دې دواړو حدیثونو نه معلومیږی چې مذکر او دمؤنث کیدو سبب .. غلبه،، وی۔  
دلته چې کوم اشکال کیږی دهغې حاصل دا دی چې دولت سبب مشابهت للاعمام والاخوال .. سبق،، دې که .. علو،،؟

بیا دا،، علو،، سبب .. داذاکار،، اود .. ایناث،، دې که سبب د مشابهت ؟

ددې جواب دا دی چې دحضرت عبدالله بن سلام په روایت کښې .. سبق،، په خپلې معنی باندې دی، په دې کښې دڅه تاویل ضرورت نشته، دغه شان حضرت ثوبان اودحضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ په روایتونو کښې هم ..علو،، په خپل اصل معنی یعنی دغلبه په معنی کښې دی، په دې کښې هم دڅه تاویل حاجت نشته دی۔

البتة دحضرت عائشه رضی اللہ عنہا په روایت کښې چې کوم .. علو،، مذکور دده هغه هم د.. سبق،، په معنی کښې دی، اوس به معنی دا شی چې کله دسری منی په رحم کښې دبنخې دمنې نه سبقت اوکړی نو ماشوم به د خپلو ترونو مشابه کیږی او که چېرې دبنخې منی دسری دمنې نه سبقت اوکړی نو ماشوم دخپل ماماگانو مشابه وی۔

هم .. سبق،، سبب د مشابهت دی، ددې تائید دشرح مشکل الآثار کښې دحضرت ام سلمه رضی اللہ عنہا د روایت نه کیږی، چې په کښې دحضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد منقول دی .. ای النطفین سبقت ال رحم غلبت علی الشبه،، (۳) یعنی .. په دواړو نطفو کښې چې کوم یوهم رحم طرف ته سبقت اوکړی نو هغه د مشابهت په سلسله کښې غالب راځی،۔

ترکوم څې پورې چې دمذکر او مؤنث تعلق دی نو دهغې وجه په رحم کښې دننه .. علو،، یعنی غلبه ده، نو په دې کښې دننه که چېرې دسری منی دبنخې په منې باندې غالبه شی نو ماشوم

(۱) صحیح مسلم، کتاب الحيض، باب بیان صفة منی الرجل، وان الولد مخلوق من مائیهما، رقم (۷۱۶)۔

(۲) مسند احمد (ج ۱ ص ۲۷۴)، مسند عبدالله بن عباس رضی اللہ عنہ، رقم (۲۴۸۳)۔

(۳) شرح مشکل الآثار (ج ۷ ص ۸۸)، باب بیان مشکل ما روی عن رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم فی ماء الرجل وماء المرأة، رقم (۲۶۶۲)۔

مذکر شی او که چری دینخی منی دسری په منی باندې غالبه راشی نو بچې مؤنث وی -  
حاصل دا شو چی .. سبق .. سبب د مشابهت دې او .. علو .. سبب د تذکیر او تانیث دې - دغه  
شان د ټولو احادیثو په مینځ کښې تطبیق کیږی - (۱)

ددواړه قسمه حدیثونو لړه میلادونه دلته ډیر صورتونه پیدا کیږی

- ① .. سبق .. او .. علو .. دواړه دسری دپاره وی نو بچې به مذکر وی او دپلار مشابه به وی -
- ② .. سبق .. او .. علو .. دواړه دینخی دپاره وی نو بچې به مؤنث وی او دمور مشابه به وی -
- ③ سبق لاء الرجل او علولاء المرأة وی نو بچې به مؤنث وی او دپار مشابه به وی -
- ④ ددې برعکس سبق لاء المرأة او علولاء الرجل وی نو بچې به مذکر وی او دمور مشابه به وی -

⑤ - که چری یو ته هم سبقت حاصل نشی، بلکه ددواړو اوبو یوخی خارج شی. لیکن علولاء الرجل وی نو بچې به مذکرو او دمور پلار دواړو پشان به وی -

⑥ - که چری یو ته هم سبقت حاصل نشی لیکن علو ماء المرأة لږه حاصل وی نو بچې به مؤنث وی او دمور پلار دواړو پشان به وی - (۲)

د حافظ ابن حجر رحمته الله تسامح: په دې مقام کښې حافظ ابن حجر رحمته الله چې کوم تقریر کړې دې هغه واضح دي او دهغې حاصل هم دا دي کوم چې مونږ ذکر کړي دي - بیا هم هغه چې په خپل عبارت کښې کومه تفریع ذکر کړې ده نو هغه مختل محسوس کیږی، چنانچه دهغه مذکورده اشکال جواب د علامه قرطبی رحمته الله نه نقل کوی او فرمائی:

«قال القرطبي: يتعين تاويل حديث ثوبان بان المراد بالعلو: السبق» -

یعنی .. دحضرت ثوبان رضی الله عنه په حدیث کښې د تاویل متعین دې چې په دې کښې د .. علو .. نه مراد .. سبق .. دي -

دې نه پس فرمائی: والذي يظهر: ما قدمته - وهو تاويل العلوي حديث عائشة - واما حديث ثوبان فيبقى العلوية على ظاهره، -

یعنی .. ظاهره داده چې دحضرت عائشه رضی الله عنها په حدیث کښې د .. علو .. تاویل په .. سبق .. سره اوکړې شی، او دحضرت ثوبان رضی الله عنه په حدیث کښې .. علو .. په خپل ظاهر باندې پریخودې شی، -

په دې باندې تفریعا فرمائی: فيكون السبق علامة التذكير والتانيث، والعلو علامة الشبه، فلو تفهم

(۱) اوگوری فتح الباری (ج ۷ ص ۲۷۲) کتاب مناقب الانصار، باب (بلا ترجمه) بعد باب قول النبی ﷺ اللهم امض لا صحابي هجرتهم، ومرثیه لمن مات بمكة - او اوگوری مشکل الآثار (ج ۷ ص ۸۶-۹۱)، باب بیان مشکل ما روی عن رسول الله ﷺ في ماء الرجل وماء المرأة، وفي عمل كل واحد منها في الولد الذي يخلق منها -

(۲) اوگوری فتح الباری (ج ۷ ص ۲۷۲) کتاب مناقب الانصار، باب (بلا ترجمه) بعد باب قول النبی ﷺ اللهم امض لا صحابي هجرتهم، ومرثیه لمن مات بمكة، تحت حدیث، رقم (۳۹۳۸) -

الاشکال، وکان المراد بالعلو الذی یکون سبب الشبه بحسب الکثرة، بحيث یصیر الآخر مغموراً فیہ، فلذلک یحصل الشبه،، (۱)

یعنی بس .. سبق .. به تذکیر اوتانیث علامت وی او .. علو .. دمشابہت سبب، داسی به اشکال ختم شی، گویاچی .. علو .. دکوم نه چی به مشابہت حاصلیری دی هغه .. علو .. مراد ده کومه چی کثرت یعنی غلبه سره وی - په دأشان چی دویمې اوبه په دی کنبې مغموره او دویې شی، دی نه به مشابہت حاصلیری،،

خو په ادنی تامل سره به ظاهره شی چی دا تفریع صحیح نه ده او که دا به څنگنه نصیح کیدی شی حالانکه حافظ رحمۃ اللہ علیہ دعلامه قرطبی برخلاف په حدیث دعائشه کنبی د .. علو .. دتاویل قائل دی او دی لره دسبق په معنی باندې اخلی اوبه حدیث دعائشه رحمۃ اللہ علیہ کنبې دمشابہت ذکر دی نه چی د تذکیر اوتانیث ؟!

لهذا حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ دأشان پکار دی چی چرته چرته .. سبق .. وی هلته دی .. علو .. کړی شی او چرته چرته چی .. علو .. وی هلته دی .. سبق .. کړی شی او په آخره کنبې دی .. سبب الشبه .. لره دی .. سبب تذکیر اوتانیث .. کړی شی، نو عبارت په دأشان وی -

« فیکون العلو علامة التذکیر اوتانیث، والسبق علامة الشبه، فیرتفع الاشکال، وکان المراد بالسبق

الذی یکون سبب التذکیر اوتانیث بحسب الکثرة .. ،،،،،،،، (۲) والله سبحانه وتعالی اعلم.

د علامه قرطبی رحمۃ اللہ علیہ د تاویل مرجو حیت : اوس مخکنبې تیرشو چی علامه قرطبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چی په حدیث دحضرت ثوبان کنبې .. علو .. لره د،سبق،، په معنی کنبې اخستل متعین دی - (۳)

ددې تاویل نتیجه به دا راوړی چی دهغوی په نیز دحضرت عائشه رضی اللہ تعالیٰ عنہا روایت اصل دی، ددې مطابق .. علو .. دمشابہت سبب دی او .. سبق .. د تذکیر اوتانیث -

دی تاویل سره هم اگرچی اصل اشکال ختمیری، بیا هم دامرجوح دی، ځکه چی دقرطبی رحمۃ اللہ علیہ قول لره اختیارولو سره به صرف دحضرت عائشه رضی اللہ تعالیٰ عنہا یو روایت په خپل اصل باندې پاتې کیږی، باقی دحضرت عبدالله بن سلام، دحضرت ثوبان او دحضرت ابن عباس رضی الله تعالیٰ عنهم اجمعین په ټولو روایاتونو کنبې به توجیه کول غواړی، دحضرت عبدالله بن سلام

(۱) فتح الباری (ج ۷ ص ۲۷۳) -

(۲) قال عثمانی رحمه الله تعالى : ، وفی العبارة قلب واختلال مع وضوح المقصود، لان قوله : فیکون سبق علامة التذکیر والتانیث .. الی آخره لایصح تفریعه علی قوله السابق، والصحیح - والله اعلم - ان یکتب .. العلو .. موضع .. سبق .. و .. السابق .. موضع .. العلو .. فی التفریع، וכذا فی قوله : وکان المراد بالعلو الذی یکون سبب الشبه بحسب الکثرة ... إلخ. الظاهر ان یکتب .. یرفع سبب التذکیر والتانیث .. فتأمل وحقق .. فتح الملمع (ج ۳ ص ۱۰۲). کتاب الحيض. باب وجوب الغسل علی المرأة بخروج المنی منها - مطبوعة دار احیاء التراث العربی بیروت الطبع الاولی ۱۴۲۶هـ - ۲۰۰۶م -

(۳) اوگوردی فتح الباری (ج ۷ ص ۲۷۳) -



ﷺ په روایت کښې .. سبق .. لره به د علو .. په معنی کښې اخستل پکاروی او حضرت نوبان او د حضرت ابن عباس رضی الله تعی عنهما روایت لره به د علو .. نه سبق مراد اخستل پکاروی -  
لهذا په یو روایت کښې توجیه کول اودې لره مصروف عن الظاهر گرزول آسان دی، ددې په مقابله کښې چې یو لره اصل جوړ کړې شی او ټولو لره د ظاهر نه اخوا کړې شی - والله اعلم -

د ترجمه الباب سره د حدیث مطابقت : د باب په شروع کښې کوم څې کښې چې د ترجمه الباب مقصد ذکر شوي دي هلته د حضرت ام سلمه رضی الله تعی عنهما د حدیث مناسبت هم ضمنا راغلي وو -

عام شارحینو چونکه ددې باب غرض دا بیان کړي دي چې امام بخاری رحمه الله د حیا فی العلم مذمت بیانول غواړي او دا بنودل غواړي چې په علم کښې حیا نه ده پکار، ځکه چې څوک په علم کښې حیا کوی نو هغه د علم نه محرومه پاتې کیږي -

د حضرت ام سلمه رضی الله تعی عنهما دا حدیث او د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله تعی عنهما واقعه ددې حیا په مذموم کیدلو باندې دال دی - (۱)

ابن بطلال، کرمانی، شیخ الاسلام زکریا انصاری، علامه عینی او د حضرت کشمیری رحمه الله نیز د امام بخاری رحمه الله غرض بیان تفصیل دي چې په بعضې مواقعو کښې حیا کول مذموم دي او په بعضې کښې ترک حیا مذموم ده، دغه شان په بعضې مقامات کښې حیا کول محمود ده او په بعضې کښې ترک حیا محمود ده -

د حضرت ام سلمه او د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله تعی عنهما دروایتونو نه استعمال د حیا مطلوب او معدوم کیدل ثابت کړي شوي دي - (۲)

حضرت شیخ الهندي رحمه الله چې څه ارشاد فرمائيلې دي دهغې حاصل دا دي چې په ترجمه الباب .. الحياء فی العلم .. کښې دوه خبرې قابل لحاظ دي، اول دا چې په وجه د حیا د علم او تعلم نه محرومه نشي ... دویم دا چې په تعلیم او تعلم کښې حتی الوسع حیا کول مستحسن دي. یعنی په مواقع د حیا کښې خو داهرگزنه دی کول پکار چې د علم نه محرومه پاتې شی، مگر د محرومي نه د بچ کیدو سره سره څومره حیا چې کیدلای شي مستحسن ده -

په حدیث دام سلیم کښې قبل السؤال .. یا رسول الله، ان الله لا یستحی من الحق، و نیل هم د حیا دلیل دي، د حضرت ام سلمه رضی الله تعی عنهما ته نسبت مذکور دي، «فقط امر سلبه تعفی وجهها»، په دي کښې هم د حیا یو مظهر دي، حضور اکرم ﷺ «تبت یبینک»، فرمائيل، په دي کښې د حیا نبوی نهایت لطیفه خو شویده مگر په دي حالت کښې د تعلیم او تعلم فرض څنگه چې کیدي شوه اداء نې او فرمائيل او مقصود لره د فوټ کیدو ته پري نه خودو - (۳) والله اعلم -

(۱) اوگوری فتح الباری (ج ۱ ص ۲۲۹)، وحاشیه السندی علی البخاری (ج ۱ ص ۷۱)، وشرح تراجم ابواب البخاری (ص ۱۶) -

(۲) اوگوری شرح ابن بطلال (ج ۱ ص ۲۱۰)، وشرح الکرماني (ج ۲ ص ۱۶۰) وغیره -

(۳) الابواب والتراجم (ص ۵۹، ۶۰) -

[۳۳۱] حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ قَالَ حَدَّثَنِي مَالِكٌ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُثْمَرَ (۱) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قَالَ «إِنَّ مِنَ الشَّجَرِ شَجَرَةً لَا يَسْقُطُ وَرَقُهَا، وَهِيَ مَثَلُ الْمُسْلِمِ، حَدِّثُونِي مَا هِيَ». فَوَقَّعَ النَّاسُ فِي شَجَرِ الْبَادِيَةِ، وَوَقَّعَ فِي نَفْسِي أَنَّهَا النَّخْلَةُ. قَالَ عَبْدُ اللَّهِ فَاسْتَعْيَيْتُ فَقَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَخْبَرْنَا بِهَا. فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - «هِيَ النَّخْلَةُ». قَالَ عَبْدُ اللَّهِ فَحَدَّثْتُ أَبِي بِمَا وَقَّعَ فِي نَفْسِي فَقَالَ لَأَنْ تَكُونَ قُلْتَهَا أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ يَكُونَ لِي كَذَا وَكَذَا. (ار: ۶۱)

### رجال الحديث

① اسماعیل : دا ابو عبدالله اسماعیل بن ابی اویس عبدالله بن عبداللہ بن اویس بن مالک بن ابی عامر اصبحی مدنی رحمۃ اللہ علیہ دی ۔ ددوی حالات پہ کشف الباری کنہی کتاب الایمان ۱۱ باب تفاضل اهل الایمان فی الاعمال، لاتدی تیرشوی دی۔ (۲)  
② مالک : دا امام دارالحجرۃ مالک بن انس بن مالک بن ابی عامر بن عمرو الصبحی المدنی رحمۃ اللہ علیہ دی۔

ددوی حالات ہم پہ کتاب الایمان ۱۱ باب من الدین القمار من الفتن، لاتدی تیرشوی دی۔ (۳)  
③ عبدالله بن دینار رحمۃ اللہ علیہ : دا ابو عبدالرحمن عبداللہ بن دینار قرشی عدوی مدنی رحمۃ اللہ علیہ دی۔ ددوی حالات د کتاب الایمان : باب امور الایمان، لاتدی مختصر (۴) اود کتاب العلم، باب قول المحدث : حدثننا أو أخبرنا وأنبأنا، لاتدی پہ تفصیل سرہ تیرشوی دی۔ (۵)

④ عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہ : حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہ مختصر حالات پہ کتاب الایمان، ۱۱ باب الایمان وقول النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی الاسلام علی خمس، سرہ تیرشوی دی۔ (۶)

قوله: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ : یعنی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اوفرمائیل بیشک پہ ونوکنہی یوہ ونہ داسی دہ چہ دھغی پانہی غورزیرہی نہ، ہغہ دمسلمان پہ شان دہ، ماتہ اووایہی چہ کومہ یوہ اونہ دہ ؟ خلق دخنکل ونو طرف تہ لزل زما پہ زہ کنہی راغلل

(۱) قوله ۱۱ عبدالله بن عمر ۱۱ وقد سبق تخريج هذا الحديث في كتاب العلم، باب قول المحدث : حدثننا أو أخبرنا وأنبأنا كشف الباری (ج ۳ ص ۱۲۴ و ۱۲۵)۔

(۲) كشف الباری (ج ۲ ص ۱۱۳ - ۱۱۵)۔

(۳) كشف الباری (ج ۲ ص ۸۰ و ۸۱)۔

(۴) كشف الباری (ج ۱ ص ۶۸۵)۔

(۵) كشف الباری (ج ۱ ص ۱۲۵)۔

(۶) كشف الباری (ج ۱ ص ۶۳۷)۔

چې هغه د کهجورې ونه ده -

عبدالله بن عمر رضی الله عنهما فرماني چې زه شرميدم، نو خلقو عرض اوکړو يا رسول الله! تاسو ددې په باره کښې مونږ ته اواني رسول الله ﷺ ارشاد او فرمائيل چې هغه د کهجورې ونه ده -

عبدالله بن عمر رضی الله عنهما فرماني چې ما خپل والد صاحب ته او ونييل چې زما په زړه کښې دا خبره راغلې وه، نو هغوی او فرمائيل چې که تا دا ونيلی وو نوماته به په دې خبره ډيره خوشحالی شوې وه چې ماته دومره دومره ملاؤ شوې وه -

دا حديث مخکښې د کتاب العلم په شروع کښې تير شوې دې او مونږ ډيره تفصيل سره ددې تشرېح کړې ده - (۱)

د حديث باب د ترجمه الباب سره مطابقت : حضرت گنگوہی رحمۃ الله عليه فرماني چې د حضرت عمر رضی الله عنه ارشاد ،، لان تګون قلته احيى ال،، کښې ترجمه الباب طرف ته اشاره ده چې حضرت عمر رضی الله عنه دخپل خورې په استحياء باندې نکير اوکړو او دهغوی په سکوت باندې خوشحاله نه شو (۲)

دا خبره نور وشرحو هم ونيلې ده -  
علامه سندھی رحمۃ الله عليه فرماني ،، ويفهم ان الحياء في العلم لا ينهش، من حديث ابن عمر رضی الله عنهما، بسبب قول عمر رضي الله عنه،، - (۳)

يعنى ،، د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما د حديث نه معلومېږي چې په علم کښې حيا کول مناسب نه دي، څنگه چې د حضرت عمر رضی الله عنه د قول نه معلومېږي،، -

دغه شان حافظ رحمۃ الله عليه فرماني : ،، وانا تأسف عمر رضی الله عنه على كون ابنته لم يقل ذلك لتظهر فضيلته، فاستلزم حياؤه تقويت ذلك، وقد كان يكتنه اذا استحيا اجلال لمن هو اكبر منه ان يذكر ذلك لغيرة سرا ليخبر عنه، فيجمع بين الخصلتين، ولذا عقبه المصنف بباب من استحيا فامر غيرة بالسؤال،، - (۴)

يعنى ،، حضرت عمر رضی الله عنه ته په دې خبره باندې افسوس او شوچې دهغوی صاحبزاده جواب ور نه کړو، که چېرې جواب ئې ورکړې وونو دهغه فضيلت به ظاهر شوې وو، دهغه دحيا دوجې نه دافضيلت پاتې شو، بيا که هغه ته په مجلس کښې دمشرانو دوجې حيا لاحق شوي وي بيا هم ممکنه وه چې چاته ئې په پټه باندې ونيلې وي، دغه شان دحيا په تقاضې باندې به هم عمل شوې وو او د جواب ورکولو فضيلت به هم حاصل شوې وي - ددې نکته په پيش نظر مؤلف وړاندې باب قائم کړو،، -

حضرت شيخ الهند رحمۃ الله عليه فرماني چې : ،، دمؤلف غرض هم دا دې چې ابن عمر کوم دحيا دوجې نه سکوت او فرمائيلو او جواب ئې ور نه کړو دا حيا هم مستحسن ده، دا هغه حيا نه ده کومه چې د ،، ان الله لا يستحي من الحق،، يا ،، لا يتعلم العلم مستحي ولا مستكبر،، مخالفه وي، ددې

(۱) کشف الباری (ج ۳ ص ۱۲۴ - ۱۲۳)

(۲) لامع الدراری (مع الكنز المتواری فی معادن لامع الدراری وصحيح البخاری) (ج ۲ ص ۳۹۰)

(۳) حاشية السندی على صحيح البخاری (ج ۱ ص ۷۱)

(۴) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۳۰)

مخالف صرف هغه ده کوم چې په وجه دحياباندې علم ترک کړی شی، دچانه سوال نه کوی او دعلم نه محرومه پاتې شی. دحضرت ابن عمرپه سکوت کښې ددې احتمال نشته، اول خوداسکوت عن الجواب دې، عن السؤال نه دې، دویم ابن عمرته پته وه چې کوم واقعی جواب دې دا به په هرحال کښې نبي کریم ﷺ ارشاد فرماني، کوم چې به ټولوته معلومه شی. باقي دحضرت عمر رضی الله عنه ارشاد، نو هغه صرف خپل مسرت قلبی ظاهره وی. ددې نه داېن عمر دسکوت کراهیت او هغه هم شرعی گنډل مستبعد ده، کما قال بعض الاعلام، والله علم، (۱)

## ۵۱ = باب من استحيأ فأمر غيرة بالسؤال

دباب سابق سره مناسبت: ددې باب دسابق سره مناسبت واضحه دې چې سابق باب کښې دحيافی العلم کراهت مذکور وو. اوپه دې باب کښې دامد کوردی چې که په ملازمت حيا سره مقصود حاصل شی نو په داسې حيا کښې څه کراهت نشته ځکه چې په حيا کښې ټول خير خیر دې. (۲)

د ترجمة الباب مقصد: حضرت گنګوهی رضی الله عنه فرماني، ان الذی ذکر اولاً من کراهة الحیاة المسألة حیث خاف الفوت فی الاستحياء، فاما اذا حصل المقصود مع ملازمة الحیاة فلا کراهة، فان الحیاة غیرکله، (۳)

یعنی، ددینه رومې باب کښې ذکر شو چې چرته دحيا دوجې نه دعلم دمحرومې اندیښنه وی هلته دحيا فی السؤال کراهت دې، البته که چرې دحيا التزام کولوسره دمحرومې اندیښنه نه وی بلکه مقصود حاصلېږي نوپیا په داسې حيا کښې څه کراهت نشته، ځکه چې حيا خو سراسر خیر دې، (۴)

حضرت شیخ الهندي رضی الله عنه فرماني چې، په وجه دحيا په ترک سوال کښې هم څه حرج نشته دې، البته دا پکار دی چې په دویمې واسطې سره دحکم شرعی نه واقف شی، دعلم نه محرومه نشی، (۵)

حضرت شاه صاحب رضی الله عنه فرماني چې دمؤلف غرض ددې امر جواز بنودل دی که چرې دسوال مقصود حاصلېږي نوپه داسې کولو کښې څه حرج نشته چې بل چا په ذریعه سوال کولوسره علم حاصل کړې شی. (۶)

حاصل داچې امام بخاری په ماقبل کښې دحيافی العلم مسئله بیان کړې وه، اوس امام بخاری رضی الله عنه بنودل غواړي چې که څوک ډیر باحيا وی او پخپله دتپوس کولو همت نه لري نو دې

(۱) الابواب والتراجم (۶۰)۔

(۲) اوگوزي لامع الدراري (ج ۲ ص ۳۹۱ و ۳۹۲)۔

(۳) لامع الدراري مع الكنز المتواری (ج ۲ ص ۳۹۱ و ۳۹۲)۔

(۴) الابواب والتراجم (ص ۶۰) تحت، باب الحیاة فی العلم۔

(۵) شرح تراجم ابواب البخاری (ص ۱۶)۔



لوی لوی محدثین دی۔<sup>(۱)</sup>

امام یحییٰ بن معین رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، ثقہ، صدوق، مامون،،<sup>(۲)</sup>

امام سعد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، کان ثقہ داسکا،،<sup>(۳)</sup>

امام دارمی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې ماد یحییٰ بن معین رحمۃ اللہ علیہ نہ د عبدالله بن داود خربی پے باره کنبی تپوس اوکرونو هغوی اوفرمائیل،، ثقہ مامون،، مایا تپوس اوکړو چې ابو عاصم النبیل څنگه دې؟ نو اوفرمائیل نی،، ثقہ.. ما ترې نه دا دریافت کړل چې په دې دواړو کنبی کوم

یوستاسوپه نیزه یر خوښ دې؟ نو اوفرمائیل نی،، ثقتان،،<sup>(۴)</sup>

لیکن امام دارمی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، الغریبی اهل،،<sup>(۵)</sup>

امام ابو زرعه او امام نسائی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، ثقہ،،<sup>(۶)</sup>

امام دارقطنی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، ثقہ زاهد،،<sup>(۷)</sup>

ابن قانع رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، کان ثقہ،،<sup>(۸)</sup>

ابن جبان رحمۃ اللہ علیہ دې په کتاب الثقات کنبی ذکر کړې دې۔<sup>(۹)</sup>

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، ثقہ عابد،،<sup>(۱۰)</sup>

حافظ ذهبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، ثقہ، حجة، صالح،،<sup>(۱۱)</sup>

ابن عیینه رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،، ذاک احد الاحدین،،<sup>(۱۲)</sup> یعنی هغه په یواځو کنبی یواځې دې۔

یوخل نی اوفرمائیل،، ذاک شیخنا القدیم،،<sup>(۱۳)</sup>

<sup>(۱)</sup> د شیوخو او تلامذه د تفصیل دپاره اوگوری تهذیب الکمال (ج ۱۴ ص ۴۵۹-۴۶۱)۔

<sup>(۲)</sup> تهذیب الکمال (ج ۱۴ ص ۴۶۱)۔

<sup>(۳)</sup> طبقات ابن سعد (ج ۷ ص ۲۹۵)۔

<sup>(۴)</sup> تاریخ عثمان بن سعد الدارمی (ص ۱۸۲)، رقم (۶۵۳-۶۵۵)۔

<sup>(۵)</sup> حواله بالا۔

<sup>(۶)</sup> تهذیب الکمال (ج ۱۴ ص ۴۶۲) والجرح والتعديل (ج ۵ ص ۵۶)، رقم (۷۵۵۵)۔

<sup>(۷)</sup> تهذیب الکمال (ج ۱۴ ص ۴۶۲) وقال ايضا:، ومن الرفعاء الثقات،، انظر سنن الدار قطنی (ج ۱ ص ۱۷۲)،

کتاب الطهارة، باب احادیث التهفة فی الصلاة وعللها، رقم (۴۷)۔

<sup>(۸)</sup> تهذیب التهذیب (ج ۵ ص ۲۰۰)۔

<sup>(۹)</sup> کتاب الثقات لابن جبان (ج ۷ ص ۶۰)۔

<sup>(۱۰)</sup> تقریب التهذیب (ص ۳۰۱)، رقم (۳۲۹۸)۔

<sup>(۱۱)</sup> الکاشف (ج ۱ ص ۵۴۹)، رقم (۲۷۰۶)۔

<sup>(۱۲)</sup> تهذیب التهذیب (ج ۵ ص ۲۰۰)۔

<sup>(۱۳)</sup> حواله بالا۔

ابوحاتم رحمته فرمائی، "کان یبیل الی الراى، وکان صدوقاً"، (۱)

امام وکیع رحمته فرمائی، "النظر الی وجهه عهد الله بن داود عهداً دقاً"، (۲)

عبدالله بن داود خریبی رحمته دامام ابوحنیفه رحمته پہ شاگردانو کنبی دې، هغه دامام اعظم

دیرمداح وو، چنانچه دهغوی قول دې، "ما یقیم فی ابی حنیفة الاحاسد او جاهل"، (۳)

یوخل دهغوی په وړاندې چا دامام ابوحنیفه رحمته تذکره کولو سره اوونیل چې امام ابوحنیفه

د ډیرو مسائلونه رجوع کړې ده، مقصد ئې دا وو چې رجوع کول دناپختګې علامه ده۔ لیکن

خریبي رحمته فوراً جواب ورکړو، "انما یرجم الفقیه اذا قسم علیه"، (۴)

یعنی، "فقیه هغه وخت رجوع کوی کله چې دهغه په علم کنبی وسعت راخی..."

عبدالله بن داود خریبی رحمته دامام ابوحنیفه رحمته په خدماتو، خصوصاً د سنن وفقه دحفاظت

خدمت په بنیاد باندې به ئې وانیل، "یجب علی اهل الاسلام ان یدعوا الله لابی حنیفة فی صلاتهم"، (۵)

یعنی، "په اهل اسلام باندې واجب دی چې په خپلومونځونو کنبی دامام ابوحنیفه دپاره دالله

تعالی نه دعا غواړی،..."

عبدالله بن داود خریبی رحمته ډیرپه مشکله حدیثونه اورول۔ (۶)

قاضی یحیی بن اکثم رحمته لره ئې یوخل په لیدلوسره اوویشل چې ته ما کله اولیدلې نوماعزم

اوکړو چې تاته به حدیث نه اوروم۔ (۷)

یوخل ابوالعیناء هغوی لره دحدیث اوریدلودپاره راغللو، نوهغوی ترې نه تپوس اوکړو چې

څنگه راغلې ئې؟ نوهغه جواب ورکړو چې دحدیث اوریدولو دپاره راغلې یم، نووې فرمائیل

چې لږشه اوږوموې قرآن زده کړه بیا راشه، ابوالعیناء او فرمائیل چې ما قرآن زده کړې دې

فورا ئې ترې نه امتحان واخستلو، نوهغه فوراً جواب ورکړو، نوبیا ئې او فرمائیل چې لږشه

اوفرانض زده کړه نوهغه او نیل چې هغه مې زده کړې دی، دفرانض امتحان ئې هم واخستلو،

دې نه پس ئې ورته او نیل چې اوس، "عربیت"، زده کړه جواب ئې ورکړو چې دقران کریم او د

فرانض نه وړاندې مې د، "عربیت"، علم حاصل کړې دې، فورا ئې سوال ور واچولو، ابوالعیناء

ددې جواب هم ښه کافی شافی ورکړو۔ په آخر کنبی او فرمائیل، "لوحدثت احدا الحدیثک"، که

چرې ما چاته حدیث اورولونو تاته به مې ضرور اورولې وې۔ (۸)

(۱) الجرح والتعديل (ج ۵ ص ۵۵)، رقم (۷۵۵۵)۔

(۲) تذكرة الحفاظ (ج ۱ ص ۳۳۸)۔

(۳) سير اعلام النبلاء (ج ۶ ص ۴۰۲)۔

(۴) تذكرة الحفاظ (ج ۱ ص ۳۳۸)۔

(۵) الاكمال لابن ماكولا (ج ۳ ص ۲۸۵ و ۲۸۶)۔

(۶) تذكرة الحفاظ (ج ۱ ص ۳۳۸)، رقم (۳۲۰)۔

(۷) حواله بالا۔

(۸) حواله بالا۔

عبدالله بن داود خربیی رحمۃ اللہ علیہ ۱۲۲ هجری کنیی پیدا شوې وواوې ۲۱۳ هجری کنیی وفات شوې دې۔<sup>(۱)</sup>

دامام مسلم رحمۃ اللہ علیہ نه سواباقی اصحاب اصول خسنه هم دهغوی دحدیثو تخریج کړې دې۔<sup>(۲)</sup> رحمہ اللہ تعالیٰ رحمة واسعة

(۳) الاعمش: دا ابو محمد سلیمان بن مهران الاسدی الکوفی المعروف بالاعمش رحمۃ اللہ علیہ دې۔

ددوی حالات په کتاب الايمان،،،،، باب ظلم دون ظلم،،،،، لاندې تیر شوې دې۔<sup>(۳)</sup>

(۴) منذر الثوری: دا ابو یعلیٰ منذر بن یعلیٰ الثوری الکوفی رحمۃ اللہ علیہ دې۔<sup>(۴)</sup>

دې د محمد بن الحنفیة، الحسن بن محمد بن الحنفیة، الربیع بن خثیم، سعید بن جبیر، عاصم بن ضمرة رحمۃ اللہ علیہ نه روایت کوی۔

اودده نه سفیان ثوری، امام اعمش، فطربن خلیفه، الحجاج بن ارطاة، جامع بن ابی راشد او محمد بن سوقه رحمۃ اللہ علیہ وغیره روایت کوی۔<sup>(۵)</sup>

ابن سعد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې،،،،، ثقہ، قلیل الحديث،،،،،<sup>(۶)</sup>

امام یحییٰ بن معین، عجلای او ابن خراش رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،،،،، ثقہ،،،،،<sup>(۷)</sup>

حافظ ذهبي رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،،،،، وثقوه،،،،، حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی،،،،، ثقہ،،،،،<sup>(۸)</sup>

ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دې په کتاب الثقات کنیی ذکر کړې دې۔<sup>(۹)</sup>

محمد بن الحنفیة رحمۃ اللہ علیہ سره دومره پاتې شوې ووچې دهغوی صاحبزاده وائی،،،،، لقد غلبنا هذا النبطی علی اینیثا،،،،،<sup>(۱۰)</sup> یعنی دا نبطی زموږ په والد باندې زموږ نه غالب راغللو۔

اصحاب اصول سته دده روایت اخستی دی۔<sup>(۱۱)</sup> رحمہ اللہ تعالیٰ رحمة واسعة.

(۱) تهذيب الكمال (ج ۱۴ ص ۴۶۷)۔

(۲) حواله بالا۔

(۳) كشف الباری (ج ۲ ص ۲۵۱)۔

(۴) تهذيب الكمال (ج ۲۸ ص ۵۱۵)۔

(۵) د شیوخو او تلامذه تفصیل دپاره اوگوری تهذيب الكمال (ج ۲۸ ص ۵۱۶)۔

(۶) الطبقات لابن سعد (ج ۶ ص ۳۱۰)۔

(۷) الجرح والتعديل (ج ۸ ص ۲۷۶)، رقم (۱۴۴۰۰)۔

(۸) الکاشف (ج ۲ ص ۲۹۶)، رقم (۵۶۳۵)۔

(۹) تقريب التهذيب (ص ۵۳۶)، رقم (۶۸۹۴)۔

(۱۰) الثقات لابن حبان (ج ۷ ص ۴۸۰)۔

(۱۱) تهذيب الكمال (ج ۲۸ ص ۵۱۶ و ۵۱۷)۔

(۱۲) تهذيب الكمال (ج ۲۸ ص ۵۱۷)۔



⑤ محمد بن الحنفیه : دی د حضرت علی بن ابی طالب کرم الله وجهه صاحبزاده محمد بن علی بن ابی طالب رحمه الله دی، ابوالقاسم دده کنیت دی، ابو عبدالله هم ورته و نیلې کیږي، ابن الحنفیه،، نوم سره معروف دي۔ (۱)

حنفیه په اصل کې ددوی د مور نسبت دي، چه دهغې تعلق د بنو حنیفه سره وو، دهغې اصل نوم خوله بنت جعفر بن قیس دي، په جنگ یمامه کې قید شوي راوستلې شوې وه (۲)  
 دي دخپل والد حضرت علی عليه السلام نه علاوہ د حضرت عثمان عليه السلام، حضرت عبدالله بن عباس عليه السلام، حضرت عمار بن یاسر عليه السلام، د حضرت معاویه عليه السلام او د حضرت ابوهریرہ عليه السلام نه روایت کوي.  
 او دده نه روایت کونکو کښې دده خوي ابراهيم بن محمد بن الحنفیه او حسن بن محمد بن الحنفیه، عبدالله بن محمد بن الحنفیه، عمر بن محمد بن الحنفیه، عون بن محمد بن الحنفیه نه علاوہ سالم بن ابی الجعد، عبدالله بن محمد بن عقیل، عبدالاعلی بن عامر ثعلبی، عطاء بن ابی رباح، عمرو بن دینار، ابو جعفر محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب، اودده ووزاره محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب، محمد بن قیس بن مخرمه، محمد بن نضر الهمداني، منذر بن یعلی الثوري او منهال بن عمرو عليه السلام وغيره حضرات دي۔ (۳)  
 دده نوم او کنیت حضرت علی عليه السلام د حضور نبی کریم عليه السلام په اجازت اخستوسره محمد او ابوالقاسم ایخودي وو، چنانچه د حضرت علی عليه السلام نه روایت دي،، قلت : یا رسول الله، ان ولدی مولود یدعک اسمیه یا سبک واکتیه بکنیتک؟ قال : نعم،، (۴)

یعنی،، یا رسول الله ! که ستاسونه پس خما کوم نوې پیدا کیدونکې وی نوستاسوپه نوم ورته نوم کیگدم اوستاسو په کنیت ورته کنیت کیگدم ؟ نوبی عليه السلام ورته او فرمائیل چې هاؤ، اجازت دي،،

امام عجلې عليه السلام فرمائی، تاپې ثقة، کان رجلا صالحا،، (۵)  
 ابراهيم بن عبدالله بن الجنید عليه السلام فرمائی :

لا نعلم احدا استند عن علی عن النبی صلی الله علیه وسلم اکثر ولا اصح مما استند محمد بن الحنفیه،، (۶)  
 یعنی،، محمد بن الحنفیه کوم چې د حضرت علی عليه السلام په واسطه سره د حضور اکرم عليه السلام روایات بیانوي مونږ دده نه اوچت په کثرت او صحت کښې څوک نه دي موندلې۔  
 یوکس محمد بن الحنفیه ته او و نیل،، ما مال ایلک کان یری بک فی مرام لایری فیها الحسن

(۱) تهذیب الکمال (ج ۲۶ ص ۱۴۷ او ۱۴۸)۔

(۲) پورتنی حواله۔

(۳) د شیخو او تلامذه تفصیل دپاره او گوړی تهذیب الکمال (ج ۲۶ ص ۱۴۸ او ۱۴۹)۔

(۴) سنن ابی داود، کتاب الادب، باب فی الرخصة فی الجمع بینهما، رقم (۴۹۶۷)، وجامع الترمذی، ابواب الادب، باب ما جاء فی کراهية الجمع بین اسم النبی صلی الله علیه وسلم وکنیته، رقم (۲۸۴۳)۔

(۵) تهذیب الکمال (ج ۲۶ ص ۱۴۹)۔

(۶) حواله بالا۔

والحسین؟، یعنی .. څه خبره ده چې ستا والد تالره په داسې داسې مشکل مهماتو کښې لېږي چرته چې حسن او حسین نه لېږي؟،

نوپه دې باندې هغه جواب ورکړو: «لانهما کانا غډیه وکنت یداً، فکان یتوقی یداً من غډیه»، (۱) یعنی .. ځکه چې هغوی دواړه دهغه دپاره درخسار حیثیت لری اوڅه دلاس حیثیت لرم او دا فطری خبره ده چې دخپل رخسارو بچکول په لاسونو سره کیږي..

ابن سعد رحمه الله فرماني: «کان کثیر العلم، ورعاً»، (۲)

ابن حبان دې په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دې او لیکلی دی: «کان من افاضل اهل بیت»، (۳) دې د حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه په دور خلافت کښې پیدا شوې دې، دیوبل قول مطابق د حضرت عمر رضی الله عنه په عهد خلافت کښې پیدا شوې دې، په بچپن کښې ئې د حضرت عمر رضی الله عنه زیارت هم کړې دې.

په تاریخ وفات کښې ئې ۷۳ هجری، ۸۱ هجری، ۸۲ هجری، ۹۲ هجری، او ۹۳ هجری، مختلف اقوال ملاوړې. (۴) رحمه الله تعالی رحمة واسعة.

① حضرت علی رضی الله عنه: د حضرت علی بن ابی طالب کرم الله تعالی وجهه حالات په کتاب العلم .. باب اثم من کذب علی النبی صلی الله علیه وسلم، سره تیر شوی دی.

قوله: قَالَ كُنْتُ رَجُلًا مَذَّاءً حضرت علی رضی الله عنه فرماني چې مانه به په کثرت سره مذي خارج کیدله.

.. مذي، هغه اوبه دی کومې چې دخپلې ښځې سره دملاعبت اود مینې په وخت خارج کیږي (۵) دنلاښی مجرد نه دا مذي یمذي مذي اود ثلاثی مزید نه دباب افعال اود باب تفعل نه استعمالیږي، په معنی د: خرج منه المذي \_ مذاء: بروزن شداد، کثیر المذي سړی ته وائیلي کیږي. (۶)

بیا لفظ .. مذي، دمیم په فتحه، د ذال په سکون اود یاء مخففه سره لوستلې کیږي، بعضې حضراتو .. مذي، په وزن د: غنی، یعنی دمیم په فتحه، او د ذال په کسره او په یاء مشدده سره ضبط شوې دې، ددې رومې ضبط افصح او اعلى دې. (۷)

(۱) تهذيب الكمال (ج ۲۶ ص ۱۵۲) \_

(۲) الطبقات لابن سعد (ج ۵ ص ۱۱۶) \_

(۳) کتاب الثقات لابن حبان (ج ۵ ص ۳۴۷) \_

(۴) تهذيب التهذيب (ج ۹ ص ۳۵۴) \_

(۵) النهاية لابن الاثير (ج ۹ ص ۳۵۴) \_

(۶) تاج العروس (ج ۱۰ ص ۳۳۹) مادة، مذي.. \_

(۷) تاج العروس (ج ۱۰ ص ۳۳۹) مادة، مذي.. \_

قوله: فَأَمَرْتُ الْمُقَدَّادَ أَنْ يَسْأَلَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَسَأَلَهُ: بَسْ مَا مَقْدَادُ بِنِ الْأَسْوَدِ تَهْ حَكْمٌ وَرَكْرُوحِي حَضُورٌ أَكْرَمُ؟<sup>(۱)</sup> نه ددي حکم دريافت کړی، نو هغوی دريافت کړو۔ مخکې په کتاب الغسل کېني روايت روان دي، په هغې کېني دي .. فامرت رجلا،<sup>(۲)</sup> په هغې کېني درجل مبهم نه هم دا حضرت مقداد بن الاسود عليه السلام مراد دي۔<sup>(۳)</sup> د حضور اکرم عليه السلام نه ددې په باره کېني سوال کولو والا څوک وو؟ بيا دلته سائل حضرت مقداد عليه السلام دي۔

د سنن نسائي په يو روايت کېني سائل ئې حضرت عمار عليه السلام گرزولې شوې دي۔<sup>(۴)</sup> او دابن حبان،<sup>(۵)</sup> طحاوي،<sup>(۶)</sup> او د اسماعيلي،<sup>(۷)</sup> په روايتونو کېني دي چې په خپله حضرت علي عليه السلام سوال کړې دي۔

ابن حبان عليه السلام دا درې واړه روايتونه داسې جمع کړي دي چې حضرت علي عليه السلام پوښې په خپله سوال کړې دي بياني حضرت عمار ته د تپوس کولو وينا کړې ده، او بيا ئې حضرت مقداد ته حکم کړې دي او بيا ئې په خپله تپوس کړې دي۔<sup>(۸)</sup>

حافظ عليه السلام فرمائي چې دا د تطبيق مناسب دي، بيا هم چونکه په بعضې طرقو کېني حضرت علي عليه السلام استحياء مذکور ده، ددې وجې نه په خپله حضرت علي عليه السلام تپوس کول به په مجاز باندې حمل کېږي او وييلې کېږي به چې چونکه امر حضرت علي عليه السلام وو، ددې وجې بعضې راويانو حضرت علي عليه السلام د سوال کولو نسبت کړې دي۔ په دې جواب باندې نووي او اسماعيلي رحمهما الله جزم کړې دي۔<sup>(۹)</sup>

حضرت علي عليه السلام حضرت مقداد او حضرت عمار عليه السلام کېني هريوته حکم ورکړې وو ددې تائيد ددې روايت نه کېږي کوم چې امام عبدالرزاق صنعاني عليه السلام په خپل .. مصنف، کېني نقل کړی دی:

«عائش بن انس اخو سعد بن ليث قال: تذاكر علي بن ابي طالب وعمار بن ياسر والمقداد بن الاسود: المذي، فقال علي: ان رجلا مذاء، فاسالوا رسول الله صلى الله عليه وسلم عن ذلك، فاني استحي ان اساله

(۱) صحيح البخاري (ج ۱ ص ۴۱)، كتاب الغسل، باب غسل المذي والوضوء منه۔

(۲) فتح الباري (ج ۱ ص ۳۷۹)، كتاب الغسل، باب غسل المذي والوضوء منه۔

(۳) سنن النسائي، كتاب الطهارة، باب ما ينقض الوضوء وما لا ينقض الوضوء من المذي، رقم (۱۵۵ و ۱۵۴)۔

(۴) الاحسان بترتيب صحيح ابن حبان (ج ۳ ص ۱۶۳)، ذكر ايجاب الوضوء على المذي والاعتسال على المني،

رقم (۱۱۰۱)۔

(۵) شرح معاني الآثار، كتاب الطهارة، باب الرجل يغترج من ذكره المذي، كيف يفعل؟ رقم (۷-۱۰)۔

(۶) فتح الباري (ج ۱ ص ۳۸۰)، كتاب الغسل، باب غسل المذي والوضوء منه۔

(۷) الاحسان بترتيب صحيح ابن حبان (ج ۳ ص ۱۶۳ و ۱۶۴)۔

(۸) فتح الباري (ج ۱ ص ۳۸۰)، كتاب الغسل، باب غسل المذي والوضوء منه۔

من ذلك المكان ابنته مقي، لولا مكان ابنته لسالته، فقال عائش: فسأل احد الرجلين عمارا والمقداد.. (١)  
یعنی .. حضرت علی، حضرت عمار او حضرت مقداد رضی اللہ عنہ مدعی .. دحکم په باره کښې  
مذکراه کوله. حضرت علی او فرمانیل چې زه کثیر المذی سړې یم. حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نه ددې  
په باره کښې تپوس او کړی چونکه دهغوی رضی اللہ عنہ لور ما سره ده. ځکه زه دښی رضی اللہ عنہ نه په تپوس  
کولو کښې حیا محسوسه کومه که دښی رضی اللہ عنہ لور ماسره نه وه نو ما به ضرور تپوس کړې وو.  
عائش بن انس وائی چې بیا عمار یا مقداد کښې یو کس دحضرت نبی صلی اللہ علیہ وسلم نه دمستلې په  
باره کښې تپوس او کړو،..

ابن بشکوال رحمته اللہ علیہ دحضرت مقداد رضی اللہ عنہ سائل کیدلولره صحیح گرزولی دی. (٢)  
په دې صورت کښې به دحضرت عمار رضی اللہ عنہ طرف ته دسوال کولونسبت به هم مجازی وی  
اووئیلې به شی چې چونکه هغوی دسوال کولو قصد کړې ووځکه دهغوی طرف ته نسبت کړې  
شوې دې، البته سوال هم مقدار کړې وو. (٣) والله اعلم.

دا هم ممکن ده چې کله داسوال نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه حضرت مقداد او کړونو حضرت علی هم  
همت او کړو او دمستلې دزاکت په پیش نظر مزید تسلی او اطمینان دپاره هغوی سوال او کړو.

**قوله: فَقَالَ «فِيهِ الْوُضُوءُ»:** نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد او فرمانیلو، دمذې دوجې نه اودس دې  
یعنی په خروج دمذې باندې اودس واجب دې، ددې دوجې نه غسل نه دې واجب.

په خروج دمذی صورت کښې به جمیع ذکر وینخلې کپړې یا به موضع اصابت وینخل کافی  
وی؟ دعلماء په دې خبره باندې اجماع ده چې په خروج دمذی فقط موجب داودس دی. (٤)  
البته اختلاف په دې خبره کښې دې چې په خروج دمذی دوجې نه صرف موضع اصابت وینخل  
پکار دی اوکه دذکر سره اثینین هم وینخل پکار دی؟

امام زهري رحمته اللہ علیہ فرمائی چې په خروج دمذی صورت کښې به جمیع ذکر وینخل واجب دی،  
صرف موضع اصابت وینخل کافی نه دی. (٥)

دامام مالک اود امام احمد رحمهما الله هم یو یو روایت هم دادې. (٦)  
دامام مالک او دامام احمد رحمهما الله یو بل روایت دادې چې دذکر سره سره داثینینو وینخل  
هم واجب دی، هم دا دامام اوزاعی رحمته اللہ علیہ رای هم ده. (٧)

دامام ابوحنیفه، دامام شافعی او دجمهورو علماؤ مذهب دادې چې په خروج دمذی صورت

(١) المصنف لعبد الرزاق \_ ج ١ ص ١٥٥، رقم (٥٩٧) \_ نیز دې سراوگورئ سنن النسائی، کتاب الفسل  
والتیمین من المجتبی، الوضوء من المذی، رقم (٤٣٦) \_

(٢) فتح الباری (ج ١ ص ٢٨٠)، کتاب الفسل، باب غسل المذی والوضوء منه \_  
(٣) حواله بالا \_

(٤) اوجز المالک (ج ١ ص ٤٧٣)، کتاب الطهارة، باب الوضوء من المذی \_

(٥) عمدة القاری (ج ٣ ص ٢١٩) کتاب الوضوء، باب غسل المذی والوضوء منه \_

(٦) المغنی لابن قدامة (ج ١ ص ١١٢) باب ما ینقض الطهارة \_ والاستذکار (ج ١ ص ٢٨٤) باب الوضوء من المذی

(٧) نیل الاوطار (ج ١ ص ٢٧) باب ماجاء فی المذی \_

کنبی به صرف هم موضع اصابت وینخلی کیری. ذکر او انشیین هر یولره به دعدم اصابت په صورت کنبی به دوینخلو ضرورت نه وی - (۱)

ذکر او انشیین د غسل دقالنینوا استدلال د حضرت رافع بن خدیج رضی الله عنه روایت نه دی.

«ان علیا امر عمار ان ینسال رسول الله صلی الله علیه وسلم عن المذی، فقال: یغسل مذاک کبره ویتوضا»، (۲)  
یعنی حضرت علی رضی الله عنه حضرت عمار رضی الله عنه ته حکم ورکړو چې درسول الله صلی الله علیه وسلم نه د مذی په باره کنبی تپوس اوکړه، نو هغوی افرمائیل چې ذکر اوددی گیر چاپیره مقامات دي اوینخلی شی او اودس دي اوکړي شی. -

دغه شان د ابو داود په یو روایت کنبی دی. لیغسل ذکره واشییه، - (۳)

د حضرت عبدالله بن سعد انصاری رضی الله عنه په روایت کنبی دی. فتغسل من ذلک فرجک واشییک ..... (۴) یعنی ته به د مذی دوچې نه خپل شرمگاهه او انشیین وینځی. -

په شرح معانی الآثار کنبی د حضرت عمر رضی الله عنه د اثر نه هم دا حضرات استدلال کوی. «اذا وجدت الماء فاعسل فرجک واشییک .....» - (۵) یعنی .. کله چې مذی اومومی نو ته خپل شرمگاهه او انشیین اوینځه، -

د جمهورو دلائل ①: په سنن نسائی کنبی د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه مروی دی:

«تذاکر علی والمقداد وعمار ..... قال النبی صلی الله علیه وسلم: ذالک المذی، اذا وجدته احدکم فلیغسل ذلک منه، ولیتوضا وضوء للصلاة .....» - (۶)

یعنی .. حضور اکرم صلی الله علیه وسلم افرمائیل دامذی ده، کله چې په تاسو کنبی څوک مذی بیامومی نو دا دي اوینځی او دمانځه دپاره چې څنگه اودس کیری دغه شان اودس دي اوکړی. -

② په سنن نسائی کنبی اویه مصنف عبدالرزاق کنبی د حضرت ابن عباس رضی الله عنه لافاظ روایت دي، په کوم کنبی چې حضور اکرم صلی الله علیه وسلم فرمائیلی دی:

«ذلک المذی، اذا وجدته احدکم فلیغسل ذلک منه، ولیتوضا وضوء للصلاة، او کوضوءه للصلاة»، - (۷)

① عمدة القاری (ج ۳ ص ۲۱۹)، نیز د تفصیل دپاره اوگورئ احکام الاحکام شرح عمدة الاحکام (ج ۱ ص ۶۳) کتاب الطهارة باب فی المذی وغیره \_ وشرح النووی علی صحیح مسلم (ج ۱ ص ۱۴۳) کتاب الطهارة. باب المذی \_

② سنن النسائی، کتاب الطهارة، باب ما ینقض الوضوء وما ینقض الوضوء من المذی، رقم (۱۵۵) \_ وانظر السنن لابی داود، کتاب الطهارة، باب فی المذی، رقم (۲۰۷-۲۰۸) \_

③ السنن لابی داود، کتاب الطهارة، باب فی المذی، رقم (۲۰۸) \_

④ السنن لابی داود، کتاب الطهارة، باب فی المذی، رقم (۲۱۱) \_

⑤ شرح معانی الآثار، کتاب الطهارة، باب الرجل یخرج من ذکره المذی کیف یفعل، رقم (۱۴) \_

⑥ سنن النسائی، کتاب الطهارة، باب الوضوء من المذی، رقم (۴۳۶) \_

⑦ سنن النسائی، کتاب الطهارة، باب الوضوء من المذی، رقم (۴۳۶) \_ والمصنف لعبدالرزاق الصنعانی

(ج ۱ ص ۱۵۵)، رقم (۵۹۷) \_

.. یعنی دامدزی ده، په تاسو کښې چاته دې سره مخکښې والې اوشی نو.. دې لره دې، او ښځې اود مویخ دپاره چې څنگه اودس کوی دغه شان دې مکمل اودس او کړی ..

ددې حدیث داوړیدو نه پس ابن جریر دحضور ﷺ دارشاد .. فیغسل ذلک منه، په باره کښې دعطاء ﷺ نه تپوس او کړنو امام عطاء ﷺ جواب او کړو.. حیث المذی منه فقط، (۱) مطلب داچې په کوم ځانې کښې مذي لگیدلې وی صرف هم هغه ځانې وښځل پکار دی یا جمیع ذکر لره؟ نو عطاء ورته جواب ورکړو چې چرته مذي لگیدلې وی صرف هغه ځای لره دې اوښځی -

(۲) په شرح معانی الآثار کښې د حضرت علی رضی الله عنه نه مروی دی :

« کنت رجلا مذما، وکانت عندي بنت رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأرسلت الى رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال: توضأ واغسله، » (۲)

یعنی .. زه په کثرت مذي په عارضه کښې مبتلا اووم، چونکه ماسره درسول الله ﷺ صاحبزادی وه دې وجې ما بل څوک دمستلي دریافت کولو دپاره حضور نبی اکرم ﷺ ته اولیږولو، نو هغوی اوفرماښل چې بس اودس او کړه او .. هغې لره، اوښځه ..

(۳) په مصنف عبد الرزاق کښې د حضرت ابن عباس رضی الله عنه فتوی ده ..... من المني الغسل، ومن المذي والودي: الوضوء، يغسل حشفته ويتوضأ، (۳)

حافظ ابن عبد الرزاق ﷺ فرماني: « واما معنى غسل الذكر من المذي، فانه يريد غسل مخرجه وما من الاذى منه، وهذا الاصح عندى في النظر، » (۴)

یعنی .. غسل الذكر من المذي، نه مراد مخرج دمذي لره او کوم کوم ځې کښې چې مذي لگیدلې وی هغې لره وښځل دی، هم دا زما په نیز عقلی اعتبار سره اصح دی -

دجمهورو دطرف نه مخالفینو ته جواب: ترکوم ځې پورې چې دهغې روایاتو تعلق دې په کوم کښې چې « ذکر، » سره د، اثبیین، لره د وښځلو ذکر دې نو جمهور په نیزدا یا خو په استحباب باندې محمول دی - (۵)

یاد احکم علاجا دې، څنگه چې امام طحاوی ﷺ تصریح کړې ده چې داوبو دجهې کاؤ دې وجې نه تقلص کیږي اود خروج مذي انقطاع کیږي - (۶)

یو جواب دا هم ورکړې شوې دې چې په عام طور باندې خلقودا کنترول چې دمذي معامله د « بول، » نه اخف ده، نودومره احتیاط به ئې نه کولو څومره چې پکار دې، دې وجې نه

(۱) اوگوری الاستذکار (ج ۱ ص ۲۸۲)، باب الوضوء من المذي، والتهميد لابن عبد البر (ج ۲ ص ۲۰۵) -

(۲) شرح معانی الآثار. کتاب الطهارة، باب الرجل یخرج من ذکره المذي کیف یفعل؟ رقم (۵) -

(۳) مصنف عبد الرزاق (ج ۱ ص ۱۵۹) کتاب الطهارة، باب المذي، رقم (۶۱۰) -

(۴) التهميد لابن عبد البر (ج ۲ ص ۲۹۸) -

(۵) المغنی لابن قدامة (ج ۱ ص ۱۱۲) باب ما ینقض الطهارة -

(۶) شرح معانی الآثار کتاب الطهارة، باب الرجل یخرج من ذکره المذي کیف یفعل؟

حضور اکرم ﷺ به دې کښې د شدت حکم ورکړو چې ذکر، سره، انشيين، لره هم اوینځي<sup>(۱)</sup> ابن رسلان رحمته الله علیه فرماني چې جمهورو اصل موجب لره کتلی دی، ځکه چې اصل موجب خو، خروج خارج، دې نولهدادې حکم به بل محل طرف ته متجاوز کيږي نه بلکه صرف مخرج سره به متعلق وي۔<sup>(۲)</sup>

ددې خبرې تائيد د جمهورو د ورکړې شوی دلائلونه کيږي په کوم کښې چې د... افسله،<sup>(۳)</sup> الفاظ دی، دکوم ضمير چې د... مذي، طرف ته واپس گرزي۔

دخروج مذي په صورت کښې داوبو استعمال ضروري دې که استجمار بالا حجار کافی دی؟ په دې مسئله کښې اختلاف دې چې په خروج دمذي صورت کښې ددې دتطهير دپاره داوبو استعمال ضروري دی که يا دا حجار استعمال کافی دې۔

دا حقا فیه نیز دا حجار استعمال ولوبا ندې اکتفا کول جائز دی۔<sup>(۴)</sup>

دشوافع په نیز دواړه اقوال دی۔ امام نووی رحمته الله علیه په شرح دصحيح مسلم کښې دا قول راجح گرزولې دې چې داوبو استعمال ضروري دی۔<sup>(۵)</sup>

اوپه، المجموع، کښې دویم قول یعنی اکتفا بالا حجار لره قول اصح گرزولې دې۔<sup>(۶)</sup>

دحنابله په نیز یو روایت د اکتفا بالا حجار دې<sup>(۷)</sup> یو روایت په، نضح، باندې دا کتفادي<sup>(۸)</sup> او یو روایت دادې چې غسل ضروري دې۔<sup>(۹)</sup>

دمالکيه په نیزهم دواړه اقوال دی، البته ابن عبدالبر رحمته الله علیه دا قول راجح گرزولې دې چې، غسل،، ضروري دې۔<sup>(۱۰)</sup> والله اعلم وعلیه اتم واحکم۔

## ۵۲=باب ذِکْرِ الْعِلْمِ وَالْفَتْيَا فِي الْمَسْجِدِ

دباب سابق سره مناسبت : په دې باب کښې اوپه سابق باب کښې مناسبت داسې دې چې په باب سابق کښې دحضرت مقداد رضي الله عنه د... مذي، د حکم په باره کښې سوال مذکور دې، اوپه

<sup>(۱)</sup> مرقاة المفاتيح (ج ۱ ص ۳۳۵) باب ما يوجب الوضوء۔

<sup>(۲)</sup> اوجز المسالك (ج ۱ ص ۴۷۵)۔

<sup>(۳)</sup> اوجز المسالك (ج ۱ ص ۴۷۵)۔

<sup>(۴)</sup> اوجز المسالك (ج ۱ ص ۴۷۳ و ۴۷۴)۔

<sup>(۵)</sup> شرح النووي على صحيح مسلم (ج ۱ ص ۱۴۳) كتاب الحيض، باب المذي۔

<sup>(۶)</sup> المجموع شرح المذهب (ج ۲ ص ۱۴۴) باب الاستطابة۔

<sup>(۷)</sup> اوجز المسالك (ج ۱ ص ۴۷۴)، وفتح الباری لابن رجب (ج ۱ ص ۳۰۵)، كتاب الفسل، باب غسل المذي

والوضوء منه۔

<sup>(۸)</sup> المجموع (ج ۲ ص ۵۱۰)، باب ازالة النجاسة، وفتح الباری لابن رجب (ج ۱ ص ۳۰۶)۔

<sup>(۹)</sup> المجموع (ج ۲ ص ۱۴۴) باب الاستطابة۔

<sup>(۱۰)</sup> اوگوري الاستذکار (ج ۱ ص ۲۸۴) كتاب الطهارة، باب الوضوء من المذي۔

دې باب کښې د... اهلل للحج، سوال مذکور دې، په دواړو کښې دامر دیني متعلق استفسار دی. (۱)

د توحمة الباب مقصد: حافظ رحمته فرماني چې امام بخاري رحمته دهغه خلقو ترديد کول غواړي کوم چې وانی چې په جمات کښې مباحثه کولو په صورت کښې به رفع صوت لازميږي. په دې سلسله کښې دا حضرت توقف کوي، امام بخاري رحمته په جواز باندې متنبه کولو سره دهغوی ترديد کوي. (۲)

حضرت شيخ الهند رحمه الله فرماني: «افتاء وتعليم وقضاء في المسجد کښې تنگي اود کراهت گمان دې، دبعضې اکابرو اقوال هم د تنگې طرف ته مشير دي (۳)، دمؤلف رحمته په نيزه دې امورو کښې توسع مستحسن ده، ځکه نې دلته هم او په ابوابو د قضاء کښې هم توسع کړې ده. والله اعلم،» (۴)

حاصل دا چې بعضې سلفويه وئيل چې جماتونه دمونځونو اود ذکر اذکار دپاره وضع کړې شوي دي تعليم اوتبليغ دجمات دوضع نه خلاف دي، نيزه جمات کښې چې کله ماشومان سبق وانی نو شور اوشغړپ کيږي، مباحثه کيږي، آوازونه اوچت کيږي، نو جمات لره دداسې شور شغړپ نه پاکول پکار دي.

چنانچه اشهب رحمته نقل کوي: «سئل مالك عن رفع الصوت في المسجد في العلم وغيره، قال لا خير في ذلك في العلم ولا في غيره، لقد اردت الناس قديما يعيرون ذلك على من يكون في مجلسه، ومن كان يكون في ذلك مسجد كان يعتذر منه، وانا اكره ذلك، ولا اري فيه غيرا،» (۵)

يعني «امام مالک رحمته نه کله چې تپوس اوکړې شو چې په جمات کښې دعلم وغيره مذاکره سره آواز اوچتول څنگه دي؟ نووې فرمائيل چې که علم وي يا نور څه په دې که هيڅ خير نشته دې، ما په قديمه زمانه کښې خلق ليدل چې په کوم مجلس کښې به داسې کيدل نوهغوی به نه خوښول اوکه چرته به داسې په جمات کښې به کيدل نوهغوی به اعتذار کولو، زه په خپله دانه خوښومه اوپه دې کښې څه خير نه وينم،»

امام بخاري رحمته ددغه حضراتو ترديد کوي اوفرماني چې علم خو پخپله يومخصوص ذکر دې.

(۱) عمدة القاری (ج ۲ ص ۲۱۷)۔

(۲) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۳۰)۔

(۳) چنانچه په صحيح بخاري شريف كتاب الصلاة، باب رفع الصوت في المساجد، رقم (۴۷۹) کښې دي «عن السائب بن يزيد قال: كنت قائما في المسجد، فعصني رجل، فنظرت، فاذا عريان الخطاب، فقال: اذهب فانتى بهذين، فجنته بهما، قال: من انتما، اومن اين انتما؟ قالا: من اهل الطائف، قال: لو كنتما من اهل البلد لارجعتكما، ترفعان اصواتكما في مسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم،»

(۴) الابواب والتراجم (ص ۶۰)۔

(۵) جامع بيان العلم وفضله (ج ۱ ص ۵۵۴)، باب جامع في آداب العالم والمتعلم، فصل في رفع الصوت في المسجد وغير ذلك من آداب العلم، رقم (۹۲۴)۔



امام ابو حنيفه يوخلى به جمات كنبى خپل اصحابو سره په درس تدریس كنبى مصروفه وو چې دسفيان بن عيينه رضي الله عنه تيريدل هلته اوشو. نووي ونيل .. يا ابا حنيفه، هذا في المسجد! والصوت لا يسمع ان يرفعه فيه، يعنى اي ابو حنيفه! په جمات كنبى دا څنگه آوازونه دي؟ دلته خو آواز اوچتول نه دي پكار!! امام ابو حنيفه رضي الله عنه وفرمانيل ... دمهم، فانهم لا يفتقون الا بهذا،<sup>(١)</sup> يعنى دوى لره په خپل حال پريگده، داخلق هم داسې علم اوفقه حاصله وي، دوى لره هم داسې په علم كنبى مناسبت پيدا كيږي - ځكه چې كله ديوبل په مقابله كنبى په جوش كنبى وي نو هريوكس به خپل قوت فكريه پوره طريقې سره استعماله وي او قاعده دا ده كله چې داسې خبره شروع شي نوپه دې كنبى جسماني طاقت شامل شي اوپه مزه مزه خبره كولوپه خې آوازونه اوچت شي -

[١٣٣] حَدَّثَنِي قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ بْنُ سَعْيٍ قَالَ حَدَّثَنَا ثَابِتٌ مَوْلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَّرٍ بْنِ الْخَطَّابِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ<sup>(٢)</sup>، أَنَّ رَجُلًا قَامَ فِي الْمَسْجِدِ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ، مِنْ أَيْنَ تَأْمُرُنَا أَنْ نُهْلَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ - صلى الله عليه وسلم - «يُهْلُ أَهْلُ الْمَدِينَةِ مِنْ ذِي الْحُلَيْفَةِ، وَيُهْلُ أَهْلُ الشَّامِ مِنَ الْحَقِيقَةِ، وَيُهْلُ أَهْلُ نَجْدٍ مِنْ قُرْبٍ». وَقَالَ ابْنُ عُمرٍ وَعُمَرُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ - صلى الله عليه وسلم - قَالَ «وَيُهْلُ أَهْلُ الْيَمَنِ مِنْ يَكْلَمَ». وَكَانَ ابْنُ عُمرٍ يَقُولُ لَمَّا أَفْقَهُ هَذِهِ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ - صلى الله عليه وسلم -

(١) جامع بيان العلم وفضله (ج ١ ص ٥٥٥)، باب جامع في آداب العالم والمتعلم، فصل في رفع الصوت في المسجد وغير ذلك من آداب العلم، رقم (٩٢٥) -

(٢) قوله: عن عبدالله بن عمر:، الحديث، أخرجه البخاري ايضا في صحيحه (ج ١ ص ٢٠٦)، كتاب الحج، باب فرض مواقيت الحج والعمرة، رقم (١٥٢٢)، وباب ميقات اهل المدينة، ولا يهلوا قبل ذي الحليفة، رقم (١٥٢٥)، (و ج ١ ص ٧٠)، كتاب الحج، باب مهل اهل نجد، رقم (١٥٢٧ و ١٥٢٨)، (و ج ٢ ص ١٠٩) كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة، باب ما ذكر النبي صلى الله عليه وسلم وحض على اتفاق اهل العلم ..... رقم (٧٣٤٤) - ومسلم في صحيحه، في كتاب الحج، باب مواقيت الحج، رقم (٢٨٠٥ - ٢٨٠٧)، و (٢٨٠٩) والنسائي في سننه، في كتاب مناسك الحج والمواقيت، باب ميقات اهل المدينة، رقم (٢٦٥٢) - وباب ميقات اهل الشام، رقم (٢٦٥٣)، وباب ميقات اهل نجد، رقم (٢٦٥٦) - وابوداود في سننه، في كتاب المناسك، باب في المواقيت، رقم (١٧٣٧) - والترمذي في جامعه، في ابواب الحج، باب ماجاء في مواقيت الاحرام لاهل الافاق، رقم (٨٣١) - وابن ماجه في سننه، في ابواب المناسك، باب مواقيت اهل الافاق، رقم (٢٩١٤)، والدارمي في سننه، في كتاب المناسك، باب المواقيت في الحج، رقم (١٧٩١ و ١٧٩٠) - واحمد في مسنده (ج ٢ ص ٣)، رقم (٤٤٥٥)، و (ج ٢ ص ٤٨)، رقم (٥٠٧٠)، و (ج ٢ ص ٤٨)، رقم (٥٠٨٧)، و (ج ٢ ص ٥٥)، رقم (٥١٧٢)، و (ج ٢ ص ٦٥)، رقم (٥٣٣٣)، و (ج ٢ ص ٨٢)، رقم (٥٥٤٢) -

## رجال الحديث

① قتيبة بن سعيد : دا ابور جاء قتيبة بن سعيد بن جميل بن طريف ثقفي رحمته الله دي ۔ ددة حالات په كتاب الايمان ، باب افشاء السلام من الاسلام ، سره تيرشوی دی ۔ (۱)

② الليث بن سعد : دا امام ليث بن سعد مصري رحمته الله دي ۔ ددة حالات په كتاب ، بهاء الوصي ، د دريم حديث سره تيرشوی دی ۔ (۲)

③ نافع مولى عبدالله بن عمر : دا دمدينې منورې مشهور عالم اومفتي نافع مولى عبدالله بن عمر القرشي العدوي العمري رحمته الله دي ۔ (۳)

ديوقول مطابق ددة اصل تعلق ، المغرب ، سره ، دويم قول دادې چې دې اصلا د نيشاپور وو ، د دريم قول مطابق دې د کابل په قيديانو کښې وو ، خلورم قول دادې چې ددة تعلق د طالقان سره وو (۴)

بهر حال په يو غزوۀ کښې دې قيدي راغللي وو او حضرت عبدالله بن عمر رحمته الله دې واخستلو ۔ (۵)  
ددة دپلار دنوم په باره کښې هم ډير اقوال دي ، بعضو ، هرمز ، ، اوبعضو ، کاؤس ، ، بنودلې دي ۔ (۶)

دې د حضرت عبدالله بن عمر رحمته الله راوی دي ، ددوی نه علاوه د حضرت عائشه ، حضرت ابوهريره ، د حضرت رافع بن خديج ، حضرت ابوسعيد خدری ، حضرت ام سلمه ، حضرت ابولبابه رحمته الله نه روايت حديث کوی دغه شان د حضرت بن عمر زوجه صفیه بنت ابی عبید اود حضرت ابن عمر د صاحبزادگانو سالم ، عبدالله اوعبيدالله نه هم روايت کوی ۔

اوددة نه روايت کونکو کښې امام زهري ، ايوب سختياني ، عبدالله بن عمر ، عبيدالله بن عبدالله بن عمر ، زيد بن واقد ، حميد الطويل ، ابن جريج ، امام مالک ، صالح بن كيسان ، ابن عون ، يحيى بن سعيد ، موسى بن عقبه ، اسماعيل ، بن اميه ، ايوب بن موسى ، يونس بن

(۱) کشف الباری (ج ۲ ص ۱۸۹)۔

(۲) کشف الباری (ج ۱ ص ۳۲۴)۔

(۳) اوگورئ تهذيب الكمال (ج ۲۹ ص ۲۹۸)۔

(۴) تهذيب الكمال (ج ۲۹ ص ۲۹۸)۔

(۵) قال النووي في تهذيب الاسماء واللغات (ج ۲ ص ۱۲۳) ، رقم (۱۸۷) : ،، سبي وهو صغير ، فاشتره ابن عمر ،، وقال ابن ابي حاتم في الجرح والتعديل (ج ۸ ص ۵۱۷) ، رقم (۱۵۷۷ - ۲۰۷۰) : ،، اصابه ابن عمر في بعض غزواته ،، والله اعلم

(۶) اوگورئ تهذيب الكمال (ج ۲۹ ص ۲۹۸) ، وتهذيب الاسماء واللغات (ج ۲ ص ۱۲۳) نقلا عن الحاكم في تاريخ نيسابور ۔ تنبيه : قال العيني في عمدة القاری : ،، نافع بن سرجس ، بفتح السين المهملة وسكون الراء وكسر الجيم وفي آخرسين اخرى ..... وهذا سبق قلم نشا عن سبق نظر ، حيث اراد ترجمة نافع مولى عبدالله بن عمر عن كتاب الجرح والتعديل لابن ابي حاتم فوقع نظره الى ترجمة نافع بن سرجس ، الذي ترجم له بعده مباشرة ، فكتب الاسم وضبطه ، ثم نقل بعد ترجمة نافع مولى عبدالله بن عمر ۔ والله اعلم ۔

یزید، جویریہ بن اسماء لیث بن سعد، محمد بن عجلان، ابن ابی ذہب، ضحاک بن عثمان، سلیمان بن موسیٰ، بردین سنان، ابن ابی رواد، عبدالرحمن بن السراج، عبید اللہ بن الاخنس، محمد بن اسحاق، اسامہ بن زید، عمر بن محمد، صخر بن جویریہ، ہمام بن یحییٰ، ہشام بن سعد، لیث بن ابی سلیم، حجاج بن ارطاة، اشعث بن سوار، اسحاق بن ابی فروة، ابو معشر نجیح، عبداللہ بن نافع او عثمان البریؓ وغیرہ بہ شمشیر حضرات دی۔ (۱)  
ابن سعدؒ فرمائی: „کان ثقة کثیر الحدیث“۔ (۲)

امام بخاریؒ فرمائی: „اصح الاسانید: مالک عن نافع عن ابن عمر“۔ (۳)  
امام مالکؒ فرمائی چہ کلہ زہ نافع لہ دحضرت عبداللہ بن عمرؓ نہ روایت کول اورم نویا ماتہ پہ دہ خبری باندہی ہیچ پرواہ نہ وی چہ داما دہل چانہ اوریدلہ نہ دہی۔ (۴)  
عجلیؒ فرمائی: „مدنی تابعی، ثقة“۔ (۵)

ابن خراش وائی: „ثقة نبیل“۔ (۶) امام نسائیؒ فرمائی: „ثقة“۔ (۷)  
ابن عیینہؒ فرمائی: „ای حدیث او ثق من حدیث نافع؟“۔ (۸)  
احمد بن صالح مصریؒ فرمائی: „کان نافع حافظا ثبتا، لہ شان، وھوا کبر من عکرمۃ عند اہل المدینۃ“۔ (۹)

خلیلیؒ فرمائی: „نافع من ائمة التابعین بالمدينة، امام في العلم، متفق عليه، صحيح الرواية، منهم من يقدمه على سالم، ومنهم من يقارنه به، ولا يعرف له خطا في جميع ما رواه“۔ (۱۰)  
یعنی: „نافع دمدینی دانمہ تابعینو کنہی دہی، یہ علم کنہی متفق علیہ امام دہی، صحیح روایت کونگی دہی بعضی حضرات دہی دسالم نہ ہم ورائدہی کوی اوبعضی نہی دہغہ ہمسر گرزوی، ددہ پہ تولوروایاتونو کنہی خہ غلطی اونہ موندلہی شہ،۔“  
امام نوویؒ فرمائی: „اجمعوا علی توثيقه“۔ (۱۱)

(۱) شیوخ و تلامذہ تفصیل دیارہ او گوری تہذیب الکمال (ج ۲۹۸ - ۳۰۳)، و سیر اعلام النبلاء (ج ۵ ص ۹۵ - ۹۷)

(۲) تہذیب الکمال (ج ۲۹ ص ۳۰۳)۔

(۳) حوالہ بالا۔

(۴) حوالہ بالا۔

(۵) تہذیب الکمال (ج ۲۹ ص ۲۰۴)۔

(۶) حوالہ بالا۔

(۷) حوالہ بالا۔

(۸) کتاب الجرح والتعديل لابن أبي حاتم (ج ۸ ص ۵۱۷)، رقم (۱۵۳۷۷ - ۲۰۷۰)۔

(۹) تہذیب التہذیب (ج ۱۰ ص ۴۱۴)، و تعلیقات تہذیب الکمال (ج ۲۹ ص ۳۰۶)۔

(۱۰) تہذیب التہذیب (ج ۱۰ ص ۴۱۵، ۴۱۴)۔

(۱۱) تہذیب الاسماء واللغات (ج ۲ ص ۱۲۴)، رقم (۱۸۷)۔

حافظ ذهبی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی: الامام، الموفق، الثبت، عالم المدينة، (۱)۔

دغه شان هغه فرمائی: و قول میمون بن مهران: کب و ذهب عقله، قول شاذ، بل اتفقت الامة على انه حجة مطلقا، (۲)۔

یعنی: میمون بن مهران رحمۃ اللہ علیہ چې کوم فرمانیلی دی چې نافع د بد هاتوب (کمزروتیه) نه پس د عقل او پوهه نه یې خبره شوې وو، دابلکل شاذ قول دي، ټول امت په دې خبره باندې متفق دي چې نافع مطلقا حجت دي،،۔

ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ دي په کتاب الثقات کښې ذکر کړې دي۔ (۳)  
د نافع مولى عبد الله بن عمر رحمۃ اللہ علیہ وفات د اصح قول مطابق ۱۱۷ هجری کښې شوې دي۔ (۴)  
رحمه الله تعالى رحمة واسعة

⑤ حضرت عبد الله بن عمر رضي الله عنهما: حضرت عبد الله بن عمر رضي الله عنهما حالات په کتاب الايمان،، پاپ الايمان و قول النبي صلى الله عليه وسلم: بقی الاسلام على خمس،، لاندې تیر شوی دی۔ (۵)  
**قوله: أَنَّ رَجُلًا قَامَ فِي الْمَسْجِدِ:** حضرت عبد الله بن عمر رضي الله عنهما فرمائی چې یوسړې په جمات کښې اوږدیدلو۔

هم دا مقصود بالترجمة دي چې یوسړې په جمات کښې اوږدیدلو او هغه د حضور صلی اللہ علیہ وسلم نه سوال او کړو۔ داسې څوک ووچا هم دده نوم نه دي ذکر کړې۔ (۶)  
د، مسجد،، نه مراد مسجد نبوی دي (۷)، حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې ددې نه معلومیږي چې دموافقت حج په باره په حدیث کښې مذکور سوال د مدینې منورې نه د سفر کولونه مخکښې وو۔ (۸)

**قوله: فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ، مِنْ أَيِّ تَأْمُرُنَا أَنْ نُهْلَ:** عرض ئې اوکړو یا رسول الله! تاسو مونږ ته د کوم ځای نه د تبلیه لوستلو او د احرام تړلو حکم را کوئ؟

**قوله: فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- «يُهْلُ أَهْلُ الْمَدِينَةِ مِنْ ذِي**

(۱) سير اعلام النبلاء (ج ۵ ص ۹۵)۔

(۲) سير اعلام النبلاء (ج ۵ ص ۱۰۱)۔

(۳) كتاب الثقات لابن حبان (ج ۵ ص ۴۶۷)۔

(۴) سير اعلام (ج ۵ ص ۱۰۱)۔

(۵) كشف الباری (ج ۱ ص ۶۳۷)۔

(۶) قال الحافظ،،، لم اقف على اسم هذا الرجل،، (فتح الباری ج ۱ ص ۲۳۰)، وقال ايضا:،، لم يسم هذا الرجل،، (هدى الساری ص ۳۹۰)۔

(۷) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۳۰)۔

(۸) حواله بالا

الْحَلِيقَةِ، وَيَهْلُ أَهْلُ الشَّامِ مِنَ الْجَحْفَةِ، وَيَهْلُ أَهْلُ نَجْدٍ مِنْ قَرْنٍ: رسول الله ﷺ او فرمانیل اهل مدینه به دذوالحلیفه نه تبلیه لولی او احرام به تری، او اهل شام به د جحفه نه احرام تری او اهل نجد به دقرن نه احرام تری۔

ذوالحلیفه: دتصغیر سره، یعنی دحاء په ضمه سره، او دلام په فتحه سره دې، دې نه پس یا، مشاة من تحت ساکنه دې، دې نه پس فاء مفتوح ده، او په آخره کنبی تاء مدوره ده۔ (۱)  
ذوالحلیفه دمدينې منورې په جنوب کنبې شپږ يا اووه ميلا يعنى ۹ کلوميترلرې ديوڅې نوم دې، نن سبا ورته، بئر علی،، يا،، آبار علی،، وانېلې کيږي۔ (۲)

الجحفه: جحفه: بالضم، ثم السكون، والقاف۔

اهل شام او اهل مصرکه په مدینه منوره نه تیريږي نو دوی دپاره ميقات جحفه دې او که په مدینه منوره تیريږي نو داهل مدینه دپاره ميقات ذوالحلیفه دې۔ (۳)  
دا جحفه دمدينه منورې نه د شپږ مراحلويه فاصله باندې مقام،، رابع،، نه جنوب مشرق طرف ته تقريبا څلیریش کلوميتر باندې واقع دې۔ (۴)

ددې اصل نوم،، مهيعه،، (يفتح اليم وسكون الهاء وفتح الياء البشاة من تحت، بعدها عين مبهلة مفتوحة، وبعدها تاء مدورة) وو، يوقوم دغلته راغللو اوآباد شو، سيلاب راغللو هغوی ئې ټول غرق کړل دې وچې نه دهغوی نوم،، جحفه،، کيخودلې شو۔ (۵)

قرن: قرن (يفتح القاف وسكون الراء المبهلة، وبعدها تون)۔

دا د اهل نجد ميقات دې، دې ته قرن المنازل هم وئيلی کيږي، دمکه مکرمه نه اتیه کلوميتره لرې دې۔ (۶) په دې کنبې،، راء،، باندې فتحه لوستل غلط دی (۷)،، قرن،، بفتح الراء،، ياخوديمن يوه قبيله ده، دحضرت اوسې قرنی عليه السلام تعلق ددې قبيلې سره وو۔ (۸)

قوله: وَقَالَ ابْنُ عُمَرَ وَبَزْغَمُونَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- قَالَ: «وَيَهْلُ أَهْلُ الْيَمَنِ مِنْ يَلَمْلَمَ». وَكَانَ ابْنُ عُمَرَ يَقُولُ لَمْ أَقِفْ هَذِهِ مِنْ

(۱) انظر معجم البلدان (ج ۲ ص ۲۹۵)۔

(۲) معجم البلدان (ج ۲ ص ۲۹۵)، واطلس الحديث النبوي (ص ۱۵۰)۔

(۳) معجم البلدان (ج ۲ ص ۱۱۱)۔

(۴) معجم البلدان (ج ۲ ص ۱۱۱) واطلس الحديث النبوي (ص ۱۵۰)۔

(۵) معجم البلدان (ج ۲ ص ۱۱۱)، وعمدة القاري (ج ۲ ص ۲۱۸)، والفتح الرباني (ج ۱ ص ۱۰۵)، كتاب الحج والعمرة، ابواب الاحرام ومواقيته، وصفته، واحكامه، باب مواقيت الاحرام المكانية۔

(۶) معجم البلدان (ج ۴ ص ۳۳۱) واطلس الحديث النبوي (ص ۱۵۰)۔

(۷) فتح الباري (ج ۱ ص ۲۳۰)۔

(۸) اوگوردي المجموع شرح المذهب (ج ۷ ص ۱۷۰)، كتاب الحج، باب المواقيت۔

رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما فرمائی چې خلق وائی چې رسول الله ﷺ اوفرمانیل چې اهل یمن دې دیلملم نه احرام تری - حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما فرمانیل به چې زه دحضور اکرم ﷺ په دې خبره باندې نه اووم پوهه شوې - یلملم: دې ته الملم هم ونیلې کیږی، دامکه مکرمه نه جنوب طرف ته په سل کلومیتر فاصله باندې واقع دې - (۱)

د موافقت احرام تحديد: حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما په دې حدیث کښې په جزم سره ددریو موافقتو ذکر کړې دي، د ذات عرق، ذکر نې بلکل نه دي کړې، یلملم کوم چې داهل یمن میقات دې دهغې تذکره په لفظ، زعم، سره ده، حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما په خپل دې روایت که خوفرمائی چې حضور ﷺ د یلملم، کومه تذکره کړې ده په هغې زه پوهه نه شومه، او په بل روایت کښې دی چې هغه دحضور ﷺ نه په دې باره کښې اوریدلی هم نه دی، البته دنورو نه ئې اوریدلی دی -

چنانچه دموطا په روایت کښې دي، قال عبدالله: وبلغني ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: ويهل اهل اليمن من يلملم، - (۲)

صحيح مسلم او په سنن نسائي کښې يو روایت دي، وذكر لي - ولم اسمع - انه قال: ويهل اهل اليمن من يلملم، - (۳)

ددې ټولو روایاتونو نه معلومیږی چې حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما دحضور ﷺ نه ددرې موافقتو په باره کښې براه راست محقق طور باندې اوریدلی وو، او دیلملم په باره کښې دهغوی رضی اللہ عنہما نه نه وواوریدلی یاخو دیو بل صحابی نه ئې اوریدلی وو، چونکه مرسل صحابی عن الصحابی هم صحیح او حجت دي، دې وجې نه وئیلی کیږی چې په دې حدیث کښې هغه دخلورو موافقتو ذکر کوی -

دحضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما روایت په صحیح بخاری کښې موجود دي:

.. ان النبي صلى الله عليه وسلم وقت لاهل المدينة ذالحليفة، و لاهل الشام الحقة، و لاهل نجد قرن المنازل، و لاهل اليمن يلملم، هم لهن و لمن اقل عليهن من غرضن، ممن اراد الحج والعمرة، ..... - (۴)

یعنی، حضور ﷺ داهل مدینه دپاره ذوالحلیفه، داهل شام دپاره جحفه، داهل نجد دپاره قرن المنازل او داهل یمن دپاره یلملم میقات مقرر کړو، دادې دغه علاقو دباشندگانو دپاره هم میقاتونه دی اودهغه خلقو دپاره هم کوم چې دحج او عمره دپاره په علاقو باندې راخی،

(۱) معجم البلدان (ج ۵ ص ۴۴۱)، واطلس الحديث النبوي (ص ۳۷۹) -

(۲) موطا امام مالک بشرح اوجز المسالك، كتاب الحج، باب موافقت الاهل، رقم (۷۱۴ - ۷۲۲) -

(۳) صحيح مسلم، كتاب الحج، باب موافقت الحج، رقم (۲۸۰۹) - وسنن النسائي، كتاب المناسك، باب ميقات اهل نجد، رقم (۲۴۵۶) -

(۴) صحيح البخاري (ج ۱ ص ۲۰۶)، كتاب الحج، باب مهل اهل مكة للحج والعمرة، رقم (۱۵۲۴) -

اگرچه ددغه علائقو اوسیدونکی نه وی،...

داهل عراق میقات: حافظ ابن عبدالبر رحمہ اللہ فرمائی چې دذوالحلیفہ، جحفہ، قرن المنازل او د یلملم پہ میقات کیدو باندې خو دتولو اتفاق دې۔

البته داهل عراق دمیقات په باره کښې داهل علمو اختلاف دې چې ددوی میقات کوم دې؟ او داچا مقرر کړې دې؟ آیا حضور اکرم ﷺ په خپله باندې مقرر کړې ووکه حضرت عمر رضی اللہ عنہ مقرر کړې وو۔

امام ابوحنیفہ، سفیان ثوری، امام مالک او ددوی ټول اصحاب وائی چې د عراق او دغه طرف ته د مشرق میقات، ذات عرق، دې۔

او امام شافعی او (دیو قول مطابق) سفیان ثوری رحمہما اللہ فرمائی چې که چرې اهل عراق به دمقام، عقیق، نه احرام او تری نو دابہ ډیره بهتره او اولی وی۔<sup>(۱)</sup>

په دې کښې بعضې حضرات وائی چې داهل عراق دمیقات، ذات عرق، تعیین خو حضرت عمر رضی اللہ عنہ کړې دې، ځکه چې عراق دهغوی په زمانه کښې فتح شوې وو، دحضور ﷺ په زمانه کښې دمسلمانانو په لاس کښې نه وو۔

چنانچه حضرت عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہ نه کله چې داهل عراق دمیقات په باره کښې تپوس او کړې شونو و فرې مائیل، «لأعراق یومئذ»،<sup>(۲)</sup> چې، په هغه زمانه کښې عراق دمسلمانانو سره نو وو۔

لیکن نور حضرات وائی چې، ذات عرق، تعیین په خپله حضور ﷺ فرمائیلې دې، چنانچه دحضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نه مروی دی۔

«ان رسول الله صلى الله عليه وسلم وقت لاهل العراق ذات عرق»،<sup>(۳)</sup>

یعنی، حضور اکرم ﷺ داهل عراق دپاره ذات عرق میقات مقرر فرمائیلې دې، دغه شان حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ نه هم مروی دی:

وقت رسول الله صلى الله عليه وسلم لاهل المدينة ذا الحليفة، ولاهل الطائف قرن، وهى نجد، ولاهل الشام الجحفة، ولاهل اليمن يلملم، ولاهل العراق ذات عرق»،<sup>(۴)</sup>

یعنی، رسول الله ﷺ داهل مدینه دپاره ذوالحلیفہ، داهل طائف دپاره قرن کوم چې دنجد علاقه ده، داهل شام دپاره جحفه او داهل یمن دپاره یلملم لره میقات مقرر فرمائیلې دې،...

<sup>(۱)</sup> الاستذکار لابن عبدالبر (ج ۳ ص ۳۴)، کتاب الحج، باب مواقیع الاهلل، والمجموع (ج ۷ ص ۱۷۱ و ۱۷۲)۔

<sup>(۲)</sup> مسند احمد (ج ۲ ص ۱۴۰)، رقم (۶۲۵۷)، ومسنف ابن ابی شیبہ (ج ۸ ص ۳۶۴) کتاب المناسک و باب فی مواقیع الحج، رقم (۱۴۲۶۳)۔

<sup>(۳)</sup> سنن ابی داود، کتاب المناسک، باب فی المواقیع، رقم (۱۷۳۹)۔

<sup>(۴)</sup> اخرجه ابن عبدالبر بسنده فی التمهید، انظر فتح المالك بتبویب التمهید لابن عبدالبر (ج ۵ ص ۳۱۱)، کتاب الحج باب مواقیع الاهلل۔

ترکوم خې پورې چې حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما دروايت تعلق دې په کوم کښې چې .. لا عراق یومئذ، فرمانیلې وو، دکوم نه چې دا په پوهه کښې راتلل چې د .. ذات عرق، .. تحديد او توقیت دحضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دطرف نه نه وشوې، نو ددې په باره کښې ونیلې کیدشې چې حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما چونکه دحضور صلی اللہ علیہ وسلم نه نه دی اوریدلی، او دغه وخته پورې عراق هم نه ووفتح شوې ځکه هغوی قیاس اوکړو اووونې فرمانیل .. لا عراق یومئذ، گنی ونیلې کیدې شوچې په دغه زمانه کښې خو .. دشام، .. علاقه هم نه وه فتح شوې، ددې باوجود هغوی د، شام، اودمصر، اوسیدونکو دپاره د، جحفه، توقیت اوفرمانیلو۔ دغه شان په یوحديث کښې ارشاد دې:

«منعت العراق درهمها وقطيرها ومنعت الشام مديةها ودينارها، ومنعت مصر ادرها ودينارها»، (۱)  
یعنی .. اهل عراق خپل درهم او قفيز ایسار کړل او اهل شام خپل مدی او دینار ایسار کړل او مصر خپل ارب او دینار ایسار کړل، (اردب، مدی او قفيز دمختلف پیمانو نومونه دی)۔  
ظاهره ده چې په هغه زمانه کښې شام او عراق نه ووفتح شو، ابن عبدالبر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې دلته «منعت»، د .. ستم، په معنی کښې دې (۲) گوياحضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم قبل از فتح دا پیشین گویانې فرمانیلې دی چې آئنده به بیا روستو عراق اوشام داسلامی حکومت په نگرانې به کیږی۔ ددې وضاحت دا دې چې دحضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم په زمانه کښې عراق اوشام نه ووفتح شوی، خونی کریم صلی اللہ علیہ وسلم په دې حدیث کښې اوفرمائیل چې عراق اوشام اومصر به جزیه ورکول ختم کړی، ددې مطلب شارحینو دا بیان کړې دې چې دا ممالک به مفتوح شی او دهغې خای خلق به اسلام راوړی، ځکه دهلته نه به دجزیه راتلل بندشی ۔ دویم مطلب دابیان شوې دې چې داممالک به داسلامی حکومت په نگرانې کښې راشی، البته په آخرزمانه کښې به دجمو اودکفارو غلبه به شی، دعراق اوشام نه چې کومه جزیه راتلله هغه به نه راخی ۔ (۳) بهر صورت په دې حدیث کښې حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم دطرف نه دا پیشین گوی اموندلې شوې چې عراق او مصر اوشام به داسلامی حکومت په زیر نگرانې کښې راشی۔  
دغه شان به نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دعراق اوشام دپاره قبل از فتح مواقیت هم مقرر فرمانیلې، ځکه چې دغه علاقې داهل اسلام په لاس کښې عنقریب راتلونکې وې۔

(۱) صحیح مسلم، کتاب الفتن، باب الا تقوم الساعة حتی یحسر الفرات عن جبل من ذهب، رقم (۷۲۷۷)، وسنن ابی داود، کتاب الخراج والفی، والامارة، باب فی ایقاف ارض اسواد وارض العنوة، رقم (۳۰۳۵)، ومسند احمد (ج ۲ ص ۲۶۲)، مسند ابی هريرة رضى الله عنه، رقم (۷۵۵۵)۔  
(۲) فتح المالك (ج ۵ ص ۳۱۰ و ۳۱۱)، کتاب الحج، باب مواقیت الاهلال۔  
(۳) اوگوری شرح النووی علی صحیح مسلم (ج ۲ ص ۳۹۱)، کتاب الفتن۔



دکوم خای پوری چې دامام شافعی رحمته د... عقیق، نه احرام ترل افضل گرزولو تعلق دې. نود دې وېجې نه یو خو هغه حدیث دې کوم چې دحضرت ابن عباس رضی الله عنه نه مروی دې.. وقت رسول الله صلی الله علیه وسلم لاهل الشرق العقیق،<sup>(۱)</sup> یعنی.. حضور اکرم صلی الله علیه وسلم داهل مشرق دپاره.. عقیق.. میقات مقرر کړې دې..

نیکن ددې مطلب دا نه دې چې.. ذات عرق،.. میقات نه دې. بلکه دامام شافعی سره سره دتوبو اهل علمو په نیز.. ذات عرق،.. میقات دې. البته.. عقیق،.. چونکه دې نه لگ لري دې لهذا احتیاط په دې کښې دې چې.. د عقیق.. نه احرام اتړلې شی -<sup>(۲)</sup> اوجمهور دا مذکور حدیث ضعیف گرزوی<sup>(۳)</sup> اود هغه احادیثو نه استدلال کوی په کوم کښې چې د.. ذات عرق،.. تصریح راغلی ده -

دموافقت په باره کښې به تفصیلات انشاء الله په کتاب الحج کښې راشی -

والله سبحانه وتعالى اعلم وعليه اتم واحکم.

## ۵۳- باب: مَنْ أَجَابَ السَّائِلَ بِأَكْثَرِ مِمَّا سَأَلَهُ

دباب سابق سره مناسبت: په دواړو بابونو کښې مناسبت بالکل واضح دې چې په هریاب کښې سوال کول او جواب ورکول مذکور دی -<sup>(۴)</sup>

دترجمة الباب مقصد: ابن منیر رحمته فرمائی چې دترجمة الباب مقصد په دې خبره باندې تنبیه کول چې جواب دسائل د سوال مضائق کیدل ضروری نه دی -<sup>(۵)</sup>

(۱) سنن ابی داود، کتاب المناسک، باب فی المواقیت، رقم (۱۷۴۰) -

(۲) المجموع (ج ۷ ص ۱۷۲) کتاب الحج، باب المواقیت - وفتح المالک (ج ۵ ص ۳۱۱) -

(۳) قال الزیلعی فی نصب الرایة (ج ۳ ص ۱۴)، (۳۹۶۵ و ۳۹۶۶): ، قال ابن القطان فی کتابه: هذا حدیث اخاف ان یكون منقطعاً. فان محمد بن علی بن عبد الله بن عباس انما عهد یروی عن ابيه عن جده ابن عباس، كما جاء ذلك فی صحیح مسلم. فی صلاته علیه السلام من اللیل - وقال مسلم فی کتاب التیمییز: لا تعلم له سماعاً من جده. ولا انه لقیه. ولم یذكر البخاری ولا ابن ابی حاتم انه یروی عن جده، وذكر انه یروی عن ابيه.. انتهى

وقال النووی فی المجموع (ج ۷ ص ۱۶۹):

«رواه ابو داود والترمذی. وقال: حدیث حسن. ولیس كما قال. فانه من روایة یزید بن ابی زیاد، وهو ضعیف باتفاق المحدثین..»

وقال الحافظ فی التلخیص الحیر (ج ۳ ص ۸۴۶). کتاب الحج، باب المواقیت، رقم (۹۷۱): ، قلت فی نقل الاتفاق نظر. ويعرف ذلك من ترجمة - وله علة اخرى وقال مسلم فی الکتی: لا یعلم له سماع من جده یعنی محمد بن علی.. -

(۴) عمدة القاری (ج ۲ ص ۲۲۰) -

(۵) المتواری (ص ۶۵) -

دامام بخاری رحمہ اللہ مقصد دا دی کہ چرې څوک سائل سوال اوکړی نو په جواب کښې مزید اضافه اوکړې شی نو دا جائز دی، بلکه په بعضې وختونو کښې انسب اوبه بعضې وختونو کښې ضروری وی۔ (۱)

مثلاً په یوه مسئله کښې تفصیلات دی او د تفصیلاتو ذکر کولونه بغیر دا ویره وی چې مستفتی به په غلطې کښې پریوخی نو دې لړه بیانول مناسب دی۔  
او که چرې دا خطر وی چې مستفتی به غلط مطلب اخستو سره به خپل مقصد حل کوی نو د مسئلې شقونو لړه واضحه کول پکار دی، چې هغه دا اونه وائی چې ما ددې لفظ نه دا مطلب گنړلې وو۔

یو اشکال اودهغې جواب: دلته یواشکال دا کیری چې ډیرو اصولیینو دا قاعده بیان کړې ده چې جواب د سوال مطابق پکار دې۔ دلته په ظاهره دامام بخاری رحمہ اللہ ترجمه ددې قاعدې معارضه ده۔

ددې جواب دادې چې د اصولیینو دکلام دا مطلب نه دې چې په دې باندې اضافه اونه کړې شی، بلکه مطلب دا دی چې په جواب کښې د سوال ټولې خبرې راشی۔ یو څیز دې پاتې نشی (۲) امام بخاری رحمہ اللہ دکتاب العلم په اخیر د کښې دا ترجمه منعقد کولو سره دې خبرې طرف ته اشاره کړې ده چې ما د علم د ترغیب او تحریض اوددې مسائلو سره متعلق ضرورت او حاجت نه زیات تراجم منعقد کړی دی۔ (۳) والله اعلم

[۱۳۴] حَدَّثَنَا آدَمُ قَالَ حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي ذُنَبٍ عَنْ نَافِعٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ (۴) عَنِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَعَنِ الزُّهْرِيِّ عَنْ سَالِمٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ عَنِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ -

(۱) الكنز المتواری فی معادن لامع الدراری (ج ۲ ص ۳۹۴)۔  
(۲) حواله بالا۔

(۳) اوگوری فتح الباری (ج ۱ ص ۲۳۱)، والکنز المتواری (ج ۲ ص ۳۹۵)۔

(۴) قوله: .. عن ابن عمر رضي الله عنهما:.. الحديث، أخرجه البخاري إضافى كتاب الصلاة باب الصلاة باب الصلاة في القميص والسراويل والتبائن والقباء، رقم (۳۶۶)، وفي كتاب الحج، باب ما لا يلبس المحرم من الثياب، رقم (۱۵۴۲)، وجزاء الصيد، باب ما ينهى من الطيب للمحرمة، رقم (۱۸۳۸)، وباب لبس الخفين للمحرم إذا لم يجد التعلين، رقم (۱۸۴۲)، وفي كتاب اللباس، باب لبس القميص، رقم (۵۷۹۴)، وباب البرانس، رقم (۵۸۰۳)، وباب السراويل، رقم (۵۸۰۵)، وباب العمام، رقم (۵۸۰۶)، وباب الثوب المزعفر، رقم (۵۸۴۷)، وباب التعال السبئية، رقم (۵۸۵۲)۔ ومسلم في صحيحه، في كتاب الحج، باب ما يباح للمحرم بجمع أو عمة لبسه وما لا يباح ..... رقم (۲۷۹۱-۲۷۹۳)۔ والنسائي في سننه، في كتاب المناسك، باب النهي عن الثياب المصبوغة بالورس والزعفران في الاحرام، رقم (۲۶۶۷ و ۲۶۶۸)، وباب النهي عن لبس القميص في الاحرام، رقم (۲۶۷۴)، وباب النهي عن لبس السراويل في الاحرام، رقم (۲۶۷۱)، وباب النهي عن ان تنتقب المرأة الحرام، رقم (۲۶۷۴)، وباب النهي عن لبس البرانس في الاحرام، رقم (۲۶۷۵ و ۲۶۷۶)، وباب النهي عن لبس العمامة في الاحرام، رقم (۲۶۷۷ و ۲۶۷۸)، وباب النهي عن لبس الخفين في الاحرام، رقم (۲۶۷۹)، وباب قطعها أسفل من الكعبين، رقم (۲۶۸۱)، وباب النهي عن ان ... [بقية حاشيه په راروانه صفحه..]

أَنَّ رَجُلًا سَأَلَهُ مَا يَلْبَسُ الْمُحْرَمُ فَقَالَ « لَا يَلْبَسُ الْقَبِيصَ وَلَا الْعِمَامَةَ وَلَا السَّرَاوِيلَ وَلَا الْزُّلْفَى وَلَا تَوْبًا مَسَّهُ الْوَرَسُ أَوْ الزَّعْفَرَانُ، فَإِنْ لَمْ يَجِدِ الثَّغْلَيْنِ فَلْيَلْبَسِ الْخُفَيْنِ وَلْيَقْطَعْهُمَا حَتَّى يَكُونَا نَعْتًا لِلْكَفَّيْنِ ».

[۳۵۹۱، ۱۴۶۸، ۱۷۴۱، ۱۷۴۵، ۵۴۵۸، ۵۴۶۶، ۵۴۶۸، ۵۴۶۹، ۵۵۰۹، ۵۵۱۴]

## رجال الحديث

① ادم : دا آدم بن ابی ایاس خراسانی مروزی رحمته الله دی، ددوی حالات په کتاب الایمان، .. باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویؤذاه، لاندې تیر شوی دی - (۱)

② ابن ابی ذئب : دا محمد بن عبدالرحمن بن المغیره بن الحارث بن ابی ذئب القرشی العامری المدنی رحمته الله دی، ددوی حالات په دې جلد کتاب العلم، .. باب حفظ العلم، .. سره تیر شوی دی -

③ نافع : د نافع مولى عبد الله بن عمر رحمهما الله دی، ددوی حالات تیر شوی حدیث سره تیر شوی دی.

④ الزهوی : دا امام محمد بن مسلم بن عبید الله المعروف بابن شهاب الزهري رحمته الله دده حالات، بده الوحی، .. ددریم حدیث په ضمن کښې تیر شوی دی - (۲)

⑤ سالم : دا سالم بن عبد الله بن عمر بن الخطاب رحمهم الله دی، دده حالات په کتاب الایمان، .. باب : الحياء من الایمان،، لاندې تیر شوی دی - (۳)

⑥ حضرت عبد الله بن عمر رحمهما الله : حضرت عبد الله بن عمر رحمهما الله حالات په کتاب الایمان، .. باب الایمان وقول النبی صلی الله علیه وسلم : بقی الاسلام علی خمس،، د لاندې تیر شوی دی - (۴)

د حدیث د سند وضاحت : دلته د صحیح بخاری دوه نسخې دی : په یو کښې دی، «حدثنا آدم، قال حدثنا ابن ذئب، عن نافع عن عمر، عن النبی صلی الله علیه وسلم، وابن ابن ذئب، عن الزهري عن سالم عن ابن عمر عن النبی صلی الله علیه وسلم»،

دلته .. وابن ابن ذئب، کوم چې د دوباره راغلي دې ددې عطف په روستو، «حدثنا ابن ابن ذئب، باندې دې او مطلب دا دې چې آدم بن ابی ایاس دا حدیث هم د ابن ابی ذئب نه په دوو سندونو

بقیه حاشیه د تیر مخ [تلبس المحرمة القفازین، رقم (۲۶۸۲)] \_ وابوداود فی سننه فی کتاب المناسک، باب ما یلبس المحرم، رقم (۱۸۲۳ \_ ۱۸۲۸) والترمذی فی جامعه، فی کتاب الحج، باب ماجاء فیما لایجوز للمحرم لبسه، رقم (۸۳۳) \_ وابن ماجه فی سننه فی کتاب المناسک، باب ما یلبس المحرم من الثیاب، رقم (۲۹۲۹ و ۲۹۳۰)، وباب السراویل والخفین للمحرم .... رقم (۲۹۳۲)

(۱) کشف الباری (ج ۱ ص ۲۷۸)

(۲) کشف الباری (ج ۱ ص ۳۲۶)

(۳) کشف الباری (ج ۲ ص ۱۲۸، ۱۲۹)

(۴) کشف الباری (ج ۱ ص ۲۳۷)

سره اوریدلې دې -  
دویمه نسخه هغه ده کومه چې په متن کښې مذکور ده، یعنی .. حدثنا آدم، قال : حدثنا ابن ابی  
ذئب، عن نافع، عن ابن عمر، عن النبی صلی الله علیه وسلم، وعن الزهري، عن سالم، عن ابن عمر، عن النبی  
صلی الله علیه وسلم ..... -

په دې کښې .. عن الزهري، عطف په .. عن نافع، باندې دې، گویا د ابن ابی ذئب د نوم نې دوباره  
اعاده نه ده کړې - (۱)

حاصل داچې دا حدیث د ابن ابی ذئب شیخ شیخ البخاری په عن دوو سندونو سره روایت  
کوي، یو .. عن نافع عن ابن عمر، او دویم سند دې .. عن الزهري عن سالم ابن عمر، دویم سند درېویمې  
سند په مقابل کښې یو درجه نازل دې، اگرچه د دواړو سندونو په جلیل القدر کیدو کښې څه  
شک نشته -

قوله: أَنَّ رَجُلًا سَأَلَهُ: يُو كَس دَهغَوِي نَه تَبُوس اَو كِرُو-

دا سرې څوک وو؟ حافظ رحمه الله فرماني، «لم اقف على اسمه»، (۲) زده دده دنوم نه واقفه نه شومه -

قوله: مَا يَلْبَسُ الْمُحْرَمُ فَقَالَ «لَا يَلْبَسُ الْقَبِيصَ وَلَا الْعِمَامَةَ وَلَا السَّرَاوِيلَ وَلَا

الْبُرُسَ وَلَا ثَوْبًا مَسَّهُ الْوَرُسُ أَوْ الزَّعْفَرَانُ، فَإِنْ لَمْ يَجِدِ النَّعْلَيْنِ فَلْيَلْبَسِ

الْخُفَّيْنِ وَلْيَقْطَعْ نَبَا حَتَّى يَكُونَا تَحْتَ الْكَعْبَيْنِ»: كوم سرې چې احرام او ترې هغه به څه

اغوندي؟ نبی کریم ﷺ ارشاد افرمائيلو: محرم به نه قميص اغوندي نه پټکې، نه  
پانجامه، نه هغه جامې کوم سره چې تويې گندلې شوي وي، نه هغه کپړه په کومه کښې چې  
ورس يا زعفران وي، بيا که چرې پښو کولودپاره خپلې نه ملاوېږي نو موزې دې د گيتونه  
لاندې کټ کړي او په پښوډي کړي -

د حضور اکرم ﷺ فصيح او بليغ جواب: سائل دلته د حضور اکرم ﷺ نه د ملبوساتو په باره  
تېوس کړې ووچې هغه کوم لباس دې چې محرم نې اچولې شي؟ ليکن رسول الله ﷺ غير  
ملبوسات د دواؤ وجونه ذکر کړو -

يو خوددې وجې نه چې دکوم خيزد اچولو اجازت وي نو دهغې په اچولو کښې څه حرج نشته دې  
اودکوم اچولوچې اجازت نشته دې دهغې په اچولو کښې ضروري، نونې کریم ﷺ دا  
اونودل چې د جلب منفعت نه دفع ضرر مقدم دې، لهذا غير ملبوسات يعنی هغه لباس کوم  
چې نه دی اغوستل پکار. دهغې په باره سوال کول پکار دي -

(۱) اوگوزي فتح الباری (ج ۱ ص ۲۳۱) -

(۲) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۳۱) -

دویمه وجه داده چې دملبوساتو خوږه وڅه حدنشته دې، او غیرملبوسات محدود دی. یعنی دکوم څیز چې اجازت دې دهغې خوږو څه حدنشته دې اودکوم څیزچې اجازت نشته دې هغه محدود دی، لهذا حضور اکرم ﷺ محدود بیان کړه - اوکله چې دا معلومه شوه چې فلانکې فلانکې څیز استعمالول ناجائز دی نو معلومه شوه چې باقی ټول څیزونه استعمالول جائز دی، یعنی مذکورات ناجائز او غیرمذکورات جائز.

دروایت دترجمة الباب سؤه مطابقت : دلته دروایت دترجمة الباب سره مطابقت هم راوتلو، چې سائل خوصرف دجائزملبوساتومتعلق سوال کړې وواو حضور اکرم ﷺ ملبوسات اوغیرملبوسات دواړه نې بیان کړل، غیرملبوسات یعنی دکوم دا اغستو(چولو) اجازت نشته دی دمنطوق حدیث نه بیان کړه اوملبوسات یعنی دکوموداچولوچې اجازت دې دمفهوم حدیث نه بیان اوفرمائیل - (۱)

دترجمة الباب سره د مطابقت یوتقریربل هم شوې دې چې سائل خودحالت اختیار مسئله تپوس کړې وواو حضور اکرم ﷺ ورته دحالت اضطرارمسئله هم بیان کړه اودا نې اونیل چې یوکس ته نعلین ملاؤ نشوې نو هغه دې موزې کټ کړی او وادې چوۍ - (۲)  
دحدیث باب نه مستنبط قاعده : په حدیث باب کښې حضور اکرم ﷺ چې دکوموڅیزونوته منع کړې ده هغه درې څیزونه دی :

① یوهغه څیزونه کوم چې دسړیتولودپاره دی، لکه عمامه (پټکې)، اوددې په حکم کښې توپې هم ده، ددې استعمال جائز نه دې -

② دویمه هغه انواع دلباس کوم چې دبدن متعلق ګندولې شوی وی، لکه سراویل (برتوګ)، قمیص، برنس وغیره اوددې په حکم کښې به هغه ټول لباس راشی کوم چې دبدن د وضع اوهیئت مطابق ګندولې شوې وی، که هغې ته دهرچاپه ژبه کښې هرڅه وانی -

③ دریمه نوعه داچې که محرم نعلین اغستې شی، دخفین اجازت نشته دې، ځکه چې خفین ساترکعب وی، دې نه معلومه شوه چې کوم یوڅیزهم ساترکعب وی دهغې داستعمال اجازت به نه وی، لهذاکه چرې بوتان خپلې ساترکعب وی نودهغې اجازت به هم نه وی - (۲)  
السراویل : دا عجمی لفظ دې، معرب کیدلوسره استعمال شوې دې، دا اگرچه دجمع په وزن باندې دې، خو دواحد دپاره استعمالیدۍ - (۳)

البرنس : پشم الباءوالنون واسکان الرءاء -

(۱) اوګوری عمدة القاری (ج ۲ ص ۲۲۲) -

(۲) فتح الباری (ج ۱ ص ۲۳۱) -

(۳) عمدة القاری (ج ۲ ص ۲۲۲) -

(۴) اوګوری تهذیب الاسماء واللغات (ج ۳ ص ۱۴۸)، وعمدة القاری (ج ۲ ص ۲۲۱) -

برنس داسې کپړې ته وائی د کومې سر چې دې سره یوځای وی، که هغه چغه وی، که هغه برساتي وی یا زړه وغیره .. (۱) دهغه شان یو خاص قسم توپې ته هم .. برنس .. وائی، په صدر اسلام کېنې به عبادو خلقو اچولې. (۲)

الووس : د زیر رنگ یوگیا «واښه» دی، په یمن کېنې پیدا کیږي، د کپړو رنگ کولو کېنې ترې کار اخستې شی. (۳) د حدیث باب سره متعلقه نور فقهي احکام به په تفصیل سره انشاء الله په کتاب الحج کېنې راشي.

براعت اختتام : حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمایلي دي چې امام بخاری رحمته الله علیه د .. کتاب العلم .. په آخره کېنې د حدیث ذکر کړې دي چې په کېنې .. وليقطعها حق یكونا تحت الکعبین، د اقطع د اختتام کتاب باندې او په نهایت باندې دال دي. (۴)

حضرت شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب رحمته الله علیه فرمائي چې امام بخاری رحمته الله علیه د هر .. کتاب .. په آخره کېنې دانسان د زندگي په اختتام یعنی د مرگ طرف ته اشاره کوي. دلته هم د محرم د لباس ذکر دي کوم چې د مړي د کفن مشابه دي. (۵) والله سبحانه وتعالى اعلم.

.....

هذا آخر ما اردنا ايرادا في شرح كتاب العلم من الجامع الصحيح لامام البخاري رحمه الله تعالى

وبه تم المجلد الرابع من كتاب .. كشف الهاري عمالي صحيح البخاري،،

ويليه .. باذن الله تعالى .. المجلد الخامس، واوله : كتاب الوضوء ..

والحمد لله الذي بنعمته تتم الصالحات، والصلاة والسلام الايمان

الاكملان على افضل الكائنات، وعلى آله واصحابه ومن تبعهم

باحسان، مادامت الارضون والسموات ..

(۱) تهذيب الاسماء واللغات (ج ۳ ص ۲۶) -

(۲) عمدة القاری (ج ۲ ص ۲۲۱) -

(۳) تهذيب الاسماء واللغات (ج ۴ ص ۱۴۸)، وعمدة القاری (ج ۲ ص ۲۲۲) -

(۴) فتح الباری (ج ۱۳ ص ۵۴۳) آخر الكتاب -

(۵) الكنز المتوارى (ج ۲ ص ۳۹۶) -

## ((مصادر ومراجع))

- ١- الابواب والتراجم لصحيح البخارى - حضرت شيخ الهند مولانا محمود حسن صاحب ديوبندى، رحمة الله عليه، المتوفى ١٣٣٦ هـ ادارته تاليفات اشرفيه ملتان -
- ٢- الابواب والتراجم لصحيح البخارى - حضرت شيخ الحديث مولانا محمد زكريا صاحب كانداهلوى، رحمة الله تعالى، متوفى ١٣٠٢ هـ مطابق ١٩٨٢ م - الميج ايم سعيد كمپنى، كراتى -
- ٣- الآثار (كتاب الآثار) - امام ابو حنيفه نعيان بن ثابت، رحمة الله عليه، متوفى ١٥٠ هـ روايت: امام محمد بن الحسن الشيبانى، رحمة الله عليه، متوفى ١٨٢ هـ، مكتبة امداديه ملتان -
- ٤- الآثار المرفوعة (سبع رسائل) امام ابو الحسنات عبدالحى بن عبد الحليم اللكنوى، رحمة الله عليه، متوفى ١٢٠٢ هـ الميج ايم سعيد كمپنى كراتى -
- ٥- الاجوبة المرضية فيما سئل (السقاوى) عنه من الاحاديث النبوية - حافظ شمس الدين محمد بن عبد الرحمن السقاوى، رحمة الله عليه، المتوفى ٩٠٢ هـ - تحقيق: دكتور محمد اسحاق محمد ابراهيم - دار الراية، الرياض وجدة طبع اول ١٣١٨ هـ -
- ٦- الاحسان بترتيب صحيح ابن حبان - امام ابو حاتم محمد بن حبان البسقى، رحمة الله تعالى، المتوفى ٢٥٢ هـ مؤسسة الرسالة، بيروت -
- ٧- احكام الاحكام، شرح عمدة الاحكام امام تقي الدين ابو الفتح الشهير بآين دقيق العيد، رحمة الله عليه، متوفى ٤٠٢ هـ، دار الكتب العلمية بيروت، طبع ثانيا ١٣٣٦ هـ / ٢٠٠٥ م -
- ٨- احكام القرآن، امام ابو بكر احمد بن على الرازى الجصاص، رحمة الله تعالى، متوفى ٢٤٠ هـ، دار الكتاب العربى بيروت -
- ٩- احكام القرآن - حضرت مولانا ظفر احمد صاحب عثمانى، رحمة الله تعالى، المتوفى ١٣١٢ هـ، ادارة القرآن كراتى -
- ١٠ - اختصار علوم الحديث - ابو الفداء عماد الدين اسماعيل بن شهاب الدين عمر المعروف بآين كثير، رحمة الله تعالى، المتوفى ٤٤٣ هـ دار التراث القاهرة، ١٣٩٩ هـ / ١٩٤٩ م -
- ١١- الاذكار مع الفتوحات الربانية - امام ابو زكريا محيى الدين يحيى بن شرف النووي، رحمة الله تعالى، المتوفى ٦٤٦ هـ المكتبة الاسلاميه -
- ١٢- ارشاد السارى شرح صحيح البخارى، ابو العباس شهاب الدين احمد القسطلانى، رحمة الله تعالى، متوفى ٩٣٣ هـ، المطبعة الكبرى الاميرية، مصر، طبع سادس ١٣٠٢ هـ -
- ١٣- ازالة الخفاء عن خلافة الخلفاء - حضرت شاه ولي الله محدث دهلوى، رحمة الله تعالى، المتوفى ١١٤٩ هـ سهيل اكيلى لاهور -
- ازالة الخفاء عن خلافة الخلفاء مترجم - حضرت شاه ولي الله محدث دهلوى، رحمة الله تعالى، المتوفى ١١٤٩ هـ قديسى كتب خانه كراتى -
- ١٤- الاستيعاب فى اسماء الاصحاب (بها مش الامابة)، ابو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر، رحمة الله تعالى، متوفى ٢٣٣ هـ، دار الفكر بيروت -

- ١٥- اسد الغابة في معرفة الصحابة، عز الدين ابو الحسين علي بن محمد الجزري المعروف بابن الاثير، رحمه الله تعالى، المتوفى ١٣٠٠ هـ، دار الكتب العلمية بيروت.
- ١٦- اشعة اللمعات - شيخ عبد الحق محدث دهلوي، رحمه الله تعالى، المتوفى ١٠٥٢ هـ - مكتبة لوريه رضويه سكهر پاكستان.
- ١٧- الاصابة في تمييز الصحابة - شهاب الدين ابو الفضل احمد بن علي العسقلاني المعروف بابن حجر، رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٢ هـ - دار الفكر بيروت.
- ١٨- اصول كافي - محمد بن يعقوب الكليني، متوفى ٣٢٩ هـ - دار الكتب الاسلامية، تهران، طبع ثالث ١٣٨٨ هـ.
- ١٩- اطلس الحديث النبوي من الكتب الصحاح الستة، دكتور شوقي ابو خليل، دار الفكر دمشق، طبع رابع ١٣٢١ هـ، ٢٢٠٥ م.
- ٢٠- الاعتبار في النسخ والنسخ في الحديث، الحافظ ابو بكر محمد بن موسى الحازمي الهمداني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٥٨٢ هـ، تحقيق: احمد طنطاوي - دار ابن حزم - الطبعة الاولى ١٣٢٢ هـ - ٢٠٠١ م.
- ٢١- الاعتصام، امام ابو اسحاق ابراهيم بن موسى بن محمد اللخمي الشاطبي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٠٠ هـ، دار الفكر، بيروت.
- ٢٢- اعلام الحديث، امام ابو سليمان جدي بن محمد الخطابي، رحمه الله تعالى، متوفى ٢٨٨ هـ، مركز احيا التراث الاسلامي، جامعة امر القرى، مكة المكرمة.
- ٢٣- اعلام السنن، علامه ظفر احمد عثمانى، رحمه الله تعالى، متوفى ١٣٩٢ هـ، ادارة القرآن كراچي.
- ٢٤- اكمال تهذيب الكمال، علامه علاء الدين مغلطاي بن قليج بن عبد الله البكجري الحنفي، رحمه الله، المتوفى ٤٢٣ هـ، الفاروق الحديثة للطباعة والنشر، طبع اول ١٣٢٢ هـ / ٢٠٠١ م.
- ٢٥- الاكمال في رفع الارتباب عن المؤلف والمؤلف في الاسماء والكنى واللقاب، الامير الحافظ ابو نصر علي بن هبة الله المعروف بابن ماكولا، رحمه الله، المتوفى ٢٤٥ هـ، محمد امين دمج، بيروت.
- ٢٦- الفية الحديث - حافظ جلال الدين عبد الرحمن سيوطي رحمه الله تعالى، متوفى ٩١١ هـ، تصحيح وتوزيع: شيخ احمد محمد شاكر رحمه الله تعالى، متوفى ١٣٤٤ هـ المكتبة العلمية.
- ٢٧- الالباع - قاضي عياض بن موسى اليحصبي رحمه الله تعالى، متوفى ٥٢٢ هـ تحقيق وتعليق: احمد فريد الزبيدي، دار الكتب العلمية - بيروت، طبع اول ١٣٢٥ هـ - ٢٠٠٢ م.
- ٢٨- الاموال (كتاب الاموال) امام ابو عبد القاسم بن سلام رحمه الله تعالى، متوفى ٢٢٢ هـ، دار الكتب العلمية بيروت، طبع اول ١٣٠٦ هـ.
- ٢٩- الامر (كتاب الامر) امام محمد بن ادريس الشافعي رحمه الله تعالى، متوفى ٢٠٢ هـ، دار المعرفة، بيروت ١٣٣ هـ - ١٩٤٢ م.
- ٣٠- الانساب، ابو سعد عبد الكريم بن محمد بن منصور السمعاني، رحمه الله تعالى، متوفى ٥٣٣ هـ، دار الجنان، بيروت، طبع اول ١٣٠٨ هـ / ١٩٨٨ م.
- ٣١- اوجز المسالك الى مؤطا مالك، شيخ الحديث حضرت مولانا زكريا كاندهلوي رحمه الله تعالى، متوفى ١٢٠٢ هـ، مطابق ١٩٨٢ م، ادارة قائلغات اهر فيه ملتان - و بتحقيق الدكتور ثقي الدين الندوي حفظه الله تعالى، دار القلم، دمشق، طبع اول ١٣٢٢ هـ، ٢٠٠٢ م.



- ٢٢- بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، ملك العلماء علاء الدين ابو بكر بن مسعود الكاساني، رحمه الله تعالى، متوفى ٥٨٤هـ، ابيح ابراهيم سعيد كمهلي كراشي.
- ٢٣- بداية المجتهد ونهاية المقتصد - علامه قاضى ابو الوليد محمد بن احمد بن رشد قرطبي، متوفى ٥٥٥هـ، شركة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي مصر طبع خامس ١٢٥١هـ مطابق ١٩٨١م -
- ٢٤- البداية والنهاية - حافظ عماد الدين ابو الفداء اسماعيل بن عمر المعروف بابن كثير رحمه الله تعالى، متوفى ٧٤٣هـ - مكتبة المعارف بيروت، طبع ثاني ١٩٤٤م -
- ٥- البضاعة المزجاة لمن يطالع المشكاة (مطبوعه مع المرقاة) - مولانا عبد الحليم چشقي حفظه الله تعالى - مكتبة امداديه ملتان -
- ٣١- بيان القرآن - حكيم الامت حضرت مولانا اشرف علي صاحب تهاذوى رحمه الله تعالى، متوفى ١٣٣٣هـ - شيخ غلام علي ايندلى سنز لاهور -
- ٤- تاج العروس من جواهر القاموس، ابو الفيض سيد محمد بن محمد المعروف بالمرتضى الزبيدي، رحمه الله تعالى، متوفى ١٢٥٥هـ، دار مكتبة الحياة، بيروت -
- ٨- تاريخ ابن الاثير (الكامل في التاريخ) ابو الحسن عز الدين علي بن محمد بن الاثير الجزري رحمه الله تعالى، متوفى ٣٣٠هـ، دار الكتاب العربي، بيروت -
- ٢٩- تاريخ الامم والملوك (تاريخ الطبري)، امام محمد بن جرير الطبري، رحمه الله، المتوفى ٣١٥هـ، مؤسسة الاعلى للمطبوعات، بيروت، طبع رابع ١٣٥٣هـ - ١٩٨٣م -
- ٣٠- تاريخ ابن خلدون (كتاب العبر، ودويوان المبتدا والخير، في ايام العرب والعجم والبربر، ومن عاصرهم من ذوي السلطان الاكبر) علامه عبد الرحمن بن محمد بن خلدون الحضرمي المغربي رحمه الله تعالى، متوفى ٨٠٨هـ، مؤسسة الاعلى للمطبوعات، بيروت -
- ٣١- تاريخ الاسلام - حافظ شمس الدين ابو عبد الله محمد بن احمد بن عثمان الذهبي رحمه الله تعالى، متوفى ٤٣٨هـ، تحقيق: عمر عبد السلام تدمري، دار الكتاب العربي، بيروت، طبع اول ١٣١٥هـ - ١٩٩٥م -
- ٣٢- تاريخ بغداد او مدينة السلام - حافظ احمد بن علي المعروف بالخياط البغدادي، رحمه الله تعالى، متوفى ٥٣٣هـ - دار الكتاب العربي بيروت -
- ٣٣- تاريخ الخلفاء - حافظ جلال الدين عبد الرحمن السيوطي رحمه الله تعالى، متوفى ٩١١هـ، مؤسسة الكتب الثقافية، بيروت، طبع ثالث ١٣١٩هـ - ١٩٩٨م -
- ٣٤- تاريخ عثمان بن سعيد الدارمي رحمه الله تعالى، متوفى ٢٨٥هـ، عن ابى زكريا يحيى بن معين، المتوفى ٢٢٣هـ، دار البامون للتراث، ١٢٠٠هـ -
- ٥- التاريخ الكبير - امام محمد بن اسماعيل البخاري رحمه الله تعالى، متوفى ٢٥٦هـ - دار الكتب العلمية بيروت
- ٣٦- تحرير تقرير التهذيب، دكتور بشار عواد معروف و الشيخ شعيب الارنؤوط، مؤسسة الرسالة، طبع اول ١٣١٤هـ - ١٩٩٤م -
- ٤- تحفة الاشراف بعرفة الاطراف، ابو الحجاج جمال الدين يوسف بن عبد الرحمن المزى، رحمه الله تعالى، متوفى ٤٣٣هـ، المكتب الاسلامي بيروت، طبع دوم ١٢٥٣هـ مطابق ١٩٨٣م -

- ٢٨ - تحفة الباري بشرح صحيح البخاري. شيخ الاسلام ابى يحيى زكريا بن محمد الانصاري، رحمه الله تعالى. متوفى ١١٣٦ هـ، دار الكتب العلمية، دار ابن حزم بيروت، طبع اول ١٢٢٥ هـ - ٢٠٠٢ م.
- ٢٩ - تذكرة الحفاظ، حافظ ابو عبد الله شمس الدين محمد بن احمد بن عثمان الذهبي، رحمه الله تعالى، متوفى ١١١١ هـ، دائرة المعارف العثمانية، الهند.
- ٥٠ - التذييل على كتاب تهذيب التهذيب - محمد بن طلعت، مكتبة اضياء السلف، الرياض، طبع اول ١٣٢٥ هـ - ٢٠٠٢ م.
- ١٥ - ترجمان السنة - حضرت مولانا بدر عالم ميرٹھی، رحمه الله تعالى، متوفى ١٣٨٥ هـ، دار الاشاعت، كراتشي.
- ٥٢ - تعريف اهل التقديس بمراتب الصوفيين بالتدليس - حافظ احمد بن علي المعروف بابن حجر العسقلاني رحمه الله تعالى، متوفى ٨٥٢ هـ، تحقيق: عاصم عبد الله القريوي الزرقاء، الاردن.
- ٥٣ - تعليقات تقريب التهذيب - شيخ محمد عوامة حفظه الله تعالى، دار الرشد حلب ١٢٠٢ هـ.
- ٥٤ - تعليقات جامع بيان العلم وفضله - ابو الاشبال الزهيري، دار ابن الجوزي، طبع ربيع ١٢١٩ هـ.
- ٥٥ - تعليقات تهذيب الكمال - دكتور بشار عواد معروف حفظه الله تعالى - مؤسسة الرسالة، طبع اول ١٣١٣ هـ.
- ٥٦ - تعليقات الرفع والتكميل - شيخ عبد الفتاح ابو غدة رحمه الله تعالى، متوفى ١٣١٤ هـ، مكتب المطبوعات الاسلامية، حلب، طبع سومر ١٣٠٤ هـ - ١٩٨٤ م.
- ٥٧ - تعليقات علوم الحديث - دكتور نور الدين عتر حفظه الله تعالى، دار الفكر بيروت، ١٢٠٦ هـ - ١٩٨٦ م.
- ٥٨ - تعليقات الكاشف للذهبي، شيخ محمد عوامة / شيخ احمد محمد نبر الخطيب حفظهما الله، مؤسسة دار القبلة / مؤسسة علوم القرآن، طبع اول ١٣١٢ هـ - ١٩٩٢ م.
- ٥٩ - تعليقات لامع الدراري، شيخ الحديث مولانا محمد زكريا الكاندھلوی، رحمه الله تعالى، متوفى ١٣٠٢ هـ / ١٩٨٢ م، كشمير يکڈھو چنٹیو بازار فيصل آباد.
- ٦٠ - تعليقات معجم الصحابة - جماعة من العلماء والمحققين، مكتبة نزار مصطفى الباز، مكة المكرمة - الرياض.
- ٦١ - تغليق التعليق، حافظ احمد بن علي المعروف بابن حجر رحمه الله تعالى، متوفى ٨٥٢ هـ، المكتب الاسلامي، ودار عمار.
- ٦٢ - تفسير الطبري (جامع البيان عن تأويل آي القرآن)، امام ابو جعفر محمد بن جرير الطبري، رحمه الله تعالى، متوفى ٢٣١٠ هـ، مركز البحوث والدراسات العربية والاسلامية بدار هجر - القاهرة ١٣٢٢ هـ - ٢٠٠١ م.
- ٦٣ - تفسير القرآن العظيم، حافظ ابو الفداء عماد الدين اسماعيل بن عمر بن كثير الدمشقي، رحمه الله تعالى، متوفى ٧٤٢ هـ، دار احياء الكتب العربية.
- ٦٤ - تفسير القرطبي (الجامع لاحكام القرآن)، امام ابو عبد الله محمد بن احمد الانصاري القرطبي، رحمه الله تعالى، متوفى ٦٤١ هـ، دار الفكر، بيروت.
- ٦٥ - التفسير الكبير، (تفسير الرازي او مفاتيح الغيب)، الامام ابو عبد الله فخر الدين محمد بن عمر الرازي، رحمه الله تعالى، متوفى ٦٠٦ هـ، مكتب الاعلام الاسلامي، ايران.
- ٦٦ - التفسير المظهر - قاضي محمد ثناء الله الغاني فقي، رحمه الله تعالى، ١٣٢٥ هـ، حافظ كتب خاتمه كوثنه.
- ٦٧ - تقريب التهذيب، حافظ احمد بن علي المعروف بابن حجر العسقلاني، رحمه الله تعالى، متوفى ٨٥٢ هـ، دار الرشد حلب ١٣٠٦ هـ.

- ٢٨ - التقرير و التيسير لمعرفة سنن البشير النذير (مع تدریب الراوی) امام ابو زكريا معی الدین یحیی بن شرف النووی، رحمه الله تعالى، متوفی ٦٤٦ھ، المكتبة العلمية، المدينة المنورة.
- ٢٩ - تقرير بخاری شریف - حضرت شیخ الحدیث مولانا محمد زكريا كاندھلوی، رحمه الله تعالى، متوفی ١٢٥٢ھ، مكتبة الشيخ كراچی.
- ٣٠ - التقييد والايضاح لما اطلق واغلق من كتاب ابن الصلاح، حافظ ابو الفضل زين الدين عبد الرحيم بن الحسين العراقي، رحمه الله تعالى، متوفی ٨٠٦ھ، مكتبة سلفيه مدينه منوره - طبع اول ١٣٨٩ھ.
- التقييد والايضاح لما اطلق واغلق من كتاب ابن الصلاح، حافظ عراقی، رحمه الله تعالى، تحقيق : دكتور اسامه بن عبد الله خياط، دار البشائر الاسلامية، طبع اول ١٣٢٥ھ - ٢٠٠٢م -
- ٣١ - تكملة فتح الملهم، حضرت مولانا محمد تقی عثمانی صاحب مدظلهم، مكتبة دار العلوم كراچی.
- تكملة فتح الملهم، حضرت مولانا محمد تقی عثمانی صاحب مدظلهم، دار احیاء التراث العربی، بیروت، طبع اول ١٣٣٦ھ - ٢٠٠٦م -
- ٣٢ - التلخيص الجيد في تخريج احاديث الرافعي الكبير، حافظ ابن حجر عسقلاني رحمه الله، متوفی ٨٥٢ھ، دار نشر الكتب الاسلامية لاھور، دار الكتب العلمية، بیروت ١٣١٩ھ.
- ٣٣ - تلخيص المستدرک (المطبوع بذييل المستدرک)، حافظ شمس الدين محمد بن احمد عثمان الذهبي رحمه الله تعالى، متوفی ٤٢٨ھ، دار الفكر بیروت.
- ٣٤ - التمهيد لما في الومضان من المعاني والاسانيد، حافظ ابو عمرو يوسف بن عبد الله بن محمد ابن عبد البر المالكي، رحمه الله تعالى، متوفی ٤٣٣ھ، المكتبة التجارية، مكة المكرمة.
- ٣٥ - تنوير الحلك في امكان رؤية النبی والملک (ضمن : الحاوی للفتاوی للسیوطی) حافظ جلال الدين عبد الرحمن السيوطی رحمه الله تعالى، متوفی ٩١١ھ، مكتبة لوريه رضويه فيصل آباد.
- تنوير الحوالک شرح مؤطا امام مالک، حافظ جلال الدين عبد الرحمن السيوطی رحمه الله تعالى، متوفی ٩١١ھ، دار الكتب العلمية بیروت.
- ٣٦ - توضيح الافكار لمعاني تنقيح الانظار، امام محمد بن اسماعيل المعروف بالامير الصنعاني رحمه الله تعالى، متوفی ١١٨٢ھ، دار الكتب العلمية، طبع اول ١٣١٤ھ ١١٩٤م -
- ٣٧ - تهذيب الاسماء واللغات، امام معی الدین ابو زكريا یحیی بن شرف النووی، رحمه الله تعالى، متوفی ٦٤٦ھ، ادارة الطباعة المنيرية.
- ٣٨ - تهذيب التهذيب، حافظ احمد بن علی المعروف بابن حجر العسقلاني، رحمه الله تعالى، متوفی ٨٥٢ھ، دائرة المعارف النظامية، حيدرآباد الدکن ١٣٣٥ھ.
- ٣٩ - تهذيب سنن ابی داود، حافظ شمس الدين ابو عبد الله محمد بن ابی بکر المعروف بابن القيم، رحمه الله، المتوفی ٧٥١ھ، مطبعة انصار السنة المحمدية، ١٣٣٤ھ - ١٣٣٨م -
- ٤٠ - تهذيب الكمال، حافظ جمال الدين ابو الحجاج يوسف بن عبد الرحمن البزى، رحمه الله تعالى، متوفی ٨٥٢ھ، مؤسسة الرسالة، طبع اول ١٣١٢ھ.
- ٤١ - تيسير القارى - مولانا نور الحق بن شيخ عبد الحق محدث دهلوی رحمه الله تعالى، متوفی ١٠٤٢ھ، مطبع حلوى، لكهنؤ.

- ٨٠- الشقائق (كتاب الشقائق)، حافظ ابو حاتم محمد بن حبان بسقي، رحمه الله، متوفى ٢٥٢ هـ، دائرة المعارف العشائنية، حيدرآباد، ١٣٩٣ هـ.
- ٨١- جامع الاصول من حديث الرسول، علامه مجد الدين ابو السعادات المبارك بن محمد بن الاثير الجزري، رحمه الله، تعالى متوفى ٦٠٦ هـ، دار الفكر، بيروت.
- ٨٢- جامع البيان عن تأويل آي القرآن (ديكشنري تفسير الطبري)
- ٨٣- جامع بيان العلم وفضله، حافظ ابو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر المالكي، رحمه الله تعالى، متوفى ٤٣٣ هـ، دار ابن الجوزي، طبع ربيع ١٢١٩ هـ - ١٩٩٨ م.
- ٨٤- جامع الترمذي، (سنن الترمذي)، امام ابو عيسى محمد بن عيسى بن سورة الترمذي، رحمه الله تعالى، متوفى ٢٤٩ هـ، ايچ ايمر سعيد كمپني / دار احياء التراث العربي / دار السلام -
- الجامع لاحكام القرآن (ديكشنري تفسير القرطبي)
- ٨٥- الجامع لاخلاق الراوي و آداب السامع - حافظ ابو بكر احمد بن علي بن ثابت الخطيب البغدادي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٤٣٣ هـ، دار الكتب العلمية، بيروت، طبع اول ١٣١٤ هـ - ١٩٩٦ م.
- ٨٦- الجرح والتعديل، امام ابو محمد عبد الرحمن بن ابي حاتم محمد ادریس الرازي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٢٤ هـ، دار الكتب العلمية، بيروت، طبع اول ١٣٢٢ هـ - ٢٠٠٢ م.
- ٨٧- جمع الوسائل في شرح الشبائل، امام نور الدين علي بن سلطان القاري، رحمه الله تعالى، المتوفى ١٠١٢ هـ، ادارة تاليفات اشرفيه ملتان.
- ٨٨- الجوهر النقي (بذيل السنن الكبرى للبيهقي) - علامه علاء الدين علي بن عثمان المارديني، الشهير بابن التركماني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٥٥ هـ - نشر السنة ملتان.
- ٨٩- حاشية سبط ابن العجي على الكشاف - امام برهان الدين ابو الوفاء ابراهيم بن محمد سبط ابن العجي الحلبي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٨٧١ هـ - شركة دار القبله، مؤسسة علوم القرآن، طبع اول ١٣٣٣ هـ - ١٩٩٢ م.
- ٩٠- حاشية السندي على البخاري، امام ابو الحسن نور الدين محمد بن عبد الهادي السندي، رحمه الله تعالى، متوفى ١١٣٨ هـ، قديمي كتب خانه.
- ٩١- الحاوي الكبير، امام ابو الحسن علي بن محمد حبيب الماوردي، رحمه الله تعالى، متوفى ٢٥٥ هـ، دار الفكر، ١٣١٣ هـ - ١٩٩٢ م.
- ٩٢- الحاوي للفتاوى - حافظ جلال الدين عبد الرحمن بن ابي بكر السيوطي، رحمه الله تعالى، متوفى ٩١١ هـ، مكتبة نوريه رضويه فيصل آباد.
- ٩٣- حلية الاولياء - حافظ ابو نعيم احمد بن عبد الله بن احمد الاصبهاني، رحمه الله تعالى، متوفى ٣٣٠ هـ، دار الفكر بيروت.
- ٩٤- خلاصة تذهيب تهذيب الكمال (خلاصة الخزرجي) علامه صفی الدين الخزرجي، رحمه الله تعالى، متوفى ٩٢٣ هـ، بعد، مكتب المطبوعات الاسلامية، بحلب.
- ٩٥- الدراية في تخريج احاديث الهداية، حافظ احمد بن علي المعروف بابن حجر العسقلاني، رحمه الله تعالى، متوفى ٨٥٢ هـ، دار نشر الكتب الاسلامية لاهور.

- ٩٠- الدر المختار، علامه علاء الدين محمد بن علي بن محمد الحصكفي، رحمه الله تعالى، متوفى ١٠٨٨ هـ، مكتبه رشيديه كوئته.
- ٩١- الدر المنثور في التفسير بالماثور - حافظ جلال الدين عبد الرحمن السيوطي، رحمه الله تعالى، متوفى ٩١١ هـ مؤسسة الرسالة.
- ٩٢- ذخائر الموارث في الدلالة على مواضع الحديث - علامه عبد الغني بن اسماعيل بن عبد الغني النابلسي، رحمه الله تعالى، متوفى ١٢٢٣ هـ، دار المعرفة بيروت - دار الكتب العلمية بيروت.
- ٩٣- رد المحتار على الدر المختار، علامه محمد امين بن عمر بن عبد العزيز هابدين شامي، رحمه الله، متوفى ١٢٥٢ هـ، مكتبه رشيديه، كوئته.
- ٩٤- رحباء بينهم، حضرت مولانا محمد نافع صاحب، مدظلهم، تخليقات، لاهور.
- ٩٥- الرسالة المستخرجة لبيان مشهور كتب السنة المشرفة - علامه محمد بن جعفر الكتاني، رحمه الله تعالى، متوفى ١٢٢٥ هـ، مير محمد كتب خانه كراچی.
- ٩٦- رسالة شرح تراجم ابواب البخاري، (مطبوعه مع صحيح بخاري)، حضرت مولانا شاه ولي الله دهلوي، رحمه الله، متوفى ١١٤٦ هـ، قديمي كتب خانه كراچی.
- ٩٧- الرفق والتكهيل في الجرح والتعديل، علامه ابو الحسنات عبد العلي بن عبد الحليم لکهنوي، رحمه الله تعالى، متوفى ١٢٠٢ هـ، مكتب المطبوعات الاسلاميه حلب طبع سوم ١٢٠٤ هـ.
- ٩٨- الروح (كتاب الروح) حافظ شمس الدين ابو عبد الله محمد بن ابي بكر المعروف بابن القيم، رحمه الله تعالى، متوفى ٦٥١ هـ، مكتبه نصير، مصر.
- ٩٩- الروح في القرآن (تاليفات عثمانی) حضرت شيخ الاسلام علامه شبير احمد عثمانی، رحمه الله تعالى، متوفى ١٣٩١ هـ، اداره اسلاميات لاهور.
- ١٠٠- روح المعاني في تفسير القرآن العظيم و السبع المثاني، ابو الفضل شهاب الدين سيد محمود آلوسي بغدادی، رحمه الله تعالى، متوفى ١٢٤٠ هـ، مكتبه امداديه، ملتان.
- ١٠١- الروض الانف - امام ابو القاسم عبد الرحمن بن عبد الله السهيلي، رحمه الله تعالى، متوفى ٥٨١ هـ، مكتبه فاروقيه ملتان - ١٢٩٤ هـ.
- ١٠٢- زاد المعاد من هدى خير العباد، حافظ شمس الدين ابو عبد الله بن ابي بكر المعروف بابن القيم، رحمه الله، متوفى ٤٥١ هـ، مؤسسة الرسالة.
- ١٠٣- زهر الرطب حل المجتبى (مع سنن النسائي) حافظ جلال الدين عبد الرحمن السيوطي، رحمه الله تعالى، متوفى ٩١١ هـ، قديمي كتب خانه كراچی.
- ١٠٤- السعاية في كشف ما في شرح الوقاية، علامه ابو الحسنات عبد العلي بن عبد الحليم لکهنوي، رحمه الله تعالى، متوفى ١٢٠٢ هـ، سهيل اكيلى لاهور.
- ١٠٥- سنن ابن ماجه، امام ابو عبد الله محمد بن يزيد ماجه، رحمه الله تعالى، متوفى ٢٤٣ هـ، قديمي كتب خانه / دارالكتاب المصري قاهره / دارالسلام.
- ١٠٦- سنن ابي داود، امام ابو داود سليمان بن الاشعث السجستاني، رحمه الله تعالى، متوفى ٢٤٥ هـ، الحج ايم سعيد كهنی / دار احياء السنة النبويه / دارالسلام.

- ١١٢- سنن الدار قطني، حافظ ابو الحسن علي بن عمر الدارقطني، رحمه الله تعالى، متوفى ٢٨٥ هـ، دار نشر الكتب الاسلامية لاهور -
- ١١٥- سنن الدارمي، امام ابو محمد عبد الله بن عبد الرحمن الدارمي، رحمه الله تعالى، متوفى ٢٥٥ هـ، قديس كتب خاله كرايي -
- ١١٦- السنن الصغرى للنسائي، امام ابو عبد الرحمن احمد بن شعيب النسائي، رحمه الله تعالى، متوفى ٢٠٢ هـ، قديس كتب خاله كرايي / دار السلام رياض -
- ١١٧- السنن الكبرى للنسائي، امام ابو عبد الرحمن احمد بن شعيب النسائي، رحمه الله تعالى، متوفى ٢٠٢ هـ، نشر السنة، ملتان -
- ١١٨- السنن الكبرى للبيهقي، امام حافظ ابو بكر احمد بن الحسين بن علي البيهقي، رحمه الله تعالى، متوفى ٢٥٨ هـ، نشر السنة، ملتان -
- ١١٩- سير اعلام النبلاء، حافظ ابو عبد الله شمس الدين محمد بن احمد بن عثمان الذهبي، رحمه الله تعالى، متوفى ٤٢٨ هـ، مؤسسة الرسالة -
- ١٢٠- السيرة الحلبية (انسان العيون في سيرة الامين والمؤمن)، علامه علي بن برهان الدين الحلبي، رحمه الله، المتوفى ١٠٢٢ هـ، المكتبة الاسلامية، بيروت -
- ١٢١- السيرة النبوية، الامام ابو محمد عبد الملك بن هشام المعافري، رحمه الله تعالى، متوفى ٢٢٣ هـ، مكتبه فاروقيه ملتان -
- ١٢٢- سيرت المصطفى - حضرت علامه محمد ادریس کاندھلوی، رحمه الله تعالى، متوفى ١٢٩٢ هـ، مكتبه عثمانیه لاهور -
- شرح تراجم ابواب البخاری - (دیکھئے رسالہ شرح تراجم ابواب البخاری) -
- ١٢٣- شرح شرح نخبة الفكر، علامه نور الدين علي بن سلطان القاري، رحمه الله تعالى، متوفى ١٠١٢ هـ، تحقيق: محمد نزار تميم و هيشم نزار تميم، دار الارقم -
- ١٢٤- شرح شيخ الاسلام فارسي (مطبوعه مع تيسير القاري)
- ١٢٥- شرح صحيح البخاري (لابن بطال) امام ابو الحسن علي بن خلف بن عبد الملك المعروف بابن بطال، رحمه الله تعالى، متوفى ٢٢٩ هـ، مكتبة الرشد، الرياض ١٤٢٠ هـ - ٢٠٠٠ م -
- ١٢٦- شرح العقائد النسفية - علامه سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني، رحمه الله تعالى، متوفى ٤٩١ هـ - مكتبه حبيبيه كوئٹہ -
- ١٢٧- شرح الكرماني (الكواكب الدراري) علامه شمس الدين محمد بن يوسف بن علي الكرماني، رحمه الله تعالى، متوفى ٨٩٦ هـ، دار احياء التراث العربي -
- ١٢٨- شرح مشكل الآثار، امام ابو جعفر احمد بن محمد سلامة الطحاوي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٢١ هـ، مؤسسة الرسالة ١٢١٥ هـ - ١٩٩٥ م -
- ١٢٩- شرح معاني الآثار امام ابو جعفر احمد بن محمد بن سلامة الطحاوي الحنفی، رحمه الله، المتوفى ٢٢١ هـ، مير محمد آرام باغ كرايي -

شرح معاني الآثار مع نشر الازهار -

٣٠ - شرح المذهب (المجموع)، امام ابو زكريا معى الدين يحيى بن شرف النووي، رحمه الله تعالى، متوفى ٧٤٦ هـ، شركة من علماء الازهر، دار الفكر بيروت -

٣١ - شرح الواهب اللدنية، علامه محمد بن عبد الباقي بن يوسف الزرقاني المصري المالكي، رحمه الله تعالى، متوفى ١١٢٢ هـ، دار الكتب العلمية، بيروت، طبع اول ١٢١٤ هـ - ١٩٩٦ م -

٣٢ - شرح النووي على صحيح مسلم، امام ابو زكريا معى الدين يحيى بن شرف النووي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٧٤٦ هـ، قديمي كتب خانه كراچي -

٣٣ - شروط الائمة الخمسة للحازمي، حافظ ابو بكر محمد بن موسى بن عثمان الحازمي، رحمه الله تعالى، متوفى ٥٨٢ هـ تعليقات علامه زاهد الكوثري، رحمه الله تعالى، متوفى ١٢٤١ هـ و تعليقات شيخ عبد الفتاح ابو غدة، رحمه الله تعالى، متوفى ١٣١٤ هـ -

(ضمن) ثلاث رسائل في علوم الحديث) مكتب المطبوعات الاسلامية بحلب -

٣٤ - الشبائل المحمدية مع جمع الوسائل، امام ابو عيسى محمد بن عيسى بن سورة الترمذي رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٤٩ هـ، ادارة تاليفات اشرفيه ملتان -

صحيح ابن حبان - (ديكته الا حسان بترتيب صحيح ابن حبان)

٣٥ - الصحيح للبخاري، امام ابو عبد الله محمد بن اسمعيل البخاري، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٥٢ هـ، قديمي كتب خانه، كراچي / دار السلام، رياض، و بتحقيق محمد نزار تميم و هيثم نزار تميم، دار الارقم بين ابى الارقم -

٣٦ - الصحيح لمسلم، امام مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري، رحمه الله تعالى، متوفى ٢٦١ هـ، قديمي كتب خانه، كراچي / دار السلام -

٣٧ - الضعفاء الكبير (كتاب الضعفاء الكبير)، امام ابو جعفر محمد بن عمرو بن موسى بن حباد العقيلي المكي، رحمه الله تعالى، متوفى ٢٢٢ هـ، دار الكتب العربية، بيروت -

٣٨ - الضوء اللامع في اعيان القرن التاسع، امام ابو عبد الله محمد بن عبد الرحمن السخاوي، رحمه الله تعالى، متوفى ٩٠٢ هـ، منشورات دار مكتبة الحياة، بيروت -

٣٩ - الطبقات الكبرى، امام ابو محمد بن سعد، رحمه الله، المتوفى ٢٢٠ هـ، دار صادر بيروت -

طبقات البدلسين (ديكته تعريف اهل التقديس يبراتب البوصوفين بالتدليس)

٤٠ - ظفر الامان، امام ابو الحسنات عبد الله بن عبد الحليم المكتوي، رحمه الله تعالى، متوفى ١٣٠٢ هـ مكتب المطبوعات الاسلامية بحلب، طبع ثالث ١٢٢١ هـ -

٤١ - عارضة الاحوذى، امام ابو بكر محمد بن عبد الله، المعروف بابن العربي، رحمه الله تعالى، متوفى ٥٤٣ هـ المطبعة المصرية بالازهر -

٤٢ - عقود الجواهر النيفة في ادلة مذهب الامام ابى حنيفة مآ وافق فيه الائمة الستة او احدهم، علامه سيد محمد بن محمد الحسيني، المعروف بالمرتضى الزبيدي، رحمه الله تعالى، متوفى ١٢٠٥ هـ، المطبع امير سعيد كهنه كراچي -

١٣٣- علوم الحديث (مقدمه ابن الصلاح) امام حافظ ثقي الدين ابو عمرو عثمان بن عبد الرحمن المعروف بابن الصلاح، رحمه الله تعالى، متوفى ٦٣٣ هـ تحقيق نور الدين عتر حفظه الله تعالى، دار الفكر، تصوير ١٣٥٦ هـ-١٩٨٦ م-

١٣٤- عبدة القاري، امام بدر الدين ابو محمد محمود بن احمد العيني، رحمه الله تعالى، متوفى ٨٥٥ هـ، ادارة الطباعة المنيرية-

١٣٥- فتح الباري، حافظ احمد بن علي المعروف بابن حجر العسقلاني، رحمه الله تعالى، متوفى ٨٥٢ هـ، دار الفكر بيروت-

١٣٦- فتح القدير، امام كمال الدين محمد بن عبد الواحد المعروف بابن الهمام، رحمه الله تعالى، متوفى ٨١١ هـ، مكتبة رشيديه، كوثه-

١٣٧- فتح المالك بقبوب التمهيد لابن عبد البر علي مؤظاً مالك، حافظ ابو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر المالك، رحمه الله تعالى، متوفى ٣١٣ هـ مرتب: دكتور مصطفى صيدة، دار الكتب العلمية، بيروت، طبع اول ١٣١٨ هـ-١٩٩٨ م-

١٣٨- فتح المغيث، شرح الفية الحديث امام ابو عبد الله محمد بن عبد الرحمن السخاوي، رحمه الله تعالى، متوفى ٩٠٢ هـ دار الامام الطبري، الطبعة الثانية ١٣١٢ هـ-١٩٩٢ م-

١٣٩- فتح المغيث، امام حافظ ابو الفضل زين الدين عبد الرحيم بن الحسين العراقي، رحمه الله تعالى، متوفى ٨٠٦ هـ دار الجيل بيروت-

١٤٠- فتح البلهر، شيخ الاسلام علامه شبير احمد عثمان، رحمه الله تعالى، متوفى ١٣٢٩ هـ، مكتبة الحجاز حيدري كراشي - مكتبة دار العلوم كراشي - دار احياء التراث العربي، بيروت-

١٤١- الفتوحات الربانية شرح الاذكار النواوية، شيخ محمد بن علان الصديقي، رحمه الله تعالى، متوفى ١٠٥٤ هـ المكتبة الاسلامية-

١٤٢- فقه اهل العراق وحديثهم (مقدمة نصب الراية) علامه محمد زاهد الكوثري، رحمه الله تعالى، متوفى ١٢٤١ هـ مكتب المطبوعات الاسلامية بحلب-

١٤٣- فقه اللغة وسر العربية - امام ابو منصور عبد الملك بن محمد بن اسماعيل الشعالبي، المتوفى ٢٢٩ هـ، قديمي كتب هانه كراشي-

١٤٤- فيض الباري، امام العصر علامه محمد انور شاه كشيري، رحمه الله تعالى، متوفى ١٣٥٢ هـ، ريان يكدهو دهل-

١٤٥- القاموس المحيط، امام مجد الدين محمد بن يعقوب الفيروز آبادي، رحمه الله تعالى، متوفى ٨١٤ هـ دار الفكر بيروت ١٣١٥ هـ-١٩٩٥ م-

١٤٦- القاموس الوحيد، مولانا وحيد الزمان بن مسيح الزمان قاسمي كيراني، رحمه الله تعالى، متوفى ١٣١٥ هـ، /١٩٩٥ م، ادارة اسلاميات لاهور- كراشي-

١٤٧- الكاشف للذهبي، شمس الدين ابو عبد الله محمد بن احمد بن عثمان الذهبي، رحمه الله تعالى، متوفى ٤٢٨ هـ، شركة دار القبلة / مؤسسة علوم القرآن، طبع اول ١٢٢٣ هـ-١٩٠٣ م-



- ١٥٨- الكاشف عن حقائق السنن، (شرح الطيبي) امام شرف الدين حسين بن محمد بن عبد الله الطيبي، رحمه الله تعالى، متوفى ٤٤٣ هـ، ادارة القرآن كراچی۔
- الكامل في التاريخ (ديكنه): تاريخ ابن الاثير
- ١٥٩- الكامل في شعفاء الرجال، امام حافظ ابو احمد عبد الله بن عدى الجرجاني رحمه الله تعالى، متوفى ٣٣٥ هـ، دار الفكر، بيروت۔
- كتاب الآثار (ديكنه): الآثار
- كتاب الامر (ديكنه): الامر
- كتاب الاموال (ديكنه): الاموال
- كتاب الروح (ديكنه): الروح
- ١٦٠- كتابت حديث عهد رسالت و عهد صحابه ميين، حضرت مولانا مفتي محمد رفيع عثمان صاحب دامت برکاتہم ادارة المعارف كراچی۔
- ١٦١- الكاشف عن حقائق غوامض التنزيل و عيون الاقاريل في وجوه التأويل، الامام جابر الله محمود بن عمر الزمخشري، المتوفى ٥٣٨ هـ، دار الكتاب العربي، بيروت، لبنان۔
- ١٦٢- كشف الاستار عن زوائد البزار على الكتب الستة، امام نور الدين علي بن ابي بكر الهيثمي، رحمه الله تعالى، متوفى ٨٠٤ هـ، مؤسسة الرسالة، طبع اول ١٣٠٥ هـ۔
- ١٦٣- كشف الاسرار على اصول البزدوي، علامه عبد العزيز بن احمد بن محمد البخاري، رحمه الله تعالى، متوفى ٤٥٠ هـ، الصدق پبلشرز كراچی۔
- ١٦٤- كشف الاسرار على شرح المنار، امام ابو البركات عبد الله احمد بن محمود المعروف بحافظ الدين النسفي، رحمه الله تعالى، متوفى ٤١٠ هـ، الصدق پبلشرز كراچی۔
- ١٦٥- كشف الباري، شيخ الحديث حضرت مولانا سليم الله خان صاحب مدظلہم، مكتبة فاروقيه، كراچی۔
- ١٦٦- كشف الخفاء و مزيل الالباس عما اشتهر من الاحاديث على السنة الناس، شيخ اسماعيل بن محمد العجلوني، رحمه الله تعالى، متوفى ١١٣٣ هـ، دار احياء التراث العربي، بيروت۔
- ١٦٧- كشف الظنون عن اسامي الكتب و الفنون، ملا كاتب چلبي مصطفی بن عبد الله المعروف بحاقي خليفة، متوفى ١٠٧٤ هـ، مكتبة المثنى بغداد، آفست فوٹو استنبول۔
- ١٦٨- الكفاية في علم الرواية، امام حافظ ابو بكر احمد بن علي المعروف بالخطيب البغدادي، رحمه الله تعالى، متوفى ٤٣٣ هـ، دار الكتب العلمية بيروت ١٣٠١ هـ - ١٩٨٨ م۔
- ١٦٩- كفاية المحتفظ، امام ابو اسحاق ابراهيم بن اسماعيل بن عبد الله، المعروف بابن الاجداني الطرابلسي، رحمه الله تعالى، متوفى ٦٠٠ هـ تقريباً۔
- ١٧٠- كنز العمال في سنن الاقوال و الافعال، علامه علاء الدين علي متقي بن حسام الدين الهندي البرهان، رحمه الله تعالى، متوفى ٩٥٥ هـ، مكتبة التراث الاسلامي، حلب۔
- ١٧١- الكنى و الاسماء (كتاب الكنى و الاسماء) امام حافظ ابو بشر محمد بن احمد بن حماد الدولابي، رحمه الله تعالى، متوفى ٢١٠ هـ، المكتبة الاثرية، تصوير حيدر آباد الدكن۔

- ۱۵۲۔ الکوکب الدرّی، حضرت مولانا رشید احمد گنگوہی، رحمہ اللہ تعالیٰ، متوفی ۱۳۳۳ھ، ادارۃ القرآن کراچی  
الکواکب الدراری (دیکھئے)۔ شرح الکرمانی
- ۱۵۳۔ لامع الدراری، حضرت مولانا مفتی رشید احمد گنگوہی، رحمہ اللہ تعالیٰ، متوفی ۱۳۳۳ھ، مکتبہ  
امدادیہ مکہ مکرمہ۔ کشمیر بکلیو، چنیوٹ بازار، فیصل آباد۔
- ۱۵۴۔ لسان المیزان، امام حافظ احمد بن علی المعروف بابن حجر العسقلانی، رحمہ اللہ تعالیٰ، متوفی ۸۵۲ھ،  
تحقیق: شیخ عبد الفتاح ابو غدہ، رحمہ اللہ تعالیٰ، متوفی ۱۳۱۷ھ، دار البشائر الاسلامیہ، طبع اول،  
۱۳۳۳ھ۔ ۲۰۰۲ء۔
- ۱۵۵۔ لفظ الدرر حاشیہ نزہۃ النظر، شیخ عبد اللہ بن حسین خاطر السمین العدوی (من علماء القرن  
الرابع عشر) مصطفی البابی مصر ۱۳۵۶ھ۔
- ۱۵۶۔ الموطأ، امام مالک بن انس، رحمہ اللہ تعالیٰ، المتوفی ۱۷۹ھ، دار احیاء التراث العربی۔
- الموطأ لمحمد، امام محمد بن الحسن الشیبانی، رحمہ اللہ تعالیٰ، متوفی ۱۸۳ھ، نور محمد اصح المطایبہ کراچی
- ۱۵۷۔ المتواری علی تراجم ابواب البخاری، علامہ ناصر الدین احمد بن محمد المعروف بابن المنیر  
الاسکندرانی، رحمہ اللہ تعالیٰ، متوفی ۶۸۳ھ، مظہری کتب خانہ کراچی۔
- ۱۵۸۔ مجمع الزوائد، امام نور الدین علی بن ابی بکر الہیثمی، رحمہ اللہ تعالیٰ، متوفی ۸۰۷ھ، دار الفکر، بیروت  
المجموع (دیکھئے)۔ شرح المہذب
- ۱۵۹۔ المحدث الفاصل بین الراوی والواعی، قاضی الحسن بن عبد الرحمن الراہرہرمزی، رحمہ اللہ تعالیٰ،  
متوفی ۳۹۰ھ، دار الفکر بیروت طبع ثالث ۱۴۰۴ھ۔ ۱۹۸۳ء۔
- ۱۶۰۔ المحقّی، علامہ ابو محمد علی بن احمد بن سعید بن حزم رحمہ اللہ تعالیٰ، متوفی ۴۵۶ھ، المکتب التجاری  
بیروت / دار الکتب العلمیہ بیروت۔
- ۱۶۱۔ مختار الصحاح۔ امام محمد بن ابی بکر بن عبد القادر الرازی، رحمہ اللہ تعالیٰ، متوفی ۳۲۹ھ۔ ۷۰ بعد۔  
دار المعارف مصر۔
- ۱۶۲۔ البراسیل (مع سنن ابی داؤد) امام ابو داؤد سلیمان بن الاشعث السجستانی، رحمہ اللہ تعالیٰ، متوفی ۲۷۵ھ  
ہاجج ایمر سعید کہنی کراچی۔
- ۱۶۳۔ مرقاة المفاتیح (شرح مشکوٰۃ المصابیح)، علامہ نور الدین علی بن سلطان القاری رحمہ اللہ تعالیٰ،  
متوفی ۱۰۱۳ھ، امدادیہ ملتان و دار الکتب العلمیہ بیروت۔
- ۱۶۴۔ مسائل السلوک (مطبوعہ مع بیان القرآن) حکیم الامت حضرت مولانا اشرف علی تھانوی قدس اللہ  
روحہ، متوفی ۱۲۱۳ھ، شیخ غلام علی اینڈ سنز کراچی۔
- ۱۶۵۔ المستدرک علی الصحیحین، حافظ ابو عبد اللہ محمد بن عبد اللہ الحاکم النیسابوری، رحمہ اللہ  
تعالیٰ، متوفی ۴۰۵ھ، دار الفکر، بیروت۔
- ۱۶۶۔ مسند ابی داؤد الطیالسی، حافظ سلیمان بن داؤد بن الجارود المعروف بابی داؤد الطیالسی رحمہ اللہ  
تعالیٰ، متوفی ۲۰۴ھ، دار المعرفۃ بیروت۔

- ١٨٤ - مسند احمد، امام احمد بن حنبل، رحمه الله تعالى، متوفى ٢٤١ هـ، المكتب الاسلامي، دار صادر، بيروت  
بيت الافكار الدولية الرياض ١٢١٩ هـ - ١٩٩٨ م -
- ١٨٨ - مسند الحميدي، امام ابو بكر عبد الله بن الزبير الحميدي، رحمه الله تعالى، متوفى ٢١٩ هـ، المكتبة  
السلفية، مدينة منورة -
- ١٨٩ - مشكاة المصابيح، شيخ ابو عبد الله ولي الدين الخطيب محمد بن عبد الله، رحمه الله تعالى، متوفى ٣٢٤ هـ  
في بعد، قديس كتب خاتمه كراشي -
- ١٩٠ - مصباح اللغات، مولانا ابو الفضل عبد الحفيظ البلياوي، رحمه الله تعالى، متوفى ٢٩١ هـ، مكتبة برهان، دهل
- ١٩١ - المصنف لابن ابي شيبة، حافظ عبد الله بن محمد بن ابي شيبة المعروف بابن بكر بن ابي شيبة، رحمه  
الله تعالى، متوفى ٢٣٥ هـ، الدار السلفية بمبئي الهند، طبع دور ١٢٩٩ هـ - ١٩٤٩ م - و بتحقيق الشيخ محمد  
عوامة، حفظه الله، المجلس العلمي - دار قرطبة، بيروت، طبع اول، ١٣٢٤ هـ ٢٠٠٢ م -
- ١٩٢ - المصنف - امام عبد الرزاق بن همام الصنعاني، رحمه الله تعالى، متوفى ٢١١ هـ، مجلس علي، كراشي -
- ١٩٣ - المطالب العلية، بزوائد المسانيد الثمانية، حافظ احمد بن علي المعروف بابن حجر العسقلاني، رحمه  
الله تعالى، المتوفى ٨٥٢ هـ، دار الباز، مكة المكرمة -
- ١٩٤ - معارف القرآن - مفتي اعظم پاکستان حضرت مولانا مفتي محمد شفيع صاحب، رحمه الله تعالى،  
متوفى ١٣٩٢ هـ - ١٩٤٦ هـ، ادارة المعارف كراشي -
- ١٩٥ - معجم البلدان، علامه ابو عبد الله ياقوت حموي رومي، رحمه الله تعالى، متوفى ٣٢٩ هـ، دار احياء التراث  
العربي، بيروت -
- ١٩٦ - معجم الصحابة، امام حافظ ابو الحسين عبد الباقي بن قانع البغدادي، رحمه الله تعالى، المتوفى ٢٥١ هـ،  
مكتبة نزار مصطفى الباز، مكة المكرمة، الرياض، الطبعة الاولى، ١٣١٨ هـ -
- ١٩٧ - المعجم المفصل
- ١٩٨ - معجم مقاييس اللغة، امام احمد بن فارس بن زكريا القزويني الرازي، رحمه الله تعالى، متوفى ٢٩٥ هـ،  
دار الفكر، بيروت -
- ١٩٩ - المعجم الوسيط، دكتور ابراهيم السن، دكتور عبد الحليم منتصر، عطية الصوالحي، محمد خلف الله  
احمد، مجمع اللغة العربية، دمشق -
- ٢٠٠ - معرفة الصحابة، الامام الحافظ ابو نعيم احمد بن عبد الله الاصبهاني، رحمه الله تعالى، المتوفى ٣٣٠ هـ،  
دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، الطبعة الاولى، ١٣٢٢ هـ - ٢٠٠٢ م -
- ٢٠١ - المغني، امام موفق الدين ابو محمد عبد الله بن احمد بن قدامة، رحمه الله تعالى، متوفى ٣٢٠ هـ، دار  
الفكر، بيروت -
- ٢٠٢ - المغني في ضبط اسماء الرجال، علامه محمد طاهر الفتفي، رحمه الله تعالى، متوفى ٩٨٦ هـ، دار نشر الكتب  
الاسلامية لاهور -
- ٢٠٣ - مقدمة لامع الدراري - حضرت شيخ الحديث مولانا محمد زكريا صاحب كاندهلوي، رحمه الله تعالى،  
متوفى ١٣٠٢ هـ - ١٩٨٢ م، مكتبة امدايه مكه مكرمه - كشمير بكتلوچنيو بازار فيصل آباد -

مقدمه نصب الراية (دیکھئے فقہ اہل العراق و حدیثہم)

۲۰۳۔ المواہب اللدنیة بالمنح البھدیة (مع شرحہ للزرقانی)، حافظ شہاب الدین احمد بن محمد العسقلانی المصری الشافعی، رحمہ اللہ تعالیٰ، المتوفی ۹۳۳ھ دار الکتب العلمیة بیروت ۱۳۱۷ھ - ۱۳۱۶ھ۔

۲۰۵۔ الموضوعات، امام ابو الفرج عبد الرحمن ابن الجوزی، رحمہ اللہ تعالیٰ، المتوفی ۵۹۷ھ، قرآن محل، اردو بازار کراچی۔

۲۰۶۔ میزان الاعتدال فی نقد الرجال، حافظ شمس الدین محمد احمد بن عثمان الذہبی، رحمہ اللہ تعالیٰ، متوفی ۷۴۸ھ، دار احیاء الکتب العربیہ، مصر، ۱۳۸۲ھ۔

۲۰۷۔ الذبیراس شرح شرح العقائد - علامہ عبد العزیز بن احمد الفرہاری، رحمہ اللہ تعالیٰ، متوفی ۱۲۳۹ھ۔ کے بعد - مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ۔

۲۰۸۔ نزہۃ النظر فی توضیح نخبة الفكر، حافظ ابو الفضل احمد بن علی بن حجر العسقلانی، رحمہ اللہ تعالیٰ، متوفی ۸۵۲ھ، الرحیم اکیڈمی۔

۲۰۹۔ نصب الراية، حافظ جمال الدین عبد اللہ بن یوسف الزیلعی، رحمہ اللہ تعالیٰ، المتوفی ۷۳۳ھ، تحقیق شیخ محمد عوامہ حفظہ اللہ، مؤسسة الریان، بیروت / دار القبلة للثقافة الاسلامیة، جدة، الطبعة الاولیٰ، ۱۳۱۸ھ - ۱۹۹۷ھ۔

۲۱۰۔ التکت علی مقدمة ابن الصلاح، حافظ ابو الفضل احمد بن علی بن حجر العسقلانی، رحمہ اللہ تعالیٰ، متوفی ۸۵۲ھ، دار الراية الرياض، طبع ثانی ۱۴۰۸ھ - ۱۹۹۸ھ۔

۲۱۱۔ النہایة فی غریب الحدیث و الاثر، علامہ مجد الدین ابو السعادات الببارک بن محمد ابن الاثر الجزری، رحمہ اللہ تعالیٰ، متوفی ۶۰۶ھ، دار احیاء التراث العربی بیروت، دار المعرفة بیروت، طبع اول ۱۳۳۲ھ - ۲۰۱۱ھ۔

۲۱۲۔ وفيات الاعیان، قاضی شمس الدین احمد بن محمد المعروف بأبن خلکان، رحمہ اللہ تعالیٰ، متوفی ۶۸۱ھ، دار صادر، بیروت۔

۲۱۳۔ الهدایة، امام برهان الدین ابو الحسن علی بن ابی بکر المرغینانی، رحمہ اللہ تعالیٰ، متوفی ۵۹۳ھ، ادارة القرآن کراچی، المصباح۔

۲۱۴۔ ہدی الساری (مقدمة فتح الباری)، حافظ ابو الفضل احمد بن علی بن حجر العسقلانی، رحمہ اللہ تعالیٰ، متوفی ۵۹۳ھ، دار الفكر بیروت۔

۲۱۵۔ ہیغ الهوامع، علامہ جلال الدین عبد الرحمن بن ابی بکر السيوطی رحمہ اللہ تعالیٰ، متوفی ۹۱۱ھ، منشورات الرضی، قم، ایران۔